

ΜΑΡΙΑ ΚΑΒΑΛΑ

**Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΟΧΗ (1941 – 1944):
ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΔΙΩΓΜΟΣ ΕΒΡΑΙΩΝ**

**Διδακτορική διατριβή που εκπονήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
του Πανεπιστημίου Κρήτης με επιβλέπουσα καθηγήτρια την κ. Έφη Αβδελά,
Καθηγήτρια της Σύγχρονης Ιστορίας**

Πανεπιστήμιο Κρήτης Ρέθυμνο 2009

*Στο Θανάση, το Λάμπρο και τον Κυριάκο,
για την ευτυχία του να χαιρόμαστε μαζί
τόπους και χρόνους ειρηνικούς.*

*Στον πατέρα μου, Γιώργο, που υπήρξε παιδί
της Κατοχής.*

Στη μνήμη της μητέρας μου, Κυριακής.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	σελ. 1
ΑΡΚΤΙΚΟΛΕΞΑ	4
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	6
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	8
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
I. Επισκόπηση της ελληνικής βιβλιογραφίας για την κατοχική Θεσσαλονίκη	12
II. Δομή της εργασίας	23
III. Οι πηγές και τα προβλήματά τους	33
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	42
Κεφάλαιο 1ο: Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1917 – 1940). Η νέα ταυτότητα	43
1.1 Πρώτα χρόνια μετά την ένταξη στο ελληνικό κράτος	43
1.2 Η σημασία της πυρκαγιάς του 1917 για την ελληνοποίηση της Θεσσαλονίκης	54
1.3 Η εκπαίδευση ως πεδίο άσκησης προπαγάνδας και ελέγχου πριν και μετά το 1912	60
1.4 Ο ερχομός των προσφύγων. Κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες	64
1.4.1 Ανάπτυξη μικροεπιχειρήσεων	65
1.4.2 Βιομηχανία	69
1.4.3 Διεθνής οικονομική κρίση και κοινωνικά προβλήματα	72
1.5 Εργατικό κίνημα, σοσιαλιστικές ιδέες και εθνότητες	74
1.6 Συγκρότηση αντικομμουνιστικού κράτους: Οι εθνικιστικές οργανώσεις και τα γεγονότα στο συνοικισμό Κάμπελ	78
Κεφάλαιο 2ο: Στα χρόνια του Μεταξά	85
2.1 Φιλοεβραϊκή πολιτική του καθεστώτος Μεταξά	85
2.2 Θεμελίωση της πρακτικής του αντικομμουνισμού και συνέπειες	89
2.3 Η άσκηση προπαγάνδας μέσω του Τύπου και Ραδιοφώνου στη Θεσσαλονίκη	92
2.4 Ε.Ο.Ν.: Μηχανισμός ελέγχου και διαπαιδαγώγησης των νέων	95

2.5 Το Πανεπιστήμιο ως πυρήνας αντιδικτατορικής δράσης	98
2.6 Στρατιωτικός εξοπλισμός και πολεμική προετοιμασία	101
Κεφάλαιο 3ο: Ο πόλεμος στην πόλη	108
3.1 Κοινωνική και οικονομική αποδιάρθρωση	108
3.1.1 Ενθουσιασμός, βομβαρδισμοί, επιστράτευση, επιτάξεις	108
3.2 Κινητοποίηση για την αντιμετώπιση των προβλημάτων	123
3.2.1 Υποεπιτροπή Θεσσαλονίκης και καταφύγια	123
3.2.2. Ενέργειες των πολιτών	125
3.2.3 Οργάνωση συσσιτίων	127
3.3 Η γερμανική επίθεση	129
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	132
Κεφάλαιο 4ο: Γερμανική Κατοχή. Μια άλλη πραγματικότητα	134
4.1 Η υποδοχή των Γερμανών και οι συμπεριφορές των πολιτών	134
4.2 Διοίκηση και απαγορευτικές διατάξεις	142
4.3 Η «ελευθερία» των νέων	150
4.4 Πρόσφυγες από Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	157
4.5 Διασκεδάζοντας το φόβο	161
4.5.1 Θέατρο	161
4.5.2 Κινηματογράφος	166
4.5.3 Μουσική	168
4.5.4 Βιβλίο	173
4.5.5 Αθλητισμός	176
Κεφάλαιο 5ο: Πείνα και επιβίωση	178
5.1 Οι ελλείψεις και η πείνα στη Θεσσαλονίκη	178
5.1.1 Ελλείψεις	178
5.1.2 Θύματα από την πείνα	182
5.1.3 Θύματα από τις ασθένειες	191
5.2 Τα γενικότερα αίτια της πείνας	193
5.3 Βελτίωση της κατάστασης	201
5.4 Δείκτες αισιοδοξίας	203

5.4.1 Κινητικότητα των γεννήσεων	203
5.4.2 Η γαμήλια κινητικότητα και η σημασία της	206
5.5 Πρακτικές επιβίωσης	209
5.5.1 Ανταλλαγές προϊόντων και νοοτροπιών ανάμεσα σε ύπαιθρο και πόλεις	209
5.5.2 Κρατικά και άλλα συστήματα: «Σωτηρία ψυχών και σωμάτων»	211
5.5.2.1 Κρατικά συστήματα	212
5.5.2.2 Συλλογική οργάνωση και διεκδικήσεις	217
5.5.2.3 Επισιτισμός και βουλγαρική προπαγάνδα	219
5.5.2.4 Παιδικά συστήματα και μέριμνα επισιτισμού	220
5.5.3 Προμηθευτικοί και καταναλωτικοί συνεταιρισμοί	224
Κεφάλαιο 6ο: Όψεις οικονομίας και κοινωνίας	237
6.1 Δυνατότητες εργασίας	237
6.1.1 Εργασία στην πόλη	237
6.1.2 Έλληνες εργάτες στη Γερμανία	243
6.2 Κινητικότητα των επιχειρήσεων και συντήρηση των γερμανικών μονάδων	246
6.3 Μια ανατομία της οικονομίας της πόλης μέσα από φορολογικά στοιχεία εμπορικών επιχειρήσεων	249
6.4 Λειτουργία καζίνων	257
6.5 Μαύρη αγορά	260
Κεφάλαιο 7ο: Η εφαρμογή της «τελικής λύσης» στη Θεσσαλονίκη	267
7.1 Στοιχεία για κινητή και ακίνητη περιουσία των Εβραίων της πόλης πριν από τον εκτοπισμό	267
7.2 Το χρονικό της εξόντωσης των Εβραίων	287
7.3 Απόπειρες διάσωσης	303

Κεφάλαιο 8ο: Πρώιμες ένοπλες αντιστασιακές οργανώσεις 1941 – 1942	311
8.1 Η οργάνωση «Ελευθερία» και το Ε.Α.Μ	311
8.2 Γερμανικά αντίποινα	328
8.3 Η Υ.Β.Ε./Π.Α.Ο	334
8.4 Σχέσεις Ε.Α.Μ. και Π.Α.Ο	340
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	349
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄	365
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄	368
ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	370

ΑΡΚΤΙΚΟΛΕΞΑ

A.B.E.Z.	Ανώνυμος Βιομηχανική Εταιρεία Ζυμαρικών
A.Γ.Δ.Β.Ε.	Αρχείο Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος
A.Γ.Δ.Μ.	Αρχείο Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας
A.Κ.Ε.	Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος
A.N.	Αναγκαστικός Νόμος
A.Π.Θ.	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
A.Σ.Ο.Ε.Ε.	Ανώτατη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών
A.Τ.Ε.	Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος
A.Υ.Ε.Μ.	Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας
B.B.C.	British Broadcasting Corporation
Γ.Δ.Μ.	Γενική Διοίκησης Μακεδονίας
Γ'Σ.Σ.	Γ' Σώμα Στρατού
Δ.Ε.Θ.	Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης
Ε.Α.Μ.	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
Ε.Α.Μ.Ν.	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο Νέων
Ε.Β.Ε.Θ.	Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης

E.Δ.Ε.Σ.	Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος
E.E.A.M.	Εργατικό Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
E.E.E.	Εθνική Ένωση «Η Ελλάς»
E.E.Σ.	Εθνικός Ελληνικός Στρατός
E.I.E.	Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
E.K.Θ.	Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης
E.Λ.Α.Σ.	Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
E.O.N.	Εθνική Οργάνωση Νεολαίας
E.O.Π.	Εκπολιτιστικός Όμιλος Πανεπιστημίου
E.O.X.A.	Εθνική Οργάνωση Χριστιανικής Αλληλεγγύης
E.Π.Ε.	Εθνική Παμφοιτητική Ένωση
E.Π.Ο.Ν.	Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων
E.Σ.Π.Ο.	Εθνική Σοσιαλιστική Πατριωτική Οργάνωση
ZANAE	Ζύμαι Αρτοποιείου Νίκογλου Ανώνυμη Εταιρεία
Zst	Zentrale Stelle der Landesjustiverwaltungen
G.F.P.	Geheimen Feldpolizei
H.Π.Α.	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
I.A.E.N.	Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας
I.A.E.T.E.	Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος
I.A.Π.Ε.	Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού
I.A.Y.E.	Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών
I.K.A.	Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων
I.M.X.A.	Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου
I.O.Θ.	Ιστιοπλοϊκός Όμιλος Θεσσαλονίκης
I.S.L.D.	Intelligence Security Liaison Division
K.E.I.N.E.	Κέντρο Ερεύνες της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού
K.I.Θ.	Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης
K.K.E.	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος
Λ.Ν.	Λεύτερη Νέα
M.A.	Bundesarchiv – Militärarchiv Freiburg
M.Γ.	Μακεδονικό Γραφείο
M.E.N.T.	Μορφωτική Ένωση Νεολαίας Τούμπας
NA	Νοτιοανατολικά

NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
O.K.N.E.	Οργάνωση Κομμουνιστικής Νεολαίας Ελλάδας
O.Ψ.Υ.Π.	Οργανισμός Ψυχαγωγίας Υγείας Παιδιού
Π.Α.Ο.	Πανελλήνια Απελευθερωτική Οργάνωσις
Π.Α.Ο.Κ.	Πανθεσσαλονίκιος Αθλητικός Όμιλος Κωνσταντινοπολιτών
Π.Ε.Α.Ν.	Πανελλήνιος Ένωσις Αγωνιζομένων Νέων
Π.Κ.Ε.	Παλαιά Κεντρική Επιτροπή
Π.Υ.Α.Μ.	Περιφερειακή Υπηρεσία Αλληλεγγύης Μετώπου
SD	Sicherheitsdienst, συνδυασμός της κρατικής μυστικής αστυνομίας και της υπηρεσίας πληροφοριών των SS.
S.O.E.	Special Operation Executive
Σ.Ε.Κ.Ε.	Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος
Σ.Κ.Ε.	Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδος
SS	Schutzstaffel, που σημαίνει βαθμίδα προστασίας της γερμανικής εθνικοσοσιαλιστικής οργάνωσης
StA	Staatsanwaltschaft
Τ.Σ.Α.Μ.	Τμήμα Στρατιάς Ανατολικής Μακεδονίας
Υ.Β.Ε.	Υπερασπισταί Βορείου Ελλάδος
Υ.Δ.Ι.Π.	Υπηρεσία Διαχείρισης Ισραηλιτικών Περιουσιών
Κ.Υ.Δ.Ι.Π.	Κεντρική Υπηρεσία Εκκαθάρισεως και Αποδόσεως των Ισραηλιτικών Περιουσιών
Υ.Ε.Ο./Γ.Σ.Υ.Ε.	Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας/Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος
Υ.Θ.	Υποεπιτροπή Θεσσαλονίκης
ΥΦΑΝΕΤ	Υφαντουργική Εταιρεία
Φ.Ε.Κ.	Φύλλο Εφημερίδος της Κυβερνήσεως
Φ.Ε.Ν.	Φιλική Εταιρεία Νέων

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

βλ.	βλέπε
δ.ε.	διοικούσα επιτροπή
επιμ.	επιμέλεια
κ.ε.	και εξής

ό.π.	όπου παραπάνω
πιν.	πίνακας
πρβλ.	παράβαλε
σ.	σελίδα
σημ.	σημείωση
τ.	τόμος
υποσ.	υποσημείωση
υποφ.	υποφάκελος
φ.	φάκελος
φωτ.	φωτογραφία
χ.έ.	χωρίς έκδοση
χ.χ.	χωρίς χρονιά

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Στο μεγάλο χρονικό διάστημα που χρειάστηκε για την ολοκλήρωση αυτής της διδακτορικής διατριβής είχα την υποστήριξη πολλών ανθρώπων. Δεν υπάρχουν λόγια να ευχαριστήσω την επόπτρια καθηγήτρια, κ. Έφη Αβδελά, για την καθοδήγηση, τη συστηματική, ακαταπόνητη και τόσο ουσιαστική κριτική της, που δεν την εμπόδιζαν ταυτόχρονα να έχει απέραντη υπομονή και κατανόηση, ακόμη και στις στιγμές που προσωπικές δυσκολίες με εμπόδιζαν να προχωρήσω. Ένα πολύ μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στον κ. Γιώργο Μαργαρίτη, αρχικό επόπτη της διατριβής και στη συνέχεια μέλος της τριμελούς επιτροπής, που με τις διορθώσεις του, τις συμβουλές του, με την παραχώρηση αρχειακού υλικού από την προσωπική του συλλογή, με την ανάθεση μικρότερων εργασιών έρευνας και συγγραφής με κρατούσε σε συνεχή εγρήγορση. Ευχαριστίες οφείλω ακόμη στον κ. Προκόπη Παπαστράτη για τις πολύτιμες συμβουλές του, την πληρέστατη καθοδήγηση ως προς τις βιβλιογραφικές αναφορές, τη βαθιά κριτική του, τη διαφώτιση για σημαντικά θέματα την ύστατη ώρα, καθώς και για τη διαθεσιμότητά του κάθε φορά που τον χρειαζόμουν.

Ιδιαίτερος ευχαριστώ το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης για την κατανόηση ως προς το ζήτημα της χρονικής ασυνέπειας μου στην ολοκλήρωση της διατριβής καθώς και το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών για την οικονομική του στήριξη στην πρώτη φάση της έρευνας.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στους καθηγητές του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, που με μύησαν στην επιστήμη της Ιστορίας καθώς και στους καθηγητές του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. για τη στήριξη στη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών.

Ανεκτίμητη ήταν η συμβολή όσων φίλων και συναδέλφων έθεσαν υπόψη μου ευρήματά τους σχετικά με το αντικείμενο της μελέτης. Ευχαριστώ θερμά τον κ. Γιώργο Λεοντιάδη για την παραχώρηση αρχειακού υλικού του Ταμείου Παρακαταθηκών και Δανείων, τον κ. Δημήτρη Μπέλο για τη διευκόλυνση επικοινωνίας με τους ανθρώπους των κατηχητικών και για την παραχώρηση σχετικού υλικού, την κ. Χριστίνα Μπρούσαλη για την παραχώρηση τεχνικού εξοπλισμού, τον κ. Πάρη Παπαμίχο, ευχαριστώ εξαιρετικά, που με ενημέρωσε σχετικά με τη βιβλιοθήκη Bissell στο Αμερικάνικο Κολέγιο «Ανατόλια» και το συναρπαστικό αρχειακό της υλικό για τις εβραϊκές περιουσίες, τον κ. Πωλ Ισαάκ Χάγουελ, για την

παραχώρηση αρχειακού υλικού της προσωπικής του συλλογής από τις δίδες Μέρτεν και Άιχμαν.

Μεγάλο ευχαριστώ οφείλω και σε εκείνους τους φίλους, συναδέλφους και καθηγητές που μου εμπιστεύτηκαν, σε όλο αυτό το χρονικό διάστημα, τη συγγραφή μικρών αποσπασμάτων σε συλλογικές ερευνητικές και συγγραφικές προσπάθειες σχετικές με το αντικείμενο μελέτης ή με ανέφεραν σχετικά, την κ. Τασούλα Βερβενιώτη, τον κ. Βασίλη Γούναρη, τον κ. Στράτο Δορδανά, την κ. Ελένη Ιωαννίδου, την κ. Ρίκα Μπενβενίστε, τον κ. Χρήστο Λούκο, τον κ. Θεοδόση Τσιρώνη.

Θα ήθελα επίσης να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, στη βιβλιοθήκη Bissell του Αμερικάνικου Κολεγίου «Ανατόλια», στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, στο Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος, στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, το Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, το Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, στο Κ.Ι.Θ., και ιδιαίτερος στον κ. Ανέστη Στεφανίδη, στο Ληξιαρχείο του Δήμου Θεσσαλονίκης, στο Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης, στο Ομοσπονδιακό Αρχείο στο Φράιμπουργκ για την εξυπηρέτηση στη διάρκεια της έρευνας.

Ιδιαίτερες είναι οι οφειλές μου σε όλους εκείνους τους ανθρώπους που ξετύλιξαν το νήμα της ζωής τους και της μνήμης τους μέχρι τα χρόνια της Κατοχής και του Πολέμου, για να μου παραχωρήσουν συνεντεύξεις δείχνοντάς μου εμπιστοσύνη.

Ευχαριστώ θερμά τη φίλη Σοφία Μακρή για την επιμέλεια του κειμένου σε διάφορες φάσεις επεξεργασίας του, για τις ουσιαστικές επισημάνσεις της, για τις πληροφορίες που κατά καιρούς μου έδινε, αλλά και για τη διευκόλυνση επικοινωνίας με τους κύκλους των κατηχητικών αλλά και με μέλη του Ε.Α.Μ., καθώς και τη φίλη Χάιδω Μπούσιου για την επιμέλεια του κειμένου και για το ενδιαφέρον της.

Πολλά ευχαριστώ ανήκουν και στους φίλους και συναδέλφους από το περιοδικό «Close Up» για την ηθική στήριξή τους και ιδιαίτερα στις κ. Άσπα Πάσσιου και Αναστασία Τεντοκάλλη για την κατανόηση ως προς τη διάθεση του χρόνου που μου ήταν απαραίτητος.

Από βάθους καρδιάς θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια Γκαβανόζη για τη φιλοξενία και τις διευκολύνσεις που μου πρόσφεραν στη Γερμανία, προκειμένου να ολοκληρώσω την έρευνα. Ενώ ιδιαίτερες ευχαριστίες ανήκουν στην οικογένεια

Ιορδανίδη, στην οικογένεια Πούλιου, στους Γιώργο και Κωνσταντία Καβάλα, στην Ευαγγελία Τσιοκάνου για την αγάπη τους και την υποστήριξή τους με κάθε τρόπο.

Τέλος οφείλω πολλά στο Λάμπρο και τον Κυριάκο για την κατανόησή τους και στο σύζυγό μου, Θανάση Τσιόκανο, για τη στατιστική επεξεργασία των ποικίλων ποσοτικών δεδομένων αλλά κυρίως για το συνεχές ενδιαφέρον και την υποστήριξή του στο μακρύ χρονικό διάστημα έρευνας και συγγραφής της συγκεκριμένης μελέτης.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μελέτη αποτελεί μία προσπάθεια ιστορίας της καθημερινής εμπειρίας στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο της γερμανικής Κατοχής. Αποτελεί μία κοινωνική ιστορία της καθημερινής ζωής για την πόλη κατά το διάστημα 1941-1944.¹

Ο εκτοπισμός και η εξόντωση των Εβραίων της αποτελεί ένα από τα κορυφαία γεγονότα στην πόλη για το διάστημα της Κατοχής και μια σημαντική ιδιαιτερότητα συγκριτικά με την Αθήνα ή άλλες ελληνικές πόλεις με εβραϊκές κοινότητες, καθώς οι Εβραίοι της αποτελούσαν τουλάχιστον το 1/5 του πληθυσμού της, ήταν η μεγαλύτερη εβραϊκή κοινότητα της Ελλάδας, ζούσαν στη Θεσσαλονίκη από το 15ο αιώνα και χάθηκαν σε ποσοστό 96% ανεβάζοντας το συνολικό ποσοστό της χώρας σε θύματα της γενοκτονίας των Εβραίων στην Ευρώπη, σε ένα από τα υψηλότερα των δυτικών κρατών. Επιπλέον, η πόλη είχε και άλλες ιδιαιτερότητες σε σχέση με την Αθήνα – που έχει μελετηθεί διεξοδικότερα – και με τα άλλα αστικά κέντρα της χώρας. Η Θεσσαλονίκη τον καιρό του πολέμου βρισκόταν πιο κοντά στο θέατρο των πολεμικών εξελίξεων λόγω γεωγραφικής θέσης, δέχτηκε πολλούς ιταλικούς βομβαρδισμούς, ενώ παρουσίασε ένα σημαντικό ποσοστό θυμάτων πολέμου στο σύνολο των απωλειών της χώρας, περίπου το 4,3%.² Στη συνέχεια, κατά

---

¹ Ο όρος κοινωνική ιστορία χρησιμοποιείται με την ευρύτερη του έννοια προκειμένου να καταστεί σαφές ότι δεν πρόκειται για διπλωματική ιστορία. Βλ. Αντώνης Λιάκος, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του 20ου αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα*, 76 -77, Ιανουάριος - Ιούλιος 2001, σ. 83. Με τον όρο κοινωνική ιστορία της καθημερινής ζωής, (βλ. Ρίκα Μπενβενίστε, «Η ιστοριογραφία για το ολοκαύτωμα στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, 76 – 77, Ιανουάριος – Ιούλιος 2001, σ. 106), είμαστε πιο κοντά στον όρο Alltagsgeschichte, η οποία προσπαθεί με εργαλεία της ιστορίας (έρευνα και τεκμηρίωση μέσα από γραπτές πηγές), αλλά και της ιστορικής ανθρωπολογίας (χρήση προφορικών μαρτυριών) να εντοπίσει και να μελετήσει πρότυπα, συμπεριφορές και τρόπους ζωής των ανθρώπων και μέσα από τη μικροϊστορία να προσεγγίσει τη μακροϊστορία. Βλ. Alf Ludtke (edit.), *The history of every day life*, Campus Verlag, Φρανκφούρτη 1989, Πρίνσετον 1995, σ. 18. Γενικότερα, για την έννοια της κοινωνικής ιστορίας βλ. επίσης, Γκέοργκ Ίγκερς, *Η ιστοριογραφία στον 20ο αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 136. Επίσης το πιο πρόσφατο, *Critical junction, anthropology and history beyond the cultural turn*, εκδ. Don Kalb & Herman Tak. Berghahn, Νέα Υόρκη 2005. Με την παραπάνω προσέγγιση προσπαθούμε να φωτίσουμε πτυχές που δεν αναδείχθηκαν μέσα από άλλες προσεγγίσεις, με στόχο πάντα την κατά το δυνατό πληρέστερη κατανόηση του ιστορικού παρελθόντος και την ερμηνεία της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας. Βλ. σχετικά Ελένη Ανδριάκαινα, «Από τη “μνήμη” στις “μνήμες”: η “γλωσσική στροφή” και η προσέγγιση του παρελθόντος στις κοινωνικές επιστήμες», *Δοκιμές*, 9 - 10, Φθινόπωρο 2001, Βιβλιόραμα, Αθήνα, σ. 43.

² Βλ. το τρίτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, σ. 119 - 120.

την Κατοχή, τέθηκε μαζί με το σύνολο της κεντρικής και δυτικής Μακεδονίας και κάποιων νησιών υπό γερμανική διοίκηση, σε αντίθεση με την υπόλοιπη Ελλάδα, η οποία ήταν υπό ιταλική και βουλγαρική διοίκηση. Αυτό σήμαινε διαφοροποιήσεις ως προς τον έλεγχο, την καταστολή και τα αντίποινα για τον πληθυσμό. Η Θεσσαλονίκη δεν πείνασε, όπως η Αθήνα, σημείωναν οι λογοτέχνες της εποχής στις μαρτυρίες τους. Πώς αντιμετωπίστηκαν οι ελλείψεις και η πείνα και ποια η πολιτική σημασία αυτής της αντιμετώπισης; Στα βορειοανατολικά σύνορά της, η Βουλγαρική Κατοχή έγινε ιδιαίτερα αισθητή με τον πολύ υψηλό αριθμό των προσφύγων από Αν. Μακεδονία και Θράκη, που εγκαταστάθηκε ή πέρασε από την πόλη, οξύνοντας ακόμη περισσότερο τα ήδη έντονα κοινωνικά προβλήματα. Οπότε ο βουλγαρικός κίνδυνος που απασχολούσε πολιτεία και κοινωνία στα χρόνια του Μεσοπολέμου, έγινε στο διάστημα της κατοχής μία πραγματικότητα που επηρέασε τις εξελίξεις, καθώς, όπως θα παρακολουθήσουμε, η οργανωμένη αντίσταση αλλά και η πολιτική των ελληνικών αρχών στην πόλη και ευρύτερα στη Μακεδονία, συνδέθηκε άμεσα με αυτόν τον παράγοντα.

I. Επισκόπηση της ελληνικής βιβλιογραφίας για την κατοχική Θεσσαλονίκη³

Το πρώτο διάστημα μετά την Κατοχή δεν υπήρχε ιστοριογραφία που να αφορά αποκλειστικά στη Θεσσαλονίκη της Κατοχής, όπως δεν υπήρχαν γενικότερα στην ελληνική ιστοριογραφία επιστημονικές μελέτες τοπικής ιστορίας. Συναντάμε έργα διπλωματικής ιστορίας για τη Μακεδονία συνολικά, όπου εντασσόταν και η κατοχική περίοδος της Θεσσαλονίκης και που επικεντρωνόταν στο θέμα των Σλαβομακεδόνων και του κομμουνισμού, ιδιαίτερα παραδείγματα μιας «ιστορίας των νικητών».⁴ Τη ίδια εποχή γράφτηκαν κείμενα με τη μορφή αναμνήσεων, για την

---

³ Στην επισκόπηση αυτή στάθηκαν ιδιαίτερα χρήσιμα τα δύο άρθρα που προαναφέρθηκαν: Λιάκος, ό.π., σ. 72 - 91 και Μπενβενίστε, ό.π., σ. 104 - 109, αλλά και το Σπύρος Μαρκέτος, Έθνος χωρίς Εβραίους: απόψεις της ιστοριογραφικής κατασκευής του ελληνισμού», *Σύγχρονα Θέματα*, 52 - 53 Ιούλιος - Δεκέμβριος 1994, σ. 52 - 69. Η επισκόπηση έλαβε υπόψη της και την πρόσφατη ιστοριογραφική συλλογική μελέτη *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία* (επιμ. Γιώργος Αντωνίου - Νίκος Μαραντζίδης), Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2008.

⁴ Βλ. ενδεικτικά, Αθανάσιος Χρυσόχου, *Η κατοχή εν Μακεδονία*, 6 τ., Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1949 - 1952, Κωνσταντίνος Γ. Αντωνίου, *Η σλαβική και κομμουνιστική επιβολή και η αντίσταση των Μακεδόνων*, χ. ε., Θεσσαλονίκη 1950.

Αντίσταση σε Θεσσαλονίκη και Μακεδονία,⁵ συνήθως με στόχο τη δικαίωση της συμμετοχής του συγγραφέα στη μια ή την άλλη παράταξη ή στη μνήμη αγαπημένων προσώπων.⁶ Οι παραπάνω ιστορικές μελέτες αλλά και τα κείμενα μαρτυριών ακολουθούσαν το διπολικό σχήμα μιας ιστορίας των νικητών και μιας των ηττημένων, που χαρακτήρισε την ελληνική ιστοριογραφία για την περίοδο 1940 - 1950, όπως έχουν επισημάνει οι περισσότεροι από τους βασικούς μελετητές της περιόδου.⁷ Ωστόσο, πολύ σημαντικές μελέτες που γράφτηκαν αμέσως μετά την Κατοχή, ήταν εκείνες που παρουσίασαν τις απώλειες, ανθρώπινες και υλικές της περιόδου, με σημαντικά ποσοτικά δεδομένα, με στόχο περισσότερο να φανεί το μέγεθος της καταστροφής και με τη λεπτομέρεια των στοιχείων του θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν μια πρώιμη και εξαιρετικά χρήσιμη οικονομική και κοινωνική ιστορία της Κατοχής.⁸

Οι πρώτες αναφορές στο κατοχικό παρελθόν της πόλης αυτής καθαυτής προήλθαν από το χώρο της λογοτεχνίας. Το λογοτεχνικό περιοδικό *Κοχλίας*⁹ του

---

⁵ Βλ. Χρήστος Καραγιάννης, *Τα απομνημονεύματα ενός καπετάνιου*, Θεσσαλονίκη 1945, του ίδιου, *Η προδομένη Αντίσταση*, Θεσσαλονίκη 1962. Γιάννης Πετσόπουλος, *Τα πραγματικά αίτια της διαγραφής μου από το ΚΚΕ. Κριτική μιας πολιτικής καιροσκοπίας και προδοσίας. Ανοιχτή επιστολή προς τα μέλη του ΚΚΕ*, χ.ε., Αθήνα 1946.

⁶ Νίκος Μαραντζίδης, «Η τοπική διάσταση στη μελέτη της Κατοχής και του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου», *Η εποχή της σύγχυσης... ό.π., σ. 173 - 174*.

⁷ Προκόπης Παπαστράτης, «Ιστοριογραφία της δεκαετίας 1940 - 1950», *Σύγχρονα Θέματα*, 35 - 36 - 37, Δεκέμβριος 1988, σ. 183 - 187. Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, Πολίτης, Αθήνα 1993, Ιωάννης Κολιόπουλος, *Λεηλασία Φρονημάτων*, 2 τ., Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994, Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995, Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα*, 2 τ., Παπαζήσης, Αθήνα χχ. 2. τ., 1995.

⁸ Όπως είναι το Δημήτριος Μαγκριώτης, *Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα της Κατοχής 1941 - 1944*, Φόρμιγξ, Αθήνα 1996², 1949, Κωνσταντίνος Δοξιάδης, *Οι θυσίες της Ελλάδος στον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο*, σειρά εκδόσεων του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αθήνα 1946.

⁹ Ο *Κοχλίας* εκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη το Δεκέμβριο του 1945 από τους Γιώργο Κιτσόπουλο, Γιώργο Σβορώνο και Λευτέρη Κονιόρδο με μόνιμους συνεργάτες τους Γαβριήλ Πεντζίκη, Ζωή Καρέλλη, Γιώργο Θέμελη, Γιώργο Δέλλιο και Τάκη Βαρβιτσιώτη. Η απήχηση που είχε το περιοδικό υπήρξε σημαντική παρά το ότι διατυπωνόταν και κάποια ειρωνικά σχόλια σε βάρος του ότι ήταν σουρεαλιστικό και αριστοκρατικό. Με το πέρας του χρόνου αναγνωρίστηκε η συμβολή του στην εξέλιξη της ελληνικής λογοτεχνίας. Το τελευταίο τεύχος του κυκλοφόρησε τον Ιανουάριο του 1949. Βλ. Νίκος Μπακόλας, «Κορυφώσεις στα λογοτεχνικά περιοδικά της Θεσσαλονίκης», *Αντί*, 324 1986, σ. 45. Θεωρείται ότι με τη δεσπόζουσα ομάδα του *Κοχλίας* εμπεδώθηκε η καλλιέργεια του μύθου της

Ιουνίου - Ιουλίου 1946 μέσα από ποιητικά ή λογοτεχνικά κείμενα μετέφερε τη θλίψη που άφησε η Κατοχή στην πόλη και άμεσα ή έμμεσα αναφέρονταν στο χαμό των Εβραίων της. Έχει επισημανθεί μάλιστα ότι η ποίηση που γράφτηκε την περίοδο αυτή ξεπερνά τη λυρική καταγραφή ενός βιώματος και αφήνει το στίγμα της σχολής της Θεσσαλονίκης, με τα βαθύτερα ιστορικά – τα ανθρωπογεωγραφικά, θα λέγαμε – ορόσημα της χαραγμένα από τον Πεντζίκη της *Μητέρας Θεσσαλονίκης* και του Ορους ως τον Ιωάννου των Εβραίων και του Σείχ Σου.¹⁰

Δύο πολύ σημαντικά βιβλία για την πόλη και τους Εβραίους της είναι αυτά που ακολουθούν. Αρχικά το έργο του Ισαάκ Ματαράσσο, από τα πρώτα με θέμα τη γερμανική κατοχή στην πόλη και το διωγμό των Εβραίων¹¹ που αποτελούσε εξαίρεση ως προς το θέμα του για την εποχή αλλά εξαίρεση και στο χώρο των προσωπικών μαρτυριών των Εβραίων, ο οποίοι στην πλειοψηφία τους για πολλά χρόνια μετά δεν μπορούσαν να μιλήσουν ή να γράψουν για ό,τι είχε συμβεί είτε γιατί κανείς δεν ήθελε να ακούσει, είτε επειδή οι ίδιοι οι επιζώντες είχαν ανάγκη να λησμονήσουν.¹² Το δεύτερο είναι το βιβλίο του Μικαέλ Μόλχο, που τιτλοφορήθηκε *In Memoriam* στη μνήμη των θυμάτων και αναφέρεται και αυτό πολύ νωρίς στην ιστορία των Εβραίων της, στον εκτοπισμό και την εξόντωση,¹³ αλλά περιλαμβάνει πολλά στοιχεία και για την ιστορία της πόλης ιδωμένης μέσα από την ιστορία των Εβραίων. Κατά τις δεκαετίες του '50 και '60, κύρια τάση της ελληνικής ιστοριογραφίας ήταν η συγγραφή πολιτικής ιστορίας, έργων που περιέγραφαν και ανέλυαν τα γεγονότα του Πολέμου, της Κατοχής και της Αντίστασης στην Ελλάδα από πολιτικές και μη προσωπικότητες της εποχής, παρουσιάζοντας συχνά και τη δική τους δράση,¹⁴ ακολουθώντας και πάλι το δίπολο που προαναφέρθηκε. Για τη

σχολής Θεσσαλονίκης. Γιάννης Δάλλας, «Η κοινωνική συνείδηση των ποιητών της Θεσσαλονίκης», *Αντί*, 324 1986, σ. 33.

¹⁰ Δάλλας, ό.π., σ. 33.

¹¹ Ισαάκ Ματαράσσο, *Κι όμως, όλοι τους δεν πέθαναν*, Αθήνα 1948.

¹² Οντέτ Βαρών – Βασάρ, «Η γενοκτονία των Ελλήνων Εβραίων (1943 – 1944) και η αποτύπωσή της: μαρτυρίες, λογοτεχνία και ιστοριογραφία», *Η εποχής της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία* (επιμ. Γιώργος Αντωνίου – Νίκος Μαραντζίδης), Εστία, Αθήνα 2008, σ. 300.

¹³ Μικαέλ Μόλχο, Ιωσήφ Νεχαμά, *In Memoriam*, ελληνική επανέκδοση Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1976, (α΄ έκδοση στα γαλλικά, τ. 1 (1948) και τ. 2 (1949) στη Θεσσαλονίκη, τ. 3 (1953) στο Μπουένος Άιρες). Βλ. Και Βαρών - Βασάρ, ό.π., σ. 302 – 303.

¹⁴ Ενδεικτικά αναφέρουμε Δ. Γατόπουλος, *Ιστορία της Κατοχής, μετά συλλογής ιστορικών και λαογραφικών ανεκδότων των ετών 1940-1943*, Μέλισσα, Αθήνα 1958. Επίσης, Παναγιώτης

Μακεδονία και τη Θεσσαλονίκη γράφτηκαν έργα για αντιστασιακές πράξεις της μιας ή της άλλης πλευράς,¹⁵ συντηρώντας μια μνήμη εποποιίας.

Μια μορφή πολιτικής διπλωματικής ιστορίας είναι αυτή του Πολυχρόνη Ενεπεκίδη, που, όμως, ασχολήθηκε αρκετά νωρίς με το Ολοκαύτωμα, το 1969, συγκριτικά με την υπόλοιπη ελληνική ιστοριογραφία της εποχής. Στόχος του ήταν να δείξει ότι η στάση της κεντρικής πολιτικής εξουσίας των Ελλήνων ήταν φιλοεβραϊκή και αφιέρωνε μεγάλο μέρος στα γεγονότα της Θεσσαλονίκης.¹⁶ Επιστημονική μελέτη ιστορίας και διεθνών σχέσεων, με ανάλυση των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών στην περιοχή της Μακεδονίας, για να ερμηνεύσει το Μακεδονικό Ζήτημα ήταν του Ευάγγελου Κωφού.¹⁷ Στο μεταξύ το ίδιο διάστημα άνθρωποι από το χώρο της λογοτεχνίας έγραφαν σταθερά για στην πόλη κατά την Κατοχή τονίζοντας κυρίως την πνευματική αντίσταση στην πόλη μέσω των οργανώσεων του Ε.Α.Μ..¹⁸

Μετά το 1974, η μεταπολίτευση λειτούργησε καταλυτικά τόσο στο χώρο της αριστερής προσωπικής μαρτυρίας, που απελευθερώθηκε από απαγορεύσεις και περιορισμούς, όσο και στο χώρο της επιστημονικής μελέτης.¹⁹ Έτσι κυκλοφόρησε πλήθος απομνημονευμάτων και ημερολογίων, γράφτηκαν και μελέτες που προσπάθησαν να αναθεωρήσουν την επίσημη ιστορική εκδοχή τόσο της δεξιάς όσο και της αριστεράς.²⁰ Την τάση αυτή ακολούθησαν και τα κείμενα για τη Θεσσαλονίκη, αν και δεν μπορούμε να μιλήσουμε για πληθώρα τέτοιων κειμένων. Έκαναν την εμφάνισή τους ημερολόγια για την πόλη ή τη Μακεδονία με αναμνήσεις για τον Πόλεμο, την Κατοχή και την Αντίσταση, αλλά και επιστημονικά άρθρα,

---

Κανελλόπουλος, *Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου 1939-1944: ιστορική αναδρομή και κείμενα*, Αθήνα 1964.

¹⁵ Αλεξάνδρος Ν. Λέτσας (επιμ.), *Θεσσαλονίκη 1912 – 1962*. Χαράλαμπος Φ. Καλλινικίδης, *Ελληνική αντίστασις (αίμα – δάκρυ- νίκη)*, Θεσσαλονίκη 1961.

¹⁶ Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Οι διωγμοί των Εβραίων εν Ελλάδι*, Παπαζήσης, Αθήνα 1969, Εστία, Αθήνα 1997.

¹⁷ Evangelos Kofos, *Nationalism and communism in Macedonia*, IMXA, Θεσσαλονίκη 1964.

¹⁸ Θανάσης Φωτιάδης, «Η πνευματική αντίσταση στη Θεσσαλονίκη», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 87 - 88, Μαρτ. - Απρίλ. 1962, σ. 434 - 442.

¹⁹ Παπαστράτης, ό.π., , σ. 183.

²⁰ Βλ. Λιάκος, «Η νεοελληνική...», ό.π., σ. 8.

διεκδικώντας το καθένα την αλήθεια του και χωρίς να κάνουν πάντα αναφορά στο κομμάτι της πόλης που χάθηκε, τους Εβραίους της.²¹

Ήταν η εποχή που επιστήμονες, που είχαν στη διάθεσή τους αγγλικά και αμερικάνικα αρχεία, έγραψαν τις πρώτες ακαδημαϊκές μελέτες για την περίοδο.²²

---

²¹ Βιργινία Ζάννα, *Ημερολόγιο πολέμου*, Ερμής, Αθήνα 1979. Ελευθερία Δροσάκη, *Εν Θεσσαλονίκη... από τον πόλεμο, την Κατοχή και την Αντίσταση*, Εντός, Αθήνα 1985. Σωτήρης Πατατζής, *Ματωμένα χρόνια*, Εστία, Αθήνα 1978. Βασίλης Γούναρης, «“Οργάνωσις Ζευς”: Συμβολή στη μελέτη της αντιστασιακής δράσης στη Θεσσαλονίκη (1942 –1944)», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Συμπόσιο, 1 – 3 Νοεμβρίου 1985, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 1986 Πέτρος Παπαπολυβίου, «Οι πρώτες προσπάθειες αντιστασιακής δράσης στη Θεσσαλονίκη πριν από την ίδρυση του Ε.Α.Μ.», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Συμπόσιο, 1 - 3 Νοεμβρίου 1985, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης 1986, σ. 211 - 227.

²² Βλ. Λιάκος, «Η νεοελληνική...», *ό.π.*, σ. 83. Το πρώτο συνέδριο έγινε στο Λονδίνο την άνοιξη του 1978 και τα πρακτικά του εκδόθηκαν από τις εκδόσεις «Νέα Σύνορα» το 1982. Ακολούθησε το συνέδριο του Modern Greek Studies Association στην Ουάσινγκτον, την ίδια χρονιά, τα πρακτικά του οποίου εκδόθηκαν πρώτα στα αγγλικά και στη συνέχεια από τις εκδόσεις «Θεμέλιο». *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.

Στη δεκαετία του '80 γράφτηκαν ιστορίες που αντιμετώπιζαν τη σύγκρουση στην Κατοχή ως μία κορύφωση της κρίσης των ετών που είχαν προηγηθεί, μιας κρίσης που σοβούσε από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, και η οποία είχε ως κύρια χαρακτηριστικά τα έντονα συνταγματικά ζητήματα, την αδιάλλακτη κομματική διαμάχη, την κυβερνητική αστάθεια και τις ξένες επεμβάσεις. Σ' αυτήν την κατηγορία εντάσσεται και το βιβλίο του Ιωάννη Κολιόπουλου, *Παλινόρθωση, δικτατορία, πόλεμος. Ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1985, το οποίο φτάνει μέχρι τον πόλεμο αλλά αναλύει το ρόλο των Βρετανών μέσα από το ρόλο της ξένης επέμβασης. Σε ελληνικό χώρο, στην Αθήνα, το πρώτο συνέδριο για την Κατοχή στην Ελλάδα έγινε το 1984. Παρουσίασε τα γεγονότα της περιόδου ως το αποτέλεσμα των εξωτερικών επεμβάσεων στην ελληνική πολιτική ζωή, ενώ το σημαντικό που έκανε ήταν ότι σταδιακά συνέβαλε στην ένταξη της Αντίστασης, αποκαθαμένης, όμως, από τον Εμφύλιο στην εθνική ιστορία. Βλ. Λιάκος, *ό.π.*, και ενδεικτικά, *Η Ελλάδα 1936 - 1944. Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., Αθήνα 1989.

Το 1984 έγινε συνέδριο από το πανεπιστήμιο της Κοπεγχάγης με τίτλο «Conference on the Greek Civil War 1945 – 1949». Τα πρακτικά εκδόθηκαν από το πανεπιστήμιο της Κοπεγχάγης το 1987. Βλ. Παπαστράτης, *ό.π.*, σ. 187. Lars Baerentzen, John Iatridis, Ole Smith (επιμ.), *Studies in the history of the Greek Civil War, 1945 – 1949*, museum Tusculanum, Κοπεγχάγη 1987, ελ.. έκδ.: *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο, 1945 – 1949*, μτφρ. Αριστέα Παρίση, Ολκός, Αθήνα 1992. Για τους τίτλους και το σχολιασμό τους βλ. και το πρόσφατο Γιάννης Ο. Ιατρίδης, «Οι διεθνείς διαστάσεις του ελληνικού εμφύλιου πολέμου: μια επισκόπηση της αγγλόφωνης ιστοριογραφίας», *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40... ό.π.*, σ. 90 - 91.

Οι συντεταγμένες που καθορίστηκαν από τα τέσσερα αυτά συνέδρια ήταν ότι είχαν έντονο διεθνή χαρακτήρα ενώ διαχώρισαν τη δεκαετία 1940 – 1950 σε δύο περιόδους, Κατοχή - Αντίσταση και

Στη φάση αυτή η προσοχή δόθηκε στα πολιτικά και διπλωματικά ζητήματα κυρίως λόγω της δυνατότητας μελέτης αρχειακού υλικού των τριών δυτικών δυνάμεων που έπαιξαν πρωταρχικό ρόλο στις εξελίξεις της δεκαετίας, αλλά και στη μεθοδολογική προσέγγιση που ήταν η συλλογή και επεξεργασία στοιχείων στη φάση αυτή. Στις παραπάνω μελέτες βρίσκουμε επιμέρους αναφορές στη Μακεδονία ή τη Θεσσαλονίκη αλλά δεν πρόκειται βέβαια για μελέτες τοπικής ιστορίας. Εγκαίρως επισημάνθηκε τότε ότι έπρεπε να δοθεί προσοχή στη μελέτη των εσωτερικών δομών της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, των κοινωνικών και οικονομικών προϋποθέσεων συγκρότησης του Ε.Α.Μ.²³

Το ενδιαφέρον είναι ότι το ίδιο διάστημα, στη Θεσσαλονίκη άρχισε να ανακινείται πιο συγκεκριμένα η κοινωνική ιστορία της, η πόλη με τους κατοίκους της και τη ζωή τους, με εργασίες αρχιτεκτόνων, όμως, και όχι ιστορικών, που την αντιμετώπιζαν ως πρότυπο μοντέρνας πόλης.²⁴

Στη δεκαετία του '90, ως αποτέλεσμα των οσμώσεων ανάμεσα στη γλωσσολογία, τη λογοτεχνική κριτική, την ιστοριογραφία και την ανθρωπολογία, άρχισε να μελετάται η ιστορία των Εβραίων της πόλης, κυρίως μέσα από τις μαρτυρίες των επιζώντων Εβραίων και με ειδικούς από το χώρο της λογοτεχνίας και της ιστορίας. Τη συστηματική επεξεργασία αυτών έκανε η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, θίγοντας ουσιαστικά και το θέμα της σχέσης λογοτεχνίας και ιστορίας και των διαφορετικών ερμηνειών της ιστορίας, που μπορεί να αντικατοπτρίζει η λογοτεχνία. Συνακόλουθα το 1990 ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη με πρωτοβουλία νέων επιστημόνων η Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού και έγινε το Α΄ Διεθνές Συμπόσιο Ιστορίας το 1991 και τα πρακτικά του κυκλοφόρησαν το 1995.²⁵ Ακολούθησε μια σειρά επιστημονικών άρθρων και βιβλίων, η έκδοση των

Εμφύλιος πόλεμος, οι οποίες εξετάζονταν χωριστά ενώ το κύριο βάρος της έρευνας επικεντρωνόταν στην πρώτη περίοδο. Βλ. Παπαστράτης, ό.π., σ. 184 - 185.

²³ Παπαστράτης, ό.π., σ. 185, όπου παραπέμπει στο Ν. Σβορώνος, «Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940 -1950 στην ελληνική ιστορία», *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 -1950, ...όπ.*, σ. 22 - 23.

²⁴ Ενδεικτικά αναφέρουμε, Βίλμα Χαστάογλου - Αλέκα Καραδήμου Γερολύμπου, «Θεσσαλονίκη 1900 - 1940. Από τις αντιφάσεις του κοσμοπολιτισμού στην ομοιογένεια της νεοελληνικής πόλης», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1 - 3 Νοεμβρίου 1985, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1986 κ. ά.

²⁵ *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο. Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Πρακτικά Α΄ Συμποσίου Ιστορίας (Θεσσαλονίκη, 23 - 24 Νοεμβρίου 1991), (επιμ. Έφη Αβδελά και Οντέτ Βαρών - Βασάρ), Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού - Γαβριηλίδης, Αθήνα 1995.

πρακτικών του Γ' Συμποσίου της Εταιρείας που αφορούσε μόνο τη γενοκτονία, άρθρα για ζητήματα εβραϊκής ιστορίας και μνήμης.²⁶

Ταυτόχρονα με τη ρήξη της σιωπής για το εβραϊκό ζήτημα, ανοιγόταν και η ελληνική ιστοριογραφία προς την κοινωνική ιστορία²⁷ και τότε παρουσιάστηκαν ερευνητικές εργασίες για τη Θεσσαλονίκη, που ασχολήθηκαν με τον επισιτισμό στην Κατοχή,²⁸ τους δωσίλογους,²⁹ με τα θύματα των βομβαρδισμών και τους απόρους,³⁰

---

²⁶ Βλ. σχετικά Βαρών – Βασάρ, *ό.π.*, σ. 333 - 335.

²⁷ Τελικά στη δεκαετία του '90 εμφανίστηκαν και στην ελληνική ιστοριογραφία μελέτες κοινωνικής ιστορίας για την Κατοχή. Στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία υπήρχαν σχετικοί τίτλοι: Ζακ Σεμελέν, *Άοπλοι απέναντι στο Χίτλερ. Η αντίσταση των πολιτών στη Ευρώπη 1939 - 1943*, Χατζηνικολή, Αθήνα 1993. Dominique Veillon, *Vivre et survivre en France 1939 - 1947*, Payot et Rivages, Παρίσι 1995.

Mazower, *ό.π.*· Μαργαρίτης, *ό.π.*· Τασούλα Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994· Janet Hart, *New voices in the nation, Women and the Greek Resistance 1941 - 1964*, Cornell University Press, Ιθάκη (Νέας Υόρκης) και Λονδίνο, 1996· Ρίκη Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, Πλέθρον, Αθήνα 1997· Άγγελος Αυγουστίδης, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40 και τα περιθώρια της πολιτικής*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.

Όλα τα παραπάνω, μελετώντας τις προσπάθειες των ανθρώπων να αντιμετωπίσουν τα νέα δεδομένα σε προσωπικό και συλλογικό επίπεδο, ανέδειξαν τις νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν, τις νέες αξίες που αναδείχθηκαν. Ταυτόχρονα ανέτρεψαν στερεότυπα σχετικά με την Κατοχή, την πείνα, τη μαύρη αγορά ή την Αντίσταση και έθεσαν νέα ερωτήματα εστιάζοντας στα ενιαία χαρακτηριστικά με την περίοδο του Εμφυλίου. Το 1995 για την επέτειο των 50 χρόνων από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου πραγματοποιήθηκε το πρώτο συμπόσιο με θεματική ενότητα τον Εμφύλιο μαζί με την 4^η Αυγούστου και την Κατοχή. Η θεματολογία επιλέχθηκε υπό το πρίσμα ότι επρόκειτο για τρεις «διαδοχικές περιόδους ανωμαλίας», στις οποίες εξετάζονται τομές κι επαναλήψεις ή συνέχειες, κοινές δομές και αιτιολογικές συναρτήσεις. Το 2003 εκδόθηκε ο συλλογικός τόμος με τις ανακοινώσεις που εκφωνήθηκαν στο συμπόσιο. Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 - '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης 2003. Μία πρώτη ολοκληρωμένη μελέτη για την περίοδο αποτελεί αυτή του Χάγκεν Φλάισερ με συστηματική αρχειακή τεκμηρίωση, κριτική των πηγών και αναλυτική παρουσίαση, καθώς και κριτική της εφαρμογής της «τελικής λύσης» στην Ελλάδα. Βλ. Λιάκος, «Η νεοελληνική...», *ό.π.*, σ. 83. Φλάισερ, *Στέμμα... ό.π.*

²⁸ Κατερίνα Παπαδοπούλου, «Επισιτιστική κρίση και επισιτισμός στη Θεσσαλονίκη την περίοδο της Κατοχής», *Μακεδονία και Θράκη, 1941 - 1944, Κατοχή - Αντίσταση - Απελευθέρωση*, Διεθνές Συνέδριο του Ι.Μ.Χ.Α. και του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. 9 - 11 Δεκ. 1994, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1998, σ. 157 - 168.

²⁹ Ελένη Χαϊδιά, «Ο δωσιλογισμός στη Μακεδονία», ανέκδοτη διπλωματική εργασία, στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1995. Της ίδιας, «Ελληνες Εβραίοι της Θεσσαλονίκης: Από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης στις αίθουσες δικαστηρίων», *Οι Εβραίοι της*

συλλέγοντας και καταγράφοντας στοιχεία στη φάση αυτή, αλλά και με το θέμα του διωγμού των Εβραίων.³¹ Οι εργασίες αυτές έθεταν πολλά νέα ερωτήματα, ενώ ορισμένες προσπαθούσαν ταυτόχρονα να ερμηνεύσουν τη σιωπή της τοπικής, αλλά και της συνολικής ελληνικής ως έναν βαθμό ιστοριογραφίας της Κατοχής και της Αντίστασης ως εκείνη τη στιγμή για το συγκεκριμένο θέμα.³² Την ίδια περίοδο, στο ιστοριογραφικό ενδιαφέρον που αναπτύσσεται για τις μειονότητες αλλά ενισχύοντας το δίπολο «νικητές – ηττημένοι» θα μπορούσε να ενταχθεί το δίτομο έργο του Ιω. Κολιόπουλου, για το Μακεδονικό ζήτημα στη Δυτική Μακεδονία στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου.³³

Κατά την πρώτη δεκαετία του 2000 η ελληνική ιστοριογραφία κατέφυγε ακόμη περισσότερο στην προφορική ιστορία και στην ανθρωπολογική προσέγγιση για να επιτύχει την αποκατάσταση της διάστασης της καθημερινής ζωής και της εμπειρίας των απλών ανθρώπων τόσο κατά την Κατοχή όσο και κατά τον Εμφύλιο. Για τη Θεσσαλονίκη, το 2001 κυκλοφόρησε ένα συλλογικό έργο με την επιμέλεια του Βασίλη Γούναρη και του Πέτρου Παπαπολυβίου,³⁴ το οποίο επικεντρωμένο στο θέμα των εκτελεσθέντων στη Θεσσαλονίκη κατά την Κατοχή ανέδειξε διάφορες πτυχές της κατοχικής πραγματικότητας της πόλης, όπως ήταν η βιολογική επιβίωση των κατοίκων, οι διοικητικές δομές γερμανικής και ελληνικής εξουσίας, και το νομικό πλαίσιο των πολεμικών αντιποίνων με το οποίο οι κατακτητές δικαιολογούσαν τις εκτελέσεις. Στη μελέτη αυτή το ζήτημα του εκτοπισμού και της εξόντωσης των Εβραίων δεν συμπεριλήφθηκε καθώς θεωρήθηκε ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο από μόνο του. Το 2002 μια μελέτη για τον αντικομμουνισμό στη Μακεδονία δείχνει πώς αυτός επηρέασε τα γεγονότα της Κατοχής και του Εμφυλίου εκεί.³⁵ Την κατοχική

Ελλάδας στην Κατοχή (επίμ. Ρ. Μπενβενίστε), Πρακτικά του Γ' Συμποσίου Ιστορίας της Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού (Θεσσαλονίκη 8 Νοεμβρίου 1996), Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998.

³⁰ Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη του ελληνοϊταλικού πολέμου: Συσσίτια και καταφύγια», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τ. 5, Ιανός, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 285 - 325.

³¹ Βλ. το συλλογικό Μπενβενίστε (επιμ.), *Οι Εβραίοι της Ελλάδας... ό.π.*

³² Βλ. σχετικά Μπενβενίστε, «Η ιστοριογραφία... » *ό.π.*, σ. 105.

³³ Κολιόπουλος, *Λεηλασία... ό.π.*

³⁴ Βασίλης Γούναρης και Πέτρος Παπαπολυβίου (επιμ.), *Ο φόρος του αίματος στην Κατοχική Θεσσαλονίκη. Αντίσταση και Επιβίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001.

³⁵ Βασίλης Κ. Γούναρης, *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002.

Θεσσαλονίκη είχε επίκεντρο και το βιβλίο του Στράτου Δορδανά για το δωσιλογισμό και τα Τάγματα Ασφαλείας στην πόλη και την ευρύτερη περιοχή της,³⁶ ενώ με το θέμα των αντιποίνων στη Μακεδονία ασχολήθηκε ο ίδιος στη διδακτορική του διατριβή, χρησιμοποιώντας εκτεταμένο αρχειακό υλικό Ελλάδας και εξωτερικού, όπου περιγράφει και αναλύει συστηματικά τα εφαρμοζόμενα από τους Γερμανούς αντίποινα και διερευνά τα κίνητρα και τις επιδιώξεις των αρχών Κατοχής και του ανεξέλεγκτου χαρακτήρα που έλαβαν, όταν αναμείχθηκαν σε αυτά και παραστρατιωτικά τμήματα.³⁷ Τοπική και ταυτόχρονα κοινωνική ιστορία μπορεί να θεωρηθεί και το συλλογικό έργο του Ιστορικού Αρχείου του Δήμου Καλαμαριάς³⁸ καθώς ερευνά και τις επιπτώσεις του πολέμου και της Κατοχής στο μικροεπίπεδο, την εκπαίδευση και την επαγγελματική κατάρτιση των κατοίκων της περιοχής στις λεπτομέρειες τους, την ψυχαγωγία και τον αστικό εκσυγχρονισμό αλλά μέσα στο αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα των 27 χρόνων. Στο μεταξύ το ζήτημα των Εβραίων της πόλης άρχισε να διερευνάται και ως προς άλλες παραμέτρους. Το 2005 κυκλοφόρησε μία μελέτη για το εκλογικό προφίλ των Εβραίων της Θεσσαλονίκης και τις μεταβολές του.³⁹ Σχετικά με τους Εβραίους της πόλης εκτεταμένες αναφορές γίνονται στη διατριβή του Μπερνάρ Πιερρόν, που εκδόθηκε στα ελληνικά το 2004. Το βιβλίο του Μαρκ Μαζάουερ για τη Θεσσαλονίκη, παρακολουθώντας την πόλη στη μακρά διάρκεια πέντε αιώνων συμβάλλει στην τοπική ιστορία της ενώ πτυχές της ιστορίας της Θεσσαλονίκης στο διάστημα της Κατοχής ξεδιπλώνονται και σε

---

³⁶ Στράτος Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των ταγμάτων ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη 1941- 1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006.

³⁷ Στράτος Ν. Δορδανάς, «Αντίποινα των γερμανικών αρχών Κατοχής στη Μακεδονία (1941 – 1944)», διδ. Διατρ. στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. με επιβλέποντα καθηγητή τον κ. Ιω. Κολιόπουλο. Δημοσιεύτηκε πρόσφατα ως Στράτος Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων. Τα αντίποινα των γερμανικών αρχών Κατοχής στη Μακεδονία, 1941 – 1944*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2008. Μ. Mazower, *Salonica. City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430 – 1950*, Harper Collins, Λονδίνο 2004. Götz Aly, *Hitlers Volkstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, S. Fischer, Φρανκφούρτη 2005.

³⁸ Ι.Α.Π.Ε. Δήμου Καλαμαριάς, *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία 1940 – 1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία* (επιμ. Ιωαννίδου Ελένη, Τσιρώνης Θεοδόσης), ILP Productions, Θεσσαλονίκη 2004.

³⁹ Δημοσθένης Δώδος, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του ελληνικού κράτους*, Σαββάλας, Αθήνα 2005.

νεότερες μελέτες για τους Εβραίους.⁴⁰ Σε αντιστοιχία με τη διεθνή βιβλιογραφία⁴¹ εμφανίστηκαν και στην ελληνική βιβλιογραφία μελέτες που αντιμετωπίζουν το ζήτημα του διωγμού και του αφανισμού με τους πιο ρεαλιστικούς όρους της οικονομίας και όχι των φυλετικών διακρίσεων. Το δίτομο έργο της *Ιστορίας της Ελλάδας του 20ού αιώνα* (τ. γ1, γ2) που κυκλοφόρησε πρόσφατα και επανεξετάζει όλα τα καίρια ζητήματα της κοινωνίας και οικονομίας της Κατοχής με αναφορές στη Θεσσαλονίκη ανήκει σε αυτήν την κατηγορία.

Η αντιμετώπιση από την ελληνική ιστοριογραφία του ζητήματος των Εβραίων της Ελλάδας, η διερεύνηση, η αιτιολόγηση και η ερμηνεία του, η έμφαση στις συνέχειες της Κατοχής με τον Εμφύλιο, στην πολυμορφία των συγκρούσεων από περιοχή σε περιοχή, ανέδειξε και το ζήτημα των μειονοτικών ταυτοτήτων γενικότερα και τη σχέση ανάμεσα στις διάφορες εθνικές ή εθνοτικές μειονότητες (σλαβόφωνοι, τουρκόφωνοι, Πόντιοι, Εβραίοι, Τσάμηδες) και λειτούργησε ως έναυσμα για ανάλογες ερευνητικές προσπάθειες στη δεκαετία που διανύουμε.⁴²

Στοιχεία για τη Θεσσαλονίκη βρίσκουμε σε νέες μελέτες για την πείνα με στατιστικά στοιχεία και ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις⁴³ σε άρθρα για τη συμβολή του Ε.Α.Μ. στην επιβίωση,⁴⁴ σε μελέτες για τη λογοτεχνία κατά τη δεκαετία 1940 - 1950,⁴⁵ που μέσα από την εξιστόρηση των πνευματικών φαινομένων και των

---

⁴⁰ Bernard Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη Νεότερη Ελλάδα*, Πόλις, Αθήνα 2004. M. Mazower, *Salonica. City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430 – 1950*, Harper Collins, Λονδίνο 2004. Βασιλική Γεωργιάδου και Άλκης Ρήγος (επιμ.), *Αουσβιτς. Το γεγονός και η μνήμη του. Ιστορικές, κοινωνικές, ψυχαναλυτικές και πολιτικές όψεις της γενοκτονίας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2007. Σχετικά με την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία για τη γενοκτονία των Εβραίων βλ. Βαρών - Βασάρ, ό.π., σ. 336 – 343.

⁴¹ Αναφέρουμε ενδεικτικά Aly Götz, *Hitlers Volkstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, S. Fischer, Φρανκφούρτη 2005.

⁴² Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Τσάμηδες – Εβραίοι*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005. Νίκος Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το Έθνος*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001. Κολιόπουλος, ό.π.

⁴³ Hionidou Violetta, *Famine and death in occupied Greece, 1941 – 1944*, Cambridge University Studies, Κέμπριτζ 2006.

⁴⁴ Κουκουλές Γιώργιος, «Η συμβολή του Εθνικού Εργατικού Απελευθερωτικού Μετώπου στον αγώνα για την επιβίωση», *Αρχειοτάξιο*, 3, Μάιος 2001, σ. 94 - 104.

⁴⁵ Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940 – 1950*, Πόλις, Αθήνα 2005 (1), 2006 (2).

ανθρώπινων συμπεριφορών στα χρόνια του πολέμου, της Κατοχής και του Εμφυλίου παρουσιάζουν απρόσμενες όψεις της εποχής και ανατρέπουν τις στερεοτυπικές για την ίδια περίοδο αντιλήψεις, σε έργα για την εκκλησία κατά την Κατοχή.⁴⁶ Επιπλέον γράφονται πια μελέτες τοπικής ιστορίας που προσφέρονται για συγκρίσεις.⁴⁷ Την τελευταία δεκαετία υπήρξε μία πλουσιότερη ιστοριογραφική παραγωγή με εκτεταμένες προσεγγίσεις στο φαινόμενο του δωσιλογισμού, στην επιβίωση και την πολιτική της σημασία, συγκριτικές μελέτες με άλλες χώρες όπως η Ισπανία, και τελικά αυτόνομες προσεγγίσεις του Εμφυλίου.

Η δεκαετία του '40 απασχολεί τον καιρό μας περισσότερο από κάθε άλλη δεκαετία τόσο στο στενά επιστημονικό επίπεδο όσο και σε αυτό της δημόσιας συζήτησης για την ιστορία. Η ελληνική ιστοριογραφία εμπλουτίζεται συνεχώς με μία έμφαση το τελευταίο διάστημα στη συζήτηση γύρω από τη μνήμη, τη διαπραγμάτευσή της και τη σημασία αυτής της διαπραγμάτευσης.⁴⁸

Η παραπάνω επισκόπηση κάθε άλλο παρά εξαντλητική είναι τόσο ως προς την αναφορά των τίτλων όσο και ως προς την κριτική τους. Προσπάθησε απλώς να σκιαγραφήσει τις τάσεις της ιστοριογραφίας επιστημονικής και μη που αφορούσε στη Θεσσαλονίκη της Κατοχής, σε συνδυασμό με τις τάσεις στη γενικότερη ιστοριογραφία για την Κατοχή και να επισημάνει κάποιες διαφορές.

Η παρούσα εργασία προσπαθεί να αξιοποιήσει την προϋπάρχουσα γνώση, παρακολουθεί τα ερωτήματα των μελετών κοινωνικής ιστορίας που προαναφέρθηκαν, επιχειρεί να συνδυάσει νέα στοιχεία και να δει αναλυτικά τις συνθήκες του πολέμου και της κατοχής και τη σημασία τους για την πόλη και την κοινωνία της. Παράλληλα, καταγράφει και προσπαθεί να ερμηνεύσει, πέρα από τα πλαίσια του σχεδίου της «τελικής λύσης», αλλά και με οικονομικούς όρους το κορυφαίο γεγονός της εξολόθρευσης περίπου 50.000 ανθρώπων, Εβραίων - Ελλήνων πολιτών και της σιωπής γύρω από αυτό, και να δει πώς η διαδικασία ομογενοποίησης της πόλης, που είχε ξεκινήσει σταδιακά από το 1912, ολοκληρώθηκε βίαια και

---

⁴⁶ Γιώργος Ν. Καραγιάννης, *Η εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα 2001

⁴⁷ Βλ. Μαραντζίδης – Αντωνίου (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης... ό.π., passim*. Νίκος Τζαφάκης, «Επιβίωση και αντίσταση στο Βόλο την περίοδο της Κατοχής (1941 – 1944)», Διδακτορική Διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογία και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος 2008.

⁴⁸ Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια ιστορία*, Νεφέλη – Ιστορία, Αθήνα 2008. Πολυμέρης Βόγλης, «Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, 47, Δεκέμβριος 2007, σ. 437 - 456.

οριστικά με το ξεκλήρισμα των Εβραίων της, στο διάστημα της Κατοχής, αλλάζοντας οριστικά τη φυσιογνωμία της.

II. Δομή της εργασίας

Η κυρίως μελέτη καλύπτει την περίοδο που αρχίζει με την έναρξη του πολέμου και τελειώνει με την απελευθέρωση της πόλης και την εισόδο των μονάδων του Ε.Λ.Α.Σ. σε αυτήν. Περιλαμβάνονται δύο εισαγωγικά κεφάλαια για το μεσοπόλεμο και τη μεταξική δικτατορία ώστε να φανούν συνέχειες και ασυνέχειες με την περίοδο του πολέμου και της Κατοχής.

Η εργασία είναι οργανωμένη σε οκτώ κεφάλαια. Στο πρώτο αναλύεται το πώς συμβίωναν οι τρεις επικρατέστερες πληθυσμιακά εθνότητες, των Εβραίων, των μουσουλμάνων και των Ελλήνων σε επίπεδο χωρικό, οικονομικό και πολιτισμικό – δεν εξετάζονται στο πλαίσιο αυτή της εργασίας οι υπόλοιπες εθνότητες, καθώς οι έντονες συγκρούσεις προέκυψαν ανάμεσα στις τρεις που προαναφέρθηκαν, που ήταν και οι πολυπληθέστερες – και πώς η καθεμία υποδέχτηκε το γεγονός της ένταξης της πόλης στο ελληνικό κράτος. Διαφαίνεται πώς μέσω του Τύπου κυρίως, αναζωπυρώθηκαν θρησκευτικές προκαταλήψεις και ενισχύθηκαν αντισημιτικές τάσεις στους κόλπους των Ελλήνων, οι οποίες με τη σειρά τους συνέβαλαν στην ανάπτυξη σιωνιστικού κινήματος στην πόλη, την ίδια στιγμή που η ελληνική εξωτερική πολιτική ήταν εν μέρει υπό διαμόρφωση για το θέμα. Προβάλλεται το πώς πήρε μορφή στην πόλη ο Εθνικός Διχασμός με το κίνημα της Εθνικής Άμυνας, το οποίο υποκινήθηκε και από πολιτικές της προσωπικότητες που ανησυχούσαν για το βουλγαρικό εθνικισμό,⁴⁹ και έτσι φαίνεται πόσο νωρίς το ιδεολόγημα του «βουλγαρικού κινδύνου» επηρέαζε τις πολιτικές εξελίξεις στην περιοχή.

Αναλύεται ο ρόλος της πυρκαγιάς του 1917 που τόσο σε συμβολικό όσο και σε πραγματικό επίπεδο έκαψε οτιδήποτε παλιό, για να αναδυθεί το «νέο», στο οποίο όμως, δεν χωρούσαν ομάδες που δεν συμερίζονταν τα εθνοθρησκευτικά ιδανικά του ελληνισμού ή ερχόταν σε σύγκρουση με τα οικονομικά συμφέροντα της ελληνικής αστικής τάξης. Στη διαχείριση των προβλημάτων που προκάλεσε η

---

⁴⁹ Οι Αλ. Ζάννας, Περ. Αργυρόπουλος, Δημ. Δίγκας, κ.ά. με το κίνημα της Εθνικής Άμυνας φαίνεται να συνέβαλαν στο σχηματισμό της προσωρινής κυβέρνησης. Βλ. σχετικά, Παύλος Πετρίδης, «Θεσσαλονίκη 1912 – 1940: Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις», *Τοις αγαθοίς Βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη. Ιστορία και πολιτισμός*, (επιμ. Ι. Κ. Χασιώτης), Παρατηρητής και Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 138 -139.

πυρκαγιά εκ μέρους της πολιτείας φάνηκε ότι η εβραϊκή κοινότητα αντιμετωπίστηκε με τρόπο διάφορο και άνισο δηλαδή ως μειονότητα.

Η δράση των ελληνικών φιλεκπαιδευτικών συλλόγων έπαιξε ρόλο στην ελληνική εθνικιστική προπαγάνδα στην περιοχή και στη διαμόρφωση ελληνικής εθνικής συνείδησης στους πληθυσμούς. Η τελευταία αναδύεται σε διαλεκτική σχέση με τους άλλους αναπτυσσόμενους εθνικισμούς, αλλά και με την άσκηση προπαγάνδας από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, για να προσεταιριστούν την εβραϊκή κοινότητα, για την εξάπλωση της ιδεολογίας τους, όπως στην περίπτωση της φασιστικής Ιταλίας, και για τον έλεγχο στην περιοχή, και διαπιστώνονται τόσο οι διαχωριστικές γραμμές όσο και τα σημεία συνάντησης των διαφόρων εθνοτήτων. Ανιχνεύεται η στενή σύνδεση του Μητροπολίτη με τα κοινοτικά και στη συνέχεια δημόσια ελληνικά σχολεία, τα νεωτερικά στοιχεία στην εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους μέχρι το 1922, αλλά και η ξεκάθαρη εκπαιδευτική πολιτική αφομοίωσης και ενσωμάτωσης των μειονοτήτων από το 1928 και μετά, όταν πια η Μεγάλη Ιδέα είχε αντικατασταθεί από την ιδέα της εθνικής ομογενοποίησης. Κατ' αυτόν τον τρόπο διαφαίνεται πόσο πρόσφατο παρελθόν για την κατοχική Θεσσαλονίκη ήταν η άσκηση προπαγάνδας από τους βαλκανικούς εθνικισμούς μέσω της εκπαίδευσης, ενώ επισημαίνεται ότι οι Εβραίοι, παρά τη μείωση των σχολείων τους, δεν έδειχναν σημεία αφομοίωσης, γεγονός που έχει τη σημασία του για τις εξελίξεις κατά την περίοδο που μας ενδιαφέρει.

Περιγράφεται πώς με τον ερχομό των προσφύγων η διαδικασία εθνικής συνειδητοποίησης των εθνοτήτων έφτασε σε ένα είδος ολοκλήρωσης: ο γηγενής ελληνικός πληθυσμός ενισχύθηκε αριθμητικά αλλά και αυτοπροσδιορίστηκε απέναντι στους πρόσφυγες. Οι Εβραίοι μετατράπηκαν από μιλέτ σε μια μειονότητα θρησκευτική, πολιτιστική αλλά όχι ακριβώς εθνική. Το ζήτημα των Μουσουλμάνων από την άλλη «λύθηκε» παρά την ποικιλομορφία τους, με τη συμφωνία ανταλλαγής των πληθυσμών και δεν εξετάζεται περισσότερο στο πλαίσιο της συγκεκριμένης εργασίας. Αναλύεται πώς ο οικονομικός ανταγωνισμός ήταν ένα από τα κομβικά σημεία σύγκρουσης παλαιών και νέων κατοίκων που εκδηλώθηκε με ποικίλους τρόπους, και πώς η οικονομική κρίση του 1929 όξυνε ακόμη περισσότερο τα κοινωνικά προβλήματα που είχε προκαλέσει ο ερχομός των προσφύγων (υποσιτισμός, ασθένειες, ανεργία). Ταυτόχρονα επισημαίνεται η εμπειρία που απέκτησε η πόλη στην αντιμετώπιση κρίσεων με την ενεργοποίηση των δημοτικών αρχών και των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων και τη διοργάνωση συσσιτίων για

χιλιάδες πολίτες, σε μια προσπάθεια να ερμηνευτεί στη συνέχεια και η αντιμετώπιση αντίστοιχων προβλημάτων κατά τη γερμανική Κατοχή.

Ως συνέπεια των έντονων κοινωνικών προβλημάτων αλλά και της παράδοσης της Φεντερασιόν, εξετάζεται το εργατικό κίνημα της περιόδου και η απήχηση των σοσιαλιστικών ιδεών. Κατά αυτόν τον τρόπο διαφαίνεται πώς προσλαμβάνονται τα στοιχεία νεωτερικότητας από τις κοινωνικές κατηγορίες της πόλης. Ανιχνεύεται η κυβερνητική πολιτική σε σχέση με τους εργάτες και η προσπάθεια περιορισμού της επιρροής της Φεντερασιόν. Ο Τύπος αναπαρήγαγε τις πολιτισμικές και εθνοτικές διαφορές καθώς αναφερόταν σε «αληθή πατριωτικό σοσιαλισμό» και «ψευδή διεθνιστικό». Το ιδεολόγημα αποκρυσταλλώθηκε κατά τη μεγάλη απεργία του 1914. Μετά το 1924 και ύστερα από τη γνωστή θέση του Κ.Κ.Ε. για το Μακεδονικό, σημειώθηκε μια πλήρης αποποίηση του σοσιαλισμού ως επικίνδυνου και τέθηκαν τα θεμέλια του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία, ο οποίος σε κάποιες αποχρώσεις του εμπεριείχε και στοιχεία αντισημιτισμού, ιδιαίτερα στην πόλη της Θεσσαλονίκης.

Στο πλαίσιο της ανερχόμενης ιδεολογίας του αντικομμουνισμού προσεγγίζεται το φαινόμενο της εμφάνισης εθνικιστικών οργανώσεων. Ανάμεσά τους η Ε.Ε.Ε., ως πεδίο όπου λαϊκές αναπαραστάσεις για τη φυλή, την εθνότητα, την τάξη διαπλέκονται με κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα και συγκεκριμένες πολιτικές. Οι τελευταίες αποσκοπούν στην εξυπηρέτηση εθνικών ή ταξικών συμφερόντων σε μια συγκυρία εθνικιστικής έξαρσης για να καταλήξουν σε φαινόμενα έντονης βίας και συγκρούσεων, όπως ήταν ο εμπρησμός στο συνοικισμό Κάμπελ, και τελικά σε όξυνση των αντιθέσεων.

Το συγκεκριμένο κεφάλαιο στηρίχτηκε στην πλούσια ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία για το Μεσοπόλεμο γενικά και για τη Θεσσαλονίκη ειδικά, η οποία αξιοποιήθηκε συνδυαστικά και με στόχο να απαντήσει σε ερωτήματα που έθετε η κυρίως έρευνα για την Κατοχή και να βρεθούν συνέχειες και τομές. Για το παραπάνω εισαγωγικό κεφάλαιο δεν κρίθηκε σκόπιμη η διερεύνηση σε επιπλέον πρωτογενές υλικό με εξαίρεση λίγα έγγραφα του αρχείου της Γενικής Διοίκησης για την πυρκαγιά, καθώς με την υπάρχουσα βιβλιογραφία διαμορφωνόταν ικανοποιητικά η εικόνα της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης, προκειμένου να κατανοήσουμε κάποια φαινόμενα της κατοχικής περιόδου, που ήταν και το ζητούμενο.

Το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται σε συγκεκριμένες πτυχές της μεταξικής δικτατορίας, όπως αυτή αναδεικνύεται μέσα από τη σχετική πρόσφατη βιβλιογραφία και το διαθέσιμο τοπικό Τύπο. Διαπιστώνεται ότι ο Μεταξάς άσκησε φιλοεβραϊκή

πολιτική για να αποτρέψει τον προσεταιρισμό των Εβραίων της Θεσσαλονίκης από Ιταλούς και Ισπανούς, για να ενισχύσει τις σχέσεις με τη Μ. Βρετανία μέσω του εβραϊκού κεφαλαίου και να κρατήσει τις ισορροπίες με αυτήν. Παρά τους μηχανισμούς άμβλυνσης των αντιθέσεων, αυτές υφείρπαν καθώς οι φορείς τους, ακόμη και αν διαλύθηκαν οι οργανώσεις τους, βρήκαν καταφύγιο στους κόλπους της Ε.Ο.Ν.. Η Ε.Ο.Ν. ήταν περισσότερο μια οργάνωση που φρόντιζε να έχει μια καλή εξωτερική εικόνα αλλά παρέμενε στα χαρτιά, χωρίς έρεισμα στη νεολαία. Το καθεστώς Μεταξά προκειμένου να εντείνει την προπαγάνδα του ενίσχυσε τη δυνατότητα μαζικής ενημέρωσης μέσω του ραδιοφώνου με έναν τρόπο απολύτως ελεγχόμενο και προετοίμασε την κοινωνία για πρακτικές που θα αντιμετώπιζε και στα χρόνια της γερμανικής Κατοχής. Ταυτόχρονα η θεμελίωση του αντικομμουνισμού από το καθεστώς, έφερε συνακόλουθα τη συνεργασία με τις γερμανικές αστυνομικές αρχές του ναζιστικού καθεστώτος, έθεσε το Κ.Κ.Ε. στην παρανομία ενώ η γενικότερη αστυνόμευση της κοινωνίας, διεύρυνε το λαϊκό έρεισμα των κομμουνιστών. Εντοπίζονται οι πυρήνες αντιδικτατορικής δράσης στο πανεπιστήμιο, για να ερμηνευθούν οι τάσεις που διαμορφώθηκαν στο χώρο το κατοχικό διάστημα. Τέλος, εξετάζεται επιπλέον σε ποιο βαθμό και με ποιο τρόπο είχε προετοιμαστεί η ελληνική κοινωνία και συγκεκριμένα αυτή της Θεσσαλονίκης για τον επερχόμενο πόλεμο σε πρακτικό, ψυχολογικό, αλλά και οικονομικό επίπεδο, για να φανεί ότι πέρα από το στρατιωτικό εξοπλισμό τα διάφορα «μαθήματα πολέμου» προς τους πολίτες ήταν σχέδια επί χάρτου και προπαγάνδα μέσω του Τύπου με στόχο να παρακινηθεί ο πληθυσμός σε εράνους και σε συμπληρωματικές εισφορές στο κράτος αλλά και να θεωρήσει ότι το καθεστώς φροντίζει γι' αυτούς.

Στο τρίτο κεφάλαιο εισερχόμαστε στο κύριο θέμα της διατριβής, τον πόλεμο και την επερχόμενη κατοχή. Αυτό που προκύπτει είναι ότι η ελληνική κοινωνία δεν είχε προετοιμαστεί σε κανένα επίπεδο, παρά τα περί αντιθέτου λεγόμενα και γραφόμενα κατά την εποχή, για τον επερχόμενο πόλεμο. Αποδεικνύεται ότι οι περιοχές που χτυπήθηκαν από τους βομβαρδισμούς ήταν στην πλειοψηφία τους προσφυγικές και των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων. Ένα μεγάλο μέρος του αντρικού πληθυσμού είχε φύγει για το μέτωπο. Τα θύματα των μαχών και των βομβαρδισμών με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για τους οικείους τους, οι υλικές ζημιές, η καταστροφή καταστημάτων και περιουσιών, οι επιτάξεις, το δελτίο στα τρόφιμα, τα περιοριστικά ωράρια διαμόρφωναν μια κατάσταση αποδιάρθρωσης για τους πολίτες, η οποία όμως ήταν ανεκτή από αυτούς προκειμένου να επιτευχθεί ο κοινός πολεμικός

στόχος. Μία σύγκριση με τους βομβαρδισμούς και τον αντίκτυπό τους στην υπόλοιπη Ευρώπη δείχνει ότι αυτοί της Ελλάδας ήταν κατώτεροι των περιστάσεων ως προς τα θύματα και τους στρατιωτικούς στόχους. Στην Αθήνα αυτό μάλλον λειτούργησε θετικά ως προς το μαχητικό πνεύμα του πληθυσμού και την υποτίμηση του αντιπάλου παρά τις επιμέρους απώλειες που προκάλεσαν. Στη Θεσσαλονίκη, ωστόσο, φαίνεται ότι προκάλεσαν φόβο, αγωνία και φυγή του πληθυσμού εκτός πόλης. Παρουσιάζονται οι τρόποι αντιμετώπισης των προβλημάτων από τους πολίτες, για να φανεί η ανεπάρκεια της πολιτείας από τη μια και ο βαθμός ενεργοποίησής τους από την άλλη. Όλα τα παραπάνω εκθέτονται με στόχο να διαφανούν οι δύσκολες συνθήκες στις οποίες βρίσκεται η γερμανική κατοχή την πόλη. Το κεφάλαιο τελειώνει με μία αναδρομή στη γερμανική επίθεση της 6^{ης} Απριλίου, για να μας θυμίσει τα γεγονότα της συνθηκολόγησης και πόσο γρήγορα μετά την επίθεση βρέθηκε η πόλη υπό κατοχή, γεγονός που εμπεριέχει το στοιχείο του αιφνιδιασμού και δικαιολογεί ως ένα βαθμό και το «μούδιασμα» των πρώτων ημερών.

Στο τέταρτο κεφάλαιο γίνεται προσπάθεια να ανασυγκροτηθεί η πραγματικότητα της Κατοχής. Η μελέτη παρακολουθεί την υποδοχή και εγκατάσταση των Γερμανών. Από την υποδοχή τους στην πόλη συμπεριφορές φόβου, προσαρμογής, συνεργασίας, αλλά και αντίστασης εμφανίζονταν ταυτόχρονα, φαινόμενο που προανήγγειλε τις τάσεις που θα διαμορφώνονταν και θα παγιώνονταν σε όλο το διάστημα της Κατοχής, στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας και της Θεσσαλονίκης ειδικότερα. Η παρουσία της γερμανικής διοίκησης δημιούργησε ιδιαίτερες συνθήκες στην πόλη. Οι απαγορευτικές διατάξεις, τα κατασταλτικά μέτρα, οι ιδιαίτερα πρώιμες σχέσεις με την υπόλοιπη Ελλάδα εκτελέσεις ήταν κάποιες από αυτές. Οι γερμανικές αρχές συνεργάζονταν με τις τοπικές ελληνικές. Η συνεργασία αυτή ήταν σημαντική για την υλοποίηση των γερμανικών σχεδίων σε πολλούς τομείς.

Μέσα από την εξέταση της κατάστασης στα σχολεία και την αλλαγή δραστηριοτήτων για τους μαθητές, διαπιστώνεται πώς μέσα από ένα κοινωνικό πρόβλημα που δημιούργησε η Κατοχή, τη διατάραξη της σχολικής καθημερινότητας προέκυψαν νέες κανονικότητες: ενισχύθηκε ο θεσμός των φροντιστηρίων, των ιδιωτικών σχολείων, αναζωπυρώθηκαν οι προπαγάνδες των ξένων σχολείων και απελευθερώθηκε ο χρόνος των μαθητών, που σε συνδυασμό με άλλα φαινόμενα της Κατοχής οδήγησε στην προσχώρηση σημαντικού μέρους αυτών σε αντιστασιακές οργανώσεις ή στη βοήθεια προς αυτές.

Εξετάζεται το ζήτημα των προσφύγων από Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Η άφιξή τους επηρέασε τη ζωή της πόλης, αλλά τα προβλήματά τους αντιμετωπίστηκαν σχετικά άμεσα και σε ικανοποιητικό βαθμό αποτελεσματικά τόσο από την πολιτεία αλλά κυρίως από τους ίδιους και τη συλλογική τους πίεση. Η στάση κοινωνίας και πολιτείας στο θέμα αυτό αντιπαρατίθεται με εκείνη στο ζήτημα του διωγμού των 50.000 Εβραίων, ελλήνων πολιτών, λίγο αργότερα.

Η έντονη παρουσία μέσα στον Τύπο πολιτιστικών (θέατρο, κινηματογράφος, μουσική, βιβλίο) και αθλητικών εκδηλώσεων, πέρα από τον προπαγανδιστικό χαρακτήρα που είχε, μας οδήγησε στη διερεύνηση του ρόλου που έπαιξε η ψυχαγωγία στην επιβίωση των ανθρώπων και των μορφών που αυτή έλαβε. Διαπιστώνεται ότι πρόκειται για ένα θέμα με πολλές πτυχές. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας δόθηκε έμφαση στο στοιχείο της αναζήτησης από τον πληθυσμό, διεξόδου, φυγής, γέλιου και της προπολεμικής κανονικότητας στις διάφορες μορφές ψυχαγωγίας, ως ηθική στήριξη στην ανατρεπτική καθημερινότητα της εποχής. Γίνεται επισήμανση και ως ένα βαθμό ερμηνεία αλλά όχι βαθύτερη ανάλυση για το διάστημα της «αντιστασιακής απραξίας» του 1941 – 1942 και της «αντιστασιακής δράσης» τα επόμενα δύο χρόνια. Δίπλα σε όλα αυτά περισσότερο παρατίθενται παρά αναλύονται, πληροφορίες για τα μουσικά στέκια δωσιλόγων, «νέων πλουσίων» και συνεργατών των Γερμανών.

Στο πέμπτο κεφάλαιο παρακολουθείται ο χειμώνας του '41 – '42. Με το συνδυασμό κρύου, ελλείψεων και της συνακόλουθης πείνας, αποτέλεσε τομή τόσο ως προς τη δριμύτητα των φαινομένων, όσο και ως προς τους παράγοντες που οδήγησαν στη σιτοδεία όλη τη χώρα. Τονίζεται το φαινόμενο των ελλείψεων των αγαθών, για να φανεί η δύσκολη καθημερινότητα, ωστόσο, η πόλη δεν οδηγήθηκε σε λιμό. Οι αριθμοί έδειξαν ότι αποτράπηκαν οι εκατόμβες της Αθήνας και των νησιών παρά το γεγονός ότι η Θεσσαλονίκη είχε ήδη ένα σημαντικό αριθμό απόρων και είχε δεχτεί και ένα σημαντικό αριθμό προσφύγων από τη βουλγαροκρατούμενη ζώνη. Ανιχνεύεται μέσα από στατιστική επεξεργασία στοιχείων του Ληξιαρχείου, ότι οι άνθρωποι που πέθαναν από την πείνα ήταν εκείνοι που ανήκαν στο περιθώριο και ανάμεσά τους ένα υψηλό ποσοστό Εβραίων, σχεδόν οι μισοί των θανόντων. Διαπιστώνεται ακόμη ότι στη Θεσσαλονίκη η θνησιμότητα από πείνα συνδυάστηκε με ασθένειες, ιδιαίτερα την ελονοσία. Οι τρεις μορφές εξουσίας, εξόριστη κυβέρνηση μαζί με τη Μ. Βρετανία, αρχές Κατοχής και κυβέρνηση Τσολάκογλου δεν έδειχναν να δραστηριοποιούνται, τουλάχιστο στο βαθμό που απαιτούσε η οξύτητα της κατάστασης. Τόσο οι Γερμανοί όσο και οι σύμμαχοι ήταν υπεύθυνοι για την πείνα

που έπληξε τη χώρα. Η ελληνική κοινωνία με τις κατά τόπους ιδιαιτερότητές της ανέπτυξε τάσεις συσπείρωσης γύρω από εκείνους τους πολιτικούς μηχανισμούς που πρότειναν λύσεις για τα συγκεκριμένα προβλήματα, όπως ήταν το Ε.Α.Μ. σε αντίθεση με την εξόριστη κυβέρνηση ή τα αστικά κόμματα και τους εκπροσώπους τους στην κατεχόμενη χώρα. Το 1944 βελτιώθηκε η επισιτιστική κατάσταση σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη ενώ δημιουργήθηκαν προβλήματα επισιτισμού στην ύπαιθρο και αυτό σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες οδήγησε σε τάσεις αισιοδοξίας τον πληθυσμό.

Τα δημογραφικά στοιχεία των γεννήσεων και των γάμων δείχνουν ως ένα βαθμό την αισιοδοξία ή απαισιοδοξία των κατοίκων. Τα τρία πρώτα χρόνια της Κατοχής οι γεννήσεις μειώθηκαν κατακόρυφα ενώ το 1944 και το 1945 ο αριθμός γεννήσεων επανήλθε στα προκατοχικά νούμερα. Αντίστοιχα κατά πόσο οι πολίτες στράφηκαν προς τη σύναψη γάμων για να διευκολύνουν τη ζωή τους; Αυτό που φάνηκε είναι ότι στην πραγματικότητα αυτοί που το έκαναν ήταν οι Εβραίοι, εξαναγκασμένοι από την ηγεσία τους, «βυθισμένοι» στην κυριολεξία στην πλαστή πραγματικότητα που τους παρουσίαζαν οι επικεφαλής τους και οι γερμανικές αρχές.

Στη συνέχεια επιχειρείται να απαντηθεί το ερώτημα γιατί η Θεσσαλονίκη «δεν πείνασε» τόσο πολύ. Η συνεχής μετακίνηση ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο και οι συναλλαγές των αστών με τους αγρότες, η αλιεία και οι ευρεσιτεχνίες στο μαγείρεμα, οι κλοπές αγροτικών προϊόντων ήταν κάποιες από τις λύσεις στις οποίες κατέφυγε ο πληθυσμός. Ωστόσο, ειδικότερα μελετώνται περισσότερο συλλογικές προσπάθειες. Η οργάνωση λαϊκών και παιδικών συσσιτίων ήταν θεσμός που είχε μία παράδοση στην πόλη και που γινόταν ο νέος χώρος συνεύρεσης σχεδόν όλων των κοινωνικών στρωμάτων. Την πρωτοβουλία φιλανθρωπικών οργανώσεων και των εύπορων της πόλης, των παραδοσιακών φορέων αρωγής προς τους απόρους θα λέγαμε, ήρθαν να συντονίσουν οι κρατικοί φορείς, με αυτόνομο τρόπο από την Αθήνα, με μια διαδικασία αργή και σταδιακή και με κύριο πρόβλημα τις οικονομικές απάτες και ατασθαλίες των ανθρώπων που εμπλέκονταν. Τα λαϊκά συσσίτια, ιδιαίτερα το χειμώνα του 1941 - 1942, ήταν ένας χώρος συνάντησης των κοινωνικών τάξεων, καθώς περίπου το 1/3 και περισσότερο του πληθυσμού της πόλης σύχναζε εκεί. Τα παιδικά συσσίτια του Ερυθρού Σταυρού ήταν ένα πολύχρωμο μωσαϊκό κοινωνικών τάξεων, και κάποιες φορές και εθνοτήτων. Ο νεοϊδρυθείς Δήμος Καλαμαριάς σύστησε Επιτροπή Παιδικών Συσσιτίων, όπου καθημερινά δινόταν τροφή σε 1.500 παιδιά οικογενειών του Δήμου Καλαμαριάς.

Από την Εκκλησία ιδρύθηκε ο οργανισμός Εθνική Οργάνωση Χριστιανικής Αλληλεγγύης (Ε.Ο.Χ.Α.) που διέθετε ενοριακούς τομείς για την άσκηση της κοινωφελούς δράσης του και συνεργαζόταν με τα κατηχητικά σχολεία της «Ζωής» και τις χριστιανικές ενώσεις, για το συντονισμό παιδικών συσσιτίων από το χειμώνα του 1942, αρχικά στο κέντρο της πόλης και σταδιακά σε όλες τις ενορίες.

Στα παιδικά συσσίτια τράφηκαν από 15 ως 37 χιλιάδες παιδιά, ενώ άλλα 7 - 8,5 χιλιάδες παιδιά βρήκαν τροφή σε εκείνα των κατηχητικών. Οι αριθμοί αυτοί είναι ενδεικτικοί για τον καθοριστικό ρόλο που έπαιξε ο θεσμός σε όλο το διάστημα της Κατοχής και ιδιαίτερα το δύσκολο χειμώνα του 1941 - 1942.

Στον αντίποδα ως προς την κοινωνική προέλευση και τις ιδεολογικές αφετηρίες, των πρωτοβουλιών των παραδοσιακών φορέων δημιουργήθηκαν και μια σειρά από συσσίτια άλλων φορέων. Με πρωτοβουλία των κομμουνιστικών πυρήνων που είχαν παραμείνει στο πανεπιστήμιο, η Φοιτητική Λέσχη οργάνωσε συσσίτιο για τους φοιτητές από τις 5 Ιουλίου 1941. Συσσίτια οργάνωναν και οι συνεταιρισμοί των δημόσιων υπαλλήλων αλλά και των εργατών.

Από το 1942 και το 1943 ιδιαίτερη βοήθεια για τον επισιτισμό των πληθυσμών πρόσφερε το Ε.Α.Μ. μέσω των τοπικών επιτροπών και της Εθνικής Αλληλεγγύης. Συγκεκριμένα η Ε.Π.ΟΝ. με το νόμιμο σωματείο του Ο.Ψ.Υ.Π. («Οργανισμός Ψυχαγωγίας Υγείας Παιδιού») έδρασε στον τομέα της πρόνοιας και των παιδικών συσσιτίων.

Οι φορείς όλων των παραπάνω συσσιτίων συνεργάζονταν με τους κρατικούς φορείς. Πίσω από τη διοργάνωση των συσσιτίων υπήρχε από τη μια η ιδιωτική πρωτοβουλία φιλανθρωπικού χαρακτήρα των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων της πόλης και των συλλογικοτήτων τους που αποτελούσαν παραδοσιακές δυνάμεις αρωγής της πόλης και από την άλλη η κοινωνική πίεση διαφόρων ενώσεων και συνεταιρισμών που συχνά αποτελούσαν αναβίωση του μεσοπολεμικού συνδικαλιστικού κινήματος με κύριο συντονιστή το Ε.Ε.Α.Μ. και το Ε.Α.Μ.

Η Βουλγαρική Λέσχη για τον προσεταιρισμό των κατοίκων της Θεσσαλονίκης στη βουλγαρική ιδέα διένειμε δωρεάν ή σε πολύ χαμηλές τιμές τρόφιμα και διάφορα άλλα είδη, τα οποία προμηθεύονταν από τη Βουλγαρία. Ο επισιτισμός ήταν ένα πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης και προπαγάνδας τόσο σε διεθνές επίπεδο όσο και στο εσωτερικό της πόλης.

Η σύσταση συνεταιρισμών, που, όπως φαίνεται από τα στοιχεία, συνδεόταν τόσο με την εμπειρία του συνδικαλιστικού κινήματος του μεσοπολέμου, όσο και με

τη συνεταιριστική παράδοση που προσπάθησε να διαμορφώσει το μεταξικό καθεστώς αλλά, ίσως, και με τη συντεχνιακή παράδοση του σχετικά πρόσφατου οθωμανικού παρελθόντος, αποτέλεσε τη βάση γύρω από την οποία συσπειρώθηκαν επαγγελματικές ή άλλες κοινωνικές κατηγορίες και στην οργάνωση αυτής της προσπάθειας εντοπίζεται η συμμετοχή του Ε.Ε.Α.Μ. Συνέδεσε ανθρώπους είτε σε μια συλλογική συναλλαγή με τους παραγωγούς είτε σε μια οργανωμένη και συλλογική άσκηση πίεσης και διεκδίκησης προστασίας από το κράτος και τις αρχές.

Εξυπηρετούσε κοινωνικά συμφέροντα και ενέπλεξε την πλειονότητα των πολιτών, αλλού λιγότερο και αλλού περισσότερο, σε ενασχόληση με το κοινωνικό και το πολιτικό γίνεσθαι. Η ύπαρξη όλων των παραπάνω συνεταιρισμών των επαγγελματιών κατηγοριών της πόλης προκαλεί ερωτήματα σχετικά με το ποιες δυνατότητες εργασίας υπήρχαν ή πώς διαμορφωνόταν η οικονομία της εποχής.

Στο έκτο κεφάλαιο εξετάζοντας τις δυνατότητες εργασίας που υπήρχαν για τους πολίτες στην κατεχόμενη πόλη ή έξω από αυτήν (στη Γερμανία), την ανταπόκριση στην πρόσκληση των γερμανικών υπηρεσιών αλλά και των δημοσίων έργων και μεταλλείων για εργασία και τη σημασία που είχε αυτή για τη γερμανική πολεμική μηχανή, την κινητικότητα των επιχειρήσεων και τη χρηματική κυκλοφορία διαφαίνεται ότι οι επιχειρηματίες της πόλης δεν κατόρθωσαν μόνο να συντηρήσουν τις επιχειρήσεις τους αλλά να κερδοσκοπήσουν αυξάνοντας τον πληθωρισμό ενώ ως εκδήλωση των παραπάνω φαινομένων εξετάζεται και η εμφάνιση των καζίνων στην πόλη. Την ίδια στιγμή οι «νέοι πλούσιοι» ήταν προϊόν και μηχανισμός συντήρησης της καθεστηκίας τάξης για επιχειρηματίες και εμπόρους, μηχανισμός που στη Θεσσαλονίκη, όμως, συνδέθηκε μαζί με πολλούς άλλους, με το διωγμό των Εβραίων και το μοίρασμα των εβραϊκών περιουσιών.

Ακριβώς αυτό το ζήτημα ερευνάται στο έβδομο κεφάλαιο. Ο εκτοπισμός και η εξόντωση των Εβραίων αποτέλεσε τομή για την ελληνική ιστορία αφού σήμανε την οριστική λήξη της διαδικασίας εξελληνισμού του πληθυσμού της πόλης. Τα ποσοτικά δεδομένα που αναλύονται αποδεικνύουν πολύ παραστατικά, όπως είχε φανεί και από άλλα στοιχεία ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ήταν στην πλειοψηφία του ένας φτωχός ή μέτριας οικονομικής κατάστασης πληθυσμός, που δεν είχε κρυμμένες λίρες και τιμαλφή στα δάπεδα των φτωχών κατοικιών του, όπως πιστευόταν από μεγάλο μέρος των Θεσσαλονικέων. Αντιθέτως το εύρωστο οικονομικά κομμάτι του εβραϊκού πληθυσμού ήταν μικρό αλλά ιδιαίτερα ισχυρό, ενώ διαφαίνονται και οι μεγάλες αποστάσεις στην κοινωνική διαστρωμάτωσή του.

Ακριβώς στα περιουσιακά στοιχεία αυτού του πληθυσμού στηρίχθηκε το σχέδιο των γερμανικών και ελληνικών αρχών για ρευστοποίηση μέρους του χρυσού στα ελληνικά χρηματιστήρια και στήριξη της δραχμής.

Ένας συνδυασμός παραγόντων, το ότι ήταν μια μειονότητα που ξεχώριζε μέσα σε ένα εχθρικό περιβάλλον, οι προϋπάρχοντες «εθνικοί» φόβοι μερίδας των ελληνικών δωσίλογων αρχών συνδυασμένη με αντισημιτικά στερεότυπα, η συνειδητοποίηση εκ μέρους των ελληνικών αρχών ότι οι περιουσίες τους μπορούσαν να «αξιοποιηθούν» για την εξυγίανση της ελληνικής οικονομίας σε εκείνη τη φάση, η εμπιστοσύνη εκ μέρους των Εβραίων στον αρχιραβίνο και η συνοχή της κοινότητας, η μη έγκαιρη αντίληψη για το πού όδευαν, οι στενοί οικογενειακοί δεσμοί, συνέτειναν ώστε ένα ελάχιστο ποσοστό του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης να σωθεί.

Στο όγδοο κεφάλαιο εξετάζεται η ίδρυση της πρώτης ένοπλης αντιστασιακής οργάνωσης «Ελευθερίας» ως αυτόνομης πρωτοβουλίας του Μ.Γ. του Κ.Κ.Ε. από τη μια και της Υ.Β.Ε/Π.Α.Ο. των αξιωματικών από την άλλη, αν και η δεύτερη ήταν περισσότερο ημιστρατιωτική (φυγαδεύσεις, ασύρματοι, σαμποτάζ) παρά ένοπλη, τουλάχιστο μέχρι το 1943. Οι στόχοι τους ήταν αντιφασιστικοί, εθνικοί και κοινωνικοί των πρώτων και αντιβουλγαρικοί /αντικομμουνιστικοί τελικά αλλά και εθνικών διεκδικήσεων των δεύτερων. Οι εκπρόσωποι των δύο οργανώσεων προσπαθούσαν, κυρίως λόγω των μετριοπαθών τάσεων που υπήρχαν και στις δυο πλευρές να ξεπεράσουν τις αντιθέσεις τους και να συνεργαστούν. Εξετάζεται πώς οι οργανώσεις πόλης του Κ.Κ.Ε. και του ευρύτερου εαμικού συνασπισμού αναπτύχθηκαν από πολύ νωρίς και παρά τον εντοπισμό των μελών τους και τις εκτελέσεις, πώς συνέχισαν να αναπτύσσονται και να έχουν σημαντική απήχηση στον πληθυσμό. Αλλά και πώς παρά την απήχηση τους στον κόσμο και την οργανωτικότητά τους δεν μπόρεσαν να βοηθήσουν τους Εβραίους της Πόλης. Από την άλλη τα γερμανικά και βουλγαρικά αντίποινα στις ένοπλες επιθέσεις των πρώτων αυτών αντιστασιακών ομάδων δημιούργησαν αρνητική και συχνά έντονα αντικομμουνιστική διάθεση των κατοίκων των γύρω περιοχών απέναντι στους αντάρτες. Τελικά, οι ένοπλες αριστερές ομάδες ανέστειλαν τη δράση τους και η όλη κατάσταση συνέβαλε στο να καθυστερήσει η ανάληψη και πάλι ένοπλης δράσης στην περιοχή αλλά ταυτόχρονα να ενισχυθεί το έργο των οργανώσεων πόλης, καθώς επικεντρώθηκε εκεί το ενδιαφέρον. Δεν ασχολούμαστε με τις οργανώσεις πόλης του Ε.Α.Μ. λεπτομερώς και μεμονωμένα.

Τα ζητήματα της αντίστασης συνολικά στην πόλη, του δωσιλογισμού και των ιδιαιτεροτήτων του σε αυτήν, δεν εξετάσθηκαν ξεχωριστά στο πλαίσιο της συγκεκριμένης εργασίας, αλλά περισσότερο την διαπερνούν σε όλα τα κεφάλαια με την απήχηση και τις συνέπειες που έχουν οι διάφορες εκφάνσεις τους. Επίσης οι συγκρίσεις με την Αθήνα αλλά και την υπόλοιπη κατεχόμενη Ευρώπη παραμένουν θέματα ανοιχτά προς διερεύνηση.

III. Οι πηγές και τα προβλήματά τους

Η έρευνα στηρίχτηκε σε μια ποικιλία αρχειακού υλικού και πηγών.

Το Αρχείο του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, βρίσκεται στα δικαστήρια της πόλης. Παρότι η κατάσταση του αρχείου δεν είναι καλή, οι καταγραφές στα βιβλία του προσέφεραν πολύτιμες πληροφορίες για τις ιδρύσεις των προμηθευτικών και καταναλωτικών συνεταιρισμών που οργανώθηκαν στην πόλη, αλλά και τους συλλόγους που σύστησαν οι πρόσφυγες από Αν. Μακεδονία και Θράκη, στοιχεία που διασταυρώθηκαν, χωρίς να ταυτίζονται απόλυτα, με τις δημοσιεύσεις ιδρύσεων των παραπάνω συλλογικοτήτων στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως για λόγους μεγαλύτερης ακρίβειας.

Στο Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού του Δήμου Καλαμαριάς βρίσκονται τα μαθητολόγια των δημοτικών σχολείων Καλαμαριάς για τη δεκαετία 1940 – 1950, ένα καλά διατηρημένο και ταξινομημένο υλικό. Προσέφεραν πολύτιμα στοιχεία για τον αριθμό των ορφανών παιδιών στην περιοχή, μέσα από το οποίο αντιλαμβανόμαστε το μέγεθος των απωλειών του πολέμου στην πόλη. Πρόκειται για στοιχεία αρκετά ακριβή. Για τη συγκεκριμένη πηγή λαμβάνουμε υπόψη την πιθανότητα ένα μέρος των παιδιών που ήταν σε σχολική ηλικία να μην παρακολουθούσαν μαθήματα. Ωστόσο και στο δείγμα των παιδιών που πήγαιναν σχολείο ο αριθμός των ορφανών ήταν σημαντικός και ενδεικτικός της κατάστασης.

Από τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας αξιοποιήθηκαν για την έρευνα ορισμένοι φάκελοι από το αρχείο του Κ.Κ.Ε. Οι εκθέσεις της περιφερειακής επιτροπής Μακεδονίας του 1944, μας δίνουν πληροφορίες για τη συνεργασία πολιτών με τους Γερμανούς και την απόκτηση περιουσίας με αυτόν τον τρόπο ή δίνουν στοιχεία για την ποικιλομορφία των ανθρώπων που είχαν ενταχθεί στο Ε.Α.Μ. Εκθέσεις της Επιτροπής Πόλης Θεσσαλονίκης προς το Μ.Γ. του Κ.Κ.Ε. δίνουν αριθμούς συμμετοχής των πολιτών στις διάφορες κινητοποιήσεις του Ε.Α.Μ. Έντυπα του Κ.Κ.Ε. της εποχής υπήρξαν χρήσιμα, για να προσεγγίσουμε τη συμμετοχή των

πολιτών της Θεσσαλονίκης στην Εθνική Αλληλεγγύη. Εκθέσεις των χρόνων του εμφυλίου αναφέρονται στις επαφές της ελληνικής αστυνομίας με την Γκεστάμπο στα χρόνια της Κατοχής, τις επαφές του Ε.Α.Μ. με την Π.Α.Ο. και την αδυναμία οποιασδήποτε συνεννόησης μεταξύ τους ιδιαίτερα το Σεπτέμβριο του 1944, ενώ μεταγενέστερα έγγραφα μας ενημερώνουν για το Σύνδεσμο Φίλων του Χίτλερ στην Ελλάδα και τα μέλη του στη Θεσσαλονίκη. Πρόκειται για ένα πολύ ενδιαφέρον αρχειακό υλικό που αξιοποιήθηκε πολύ λίγο και αφήνει περιθώρια για περισσότερη διερεύνηση ιδιαίτερα για τη δομή και λειτουργία των οργανώσεων πόλης καθώς και για την εξέλιξή τους. Διασταυρώνουμε τις πληροφορίες που μας δίνουν τα συγκεκριμένα έγγραφα και από άλλες πηγές, καθώς είναι πιθανό να εξυπηρετούν σκοπούς εσωτερικής ή εξωτερικής προπαγάνδας και να μην είναι απολύτως αντικειμενικά ή ακριβή.

Ιδιαίτερα πολύτιμο στάθηκε το Thessaloniki Jewish Community Records 1939 - 1945, που φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη Bissel του Αμερικανικού Κολεγίου «Ανατόλια» στη Θεσσαλονίκη. Πρόκειται για τμήμα των δηλώσεων των περιουσιακών στοιχείων των Εβραίων, το Μάρτιο του 1943, λίγο πριν μεταφερθούν στα στρατόπεδα του θανάτου. Αποτελεί ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον υλικό, με πλήρη στοιχεία για την κινητή και ακίνητη περιουσία, που ξεκινούσε από σπίτια, καταστήματα και οικοπέδα και έφτανε μέχρι τα κοσμήματα, τα χρήματα αλλά και την πιο απλή οικοσκευή. Πρόκειται για καταγραφή ιδιαίτερα λεπτομερή και σχολαστική με στοιχεία μάλλον ακριβή, καθώς οι ιδιώτες που έκαναν τις δηλώσεις πίστευαν ότι δήλωναν τα συγκεκριμένα στοιχεία για να πληρώσουν ειδική φορολογία στους Γερμανούς, η οποία, ίσως, να τους διασφάλιζε ένα καλύτερο μέλλον. Για στατιστική επεξεργασία επιλέχθηκαν 500 περιπτώσεις απογραφέντων νοικοκυριών από ένα σύνολο 5.000 που περιλάμβανε το συγκεκριμένο αρχείο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης. Τα 5.000 απογραφέντα νοικοκυριά ήταν ισομερώς καταναμημένα σε 12 μικροφίλμ. Από το κάθε μικροφίλμ επιλέχθηκαν με τυχαία δειγματοληψία 42 περιπτώσεις, εκτός από το τελευταίο από όπου επιλέχθηκαν 38, για να συμπληρωθεί ο αριθμός των 500 προς στατιστική επεξεργασία νοικοκυριών.

Για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης πληροφορίες μας προσέφεραν και σχετικοί φάκελοι από το Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδας κυρίως με έγγραφα αλληλογραφίας της κοινότητας προς Θεσσαλονικείς Εβραίους της Αθήνας για τα λύτρα εξαγοράς της υποχρεωτικής εργασίας με τους Σιδηροδρόμους Ελληνικού Κράτους, μέσω της οποίας τα μέλη της κοινότητας προσπαθούσαν να εντοπίσουν με

τη βοήθεια των αντιγράφων των εκδοθέντων εισιτηρίων, τον ακριβή αριθμό των ανθρώπων που μεταφέρθηκαν στα στρατόπεδα.

Το Bundesarchiv – Militärarchiv (Ομοσπονδιακό Στρατιωτικό Αρχείο) που βρίσκεται στην πόλη Φράμπουργκ της Γερμανίας είναι από τα πιο σημαντικά αρχεία για την περίοδο της Κατοχής στην Ελλάδα. Περιλαμβάνει τα αρχεία των τοπικών στρατιωτικών διοικήτων και της ανώτερης διοίκησης των γερμανικών στρατευμάτων στην Ελλάδα. Ήταν ιδιαίτερα χρήσιμοι οι φάκελοι του Στρατιωτικού Διοικητή Θεσσαλονίκης – Αιγαίου (Befehlshaber), υπεύθυνου για το γερμανοκρατούμενο τμήμα της, που μας δίνουν στοιχεία για την πολιτική οικειοποίησης εκ μέρους των γερμανικών αρχών, για τις δεσμεύσεις των προϊόντων, για τον αριθμό των πολιτών που σιτίζονταν στα λαϊκά συσσίτια, για τις επισιτιστικές ανάγκες των εργατών στα μεταλλεία. Επιπλέον οι φάκελοι του επιτελείου για τα οικονομικά θέματα (Wehrwirtschaftsoffizier) δίνουν στοιχεία για τη στρατολόγηση ελλήνων εργατών από τη Θεσσαλονίκη σε Ελλάδα και Γερμανία. Όλα τα παραπάνω έγγραφα είναι λεπτομερή και σε συνδυασμό με σχετική βιβλιογραφία ή άλλες πηγές όπου είναι εφικτό, μας δίνουν αρκετά ασφαλή στοιχεία καθώς πρόκειται για εσωτερικά έγγραφα της γερμανικής στρατιωτικής διοίκησης προς τους επικεφαλής τους, που ακόμη και όταν στοχεύουν να εξασφαλίσουν για το κάθε τμήμα συγκεκριμένα οφέλη προσπαθούν να είναι ακριβή καθώς είναι ένας μηχανισμός γραφειοκρατικός, όπου ο ένας ελέγχει και φοβάται τον άλλο.

Το Αρχείο Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος, φυλαγμένο στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, παρείχε στοιχεία για τις αποσπάσεις δημοσίων υπαλλήλων στα μαθητικά συσσίτια και για τις συνεργασίες του τμήματος Επισιτισμού της Διοίκησης. Πρόκειται για έγγραφα της ελληνικής διοίκησης της εποχής με τον ανάλογο ακριβή και επίσημο χαρακτήρα. Αξιοποιήθηκαν ορισμένα από αυτά τα έγγραφα περισσότερο για να γίνουν συγκρίσεις και με άλλες πηγές ή με άρθρα ειδικά για το συγκεκριμένο θέμα. Ένας φάκελος του Αρχείου Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, που βρίσκεται στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας φάνηκε χρήσιμος με τα στοιχεία του για την πυρκαγιά του 1917 σε συνδυασμό με το σχετικό άρθρο της Αικατερίνης Μακέδα που αξιοποίησε το σύνολο του σχετικού αρχειακού υλικού, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν στο κεφάλαιο για το Μεσοπόλεμο.

Από τους δεκάδες φακέλους του Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών ήταν ιδιαίτερα χρήσιμοι εκείνοι με εκθέσεις και πληροφορίες για την κατάσταση του επισιτισμού στην Ελλάδα. Στέλνονται από τις ελληνικές προξενικές αρχές του

εξωτερικού προς την εξόριστη κυβέρνηση, από την πρώτη στιγμή που παρουσιάστηκαν τα προβλήματα. Οι ελληνικές προξενικές αρχές είναι η μόνιμη ελληνική αντιπροσωπεία στην Κοινωνία των Εθνών, ο γενικός πρόξενος στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, Κ. Βάλτης, ο Σπ. Ν. Μαρκέτης από Βέρνη, ο πρεσβευτής Λισσαβόνας Κίμων Α. Κόλλας, ο πρέσβης Ρ. Ραφαήλ της Άγκυρας που έδωσαν στοιχεία για την εικόνα που διαμόρφωναν όσοι βρίσκονταν εκτός της χώρας σχετικά με την πείνα και τις ελλείψεις και για τις προσπάθειες που έκαναν ή δεν έκαναν για να συμβάλουν στην επίλυση του προβλήματος. Μελετώντας τους έχουμε υπόψη μας ότι δεν τονίζουν ή αποσιωπούν, λόγω της πολιτικής στήριξης του συμμαχικού αποκλεισμού από την εξόριστη κυβέρνηση, τη σημασία του για την έλλειψη προϊόντων, ενώ για να καλύψουν τις δικές τους αδράνειες προβάλλουν υπερβολικά την όποια δράση τους. Στους φακέλους αυτούς εντοπίστηκαν ακόμη άρθρα του διεθνή Τύπου για το ζήτημα της πείνας στην Ελλάδα καθώς και Δελτία Πληροφοριών της Γεν. Διοικήσεως Μακεδονίας για τις ασθένειες στην πόλη με σημαντικά ποσοτικά δεδομένα.

Ιδιωτικές αρχειακές συλλογές που βρίσκονται στο Κ.Ι.Θ. προσέφεραν πλούσια στοιχεία για τις ελλείψεις και τη μαύρη αγορά μέσα από την ιδιωτική αλληλογραφία τους. Επιπλέον, με δημόσια έγγραφα που έχουν διασώσει, δίνουν πληροφορίες για τις απαγορευτικές διατάξεις, τα πολιτιστικά δρώμενα αλλά και το ρυθμό της καθημερινότητας. Πιο συγκεκριμένα αυτή του Τάκη Γερμανού, φοιτητή γεωπονίας που είχε μετακομίσει με την οικογένειά του στο Πλατύ, χωριό έξω από τα Θεσσαλονίκη, δίνει στοιχεία για τις μορφές που έπαιρνε η μαύρη αγορά ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο, για την οπτική των νέων ανθρώπων τότε, για τα πανεπιστήμια. Αυτή του Τάκη Σιμόπουλου, μας έδωσε κάποια στοιχεία για τις παραχωρήσεις εβραϊκών περιουσιών. Στο Σιμόπουλο είχε παραχωρηθεί γραφείο εβραίου ιδιοκτήτη το οποίο και επέστρεψε, όταν γύρισε ο ιδιοκτήτης του. Η επιλογή των ιδιωτικών αρχείων έγινε με κριτήριο το αν περιλάμβαναν φακέλους με στοιχεία για την περίοδο της γερμανικής Κατοχής. Οι πληροφορίες που μας δίνουν διασταυρώνονται και από άλλες πηγές. Το Κ.Ι.Θ. δεν διατηρεί συγκροτημένα βιογραφικά στοιχεία για τους ιδιοκτήτες αυτών των αρχείων, ώστε να προσεγγίσουμε καλύτερα την ταυτότητά τους.

Ιδιαίτερα πολύτιμο στάθηκε το Γενικό Αρχείο του Δήμου Θεσσαλονίκης, μέρος του οποίου βρίσκεται στο Κ.Ι.Θ., που μας προσέφερε πολύτιμα στοιχεία για τους άπορους του Δήμου τις παραμονές του πολέμου, για την υποδοχή των Γερμανών

από τις αρχές της πόλης, για το βαθμό συνεργασίας της δημοτικής αρχής με τους Γερμανούς στα ζητήματα των απαγορευτικών διατάξεων, για την αντιμετώπιση της κατάστασης με τους πρόσφυγες από τη βουλγαροκρατούμενη ζώνη, για το ζήτημα της επιστράτευσης των πολιτών για εργασία στη Γερμανία, για την πείνα και τον επισιτισμό. Η γραφειοκρατική τάξη που διέκρινε τις δημοτικές αρχές συνέβαλλε ώστε το αρχείο να προσφέρει ακριβείς και λεπτομερείς πληροφορίες για τα εν λόγω θέματα.

Το αρχείο του Ληξιαρχείου του Δήμου Θεσσαλονίκης, αποτέλεσε μία από τις σημαντικότερες πηγές για την παρούσα έρευνα με δημογραφικά στοιχεία για τους θανάτους από αστιτία, για τις γεννήσεις αλλά και για τη γαμήλια κινητικότητα. Τα στοιχεία αυτά επέτρεψαν να διαφανεί αυτό που καταμαρτυρούσαν προφορικές και γραπτές μαρτυρίες, ότι η Θεσσαλονίκη δεν γνώρισε τόσο μεγάλη πείνα και ότι αυτοί που επλήγησαν ήταν οι πιο φτωχοί. Οποσδήποτε τα δεδομένα του Ληξιαρχείου αφορούν στους θανάτους που δηλώνονταν, ωστόσο, η κατάσταση στην πόλη δεν είχε φτάσει σε τέτοιο σημείο, - όπως συμπεραίνουμε και από άλλες πηγές - ώστε να θάβονται οι νεκροί όπου να 'ναι, χωρίς να δηλώνονται, οπότε η εικόνα που προκύπτει είναι αρκετά κοντά στην πραγματικότητα. Ταυτόχρονα το Ληξιαρχείο προσέφερε στοιχεία για τον αριθμό των γεννήσεων τις χρονιές της Κατοχής και τις διακυμάνσεις του, που ερμηνεύονται από τα γεγονότα που διαδραματίζονται. Από την άλλη τα στοιχεία για τη γαμήλια κινητικότητα επιβεβαιώνουν ότι οι Εβραίοι πριν φύγουν έκαναν μαζικούς γάμους και διερευνώνται τα αίτια, επιβεβαίωση που ενισχύει και την εικόνα που έχουμε σχετικής πληρότητας για τα βιβλία του Ληξιαρχείου. Παραμένει πάντα το πρόβλημα του αν δηλώνονταν οι γάμοι και οι γεννήσεις, αλλά φαίνεται ότι κατά κύριο λόγο λειτουργούσε η ελληνική γραφειοκρατία και οι πολίτες δήλωναν τις αλλαγές στην οικογενειακή τους κατάσταση προκειμένου να ωφεληθούν και από πιθανά προνόμια.

Τμήμα του αρχείου του Ταμείου Παρακαταθηκών και Δανείων προσέφερε σημαντικές πληροφορίες για τα συσσίτια και τους συνεταιρισμούς των δημοσίων υπαλλήλων, οι οποίες συνδυάστηκαν με αυτές των εφημερίδων και των ποικίλων μαρτυριών. Αντίστοιχα ένα τμήμα από αρχείο Εφορίας της πόλης βοήθησε να ανασυγκροτηθεί με αρκετές λεπτομέρειες ο τρόπος λειτουργίας των εμπορικών καταστημάτων της πόλης και το γεγονός ότι τελικά κατάφεραν μέσα στις συνθήκες της Κατοχής τόσο να συντηρούν τα καταστήματά τους όσο και να κερδοσκοπούν. Το παραπάνω αρχειακό υλικό είναι πολύ ενδιαφέρον γιατί δείχνει επιπλέον ότι οι

δημόσιες υπηρεσίες λειτουργούσαν με όλη τη γραφειοκρατία και τη συστηματικότητά τους. Για τις περιπτώσεις των αρχείων του Ταμείου Παρακαταθηκών και Δανείων και αυτού της Εφορίας έγινε διερεύνηση στις αντίστοιχες υπηρεσίες προκειμένου να εντοπιστεί το αντίστοιχο συνολικό αρχείο. Εκεί διαπιστώθηκε ότι δεν είχε διασωθεί καθόλου αρχειακό υλικό της περιόδου που εξετάζουμε. Άλλωστε τα δύο αποσπάσματα βρέθηκαν το πρώτο τυχαία στα απορρίμματα έξω από την αντίστοιχη υπηρεσία και το δεύτερο σε παλαιοβιβλιοπωλείο από τους ανθρώπους που μας τα παραχώρησαν.

Δημοσιευμένα έγγραφα του Αρχείου της Ε.Ο.Ν., του Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών για τους Εβραίους, του Αρχείου του Ιταλικού Προξενείου Θεσσαλονίκης, για τους Εβραίους, της Ακαδημίας Αθηνών με έγγραφα του Φόρειν Όφισ συνέβαλαν στην εκπόνηση του έργου με τις πληροφορίες τους για τα αντίστοιχα θέματα, προσφέροντας καταλόγους για αρχειακό υλικό που δεν είναι πάντα εύκολα προσβάσιμο. Διασταυρώνουμε τις πληροφορίες που μας παρέχουν και από άλλες πηγές. Δημοσιευμένες πηγές είναι και εκείνες του Γενικού Επιτελείου Στρατού, για τους νεκρούς του πολέμου, της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος με τις απογραφές του πληθυσμού και των Φύλλων Εφημερίδος της Κυβερνήσεως, που αφορούσαν διατάξεις στα χρόνια του Μεταξά αλλά και τις ιδρύσεις συνεταιρισμών στα χρόνια της Κατοχής, όπου όμως η δημοσίευση των στοιχείων τους είναι ο μόνος τρόπος παρουσίασης τους από τις κρατικές υπηρεσίες που τα εκδίδουν, οπότε θεωρούμε ότι είναι αληθή και ακριβή.

Η έρευνα στηρίχτηκε σε μεγάλο βαθμό και σε αποδελτίωση του τοπικού Τύπου. Ο *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, που βρίσκεται σε μικροφίλμ στη βιβλιοθήκη της βουλής⁵⁰ είναι η μόνη εφημερίδα της πόλης που σώζεται για την περίοδο 1936 - 1937 της Μεταξικής δικτατορίας· η *Μακεδονία*, η *Εφημερίς των Βαλκανίων*, η *Απογευματινή*, η *L' Indépendant* και η *Progress*,⁵¹ σώζονται για το 1940 και

---

⁵⁰ Πρωινή φιλοβασιλική και αντιβενιζελική εφημερίδα που εκδόθηκε από το Νίκο Δαρβέρη το 1920 και κυκλοφόρησε μέχρι το 1937. Βλ. Γ. Αναστασιάδης (κειμ. – επιμέλεια), *Ο Τύπος της Θεσσαλονίκης στον 20ό αιώνα*, Μαλλιάρης - Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 24 και Νίκος Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στην Ιστορία του Τύπου*, University Studio Press/Εκφραση, Θεσσαλονίκη 2000, τ. 2, σ. 245 - 268.

⁵¹ Η *Μακεδονία* πρωτοεκδόθηκε τον Ιούλιο του 1911 από τον Κωνσταντίνο Βελλίδη. Ήταν πρωινή εφημερίδα, στην αρχή φιλοβασιλική και μετά τα 1921 περισσότερο μετριοπαθής ενώ μέσα στις σελίδες της εκδηλώθηκε από το 1914 αντιεβραϊκή συμπεριφορά. Η *Εφημερίς των Βαλκανίων* εκδόθηκε τον

βρίσκονται στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης και συνέβαλαν στην ανασυγκρότηση της εικόνας του πολέμου μέσα στην πόλη· το *Φως*, που σταμάτησε να κυκλοφορεί λίγο μετά την άφιξη των Γερμανών μας προσφέρει στοιχεία για την είσοδο των Γερμανών στην πόλη, ενώ η *Νέα Ευρώπη* και η *Απογευματινή*,⁵² που αποτελούσαν όργανα προπαγάνδας των Γερμανών δίνουν στοιχεία, για την κατοχική περίοδο. Για τις απαγορευτικές διατάξεις, για τις διαδρομές των πολιτών στην ύπαιθρο, για τους αγροκλέπτες, για τους αλιείς αλλά και για τις επινοήσεις των

Ιούλιο του 1918 από το δικηγόρο Νίκο Μπουζάνη με αρχισυντάκτη (ή συνιδιοκτήτη;) το δημοσιογράφο Νίκο Καστρινό και εξελίχθηκε σε μία απογευματινή αξιόλογη και αγωνιστική δημοκρατική εφημερίδα, με ζωή πολλών δεκαετιών, που διαμόρφωσε σημαντικά τις πολιτικές δυνάμεις στη Θεσσαλονίκη. Βλ. Κανδυλάκης, *ό.π.*, σ. 59 – 116, 235 - 244. Η *Απογευματινή* εκδόθηκε στις 24 Μαρτίου 1933 υπό τη διεύθυνση των Αλέκου Ωρολογά και Δημήτρη Τσούρκα.. Ήταν αντιβενιζελική εφημερίδα και ήταν η μόνη προπολεμική εφημερίδα που συνέχισε την έκδοσή της και κατά τη γερμανική κατοχή, εξυπηρετώντας τη γερμανική προπαγάνδα. Η έκδοσή της διακόπηκε με την αποχώρηση των κατακτητών. Βλ. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τύπου*, τ. 3, Αθήνα 1960, 90. Η *L' Indépendant* εκδόθηκε το 1909 και συνέχισε την έκδοσή της μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ήταν γαλλόφωνη, αναγνωριζόταν για τη σοβαρότητά της από τον εβραϊκό και τον ελληνικό πληθυσμό, διακρίθηκε για τους αγώνες της υπέρ των λαϊκών ελευθεριών και συχνά για την αρθρογραφία της υπέρ των ελληνικών ζητημάτων, παρότι ψυχή της ήταν ο Μεντές Μπεςαντσή, ορμητικός αρθρογράφος με μεγάλη μόρφωση και σταθερές εθνικιστικές και σιωνιστικές πεποιθήσεις συχνά εναντίον των συμφερόντων του. Βλ. Κανδυλάκης, *ό.π.*, τ. 2, σ. 490 - 502. Η *Le Progress* του 1940 ήταν επίσης γαλλόφωνη και πρέπει να ήταν συνέχεια της *Le Progress* που πρωτοεκδόθηκε το Μάρτιο του 1900 ως δισεβδομαδιαία εφημερίδα και πριν από το 1911 έγινε καθημερινή, πολιτική, οικονομική και φιλολογική εφημερίδα. Βλ. Κανδυλάκης, *ό.π.*, τ. 2, σ. 404 - 408.

⁵² Η εφημερίδα *Το Φως* ήταν μία από τις μακροβιότερες της Θεσσαλονίκης. Το πρώτο φύλλο είχε εκδοθεί στις 5 Μαρτίου 1914. Ήταν μια αστική εφημερίδα που αντιμετώπιζε με συμπάθεια τις εργατικές διεκδικήσεις και δημοσίευε τακτικά συνδικαλιστικές ειδήσεις. Μέχρι το 1921 ακολουθούσε τότε φιλοβασιλική και τότε φιλοβενιζελική πολιτική γραμμή, ειδικά μετά το 1917 και το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και αυτό που την χαρακτήριζε ήταν η αστάθεια. Έμεινε άλλωστε ιστορική η φράση του εκδότη της Δημοσθένη Ρίζου προς το διευθυντή της εφημερίδας Θεόδωρο Ρηγίνο «εις τον ρουν, Ρηγίνε». Βλ. σχετικά Κανδυλάκης, *ό.π.*, τ. 2, σ. 137. Μέχρι τον πόλεμο ιδιοκτήτης και διευθυντής παρέμενε ο Δ. Ρίζος. Από το Μάρτιο του 1941 αναφερόταν ως ιδρυτής ο Ρίζος, αλλά ιδιοκτήτης και διευθυντής ήταν ο Ι. Κ. Σπαθάρης, για τον οποίο δεν διαθέτουμε πληροφορίες. Φύλλα της εφημερίδας σώζονται μέχρι τις 17 Απριλίου 1941. Μετά πρέπει να διακόπηκε η κυκλοφορία της. Η *Νέα Ευρώπη* ιδρύθηκε με την έναρξη της κατοχής, ιδιοκτήτης ήταν ο Δ. Θ. Ηλιάδης. Αρχισυντάκτης ο Μ. Παπαστρατηγάκης. Αποτελούσε το όργανο προπαγάνδας των γερμανικών αρχών Κατοχής. Σε αυτήν, ωστόσο, έγραφαν και γνωστά ονόματα των εφημερίδων της πόλης όπως ο Πέτρος Ωρολογάς που υπέγραφε ως Πέτρος Φωτεινός. Βλ. Μάγερ, *ό.π.*, σ. 91 και Αναστασιάδης, *ό.π.*, σ. 20 – 21.

νοικοκυρών ως προς το μαγείρεμα, για τα συσσίτια, το πώς λειτούργησαν και τον αριθμό των σιτιζομένων. Το γεγονός ότι αποτελούν κύρια όργανα της προπαγάνδας των Γερμανών μας κάνει ιδιαίτερα επιφυλακτικούς για την ορθότητα της κάθε πληροφορίας, για την εικόνα που θέλουν να προβάλουν προς τα έξω των γερμανικών αρχών αλλά αναφέρονται και σε καταστάσεις που διαδραματίζονταν μέσα στην πόλη και απηχούν μια πραγματικότητα. Ταυτόχρονα μας επιτρέπουν να δούμε και τη θέση των Γερμανών για διάφορα ζητήματα, καθώς δημοσιεύουν αυτούσιες διαταγές και ανακοινώσεις της γερμανικής διοίκησης. Ο *Οικονομικός Ταχυδρόμος*⁵³ ήταν περιοδική έκδοση κεντρικής εφημερίδας και παρείχε σημαντικές πληροφορίες για την κινητικότητα των επιχειρήσεων κατά την περίοδο που εξετάζουμε, καθώς σε αυτήν δημοσιεύονταν οι ιδρύσεις και επεκτάσεις επιχειρήσεων σε όλη τη χώρα.

Γενικότερα γίνεται προσπάθεια να διατηρείται η επιφυλακτική ματιά που απαιτείται για τη χρήση του Τύπου ως πηγή και συνδυάζεται με σχετική βιβλιογραφία και άλλες πηγές. Όπως έχει αποδειχθεί ο Τύπος αποτελεί και ο ίδιος πολιτισμικό προϊόν και δεν «καταγράφει» απλώς μια είδηση αλλά συμμετέχει και στην κατασκευή της μέσα από το ύφος, τις λέξεις, τη θέση, τη μορφή και την έκταση της παρουσίασης, ιδιαίτερα μάλιστα αν πρόκειται για στρατευμένο τύπο με συγκεκριμένους στόχους,⁵⁴ όπως στην περίπτωση αρκετών από τις εφημερίδες που εξετάζουμε.

Πολύτιμος οδηγός υπήρξαν οι προφορικές αλλά και οι γραπτές μαρτυρίες που διέσωσαν τη συλλογική αλλά και ατομική μνήμη της περιόδου. Ιδιαίτερα σημαντικές αποβήκαν και οι πληροφορίες από το αρχείο Προφορικών Μαρτυριών του Ιστορικού Αρχείου Καλαμαριάς, που αποτελεί ένα από τα πρώτα αρχεία προφορικών μαρτυριών στο χώρο της Βόρειας Ελλάδας. Η σημασία τους έγκειται στο γεγονός ότι μπόρεσαν να μας δώσουν τη διάσταση του βιώματος.

---

⁵³ Ο *Οικονομικός Ταχυδρόμος* ήταν εβδομαδιαία έκδοση του *Ελεύθερου Βήματος* από 11 Απριλίου του 1926. Από το 1936 κυκλοφορούσε κάθε Δευτέρα και από το Νοέμβριο του 1940 ως τον Ιούνιο του 1944 κυκλοφορούσε δισέλιδη και υπό αυστηρή λογοκρισία. Μάλιστα από το Δεκέμβριο του 1942 ως τον Ιανουάριο του 1944 κυκλοφορούσε με μικρότερο πλάτος λόγω σπανιότητας του χαρτιού. Ήταν οικονομική εφημερίδα που στο διάστημα του Μεσοπολέμου επικεντρωνόταν σε οικονομικά κυρίως θέματα αλλά και σε θέματα πολιτικού προβληματισμού.

⁵⁴ Βλ. σχετικά Έφη Αβδελά, *Διά λόγους τιμής. Βία, συναισθήματα και αξία στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Νεφέλη, Αθήνα 2002, σ. 23, όπου παραπέμπει στο Peter Dahlgren – Colin Sparks (επιμ.), *Journalism and Popular Culture* Sage, Λονδίνο 1992.

Οι μεθοδολογικές κατευθύνσεις της χρήσης τόσο των προφορικών όσο και των γραπτών μαρτυριών επικεντρώνονται σε δύο σημεία κυρίως. Οι πληροφορίες διασταυρώνονται με τη χρήση γραπτών πρωτογενών πηγών ή επιστημονικής βιβλιογραφίας για το θέμα που αναδεικνύεται κάθε φορά, και συνήθως παρατίθενται για να ενισχύσουν το στοιχείο που έχει προκύψει από κάποια γραπτή πηγή. Κατά αυτόν τον τρόπο προσπαθούμε να αποφύγουμε και τους κινδύνους υποκειμενικότητας που κρύβει η λειτουργία της συλλογικής μνήμης, στα σημεία που θεωρούμε ότι τα στοιχεία που προκύπτουν είναι προϊόν αυτής (π.χ. βομβαρδισμοί της πόλης, υποδοχή των Γερμανών κ.ά.). Τη σημασία του πολιτισμικού υποστρώματος των ανθρώπων τις συνεντεύξεις των οποίων χρησιμοποιήσαμε, την προσεγγίσαμε μόνο έμμεσα, χωρίς να περάσουμε στη φάση αυτή σε βαθύτερη ανάλυση και κριτική, συγκεντρώνοντας τα βιογραφικά στοιχεία εκείνων που είχαμε τη δυνατότητα, τα οποία παρατίθενται στο παράρτημα α', στο τέλος της εργασίας πριν από τη βιβλιογραφία, ενώ για το συγκροτημένο αρχείο προφορικών μαρτυριών που χρησιμοποιήθηκε, τα αντίστοιχα στοιχεία υπάρχουν στο Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού του Δήμου Καλαμαριάς όπου φυλάσσεται.

Σε όλη τη διαπραγμάτευση έγινε προσπάθεια αποστασιοποίησης από τις πηγές και τη βιβλιογραφία και άσκηση κριτικής, αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο. Ακόμη και στα σημεία που αυτό δεν έγινε με επιτυχία ελπίζουμε η πληρότητα στην παρουσίαση των στοιχείων να μην επιτρέπει να συνάγονται εσφαλμένα συμπεράσματα.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Κεφάλαιο πρώτο

Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1917 - 1940). Η νέα ταυτότητα

1.1 Πρώτα χρόνια μετά την ένταξη στο ελληνικό κράτος

Σύμφωνα με την πρώτη απογραφή, που έγινε από την ελληνική διοίκηση το 1913, η Θεσσαλονίκη είχε 157.889 κατοίκους, από τους οποίους 61.439 ήταν Εβραίοι, 45.889 Οθωμανοί και 39.959 Έλληνες, ενώ υπήρχε και ένα μικρό ποσοστό Βουλγάρων, Δυτικών και Αρμενίων.¹ Θα μας απασχολήσουν οι τρεις μεγαλύτερες εθνότητες καθώς η παρουσία τους ρύθμισε τις εξελίξεις στην πόλη. Αυτό που παρουσιάζει ενδιαφέρον σχετικά με την απογραφή του 1913, είναι το γεγονός ότι το Ελληνικό Προξενείο στη Θεσσαλονίκη, στα στοιχεία που έδινε στην ελληνική κυβέρνηση για τις διάφορες εθνότητες,² υπολόγιζε τους Εβραίους πολύ

---

¹ Κωνσταντίνος Ρακτιβάν, *Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης ελληνικής διοικήσεως της Μακεδονίας (1912 - 1913)* (επιμ. Κ. Θ. Δημαράς), Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1951, σ. 51. Επίσης, Βασίλης Δημητριάδης, «Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης και η ελληνική κοινότητά της κατά το 1913», *Μακεδονικά*, 23, σ. 88 - 115, όπου ο μελετητής επεξεργάζεται τα στοιχεία του Ρακτιβάν. Πρβλ. Ρένα Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1865 - 1919. Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σ. 47, όπου παρατίθεται συγκριτικός πίνακας με όλες τις στατιστικές για τον πληθυσμό της Θεσσαλονίκης από το 1870 μέχρι το 1919. Τα στοιχεία της μελέτης της Μόλχο δεν συμπίπτουν με τα παραπάνω, ωστόσο σε όλες τις περιπτώσεις υπερτερεί το εβραϊκό στοιχείο. Πρβλ. Ρένα Μόλχο, «Le renouveau», *Salonique 1850 - 1918. La «ville de Juifs» et le réveil des Balkans* (επιμ. Gilles Veinstein), Autrement, Παρίσι 1992, σ. 65. Το βιβλίο έχει μεταφραστεί στα ελληνικά με τον τίτλο *Θεσσαλονίκη 1850 - 1918. Η «πόλη των Εβραίων» και η αφύπνιση των Βαλκανίων*, Εκάτη, Αθήνα 1994, ωστόσο στην παρούσα εργασία οι παραπομπές είναι στη γαλλική έκδοση, την οποία και συμβουλευτήκαμε στην επεξεργασία του κεφαλαίου, για να είμαστε πιο κοντά στο αρχικό κείμενο κυρίως λόγω της κριτικής που είχε ασκηθεί στη συγκεκριμένη συλλογική εργασία τόσο στα γαλλικά όσο και στα ελληνικά. Πρβλ. Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Δυο ανέκδοτα κείμενα από τη νεότερη ιστορία της Θεσσαλονίκης. Τα παραλειπόμενα της απογραφής του 1913», *Θεσσαλονίκη, Τουρκοκρατία, Μεσοπόλεμος*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 330 - 345.

² Οι όροι «εθνότητα» και «εθνοτικός» χρησιμοποιούνται στο κείμενο, για να δηλώσουν μια ομάδα ατόμων με κοινή πολιτισμική ταυτότητα, σε ιστορικά συμφραζόμενα που θέτουν στην ομάδα αυτή το ζήτημα της πολιτικής διαχείρισης της ταυτότητάς της. Η επιλογή του όρου επιτρέπει όλες τις εκδοχές τόσο ως προς το περιεχόμενο της ταυτότητας όσο και ως προς την έκβαση της πολιτικής της διαχείρισης, σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει η Έφη Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός των άλλων: ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μετα - οθωμανική Θεσσαλονίκη», *Τα Ιστορικά*, 18, 19, Ιούνιος, Δεκέμβριος 1993, σ. 171, υποσ. 1.

περισσότερους από ό,τι η ίδια η εβραϊκή κοινότητα (95.000 αντί 70.000 που ήταν η εκτίμηση της κοινότητας³), γεγονός που δείχνει ως ένα βαθμό και την ανησυχία τους για την παρουσία του πληθυσμού αυτού στην πόλη. Υπερτερούσε το εβραϊκό στοιχείο και ακολουθούσαν το μουσουλμανικό και το ελληνικό, σύνθεση που φαίνεται ότι άλλαξε, όπως δείχνει ανεπίσημη απογραφή του 1916, από όπου προκύπτει ότι το εβραϊκό στοιχείο παρέμεινε σταθερό, το ελληνικό αυξήθηκε, πιθανότατα λόγω της μεταναστευτικής κίνησης από άλλες περιοχές των Νέων Χωρών ή της Παλαιάς Ελλάδας, ενώ το μουσουλμανικό συρρικνώθηκε.⁴

Οι μουσουλμάνοι είχαν εγκατασταθεί στο λόφο μέχρι την Ακρόπολη, καθώς το μικροκλίμα της περιοχής ήταν καλύτερο, αλλά και για λόγους κοινωνικού κύρους.⁵ Στους κόλπους τους υπήρχαν Αλβανοί, Άραβες, Εβραίοι, Κιρκάσιοι, αλλά και αιγύπτιοι έμποροι και σκλάβοι από το Σουδάν, όπως επίσης και κάποιοι Γάλλοι και Βενετοί,⁶ και η συνοχή της κοινότητας δεν ήταν ανάλογη με αυτή των Εβραίων ή των Ελλήνων. Η ζωή τους ήταν οργανωμένη γύρω από το τζαμί. Οι ασχολίες τους, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, ήταν κυρίως αγροτικές, με εξαίρεση τις κάστες των κρατικών αξιωματούχων, των αξιωματικών του στρατού και των γαιοκτημόνων,⁷ από όπου ξεπήδησαν οι ηγέτες της επανάστασης των Νεοτούρκων. Ο τούρκικος εθνικισμός ήταν στη γέννησή του, ιδιαίτερα ύστερα από τη διαφαινόμενη αποτυχία

---

³ Χεκίμογλου, *ό.π.*, σ. 330 - 345. Με βάση αυτά τα δεδομένα ξεκινούσε την απογραφή το 1913, η οποία δεν προοριζόταν να είναι καθολική, αλλά μόνο ως προς τους άρρενες. Τελικά, ο Ρακτιβάν πρότεινε να γίνει για το σύνολο του πληθυσμού, όπως και έγινε.

⁴ Σπύρος Λουκάτος, «Πολιτειογραφικά Θεσσαλονίκης, νομού και πόλης στα μέσα της δεκαετίας του 1910», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Συμπόσιο 1 - 3 Νοεμβρίου, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 1986, σ. 111, επίσης Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι...*, *ό.π.*, σ. 29 - 48.

⁵ Ιωάννης Κ. Χασιώτης, «Η Θεσσαλονίκη της Τουρκοκρατίας», *Νέα Εστία*, 1403, Αθήνα, Χριστούγεννα 1985, σ. 168.

⁶ Mark Mazower, *Salonica city of ghosts*, Harper Collins, Λονδίνο 2004, σ. 281. Το βιβλίο έχει μεταφραστεί στα ελληνικά, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων: Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι, Εβραίοι 1430 - 1950*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, ωστόσο στην παρούσα εργασία οι παραπομπές είναι στην αγγλική έκδοση, την οποία είχαμε στη διάθεσή μας, όταν γινόταν η επεξεργασία των σχετικών κεφαλαίων. Επίσης Françoise Georjeon, «Selanik musulmane et deunme», *Salonique 1850 - 1918...* *ό.π.*, σ. 110 - 111. Στους Μουσουλμάνους συμπεριλαμβάνονται και οι εξισλαμισμένοι Εβραίοι, οι ντονμέδες, οι οποίοι κατοικούσαν ανάμεσα στις τουρκικές και τις εβραϊκές συνοικίες, στους πρόποδες της Άνω Πόλης.

⁷ Ι. Χασιώτης, *ό.π.*, σ. 167.

της ιδέας του Οθωμανισμού. Ο Τεκίν Αλπ προερχόμενος από εβραϊκή οικογένεια των Σερρών, το 1912 αρθρογραφούσε για τη Φυσική και Ιστορική ανάπτυξη της Τουρκικής Εθνικής Κίνησης⁸ και οι μουσουλμάνοι της Θεσσαλονίκης ήταν ανήσυχοι ύστερα από την ήττα του οθωμανικού στρατού στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, ως προς το ατομικό του συμφέρον ο καθένας, για την περίπτωση που η Θεσσαλονίκη εντασσόταν στο ελληνικό κράτος.

Κατηφορίζοντας από την Ακρόπολη στο Λιμάνι, ο διαβάτης περνούσε σταδιακά από το παραδοσιακό στο μοντέρνο με τις στοές, τις υπαίθριες αγορές και τα μεγάλα τεμένη από τη μια και από την άλλη κάποια κτίρια τραπεζών, και το εκσυγχρονισμένο από το 1870 Λιμάνι.⁹ Στο οικονομικό κέντρο της, σύμφωνα με την απογραφή του 1913, κυρίαρχοι ελληνικοί πληθυσμοί εμφανίζονταν στο Φραγκομαχαλά και στην περιοχή νοτιοανατολικά της Αγίας Σοφίας¹⁰ αλλά πυκνοκατοικημένες ήταν και οι συνοικίες που βρίσκονταν απομονωμένες μέσα στους μουσουλμανικούς μαχαλάδες, ενώ ανάμεσα στις εβραϊκές συνοικίες βρίσκονταν οι πιο αραιοκατοικημένες ελληνικές, της Αγίας Θεοδώρας και της Μητρόπολης, όπου, όμως, ήταν και το θρησκευτικό και πολιτικό κέντρο των Ελλήνων, καθώς αποτελούσαν μια ενότητα η Μητρόπολη, το Ελληνικό Προξενείο και οι βίλες ορισμένων επιφανών οικογενειών.¹¹ Ωστόσο, μεγαλοαστοί Έλληνες έμεναν και στην περιοχή των Πύργων και των Εξοχών, όπου γειτνίαζαν με τους μεγαλοαστούς Εβραίους.¹² Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, τα μέλη της ήταν έμποροι και επαγγελματίες, αλλά και κατώτερα στρώματα παλαιών κατεστραμμένων επί οθωμανικής κυριαρχίας μικροϊδιοκτητών¹³ σε μια πόλη που διακινούσε το 1/7 από το συνολικό εξωτερικό εμπόριο της¹⁴ και είχε έναν μεταπρατικό και τροφοδοτικό ρόλο για τα Βαλκάνια.

---

⁸ Mazower, *Salonica... ό.π.*, σ. 281 - 282.

⁹ Ευ. Χεκίμογλου, Esra Danacioglu, *Η Θεσσαλονίκη πριν από 100 χρόνια. Το μετέωρο βήμα προς τη Δύση. Άγνωστες εικόνες και πηγές*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 26, 27.

¹⁰ Ευ. Ηεκίμογλου, «Thessaloniki 1912 - 1940, Economic Developments», *Thessaloniki: History and Culture* (επιμ. Ι. Κ. Hassiotis), Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 200.

¹¹ Κίρκη Γεωργιάδου, «Les Grecs de Thessaloniki», *Salonique 1850 - 1918... ό.π.*, σ. 123.

¹² Ι. Χασιώτης, *ό.π.*, σ. 168.

¹³ Αλέξανδρος Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, 1912 - 1940*, Επαγγελματικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 142 - 147.

¹⁴ Εφ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 10 Ιαν. 1926. Πρβλ. και Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι ...*, *ό.π.*, σ. 218.

Η κοινοτική πολιτική εκφραζόταν μέσα από τον Εθνικό Σύνδεσμο Θεσσαλονίκης και το 1908 υποστήριξαν το Νεοτουρκικό Κομιτάτο και την ιδέα της «Οθωμανικής πατρίδος».¹⁵ Αυτό υποδήλωνε τουλάχιστον έναν προβληματισμό απέναντι στην ένταξη στο ελληνικό κράτος, αν όχι από όλους, οπωσδήποτε από μια μερίδα των Ελλήνων,¹⁶ που εντοπίζεται στην ηγεσία και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της κοινότητας, στην αστική της τάξη. Ωστόσο, η πολιτική των Νεοτούρκων υπέρ του τουρκισμού καθώς το ιδεολόγημα του οθωμανισμού κατέρρευε μπροστά στη συρρίκνωση της αυτοκρατορίας, και το γεγονός ότι δεν εξασφάλισε στους ηγετικούς κύκλους της ελληνικής εθνότητας προνομιακή θέση συνέβαλαν στο να διαφοροποιηθεί η οπτική τους. Σε αυτό συντέλεσε και η στάση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, που θεώρησε ότι βρισκόταν εν διωγμώ, καθώς με τη διάλυση της αυτοκρατορίας θα έχανε τα προνόμιά του, αλλά και η προπαγάνδα του ελληνικού κράτους.¹⁷

Σε όλη την περίοδο πριν από την ένταξη ήταν πολύ έντονη η ελληνική εθνικιστική προπαγάνδα μέσω του ελληνικού προξενείου, κάποιων εφημερίδων, και της εκπαίδευσης. Επιπρόσθετα, οι οικονομικοί πράκτορες που είχαν σταλεί από το ελληνικό κράτος είχαν εντοπίσει την οικονομική ισχύ των Εβραίων και προσπαθούσαν να την περιορίσουν με την ίδρυση ελληνικών τραπεζών – όπως ήταν η Τράπεζα της Ανατολής, η Τράπεζα Αθηνών¹⁸ – καθώς και με τον εμπορικό

---

¹⁵ Αθ. Σουλιώτης - Νικολαΐδης, *Ο Μακεδονικός Αγών. Η «Οργάνωσις Θεσσαλονίκης» 1906 -1908*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών 28, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1959. Πρβλ. του ιδίου, *Οργάνωσις Κωνσταντινοπόλεως* (επιμ. Θάνος Βερέμης - Κατερίνα Μπούρα), Δωδώνη, Αθήνα 1984.

¹⁶ Δάγκας, *ό.π.*, σ. 142 - 147.

¹⁷ Κυριάκος Θ. Μπονίδης, «Ο εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος», Συμπόσιο Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ., Τομέας Παιδαγωγικής, Ιστορικό Αρχείο νεοελληνικής Εκπαίδευσης, *Τα ελληνικά σχολεία στη Θεσσαλονίκη κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 1994, σ. 115 - 116, υποσ. 53.

¹⁸ Ευ. Χεκίμογλου, *Υπόθεση Μοδιάνο*, τυπ. Θανάση Αλτιντζή, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 27, 28. Η Τράπεζα της Ανατολής ιδρύθηκε το Δεκέμβριο του 1904 και εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη στα 1905. Υποκαταστήματα πέρα από το κεντρικό της στην Αθήνα, είχε και στη Σμύρνη και την Αλεξάνδρεια. Αν και αρχικώς ιδρύθηκε με τη συμμετοχή γερμανικών κεφαλαίων, γρήγορα εξελίχθηκε σε αμιγώς ελληνικό πιστωτικό ίδρυμα. Με την εξαίρεση της Τράπεζας Μυτιλήνης, η οποία είχε υποκατάστημα στη Θεσσαλονίκη (1899 - 1911) και ήταν επιχείρηση παροικιακών συμφερόντων, η Τράπεζα της Ανατολής ήταν η πρώτη ελληνική τράπεζα που εγκαταστάθηκε στη Μακεδονία,

αποκλεισμό τους.¹⁹ Οι ελληνικές εφημερίδες *Αλήθεια* και *Φάρος της Θεσσαλονίκης* δημοσίευαν άρθρα που προέτρεπαν σε οικονομικό αποκλεισμό των Εβραίων καθώς και συκοφαντίες αίματος εναντίον τους²⁰ – συνηθισμένη πρακτική και στην Ευρώπη σε περιόδους κρίσεων²¹ –, γεγονός που δυσαρέστησε τις αρχές της ελληνικής κοινότητας και το Μητροπολίτη, και οι εκδότες τους κλήθηκαν να απολογηθούν σε αυτούς για τις κινήσεις τους.²² Οι μεγαλοαστοί της ελληνικής κοινότητας ήταν σε επικοινωνία και συνδιαλλαγή με τους μεγαλοαστούς των άλλων κοινοτήτων, ιδιαίτερα των Εβραίων, στους χώρους των οικονομικών συναλλαγών, την αγορά, όσο και στους τόπους κατοικίας, τη γειτονιά των Εξοχών, σε κοινά εκπαιδευτικά

ακολουθούμενη από την Τράπεζα Αθηνών το 1906. Βασικό διευθυντικό στέλεχος ήταν ο Κλέων Χατζηλάζαρος, γιος του Περικλή Χατζηλάζαρου, ηγέτη της ελληνικής Κοινότητας και υποπρόξενου τότε των Η.Π.Α. στη Θεσσαλονίκη. Η ειδική σημασία της παρουσίας της Τράπεζας αυτής στη Θεσσαλονίκη προερχόταν από το γεγονός ότι έσπασε το μονοπωλιακό πιστωτικό δίκτυο που υπήρχε ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορική Τράπεζα, αγγλογαλλικών συμφερόντων αφενός και στα εβραϊκά πιστωτικά καταστήματα αφετέρου. Η σύνθεση αυτού του πιστωτικού δικτύου ήταν ένα βασικό εμπόδιο για την ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου στη Μακεδονία. Βλ. Ευ. Χεκίμογλου, «Το κτίριο του υποκαταστήματος της Τράπεζας της Ανατολής στην οδό Αγίου Μηνά στη Θεσσαλονίκη», *Θεσσαλονίκη, Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τ. 3, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 1992, σ. 211, υποσ. 1.

¹⁹ Η ανάπτυξη σιωνιστικού κινήματος στη Θεσσαλονίκη καταρχήν φαίνεται να είχε σχέση με τη συντονισμένη αυτή αντιεβραϊκή αντίδραση μεταξύ του Σεπτεμβρίου 1908 και του Ιουλίου 1909 από τους Έλληνες της Θεσσαλονίκης που περιλάμβανε τον αποκλεισμό των εβραίων εμπορικών μεσαζόντων. Βλ. Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ... ό.π.*, σ. 230 - 233.

²⁰ Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι... ό.π.*, σ. 231 - 232. Bernard Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη Νεότερη Ελλάδα*, Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 88 - 89.

²¹ Στην Ευρώπη, τον 19ο αιώνα η εχθρότητα κατά των Εβραίων στηρίχθηκε στην επίκληση επιστημονικών επιχειρημάτων. Ο παλαιότερος «αντι-ιουδαϊσμός» που είχε χαρακτήρα θρησκευτικό, κοινωνικό και οικονομικό, αντικαταστάθηκε από το φυλετικό «αντισημιτισμό». Αν για το μη Εβραίο Ευρωπαίο χριστιανό του Μεσαίωνα ο Εβραίος ήταν ένας εμφανής κίνδυνος, για τον πολίτη του έθνους – κράτους ήταν ένας κίνδυνος αφανής, και γι' αυτό πιο ύπουλος. Ενδεικτικό ήταν το κύμα αντισημιτισμού στη Γαλλία με αποκορύφωμα το 1894, τη δίκη του Ντρέιφους, γάλλου αξιωματικού εβραϊκού θρησκευόμενου που κατηγορήθηκε για προδοσία. Βλ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διωγμό. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998, σ. 27.

²² Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι... ό.π.*, σ. 233. Pierron, *ό.π.*, σ. 89.

ιδρύματα αλλά και στο Cercle de Salonique,²³ και δεν ήταν εύκολο να υιοθετήσουν μία εχθρική στάση απέναντί τους. Ωστόσο, ο λόγος των εφημερίδων, καθώς προϋπήρχαν εγγεγραμμένα στην κοινωνία της εποχής αρνητικά στερεότυπα για τους Εβραίους, επηρέαζε μέρος της ελληνικής κοινής γνώμης, η οποία αναζητούσε συγκεκριμένους στόχους. Ένας από αυτούς ήταν και ο σύλλογος των Intimes, ο οποίος είχε ιδρυθεί το 1908, στα πλαίσια του νεωτερικού ρεύματος που έφερε η επανάσταση των Νεοτούρκων, με σκοπό τη δημιουργία των επαγγελματικών εβραϊκών σωματείων και την καλύτερη ενημέρωση του φτωχού εβραϊκού πληθυσμού.²⁴

Οι εβραϊκές συνοικίες και τα καταστήματα με ξύλινα κυρίως οικήματα υπερτερούσαν αριθμητικά στο κέντρο της πόλης, κοντά στη θάλασσα²⁵ ενώ υπήρχαν αυτή της Καλαμαριάς στα ανατολικά της πόλης και του βαρόνου Χιρς, στα δυτικά και τριάντα δύο εβραϊκές συναγωγές σε όλη τη Θεσσαλονίκη.²⁶ Η εβραϊκή κοινότητα είχε πλήρη κοινωνική διαστρωμάτωση με εργατικά επαγγέλματα, μικροβιοτέχνες, υπαλλήλους και μικρεμπόρους,²⁷ ενώ οι έμποροι και τραπεζίτες της διέθεταν το σημαντικότερο ποσοστό της πόλης σε ακίνητα.²⁸ Πιο συγκεκριμένα, η οικογένεια Μοδιάνο έλεγχε το χρηματοπιστωτικό σύστημα και την αγορά γης,²⁹ ενώ η ανασκόπηση των βιομηχανικών επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης και της εγγύς

---

²³ Η Cercle de Salonique ή Λέσχη Θεσσαλονίκης (όπως μετονομάστηκε το 1914) ιδρύθηκε το 1873 και διατηρήθηκε ως το 1958, όταν συγχωνεύθηκε με την Εμπορική Λέσχη της πόλης. Επρόκειτο για μια λέσχη ψυχαγωγίας με μεικτή σύνθεση μελών, αντιπροσωπευτική όλων των εθνικών κοινοτήτων που συναποτελούσαν τον πληθυσμό της Θεσσαλονίκης και με μέλη για την περίοδο που μας ενδιαφέρει τους πιο δραστήριους εκπροσώπους της μεγαλοαστικής κοινωνίας. Βλ. Ρ. Μόλχο, «'Le cercle de Salonique'» 1973 - 1958. Λέσχη Θεσσαλονικέων: Συμβολή στη μελέτη της αστικής τάξης της Θεσσαλονίκης», Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα Ιστορίας στη μακρά διάρκεια* (επιμ. Έφη Αβδελά - Οντέτ Βαρόν Βασάρ), Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας 21 - 24 Νοεμβρίου 1991, Γαβριηλίδης, Αθήνα 1995, σ. 103, 108.

²⁴ Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι ... ό.π.*, σ. 232 - 233.

²⁵ Γεωργιάδου, *ό.π.*, σ. 123.

²⁶ Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι... ό.π.*, σ. 112 - 117, σ. 64 - 66. Ηλίας Β. Μεσσίνας, *Οι συναγωγές της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 1997, σ. 54.

²⁷ Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι... ό.π.*, σ. 220.

²⁸ Άννα Μαχαϊρά, «Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα, 1922 - 1940. Ο Μεσοπόλεμος*, (επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ), τ. β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 120.

²⁹ Χεκίμογλου, *Υπόθεση... ό.π.*, σ. 31 - 37.

περιοχής από την ίδρυσή τους μέχρι το 1913 δείχνει τη λειτουργία σημαντικών μονάδων³⁰ και μία σαφέστατη κυριαρχία του εβραϊκού κεφαλαίου με πρωταγωνιστικό το ρόλο της οικογένειας Αλλατίνι και στη συνέχεια των οικογενειών που συνεργάστηκαν μαζί της, Φερνάντεζ, Μισραχί και Τόρες.³¹

Οι επικεφαλής της εβραϊκής κοινότητας έδειξαν αντίστοιχο προβληματισμό με αυτό των ελλήνων αστών για την ένταξη της πόλης στο ελληνικό κράτος – ο οποίος, όμως, διατηρήθηκε μέχρι και την οριστική προσάρτηση της πόλης από αυτό, καθώς οι ίδιοι δεν είχαν να αναφερθούν σε ένα εθνικό κράτος με ομογενή πληθυσμό, όπως οι Έλληνες – και προσπαθούσαν να προφυλάξουν τα συμφέροντά τους, ενώ μιλούσαν, μετά την είσοδο του ελληνικού στρατού, για διεθνοποίηση της πόλης.³² Για να κατανοήσουμε τη ρευστότητα της κατάστασης αξίζει να σημειώσουμε ότι σχετικά με την πρόταση για διεθνοποίηση της πόλης και ο ίδιος Βενιζέλος σε συνέντευξή του στην παρισινή εφημερίδα *Radical*, το Δεκέμβριο του 1912, φαινόταν διατεθειμένος να την συζητήσει υπό συγκεκριμένους όρους, βέβαια, ένας από τους οποίους ήταν η προσάρτηση του Μοναστηριού.³³ Πάντως οι παραπάνω κινήσεις της εβραϊκής κοινότητας συνδέονταν και με την ανάπτυξη σιωνιστικού κινήματος στους κόλπους της, που γνώρισε άνθηση ενόψει των καθεστωτικών μεταβολών του 1908 με

---

³⁰ Δάγκας, *ό.π.*, σ. 61 - 66.

³¹ Βασίλης Κολώνας - Όλγα Τραϊανού Δεληγιάννη, *Θεσσαλονίκη 1912 - 1940. Βιομηχανία και πόλη*, Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως, Αθήνα 1989, σ. 17.

³² Γεώργιος Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία εκατονταετία: Εμπόριο, Βιομηχανία - Βιοτεχνία*, Ένωσις, Θεσσαλονίκη 1936, σ. 154. Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι...*, *ό.π.*, σ. 24, 252 - 255. Υπήρχε ένα σχέδιο της Αυστρίας που πρότεινε διεθνοποίηση της πόλης. Η στάση, βέβαια, της εβραϊκής κοινότητας σύντομα διαφοροποιήθηκε ως προς αυτήν την προοπτική και λόγω της επιρροής της Κεντρικής Σιωνιστικής Οργάνωσης, που δεν έβλεπε θετικά την πρόταση αυτή, ακόμη και όταν μετά την ένταξη ακολουθήθηκε φιλοεβραϊκή πολιτική από την ελληνική κυβέρνηση, τουλάχιστον μέχρι το 1917, σε μια προσπάθεια να προσεγγιστεί ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης.

³³ Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι...* *ό.π.*, σ. 258. Ο Βενιζέλος στη συγκεκριμένη συνέντευξη (*Le Radical*, Παρίσι, 14 Δεκεμβρίου 1912) αναγνώριζε το πρόβλημα διεξόδου στη Μεσόγειο για τις άλλες βαλκανικές δυνάμεις και για την Αυστροουγγαρία και συζητούσε τη διεθνοποίηση της Θεσσαλονίκης ως μεγάλη θυσία για τους Έλληνες, με την προϋπόθεση αμοιβαίων παραχωρήσεων των βαλκανικών κρατών και την προσάρτηση του Μοναστηριού.

το κίνημα των Νεοτούρκων, αλλά και εξαιτίας της αντιεβραϊκής στάσης των Ελλήνων της Θεσσαλονίκης.³⁴

---

³⁴ Οι πρώτες σιωνιστικές οργανώσεις στη Θεσσαλονίκη που υποστήριζαν την ιδέα της δημιουργίας εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη, εμφανίστηκαν μετά το 1909 και, όπως προαναφέρθηκε η εμφάνισή τους φαίνεται να είχε σχέση με τη συντονισμένη αντιεβραϊκή αντίδραση μεταξύ του Σεπτεμβρίου 1908 και του Ιουλίου 1909 από τους Έλληνες της Θεσσαλονίκης που περιλάμβανε τον αποκλεισμό των εβραίων εμπορικών μεσαζόντων. Βλ. Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι...ό.π.*, σ. 230 - 233. Η πρακτική του οικονομικού αποκλεισμού πρωτοεφαρμόστηκε από τους Έλληνες ύστερα από παρακίνηση της «Οργάνωσης Θεσσαλονίκης», που είχε συσταθεί το 1906 από τον Αθ. Σουλιώτη – Νικολαΐδη, στους εξαρχικούς και τις βουλγαρικές επιχειρήσεις, και στη συνέχεια ακολουθήθηκε και από τις άλλες κοινότητες. Η Οργάνωση προωθούσε τομποϊκοτάζ προϊόντων ανάμεσα σε άλλες ενέργειες (υπηρεσία πληροφοριών που παρακολουθούσε τις βουλγαρικές ενέργειες και εισέπραττε μηνιαίες εισφορές, εκτελεστικό σώμα για την επιβολή των αποφάσεών της και την τιμωρία εκείνων που διέπρατταν κακουργήματα κατά των Ελλήνων). Βλ. Αθ. Σουλιώτης – Νικολαΐδης, *Ο Μακεδονικός Αγών...ό.π.* Οι Μουσουλμάνοι και οι Εβραίοιμποϊκοτάρανε τα αυστριακά προϊόντα ύστερα από την προσάρτηση της οθωμανικής Βοσνίας από το Αμβούργο, τα ελληνικά αγαθά μετά την εξέγερση της Κρήτης, και τα ιταλικά το 1911 με την ιταλική εισβολή στην οθ. Τρίπολη. Βλ. Mazower, *Salonica...ό.π.*, σ. 270. Η Ρένα Μόλχο, στην παραπάνω μελέτη, υποστηρίζει ότι ο σιωνισμός στην κοινότητα της Θεσσαλονίκης αναπτύχθηκε κυρίως λόγω της εκδήλωσης του ελληνικού εθνικισμού και των αντισημιτικών εκδηλώσεων των Ελλήνων της πόλης. Ο Γιώργος Μαυρογορδάτος θεωρεί ότι ο σιωνισμός προϋπήρχε των αντισημιτικών ελληνικών εκδηλώσεων στην κοινότητα της Θεσσαλονίκης λόγω της πλήρους κοινωνικής δομής της συγκεκριμένης κοινότητας που ήταν μοναδική τότε σε ολόκληρο τον κόσμο και που, κατά τη γνώμη του, ήταν εν μέρει η υλοποίηση του οράματος του σιωνισμού. Βλ. Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Οι εθνικές μειονότητες», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Ο Μεσολέμιος 1922 – 1940* (επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ), τ. β2, σ. 17 και George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social coalitions and party strategies in Greece 1922 - 1936*, University of California Press, Καλιφόρνια 1983, σ. 253 - 262. Μελετώντας τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο της ανάπτυξης των εθνικισμών στους λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατανοούμε ότι δεν είναι δυνατό να ορίσουμε επακριβώς τη χρονική στιγμή ανάπτυξής τους ή το αν τους διέπει μια απόλυτη σχέση αιτίας - αποτελέσματος. Οι ιδεολογικές ζυμώσεις και η εκδήλωσή τους είναι ένα πολύ επισφαλές πεδίο ανίχνευσης για τον ιστορικό και η διερεύνηση των καθημερινών εκδηλώσεων και η προσέγγιση των συμπεριφορών των κοινωνικών ομάδων μπορεί να συμβάλει στην κατανόησή τους. Σχετικά με την απαρχή της διαδικασίας μετάβασης της ελληνικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης από εθνότητα ανάμεσα σε άλλες, σε τμήμα του κυρίαρχου έθνους είναι πολύ ενδιαφέρονσα η μελέτη της Έφης Αβδελά στην οποία προαναφερθήκαμε, για τη μεγάλη καπνεργατική απεργία του 1914, που διαδραματίστηκε σε όλη την Ανατολική Μακεδονία με επίκεντρο τη Θεσσαλονίκη. Φαίνεται η απεργία να αποτέλεσε μία από τις συνθήκες για την απαρχή της διαδικασίας εξελληνισμού της περιοχής. Βλ. Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός ...», *ό.π.*, σ. 171 - 204.

Με τη λήξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, τον Οκτώβριο του 1912, και την είσοδο του ελληνικού στρατού στην πόλη η οικονομική σύγχυση ήταν μεγάλη, καθώς το τοπικό εμπόριο κατέρρευσε, οι επιχειρήσεις αδρανούσαν, εφόσον ταχυδρομεία, τηλεγραφεία και σιδηρόδρομοι δεν επέτρεπαν τις εμπορικές συναλλαγές, ενώ η πόλη αποκλείστηκε από τον ελληνικό στρατό, για να αναχαιτιστεί το κύμα των μεταναστών από την περιφέρεια.³⁵ Οι κοινότητες προσπαθούσαν να βρουν τρόπους να αντεπεξέλθουν στις βιοτικές ανάγκες των μελών τους, ενώ στις αρχές Νοεμβρίου 1912 επικρατούσε πανικός λόγω της έλλειψης ψωμιού και της σιτοδείας που απειλούσε τη Θεσσαλονίκη.³⁶ Όλοι, εκτός των Ελλήνων που έδειχναν ενθουσιασμένοι, ανησυχούσαν ιδιαίτερα για το μέλλον τους. Οι Εβραίοι δεν ανάρτησαν την ελληνική σημαία στο κτίριο των Intimes – οι οποίοι, αξίζει να σημειωθεί, είχαν έρθει σε ρήξη με τους σιωνιστές – και ζήτησαν τη βοήθεια των ναυάρχων από τα αγγλικά και γαλλικά πολεμικά πλοία που μόλις είχαν αφιχθεί στην προβλήτα, επειδή ένιωθαν να απειλούνται από τους Έλληνες· οι κινήσεις αυτές εξόργισαν τον ελληνικό πληθυσμό, δεδομένης και της προϋπάρχουσας προπαγάνδας και έντασης. Σημειώθηκαν λεηλασίες εβραϊκών καταστημάτων και βιαιοπραγίες σε βάρος εβραίων πολιτών, φτωχών και πλουσίων, από μέρος του ελληνικού πληθυσμού, αλλά και από τον ελληνικό στρατό.³⁷ Βιαιοπραγίες ασκήθηκαν και σε βάρος των Μουσουλμάνων, ιδιαίτερα εκ μέρους ελλήνων προσφύγων, αλλά η κατάσταση ήταν περισσότερο οξυμένη στην ύπαιθρο από ό,τι στην πόλη ως προς τους Μουσουλμάνους.³⁸ Αυτό που διαπιστώνουμε είναι ότι οι εθνότητες συμβίωναν, συναλλάσσονταν, επικοινωνούσαν όταν ήταν απαραίτητο, ωστόσο, η θρησκευτική ετερότητα παρέμενε το κύριο χαρακτηριστικό τους³⁹ και οι κοινωνικές συσσωματώσεις με άλλα κριτήρια ήταν περιορισμένες (οικονομικά, φύλου, γλώσσας). Η κοινωνική δομή κάθε εθνότητας ήταν ξεχωριστή ενώ η αναφορά τους σε εθνικό κράτος και η άσκηση προπαγάνδας από αυτό έπαιξαν καίριο ρόλο στον τρόπο

³⁵ Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι... ό.π.*, σ. 240 - 245.

³⁶ Βλ. Δάγκας, *ό.π.*, σ. 60.

³⁷ Βλ. σχετικά Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι..., ό.π.* σ. 243 – 245.

³⁸ Mazower, *Salonica... ό.π.*, σ. 337 - 339.

³⁹ Σχετικά με τη θρησκευτική ετερότητα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη σημασία της βλ. Ευαγγελία Μπαλά, «Πρόσληψη και χρήση της θρησκευτικής ετερότητας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ζιμί – Ρωμιοί και Μουσουλμάνοι – Τούρκοι», *Σύγχρονα Θέματα*, 93, Απρίλιος – Ιούνιος 2006, σ. 71 – 75.

με τον οποίο αντιμετώπιζαν τα ζητήματα που προέκυπταν με τις πολιτικοστρατιωτικές αλλαγές που έφερνε στη Βαλκανική η διάλυση της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Για την κάθε εθνοτική ομάδα οι νέες διεκδικήσεις, και οι στόχοι που αναδύονταν επέτειναν τις διαφορές και όχι τις ομοιότητες. Για τους ντόπιους Έλληνες του αστικού χώρου ως «εχθρός» αναδεικνύονταν οι Εβραίοι, λόγω του οικονομικού ανταγωνισμού, των αρνητικών στερεοτύπων και της αντίθεσης στην ένταξη στο ελληνικό κράτος, που είχε γίνει πια ο στόχος των Ελλήνων στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία.

Στη φάση αυτή η ελληνική κρατική πολιτική δεν ταυτιζόταν με το εθνικιστικό διαχωριστικό λόγο των εφημερίδων. Ενδεχομένως λόγω της πίεσης των ξένων διπλωματών και ενόψει της συνδιάσκεψης ειρήνης η ελληνική κυβέρνηση τήρησε φιλοεβραϊκή στάση, με διαβεβαιώσεις για την προστασία και ασφάλεια του εβραϊκού στοιχείου και με μια προσπάθεια για διάψευση ή διαστρέβλωση των βιαιοτήτων, προκειμένου η νέα αρχή, η ελληνική, να προσεταιριστεί τον εβραϊκό πληθυσμό.⁴⁰

Τελικά, η Θεσσαλονίκη με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου της 10ης Αυγούστου 1913 εντάχθηκε στο ελληνικό κράτος. Παρά τις διαβεβαιώσεις για οικονομική και κοινωνική προστασία, ένα ποσοστό Εβραίων, 800 μεγαλέμποροι και κεφαλαιούχοι και περίπου 500 τεχνίτες, ξυλουργοί και χτίστες, έφυγαν για άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁴¹ Την ίδια περίοδο περισσότεροι από 15.000 μουσουλμάνοι άφηναν τα σπίτια τους.⁴²

Από τις 22 Σεπτεμβρίου 1915, 150.000 αγγλογάλλοι στρατιώτες, 112.000 Σέρβοι και 5.000 Ρώσοι από τις δυνάμεις της Entente αποβιβάστηκαν και στρατοπέδευσαν εκεί στα πλαίσια του σχεδίου τους για το Μακεδονικό μέτωπο και με την άδεια του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου, η οποία δόθηκε χωρίς τη συγκατάθεση της Βουλής.⁴³ Στο μεταξύ στις 17 Αυγούστου 1916 ξέσπασε το κίνημα της Εθνικής Άμυνας, στηριζόμενο κυρίως στη χωροφυλακή, που υποκινήθηκε και από πολιτικούς της πόλης - γι' αυτούς με βασική αιτία τον κίνδυνο κατάληψης των οχυρών του Ρούπελ από τους Βουλγάρους αλλά και την αγωνία τους μήπως

---

⁴⁰ Βλ. σχετικά Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι...*, ό.π., σ. 240, 243 - 245, 254 - 255.

⁴¹ Pierron, ό.π., σ. 103.

⁴² Mazower, *Salonica...* ό.π., σ. 339.

⁴³ Απ. Παπαγιαννόπουλος, «Η μεγάλη πυρκαϊά της Θεσσαλονίκης του 1917 και το νέο σχέδιο Εμπράρ», *Νέα Εστία*, 1403, 1985, σ. 305.

ανακηρυχθεί η Θεσσαλονίκη από τους συμμάχους πρωτεύουσα του σερβικού κράτους,⁴⁴ αγωνία μάλλον αβάσιμη εφόσον είχε γίνει ήδη ελληνική πόλη.

Η οικονομία της περιοχής ήταν σε συνεχείς ανακατατάξεις. Μετά την ένταξη της πόλης στο ελληνικό κράτος, τα καινούργια σύνορα είχαν περιορίσει και τις αγορές τόσο προς τις βαλκανικές χώρες όσο και προς την υπόλοιπη Αυτοκρατορία, ενώ οι σημαντικότερες τράπεζες της Θεσσαλονίκης, η Οθωμανική Τράπεζα (Banque Ottomane), η Τράπεζα Θεσσαλονίκης (Banque de Thessalonique) και η Γεωργική, συνδέονταν πια δυσκολότερα με την Κωνσταντινούπολη, όπου ήταν η έδρα τους.⁴⁵

Με την είσοδο του ελληνικού στρατού και τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων προκλήθηκε οικονομική στασιμότητα, η οποία διακόπηκε καθώς ο ερχομός και η παραμονή των ξένων στρατευμάτων αρχικά τόνωσαν την οικονομία της. Αυξήθηκε η εσωτερική κατανάλωση και κινήθηκε το εμπόριο ειδών διατροφής και το μικρεμπόριο. Η μακρόχρονη παρουσία τους, ωστόσο, έφερε αύξηση του πληθωρισμού, χωρίς να μεταβάλλεται η συναλλαγματική αξία της δραχμής, που οδήγησε σε συναλλαγματικούς περιορισμούς στο εξωτερικό εμπόριο και, τελικά, σε διακοπή των εξαγωγών ελλείψει προϊόντων.⁴⁶

Νωρίτερα, από το 1913 και μετά, νέες μεγάλες επιχειρήσεις είχαν αρχίσει να συστήνονται, με τη χρησιμοποίηση παλαιών βιομηχανικών εγκαταστάσεων και εξοπλισμού ή με την ανέγερση νέων.⁴⁷ Το 1920 πλειοψηφούσαν οι επιχειρήσεις στη νηματουργία - υφαντουργία και στον επισιτισμό⁴⁸ με ξεκάθαρη την κυριαρχία του εβραϊκού κεφαλαίου. Η κατάσταση σχετικά με τις ισορροπίες ελληνικών και

---

⁴⁴ Για τα αίτια της στήριξης από πολιτικούς της πόλης βλ. Παύλος Πετρίδης, «Θεσσαλονίκη 1912 – 1940: Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις», *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη. Ιστορία και πολιτισμός*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 137 - 149. Οι πολιτικοί που πήραν τη συγκεκριμένη πρωτοβουλία, ήταν οι Αλέξανδρος Ζάννας, Περικλής Αργυρόπουλος, Δημήτριος Δίγκας και άλλοι.

⁴⁵ Μαχαιρά, *ό.π.*, σ. 113.

⁴⁶ Βλ. Χριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 162 και Μαχαιρά, *ό.π.*, σ. 115.

⁴⁷ Βλ. Κολώνας – Δεληγιάννη, *Θεσσαλονίκη 1912 – 1940... ό.π.*, σ. 10. Βλ. επίσης, Ευαγγελία Α. Βαρέλλα, «Το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης κατά τα χρόνια του Μεσοπολέμου», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τ. 4, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 1994, σ. 251 - 384.

⁴⁸ Κολώνας - Δεληγιάννη, *ό.π.*, σ. 17.

εβραϊκών κεφαλαίων διαφοροποιήθηκε μετά το 1922 και τον ερχομό των προσφύγων.⁴⁹

Ωστόσο, η πυρκαγιά του 1917 κίνησε πιο γρήγορα τις διαδικασίες για την αλλαγή αυτών των ισορροπιών.

1.2 Η σημασία της πυρκαγιάς του 1917 για την ελληνοποίηση της Θεσσαλονίκης

Το Σάββατο 5/18 Αυγούστου 1917 ξέσπασε φωτιά σε σπίτι στη μουσουλμανική συνοικία, στις παρυφές της Άνω Πόλης, που εξαπλώθηκε πολύ γρήγορα λόγω του Βαρδάρη, των ξύλινων κατασκευών, των καλντεριμιών και της ανυπαρξίας της οποιας υποδομής για την κατάσβεσή της, ενώ ο στρατηγός Σαράιγ είχε αρνηθεί να παραχωρήσει νερό των στρατώνων.⁵⁰

Η πυρκαγιά κατέστρεψε το μεγαλύτερο τμήμα του κέντρου της πόλης, 3.900 μαγαζιά, 14.200 νοικοκυριά, και άφησε άστεγους 73.448 κατοίκους, 52.000 από τους οποίους ήταν Εβραίοι.⁵¹ Η πρώτη προσπάθεια για περίθαλψη των πυροπαθών οργανώθηκε από τη Διεύθυνση Θυμάτων Πυρκαγιάς – με διευθυντή τον Αλέξανδρο Πάλλη, που είχε στόχο τη μέριμνα των πληγέντων, τον συντονισμό των ενεργειών των διαφόρων κοινοτήτων και την επαφή με τις συμμαχικές στρατιωτικές αρχές⁵² – και από την Κεντρική Επιτροπή Εράνων, με τη συμμετοχή υποεπιτροπών που εκπροσωπούσαν όλες τις κοινότητες.⁵³

---

⁴⁹ Το 1922, ουσιαστικά, ήταν ο πρώτος χρόνος της βιομηχανικής πολιτικής στην Ελλάδα. Οι σχέσεις κράτους και βιομηχανίας χαρακτηρίστηκαν από τρία νέα στοιχεία: τη θέσπιση και την εφαρμογή ενός ειδικού νόμου, που διευκόλυνε τις κρατικές ενέργειες σχετικά με την ίδρυση νέων βιομηχανιών, τη συστηματική παρέμβαση του κράτους στη διαμόρφωση των εργασιακών σχεδίων και την αναγνώριση πολιτικού ρόλου στους εκπροσώπους των ελλήνων βιομηχάνων. Βλ. Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η Γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική κοινωνία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 280.

⁵⁰ Μαχαίρα, ό.π., σ. 113.

⁵¹ Μαχαίρα, ό.π., σ. 116.

⁵² Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Α.Γ.Δ.Μ., φ. 28, 31. Επίσης, Αικατερίνη Μακέδα, «Θεσσαλονίκη: Μετά την πυρκαγιά του 1917», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, (επιμ. Ευγενία Δραγούμη, Αικατερίνη – Ελένη Κρικώνη, Ανέστης Στεφανίδης), τ. 6, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 2002, σ. 265.

⁵³ Οι υποεπιτροπές ήταν η Κεντρική Ισραηλιτική Επιτροπή Περιθάλψεως, η Μουσουλμανική Επιτροπή, ο Πατριωτικός Σύνδεσμος Ελληνίδων Κυριών, το Εργατικό Κέντρο και η Σοσιαλιστική Ένωση. Βλ. Μακέδα, ό.π., σ. 265 - 266.

Οι χιλιάδες πληγέντες καταρχάς στεγάστηκαν σε κατασκηνώσεις των ξένων στρατευμάτων. Για 12.516 οικογένειες μερίμνησε η κυβέρνηση και εγκαταστάθηκαν προσωρινά σε σπίτια και δημόσια κτίρια. Ως προς τους Μουσουλμάνους μερίμνησε η Επιτροπή της Μουσουλμανικής Κοινότητας, σχεδόν χωρίς τη βοήθεια καμιάς επίσημης αρχής και οι περισσότεροι εγκαταστάθηκαν σε εγκαταλειμμένα μουσουλμανικά σπίτια που δεν είχαν υποστεί καταστροφές, κυρίως στην Καλαμαριά και όπου υπήρχε χώρος στα βόρεια της Θεσσαλονίκης.⁵⁴ Από τον τρόπο αντιμετώπισης των Μουσουλμάνων διαφαίνεται κάποια αδιαφορία και ότι η ελληνική πολιτεία δεν τους αντιμετώπιζε όπως τους Εβραίους, ενδεχομένως επειδή ήταν μικρότερο το ποσοστό των πληγέντων.

Η ελληνική κυβέρνηση για την περίθαλψη των πυροπαθών προσπάθησε να συντονίσει τη συνεργασία των κρατικών υπηρεσιών με τα διάφορα κοινοτικά και ιδιωτικά σωματεία και να λάβει υπόψη της τις περισσότερες από τις ενδιαφερόμενες και πληγείσες πλευρές, – ιδιαίτερα των Ελλήνων και Εβραίων που είχαν πληγεί σε μεγαλύτερο ποσοστό – αντιμετωπίζοντας την κατάσταση με έναν τρόπο σύγχρονο που ξεπερνούσε την προηγούμενη μεμονωμένη κοινοτική αντιμετώπιση παρόμοιων προβλημάτων, ασκώντας συνολική κρατική πολιτική. Ωστόσο, για την οριστική στέγασή τους, με νόμο που ψηφίστηκε το Μάιο του 1918,⁵⁵ έλαβε την απόφαση να αγνοήσει το προϋπάρχον ιδιοκτησιακό καθεστώς και τις παραδοσιακές χρήσεις της γης.⁵⁶ Όσο και αν φαίνεται ρηξικέλευθη η συγκεκριμένη απόφαση προσιώνιζε και

---

⁵⁴ Μακέδα, ό.π., σ. 266 - 267.

⁵⁵ Πρόκειται για το νόμο 1394 που προέβλεπε σε πρώτη φάση τη δημόσια απαλλοτρίωση των κτημάτων, τη διαδικασία εκτίμησης της αξίας των παλαιών οικοπέδων και τη συγκρότηση κτηματικής ομάδας των παλαιών ιδιοκτητών της πυρίκαυστης ζώνης ως νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου. Βλ. σχετικά Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι...ό.π.*, σ. 123 - 128.

⁵⁶ Ήταν η εποχή που ύπαιθρος και πόλεις του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, ιδιαίτερα από το 1914 και μετά, άλλαζαν μορφή και λειτουργία. Διαμορφώθηκαν νέοι θεσμοί για την οργάνωση και τη διαχείριση του χώρου και τέθηκαν οι βάσεις για την ανάπτυξη του αστικού φαινομένου στην Ελλάδα. Βλ. Α. Γερόλυμπου - Καραδήμου, «Πόλεις και πολεοδομία», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900 – 1922* (επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ), τ. α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα χ.χ., σ. 223 - 253. Α. Γερόλυμπου - Καραδήμου, Β. Κολώνας, «Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης στα 1917: Από την κοινωνική και πολεοδομική ουτοπία στην αρχιτεκτονική υλοποίηση», *Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια... ό.π.*, σ. 231 - 254. Πρβλ. και Χάρης Γιακουμής, Αλέκα Γερόλυμπου - Καραδήμου, Κριστιάν Πεντελαχόρ ντε Λοντίς,

άλλες ανάλογες, που δείχνουν κατά πόσο ο εκσυγχρονισμός ήταν το κίνητρο για αρκετές από τις ριζοσπαστικές ενέργειες των βενιζελικών κυβερνήσεων.⁵⁷ Το σχέδιο όπως έχει επισημανθεί, φαίνεται να είχε ως κύριο στόχο τον εκσυγχρονισμό.⁵⁸ Ωστόσο, οι παλαιοί ιδιοκτήτες αντέδρασαν με έντονο τρόπο και, καθώς οι περισσότεροι από αυτούς ήταν Εβραίοι θεώρησαν ότι ο επανασχεδιασμός αποσκοπούσε στην εκδίωξή τους.⁵⁹ Για να εκδηλώσουν την αγανάκτησή τους, συμμετείχαν σύσσωμοι στις εκδηλώσεις για την πρώτη επέτειο της διακήρυξης Μπαλφούρ στις 2 Νοεμβρίου 1918.⁶⁰

Παρεμβάσεις έγιναν από τους ηγέτες των εβραϊκών κοινοτήτων της Αγγλίας και της Γαλλίας προς τον ίδιο τον πρωθυπουργό, όταν τις επισκέφτηκε το 1917 και το

Ερνέστ Εμπράρ 1875 – 1933. Εικόνες από τη ζωή ενός αρχιτέκτονα. Από την Ελλάδα στην Ινδοκίνα, Ποταμός, Αθήνα 2001, σ. 53 – 59.

⁵⁷ Άλλες παρόμοιες αποφάσεις δεν λήφθηκαν σε κατάσταση ομαλότητας, αλλά σε περιόδους διακυβέρνησης του στρατού, με την καθοδήγηση, όμως, των Φιλελευθέρων. Αμέσως μετά την ήττα στη Μ. Ασία η στρατιωτική επιτροπή («Επανάστασις»), που ανέλαβε τη διακυβέρνηση με πρωθυπουργό το Στυλιανό Γονατά και με συμβούλους πολιτικούς του κόμματος των Φιλελευθέρων και υπό την πίεση του ερχομού των προσφύγων, εφάρμοσε και άλλα μέτρα που ανέστελλαν τη συνταγματική κατοχύρωση της ιδιοκτησίας: αναφέρουμε χαρακτηριστικά το νομοθετικό διάταγμα «περί αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών» ή «περί επιτάξεων διά την γεωργικήν αποκατάστασιν των προσφύγων», Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», *Η Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922 - 1940... ό.π., τ. β2, σ. 48.*

⁵⁸ Γερόλυμπου - Καραδήμου, «Πόλεις και ύπαιθρος», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα... ό.π., σ. 251.* Επίσης, Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι ..., ό.π., σ. 128 - 130, 279 - 283.*

⁵⁹ Σύμφωνα με τον Pierron, από τις περίπου 8.000 ιδιοκτησίες που καταστράφηκαν, οι 7.000 ήταν εβραϊκές, Pierron, *ό.π., σ. 115.* Επίσης, Μαχαιρά, *ό.π., σ. 118.* Οι περισσότερες πηγές συμφωνούν ότι το 75% των καταστροφών αφορούσε σε εβραϊκές περιουσίες βλ. Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι ..., ό.π., σ. 121,* επίσης, Αλ. Γερόλυμπου - Καραδήμου, «Επανασχεδιασμός και ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917», διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στην Πολυτεχνική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 39.

⁶⁰ Ρ. Μόλχο, «Η αντιεβραϊκή νομοθεσία του Βενιζέλου στο Μεσοπόλεμο και πώς η δημοκρατία μπορεί να γίνει αρωγός του αντισημιτισμού», *Σύγχρονα Θέματα*, 82, Ιούνιος 2003, σ. 53. Η διακήρυξη Μπαλφούρ περιλαμβανόταν σε επιστολή του Λόρδου Τζέιμς Μπαλφούρ, υπουργού Εξωτερικών της Βρετανίας το 1917, προς το Λόρδο Rochild, πρόεδρο της βρετανικής Σιωνιστικής Ομοσπονδίας, και ανέφερε την ευνοϊκή θέση της βρετανικής κυβέρνησης και του βασιλιά υπέρ της εγκαθίδρυσης εβραϊκής εθνικής εστίας στην Παλαιστίνη. Πρβλ. Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι ... ό.π., σ. 278, υποσ. 167.*

1918,⁶¹ ωστόσο, η κυβέρνηση Βενιζέλου δεν υποχώρησε στις αντιδράσεις και μπορεί το κίνητρο της να μην ήταν ο αντισημιτισμός, όμως, οι κινήσεις αυτές έδιναν έρεισμα σε εκείνες τις κοινωνικές ομάδες που έβλεπαν στους Εβραίους τους εχθρούς της εθνικής ενότητας.

Οι δημοτικές αρχές της πόλης μετέφεραν τους 50.000 Εβραίους,⁶² θύματα της πυρκαγιάς, στη νέα συνοικία της Αγγελάκη. Πολλοί εβραίοι εργάτες εγκαταστάθηκαν στις περιοχές της Αγίας Παρασκευής, του Κεραμιτσίου, του Καραγάτς ή στις εκτάσεις στρατοπέδων, όπως το νούμερο 6, το 151 και το στρατόπεδο Κάμπελ το 1918, που αγόρασε η κοινότητα.⁶³ Η κυβέρνηση ανέλαβε την κατασκευή παραπηγμάτων στους συνοικισμούς της Τριανδρίας, της Αγίας Παρασκευής, του Καραχουσεϊν, στην Πύλη Βαρδαρίου, ενώ ο Δήμος Θεσσαλονίκης στη Λεωφόρο Στρατού, την Αγγελάκη κ.α.⁶⁴ Από τις επτά νέες συνοικίες που δημιουργήθηκαν για τους πυροπαθείς (τέσσερις από τη Δημαρχία και την Πολιτεία και τρεις από την Κοινότητα) μία μόνο βρισκόταν στο κέντρο της πόλης.⁶⁵

Η χωρική περιθωριοποίηση σήμαινε σαφέστατα και οικονομική περιθωριοποίηση, για τους εβραίους ιδιοκτήτες του κέντρου, από τις 8.000 των οποίων οι 7.000 έμεναν με κτηματογράφα – στα οποία δεν αναγραφόταν η ονομαστική αξία της παλαιάς ιδιοκτησίας, αλλά η πραγματική αξία της γης για τα δεδομένα της εποχής.⁶⁶ Βέβαια η κοινότητα στη συνέχεια επένδυσε αγοράζοντας γη στο κέντρο, ακόμη και πολύ ακριβά, και αντίστοιχα έπραξαν και οι Εβραίοι μεγαλοεπιχειρηματίες.⁶⁷ Στη φάση αυτή, όμως, σύμφωνα με τα κτηματογράφα θα τους μοιραζόταν το 50% των εσόδων από τις δημοπρασίες των οικοπέδων, ενώ το

---

⁶¹ Pierron, *ό.π.*, σ. 125 και Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι...ό.π.*, σ. 282, όπου σημειώνεται η πίεση των σιωνιστών του εξωτερικού.

⁶² Ρ. Μόλχο, «Le renouveau»,... *ό.π.*, σ. 66 - 68. Ακόμη, Pierron, *ό.π.*, σ. 115, όπου σημειώνει ότι οι πηγές αναφέρουν 73.447 πυροπαθείς (ή 64.000 σύμφωνα με άλλες πηγές) από τους οποίους 52.000 Ισραηλίτες (ή 41.500), 11.000 Μουσουλμάνοι (ή 8.000) και 10.000 Χριστιανοί (ή 14.500).

⁶³ Ρ. Μόλχο, «Le renouveau»,... *ό.π.*, σ. 66 - 68. Επίσης Α. Γερόλυμπου - Καραδήμου, «Φτώχεια και περιθωριοποίηση σ' έναν μεταβαλλόμενο αστικό χώρο: Οι εβραϊκές συνοικίες στη Θεσσαλονίκη 1870 - 1920», *Ο ελληνικός εβραϊσμός*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2000.

⁶⁴ Α.Γ.Δ.Μ, φ. 28, 53 κ.ε., επίσης, Μακέδα, *ό.π.*, σ. 263 - 270.

⁶⁵ Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι ...*, *ό.π.*, σ. 128 - 130.

⁶⁶ Μαχαιρά, *ό.π.*, σ. 118.

⁶⁷ Mazower, *Salonica... ό.π.*, σ. 327.

υπόλοιπο 50% θα αποδιδόταν στο Δήμο.⁶⁸ Αυτό είχε ως συνέπεια τη σταδιακή αποδυνάμωση του εβραϊκού τραπεζιτικού τομέα, καθώς επλήγησαν όλα τα μικρά πιστωτικά καταστήματα, σε αντίθεση με τον ελληνικό, που στη δεκαετία του 1930 ήταν πια ο κυρίαρχος.⁶⁹ Γύρω στο 1920, τουλάχιστον οι μισές από τις 66 τράπεζες και τραπεζιτικά καταστήματα της πόλης ήταν εβραϊκά, σε αντίθεση με τη δεκαετία του 1930, που από τα 31 συνολικά τα 3 ήταν εβραϊκά,⁷⁰ για να φτάσουν το 1940 τα πιστωτικά καταστήματα να μην έχουν κανένα εβραίο εκπρόσωπο, ενώ οι εβραϊκές τράπεζες ήταν μόνο 2. Οι οικονομικές δυσχέρειες που προέκυψαν από την πυρκαγιά και μετά πρέπει να οδήγησαν τους 3.000 - 4.000 Θεσσαλονικείς Εβραίους, που αντιπροσώπευαν κεφάλαια 120 εκ. φράγκων, να μεταναστεύσουν στο Παρίσι.⁷¹

Έτσι, ενώ ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού περιθωριοποιούνταν σε όλα τα επίπεδα, από την άλλη η πόλη σχεδιάζόταν συνολικά, για να αποκτήσει αυστηρές

---

⁶⁸ Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι ...*, ό. π., σ. 124.

⁶⁹ Για να κατανοήσουμε πώς λειτουργούσαν τα πιστωτικά ιδρύματα της εποχής, πρέπει να σημειώσουμε ότι διατηρούσαν πολλά από τα χαρακτηριστικά της προηγούμενης οθωμανικής περιόδου, όπου οι πιστωτικές λειτουργίες δεν είχαν διαχωριστεί από τις κτηματικές και τις εμπορικές δραστηριότητες. Οι τοκιστές είτε ήταν κάτοχοι μεγάλης κτηματικής περιουσίας είτε δάνειζαν σε εμπόρους χαμηλής φερεγγυότητας, τους οποίους δεν εμπιστεύονταν τα μεγάλα πιστωτικά ιδρύματα. Συνήθως τους προεξοφλούσαν εμπορικά γραμμάτια με σύντομη λήξη και με υψηλό επιτόκιο, ενώ οι ίδιοι αναπροεξοφλούσαν τα γραμμάτια σε ένα μεγαλύτερο τραπεζιτικό κατάστημα, αλλά με χαμηλότερο επιτόκιο και νέμονταν τη διαφορά των επιτοκίων. Οποιαδήποτε κρίση, επομένως, – όπως ήταν της πυρκαγιάς του 1917 – αντιμετώπιζαν οι μικροεπιχειρηματίες επηρεάζε και τα μικρά πιστωτικά καταστήματα. Βλ. σχετικά Χεκίμογλου, *Υπόθεση...ό.π.*, σ. 17, 21 - 22. Μάλιστα, στη συγκεκριμένη μελέτη ο Χεκίμογλου παρουσιάζει το κραχ τεσσάρων εβραϊκών τραπεζιτικών οίκων το 1911 και υποστηρίζει ότι τα πρώτα σημάδια παρακμής του εβραϊκού αστισμού πρέπει να τα εντοπίσουμε εκεί. Σχετικά, τώρα, με την πυρκαγιά, πολλά εβραϊκά πιστωτικά ιδρύματα καταστράφηκαν, ενώ αρκετοί από τους επιχειρηματίες με τους οποίους συναλλάσσονταν, είχαν χάσει τις περιουσίες τους. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τις γενικότερες εξελίξεις του τραπεζιτικού τομέα στην Ελλάδα, που χαρακτηρίστηκαν από τον περιορισμό των τραπεζιτικών καταστημάτων και την πιστωτική επέκταση όσων επιβίωσαν, συνέβαλε αποφασιστικά στην κυριαρχία των ελλαδικών τραπεζών στη Θεσσαλονίκη. Βλ. Μαχαιρά, ό.π., σ. 118.

⁷⁰ Ευ. Χεκίμογλου, *Τράπεζες και Θεσσαλονίκη 1900 - 1936. Όψεις λειτουργίας και το πρόβλημα της χωροθέτησης*, χ. έ., Θεσσαλονίκη 1987, σ. 124.

⁷¹ Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι...*, ό.π., σ. 130, όπου παραπέμπει στην εφημερίδα *L' Accion*, Θεσσαλονίκη 13 Απριλίου 1932. Βλ. και Ιω. Σκούρτης, «Μετανάστευση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στη Γαλλία

γεωμετρικές χαράξεις, ένα πολιτικό κέντρο, όπου θα συγκεντρώνονταν οι δημόσιες υπηρεσίες, στον νέο άξονα της Αριστοτέλους, ιεραρχημένο οδικό δίκτυο, ορθολογική οργάνωση και χωροθέτηση των περιοχών παραγωγής και κατανάλωσης, επιλεκτική ανάδειξη των μνημείων, διατήρηση ορισμένων γραφικών συνοικιών.⁷² Κατά την υλοποίηση του σχεδίου, υπήρξαν καθυστερήσεις και αλλαγές, καθώς η κερδοσκοπία επί των τίτλων ιδιοκτησίας της πυρίκαιστης ζώνης, κυρίως μετά την έλευση των προσφύγων, καθυστέρωσε συστηματικά την ανοικοδόμηση,⁷³ και η διαδικασία έφτασε να ολοκληρωθεί το 1935.

Στη Θεσσαλονίκη είχαν ξεσπάσει και παλαιότερα μεγάλες πυρκαγιές. Αυτή του 1917 ήταν από τις πιο καταστροφικές αλλά ήταν και η πρώτη που συνέβη ενώ η πόλη ανήκε πια στο ελληνικό κράτος. Στον τρόπο που αυτό χειρίστηκε το ζήτημα της επίλυσης των προβλημάτων που προέκυψαν από την πυρκαγιά μπορούμε να εντοπίσουμε, έστω μέσα από το πλαίσιο μιας εκσυγχρονιστικής πολιτικής, την απαρχή αντιμετώπισης της εβραϊκής εθνότητας της πόλης με τρόπο διάφορο και άνισο, δηλαδή ως μειονότητας.

κατά τον Μεσοπόλεμο», *Θεσσαλονίκη, Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τ. 3, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 1992, σ. 235 - 236.

⁷² Χαστάογλου, Γερόλυμπου - Καραδήμου, «Θεσσαλονίκη 1900 - 1940. Από τις αντιφάσεις του κοσμοπολιτισμού στην ομοιογένεια της νεοελληνικής πόλης», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1 - 3 Νοεμβρίου 1985, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 1986, σ. 467.

⁷³ Ιδιαίτερα μετά την ανάληψη της εξουσίας το 1920 από το Γούναρη και την αλλαγή του νόμου 1394/1918 από τον 2633/1921, που ευνοούσε την κερδοσκοπία, καθώς αύξησε τα οικοπέδα και μείωσε τις δημόσιες εκτάσεις. Βλ. Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι...*, ό.π., σ. 124. Επίσης, Μαχαιρά, ό.π., σ. 117.

Χάρτης 1. Ρυμοτομικό σχέδιο του 1940, όπου σημειώνονται ενδεικτικά: 1. Πυρίκαυστη ζώνη (1917). 2. Εργατικοί συνοικισμοί. 3. Προσφυγικοί συνοικισμοί (1922 - 1924). 4. Περιοχή αυθαιρέτων (μετά το 1950). 5. Περιοχή εμπορίου. 6. Εμπορικό λιμάνι. 7. Σιδηροδρομικός σταθμός. 8. Δ.Ε.Θ. 9. Α.Π.Θ. 10. Περιοχή βιομηχανιών (βασικός χάρτης από τη χωροταξική μελέτη Θεσσαλονίκης, 5:16).

Πηγή: Ε. Π. Δημητριάδης, «Θεσσαλονίκη: μια αναφορά στην πολεοδομική της εξέλιξη», *Αρχαιολογία*, 7, Μάιος 1983, σ. 106.

1.3 Η εκπαίδευση ως πεδίο άσκησης προπαγάνδας και ελέγχου πριν και μετά το 1912

Αντιθέτως στη φάση αυτή η εκπαιδευτική πολιτική των βενιζελικών κυβερνήσεων ακολουθούσε ακόμη προοδευτικούς δρόμους στα ζητήματα της νομοθεσίας και της λειτουργίας των εβραϊκών και των ξένων σχολείων μέσα στη γενικότερη πολιτική του αστικού εκσυγχρονισμού που εξυπηρετούσαν.⁷⁴

Από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού και στο πλαίσιο των προοδευτικών μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ, η πόλη είχε γεμίσει από σχολεία των ξένων αποστολών, της οθωμανικής διοίκησης, αλλά και των βαλκανικών

⁷⁴ Για τη βενιζελική εκπαιδευτική πολιτική και το πότε έγινε στενά αφομοιωτική βλ. Μαυρογορδάτος, «Οι εθνικές μειονότητες», *Ιστορία της Ελλάδας... ό.π.*, τ. β2, σ. 18.

εθνοτήτων, Βουλγάρων, Σέρβων και Ρουμάνων,⁷⁵ που ασκούσανε την προπαγάνδα τους.

Το ίδιο διάστημα ελληνικοί φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι, σωματεία, αδελφότητες και εταιρείες είχαν συσταθεί στη Μακεδονία και τη Θράκη με στόχο την αναχαίτιση άλλων εθνικών κινήσεων, την αναπτέρωση του εθνικού φρονήματος του ελληνικού στοιχείου στην περιοχή, και την αποτροπή ενσωμάτωσης των επαρχιών αυτών σε σλαβικά κράτη, ιδιαίτερα μετά το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου (1853 - 1856) και την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας (1870), όπου τόσο οι ευρωπαϊκές δυνάμεις όσο και οι βαλκανικές ηγεμονίες και εθνότητες συνέδεαν τα ζωτικά τους συμφέροντα με το μέλλον της πόλης.⁷⁶

Οι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι, παρότι παρέμεναν ένας χώρος ευρύτερης συνάντησης των αστών της πόλης με μέλη τον Αλφ. Άμποτ ή το Μ. Αλλατίνι,⁷⁷ πάσχιζαν και για τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας και την ίδρυση ελληνικών σχολείων, οι πολιτιστικοί σύλλογοι και οι φιλανθρωπικές αδελφότητες είχαν υπότροφους μαθητές και μαθήτριες, επιχορηγούσαν την Εφορεία των εκπαιδευτικών καταστημάτων (Φιλόπτωχος Αδελφότης των Κυριών), οργάνωναν ομιλίες, θεατρικές παραστάσεις και συναυλίες, βιβλιοθήκες και αθλητικά τμήματα⁷⁸ στοχεύοντας στη διαμόρφωση μιας ελληνικής εθνικής ταυτότητας «προσανατολισμένης στο σήμερα».⁷⁹

---

⁷⁵ Άλκη Κυριακίδη - Νέστορος, «Η ζωτική ιστορία της Θεσσαλονίκης», *Επιστημονική Ημερίδα*, 23 Νοεμβρίου 1985, Σύνδεσμος Θεσσαλονικέων. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1988, σ. 78.

⁷⁶ Λαμπρινή Μαγαλιού, «Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα των συλλόγων της Θεσσαλονίκης», Συμπόσιο Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ., Τομέας Παιδαγωγικής, Ιστορικό Αρχείο Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, *Τα ελληνικά σχολεία... ό.π.*, σ. 119.

⁷⁷ Μπονίδης, *ό.π.*, σ. 99.

⁷⁸ Βλ. Μαγαλιού, *ό.π.*, σ. 127 και Pierron, *ό.π.*, σ. 87, όπου σημειώνει ότι η κυβέρνηση των Αθηνών χρηματοδοτούσε μυστικά τα σχολεία της ελληνικής κοινότητας επειδή θεωρούσε ότι αποτελούν το καταλληλότερο μέσο, για να εμψύχουν στους Έλληνες Οθωμανούς υπηκόους την ιδέα της ανεξαρτησίας και της ελευθερίας που θα απολαμβάνουν στους κόλπους της μητέρας πατρίδας.

⁷⁹ Στρατής Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900 - 1922* (επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ), τ. α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα χ.χ., σ. 258 - 259, 262 - 265. Η τάση που διαμορφωνόταν στην εκπαίδευση του ελληνικού κράτους της εποχής, ήταν η αναζήτηση μιας νέας εθνικής ταυτότητας προσανατολισμένης στο λαϊκό πολιτισμό και στο σήμερα, και όχι στο αρχαίο κλέος.

Το εκπαιδευτικό δίκτυο που είχε διαμορφωθεί στην περιοχή της Μακεδονίας με την υποστήριξη του ελληνικού κράτους, στα χρόνια πριν από την ένταξή της σε αυτό, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην καλλιέργεια της εθνικιστικής ιδεολογίας και συνέβαλε στη διαμόρφωση της συνείδησης της ελληνικού πληθυσμού της πόλης από εθνότητα σε τμήμα του κυρίαρχου έθνους.

Τα ξένα σχολεία μέχρι το 1920, διατηρούσαν μια σχετικά οργανωμένη αυτονομία⁸⁰ και μπορούσαν να ασκούν την προπαγάνδα τους υπέρ των Βουλγάρων,⁸¹ των Σέρβων,⁸² των Ρουμάνων.⁸³

Για τη δεκαετία του '20 και του '30 ανάμεσα στις άλλες προπαγάνδες, ιδιαίτερο πρόβλημα για τις ελληνικές αρχές αποτέλεσε η αποκαλούμενη «ιταλο – φασιστική παρουσία - προπαγάνδα σε Αθήνα – Πειραιά – Θεσσαλονίκη». Αξίζει να σημειωθεί ότι η ιταλική φασιστική κυβέρνηση προσπαθούσε να προσεταιριστεί το εβραϊκό στοιχείο της πόλης μέσω της εκπαίδευσης και με την «τακτική της προσεκτικής αναμονής», κάτι που επεσήμανε η ισπανική πρεσβεία ως άμεσα ενδιαφερόμενη, καθώς η πλειοψηφία της θεσσαλονικιώτικης εβραϊκής κοινότητας ήταν ισπανόφωνοι Σεφαραδίτες,⁸⁴ γεγονός που πρέπει να το συνδέσουμε με τη μετέπειτα φιλοεβραϊκή πολιτική του καθεστώτος Μεταξά και του φόβου να διαταραχθούν οι εύθραυστες ισορροπίες των εθνοτήτων στη Μακεδονία. Τα ιταλικά σχολεία της Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία του '20 ήταν δεύτερα σε μαθητικό πληθυσμό μετά τα γαλλικά. Επιπλέον στην ευρύτερη Μακεδονία με επίκεντρο τη Θεσσαλονίκη δραστηριοποιούνταν επτά σύλλογοι – σωματεία, φασιστικού κυρίως προσανατολισμού, όπως ο «Φασιστικός σύλλογος», οι «Παλαιοί πολεμισταί», οι

---

⁸⁰ Βλ. Λουκάτος, *Πολιτειογραφία της νομαρχιακής περιφέρειας της Θεσσαλονίκης κατά την αυγή της δεύτερης δεκαετίας από την απελευθέρωσή της*, 1923, Ελληνική Επιτροπή Σπουδών ΝΑ Ευρώπης, Αθήνα 1987, σ. 112 (παράρτημα).

⁸¹ Βλ. Σκούρτης, «Γαλλικά σχολεία της Θεσσαλονίκης και της περιφέρειάς της μετά το 1912», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, ό.π., σ. 347.

⁸² Βλ. σχετικά με σερβική προπαγάνδα, Σκούρτης, ό.π. και Λουκιανός Χασιώτης, «Η σέρβικη προπαγάνδα στη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου», *Πρακτικά ΙΗ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, 31 Μαΐου - 1 Ιουνίου 1997*, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 377 - 388.

⁸³ Βλ. Αστέριος Κουκούδης, *Μελέτες για τους Βλάχους*, τ. 1, Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 116.

⁸⁴ Βλ. Δημήτρης Ε. Φιλιππής, «Οι σχέσεις Ελλάδας – Ιταλίας 1919/20 – 1940 και η εμπλοκή της Ισπανίας» αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2005, σ. 182, 184 - 185.

«Νεαροί φίλοι της Ιταλίας». Επιρροές των φασιστικών οργανώσεων μπορούμε να διακρίνουμε στα εξωτερικά χαρακτηριστικά της εθνικιστικής οργάνωσης Ε.Ε.Ε., που δημιουργήθηκε το 1931 ενώ η προπαγάνδα των ξένων σχολείων, βουλγαρική⁸⁵ και ρουμανική κατά κύριο λόγο, αναβίωσε ξανά και στο διάστημα της γερμανικής κατοχής.

Στη διαμόρφωση των εκπαιδευτικών πραγμάτων της Θεσσαλονίκης μετά την ένταξη στο ελληνικό κράτος, μας ενδιαφέρει ο ρόλος που διατηρούσε ο Μητροπολίτης ως «εκπρόσωπος» των αρχών της πόλης, και η στενή και οικονομική σχέση των σχολείων με την εκκλησία.⁸⁶ Αυτή η παράδοση της σύνδεσης των σχολείων – που ήταν ένας χώρος καθοδήγησης των νέων – με την εκκλησία, μπορεί να εξηγήσει και τη μετέπειτα θετική στάση του Μητροπολίτη Γενναδίου απέναντι στην οργάνωση «Ζωή» και τα κατηχητικά – σε αντίθεση με την αρνητική του Δαμασκηνού, Μητροπολίτη Αθηνών, απέναντι στις συγκεκριμένες οργανώσεις –, καθώς έβρισκε έναν νέο χώρο συγκέντρωσης και καθοδήγησης των νέων.⁸⁷ Η ύπαρξη και η απήχησή τους θα δούμε ότι απέκτησε ιδιαίτερη σημασία κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής, όπου έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην αντιμετώπιση της πείνας με τα συσσίτιά τους αλλά και την άσκηση ελέγχου στους νέους.

Οι προοδευτικές τάσεις εκ μέρους της ελληνικής πολιτείας διήρκεσαν μέχρι την αλλαγή του πολιτικού σκηνικού και τη μικρασιατική καταστροφή, οπότε αναζωπυρώθηκαν οι φόβοι των ξένων εθνικισμών κυρίως, και ο τρόπος με τον οποίο αυτοί εκδηλώνονταν μέσω των ξένων σχολείων.

---

⁸⁵ Βλ. σχετικά Χρήστος Δ. Καρδάρης, *Η βουλγαρική προπαγάνδα στη γερμανοκρατούμενη Μακεδονία. Βουλγαρική Λέσχη Θεσσαλονίκης (1941 – 1944)*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1997, σ. 71 - 79 και *passim*.

⁸⁶ Τα «παγκάρια» των εκκλησιών αποτελούσαν συχνά τον τρόπο χρηματοδότησης των σχολείων. Βλ. Χαράλαμπος Παπαστάθης, «Η Θεσσαλονίκη 1830 – 1912», *Επιστημονική Ημερίδα*, 23 Νοεμβρίου 1985 *ό.π.*, σ. 67.

⁸⁷ Τα πρώτα κατηχητικά για όλη τη Μακεδονία ξεκίνησαν στη Θεσσαλονίκη, στον Άγιο Μηνά, το 1936, από τον πατέρα Λεωνίδα Παρασκευόπουλο. Τα κατηχητικά ήταν οργανωμένα από τη «Ζωή», την αδελφότητα που είχε οργανωθεί στην Αθήνα στις αρχές του αιώνα από λαϊκούς και κληρικούς και στα χρόνια του Μεσοπολέμου ανέπτυξε έντονη δράση με την ίδρυση κατηχητικών σχολείων και την επέκτασή τους σε όλη την Ελλάδα, με κύριο έργο την αντικομμουνιστική διδασκαλία και συνέχισε το έργο της και μεταπολεμικά. Βλ. σχετικά Γιώργος Ν. Καραγιάννης, *Η εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα 2001, σ. 106. Επίσης σχετικά με τα κατηχητικά και το Λεωνίδα Παρασκευόπουλο βλ. Φανή Μήτσου - Θεοδωρίδου, *Λεωνίδεια*, τυπογραφείο Μέλισσα, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 28.

Με τους νόμους 4862 του 1930⁸⁸ και 4868 του 1931, περιορίστηκε η λειτουργία των ξένων σχολείων και απαγορεύτηκε η φοίτηση των παιδιών ελληνικής ιθαγένειας σε ξένα δημοτικά σχολεία ή και νηπιαγωγεία.⁸⁹ Το αποτέλεσμα ήταν να μειωθεί ο αριθμός των μαθητών σε αυτά,⁹⁰ αλλά η πολιτεία δεν φαίνεται να είχε συνολικά αποτελέσματα ως προς την αφομοίωση των Εβραίων.⁹¹

Η νέα τετραετία διακυβέρνησης του Βενιζέλου από το 1928, λόγω της Μικρασιατικής Καταστροφής, της άφιξης των προσφύγων, της αλλαγής πολιτικού προσανατολισμού και των μεγάλων κοινωνικών προβλημάτων είχε στόχο πια την αφομοίωση και ενσωμάτωση των μειονοτήτων και η εκπαιδευτική πολιτική ασκούνταν σε αυτό το πλαίσιο.

1.4 Ο ερχομός των προσφύγων του 1922. Κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες

Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη περίπου 100.000 πρόσφυγες,⁹² ενώ οι Μουσουλμάνοι στην πλειοψηφία τους έφυγαν, με λίγες εξαιρέσεις.⁹³ Φαίνεται ότι οι πρόσφυγες με υψηλά εισοδήματα

---

⁸⁸ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι εθνικές μειονότητες», *Ιστορία της Ελλάδας... ό.π.*, σ. 20 - 21.

⁸⁹ Βλ. Pierron, *ό.π.*, σ. 183.

⁹⁰ Βλ. Κουκουδής, *ό.π.*, σ. 116 - 117, όπου σημειώνεται ότι οι 40 περίπου μαθητές του 1929 στο μεικτό πεντατάξιο ρουμανικό σχολείο, το 1932 με 1933, μειώθηκαν σε 26. Πρβλ. Μίκαελ Μόλχο - Ιωσήφ Νεχαμά, *In Memoriam*, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 25, όπου σημειώνεται ότι η εβραϊκή κοινότητα λίγο πριν από τον πόλεμο αριθμούσε 9 σχολεία από τα 50 του 1923, 6 στις λαϊκές συνοικίες, 1 στη συνοικία των Εξοχών και 2 στο κέντρο της πόλης, με σύνολο 3.805 μαθητές.

⁹¹ Μαυρογορδάτος, «Οι εθνικές...», *...ό.π.*, σ. 20.

⁹² Οι πρώτοι πρόσφυγες που ήρθαν στη Θεσσαλονίκη προέρχονταν από τον Καύκασο μετά τη Ρωσική Επανάσταση (1917), από τη Βουλγαρία μετά τη Συνθήκη του Νεϊγί (1919) ή από τη Μικρά Ασία πριν από το 1922. Πριν από τη μικρασιατική καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών, υπολογίζεται ότι ήρθαν στη Θεσσαλονίκη 20.000 πρόσφυγες. Αργότερα, από το Σεπτέμβριο του 1922 μέχρι τον Ιανουάριο του 1923, στην πόλη ήρθαν περίπου 130.000 πρόσφυγες, από τους οποίους παρέμειναν περίπου οι 100.000. Βλ. Μαχαίρα, *ό.π.*, σ. 118.

⁹³ Βλ. Χεκίμογλου, «Οι τελευταίοι Μουσουλμάνοι φεύγουν από τη Θεσσαλονίκη», *Θεσσαλονίκη, Τουρκοκρατία, Μεσοπόλεμος*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 377 - 378.

εγκαταστάθηκαν στο κέντρο, ενώ με χαμηλά προς την περιφέρεια.⁹⁴ Το 1928 η πόλη πήρε μία μορφή πιο κοντά στη σημερινή, με πενταπλάσια έκταση από αυτήν που είχε ως περιτειχισμένη.⁹⁵

1.4.1 Ανάπτυξη μικροεπιχειρήσεων

Με τον ερχομό των προσφύγων οι οικονομικές συνθήκες άλλαξαν και πάλι. Ήταν ένας πληθυσμός με μεγάλη ανάγκη σε καταναλωτικά αγαθά, καθώς στην πλειοψηφία τους είχαν έρθει χωρίς υπάρχοντα, και αυτό τόνωσε τη ζήτηση, ενώ τα κεφάλαια που εισέρευσαν με τη μορφή τραπεζικών, βιομηχανικών, παραγωγικών και προσφυγικών δανείων τόνωσαν γενικότερα την οικονομία, καλύπτοντας τόσο τις ανάγκες της ζήτησης όσο και τη δημιουργία επιχειρήσεων.⁹⁶ Μερικοί επιδόθηκαν στο εμπόριο και το μικρεμπόριο, όχι επειδή κάποια κρατική μέριμνα τους οδήγησε προς τα εκεί, αλλά είτε επειδή είχαν ανάλογη επαγγελματική εμπειρία είτε επειδή το

---

⁹⁴ Βλ. μια πολύ χαρακτηριστική περιγραφή στο Γιώργος Ιωάννου, «Η παρέλαση των προσφύγων», *Το δικό μας αίμα*, Κέδρος, Αθήνα 1980, σ. 77 - 80: «Η εγκατάσταση αυτή σχημάτισε τρεις κύκλους ή μάλλον ημικύκλια: πόλη, συνοικίες, χωριά.

Αστοί και μικροαστοί κόλλησαν με πολλή λαχτάρα μέσα στην πόλη. Εργατικοί, τεχνίτες ακόμη και περιβολάρηδες τραβήχτηκαν στους συνοικισμούς, που μεγάλες ερημιές τους περιτριγύριζαν. Αγρότες, αμπελουργοί, ψαράδες, τράβηξαν στα χωριά, που πολλά τους σήμερα είναι προάστια της Θεσσαλονίκης και μάλιστα περιζήτητα.

[...] Οι μεγαλοαστοί ξέκοψαν προς τα αρχοντικά της παραλίας μέχρι το Ντεπώ, συνδέθηκαν με τους ομοίους τους και δεν ξανακούστηκαν. Παρόλη τη σκλαβιά, οι ταξικές αποστάσεις κρατιόντουσαν πολύ περισσότερο ανάμεσα στους αλύτρωτους.

Οι αστοί, φέρανε δεν φέρανε χρήματα, απόφυγαν να πάνε στους συνοικισμούς. Και αυτό, όχι μόνο λόγω ασχολιών, αποστάσεως ή ξιπασιάς, αλλά και γιατί οι συνοικισμοί αποτελούσαν ουσιαστικά τα γκέτο των προσφύγων, στημένα επιδέξια και εκείνη τη στιγμή τουλάχιστο, δινόταν η εντύπωση πως, όποιος έμπλεκε εκεί, Θεού πρόσωπο δεν επρόκειτο να δει με ευκολία [...]. Επίσης βλ. σχετικά Χεκίμογλου, «Τα ξόρκια που πολέμησε ο Γιώργος Ιωάννου», *Θεσσαλονίκη, Τουρκοκρατία, Μεσοπόλεμος*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 373 - 374, όπου σημειώνεται ότι από το 10% των προσφύγων, που είχαν περιουσία πάνω από 2.000 λίρες, το 7% κατοίκησε στο κέντρο, το 2% στους Πύργους, το 1,5% στη Δυτική Θεσσαλονίκη και μόνον το 0,5% στους συνοικισμούς.

⁹⁵ Ε. Π. Δημητριάδης, «Θεσσαλονίκη: μια αναφορά στην πολεοδομική της εξέλιξη», *Αρχαιολογία*, 7, 1983, σ. 106. Ι. Δ. Τριανταφυλλίδης, «Οικιστική εξέλιξη», *Χωροταξική Μελέτη Θεσσαλονίκης*, τ. 5, Υπουργείο Δημόσιων Έργων, Θεσσαλονίκη χ.χ.

⁹⁶ Μαχαίρα, ό.π., σ. 122. Επίσης Αρετή Τούντα - Φεργάδη, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 97 - 146.

κόστος εισόδου σε πολλούς εμπορικούς κλάδους ήταν ελάχιστο.⁹⁷ Η πόλη γέμισε πλανόδιους μικροπωλητές, χαρακτηριστική επαγγελματική ομάδα της «οικονομίας της επιβίωσης»⁹⁸ ή της φάσης του «υπερεπαγγελματισμού»⁹⁹ – όπως χαρακτηρίστηκε από τους οικονομικούς σχολιαστές των πρώτων δεκαετιών της ενσωμάτωσης. Ψαράδες με τις τάβλες στο κεφάλι, μανάβηδες, γαλατάδες, γιαουρτατζήδες, παγωτατζήδες, πωλητές ειδών νεωτερισμού γύριζαν από γειτονιά σε γειτονιά.¹⁰⁰

Την αλιεία, που μέχρι το 1912 την ασκούσαν αποκλειστικά οι Εβραίοι της πόλης, οι οποίοι είχαν Έλληνες στη δούλεψή τους, τώρα έρχονταν οι πρόσφυγες να την διεκδικήσουν δυναμικά μεταφέροντας τρόπους και μεθόδους από τα μέρη που άφησαν.¹⁰¹ Στην κατηγορία των λεμβούχων, στους οποίους, επίσης, ανήκαν κυρίως Εβραίοι προστέθηκαν οι λεγόμενοι «σαβουρατζήδες», πρόσφυγες που με τα καΐκια τους μετέφεραν οικοδομικά υλικά σε μια πόλη που ήταν σε ανοικοδόμηση για περισσότερο από 20 χρόνια.¹⁰²

Άλλοι ενίσχυσαν τη βιοτεχνία, ανοίγοντας μικρές επιχειρήσεις. Είναι εντυπωσιακό ότι από το 1920 μέχρι το 1926 τριπλασιάστηκαν οι υποδηματοποιοί, τετραπλασιάστηκαν οι αρτοποιοί, οκταπλασιάστηκαν οι ζαχαροπλάστες, αυξήθηκαν

---

⁹⁷ Χρ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ. Οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922 – 1940... ό.π.*, τ. β1, σ. 20 - 21.

⁹⁸ Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 31 - 95. Σχετικά με την οικονομία της επιβίωσης εξηγείται πώς οι πρόσφυγες προσαρμόστηκαν σε υπάρχουσες κοινωνικές δομές στο Πέτρος Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνολογία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 105 – 112.

⁹⁹ Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ...» *ό.π.*, σ. 20 - 21.

¹⁰⁰ Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού (στο εξής Ι.Α.Π.Ε.), Συλλογή Προφορικών Μαρτυριών, μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις Νίκου Βαφειάδη, Μενέλαου Αλεξιάδη, Δημήτρη Καλλιαντόπουλου και Σάββα Καλογιαννίδη.

¹⁰¹ Δάγκας, *ό.π.*, σ. 199 – 200. Μαρία Καβάλα, «Η οικονομική και επαγγελματική ζωή», *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία 1940 - 1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία*, (επιμ. Ελένη Ιωαννίδου, Θεοδόσης Τσιρώνης) Ι.Α.Π.Ε., Θεσσαλονίκη 2004, σ. 200. Επίσης Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή Προφορικών Μαρτυριών, μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις Κώστα Κουτσουλιάνου, Ανδρέα Τζαβάρα, Βασίλη Πεκλάρη, Αναστασίας Σαρηβαλάση - Βασιλάκη, Κώστα Κωνσταντινίδη, Ευθυμίου Αντύπα και Κώστα Κιουρτζή. Πρβλ. και Σοφούλειο 14ο Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης, *Σε δύο πατρίδες. Από το Κατιρλί της Προποντίδας στο Νέο Κατιρλί* (επιμ. Σταυρούλα Φοίτου), Θεσσαλονίκη 2003, σ. 114.

¹⁰² Καβάλα, *ό.π.*, σ. 201.

κατακόρυφα οι ράπτες και ξυλουργοί της πόλης και εμφανίστηκαν διάφοροι κλάδοι τεχνιτών. Όλοι οι παραπάνω κλάδοι ήταν σε ανοδική πορεία ενώ το 1928, και σε συνδυασμό με την εξέλιξη της κατασκευής των οδικών αρτηριών στην πόλη, έκανε την εμφάνισή του δυναμικά ο κλάδος των ιδιοκτητών αυτοκινήτων και κάρων.¹⁰³ Η ίδρυση, το 1925, του Επαγγελματικού και Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου¹⁰⁴ και η συμμετοχή σε αυτό 2.700 προσφύγων από τα 6.700 συνολικά μέλη, μαρτυρούν τη συμβολή τους στην ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας,¹⁰⁵ σε έναν τομέα δηλαδή που κυριαρχούσαν τα εβραϊκά κεφάλαια.

Οι πρόσφυγες ανταγωνίζονταν πρώτα τους Εβραίους και ύστερα τους ντόπιους σε όλα τα επίπεδα. Το παράδειγμα θέσπισης της αργίας της Κυριακής στη Θεσσαλονίκη είναι πολύ χαρακτηριστικό των ανταγωνισμών που αναπτύσσονταν και της μορφής που αυτοί έπαιρναν. Το 1924, και παρά τις αντιδράσεις σε εσωτερικό και εξωτερικό και τις όποιες δεσμεύσεις από προηγούμενες νομοθεσίες, η κυβέρνηση Βενιζέλου ενέδωσε ουσιαστικά στις πιέσεις των προσφύγων για τη θέσπιση υποχρεωτικής αργίας της Κυριακής.¹⁰⁶ Το αίτημα των προσφύγων φαίνεται να είχε ως κίνητρο τον ανταγωνισμό με τους Εβραίους, η πολιτική πρακτική, ωστόσο, σχετιζόταν τόσο με τις ισορροπίες που έπρεπε να διατηρηθούν στο εσωτερικό της χώρας όσο και με την προσπάθεια εκσυγχρονισμού, που σήμαινε να ακολουθηθεί η νομοθεσία των υπόλοιπων ευρωπαϊκών χωρών στο ίδιο θέμα.¹⁰⁷ Ωστόσο, η εφαρμογή

---

¹⁰³ Δάγκας, *ό.π.*, σ. 221 - 222. Γιώργος Μουτάφης, «Η οικονομική και κοινωνική δομή της Θεσσαλονίκης 1929 - 1933. Μια προκαταρκτική εξέταση», *Επιστημονική Επετηρίδα Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, Κ.Ι.Θ., τ. 2, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 394. Οι πιο πρόσφατες έρευνες για την οικονομική και κοινωνική ένταξη των προσφύγων του Πόντου και της Μικράς Ασίας έχουν δείξει ότι, στα πρώτα χρόνια ένταξης και στη δεκαετία του 1930, οι πρόσφυγες ενίσχυσαν ως εργατική δύναμη τη βιομηχανία, αλλά κυρίως τη βιοτεχνία και τον τομέα των μικροεπιχειρήσεων και ότι τελικά τόνωσαν την ελληνική οικονομία, καθώς χάρη στην παρουσία τους εισέρευσαν κεφάλαια με τη μορφή τραπεζικών, βιομηχανικών και προσφυγικών δανείων. Βλ. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 91 - 95. Τούντα - Φεργάδη, *ό.π.*, σ. 97 - 146.

¹⁰⁴ Βαρέλλα, *ό.π.*, σ. 255.

¹⁰⁵ Μαχαιρά, *ό.π.*, σ. 119.

¹⁰⁶ Ρ. Μόλχο, «Η αντιεβραϊκή νομοθεσία ...», *ό.π.*, σ. 33 - 59, σ. 56 και Pierron, *ό.π.*, σ. 187 - 194.

¹⁰⁷ Η Κυριακή ήταν ημέρα αργίας εθιμικά για τους Χριστιανούς αλλά δεν τηρούνταν με την ευλάβεια του εβραϊκού Σαββάτου. Στην Ελλάδα ο νόμος για την «Κυριακή αργία» ψηφίστηκε το 1909, στη συνέχεια απέκτησε πλήθος εξαιρέσεις και είχε ισχύ αρχικά μόνο σε Αθήνα, Πειραιά, Πάτρα και Βόλο. Μπορούσε να επεκταθεί με όρο τη συμφωνία των τοπικών δημοτικών συμβουλίων. Βλ. Λιάκος, *ό.π.*,

του μέτρου βρήκε αντιστάσεις και από πολλούς ντόπιους. Πολλά εργαστήρια, όχι μόνον εβραϊκά, έμεναν ανοιχτά και τις Κυριακές,¹⁰⁸ ενώ το 1926 το Εργατικό Κέντρο κινητοποίησε τα μέλη του και διεκδίκησαν μαζί με τους Εβραίους εμπόρους την κατάργηση της Κυριακής αργίας, για δικούς του λόγους ο καθένας.¹⁰⁹ Από την άλλη με προεδρικό διάταγμα του Μαρτίου 1930 επιτράπηκε η λειτουργία των κουρείων στους προσφυγικούς συνοικισμούς κατά την Κυριακή.¹¹⁰ Το 1931 από τις 116 μηνύσεις που υποβλήθηκαν στην Επιθεώρηση Εργασίας οι 98 αφορούσαν στην παράβαση του νόμου περί Κυριακής αργίας.¹¹¹ Ανταγωνισμός ανάμεσα σε πρόσφυγες και Εβραίους, ανταγωνισμός ανάμεσα σε ντόπιους έλληνες και πρόσφυγες που ήταν έντονο ιδιαίτερα στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα,¹¹² ανταγωνισμός ανάμεσα σε Θεσσαλονίκη και Αθήνα, αποτέλεσμα του οποίου το 1926 ήταν η ίδρυση της «Διεθνούς Εμπορικής και Βιομηχανικής Εκθέσεως Θεσσαλονίκης», με στόχο την προβολή των προϊόντων των εμπορικών και βιομηχανικών οίκων σε ευρύ κοινό,¹¹³ ως συσπείρωση των μακεδόνων επιχειρηματιών έναντι αυτών του κέντρου,¹¹⁴ καθώς οι πρώτοι ένιωθαν να αγνοούνται από το πολιτικό κέντρο των Αθηνών,¹¹⁵ αλλά και στο πλαίσιο των σχεδίων ανάκτησης της ενδοχώρας.¹¹⁶

σ. 255 - 256. Σχετικά με άλλες χώρες ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στην Αγγλία το πενθήμερο είχε ψηφιστεί από το 1825 αλλά εφαρμόστηκε μετά το 1890. Βλ. Αλεξάνδρα Κορωναίου, *Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου*, Νήσος, Αθήνα 1996, σ. 26.

¹⁰⁸ Κώστας Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922 – 1940...ό.π.*, τ. β1, σ. 303.

¹⁰⁹ Μαχαιρά, ό.π., σ. 130.

¹¹⁰ Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Α.Γ.Δ.Β.Ε., φ. Δ55, υποφ. 10, έγγραφο 10^{ης} Μαΐου 1954, έγγραφο 3 Μαΐου 1953. Οι πρόσφυγες μέσω των συλλόγων ή των ανεξάρτητων δήμων που σταδιακά είχαν δημιουργηθεί, πίεζαν για τη διευκόλυνσή τους σε ζητήματα που αφορούσαν και στον ντόπιο ελληνικό πληθυσμό. Έτσι, το Φεβρουάριο του 1955 κατάφεραν με αίτημά τους προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, τα κουρεία των προσφυγικών συνοικισμών να παραμένουν ανοιχτά την Κυριακή, για να εξυπηρετούνται καλύτερα οι κάτοικοι σε ένα μεγάλο ποσοστό εργάτες, κάτι που προκάλεσε την αντίδραση των μη προσφύγων κουρέων του κέντρου της πόλης, που διαμαρτύρονταν ότι έχαναν την πελατεία τους. «Ανοιχτά τας Κυριακάς τα κουρεία των συνοικισμών», εφ. *Μακεδονία*, 19 Φεβ. 1955.

¹¹¹ Φουντανόπουλος, ό.π., σ. 303.

¹¹² Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924 - 1935: Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σ. 223 - 235.

¹¹³ Βλ. Κολώνας – Δεληγιάννη, *Θεσσαλονίκη 1912 – 1940... ό.π.*, σ. 11 - 12.

¹¹⁴ Μαχαιρά, ό.π., σ. 126 - 127.

¹¹⁵ Mazower, *Salonica... ό.π.*, σ. 498, υποσ. 4.

Οι συνθήκες που διαμορφώνονταν για τους Εβραίους ώθησαν ένα δεύτερο κύμα αυτών να μεταναστεύσει στη Γαλλία μετά το 1927 και υπό την ενθαρρυντική αρθρογραφία των εβραϊκών εφημερίδων. Σύμφωνα με τις εφημερίδες του 1930, η εβραϊκή παροικία των Θεσσαλονικιών Εβραίων στο Παρίσι ανερχόταν σε 20.000 άτομα.¹¹⁷

Σταδιακά την πρωτοκαθεδρία των Εβραίων στο χώρο του εμπορίου – το 1920, το 58% των καταστημάτων ανήκε στους Εβραίους, από τους οποίους το μεγαλύτερο ποσοστό ήταν υφασματέμποροι, το 36% στους Έλληνες και ένα 3% στους μουσουλμάνους¹¹⁸ – την διαδέχθηκαν οι πρόσφυγες. Το 1940 πια, σε ένα σύνολο 1.169 καταστημάτων το 37% ανήκε στους Εβραίους, ενώ το 60% στους Έλληνες. Οι όροι είχαν αντιστραφεί, ωστόσο οι Εβραίοι εξακολουθούσαν να έχουν μια πολύ σημαντική θέση στην οικονομία της πόλης.¹¹⁹

1.4.2. Βιομηχανία

Οι πρόσφυγες φαίνεται ότι απορροφήθηκαν και στο χώρο της βιομηχανίας, παρότι στην περίοδο που εξετάζουμε αυτή ήταν σε φάση στασιμότητας, παρά ανάπτυξης.¹²⁰

---

¹¹⁶ Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ»... *ό.π.*, σ. 41.

¹¹⁷ Σκούρτης, «Μετανάστευση...», *ό.π.*, σ. 243.

¹¹⁸ Η ελληνική διοίκηση κατάφερε να απαλλάξει, με την εφαρμογή του συστήματος των «ελεύθερων ιδιωτικών αποθηκών», ένα μέρος του διαμετακομιστικού εμπορίου, το 10% από το αποταμιευτικό τέλος, ύψους 1%, και να το ενισχύσει σε αντιστάθμισμα του εισαγωγικού εμπορίου που είχε περιοριστεί από 121.000 γαλλικά φράγκα το 1911 σε 60.000 γαλλικά φράγκα το 1913 Βλ. Δάγκας, *ό.π.*, σ. 122 - 123, επίσης Μαχαιρά, *ό.π.*, σ. 114, που παραπέμπει στο Ιω. Βασδραβέλλης, «Η Θεσσαλονίκη ως διεθνής λιμνή διαμετακομίσεως», *Ημερολόγιον Δυτικής Μακεδονίας*, τ. 6, 1937, σ. 93 - 95.

¹¹⁹ Η εικόνα για τον ενεργό ρόλο των Εβραίων στην οικονομική ζωή της Θεσσαλονίκης προκύπτει και από τα στοιχεία που παραθέτει ο Μίκαελ Μόλχο. Συγκεκριμένα η πόλη αριθμούσε 10.000 εμπορικές επωνυμίες στις παραμονές του β' Παγκοσμίου Πολέμου, από τις οποίες οι 2.000 ανήκαν σε Εβραίους. Σύμφωνα με τον Μόλχο, την ίδια περίοδο οι Εβραίοι κατείχαν το 26% στη βιοτεχνία και στις βιομηχανικές επιχειρήσεις, το 31% στην εισαγωγή και την πώληση μηχανών, εργαλείων, υλικών οικοδομών, το 29% στα υφάσματα, τους νεωτερισμούς, τα έτοιμα ενδύματα, την υποδηματοποιία, την πιλοποιία, το 30% στον κλάδο του πρακτορείου, της εμπορικής και βιομηχανικής αντιπροσωπείας και το 16% στα κάθε είδους τρόφιμα. Βλ. Μ. Μόλχο – Ι. Νεχαμά, *In Memoriam ...ό.π.*, σ. 49.

¹²⁰ Φουντανόπουλος, *ό.π.*, σ. 297.

Η περίοδος αυτή στη Θεσσαλονίκη χαρακτηρίστηκε από τις συγχωνεύσεις επιχειρήσεων που δημιουργήθηκαν το προηγούμενο διάστημα, που σήμαιναν τόσο τον εξελληνισμό τους όσο και την «αθηναιοποίησή» τους.¹²¹ Στις ελληνοποιήσεις αυτές δεν ήταν άμεσος ο ρόλος των προσφύγων, με την έννοια ότι ήταν πρόσφυγες εκείνοι που αγόρασαν τις επιχειρήσεις, αλλά έμμεσος, με την κίνηση κεφαλαίων λόγω των δανείων που προαναφέρθηκαν, και με την αύξηση και σταθεροποίηση της εργατικής δύναμης στην Ελλάδα, που πήρε διάφορες μορφές.¹²²

Η ταπητουργία γνώρισε κατακόρυφη ανάπτυξη στη δεκαετία του 1920, στηριζόμενη κυρίως στις γυναίκες πρόσφυγες και στην ενίσχυση του κλάδου από την Εθνική Τράπεζα και την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων με 6.000 απασχολούμενους το 1924 και το 95% των προϊόντων να εξάγεται.

Αντιστοίχως αναπτύχθηκαν οι βιομηχανίες τροφίμων και συναφών ειδών, καθώς κάλυπταν άμεσες ανάγκες των προσφύγων ενώ σημαντικές ως προς το μέγεθος πρέπει να ήταν οι υφαντικές βιομηχανίες που, ενώ ήταν μόνο 89 σε αριθμό, απασχολούσαν 2.428 εργαζόμενους. Το γυναικείο φύλο είχε αξιοσημείωτη παρουσία στην παραγωγή (1 στα 4 άτομα), ενώ οι μισές περίπου εργάτριες ήταν ανήλικες.¹²³

Η καπνοβιομηχανία ήταν αναπτυγμένη στη Θεσσαλονίκη από τις αρχές του 20ού αιώνα. Μετά το 1912 το καπνεμπόριο στις Νέες Χώρες κίνησε το ενδιαφέρον των καπνεμπόρων της Παλαιάς Ελλάδας, οι οποίοι σχημάτισαν εταιρεία και ανέλαβαν από τον Ιούλιο του 1914 το κρατικό μονοπώλιο.¹²⁴ Στη φάση αυτή οι περισσότεροι καπνεργάτες στη Θεσσαλονίκη – που συνολικά άγγιζαν τις 4.000 – ήταν Εβραίοι, και εκείνο που ενδιέφερε περισσότερο τους ξένους εργοδότες ήταν το κόστος της εργατικής δύναμης και όχι η εθνότητα στην οποία ανήκαν. Μετά το 1912

---

¹²¹ Μαχαιρά, ό.π., σ. 122 - 123. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ήταν η περίπτωση του εργοστασίου «Αλλατίνι» που αγοράστηκε από τον επιχειρηματία Πανούτσο, η «ABEZ», όπου συγχωνεύθηκαν ελληνικά και εβραϊκά κεφάλαια, ή τα εργοστάσια «Όλυμπος - Νάουσα», όπου αρχικά συγχωνεύθηκαν ελληνικά και εβραϊκά κεφάλαια και το 1927 αγοράστηκε από την αθηναϊκή φίρμα «Φιξ». Το 1927 συστάθηκε η Μακεδονική Βιομηχανία Σάπωνος, όπου συγχωνεύθηκαν και οι παραδοσιακές savonneries των Γιάκου και Αρλέτου. Βλ. Δάγκας, ό.π., σ. 239, 240, και Μαχαιρά, ό.π., σ. 121.

¹²² Βλ. σχετικά Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα...», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα...* ό.π., τ. β1, σ. 298 - 299. Επίσης Αντώνης Λιάκος, ό.π., σ. 69 - 71.

¹²³ Δάγκας, ό.π., σ. 236.

¹²⁴ Δάγκας, ό.π., σ. 86.

φαίνεται ότι οι έλληνες εργοδότες άρχισαν να αντικαθιστούν τους εβραίους και μουσουλμάνους εργάτες με Έλληνες σε όλη τη Μακεδονία και στη Θεσσαλονίκη.¹²⁵

Από το 1922 έως την κρίση του 1929, πολλοί πρόσφυγες εντάχθηκαν σε αυτήν την επαγγελματική κατηγορία, την οποία πριν αποτελούσαν κυρίως Εβραίοι. Το καπνικό ζήτημα τέθηκε με ιδιαίτερη κοινωνική ένταση, καθώς οι καπνέμποροι ήταν αποφασισμένοι να μειώσουν το ποσοστό επεξεργασίας των καπνών – που ήταν και το βασικό θέμα της προηγούμενης περιόδου – αλλά και να επιβάλουν νέες εργασιακές σχέσεις μέσα στις καπναποθήκες, προκειμένου να μειώσουν το κόστος παραγωγής. Η κρατική εξουσία τάχθηκε με το μέρος των εμπόρων όπως φαίνεται τόσο για τη διασφάλιση των συναλλαγματικών εσόδων, αλλά και για να ελέγξει τους καπνεργάτες, που ήδη το 1928 ελέγχονταν από το Κ.Κ.Ε. και λόγω της έντονης απεργιακής τους δράσης θεωρήθηκαν επικίνδυνοι για την ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος.¹²⁶

Οι πρόσφυγες, λοιπόν, στη Θεσσαλονίκη αποτέλεσαν φτηνή εργατική δύναμη, ιδιαίτερα οι γυναίκες, ενίσχυσαν κλάδους στους οποίους είχαν επαγγελματική παράδοση από τις πατρίδες τους, αλλά και άλλους στους οποίους υπήρχε ήδη ανάπτυξη· έτσι, φαίνεται ότι ενίσχυσαν την παρουσία μόνιμης εργατικής δύναμης εκεί.¹²⁷ Ταυτόχρονα, κλάδοι οι οποίοι στηρίζονταν στην εργασία των Εβραίων βρέθηκαν να στηρίζονται σε αυτήν των προσφύγων. Οι αιτίες μαζικής μετανάστευσης των Εβραίων στην Παλαιστίνη από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 πρέπει να αναζητηθούν και σε αυτό το γεγονός.

1.4.3. Διεθνής οικονομική κρίση και κοινωνικά προβλήματα

¹²⁵ Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός...» ό.π., σ. 176.

¹²⁶ Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό...», ό.π., σ. 307.

¹²⁷ Σχετικά με το πώς οι πρόσφυγες ενίσχυσαν το εργατικό δυναμικό στις πόλεις βλ. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική...* ό.π., σ. 63, 66, σημ. 100, 67, 85. Πρβλ. συζήτηση με Μ. Δρίτσα και Μ. Ρηγίνο. Επίσης Κ. Φουντανόπουλος, «Ηθική οικονομία και συλλογική δράση. Το εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1908 - 1936)», διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας στο Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 208. Η διατριβή εκδόθηκε με τον τίτλο Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη 1908 - 1936*, Νεφέλη, Αθήνα 2004. Στην παρούσα εργασία οι παραπομπές αναφέρονται στις σελίδες της διδακτορικής διατριβής, που ήταν διαθέσιμη όταν γινόταν η επεξεργασία των αντίστοιχων κεφαλαίων. Δάγκας, ό.π., σ. 310 - 311. Μουτάφης, ό.π., σ. 394.

Η διεθνής οικονομική κρίση του 1929 έπληξε το εμπόριο, τη βιοτεχνία και τη βιομηχανία. Η κρίση σε χώρες - πελάτες στην Ευρώπη αλλά και στις Η.Π.Α. οδήγησε σε διάθεση των ειδών υποδηματοποιίας, ραπτικής, επιπλοποιίας, ξυλουργίας, ταπητουργίας, καπνοβιομηχανίας και άλλων βιοτεχνικών κλάδων, ελλείπει ζήτησης, σε εξευτελιστικές τιμές ή επί πιστώσει.¹²⁸

Η αγοραστική ικανότητα του αστικού πληθυσμού μειώθηκε λόγω της ανεργίας των εργατικών στρωμάτων. Με τη σταθεροποίηση του εθνικού νομίσματος επλήγησαν ιδιαίτερα εκείνες οι βιοτεχνίες - βιομηχανίες που βασίζονταν στη διαφορά τιμής μεταξύ των βιομηχανικών ειδών εισαγωγής και των εγχώριων προϊόντων.¹²⁹

Υπομνήματα και ψηφίσματα του Επαγγελματικού και Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης προς το κράτος, όπου εξέθεταν την κατάστασή τους και υπέβαλαν αιτήματα για τη βελτίωση της θέσης τους, μαρτυρούν τις δυσκολίες των επιχειρηματιών.¹³⁰ Το διάστημα 1929 - 1934, από τις 11.355 επιχειρήσεις (4.175 βιομηχανίες - βιοτεχνίες και 7.180 εμπορικά καταστήματα) οι 649 χρεοκόπησαν.¹³¹

Στο τέλος της δεκαετίας του 1920, όλοι εκείνοι οι διαφορετικοί πληθυσμοί των συνοικιών, εργάτες, φτωχοί Εβραίοι που βρέθηκαν εκεί μετά την πυρκαγιά του 1917, πρόσφυγες ποικίλων προελεύσεων που έτσι και αλλιώς διαβίωναν σε δύσκολες συνθήκες, αντιμετώπισαν επιπλέον προβλήματα. Η υποαπασχόληση ή η ανεργία μπορούμε να αντιληφθούμε τι σήμαινε για τους ανθρώπους αυτούς, όταν το μέσο μηνιαίο εισόδημα ήταν 1.000 με 1.500 δρχ., τη στιγμή που το ενοίκιο μιας παράγκας ενός δωματίου με κουζίνα ανερχόταν σε 1.050 δρχ., φωτισμός και ύδρευση σε 60, καυσόξυλα, κάρβουνα και σαπούνι σε 150, ρουχισμός και μεταφορικά σε 300 δρχ. (συνολικά 1.560 δρχ.) ενώ τη βασική τροφή του εργάτη για τη δεκαετία του 1930 αποτελούσαν το ψωμί, τα φασόλια και οι πατάτες που κυμαίνονταν αντίστοιχα στις 7,50, 3,50 και 4,50 δρχ. η οκά, ενώ το κρέας με 43 δρχ. η οκά το μοσχαρίσιο ήταν απλησίαστο. Με την πτώση της δραχμής το κόστος των ειδών πρώτης ανάγκης ανέβαινε. Αν σε μια εργατική οικογένεια ο ένας έμενε χωρίς δουλειά, αυτό σήμαινε σοβαρότατο πρόβλημα επιβίωσης.¹³² Ήδη το 1928, το 15,5% στο Δήμο

---

¹²⁸ Δάγκας, *ό.π.*, σ. 237.

¹²⁹ Δάγκας, *ό.π.*, σ. 237.

¹³⁰ Δάγκας, *ό.π.*, σ. 237 - 238.

¹³¹ Hekimoglou, «Thessaloniki 1912 - 1940, ... », *ό.π.*, σ. 206 - 208, Μαχαιρά, *ό.π.*, σ. 124.

¹³² Εφ. *Μακεδονικά Νέα*, 6 Αυγούστου 1933. Επίσης Μουτάφης, *ό.π.*, σ. 409.

Θεσσαλονίκης υποαπασχολούνταν,¹³³ ενώ η ανεργία οξύνθηκε στα χρόνια που ακολούθησαν. Το 1931 ο Δήμος Θεσσαλονίκης μοίραζε μερίδες για 12.321 οικογένειες.¹³⁴ Το διάστημα αυτό ήταν χαρακτηριστική η αγωνία των δημοτικών συμβουλίων, όπου επανερχόταν συνεχώς το θέμα των απόρων, της καταγραφής τους και της βοήθειας προς αυτούς.¹³⁵ Ταυτόχρονα μάστιζε η ελονοσία καθώς η πεδιάδα της Θεσσαλονίκης ήταν από τις φτωχότερες της περιοχής με έλη και βάλτους, αφού ο Αξιός, ο Στρυμόνας αλλά και ο Αλιάκμονας πλημμύριζαν ύστερα από κάθε βαρύ χειμώνα ενώ τα αποξηραντικά έργα που είχαν σχεδιαστεί για την περιοχή άρχισαν να ολοκληρώνονται στις αρχές της δεκαετίας του 1930.¹³⁶ Ήδη από την προηγούμενη δεκαετία (1915 – 1919), στη Θεσσαλονίκη ένα ποσοστό περίπου στο 32,5% των ανθρώπων έπασχε από ελονοσία.¹³⁷ Τα ποσοστά ελονοσίας και φυματίωσης παρέμεναν υψηλά και προς το τέλος της δεκαετίας του 1930. Σε όλη τη χώρα, ήταν 1,5 εκατομμύριο οι άρρωστοι και 8.000 οι νεκροί το χρόνο από ελονοσία, ενώ οι άρρωστοι από φυματίωση ήταν 250.000 και οι νεκροί υπολογίζονταν σε 11.000 το χρόνο.¹³⁸

Στο μεταξύ ήδη από το 1922 ο Δήμος Θεσσαλονίκης, ο δήμαρχος και το δημοτικό συμβούλιο, έχουν αντικαταστήσει πια τα κοινοτικά συμβούλια. Απαρτίζεται από εκπροσώπους Ελλήνων και Εβραίων και έχει ενεργό ρόλο στην επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων της πόλης, πιέζοντας ή συχνά συγκρουόμενος με την κεντρική εξουσία. Στη φάση αυτή για να βοηθήσει τους απόρους, οργάνωνε συσσίτια με επιχορηγήσεις της κυβέρνησης, επιδόματα του ίδιου του Δήμου, εισφορές εμπορικών και καπνεμπορικών οργανώσεων, την πώληση λαχείων και τη φορολογία

---

¹³³ Υ.Ε.Ο./Γ.Σ.Υ.Ε., *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15^{ης} - 16^{ης} Μαΐου*, Αθήνα 1932. Το αναφέρει ο Κώστας Φουντανόπουλος στο «Η γλώσσα του συνδικαλισμού. Τα καταστατικά των εργατικών σωματείων της Θεσσαλονίκης (1914 -1936): ιστορική και γλωσσολογική προσέγγιση», *Τα Ιστορικά*, 18, 19, Ιούνιος, Δεκέμβριος 1993, σ. 208, υποσ. 13.

¹³⁴ Λιάκος, *Εργασία...*, ό.π., 1993, σ. 414.

¹³⁵ Ελπίδα Κ. Βόγλη, «‘Πτωχοί’ και ‘πένητες’ στην πόλη της Θεσσαλονίκης», *Επιστημονική Επετηρίδα...* ό.π., τ. 6, σ. 255 - 256.

¹³⁶ Δάγκας, ό.π., σ, 278 - 281.

¹³⁷ Επίσης, Γερόλυμπου - Καραδήμου στο «Πόλεις και ύπαιθρος... », ό.π., σ. 66, όπου παραθέτει από τη Μαρία Νεγρεπόντη - Δελιβάνη, 1962.

¹³⁸ «Αι χαινουσαι πληγαί», εφ. *Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος*, 7 Ιανουαρίου 1937.

στα εισιτήρια κινηματογράφου.¹³⁹ Σημαντικό ρόλο στην οργάνωση συσσιτίων έπαιξε η ιδιωτική πρωτοβουλία.¹⁴⁰ Το 1930, 3.000 με 4.000 άτομα τρέφονταν σε διάφορα συσσίτια, ενώ το 1933 - 34 οι σιτιζόμενοι είχαν φτάσει τις 40.000¹⁴¹ και παραμονές του ελληνοϊταλικού πολέμου τις 80.000.¹⁴²

Η εμπειρία αυτή της οργάνωσης συσσιτίων και η ανάληψη ιδιωτικής πρωτοβουλίας αποδείχθηκε ιδιαίτερα χρήσιμη για το διάστημα της Κατοχής.

1.5 Εργατικό κίνημα, σοσιαλιστικές ιδέες και εθνότητες

Η απήχηση των σοσιαλιστικών ιδεών στην τοπική κοινωνία λόγω των οξύτατων κοινωνικών προβλημάτων και της προϋπάρχουσας παράδοσης¹⁴³ ήταν

---

¹³⁹ Μουτάφης, ό.π., σ. 409.

¹⁴⁰ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό της Ελένης Καραϊωσηφίδου που ίδρυσε το σωματείο «Προσφυγικός Φοίνικας» για τους πρόσφυγες της Καλαμαριάς, το οποίο ενισχύθηκε από το δήμαρχο Θεσσαλονίκης, Χαρίσσειο Βαμβακά, το Εμπορικό Επιμελητήριο, τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό. Βλ. Αγγελική Στεργίου, *Καλαμαριά, μνήμη και φως*, Δήμος Καλαμαριάς, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 124 - 125.

¹⁴¹ Μουτάφης, ό.π., σ. 409.

¹⁴² Βλ. Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη του ελληνοϊταλικού πολέμου: Συσσίτια και καταφύγια», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τ. 5, Ιανός, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 286 - 287.

¹⁴³ Στην πόλη από το 1908 είχε κάνει την εμφάνισή του, λόγω της σημαντικής βιομηχανικής της ανάπτυξης, των εντάσεων που αυτή γεννούσε αλλά και στο πλαίσιο της νεωτερικότητας που διαμορφωνόταν με την επανάσταση των Νεότουρκων, σημαντικό εργατικό κίνημα με επικεφαλής βούλγαρους και εβραίους διανοούμενους, που οδήγησαν το 1909 στην ίδρυση της Φεντερασιόν (Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης) από τον Αβραάμ Μπεναρόγια. Η εβραϊκή προέλευση της οργάνωσης δεν ήταν τυχαία καθώς η αστική δομή και η κοινωνική πτώση της Ισραηλιτικής Κοινότητας, η διάκρισή της από τις άλλες εθνότητες, οι εδραιωμένες επαφές με την Ευρώπη και ένα υπερανπτυγμένο για τα τοπικά μέτρα στρώμα διανοουμένων ευνοούσαν την ανάπτυξη της σοσιαλδημοκρατικής προπαγάνδας. Βλ. Σπύρος Μαρκέτος, «Η “Φεντερασιόν” και η εδραίωση του ελληνικού σοσιαλισμού», *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο... ό.π.*, σ. 155. Η σοσιαλιστική της κατεύθυνση εμπνεόταν από τις αρχές της Β΄ Διεθνούς, ενώ οι οργανωτικές της αρχές από την κεντροευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία: εσωτερική ομοσπονδιακή οργάνωση κατά εθνότητες, δημοκρατική ανάδειξη ηγεσίας, έλεγχος από τη βάση. Ακριβώς αυτή η ιδεολογική τοποθέτηση και η προώθηση σχεδίου αυτονομίησης της Μακεδονίας την έφερε σε αντιπαράθεση με τις ελληνικές αρχές. Οι τελευταίες θεωρούσαν την Ομοσπονδία μονίμως ύποπτη για φιλοτουρκισμό και φιλοβουλγαρισμό, παρότι μετά την οριστικοποίηση της ελληνικής κυριαρχίας στην περιοχή άρχισε να προσεγγίζει έλληνες σοσιαλιστές. Βλ. σχετικά Γιώργος Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα 1978. Ακόμη Paul Dumont, «La Federation Socialiste

σημαντική. Έτσι το 60% των μελών του Σ.Ε.Κ.Ε. μετά τη σύστασή του βρισκόταν στην πόλη, καθώς τα μέλη της Ομοσπονδίας είχαν προσχωρήσει σε αυτό. Αυτό ανησύχησε την κυβέρνηση Βενιζέλου, ίσως, όχι τόσο για τον κίνδυνο ενός κομμουνιστικού κινήματος στην Ελλάδα, αλλά για το πολιτικό κόστος που θα είχε για τον ίδιο η ίδρυση του Σ.Ε.Κ.Ε., καθώς φαινόταν ότι θα προσέλκυε ένα μέρος των εργατών,¹⁴⁴ για τους οποίους νωρίτερα ο βενιζελισμός είχε γίνει το μέσο για προστατευτική εργατική νομοθεσία και τη σύσταση πρώιμων εργατικών οργανώσεων.¹⁴⁵

Η σύνδεση, όμως, του κόμματος με το προλεταριάτο έγινε σε μια εποχή που ο ευρωπαϊκός σοσιαλισμός άρχισε να μετασηματίζεται με τη δημιουργία των κομμουνιστικών κομμάτων, γεγονός που προκάλεσε και τη ριζοσπαστικοποίηση των εργατικών σωματείων στην Ελλάδα.¹⁴⁶ Οι κλυδωνισμοί από την αλλαγή στο χαρακτήρα του συνδικαλισμού και η συνακόλουθη σύγκρουση ανάμεσα στο εργατικό

Ouvriere de Salonique a l' époque des guerres balkaniques», *East European Quarterly*, τ. XVI/4, σ. 383 - 410. Α. Λιάκος, *Η σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία. Τα καταστατικά τους*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1985. Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, *Η Σοσιαλιστική Οργάνωση Φεντερασιόν Θεσσαλονίκης 1909 – 1918. Ζητήματα γύρω από τη δράση της*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1989.

Λειτουργούσε ως ένας χώρος συνάντησης των εθνοτήτων, πολύχρωμος και πολύγλωσσος, ωστόσο, οι Έλληνες φαίνεται να είχαν τη μικρότερη συμμετοχή πριν από το 1912. Εξάλλου ήταν οργανωμένοι σε συντεχνίες και ταμεία αλληλοβοήθειας και ελέγχονταν στενά από τον Εθνικό Σύνδεσμο που ήταν επικεφαλής της ελληνικής κοινότητας και που στη φάση αυτή δεν ήθελε να προκαλεί την ηγεσία των Νεοτούρκων. Μαρκέτος, *ό.π.*, σ. 163. Μετά το 1912, η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία κατόρθωσε να εδραιωθεί μεταξύ των ελλήνων εργατών. Ακόμη και η οργάνωση το 1917, του Εργατικού Κέντρου με τη βοήθεια των αρχών και του Φιλελεύθερου κόμματος ιδιαίτερα, Βλ. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική...*, *ό.π.*, σ. 99. το οποίο εξελίχθηκε σε εστία της σοσιαλιστικής κίνησης στην πόλη, δεν μπόρεσε να εξουδετερώσει την τοπική και ευρύτερη επιρροή της Φεντερασιόν. Παρά τις αρχικές επιφυλάξεις και θέσεις της Ομοσπονδίας, όταν οριστικοποιήθηκε το ζήτημα της ένταξης της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος ο Μπεναρόγια στήριξε το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα και υπήρξε από τους πρωτεργάτες ίδρυσης του Σ.Ε.Κ.Ε. (Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος), το 1918, ακολουθώντας γενικά μια μετριοπαθή γραμμή και προσπαθώντας να συμβιβάσει τις αντικρουόμενες πλευρές. Βλ. Φουντανόπουλος, «Μισθωτή εργασία», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1900 – 1922 Οι Απαρχές*, τ. α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα χ.χ., σ. 113.

¹⁴⁴ Λεονταρίτης, *ό.π.*, σ. 278, 279

¹⁴⁵ Μανρογοδάτος, *Stilborn...* *ό.π.*, σ. 142.

¹⁴⁶ Φουντανόπουλος, «Μισθωτή εργασία»..., *ό.π.*, σ. 113.

κίνημα και το κράτος, τον καιρό των μεγάλων απεργιών του 1919 προκάλεσαν ρήξη στην ενότητα της Γ.Σ.Ε.Ε. αλλά και σκλήρυνση του νομοθετικού πλαισίου.¹⁴⁷ Έγιναν διώξεις σοσιαλιστών, ωστόσο οι έντονες διαμαρτυρίες της Γ.Σ.Ε.Ε. οδήγησαν την κυβέρνηση και τον συμπαθόντα τύπο σε εξισορροπητικές ενέργειες, όπου στα σχετικά δημοσιεύματα επανερχόταν ο διαχωρισμός ανάμεσα στις bona fide εργατικές οργανώσεις και τους σοσιαλιστές,¹⁴⁸ διάκριση που είχε εμφανιστεί στον ελληνικό Τύπο από τις απεργίες των καπνεργατριών του 1914.¹⁴⁹

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '20 το Σ.Ε.Κ.Ε. (μετονομάστηκε από Σ.Ε.Κ.Ε. σε Κ.Κ.Ε. στο 3ο Έκτακτο Συνέδριο το 1924¹⁵⁰) που είχε προσχωρήσει από το Δεκέμβριο του 1919 στην Κομιντέρν, είχε εξασφαλίσει μια αρκετά σταθερή πολιτική επιρροή σε ορισμένα κοινωνικά στρώματα, η οποία αποτυπώθηκε με σαφήνεια στο αποτέλεσμα των εκλογών του 1926 που συγκέντρωσε το 4,38%, εκλέγοντας 10 βουλευτές. Οι εκλογές της 5^{ης} Μαρτίου 1933 και 26^{ης} Ιανουαρίου 1936 με ποσοστά 6% και 5,76% αντίστοιχα τεκμηριώνουν τη διαπίστωση για τη σταθερότητα της εκλογικής του βάσης. Η εκλογική του επιρροή βρισκόταν συγκεντρωμένη στη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και τη Θράκη. Ως προς τη Μακεδονία τα υψηλότερα ποσοστά, γύρω στο 20%, βρίσκονταν στην περιφέρεια ενώ η Θεσσαλονίκη είχε ένα ποσοστό 13,8%. Στη δεκαετία του '20 η επιρροή του Κ.Κ.Ε. στην πόλη είχε ως βασικό συμπαγή πυρήνα την εβραϊκή κοινότητα, που αποτελούσε περίπου το 1/4 του πληθυσμού και σημαντικό τμήμα της εργατικής τάξης. Η συγκεκριμένη επιρροή, άμεση συνέχεια της παράδοσης της Φεντερασιόν, εμφάνισε σταδιακή μείωση κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, για να φτάσει στις εκλογές

---

¹⁴⁷ Φουντανόπουλος, *ό.π.*, σ. 113.

¹⁴⁸ Λεονταρίτης, *ό.π.*, σ. 281.

¹⁴⁹ Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός...», *ό.π.*, σ. 197.

¹⁵⁰ Δάγκας, «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922 – 1940. Ο Μεσοπόλεμος*, (επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ), τ. β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 164. Στη δεκαετία του '30 αποκρυσταλλώνονταν ζυμώσεις και πολιτικο – ιδεολογικές διεργασίες ρεφορμιστών του εργατικού συνδικαλισμού και δημιουργούνταν οι όμιλοι των σοσιαλιστών. Το 1931 είχε γίνει στη Θεσσαλονίκη και το ιδρυτικό συνέδριο του Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδος που επικυρώθηκε από το ενωτικό Έκτακτο συνέδριο του 1932. Βλ. Σχετικά Γρηγόρης Ψαλλίδα, «Τομές και συνέχειες στην επεξεργασία στρατηγικής από τους έλληνες σοσιαλιστές στις δεκαετίες του '30 και του '40», *Η Ελλάδα '36 - '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες* (επιμ. Χάγκεν Φλάισερ), Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 166 – 198.

του 1936 στα ίδια επίπεδα με τον υπόλοιπο ελληνικό πληθυσμό της πόλης. Έτσι, ενώ στις εκλογές του 1926 το Κ.Κ.Ε. συγκέντρωσε περισσότερο από το 35% των ψήφων των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης,¹⁵¹ η αντίστοιχη επιρροή του στις εκλογές του 1936 κυμάνθηκε στο 12%.¹⁵²

Πάντως τα εκλογικά αποτελέσματα, της δεκαετίας του 1920 και οι θέσεις του Κ.Κ.Ε. για το Μακεδονικό έκαναν τους αστούς πολιτικούς να ανησυχήσουν έντονα για τους έλληνας κομμουνιστές.¹⁵³ Η συγκρότηση του αντικομμουνιστικού κράτους πήρε συγκεκριμένη μορφή με την ψήφιση του ιδιώνυμου από την κυβέρνηση Βενιζέλου στις 18 Ιουνίου 1929, σύμφωνα με το οποίο κάθε πράξη ενάντια στο κοινωνικό σύστημα θεωρούνταν ποινικό αδίκημα. Ήταν η εποχή της δημιουργίας ποικίλων εθνικιστικών οργανώσεων.¹⁵⁴

Μετά το 1930, λόγω της οικονομικής κρίσης, του ιδιώνυμου, της διάλυσης ομοσπονδιών που δεν ήταν κομμουνιστικές, όπως των δημοσίων υπαλλήλων, και τελικά της ανόδου στην εξουσία του Λαϊκού Κόμματος που δεν είχε δεσμούς με τους συνδικαλιστές και την κυρίαρχη σε αυτούς παράταξη, το εργατικό και συνδικαλιστικό κίνημα με όλη του την ανομοιογένεια πέρασε από μια διαδικασία

---

¹⁵¹ Βλ. Δημοσθένης Δώδος, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του ελληνικού κράτους 1915 - 1936*, Σαββάλας, Αθήνα 2005, σ. 164 και 157 - 170.

¹⁵² Εφ. *Ριζοσπάστης*, 17 Νοεμβρίου 1926. Επίσης Μανρογορδάτος, *Stilborn... ό.π.*, σ. 253 - 262, καθώς και Ν. Γεωργαντίδης και Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του Κ.Κ.Ε. μεταξύ των δύο πολέμων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 36 - 37, 1979, σ. 455. Όλα στο Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η εκλογική επιρροή της κομμουνιστικής Αριστεράς, 1936 - 1951. Συνέχειες και ασυνέχειες», *Η Ελλάδα '36 - '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, (επιμ. Χάγκεν Φλάισερ), Καστανιώτης 2003, σ. 224 - 229 και υποσ. 8.

¹⁵³ Για το Κ.Κ.Ε. και το Μακεδονικό βλ. Αλέκος Παπαπαναγιώτου, *Το Μακεδονικό ζήτημα και το Βαλκανικό Κομμουνιστικό Κίνημα 1918 - 1939*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992, σ. 67- 86.

¹⁵⁴ Βλ. Mazower, «Η συγκρότηση του αντικομμουνιστικού κράτους», *Ίστωρ*, 3, 1991, σ. 65 - 84. Για την κατανόηση της συγκρότησης του αντικομμουνιστικού κράτους, της θέσπισης του ιδιώνυμου και της κατάχρησής του, για τη βίαιη καταστολή των εργατικών αγώνων, ο Μαυρογορδάτος τονίζει ότι πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι το Κ.Κ.Ε. ήταν το μόνο κομμουνιστικό κόμμα στην Ευρώπη, που προπαγάνδισε ανενδοίαστα και απερίφραστα τον εδαφικό ακρωτηριασμό του εθνικού κράτους. Στο «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 16 - 17. Άλλες τέτοιες οργανώσεις ήταν, για παράδειγμα η Αντικομμουνιστική Οργάνωση Μακεδονίας - Θράκης με 1.650 μέλη σε όλη τη Μακεδονία. Βλ. Μουτάφης, *ό.π.*, σ. 27, υποσ. 43. Επίσης η Εθνική Παμφοιτητική Ένωση (Ε.Π.Ε.), η Εθνική Λεγεών και άλλες, βλ. Δώδος, *ό.π.*, σ. 178.

«πολιτικοποίησης» και σημειώθηκε μια εντυπωσιακή άνοδος των απεργιακών κινητοποιήσεων σε σχέση με το προηγούμενο διάστημα. Τα αιτήματα ξεκινούσαν από τη μη αλλαγή κατανομής της εργασίας στον εργασιακό χώρο από τους εργοδότες (καπνεργάτες) και έφτανε στην προστασία των ανέργων, που ήταν το σημαντικότερο πρόβλημα για τη Θεσσαλονίκη, στη βελτίωση των συνθηκών εργασίας, στην αύξηση των ημερομισθίων, στον καθορισμό κατώτατου ορίου μισθού και ημερομισθίου¹⁵⁵ αλλά η ικανοποίηση των αιτημάτων ήταν από ελάχιστη ως ανύπαρκτη. Κορυφαία τραγική εκδήλωση ήταν η σύγκρουση μεταξύ απεργών και εφίππων χωροφυλάκων και στρατού στη Θεσσαλονίκη, το Μάιο του 1936, όπου σύμφωνα με υπολογισμούς σκοτώθηκαν 9 τουλάχιστον απεργοί και τραυματίστηκαν περίπου 300,¹⁵⁶ η οποία αποτέλεσε και τη δικαιολογία για την κήρυξη της δικτατορίας του 1936.

1.6 Συγκρότηση αντικομμουνιστικού κράτους: Οι εθνικιστικές οργανώσεις και τα γεγονότα στο συνοικισμό Κάμπελ

Η Ε.Ε.Ε. (Εθνική Ένωσις «Η Έλλάς»), η «Τρία Έψιλον», έκανε την εμφάνισή της στη Θεσσαλονίκη, τον Ιανουάριο του 1927 ως αλληλοβοηθητικό σωματείο, με επικεφαλής τον έμπορο, Γ. Κοσμίδη, γνωστό για την αντιεβραϊκή του συμπεριφορά.¹⁵⁷ Η Ε.Ε.Ε. ήταν οργανωμένη ημιστρατιωτικά (στολές, κράνη, γκλομπ, βήμα της χήνας) με αρκετή δύναμη στη Μακεδονία, ενώ συναντάμε παραρτήματά της και στο Βόλο.¹⁵⁸ Στη μορφή της οργάνωσης μπορούμε να αναγνωρίσουμε επιδράσεις των φασιστικών συλλόγων - σωματείων που δρούσαν σε Μακεδονία και

---

¹⁵⁵ Βλ. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική...ό.π.*, σ. 127. Επίσης Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», *ό.π.*, τ. β1, σ. 313 - 329.

¹⁵⁶ Ροβέρτος Φακιάλας, «Οικονομικές εξελίξεις στην αγορά εργασίας στην περίοδο 1936 – 1940, *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 – 1944. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, (επιμ. Χάγκεν Φλάισερ, Νίκος Σβορώνος), Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., Αθήνα 1989, σ. 167.

¹⁵⁷ Μαρία Βασιλικού, «Εθνοτικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Η περίπτωση του εμπρησμού του Κάμπελ», *Ίστωρ*, 7, 1994, σ. 153 - 174. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Χονδροματίδης Ιάκωβος, «Η εποχή της δράσης», *Η μαύρη σκιά στην Ελλάδα. Εθνικοσοσιαλιστικές και φασιστικές οργανώσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και της γερμανικής Κατοχής (1941 - 1944). Οι μονογραφίες του περιοδικού Στρατιωτική Ιστορία*, Αθήνα 2001, σ. 11 - 33. Επίσης, Γιάννης Ανδρικόπουλος, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού*, Αθήνα 1977, σ. 12 - 13.

¹⁵⁸ Βλ. Νίτσα Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης 1941 – 1944: ιστορική έρευνα για το νομό Μαγνησίας*, τ. 1, χ. έ., Βόλος 1985, σ. 109 - 111.

Θεσσαλονίκη.¹⁵⁹ Την ίδια χρονιά έγιναν επεισόδια εναντίον εβραϊκών καταστημάτων από ακραία στοιχεία και τον ίδιο χρόνο εκδόθηκε η αντισημιτική εφημερίδα *Μακεδονία*. Σύμφωνα με τις ίδιες εκτιμήσεις, η συνεχιζόμενη αντιπαλότητα που είχε δημιουργηθεί μεταξύ Εβραίων και προσφύγων οξύνθηκε περισσότερο με την πυρπόληση αρκετών εβραϊκών εμπορικών κέντρων.¹⁶⁰

Τα περισσότερα μέλη της Ε.Ε.Ε. ήταν άνθρωποι φτωχοί και είχαν συσπειρωθεί εκεί καθώς ως στόχος της οργάνωσης σε αυτήν τη φάση παρουσιαζόταν η βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου και η επαγγελματική τους αποκατάσταση.¹⁶¹ Όμως, στο καταστατικό του 1929, στόχοι ήταν η προστασία της θρησκείας, η προπαγανδευτική κάθε έλληνα πολίτη για την αντιμετώπιση οποιασδήποτε ξένης προπαγάνδας και απόπειρας εναντίον της εδαφικής ακεραιότητας του έθνους και η αποκατάσταση του ηθικού του στρατού από το πλήγμα της μικρασιατικής ήττας και της εθνικής συμφοράς¹⁶² καθώς και η ίδρυση Λέσχης, εντευκτηρίου και γραφείου εξεύρεσης εργασίας.¹⁶³ Σύμφωνα με τις ενέργειες και τις εκτιμήσεις ηγετικών στελεχών της οργάνωσης, δύο από τα εμπόδια στην υλοποίηση των στόχων που είχαν τεθεί, ήταν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης και οι κομμουνιστές, τάσεις που αναπτύχθηκαν στην οργάνωση ιδιαιτέρως από το 1929 και μετά.¹⁶⁴ Προτεινόταν ανοιχτά ο εξοστρακισμός από το κοινωνικό σώμα ως εμποδίων των εκ γενετής αλλόγλωσσων και αλλόθρησκων Εβραίων αλλά και των ελλιπούς εθνικής συνείδησης κομμουνιστών.

Οι τοπικές αρχές στήριζαν την οργάνωση με επίσημες παρουσίες στα εγκαίνια γραφείων της οργάνωσης κεντρικά και τοπικά¹⁶⁵ και φαίνεται ότι η βενιζελική πολιτεία στήριξε κάθε μορφή ομάδας που προήγαγε την ιδέα της εθνικής ομογενοποίησης που είχε έρθει για να αντικαταστήσει τη Μεγάλη Ιδέα.

---

¹⁵⁹ Βλ. παραπάνω σ. 63 - 64.

¹⁶⁰ Matilde Morcillo, «Η Ισπανία και οι Σεφαραδίτες της Θεσσαλονίκης 1913 – 1945», 1936. *Ελλάδα και Ισπανία* (επιμ. Δημήτρης Ε. Φιλίππης), Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 188.

¹⁶¹ Θεοδόσης Τσιρώνης, «Η οργάνωση Εθνική Ένωσις “Η Ελλάς” (Ε.Ε.Ε.) στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1927 - 1936). Τα καταστατικά και η δράσης της», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τ. 6, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 2002, σ. 294.

¹⁶² Βλ. Μουτάφης, ό.π., σ. 400 - 401.

¹⁶³ Τσιρώνης, ό.π., σ. 294.

¹⁶⁴ Τσιρώνης, ό.π., σ. 296.

¹⁶⁵ Βλ. Μουτάφης, ό.π., σ. 400 - 401.

Το Νοέμβριο του 1933 το σωματείο διασπάστηκε, για να δημιουργηθεί από μια ομάδα του το «Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα – Εθνική Ένωση Ελλάς» με ιδρυτικά μέλη 2 τραπεζικούς υπαλλήλους, 1 δικηγόρο, 1 ιδιωτικό υπάλληλο, 1 δημοτικό υπάλληλο, 1 φοιτητή, 1 φωτογράφο, 1 υποδηματεργάτη, μια σύνθεση που λίγο πολύ διαπερνούσε όλα τα κοινωνικά στρώματα.¹⁶⁶ Το σωματείο αυτοδιαλύθηκε μέσα στο 1935 ενώ το κόμμα στις δημοτικές και βουλευτικές εκλογές της περιόδου 1934 – 1936 δεν απέσπασε σημαντικό ποσοστό ψήφων, για να θεωρηθούν υπολογίσιμη εκλογική δύναμη.¹⁶⁷

Τον Ιούνιο του 1931 ξέσπασε θόρυβος γύρω από το εβραϊκό σιωνιστικό αθλητικό σωματείο «Μακάμπι» της Θεσσαλονίκης και τη συμμετοχή αντιπροσώπου του σε συνέδριο στη Σόφια, που αμφισβητούσε την ελληνικότητα της Μακεδονίας.¹⁶⁸ Αντιπροσωπεία της Ισραηλιτικής Κοινότητας¹⁶⁹ διαβεβαίωσε το Γενικό Διοικητή Μακεδονίας, Στυλιανό Γονατά, ότι δεν υπήρχε καμία αλήθεια σε ό,τι λεγόταν. Μάλιστα στον Τύπο δημοσιεύτηκε ανακοίνωση από την κοινότητα απευθυνόμενη στη διανοούμενη μερίδα του ελληνικού λαού, με την οποία ζητούσε να αναλάβει αυτή δράση και να δια φωτίσει τις λαϊκές μάζες για την εσκεμμένη τάση «προς δημιουργίαν συνεχών εβραϊκών ζητημάτων εκ του μη όντος».¹⁷⁰ Φαίνεται ότι η

---

¹⁶⁶ Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, παλαιό, φ. 1539/1933 - 1934: «Ένωσις Ε.Ε.Ε.».

¹⁶⁷ Στράτος Ν. Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη 1941 – 1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 118.

¹⁶⁸ Ένας εθνικός σύλλογος των Εβραίων, που ιδρύθηκε προς τα τέλη του 1908, ήταν η αθλητική οργάνωση «Μακάμπι». Το έναυσμα είχε δοθεί από την επίσκεψη 100 Μακκαβαίων, από τον ομώνυμο σιωνιστικό σύλλογο της Φιλιππούπολης, που συμμετείχαν με τη βουλγαρική αντιπροσωπεία στους εορτασμούς της πόλης μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων. Ήταν ο πιο δημοφιλής σύλλογος με 250 - 400 μέλη και, πέρα από αθλητικές επιδόσεις, οι δραστηριότητές του περιελάμβαναν διαλέξεις πάνω σε εθνικά θέματα, μορφωτικές ανταλλαγές, μαθήματα για το σιωνισμό και καλλιτεχνικές δραστηριότητες, με τη συμμετοχή της χορωδίας του συλλόγου στις διάφορες εορταστικές εκδηλώσεις και με την οργάνωση θεατρικών παραστάσεων. Βλ. Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι... ό.π.*, σ. 237.

¹⁶⁹ Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο χρησιμοποιούμε, όπως και ο Τύπος της εποχής, τον επίσημο όρο Ισραηλιτική Κοινότητα, καθώς αυτή είχε επίσημα αναγνωριστεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως το 1923. Βλ. *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Αθήνα, ΦΕΚ 195, 28 Ιουνίου 1923. Σε όλη την εργασία χρησιμοποιείται ο όρος Εβραίος, που είναι γενικός και αποδίδει το συγκεκριμένο λαό σε όλες τις εποχές και με όλα τα χαρακτηριστικά του.

¹⁷⁰ Βλ. «Η υπόθεση “Μακάμπη”», εφ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 26 Ιουνίου 1931 και *ό.π.*, 24 Ιουνίου 1931.

κοινότητα αντιμετώπιζε μια γενικευμένη εχθρότητα αλλά είχε συγκεκριμένη άποψη για το ποιοι υποκινούνταν σε βιαιοπραγίες εναντίον των Εβραίων: οι λαϊκές μάζες, ο φτωχός κόσμος, οι πρόσφυγες των συνοικισμών. Άνθρωποι ευάλωτοι σε ιδεολογική χειραγώγηση, η οποία τους υπεδείκνυε – κυρίως μέσω του Τύπου και συγκεκριμένα της εφημερίδας *Μακεδονία*¹⁷¹ και μέσω των παραπάνω οργανώσεων – τους υπαίτιους για την κατάσταση τους.¹⁷² Η *Εφημερίς των Βαλκανίων* διατηρούσε τις επιφυλάξεις της για το θέμα, και είχε μια πιο μετριοπαθή στάση.¹⁷³

Το σωματείο «Μακάμπι» προωθούσε σιωνιστικές ιδέες και ίσως έκανε κάποιες κινήσεις που θεωρήθηκαν ύποπτες, σίγουρα, όμως, δεν επρόκειτο για μια γενικευμένη πρακτική της Ισραηλιτικής Κοινότητας. Πάντως οι διαδόσεις οδήγησαν σε επεισόδια ανάμεσα σε Εβραίους και στην Παμφοιτητική Εθνική Ένωση, εθνικιστική φοιτητική οργάνωση και στην καταστροφή των γραφείων του σωματείου, τη νύχτα. Στο μεταξύ οι Έφεδροι Αξιωματικοί Θεσσαλονίκης ζήτησαν την παραπομπή των «Μακάμπι» επί εσχάτη προδοσία, ενώ η Ισραηλιτική Κοινότητα με διάβημα προς το Στυλιανό Γονατά ζήτησε τη διάλυση των εθνικιστικών οργανώσεων, θεωρώντας ότι αυτές ήταν υπεύθυνες για όλα τα προβλήματα. Ωστόσο, οι έφεδροι που είχαν συλληφθεί για τα επεισόδια στο γραφείο, αφέθηκαν ελεύθεροι.¹⁷⁴

Ο Βενιζέλος από την άλλη ζήτησε πληροφορίες από το Γενικό Διοικητή Μακεδονίας και προσπαθώντας να διατηρήσει τις ισορροπίες με τηλεγράφημα αποδοκίμασε «πάσαν εχθρική εκδήλωσιν κατά του τόσο νομιμόφρονος ισραηλιτικού

---

¹⁷¹ Pierron, *ό.π.*, σ. 214 - 221.

¹⁷² Σχετικά με την αναζήτηση των υπευθύνων από μια κοινωνία σε περίοδο κρίσης και τον μηχανισμό αποδιοπόμησης από το Μεσαίωνα ακόμη, και μέχρι τα νεότερα χρόνια ο φανατισμός της καθολικής εκκλησίας, οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες οδήγησαν σε μία «εθνικού και/ή φυλετικού χαρακτήρα» κατασκευή του «Εβραίου», που συνδύαζε την κατηγορία της θεοκτονίας, το μίasma, τη φιλοχρηματία και φιλαργυρία, την πονηριά και εγκληματικότητα. Και αν στον 19ο αιώνα η «θεραπεία» σε αυτήν την κατάσταση του Εβραίου ήταν το βάπτισμα, στον 20ό η εικόνα που κατασκευάστηκε φαίνεται να μην είχε άλλη «θεραπεία» παρά μόνο την εξαφάνιση. Στην ελληνική λογοτεχνική παράδοση η εικόνα του Εβραίου σχετίζεται καταρχήν με την κατηγορία της θεοκτονίας και από εκεί και πέρα συνδέεται με καθετί μιανό, βρόμικο, ανήθικο, ανίερο (κατηγορία αίματος), σχετικό με τα χρήματα και το κέρδος. Κείμενα, που απηχούν τη μεσοπολεμική κοινωνία της Θεσσαλονίκης, την δείχνουν να ακολουθεί τα στερεότυπα. Βλ. Αμπατζοπούλου, *ό.π.*, σ. 32 - 33. Επίσης, René Girard, *La violence et le sacré*, Grasset, Παρίσι 1972.

¹⁷³ Βλ. «Τελευταία ώρα», εφ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 24, 25 Ιουνίου 1931.

¹⁷⁴ Βλ. «Τελευταία ώρα», εφ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, *ό.π.*.

στοιχείου», ενώ ζήτησε να ασκηθεί δίωξη εναντίον των υπευθύνων για τα επεισόδια και εναντίον της εφημερίδας *Μακεδονία*.¹⁷⁵

Στο μεταξύ, ενώ ενώσεις εφέδρων από τη Μακεδονία και τη Θράκη εκδήλωναν τη συμπαράσταση τους προς αυτούς της Θεσσαλονίκης, η Αντικομμουνιστική Οργάνωση Νέων Μακεδονίας - Θράκης εξέφραζε τη λύπη της στην Ισραηλιτική Κοινότητα και ο Σύλλογος Φοιτητών διαμαρτυρόταν για την προσπάθεια ορισμένων οργανώσεων να συκοφαντήσουν την εβραϊκή μειονότητα και για τη σκόπιμη παρουσίαση του αγώνα αυτού ως φοιτητικού.¹⁷⁶

Παρά τις παραπάνω προσπάθειες και αυτήν της αστυνομίας, η κατάσταση παρέμεινε οξυμμένη. Σημειώθηκαν συμπλοκές στον συνοικισμό Χαριλάου, στο Ρεζί Βαρδάρ και στη συνέχεια μπήκε φωτιά στο συνοικισμό Κάμπελ, στις 29 Ιουνίου 1931, όπου οι εβραίοι κάτοικοί του εγκατέλειψαν τα σπίτια τους. Σύμφωνα με μαρτυρίες, η αστυνομία δεν έκανε τίποτε, για να τους υπερασπίσει.¹⁷⁷

Είναι χαρακτηριστικό ότι τα γεγονότα σημειώθηκαν σε εργατικούς φτωχούς συνοικισμούς. Οι κάτοικοι του συνοικισμού εγκατέλειψαν τα σπίτια τους, ενώ ήρθε στη Θεσσαλονίκη ο υπουργός Δικαιοσύνης, για να διευθετήσει την κατάσταση. Η Ισραηλιτική Κοινότητα απηύθυνε έκκληση στον πρωθυπουργό για προστασία, ενώ, μέσα σε ένα γενικότερο κλίμα φόβου, και οι κάτοικοι του συνοικισμού 151 εγκατέλειψαν τα σπίτια τους. Τύπος, αστυνομία και πολιτεία ήταν καθησυχαστικοί και παρότρυναν τους Εβραίους να επιστρέψουν σε αυτά.¹⁷⁸ Το πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού εξέφραζε τη συμπάθειά του προς αυτούς και η κοινότητα αντίστοιχα ευχαριστούσε το Βενιζέλο. Τα γεγονότα δημοσιεύθηκαν και σε εφημερίδες της Ευρώπης διογκωμένα, όπως σημείωνε η τοπική εφημερίδα.¹⁷⁹

---

¹⁷⁵ Βλ. Εφ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 25 Ιουνίου 1931.

¹⁷⁶ Βλ. *ό.π.*, 26 Ιουνίου 1931.

¹⁷⁷ Βλ. Βασιλικού, *ό.π.*, σ. 153 - 174. Επίσης Δημήτρης Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1932 - 1936)*, τ. 4, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1994, σ. 117 - 118. Δεν πρόκειται για ιστορική μελέτη, είναι, όμως, από τα λίγα έργα, που αφορούν στις κινητοποιήσεις των εργατών και κάνουν αναφορά στα συγκεκριμένα γεγονότα. Ακόμη, για περιγραφή των γεγονότων, Αιμ. Δημητριάδης, «Φοίνιξ Αγήρωρ». *Η Θεσσαλονίκη του 1925 - 1935*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 279 - 281.

¹⁷⁸ Βλ. «Η σημερινή άφιξις των Υπουργών κ. Αβραάμ και Ζάννα [...]», εφ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 1 Ιουλίου 1931 και «Αι τακτικά ανακρίσεις διά τα επεισόδια χριστιανών και ισραηλιτών [...]», *ό.π.*, 2 Ιουλίου 1931.

¹⁷⁹ Βλ. Εφ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 28 Ιουνίου, 4 Ιουλίου 1931.

Σύμφωνα, πάντως, με εκθέσεις της αστυνομίας που δημοσιεύτηκαν στον Τύπο, έγιναν συλλήψεις και άρχισαν ανακρίσεις. Πρώτοι συλληφθέντες ήταν μέλη της Αντικομμουνιστικής Κίνησης Καλαμαριάς. Δύο από αυτούς αναγνωρίστηκαν από μάρτυρες.¹⁸⁰ Το γεγονός ότι είχαν ανάμειξη στα επεισόδια πρόσφυγες δεν ήταν τυχαίο. Άλλωστε, πρόσφυγες ήταν και τα περισσότερα μέλη της Ε.Ε.Ε. Οι πρόσφυγες των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, στην προσπάθειά τους να ξεκινήσουν από την αρχή τη ζωή τους και έχοντας φτάσει ως «γνήσιοι» Έλληνες στην πατρώα γη, θεωρούσαν τους «ξένους» Εβραίους ως εμπόδιο στα σχέδιά τους. Αυτό το ιδεολόγημα καλλιεργούνταν μέσα από το λόγο του Τύπου¹⁸¹ αλλά και των εθνικιστικών οργανώσεων.

Τελικά ο δημοσιογράφος Νίκος Φαρδής κατηγορήθηκε για ηθική αυτουργία. Ο ίδιος δήλωσε ότι θεωρεί τη στάση των «Μακάμπι» προδοτική. Κλήθηκαν, ακόμη, ο πρόεδρος της Ε.Ε.Ε., ο γραμματέας και ο διευθυντής Τύπου της οργάνωσης, οι οποίοι δήλωσαν ότι δεν είχαν σχέση με τα επεισόδια. Παρότι στο τέλος Σεπτεμβρίου, οι κατηγορίες άλλαξαν, καθώς από τα τραύματα προκλήθηκαν θάνατοι και οι κατηγορούμενοι αντιμετώπιζαν πια το κακουργιοδικείο.¹⁸² Τελικά, οι τρεις κατηγορούμενοι, Κοσμίδης, Χαριτόπουλος και Φαρδής απαλλάχτηκαν. Ακολούθησε θερμότατη υποδοχή από το δ.σ. της Ε.Ε.Ε. και εκατοντάδες οπαδοί της τους

---

¹⁸⁰ Βλ. Εφ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 28 Ιουνίου, 4 Ιουλίου 1931.

¹⁸¹ Ήταν ο Φαρδής που, μέσα από την εφημερίδα *Μακεδονία*, της οποίας ήταν διευθυντής, το 1931 είχε ξεκινήσει την αντιεβραϊκή εκστρατεία, κατηγορώντας τη σιωνιστική πολιτιστική λέσχη των Μακκαβαίων για συνεργασία με τη Βουλγαρία. Το 1932 ο ίδιος είχε κυκλοφορήσει συνοδευτικά με την εφημερίδα την έκδοση της σειράς «Ιστορικά σκίτσα», μια πολύτομη ιστορία της πόλης που θα είχε στόχο τη διδασκαλία της ιστορίας της στο λαό της και ιδιαίτερα στους νέους κατοίκους της, τους πρόσφυγες. Είναι ενδεικτικό για το πώς θα παρουσίαζε την ιστορία της πόλης η σειρά, το ότι ξεκινούσε με την επίσκεψη του Απόστολου Παύλου στη Θεσσαλονίκη, το 54 μ.Χ. και τις επιθέσεις της τότε εβραϊκής κοινότητας εναντίον του. Βλ. Φαρδής Νίκος, *Θεσσαλονίκη*, βιβλιοθήκη εφημ. *Μακεδονία*, Ιστορικά σκίτσα, σειρά 1, αρ. 1, Θεσσαλονίκη 1932. Την περίοδο αυτή οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης κατηγορούνται ότι αρνούνται να μάθουν την ελληνική γλώσσα, άρα να αφομοιωθούν πολιτιστικά, και ότι αυτό ισοδυναμούσε με εθνική προδοσία. Ήδη από το 1928 είχε κυκλοφορήσει το βιβλίο του αρθρογράφου της εφημερίδας, Αριστείδη Ανδρόνικου, *Ο Ιούδας διαμέσου των αιώνων. Οι αφανείς εχθροί της ανθρωπότητας*, Εν Αθήναις, Μέλισσα, 1928. Για τα παραπάνω βλ. Αμπατζοπούλου, ό.π., σ. 205 - 206 και Βασιλικού, ό.π., καθώς και Αιμίλιο Ι. Δημητριάδη, *Η Θεσσαλονίκη του 1925 - 35*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 301 - 355.

¹⁸² Βλ. Εφ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 5, 11, 14, 24, 27 Ιουλίου, 20 Αυγ., 17, 29 Σεπτ. 1931.

υποδέχτηκαν με επικεφαλής την ορχήστρα του Παπάφειου Ορφανοτροφείου στο σιδηροδρομικό σταθμό, από όπου οδηγήθηκαν με θριαμβευτική πομπή στα γραφεία της οργάνωσης.¹⁸³

Για την απήχηση που είχαν τα συγκεκριμένα γεγονότα είναι χαρακτηριστικό και αυτό που δήλωσε τον Απρίλιο του 1932 ο συνήγορος της Ε.Ε.Ε., ότι «πριν από το Κάμπελ η Ε.Ε.Ε. είχε 12 παραρτήματα και 3.000 μέλη (στη Θεσσαλονίκη), τώρα έχει 27 παραρτήματα και 7.000 μέλη».¹⁸⁴ Επρόκειτο για μια ανοιχτή σύγκρουση προσφύγων και Εβραίων καθώς τα περισσότερα μέλη της Ε.Ε.Ε. ήταν πρόσφυγες, σύγκρουση η οποία παρέσυρε περισσότερο κόσμο σε μια αρνητική θεώρηση για τους Εβραίους, όπως έδειξε η αύξηση των μελών και των παραρτημάτων της Ε.Ε.Ε., η αθώωση των κατηγορουμένων για ηθική αυτουργία και η πανηγυρική υποδοχή τους μετά τη δίκη στην πόλη.

Η δικτατορία του Μεταξά με τον κατασταλτικό της χαρακτήρα ήταν αυτή που θα άμβλυne τις εντάσεις και τις αντιθέσεις ανάμεσα σε Έλληνες και Εβραίους τουλάχιστον ως προς τους τρόπους με τους οποίους αυτές εκδηλώνονταν.

---

¹⁸³ Τσιρώνης, ό.π., σ. 300.

¹⁸⁴ Βλ. Χονδροματίδης, ό.π., σ. 15

Κεφάλαιο δεύτερο

Στα χρόνια του Μεταξά

2.1 «Φιλοεβραϊκή» πολιτική του καθεστώτος Μεταξά

Ένα μήνα μετά το πραξικόπημα, ο Μεταξάς επισκέφτηκε τη Θεσσαλονίκη και καθησύχαζε τους Εβραίους σε σχέση με την πολιτική που θα ακολουθούσε. Την ίδια στιγμή που οι πολιτικοί άντρες του καθεστώτος συμμετείχαν στα μεγάλα ευρωπαϊκά φασιστικά συνέδρια, όπου γινόταν συζήτηση για τους φυλετικούς νόμους και τον αποκλεισμό των Εβραίων από τη ζωή των κρατών,¹ η φυλετική προπαγάνδα του καθεστώτος, σε αντίθεση με αυτήν των ναζί, δεν προκαλούσε ανησυχία στον εβραϊκό κόσμο: «... Είμαστε ικανοποιημένοι από τον τρόπο με τον οποίο συνεισφέρουν στην πρόοδο της Ελλάδας. Δεν κάνουμε κανέναν διαχωρισμό μεταξύ αυτών και των χριστιανών. Τους μεταχειριζόμαστε με βάση την αρχή της πλήρους ισότητας με τους υπόλοιπους έλληνες πολίτες. Όλοι έχουν τις ίδιες υποχρεώσεις και απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα».² Ακόμη και ο αντικομμουνιστικός λόγος της 4^{ης} Αυγούστου δεν περιλάμβανε καθόλου το προϋπάρχον ιδεολόγημα της ταύτισης του κομμουνισμού με τον εβραϊσμό, η οποία χαρακτήριζε τον αντικομμουνιστικό λόγο του Μεσοπολέμου.³⁴

Από τη μια με την απαγόρευση κυκλοφορίας των εφημερίδων σταμάτησε να κυκλοφορεί στη Θεσσαλονίκη και ο Τύπος, που ασκούσε αντισημιτική προπαγάνδα,

---

¹ Bernard Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη Νεότερη Ελλάδα*, Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 243.

² Βλ. Pierron, *ό.π.*, σ. 251, 253.

³ Από τη μέχρι τώρα έρευνα φαίνεται ότι το παλαιότερο αυτοτελές ελληνικό αντικομμουνιστικό σύγγραμμα είναι το *Τι εστί μολσεβικισμός* του Αριστείδη Ανδρονίκου, όπου το βασικό επιχείρημα του έργου είναι η παραπάνω ταύτιση. Βλ. σχετικά Στρατής Μπουρνάζος, «Το ελληνικό αντικομμουνιστικό έντυπο (1925 – 1967). Μια πρώτη προσέγγιση», *Αρχειοτάξιο*, 5, Μάιος 2003, σ. 54 - 55.

⁴ Σε νεολαιίστικα έντυπα βρέθηκαν μόνο δύο παρόμοιες αναφορές, οι οποίες πιθανότατα προέρχονταν από τον ίδιο συντάκτη, ενώ υπάρχουν και τρεις αναφορές από τον Ιωάννη Μεταξά σε προσωπικά του κείμενα, που φαίνεται να έχουν αντισημιτικό χαρακτήρα. Βαγγέλης Αγγελής, «Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 179. Οι αναφορές από το Μεταξά είναι στο *Ημερολόγιο* του και στο *Τετράδιο Σκέψεων*.

όπως η *Μακεδονία*,⁵ ενώ από την άλλη μέσα από ποικίλα άρθρα παρουσιάζονταν οι λόγοι για τους οποίους το Νέο Κράτος μπορούσε να έχει «εμπιστοσύνη» στο ισραηλιτικό στοιχείο της Θεσσαλονίκης. Σε σχετικό άρθρο ο υπουργός Κοτζιάς έλεγε: «Οι Ισραηλίται [...] άνθρωποι πατριώται, της εργασίας, άνθρωποι της οικογένειας, στοιχεία συντηρητικά, σύσσωμοι υπηρετούν τας κατευθύνσεις του Αρχηγού της κυβερνήσεως και ανεπιφύλακτα και άνευ ουδενός όρου, ως εις άνθρωπος πιστεύουν τον Ιωάννη Μεταξά [...]». Μέσα από το λόγο του Τύπου και των εκπροσώπων της εξουσίας αναδείχθηκε μία φιλική πολιτική του Νέου Κράτους απέναντι στην Ισραηλιτική Κοινότητα της πόλης. Από την ίδια την κοινότητα φαίνεται ότι καλλιεργούνταν μια αντίστοιχη στάση, πιθανότατα και σε ένδειξη ευγνωμοσύνης προς την κυβέρνηση και τα νέα ήθη που προοιωνιζόταν. Στο πλαίσιο αυτό παρατέθηκε δεξίωση από τον αρχιραβίνο στον υπουργό Κοτζιά με σχετικούς λόγους και εκδηλώσεις από τη νεολαία της «Μακάμπι»,⁶ το σύλλογο που είχε κατηγορηθεί για αντεθνική στάση στις αρχές της δεκαετίας του '30 και αυτό είχε αποτελέσει την αφορμή για τα γεγονότα στο συνοικισμό Κάμπελ.

Τονιζόταν με ιδιαίτερη έμφαση η συμμετοχή της κοινότητας στις εθνικές επετείους. Ο δε αποκριατικός χορός του Εβραϊκού Κεφαλαίου συνδέθηκε με το γεγονός τη εγγραφής του Μεταξά στη Χρυσή Βίβλο της Παλαιστίνης.⁷ Λίγο αργότερα η είδηση για την εγγραφή στη Χρυσή Βίβλο αναφερόταν και στην εβραϊκή εφημερίδα της Μ. Βρετανίας «Ισραηλιτικό Χρονικό», με ιδιαίτερη αναφορά στην «πατριωτική συμπεριφορά της Ελληνικής Κυβερνήσεως έναντι των εν Ελλάδι Εβραίων».⁸ Ενδιαφέρουσα, επίσης, ήταν η παρουσίαση από τον ίδιο τον αρχιραβίνο Κόρετς της σύνδεσης ελληνικού και ισραηλιτικού στοιχείου στα πλαίσια του Νέου Κράτους, όπου τονιζόταν ότι έχει επέλθει συναδέλφωση των δύο λαών και ότι «υπό το ένδοξο σκήπτρο του βασιλέως Γεωργίου και την δροσερήν πνοήν της Εθνικής

---

⁵ Βλ. Pierron, *ό.π.*, σ. 253.

⁶ Ν. Κοντομήτρος, «Ο υπουργός κ. Κοτζιάς ομιλεί προς τον “Ταχυδρόμον”». Το ενδιαφέρον της κυβερνήσεως υπέρ των αθλητών και η εμπιστοσύνη των επαγγελματιών προς το Νέον Κράτος. Η έννοια των εκδηλώσεων του ισραηλιτικού στοιχείου», εφ. *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, 2 Φεβρ. 1937.

⁷ «Το Εικοσιτετράωρον της ζωής. Η Θεσσαλονίκη που χορεύει.», εφ. *Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος*, 9 Μαρτ. 1937.

⁸ «Το όνομα του κ. Μεταξά εις Εβραϊκὴν Βίβλον», εφ. *Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος*, 20 Απρ. 1937.

Αναγεννήσεως, έχουν την δυνατότητα να αναπτύξουν όλες των τας ζωτικές δυνάμεις και την ενεργητικότητά των διά το καλόν της κοινής πατρίδος». ⁹ Ύστερα από την κρατική ενίσχυση των άπορων Ισραηλιτών ενόψει των εορτών του Πάσχα από την κυβέρνηση, ο πρόεδρος της κοινότητας, Γκατένιο, δημοσίευε θερμή ευχαριστήρια επιστολή στην εφημερίδα. ¹⁰

Ο επίσημος λόγος του καθεστώτος απαντούσε καθησυχαστικά στην αγωνία των Εβραίων για το αν θα ακολουθηθούν πολιτικές παρόμοιες με αυτές των ναζί στην Ευρώπη. Παράλληλα, η πολιτική πρακτική στην πόλη της Θεσσαλονίκης στόχευε στο να αμβλύνει τις αντιθέσεις επιλύοντας ζητήματα που για χρόνια ταλάνιζαν την κοινότητα και τη δημοτική αρχή ή τις ελληνικές κυβερνήσεις. Το ένα ήταν το ζήτημα του νεκροταφείου, για το οποίο η κοινότητα δέχτηκε να παραχωρήσει 33.000 τ.μ. χωρίς αντάλλαγμα από τα οποία 12.300 τ.μ. παραχωρούνταν στο πανεπιστήμιο ενώ τα υπόλοιπα αποφασίστηκε να δεντροφυτευτούν και να μετατραπούν σε κλειστό πάρκο με κρατικά έξοδα, ενώ το δημοτικό συμβούλιο θα διέθετε νέο χώρο στην κοινότητα για την ταφή των νεκρών. ¹¹ Το άλλο ήταν οι οφειλόμενοι φόροι των κοινοτικών κτιρίων στο υπουργείο Οικονομίας, για τα οποία η κυβέρνηση Ιω.

---

⁹ «Επί τη εθνική εορτή. Οι Ισραηλίται διά την Ελλάδα. Ο λόγος του σοφολογιώτατου αρχιραββίνου δρος Κόρετς κατά την εορτή εις τη συναγωγή Μπεθ Σαούλ», εφ. *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, 27 Μαρτ. 1937.

¹⁰ «Οι Ισραηλίται ευγνωμονούν τον αρχηγόν της κυβ/σεως διά το υπέρ αυτών ενδιαφέρον», εφ. *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, 2 Απριλίου 1947.

¹¹ Το εβραϊκό νεκροταφείο Θεσσαλονίκης ήταν μια μεγάλη έκταση όπου από αιώνες είχε παραχωρηθεί στους Ισραηλίτες το δικαίωμα να θάβουν τους νεκρούς τους. Στο βορρά συνόρευε με το ελληνικό νεκροταφείο, στο νότο με το τουρκικό ενώ δυτικά εκτεινόταν κατά μήκος των τειχών που συνέδεαν παλαιότερα το Λευκό Πύργο με την Κιουτσούκ Σελανίκ, τη μικρή Θεσσαλονίκη. Μέχρι το 1922 και παρά τα μεμονωμένα περιστατικά βεβήλωσης μετά την προσάρτηση της πόλης στην Ελλάδα ο δήμος δεν είχε πρόβλημα με το νεκροταφείο καθώς αυτό βρισκόταν έξω από την πόλη. Ωστόσο, με τους πρόσφυγες ήταν ανάγκη να δημιουργηθούν νέες συνοικίες ανατολικά για να φιλοξενήσουν τους νέους κατοίκους. Επιπλέον ο πολεοδόμος Εμπράρ στα σχέδια ανοικοδόμησης της πόλης μετά την πυρκαγιά του 1917 σχεδίαζε πάρκα και την επέκταση του πανεπιστημίου στο χώρο της νεκρόπολης και θεωρούσε ότι για λόγους αισθητικής και δημόσιας υγιεινής έπρεπε να βρεθεί μια ικανοποιητική λύση για τη μεταφορά του νεκροταφείου. Έτσι από το 1925 και μετά η απαλλοτρίωση της μεγάλης αυτής έκτασης αποτέλεσε κύριο αίτημα όλων των δυσαρεστημένων ανεξάρτητα από την προέλευσή τους και το θέμα δηλητηρίαζε τις διακοινοτικές σχέσεις. Το καθεστώς αυτό διατηρήθηκε μέχρι την επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά οπότε επήλθε συμφωνία που κατοχυρώθηκε με το νόμο 890 της 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1937. Βλ. Pierron, *ό.π.*, σ. 236 - 239, 252 - 253.

Μεταξά προχώρησε στις ζητούμενες απαλλαγές, ώστε ορισμένα από τα έσοδα αυτά να είναι αφορολόγητα. Επίσης τα σχολεία της Alliance που κινδύνευαν να περιληφθούν στον κατάλογο των ξένων σχολείων εντάχθηκαν τελικά στην κοινότητα.¹²

Οι λόγοι γι' αυτήν την πολιτική του καθεστώτος πρέπει να αναζητηθούν σε ένα συνδυασμό παραγόντων. Ήταν μια μειονότητα που δεν αναφερόταν σε εθνικό κράτος και άρα δεν αποτελούσαν κίνδυνο για την εδαφική ακεραιότητα της χώρας, ωστόσο τον προσεταιρισμό της κοινότητας επεδίωκαν τόσο οι Ιταλοί όσο και οι Ισπανοί, κάτι που ήθελε να αποφύγει το μεταξικό καθεστώς.¹³ Όπως διατυπώνεται στο δημόσιο λόγο του καθεστώτος «Οι Ισραηλίται [...] υπηρετούν τας κατευθύνσεις του αρχηγού της κυβερνήσεως [...]», άρα δεν υπήρχε λόγος περιθωριοποίησής τους ή «τιμωρίας» τους σε αντίθεση με άλλες μειονότητες όπως οι Σλαβομακεδόνες ή οι Κουτσόβλαχοι. Για τους τελευταίους λήφθηκαν εκτεταμένα και αυθαίρετα αστυνομικά μέτρα για την εξάλειψη της «απαγορευμένης γλώσσας», στα πλαίσια της γενικότερης εκστρατείας που εξαπολύθηκε επί Μεταξά για την εξάλειψη των απαγορευμένων γλωσσών.¹⁴ Επρόκειτο για μια πολιτική που φαίνεται να εφαρμόστηκε με διαφορετική ένταση απέναντι στις διάφορες αλλόγλωσσες εθνοτικές ομάδες, πιθανώς ανάλογα με το πόσο επικίνδυνες τις θεωρούσαν οι κρατικές αρχές για τη συνοχή και τον αστικό τρόπο λειτουργίας του κράτους.¹⁵

Επιπλέον η σταθερή οικονομική σχέση στον τραπεζικό τομέα με τη Μ. Βρετανία φαίνεται ότι έκανε το καθεστώς να πιστεύει πως, αν προσέγγιζε την

---

¹² Pierron, *ό.π.*, σ. 252 - 253.

¹³ Δημήτρης Φιλιππής, «Οι σχέσεις Ελλάδας - Ιταλίας 1919/20 - 1940 και η εμπλοκή της Ισπανίας» αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2005, σ. 182, 184 - 185.

¹⁴ Βλ. Τάσος Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα: Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2000, σ. 162 - 180. Επίσης Μαυρογορδάτος, «Οι εθνικές μειονότητες», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922 - 1940. Ο Μεσοπόλεμος*, τ. β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 15 - 16.

¹⁵ Για παράδειγμα οι Τουρκόφωνοι Πόντιοι της Δυτικής Μακεδονίας δεν φαίνεται να πιέστηκαν από το καθεστώς Μεταξά ως προς τη γλωσσική τους ιδιαιτερότητα όπως, βέβαια, και οι σεφεραδίτες της Θεσσαλονίκης για διαφορετικούς λόγους. Σχετικά με τους τουρκόφωνους Πόντιους βλ. Νίκος Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το έθνος*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001, σ. 95.

ελληνική ισραηλιτική κοινότητα που διατηρούσε σχέσεις με κοινότητες του εξωτερικού και ιδιαίτερα της Μ. Βρετανίας, θα κατόρθωνε να προσεταιριστεί τον «διεθνή εβραϊσμό» και να κερδίσει οικονομικά οφέλη για τη χώρα.¹⁶ Άλλωστε δεν την θεωρούσε μειονότητα επικίνδυνη για τα εθνικά συμφέροντα τη στιγμή μάλιστα που και η σχέση του Κ.Κ.Ε. με τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης δεν ήταν πια τόσο στενή όσο την προηγούμενη δεκαετία.¹⁷

Η απήχηση, ωστόσο, της παραπάνω πολιτικής στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης δεν έχουμε στοιχεία που να δείχνουν ότι ήταν σημαντική. Οι αντιθέσεις που υπήρχαν ανάμεσα σε Έλληνες και Εβραίους ήταν πολλών χρόνων για να μπορέσουν να υπερνικηθούν μέσα σε μια τετραετία. Επιπλέον πόσο πολύ μπορούσε να πείσει το καθεστώς τους πολίτες να τηρήσουν διαφορετική στάση στο θέμα των Εβραίων, όταν η γενικότερη προπαγάνδα της δικτατορίας δεν είχε απήχηση, ο Μεταξάς δεν ήταν δημοφιλής ενώ οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκη είχαν συχνά αρνητική στάση σε μαζική τους χειραγώγηση για συγκεντρώσεις υπέρ του Μεταξά.¹⁸

2.2 Θεμελίωση της πρακτικής του αντικομμουνισμού και συνέπειες

Και μπορεί στην ιδεολογία και πρακτική του καθεστώτος οι Εβραίοι να μη συνδέονταν πια με τον κομμουνισμό, ωστόσο, το καθεστώς έπρεπε να τονίσει πόσο μεγάλος ήταν ο κομμουνιστικός κίνδυνος πριν από τον Αύγουστο του 1936 και πόσο επικίνδυνοι ήταν οι κομμουνιστές, για να δικαιώσει το ρόλο του.¹⁹ Για το καθεστώς «όλα έχουν μια συγκεκριμένη κατεύθυνση: το έθνος»,²⁰ το οποίο έπρεπε να καθαρθεί από τον κομμουνισμό. Στις 18 Σεπτεμβρίου 1936 δημοσιεύτηκε ο νόμος «περί διώξεως του κομμουνισμού», που επικύρωσε την κατάργηση των ελευθεριών των

---

¹⁶ Pierron, *ό.π.*, σ. 255.

¹⁷ Βλ. σχετικά Νικολακόπουλος, «Η εκλογική επιρροή της κομμουνιστικής Αριστεράς, 1936 – 1951. Συνέχειες και ασυνέχειες», *Η Ελλάδα '36 – '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, (επιμ. Χάγκεν Φλάισερ), Καστανιώτης 2003, σ. 224 - 229 και πρώτο κεφάλαιο αυτής της εργασίας, σ. 66.

¹⁸ Πετράκη, *Ο Μύθος του Μεταξά. Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα.*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006, σ. 338 - 339.

¹⁹ Αγγελής, *ό.π.*, σ. 206.

²⁰ «Αι δηλώσεις του (του Κοτζιά) πριν τον Ταχυδρόμον», εφ. *Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος*, 2 Φεβρ. 1937.

πολιτών.²¹ Άλλωστε και οι ιθύνοντες της δημοκρατικής Δύσης, Μ. Βρετανία και Η.Π.Α., χρησιμοποιούσαν κατά κανόνα τα ίδια επιχειρήματα με τους έλληνες δικτάτορες: την κυβερνητική αστάθεια και την ύπαρξη κομμουνιστικού κινδύνου, για να δικαιολογήσουν τη στήριξή τους στη δικτατορία.²²

Η αυστηρή αστυνόμευση της κοινωνίας ήταν από τα κύρια χαρακτηριστικά του καθεστώτος. Πέρα από τις κανονικές αστυνομικές δυνάμεις που είχαν αυξηθεί ήδη από την προηγούμενη περίοδο²³ μια πληθώρα χαφιέδων και καταδοτών αναζητούσαν κομμουνιστές κρυμμένους και φανερούς. Τα σώματα ασφαλείας ήταν από τους σημαντικότερους μηχανισμούς στήριξης του καθεστώτος και είχαν εντολή να καταπολεμήσουν τους εσωτερικούς «εχθρούς» του. Ο χαρακτήρας τους ως αντιβενιζελικού και φανατικά αντικομμουνιστικού μηχανισμού είχε αρχίσει να διαμορφώνεται ήδη από τις εκκαθαρίσεις των ετών 1933 και 1935.²⁴ Ο Μεταξάς για να συντονίσει καλύτερα αυτήν την προσπάθεια δημιούργησε τη θέση του υφυπουργού Δημόσιας Τάξης, την οποία ανέθεσε σε έναν από τους στενότερους συνεργάτες του, τον Κωνσταντίνο Μανιαδάκη.²⁵

Το Νοέμβριο του 1936 ο έλληνας δικτάτορας συμφώνησε «να προχωρήσει η Γκεστάπο [...] σε σύνδεση με τον έλληνα υπουργό της αστυνομίας για κοινή άμυνα εναντίον των μπολσεβικικών ραδιουργιών» ενώ θεωρήθηκε από τη γερμανική αστυνομία μεγάλη επιτυχία της αντίστοιχης ελληνικής η εύρεση του κομμουνιστικού κρυπτογραφικού κώδικα στο κατασχεθέν αρχείο του Κ.Κ.Ε.²⁶ Η συνεργασία με την

---

²¹ Σπύρος Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σ. 57 - 69.

²² Χρ. Χατζηιωσήφ, « Το “όχι” του Μεταξά: Βραχυπρόθεσμοι και μακρυπρόθεσμοι παράγοντες μιας απόφασης», Επιστημονικό συμπόσιο, *Η Ελλάδα του '40 (19 και 20 Απριλίου 1991)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1993, σ. 236.

²³ Για παράδειγμα, μεταξύ 1928 και 1936 το σώμα της Αστυνομίας αυξήθηκε από 2.500 σε 4.200 άντρες και η Χωροφυλακή από 8.500 σε 12.200. Βλ. David Close, «Η αστυνομία στο καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου», *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 – 1944. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, (επιμ. Χάγκεν Φλάισερ, Νίκος Σβορώνος), Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 79.

²⁴ Κωνσταντίνος Λούλος, «Διαρθρωτικές τομές και συνέχειες σε βασικούς μηχανισμούς εξουσίας διά μέσου των “εκκαθαρίσεων”, 1936 - 1946», *Η Ελλάδα '36 - '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 292.

²⁵ Close, *ό.π.*, σ. 83.

²⁶ Renate Meissner, «Η εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία και η Ελλάδα κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας», *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου: Η Ελλάδα 1936 - 1944... ό.π.*, σ. 52 - 53.

Γκεστάμπο στον τομέα αυτό προετοίμασε το έδαφος για μια γενικότερη παρακολούθηση των ελληνικών πραγμάτων εκ μέρους αυτής. Ο τόμος *Ο Κομμουνισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1937 που εκδόθηκε από την Εθνική Εταιρία, βασίστηκε στο κατασχεθέν αρχείο του Κ.Κ.Ε.. Σε αυτόν καταγράφηκε πολύ συγκεκριμένα η κομμουνιστική δραστηριότητα στη χώρα, σηματοδοτώντας τη μετάβαση της κομμουνιστικής φιλολογίας από το θεωρητικό στο πρακτικό επίπεδο: κατονομάστηκαν οι κομμουνιστές ηγέτες, τα κομμουνιστικά σωματεία, οι μετωπικές οργανώσεις, οι μέθοδοι δράσης, πολλές από τις συνωμοτικές λέξεις και φράσεις.²⁷

Έτσι από νωρίς εκτοπίστηκε η ηγεσία του Κ.Κ.Ε. αλλά και των μικρότερων κομματικών οργανώσεων και η δράση τους εμποδίστηκε ή περιορίστηκε σημαντικά και μόνο μικροί πυρήνες κατόρθωσαν να δρουν παρανόμως σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Βάσει του Ιδιωνύμου πολίτες που θεωρήθηκαν κομμουνιστές οδηγήθηκαν σε βασανισμούς, φυλακίσεις και εξορία. Το διάστημα αυτό φυλακίστηκαν και βασανίστηκαν πολύ περισσότεροι πολίτες από κάθε άλλη περίοδο του Μεσοπολέμου.²⁸ Στις αρχές του 1938 εκτοπίστηκαν και όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί καθώς ανακαλύφθηκαν από το καθεστώς οι συνωμοτικές κινήσεις εναντίον του Μεταξά.²⁹

Σχετικά με τον αριθμό των εκτοπισθέντων κομμουνιστών ο ίδιος ο Μεταξάς, στο δεύτερο τόμο της έκδοσης «Τέσσερα χρόνια διακυβερνήσεως του Ιωάννη Μεταξά» ανέφερε ότι οι συλληφθέντες κομμουνιστές προσέγγιζαν τον αριθμό των 50.000.³⁰ Αριθμός που πλησιάζει αυτόν των δηλώσεων μετανοίας, οι οποίες υπολογίστηκαν σε 45.000, νούμερο ιδιαίτερα μεγάλο συγκριτικά με τις 17.500 μέλη που ήταν η υποτιθέμενη οργανωμένη δύναμη του Κ.Κ.Ε. τις παραμονές της μεταξικής δικτατορίας. Ο αριθμός των δηλώσεων, ωστόσο, προσεγγίζει εντυπωσιακά την εκλογική επιρροή του Κ.Κ.Ε. στις τελευταίες προπολεμικές εκλογές και αυτό επιτρέπει την υπόθεση ότι αν η δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου διέλυσε την οργανωτική δομή του Κ.Κ.Ε., είναι πιθανό ταυτόχρονα να σταθεροποίησε την κοινωνική επιρροή που είχε αυτό διαμορφώσει, όπως φαίνεται από τις πολυάριθμες

---

²⁷ Μπουρνάζος, «Το ελληνικό αντικομμουνιστικό έντυπο...», *ό.π.*, 5, Μάιος 2003, σ. 55 - 56.

²⁸ Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», *Η Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα... ό.π.*, τ. β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 121.

²⁹ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 302 - 312.

³⁰ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 57 - 69.

περιπτώσεις «δηλωσιών» που έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην Αντίσταση.³¹ Σε αυτό συνηγορούν και οι εκθέσεις του βρετανού γενικού προξένου, ο οποίος κατέληγε στο λογικό συμπέρασμα ότι οι αρχές με τις ενέργειές τους, υποβοηθούσαν τη δημιουργία του αντιδικτατορικού μετώπου με τους κομμουνιστές, το οποίο ισχυρίζονταν ότι πολεμούσαν. Πολλοί άνθρωποι στους οποίους η αστυνομία δημιουργούσε προβλήματα ως ύποπτους κομμουνιστικών απόψεων, είναι πιθανόν, εξαιτίας της πίεσης που τους ασκήθηκε, να απέκτησαν μεγαλύτερη συμπάθεια για τον κομμουνισμό, όπως διαφάνηκε από σχετικές μαρτυρίες. Η διαδικασία αυτή φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένη στη Μακεδονία και στη Θράκη, όπου οι μαζικές συλλήψεις συνεχίστηκαν στο μεγαλύτερο διάστημα της δικτατορίας και συνοδεύονταν συχνά από ιδιαίτερα βίαιη μεταχείριση των κρατουμένων.³² Η 4^η Αυγούστου σηματοδότησε μια νέα περίοδο στην ιστορία του ελληνικού αντικομμουνισμού κάνοντας το λόγο πράξη με συνολική αντικομμουνιστική πολιτική, διαμορφώνοντας ταυτόχρονα ένα εκτεταμένο λαϊκό έρεισμα για το κομμουνιστικό μέτωπο.

Από την άλλη, η αντικομμουνιστική προπαγάνδα έβρισκε πρόσφορο έδαφος στα μεσοπολεμικά κοινωνικά και πολιτικά δίκτυα της Μακεδονίας, που ήταν εξοικειωμένα με την ανάλογη φρασεολογία και τα επιχειρήματα,³³ γεγονός ερμηνεύσιμο αν αναλογιστεί κανείς και την εκλογική δύναμη του Κ.Κ.Ε. εκεί προπολεμικά, σε συνδυασμό με τη θέση του Κ.Κ.Ε. για το Μακεδονικό το 1924.

2.3 Η άσκηση προπαγάνδας μέσω Τύπου και Ραδιοφώνου στη Θεσσαλονίκη

Η δικτατορία για να ασκήσει την προπαγάνδα της, να σταθεροποιήσει την εξουσία της και να επιβάλει την ιδεολογία της, πέρα από την καταστολή και τις συλλήψεις χρησιμοποίησε και άλλες μεθόδους, ανάλογες με αυτές των

---

³¹ Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 230 όπου παραπέμπει για το ρόλο που διαδραμάτισαν οι «δηλωσίες» στην ανάπτυξη του εαμικού κινήματος στο Γιώργος Μαργαρίτης, «Πολιτικές προοπτικές και δυνατότητες κατά την Απελευθέρωση», *Μνήμων* 9, 1984, σ. 187- 188.

³² Close, «Η αστυνομία... » ό.π., σ. 88.

³³ Βλ. σχετικά Βασίλης Κ. Γούναρης, *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 33 - 55.

ολοκληρωτικών καθεστώτων στην Ευρώπη.³⁴ Από τις σημαντικότερες ενέργειες ήταν η σύσταση υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού και η σύσταση Υπηρεσίας Ραδιοφωνικών Εκπομπών³⁵ μέσω των οποίων ενισχύθηκε η δυνατότητα μαζικής ενημέρωσης, η οποία όμως ήταν ελεγχόμενη. Προορισμός του πρώτου ήταν να λογοκρίνει τις εφημερίδες, τα περιοδικά, το θέατρο, τον κινηματογράφο και τα βιβλία, να διοχετεύει την προπαγάνδα της 4^{ης} Αυγούστου και του «τρίτου ελληνικού πολιτισμού».³⁶ Οι εφημερίδες όχι απλώς λογοκρίνονταν αλλά δημοσίευαν υποχρεωτικά τις καταχωρήσεις του καθεστώτος. Το καθεστώς έθεσε και τις δημοσιογραφικές ενώσεις υπό έλεγχο, καθώς με δύο αναγκαστικούς νόμους ο υφυπουργός Τύπου απέκτησε υπερεξουσίες επί των ενώσεων και μέσω αυτών ελεγκτικές αρμοδιότητες στους δημοσιογράφους. Για να πλήξει τον Τύπο ακόμη περισσότερο θέσπισε νόμο με τον οποίο επέτρεπε να δίνονται δωρεάν ή σε μικρότερη τιμή τα έντυπα που εξυπηρετούσαν εθνικούς, θρησκευτικούς ή κοινωνικούς σκοπούς. Χιλιάδες αντίτυπα κυκλοφόρησαν αμέσως μετά. Ταυτόχρονα αυξήθηκε η τιμή των εφημερίδων κατά 2 δραχμές. Όλα τα παραπάνω συνέτειναν ώστε να κλείσουν πολλές εφημερίδες και περιοδικά που κυκλοφορούσαν μέχρι τότε είτε γιατί δεν συνέπλεαν με τη δικτατορία είτε γιατί δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν οικονομικά.³⁷

Στη Θεσσαλονίκη απέμειναν να κυκλοφορούν ο *Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος* μέχρι το 1937 και η *Απογευματινή*.³⁸ Τα χρόνια 1936 - 1937 οι γερμανικές ειδήσεις δημοσιεύονταν τακτικά στις ελληνικές εφημερίδες, ως μέρος της καλά εννοημένης εκστρατείας της γερμανικής προπαγάνδας. Αυτό συνέβαινε και με εφημερίδες της Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με εμπιστευτικές αναφορές του Ουότερλο

---

³⁴ Βλ. Pierre Milza, Serge Berstein, *Le Fascisme Italien 1919-1945*, Editions du Seuil, Παρίσι 1980, σ. 201-209. Elizabeth Wiskemann, *Europe of the Dictators 1919 - 1945*, Harper torchbooks, Γλασκόβη 1976, σ. 98.

³⁵ ΦΕΚ 356, Α.Ν. 23/1936 «Περί του σχήματος και της τιμής πώλησεως των εφημερίδων, απαγορεύσεων λαχείων, δώρων κ.τ.λ.», ΦΕΚ 358, Α.Ν. 26/1936, «Περί εκδικάσεως των αδικημάτων του Τύπου κ.τ.λ. διαρκούσης της αναστολής του άρθρου 95 του Συντάγματος και περί άλλων τινών διατάξεων», ΦΕΚ 379, Α.Ν. 45/1936 «Περί συστάσεως Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού», ΦΕΚ 391, Α.Ν. 95/1936, «Περί συστάσεως Υπηρεσίας Ραδιοφωνικών Εκπομπών».

³⁶ Βλ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 41. Katerina Dambassina - Kamara, *Le régime du «4 Août 1936» en Grèce. Les répercussions politiques et sociales*, χ.έ., Παρίσι 1990 -1991, σ. 98.

³⁷ Αγγελής, *ό.π.*, σ. 42 - 43.

³⁸ Βλ. Pierron, *ό.π.*, σ. 253.

προς τον Ίντεν, υπήρχε τακτική απροκάλυπτη προπαγάνδα υπέρ της Γερμανίας από τα τοπικά φύλα, η οποία μάλιστα συνοδευόταν από τη φήμη ότι οι εκδότες πληρώνονταν από γερμανικές πηγές 2.000 δραχμές για κάθε άρθρο που δημοσίευαν.³⁹

Το καθεστώς θέλησε να ελέγξει άμεσα και τον νεοσύστατο στην Ελλάδα Ραδιοφωνικό Σταθμό και γι' αυτό το 1938 η Υπηρεσία Ραδιοφωνικών Εκπομπών πέρασε από τον υφυπουργό ΤΤΤ στον υφυπουργό Τύπου και Τουρισμού. Στη Θεσσαλονίκη υπήρχε το ιδιωτικό «Ράδιο Τσιγγιρίδη», που στεγαζόταν στο χώρο της Διεθνούς Εκθέσεως Θεσσαλονίκης το οποίο, όμως, δεν δημιουργούσε προβλήματα στο καθεστώς. Αντιθέτως ο ίδιος ο Χρήστος Τσιγγιρίδης⁴⁰ συνεργάστηκε με αυτό για τη δημιουργία του Ραδιοφωνικού Σταθμού Αθηνών.⁴¹ Το 1928 ο Χρήστος Τσιγγιρίδης είχε εγκαταστήσει τον πρώτο ασύρματο πομπό και έγινε εφικτή η πρώτη αξιόλογη ραδιοφωνική αναμετάδοση στην Ελλάδα. Ήταν ο πρώτος ραδιοφωνικός σταθμός της Ελλάδας και των Βαλκανίων και μετέδιδε ραδιοφωνικές εκπομπές μέχρι τον Απρίλιο του 1941, οπότε οι Γερμανοί κατέσχεσαν τον εξοπλισμό του.⁴²

Η σημασία του ραδιόφωνου ως προπαγανδιστικού μέσου που μπορούσε να ασκήσει μεγάλη επιρροή ήταν γνωστή στο Μεταξά. Γι' αυτόν το λόγο το Υπουργείο Τύπου αγόρασε και έστειλε ραδιόφωνα σε απομακρυσμένες περιοχές. Μόνο σε χωριά της Μακεδονίας και της Θράκης στάλθηκαν 50 ραδιόφωνα. Οι κάτοικοι της Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης ήταν γνωστοί για τα φιλοβενιζελικά τους αισθήματα και το καθεστώς εξαπέλυσε εκστρατεία προπαγάνδας για να τους προσεταιριστεί.⁴³

Η αύξηση του αριθμού των ραδιοφωνικών συσκευών από 12.000 το 1938 σε 62.000 το 1940 και η εγκατάσταση ραδιοφώνων, ενισχυμένα με μεγάφωνα, σε κεντρικές πλατείες, καφενεία, σχολεία και εργοστάσια εξασφάλισε για το καθεστώς

---

³⁹ Πετράκη, *ό.π.*, σ. 30 - 31.

⁴⁰ Ο Χρήστος Τσιγγιρίδης ήταν ηλεκτρολόγος μηχανικός του Πολυτεχνείου της Στουτγκάρδης και ήταν αντιπρόσωπος της «Siemens and Halske» στην Ελλάδα. Βλ. Γιώργος Αναστασιάδης, *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*, Έκφραση, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 125.

⁴¹ Αγγελής, *ό.π.*, σ. 44, 45, όπου για τη Θεσσαλονίκη παραπέμπει στο Όλγα Β. Πλέχοβα, *Το πρώτο Ελληνικό Ραδιόφωνο*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 61 - 63.

⁴² Πετράκη, *ό.π.*, σ. 288, 471.

⁴³ Πετράκη, *ό.π.*, σ. 300, 476 υποσ. 55.

τη μετάδοση των λόγων και της ιδεολογίας του Μεταξά στις μάζες,⁴⁴ αλλά και δημιούργησε μια εξοικείωση με αυτές τις πρακτικές που θα χρησιμοποιούσαν και οι Γερμανοί λίγο αργότερα.

2.4 Ε.Ο.Ν. Μηχανισμός ελέγχου και διαπαιδαγώγησης των νέων

Ο βασικός στόχος του καθεστώτος, ωστόσο, πέρα από τη μαζική προπαγάνδα ήταν η νεολαία. Η Ε.Ο.Ν. ήταν μια κρατική οργάνωση άμεσα εξαρτώμενη από το καθεστώς και αυτό ήταν μια καινοτομία στην ελληνική πραγματικότητα, αλλά συμβάδιζε με την πρακτική οργάνωσης νεολαίων από τα καθεστώτα της φασιστικής Ιταλίας και της ναζιστικής Γερμανίας.⁴⁵ Αποτελούσε την κεντρική οργάνωση ελέγχου και διαμόρφωσης των νέων, σύμφωνα με τα πρότυπα της 4^{ης} Αυγούστου. Ιδρύθηκε για να δώσει μακροπρόθεσμη προοπτική στο μεταξικό εγχείρημα και να διαπαιδαγωγήσει τη νεολαία σύμφωνα με τα ιδεώδη που διέπνεαν το καθεστώς ενώ αποτελούσε ένα θεσμό που ο δικτάτορας μπορούσε να ελέγξει και να φέρει συνολικά στα μέτρα του σε αντίθεση με το σχολείο ή άλλες οργανώσεις νέων τις οποίες σταδιακά διέλυσε⁴⁶ με αναγκαστικό νόμο, στις 10 Νοεμβρίου 1936.⁴⁷ Παρότι διαλύθηκαν τόσο οι σιωνιστικές όσο και οι εθνικιστικές οργανώσεις,⁴⁸ ανάμεσά τους και η Ε.Ε.Ε., πολλά από τα μέλη των προηγούμενων φασιστικών οργανώσεων βρήκαν καταφύγιο στην Ε.Ο.Ν. και τα γραφεία της Ε.Ε.Ε. πέρασαν στην κατοχή της Ε.Ο.Ν. Οι φορείς των ιδεών δεν άλλαζαν ιδεολογία αλλά χώρο ένταξης.⁴⁹

---

⁴⁴ Πετράκη, *ό.π.*, σ. 317.

⁴⁵ Οντέτ Βαρών – Βασάρ, «Από την ΕΟΝ στην ΕΠΟΝ, 1936 - 1946. Μνήμες και βιώματα από δύο νεανικές οργανώσεις», *Η Ελλάδα '36 - '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 151.

⁴⁶ Αγγελής, *ό.π.*, σ. 81 - 83.

⁴⁷ ΦΕΚ 499, Α.Ν. 334/1936, «Περί συστάσεως Εθνικής Οργανώσεως της Νεολαίας».

⁴⁸ Γιώργος Χανιώτης, «Η εβραϊκή κοινότητα της Κέρκυρας», *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα Ιστορίας στη μακρά διάρκεια* (επιμ. Έφη Αβδελά – Οντέτ Βαρών Βασάρ), Πρακτικά του Α΄ Συμποσίου Ιστορίας 21 - 24 Νοεμβρίου 1991, Γαβριηλίδης, Αθήνα 1995, σ. 71.

⁴⁹ Επιπλέον στην οργάνωση εντάχθηκαν νεαρά στελέχη του «Εθνικού Ενωτικού Κόμματος» του Π. Κανελλόπουλου που θεώρησαν ότι ο Ιω. Μεταξάς εφάρμοζε πιστά τις θεωρίες του δικού τους αρχηγού περί πειθαρχημένης ελευθερίας (οι περισσότεροι παρέμειναν στην Ε.Ο.Ν. και μετά τη δίωξη του Κανελλόπουλου από τη δικτατορία). Βλ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 153 και Ιάκωβος Χονδροματίδης, «Η εποχή της δράσης», *Η μαύρη σκιά στην Ελλάδα. Εθνικοσοσιαλιστικές και φασιστικές οργανώσεις στην*

Άλλωστε, παρά τις γενικότερες δηλώσεις του ίδιου του Μεταξά αλλά και άλλων εκπροσώπων του καθεστώτος, στον κανονισμό για τη σύσταση της Ε.Ο.Ν. δεν υπήρχε ισότιμη αντιμετώπιση χριστιανοπαίδων και εβραιοπαίδων. Μέλη της μπορούσαν να γίνουν «Χριστιανοί πολίται ελληνικής εθνικότητας, ανεξαρτήτου φύλου, από ηλικίας 8 ετών μέχρι 25», σύμφωνα με τον Οργανισμό Εσωτερικής Υπηρεσίας Ε.Ο.Ν.⁵⁰ Βέβαια σε ειδική εγκύκλιο αναφερόταν ότι η εγγραφή Ισραηλιτών αλλά και άλλων εθνοτικών ομάδων (Αρμενίων, Μουσουλμάνων) μπορούσε να γίνει σε ειδικές περιπτώσεις και με έγκριση της κεντρικής διοίκησης, αλλά η στάση αυτή φαίνεται ότι απέτρεψε νεαρούς Εβραίους και Εβραίους να ενταχθούν στην Ε.Ο.Ν.⁵¹

Η αγωγή της νεολαίας μέσα στην Ε.Ο.Ν., όπως καταγράφεται κυρίως μέσα από το περιοδικό της, το *Νεολαία*, βασιζόταν στις θεμελιώδεις αρχές του καθεστώτος, τον αντικομμουνισμό, τον αντικοινοβουλευτισμό, το φιλομοναρχισμό, την προσωπολατρεία, τον εθνικισμό και την προγονολατρεία, ενταγμένα στο τρίπτυχο πατρίδα - θρησκεία - οικογένεια.⁵² Το καθεστώς πρόβαλε το μιλιταριστικό πρότυπο κυρίως μέσα από την Ε.Ο.Ν., με τις αρχές της για πειθαρχία, υγεία, ανδρισμό, βιαιότητα, υποταγή.⁵³

Οι διοικητικοί τομείς της Ε.Ο.Ν., τα «γραφεία», όπως ονομάζονταν είχαν στρατιωτικό χαρακτήρα. Για παράδειγμα, το δεύτερο γραφείο ήταν υπεύθυνο για τη στρατιωτική προπαίδευση των μελών, που περιλάμβανε από πορείες και κατασκηνώσεις μέχρι αεράμυνα και βολές, ενώ το πέμπτο γραφείο, και συγκεκριμένα η διεύθυνση υγειονομικού ήταν υπεύθυνη για την εκπαίδευση των μελών στην παροχή πρώτων βοηθειών γενικώς και ειδικότερα σε αεροχημικό πόλεμο.⁵⁴ Η όλη

Ελλάδα του Μεσοπολέμου και της γερμανικής Κατοχής (1941 - 1944). Οι μονογραφίες του περιοδικού Στρατιωτική Ιστορία, Αθήνα 2001, σ. 20.

⁵⁰ Βλ. Παύλος Πετρίδης (εισ. - επιμ.), *Ε.Ο.Ν., Η φασιστική νεολαία Μεταξά*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 33.

⁵¹ Αγγελής, *ό.π.*, σ. 180.

⁵² Βλ. σχετικά Αγγελής, *ό.π.*. Επίσης Αθανασία Μπαλτά, «Το περιοδικό της ΕΟΝ *Η Νεολαία*: Σκοποί και απήχηση», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα 1 - 5 Οκτωβρίου 1984, τ. 2, Αθήνα 1986, σ. 632, 633 και Ελένη Μαχαίρα, *Η νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου. Φωτογραφίες*, Αθήνα 1987, σ. 88.

⁵³ Dambassina – Kamara, *ό.π.* σ. 65. Βλ. και Αγγελής, *ό.π.*, σ. 116.

⁵⁴ Πετρίδης, *ό.π.*, σ. 76 - 77.

προσπάθεια όπως φαίνεται ξεκινούσε από ένα πνεύμα πολεμικής προπαρασκευής που ήθελε να εμφυσήσει το καθεστώς στη νεολαία, εξαιτίας του φόβου για πολεμική ανάμειξη της Ελλάδας. Βέβαια η στρατιωτική οργάνωση της νεολαίας προϋπήρχε του φασισμού στην Ευρώπη και του μεταξικού καθεστώτος στην Ελλάδα. Τέτοια στοιχεία είχαν και άλλες οργανώσεις, πιο φιλελεύθερες, όπως οι πρόσκοποι,⁵⁵ ωστόσο, τώρα η κατάσταση ήταν περισσότερο συγκεντρωτική.

Τα νεαρά κορίτσια γίνονταν δεκτά στην Ε.Ο.Ν. σε κοινή συναναστροφή με τα αγόρια, σε κοινή άθληση μαζί, αλλά και οι δύο πλευρές εμποτίζονταν με την ιδέα των διαφορετικών ρόλων που καλούνταν να παίξουν στην κοινωνία.⁵⁶ Είναι χαρακτηριστικό των ιδεών που προωθούσε το καθεστώς ότι στο περιοδικό της Ε.Ο.Ν. *Η Νεολαία* υπήρχε στήλη που αρχικά τιτλοφορούνταν το «Το βασίλειο του σπιτιού: Νοικοκυριό, Μητρότης, Οικιακή οικονομία» και αργότερα «Σελίδες των κοριτσιών μας», όπου φιλοξενούνταν συμβουλές για το νοικοκυριό, μαζί με τα θεωρητικά άρθρα της Σίτσας Καραϊσκάκη που στόχο είχαν «να πεισθεί η νεαρή Ελληνίδα ότι προορισμός της είναι η οικογένεια [...] Και να χρειαστεί να εργαστεί, το πολύ πολύ να γίνει βιβλιοπώλις, νοσοκόμα ή πωλήτρια αρωμάτων. [...] Πρέπει να κωφεύει στις σειρήνες του φεμινισμού [...]».⁵⁷ Η κοινή ζωή αγοριών και κοριτσιών, η κοινή μεταχείριση πλούσιων και φτωχών παιδιών, αυτός ο εξισωτικός προς τα κάτω λαϊκισμός καλλιεργούσε μια νοοτροπία παροχών στους νέους, ήταν ελκυστική ενδεχομένως για κάποια παιδιά των μεσαίων στρωμάτων, προσέφερε περισσότερο χρόνο κοινής συναναστροφής ανάμεσα στα δύο φύλα, αλλά η συλλογική εμπειρία μέσα από τις μαρτυρίες χαρακτηρίζεται από αδιάφορη έως αρνητική.⁵⁸ Ο κρατικός πατερναλισμός δημιουργούσε ασφυκτικές συνθήκες ελέγχοντας κάθε πλευρά της ζωής του νέου και της νέας. Οργανώσεις όπως ο «Ο φίλος του Μαθητού» ή η «Ιματιοθήκη του Μαθητού» ελέγχονταν άμεσα από το Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως. Μια σειρά από οργανώσεις που είτε προϋπήρχαν είτε

---

⁵⁵ Αγγελής, *ό.π.*, σ. 228. Για τους προσκόπους βλ. Αντώνης Λιάκος, «Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων: το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης» στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας...*, *ό.π.*, τ. β, σ. 604 και 607.

⁵⁶ Ε. Μαχαίρα, *ό.π.*, σ. 72.

⁵⁷ Αθανασία Μπαλτά, *ό.π.*, σ. 72.

⁵⁸ Βαρών - Βασάρ, *ό.π.*, σ. 156 - 157.

δημιουργήθηκαν από το καθεστώς αποτελούσαν το μέσο διά του οποίου το κράτος έλεγχε τη νεολαία.⁵⁹

Παρόλα αυτά, μέχρι το 1939, ούτε το ένα δέκατο των νέων, παρά τις πιέσεις και τις παροχές δεν είχε εγγραφεί στην Ε.Ο.Ν., όπως φαίνεται και από διαταγή του κυβερνητικού επιτρόπου το Μάρτιο του 1939, που συνιστούσε σε μερικούς βαθμοφόρους να μη χρησιμοποιούν πειστικά μέτρα, για να αναγκάσουν τους νέους και τις νέες να εγγραφούν. Τότε ήταν που από εθελοντική η οργάνωση, το 1939, έγινε υποχρεωτική και άρχισε καταναγκαστική στρατολόγηση των νέων, γεγονός που μαρτυρεί, ως ένα βαθμό, και τη μη ανταπόκριση στο κάλεσμά της.⁶⁰

Η Ε.Ο.Ν. ήταν ένας οργανισμός που φρόντιζε να έχει μια καλή εξωτερική εικόνα που να ικανοποιεί το Μεταξά και να καθησυχάζει την ελληνική κοινωνία, αλλά ήταν περισσότερο μια οργάνωση «στα χαρτιά» που μάλιστα προσπαθούσε να παρουσιάσει μια θετική κατάσταση για τους σχηματισμούς της πρωτεύουσας, ενώ στην περιφέρεια η κατάσταση ήταν λιγότερο ελεγχόμενη. Επιπλέον ούτε η εξωσχολική νεολαία έδειχνε προθυμία να ενταχθεί στην Ε.Ο.Ν. ούτε η δικτατορία είχε την ικανότητα να την εντάξει.⁶¹

2.5 Το πανεπιστήμιο ως πυρήνας αντιδικτατορικής δράσης

Αντιθέτως το πανεπιστήμιο παρά την καταστολή και τους συνεργάτες του καθεστώτος μέσα στους κόλπους του, φαίνεται ότι παρέμενε ένας δημιουργικός χώρος για τους νέους και αποτέλεσε μία από τις λίγες εστίες αντιδικτατορικής δράσης.

Σε ολόκληρη τη διάρκεια της τετραετίας δεν σημειώθηκε καμία μεγάλη εργατική ή αγροτική εκδήλωση που να δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα στη δικτατορία. Ορισμένα κείμενα του παράνομου Κ.Κ.Ε. ανέφεραν μερικές απεργιακές εκδηλώσεις, παραστάσεις ή διαμαρτυρίες εργατών, το 1938 και στις αρχές του 1939 στα εργοστάσια «Μελτισινιώτη», «ΒΙΟ», λεβητοποιών στον Πειραιά, καπνεργατών στη Θεσσαλονίκη, αγροτών στη Δράμα και τη Μυτιλήνη. Γενικά, όμως, δεν

---

⁵⁹ Μαρία Καβάλα, «Η πατερναλιστική πολιτική του καθεστώτος Μεταξά απέναντι στις γυναίκες: παραμονή στο καθεστώς ανηλίκων», διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1995, σ. 61.

⁶⁰ Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 156. Πετρίδης, *Ε.Ο.Ν... ό.π.*, υπ. 7, 8, σ. 153.

⁶¹ Αγγελής, *ό.π.*, σ. 276 - 284.

αναφέρεται καμιά μεγάλη αντιδικτατορική εκδήλωση. Η άγρια καταστολή, οι εκτοπίσεις, οι συλλήψεις και κυρίως τα πλήγματα και η διάλυση των οργανώσεων του Κ.Κ.Ε. εξηγούν ως ένα βαθμό αυτήν την έλλειψη σοβαρών αντιδράσεων από την εργατική τάξη και τους αγρότες.⁶² Το Κ.Κ.Ε. συνέχισε την παράνομη δραστηριότητά του κατά τη διάρκεια των δύο πρώτων χρόνων της μεταξικής δικτατορίας παρότι 4.500 περίπου μέλη και φίλοι του κόμματος φυλακίστηκαν ή εκτοπίστηκαν.⁶³

Αναταραχή παρουσιάστηκε τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας στο φοιτητικό χώρο, κυρίως στο πανεπιστήμιο και στην Α.Σ.Ο.Ε.Ε. της Αθήνας αλλά και της Θεσσαλονίκης.⁶⁴ Από τη στιγμή που ανήλθε το καθεστώς στην εξουσία, η αυτονομία των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων επλήγη σοβαρά. Η παρεμβατική πολιτική του καθεστώτος ξεκινούσε από τον κανονισμό του πανεπιστημίου και έφτανε στην ύλη και το πρόγραμμα σπουδών. Η στάση της πλειοψηφίας των καθηγητών ήταν η μη εκδηλούμενη δυσαρέσκεια, κάποιοι συγκρούστηκαν ανοιχτά δεχόμενοι τις συνέπειες, ωστόσο, υπήρχε μια μειοψηφία που συνεργάστηκε ενώ διορίστηκαν καθηγητές εντεταλμένοι του καθεστώτος.⁶⁵ Στα τέλη του 1937 έγιναν στη Θεσσαλονίκη εργατικές και φοιτητικές εκδηλώσεις κατά της δικτατορίας. Αφορμή στις εκδηλώσεις των φοιτητών έδωσε η απόλυση του καθηγητή και πρύτανη εκείνο το χρόνο στο πανεπιστήμιο, Α. Ελευθερόπουλου. Στα δικά του μαθήματα, όπως και σε αυτά των Θεοδωρίδη και Δελμούζου παρατηρούνταν κοσμοσυρροή φοιτητών. Σε μία από τις διαλέξεις ο Ελευθερόπουλος μίλησε ανοιχτά κατά των δικτατόρων και υπέρ της Δημοκρατίας. Αυτό προκάλεσε ενθουσιασμό στους σπουδαστές. Σε λίγες μέρες ο καθηγητής συνελήφθη από την ασφάλεια και απολύθηκε.⁶⁶

Οι φοιτητές αντέδρασαν. Με πρωτοβουλία της μικρής παράνομης οργάνωσης της Κομμουνιστικής Νεολαίας του πανεπιστημίου πραγματοποιήθηκε στο προαύλιο συγκέντρωση, ενώ ολόκληρος ο χώρος και οι αίθουσες είχαν γεμίσει με αντιδικτατορικές προκηρύξεις. Ένας φοιτητής που μίλησε, καταφέρθηκε κατά της

---

⁶² Λιναρδάτος, «Αντίσταση στη δικτατορία του Μεταξά», *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου Η Ελλάδα 1936 - 44... ό.π.*, σ. 93 - 94.

⁶³ Emanuel Turczynski, «Η κρίση της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού στη Ν.Α. Ευρώπη», *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, Η Ελλάδα 1936 - 1944... ό.π.*, σ. 8.

⁶⁴ Λιναρδάτος, «Αντίσταση ...», *Πρακτικά... ό.π.*, σ. 94.

⁶⁵ Αγγελής, *ό.π.*, σ. 149 - 151.

⁶⁶ Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου... ό.π.*, σ. 287.

φασιστικής δικτατορίας και αξίωσε την επαναφορά του Ελευθερόπουλου και την αποκατάσταση των ακαδημαϊκών και συνδικαλιστικών ελευθεριών στο πανεπιστήμιο. Η ασφάλεια μπήκε στο πανεπιστήμιο και διέλυσε τους φοιτητές, έκανε πολλές συλλήψεις και εξαπέλυσε τρομοκρατία.⁶⁷

Σε όργανα της ασφάλειας και καταδότες των συναδέλφων τους είχαν μεταβληθεί την εποχή αυτή τα μέλη της Ε.Π.Ε. (Εθνική Παμφοιτητική Ένωση), όπως και αυτά του Εθνικού Παμφοιτητικού Συλλόγου στην Αθήνα,⁶⁸ που πρωτοστατούσαν σε κάθε αντιδημοκρατική και αντιφοιτητική εκδήλωση.⁶⁹ Όταν υπήρχε σχετική καταγγελία, η ασφάλεια έκανε έρευνα στα σπίτια των φοιτητών, με στόχο την ανεύρεση κομμουνιστικών φυλλαδίων.⁷⁰ Από τον Ιανουάριο του 1937 ιδρύθηκε μέσα στο πανεπιστήμιο η «Φοιτητική γωνιά» των σπουδαστών Θεσσαλονίκης, που ο επίσημος στόχος της ήταν η ενίσχυση του κράτους μέσα από τη διοργάνωση εκδηλώσεων τέχνης, για την «καθολικήν ανάπτυξιν της καλλιτεχνικής και πνευματικής αντιλήψεως του εργαζόμενου λαού»⁷¹ αλλά ταυτόχρονα ήταν ένας ακόμη μηχανισμός ελέγχου των φοιτητών.

Παρά την τρομοκρατία, μεγάλο μέρος των φοιτητών του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης συνέχιζε την αντιδικτατορική δράση του. Πολλές φορές οι αίθουσες του πανεπιστημίου γέμιζαν με προκηρύξεις της Κομμουνιστικής Νεολαίας και του

---

⁶⁷ Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου... ό.π.*, σ. 287.

⁶⁸ Το 1929 είχε ιδρυθεί στην Αθήνα από εθνικιστές φοιτητές ο Εθνικός Παμφοιτητικός Σύλλογος, ο οποίος κατά τα επόμενα χρόνια και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '30 προσπαθούσε να αντιμετωπίσει δυναμικά τους κομμουνιστές που επεδίωκαν να κυριαρχήσουν στο Πανεπιστήμιο και στα πεζοδρόμια. Ο σύλλογος λάμβανε μέρος σε όλες τις εκδηλώσεις και τις διαδηλώσεις υπέρ των αλύτρωτων Ελλήνων της Κύπρου, της Βορείου Ηπείρου και της Δωδεκανήσου, και οργάνωσε απεργίες, καθιστικές διαμαρτυρίες και άλλου είδους δραστηριότητες. Το 1932 ο Παμφοιτητικός δημοσίευσε ένα αντικομμουνιστικό μανιφέστο με φιλοεθνικοσοσιαλιστικές αρχές και αντικεφαλαιοκρατικές θέσεις. Το 1934 με πρωτοβουλία του προεδρείου του Ε.Π.Σ. δημιουργήθηκε εθνικό μέτωπο για να αντισταθεί στους κομμουνιστές και τους βενιζελικούς. Περίπου αυτό το διάστημα δημιουργήθηκε και η Εθνική Παμφοιτητική Ένωση Θεσσαλονίκης με επικεφαλής το Φίλιππο Γεωργαντά. Βλ. Χονδροματίδης, *ό.π.*, σ. 24 - 26.

⁶⁹ Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου... ό.π.*, σ. 287.

⁷⁰ Συνέντευξη Βέρας Τριανταφυλλίδου, 6 Ιανουαρίου 2002.

⁷¹ Εφ. *Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος*, 10 Ιαν. 1937.

Αντιδικτατορικού Μετώπου Νέων.⁷² Το Αντιδικτατορικό Μέτωπο Νέων συστήθηκε από εκπροσώπους της Ο.Κ.Ν.Ε., της Φιλελεύθερης Νεολαίας, της Ένωσης Νέων Ελλάδος, της Σοσιαλιστικής Νεολαίας των Νεολαιών του Εθνικού Λαϊκού Κόμματος, του Προοδευτικού του Καφαντάρη, του Εργατοαγροτικού του Παπαναστασίου, της Δημοκρατικής Νεολαίας του Παπανδρέου, της Αγροτικής του Μυλωνά και της Εθνικής Ενωτικής του Κανελλόπουλου. Το όνομα του συντονιστικού οργάνου ήταν Π.Ε.Α.Ο.Ν.. Το Μέτωπο αναπτύχθηκε στις αρχές του 1937, πριν καρποφορήσει οποιαδήποτε άλλη κίνηση πολιτικής συνεργασίας ενώ είχε περισσότερη επαφή με τον κόσμο σε αντίθεση με τη συνεργασία των ηγεσιών των κομμάτων που επιτεύχθηκε μόνο το καλοκαίρι του 1938. Αυτό οφειλόταν στην κομμουνιστική παρουσία, καθώς οι νεολαίες σε αντίθεση με τα κόμματα είχαν αποδεχτεί την παρουσία της Ο.Κ.Ν.Ε.. Αυτό ήταν ιδιαίτερα σημαντικό καθώς η εμπειρία των κομμουνιστών στην παράνομη δουλειά και ο τυπογραφικός τους μηχανισμός βοήθησε το Μέτωπο να έχει έντονη παρουσία σε σχολεία, πανεπιστήμια και συνοικίες. Τα αποτελέσματα της συνεργασίας ήταν ικανοποιητικά τουλάχιστον ως και το 1938 και η Π.Ε.Α.Ο.Ν., εκτός από την Αθήνα, τη χρονιά αυτή είχε εξαπλωθεί σε Θεσσαλονίκη, Πειραιά, Κόρινθο και Θήβα, ενώ η Ασφάλεια θεωρούσε τη δράση της αρκετά σοβαρή.⁷³

Τα προαύλια και οι αίθουσες των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων παρέμεναν χώροι ζυμώσεων και διαμαρτυριών. Κατά αυτόν τον τρόπο μπορεί ως ένα βαθμό να ερμηνευτεί το ότι από τους πρώτους μήνες της Κατοχής άρχισε ο συνδικαλισμός και η οργάνωση του φοιτητικού κινήματος και η σύσταση των πρώτων αντιστασιακών οργανώσεων μέσα σε αυτό.

2.6 Στρατιωτικός εξοπλισμός και πολεμική προετοιμασία

Από το 1935, με την απειλή μιας νέας παγκόσμιας σύρραξης να διαγράφεται στον ορίζοντα,⁷⁴ έλληνες στρατιωτικοί και ιδιαίτερα το Γενικό Επιτελείο Ναυτικού,

---

⁷² Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου...* ό.π., σ. 288. Ο συγγραφέας μας πληροφορεί ότι τα παραπάνω στοιχεία προέκυψαν από αφήγηση της Μαρίας Αγριγιαννάκη που ήταν τότε στέλεχος της Κομμουνιστικής Νεολαίας.

⁷³ Αγγελής, ό.π., σ. 256 - 257. Οι ηγεσίες των κομμάτων παρά το γεγονός ότι άρχισαν τις επαφές από τα τέλη του 1936, ουσιαστική συνεργασία επιτεύχθηκε μεταξύ τους μόνο το καλοκαίρι του 1938 και ενώ είχαν αρνηθεί τη συνεργασία με το Κ.Κ.Ε.

⁷⁴ Στις αρχές της δεκαετίας του '30 η ελληνική πολιτική της κυβέρνησης Βενιζέλου προσανατολιζόταν στη δημιουργία μιας βαλκανικής συνομοσπονδίας στην οποία θα συμπεριλαμβανόταν και η Τουρκία

αντλώντας διδάγματα από την εμπλοκή της Ελλάδας στον προηγούμενο πόλεμο και τη Μικρασιατική Εκστρατεία, άρχισαν να πιέζουν ώστε να εξασφαλισθεί ο εφοδιασμός του στρατού σε πολεμικό υλικό και να ανανεωθεί ο πολεμικός στόλος.⁷⁵ Η κλιμακούμενη κρίση στην Αβησσυνία από το Δεκέμβριο του 1934 μετέτρεψαν την αν. Μεσόγειο σε μια περιοχή συσσωρευόμενων κρίσεων. Σε αυτή τη βάση αποφασίστηκε η πραγματοποίηση ενός συνεκτικού και δαπανηρού προγράμματος επανεξοπλισμού ύψους 6.100.000.000 δρχ.⁷⁶ Ταυτόχρονα είχε ξεκινήσει μια συζήτηση για τον εξοπλισμό του στρατού και της αεροπορίας και για τη θέση της χώρας στη διεθνή κρίση που πλησίαζε. Λίγο πριν από την επιβολή της δικτατορίας δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Ελεύθερη Φωνή* μια σειρά άρθρων. Έθεταν ζητήματα για την εφαρμογή βασικών αρχών στην ελληνική αεροπορική πολιτική, για τη συστηματική ανάπτυξη ενός ολοκληρωμένου αεροπορικού και γενικότερου αμυντικού δόγματος εναρμονισμένου με τη γενικότερη πολιτική ασφάλεια και με τη διπλωματική στρατηγική της χώρας και αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα της συζήτησης για την προετοιμασία πολέμου.⁷⁷

Με δεδομένη αυτήν την κατάσταση και την ύπαρξη παγωμένων πιστώσεων στο Βερολίνο, λόγω των ελληνογερμανικών συμφωνιών κλίρινγκ από το 1932,⁷⁸ η

και θα επεκτεινόταν και σε οικονομικές συνεργασίες. Προκόπης Παπαστράτης, «Εξωτερική πολιτική», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα...* τ. β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, σ. 276 – 278.

Ωστόσο, μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία, τον Ιανουάριο του 1933, η διασφάλιση του εδαφικού καθεστώτος που είχε προκύψει από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τέθηκε σε προτεραιότητα στην Κεντρική και Νοτιοανατολική Ευρώπη. Τελικά στις 9 Φεβρουαρίου 1934 υπογράφηκε το βαλκανικό Σύμφωνο από την Ελλάδα, την Τουρκία, τη Ρουμανία και τη Γιουγκοσλαβία. Η μη συμμετοχή, όμως, της Βουλγαρίας στο Σύμφωνο δείχνει ήδη την εγγενή αδυναμία του, ενώ επιβεβαιώνει την προσχώρηση της Βουλγαρίας στην παράταξη των αναθεωρητικών κρατών.

⁷⁵ Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ Οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922 – 1940. Ο Μεσοπόλεμος.*, τ. β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 56.

⁷⁶ Mogens Pelt, «Το ελληνο-γερμανικό εμπόριο καπνού. Συνέχεια και ασυνέχεια κατά το Μεσοπόλεμο και την περίοδο μετά τον πόλεμο», *Η Ελλάδα '36 – '49... ό.π.*, σ. 379, υποσ. 23.

⁷⁷ Χατζηβασιλείου, «Κώστας Πιερρίκος: Σκέψεις για το πρόβλημα της ελληνικής ασφάλειας, 1936, 1, *Κλειώ*, Φθινόπωρο 2004, σ. 196 - 198.

⁷⁸ Η ελληνική οικονομία παρά τη γερμανική διείσδυση στον τομέα των αγροτικών προϊόντων και ιδίως στον καπνό κατάφερε να αποφύγει τον πολιτικό εναγκαλισμό του Βερολίνου χάρη στην ύπαρξη και τη δραστηριότητά του ελληνικού εμπορικού στόλου, πολύτιμου συνδέσμου με τη Βρετανία και το

ελληνική κυβέρνηση άρχισε σοβαρές διαπραγματεύσεις με τις γερμανικές αρχές και τις γερμανικές εταιρείες οπλικών συστημάτων, προκειμένου να βασίσει ένα σημαντικό μέρος του προγράμματος επανεξοπλισμού σε γερμανικό πολεμικό υλικό και στρατιωτική τεχνολογία.⁷⁹ Ο Μεταξάς ως υπουργός Πολέμου και αντιπρόεδρος της κυβερνήσεως από το Μάρτιο του 1936 κλήθηκε να υλοποιήσει το πρόγραμμα επανεξοπλισμού και να ικανοποιήσει τις ένοπλες δυνάμεις, πολιτική που συνεχίστηκε και στο διάστημα της δικτατορίας.⁸⁰ Το πρόγραμμα επανεξοπλισμού είχε ως αποτέλεσμα τον εκσυγχρονισμό ως ένα βαθμό του ελληνικού στρατού.⁸¹

Πέρα από τη σοβαρότητα της υλοποίησης του προγράμματος στρατιωτικού εξοπλισμού της χώρας, σε όλο το διάστημα της τετραετίας υπήρξε και μια προσπάθεια πολεμικής προετοιμασίας του πληθυσμού σε πρακτικό και ψυχολογικό επίπεδο με συγκεκριμένες ενέργειες. Στο πλαίσιο ενίσχυσης της στρατιωτικής άμυνας, οργανώθηκαν μαθήματα αεράμυνας για όλους τους πολίτες, σε πόλεις και χωριά αρχικώς, για να περιοριστούν στους κατοίκους των πόλεων στη συνέχεια, καθώς κρίθηκε για τα χωριά ότι δεν διέτρεχαν κανένα κίνδυνο.⁸² Τα συγκεκριμένα μαθήματα οργανώνονταν από τις Στρατιωτικές Λέσχες σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη και διαρκούσαν περίπου ενάμιση μήνα με διδασκαλία θεωρητικών και πρακτικών

δυτικοευρωπαϊκό κόσμο, που εξισορρόπησε και εξουδετέρωσε την επιρροή της Γερμανίας. Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Συνέχειες και ασυνέχειες στους στόχους της ελληνικής πολιτικής στα Βαλκάνια πριν και μετά το β' Παγκόσμιο Πόλεμο», *Η Ελλάδα '36 - '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, (επιμ. Χάγκεν Φλάισερ), Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 45.

Η Βρετανία είχε εξασφαλίσει μια ειδική σχέση με την Ελλάδα από την περίοδο κρίσης του 1935 - 1936, που της εξασφάλιζε όλα τα πλεονεκτήματα μιας συμμαχίας χωρίς τις σχετικές υποχρεώσεις. Η παρουσία του Γεωργίου στην Ελλάδα και η θέση του σε σχέση του με το Μεταξά, σε συνδυασμό με τη δεινή θέση της Ελλάδας έναντι της επεκτατικής Ιταλίας και της αναθεωρητικής Βουλγαρίας, εξασφάλιζε στη Βρετανία μια φιλική Ελλάδα χωρίς να χρειάζεται η δέσμευση της χώρας με ελληνοβρετανική συμμαχία. Η Βρετανία μπορούσε να υπολογίζει σε περίπτωση ιταλοβρετανικού πολέμου, στη χρησιμοποίηση των ελληνικών λιμανιών και νησιών από το βρετανικό ναυτικό και την αεροπορία. Βλ. Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Η Δικτατορία του Μεταξά και ο πόλεμος του '40*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 318.

⁷⁹ Pelt, ό.π., σ. 380.

⁸⁰ Pelt, ό.π., σ. 391 - 392.

⁸¹ Φακιάλας, «Οικονομικές εξελίξεις στις δεκαετίες... », ό.π., σ. 348, Pelt, ό.π., σ. 379.

⁸² Εφ. *Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος*, 5 Ιαν. 1937.

μαθημάτων και με επισκέψεις σε αεροδρόμια.⁸³ Το Μάιο του 1937 τα Υπουργεία Στρατιωτικών και Παιδείας ήρθαν σε συνεννόηση, για να λειτουργήσουν λαϊκά σχολεία παθητικής αεράμυνας σε χώρους δημόσιων σχολείων, ενώ ανακοινώθηκε ότι σε όλους τους εκπαιδευτικούς θα μοιραστούν ειδικά έντυπα με τα μαθήματα παθητικής αεράμυνας της Στρατιωτικής Λέσχης.⁸⁴ Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι πραγματοποιήθηκαν μια σειρά από εκδόσεις σχετικά με την παθητική αεράμυνα, μάλιστα μία από αυτές ειδικά για την πόλη της Θεσσαλονίκης.⁸⁵

Ταυτόχρονα το Σώμα των Αδελφών Νοσοκόμων από μήνες είχε συνεργαστεί μυστικά με τις στρατιωτικές αρχές και με την Ασφάλεια. Είχε υποβάλει τους καταλόγους των μελών και είχαν αποκλειστεί ορισμένες αδελφές από τα στρατιωτικά νοσοκομεία για «ειδικούς λόγους», ως ύποπτες για κομμουνιστικά ιδεώδη υποπευόμαστε, ή επειδή απλώς είχαν ξένη εθνικότητα.⁸⁶

Παράλληλα με τα μαθήματα αεράμυνας, οργανώθηκαν μαθήματα ανεμοπορίας για μαθητές και φοιτητές, όπου συμμετείχαν όλοι όσοι είχαν κάνει σχετικές αιτήσεις.⁸⁷ Λίγο μετά την ίδρυση της σχολής δημοσιεύτηκαν στον τοπικό Τύπο της Θεσσαλονίκης ευχαριστήρια των μαθητών και φοιτητών για την ύπαρξή της και ζητήθηκε η υποστήριξη του «αρχηγού της κυβερνήσεως», ο οποίος και απέστειλε επιστολή, όπου εξέφραζε την υπερηφάνεια του.⁸⁸

Ωστόσο, ο Τύπος ήταν απολύτως ελεγχόμενος από το καθεστώς και λειτουργούσε αποκλειστικά για την προπαγάνδα της δικτατορίας, οπότε δεν μας αποκαλύπτει την πραγματική απήχηση που είχαν όλα αυτά τα μαθήματα αλλά και την αποτελεσματικότητά τους. Άλλωστε η μικρή απήχηση που είχαν πολύ πιο συγκεντρωτικές και οργανωμένες δομές, όπως ήταν η Ε.Ο.Ν. μας οδηγεί στο

---

⁸³ *Ο.π.*, 19 Μαΐου 1937.

⁸⁴ *Ο.π.*, 19 Μαΐου 1937.

⁸⁵ Ενδεικτικοί τίτλοι των συγκεκριμένων εκδόσεων είναι οι εξής: Γ. Πλέμπερ, *Πρακτικόν εγχειρίδιον παθητικής αντιαεροπορικής αμύνης της πόλεως Θεσσαλονίκης*, μτφρ. Γ. Δαμόρης, τύποις Βαφειάδης, Θεσσαλονίκη χ.χ., *Παθητική αεράμυνα*, Τυπογραφείο Υπουργείου Στρατιωτικών, Αθήναι 1937, *Οδηγία διά την οργάνωσιν της παθητικής αντιαεροπορικής αμύνης*, Υπ. Στρατιωτικών, Εν Αθήναις 1936, *Παθητική αεράμυνα*, Υπ. Παιδείας, Εν Αθήναις 1937.

⁸⁶ Βιργινία Ζάννα, *Ημερολόγιο Πολέμου '40 - '41*, Ερμής, Αθήνα 1979, σ. 13.

⁸⁷ Εφ. *Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος*, 1 Φεβρ. 1937.

⁸⁸ *Ο.π.*, 5 Μαρτ. 1937.

συμπέρασμα ότι όλα αυτά τα μαθήματα ήταν περισσότερο σχέδια επί χάρτου με μικρή συμμετοχή από φιλοκαθεστωτικούς κυρίως κύκλους.

Κάτι που επιβεβαιώθηκε από την έλλειψη υποδομής και ενημέρωσης που διαπιστώθηκε, λίγο αργότερα, όταν ενεπλάκη η χώρα στον πόλεμο και δέχθηκε τους πρώτους βομβαρδισμούς.

Η παραπάνω ιδεολογική προετοιμασία για πόλεμο μέσω του Τύπου στόχευε πιθανότατα να παρακινήσει τον πληθυσμό σε εράνους, που θα αποτελούσαν ένα μηχανισμό συμπληρωματικών εισφορών από τους εργαζόμενους.⁸⁹ Έγινε καταγραφή όλων των επιχειρήσεων με στόχο το οικονομικό «συμμάζεμα» για την άμυνα της χώρας.⁹⁰ Ξεκίνησε μια μεγάλη εκστρατεία εράνου με στόχο την οικονομική ενίσχυση της βασιλικής αεροπορίας προκειμένου να ενισχυθεί η άμυνα της χώρας. Κύριο όργανο στην προώθηση αυτής της εκστρατείας ήταν ο Τύπος. Στον *Ταχυδρόμο Βορείου Ελλάδος* δημοσιεύονταν τα ονόματα των χωριών που επικροτούσαν τον έρανο, καθώς και τα χρηματικά ποσά που έστελναν για τη βασιλική αεροπορία⁹¹ με στόχο σαφώς την παρακίνηση και άλλων σε αυτήν την κατεύθυνση.

Προχωρώντας προς την άνοιξη του 1937 πύκνωναν οι σχετικές δημοσιεύσεις. Σταδιακά συμμετείχαν στον έρανο διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες, οι οποίες καθοδηγούνταν τώρα προς την εκπλήρωση ενός εθνικού στόχου. Οι αυτοκινητιστές, οι ανάπηροι περιπτερούχοι, οι δάσκαλοι,⁹² οι αργυροχρυσόχοι,⁹³ οι καπνοπώλες, ήταν κάποιες από αυτές, ενώ το Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο ανακοίνωνε ότι οι εργάτες θα δούλευαν Κυριακή, για να διαθέσουν τα χρήματα στην πολεμική αεροπορία.⁹⁴ Σχετικά με τα εργατικά κέντρα πρέπει να σημειώσουμε ότι είχαν μετατραπεί σε όργανα του καθεστώτος, τα οποία σε συνεργασία με τις διωκτικές αρχές έλεγχαν τα φρονήματα των εργαζομένων και έπρατταν αναλόγως. Μάλιστα οι

---

⁸⁹ Γιώργος Κουκουλές, «Η συνέχεια στην ιστορία ως τραγική επανάληψη. Η περίπτωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, 1936 - 1948», *Η Ελλάδα '36 - '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο... ό.π.*, σ. 253.

⁹⁰ «Η οικονομική επιστράτευση του ελ. έθνους και η καταγραφή όλων των επιχειρήσεων χάριν της αμύνης της χώρας», εφ. *Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος*, 1 Ιαν. 1937.

⁹¹ Εφ. *Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος*, 6 Μαρτ. 1937.

⁹² Εφ. *Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος*, 12 Μαΐου 1937.

⁹³ *Ο.π.*, 19 Μαΐου 1937.

⁹⁴ *Ο.π.*, 6, 10 Ιουνίου 1937.

πρόεδροί τους ήταν σε επαγρύπνηση για το συστηματικό έλεγχο των μελών.⁹⁵ Οι θιασώτες και οι προπαγανδιστές της δικτατορίας πρόβαλλαν τη μαζική συμμετοχή στις διάφορες εκδηλώσεις του καθεστώτος ως προσήλωση των εργαζομένων στα κοινωνικά ιδεώδη της 4^{ης} Αυγούστου. Η μέχρι σήμερα έρευνα, ωστόσο, έχει δείξει ότι η μαζική συμμετοχή, η αποστολή τηλεγραφημάτων κτλ. ήταν αποτέλεσμα όχι αυθόρμητων ενεργειών αλλά συστηματικών εκβιασμών.⁹⁶

Συμμετείχαν και μια σειρά από άλλες κοινωνικές κατηγορίες, όπως οι ανάπηροι συνολικά⁹⁷ ή οι ποδοσφαιρικές ομάδες της πόλης, «Π.Α.Ο.Κ.», «Ηρακλής», «Άρης», «Μ.Ε.Ν.Τ.» και «Μακεδονικός», που σε συντονισμό με τις αρχές διοργάνωσαν αγώνες με πανηγυρικό χαρακτήρα, με σκοπό τη συγκέντρωση χρημάτων για την πολεμική αεροπορία.⁹⁸ Ανάλογες πρωτοβουλίες εκδηλώθηκαν από το Παπάφειο ορφανοτροφείο.⁹⁹ Ο στρατός και η εργατική τάξη αλλά και η εβραϊκή τράπεζα Union της Θεσσαλονίκης¹⁰⁰ συμμετείχαν στον έρανο της κοινωνικής πρόνοιας, ενώ στον *Ταχυδρόμο Βορείου Ελλάδος* τονιζόταν ο ενθουσιασμός με τον οποίο αυτός συνεχιζόταν.¹⁰¹

Μέσα από τα μαθήματα ή τους εράνους η αφηρημένη ιδέα πραγμάτωσης ενός εθνικού στόχου αποκτούσε έναν πολύ συγκεκριμένο και χειροπιαστό χαρακτήρα και προκαλούσε σε συμμετοχή τους πολίτες. Οι συγκεκριμένες ενέργειες εκ μέρους της πολιτείας μπορούμε να πούμε ότι συνέβαλλαν σε μια συγκεντρωτική καθοδήγηση της κοινωνίας για την πραγματοποίηση συγκεκριμένων στόχων.

Σε αντίθεση με όλη αυτή τη συζήτηση και στον Τύπο για έναν επερχόμενο πόλεμο και την «προετοιμασία» των πολιτών, βρίσκονται τα κύρια άρθρα των εφημερίδων που την επαύριο των μεγάλων κρίσεων (εισβολή Χίτλερ στην Τσεχοσλοβακία, Μάρτιος 1939, έκρηξη Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, Σεπτέμβριος 1939) δήλωναν την προσήλωση της Ελλάδας στο ιδανικό της παγκόσμιας ειρήνης και ότι η Ελλάδα, νηφάλια και ειρηνική εξέρχεται πάντοτε δικαιωμένη και έτοιμη να συνεχίσει

---

⁹⁵ Κουκουλές, «Η συνέχεια ...», *ό.π.*, σ. 239.

⁹⁶ Κουκουλές, «Η συνέχεια...», *ό.π.*, σ. 253 - 254.

⁹⁷ Εφ. *Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος*, 6, 10 Ιουνίου 1937.

⁹⁸ *Ο.π.*, 12 Μαΐου 1937.

⁹⁹ *Ο.π.*, 19 Μαΐου 1937.

¹⁰⁰ Pierron, *ό.π.*, σ. 255.

¹⁰¹ Εφ. *Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος* 29, 30 Μαΐου 1937.

την ανοδική της πορεία.¹⁰² Οπτική που συνέπιπτε με το ιδεολογικό κλίμα στην προδικτατορική Ελλάδα σε όλη τη δεκαετία του '30, που όπως φαίνεται μέσα από τους έλληνες συγγραφείς ήταν αντίθετο στον πόλεμο, ο οποίος λειτουργούσε αποκλειστικά ως τραγική εμπειρία, καθώς ταυτιζόταν με την οδυνηρή εμπειρία του 1922 και ήταν απογυμνωμένος από κάθε επικό ηρωικό στοιχείο, τη στιγμή μάλιστα που μόλις 18 χρόνια είχαν περάσει από τη μικρασιατική εκστρατεία και την οδυνηρή κατάληξή της.¹⁰³

---

¹⁰² Νάση Μπαλά, «Εθνικά στερεότυπα στον αθηναϊκό ημερήσιο Τύπο κατά τις παραμονές του πολέμου», Επιστημονικό Συμπόσιο *Η Ελλάδα του '40*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1993, σ. 75.

¹⁰³ Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διαγνώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998, σ. 73.

Κεφάλαιο τρίτο

Ο πόλεμος στην πόλη

3.1 Κοινωνική και οικονομική αποδιάρθρωση

3.1.1 Ενθουσιασμός, βομβαρδισμοί, επιστράτευση, επιτάξεις

Στις παραμονές του ελληνοϊταλικού πολέμου τόσο η πολιτική ηγεσία όσο και οι απλοί πολίτες της ελληνικής κοινωνίας δεν επιθυμούσαν να εμπλακεί η χώρα σε έναν πόλεμο,¹ που ούτε η κυβέρνηση ούτε κάποια μερίδα της κοινωνίας είχε επιδιώξει.

Ωστόσο, περιγραφές, φωτογραφίες και κινηματογραφικές εικόνες απεικονίζουν το χαμόγελο των ανθρώπων, που έφευγαν για το μέτωπο αλλά και αυτών που έμεναν πίσω,² μια στάση που δεν έμοιαζε με την υποδοχή του πολέμου στην υπόλοιπη Ευρώπη, ακόμη και στην ίδια τη Γερμανία, όπου επικράτησε περισσότερο περίσκεψη, φόβος, ανησυχία και λιγότερο ενθουσιασμός,³ καθώς κανείς από τους εμπόλεμους δεν ήταν κατάλληλα προετοιμασμένος, στρατιωτικά, πολιτικά και κοινωνικά, για τη σύγκρουση που ακολούθησε.⁴ Για τη Θεσσαλονίκη οι

---

¹ Βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η πορεία της Ευρώπης προς τον πόλεμο», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, β' Παγκόσμιος Πόλεμος. 1940 - 1945 Κατοχή - Αντίσταση*, τ. γ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 46.

² Βλ. σχετικά Μαρίνα Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά. Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006, σ. 350 - 351.

³ Για την έλλειψη ενθουσιασμού με την οποία αντιμετώπισε το ίδιο το Τρίτο Ράιχ τον πόλεμο βλ. David Welch, *The Third Reich. Politics and propaganda*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2000, σ. 90. Γενικότερα για το πώς οδηγήθηκαν σταδιακά οι ευρωπαϊκές δυνάμεις στον πόλεμο και για την εγκατάλειψη της πολιτικής του κατευνασμού βλ Χατζηιωσήφ, «Η πορεία της Ευρώπης προς τον πόλεμο», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα... ό.π.*, σ. 9 - 47. Επίσης, Προκόπης Παπαστράτης, «Γερμανική διείσδυση και συμμαχική ενδοτικότητα: Η κατάσταση στα Βαλκάνια στις αρχές του πολέμου», *Επιστημονικό Συμπόσιο. Η Ελλάδα του '40 (19 και 20 Απριλίου 1991)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1993, σ. 53 - 72. Για την υποδοχή του πολέμου στην υπόλοιπη Ευρώπη βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, «Η Ελλάδα στον πόλεμο. Ήπειρος, Αλβανία, Μακεδονία, Κρήτη», *Ιστορία των Ελλήνων, Σύγχρονος ελληνισμός 1940 -1949*, τ. 13, Δομή, χ.χ., σ. 39.

⁴ Norman Davies, *Η Ευρώπη σε πόλεμο. Η έναρξη, οι συγκρούσεις, οι ηγέτες και το τέλος του φασισμού 1939 - 1945*, Ιωλκός, Αθήνα 2008, Macmillan, Αγγλία 2006, σ. 65.

περιγραφές είναι ανάλογες. Ακόμη και αν αντιμετωπίσουμε με δυσπιστία τα δημοσιεύματα των εφημερίδων που μπορεί για λόγους προπαγάνδας να έδιναν έμφαση σε μεμονωμένα περιστατικά ενθουσιασμού, γραπτές και προφορικές μαρτυρίες περιγράφουν κάτι αντίστοιχο. Υπήρχαν περιπτώσεις πολιτών που ενώ δεν ήταν υποχρεωμένοι να παρουσιαστούν στο στρατό, τουλάχιστον στην αρχή, το έκαναν.⁵ Αυτός ο ενθουσιασμός ήταν που επάνδρωσε μέσα σε δέκα μέρες με 300.000 στρατό το μέτωπο της Ηπείρου αρχικά και της Αλβανίας στη συνέχεια.⁶ Η ψυχιατρική έχει δείξει ότι οι συγκινήσεις, όπως η κήρυξη ενός πολέμου, είναι ένα σύστημα σήμανσης ανάμεσα στα άτομα και ανάλογα με τις περιστάσεις και την ευαισθησία του καθενός, προκαλούν αμοιβαίες αλληλεπιδράσεις και, από ένα είδος μιμητικής μετάδοσης, παρόμοια συναισθήματα, που συχνά συνενώνουν όλα τα άτομα σε ένα είδος ανώτερης υπερατομικότητας και τα ετοιμάζουν για κάθε δράση.⁷

Το γεγονός ότι ο αντίπαλος ήταν η Ιταλία, με την οποία υπήρχαν παλαιές εκκρεμότητες με κύρια αφορμή τα Δωδεκάνησα – που ήταν υπό ιταλική κυριαρχία από το 1911 – το βομβαρδισμό της Κέρκυρας το 1923, αλλά και τον τορπιλισμό της «Ελλης», τον Αύγουστο του 1940,⁸ μπορεί να ερμηνεύσει την παραπάνω στάση στο άγγελμα του πολέμου. Επιπλέον η Ιταλία θεωρούνταν αντίπαλος κατάλληλος για τα

---

⁵ Παραθέτουμε ενδεικτικά κάποιες μαρτυρίες: Συνέντευξη Βασιλικής Παπαδοπούλου, 28 Δεκεμβρίου 1998 (βλ. παράρτημα). Αναφέρει ότι ο πατέρας της, Ιωάννης, παρουσιάστηκε εθελοντικά, και τελικά σκοτώθηκε στο Πόγραδετς. «Ποτέ δεν θα ξεχάσω, με πόση βία και ενθουσιασμό, κρεμιόταν από τα ξέχειλα τρένα», Αθηνά Δερμεντζόγλου, *Πλατεία Διοικητηρίου*, Μπίμπης, Θεσσαλονίκη χ.χ., σ. 26. «Πρώτα από όλα υπήρχε ένας διάχυτος ενθουσιασμός, και όλοι νοιάζονταν πώς θα βοηθήσουν για να κερδίσουμε τον πόλεμο», Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Θεσσαλονίκη ου μ' εθέσπισεν*, Ιανός Θεσσαλονίκη 1999, σ. 63. Επίσης, Π. Σταθακόπουλος, «Η Θεσσαλονίκη ολόκληρος ήκουσε την είσοδό μας εις τον πόλεμο με θάρρος και με ψυχραιμία. Ενώ εβόμβουν οι έλικες του εχθρού. Ο πόλεμος εκηρύχθη. Πώς ξύπνησε η πόλις μας. Η ευψυχία των επιστράτων. Το θάρρος του πληθυσμού. Η χθεσινή ζωή και κίνησις. Σπαρτιάτες και Σουλιώτισσες. Με τραγούδια προς τα σύνορα.», εφ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 29 Οκτ. 1940.

⁶ Μαργαρίτης, «Η Ελλάδα στον πόλεμο...» *ό.π.*, σ. 41 - 42.

⁷ Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης, Γ. Παπαδημητρίου, *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους*, Οδυσσέας, Αθήνα 1991, σ. 90.

⁸ Ενδεικτικά αναφέρουμε Procopis Papastratis, «Balkans revisited: Great powers penetration and conflict in the inter-war period and the Mediterranean», *The seas as Europe's external borders and their role in shaping a European identity* (επιμ. Marta Petricioli, Antonio Varsori), Lothian Foundation press, Λονδίνο 1999, σ. 107.

μέτρα και τις προδιαγραφές της Ελλάδας – ιδιαίτερα μετά την αίσθηση που είχε δημιουργήσει η δραστηριοποίηση για το στρατιωτικό εξοπλισμό της χώρας σε όλη την προηγούμενη τετραετία –, καθώς η στρατιωτική παρουσία της στον α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δεν είχε προκαλέσει ιδιαίτερες εντυπώσεις, αντίστοιχα με τον πόλεμο στην Αιθιοπία αλλά και τους ιταλούς «εθελοντές» στην Ισπανία.⁹

Στο θεσσαλονικιώτικο Τύπο, σε αναλογία με αυτόν των Αθηνών, παρουσιαζόταν πέρα από τον ενθουσιασμό των στρατιωτών, και η διάθεση του κόσμου να συνδράμει με κάθε τρόπο στον αγώνα. Οι δωρεές από συλλόγους, εταιρείες, αλλά και ιδιώτες προς τη «Φανέλλα του Στρατιώτη», προς τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό ήταν συνεχείς. Ξεκινούσαν από 500 δρχ. και μπορούσαν να φτάσουν τις 30.000 ή 40.000. Παιδιά, που έσπαζαν τον κουμπαρά τους και έδιναν το ακριβό τους περιεχόμενο, κυρίες της αστικής τάξης, που προσέφεραν τα κοσμήματά τους, ιδιαίτερα πολύτιμα για τις ίδιες, οι μακεδονικές βιομηχανίες, όλοι πρόσφεραν για τον αγώνα. Τον Νοέμβριο του '40 οι υπάλληλοι της «Υφανέτ» δήλωναν στο διευθυντή τους ότι θα δουλέψουν την Κυριακή, για να διατεθούν τα χρήματα για τον αγώνα.¹⁰ Τον Φεβρουάριο του 1941 η επιχείρηση «Υιοί Ι. Βασιλόγλου» αποφάσισε να πληρώσει όλο το μισθό στις οικογένειες των στρατευμένων υπαλλήλων και μία από τις τοπικές εφημερίδες το παρουσίαζε ως παράδειγμα προς μίμηση.¹¹ Αυτό που διαφοροποιούσε τις εφημερίδες της πόλης από αυτές της Αθήνας είναι ότι αναφέρονταν χωριστά οι προσφορές των Εβραίων της πόλης αλλά και του εξωτερικού,¹² γεγονός που θυμίζει τη μεσοπολεμική αντιμετώπιση της εβραϊκής κοινότητας ως κάτι το διαφορετικό αλλά και που ήθελε να τονίσει ότι αγωνίζονταν

---

⁹ Μαργαρίτης, «Ο πόλεμος του 1940 -1941. Ιταλική επίθεση και γερμανική εισβολή», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Η εμπόλεμη Ελλάδα 1940 – 1949*, τ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 9 - 10. Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Το σώμα των ελλήνων αξιωματικών στον πόλεμο και την πολιτική», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1940 – 1945... ό.π.*, τ. γ1, Βιβλιόραμα Αθήνα 2007, σ. 293.

¹⁰ «Δωρεά εις την Φανέλλα του Στρατιώτου», «Προς τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό», εφ. *Μακεδονία*, 9, 23 Δεκ. 1940. «Αι εισφοραί του λαού υπέρ του Εθνικού αγώνος», εφ. *Απογευματινή*, 31 Δεκ. 1940, «Προσέφερον τα κοσμήματά των», εφ. *Μακεδονία*, 12 Φεβ. 1941, «Un geste patriotique des ouvriers de l' "Yfanet"», εφ. *L' Indépendant*, 11 Νοεμ. 1940.

¹¹ «Παράδειγμα προς μίμηση», εφημ. *Μακεδονία*, 26 Φεβ. 1941.

και εκείνοι για το κοινό καλό. Οι γαλλόφωνες εβραϊκές εφημερίδες γνωστοποιούσαν, γενικώς, τις δωρεές για τον αγώνα, χωρίς να κάνουν διάκριση Ελλήνων και Εβραίων, ενώ με αντίστοιχο ενθουσιασμό αναφέρονταν στις επιχειρήσεις στο μέτωπο και τις αντιμετώπιζαν επίσης, ως κοινή υπόθεση, θέλοντας να αποσείσουν τη λανθάνουσα ενδεχομένως αίσθηση ότι δεν λειτουργούσαν ως Έλληνες. Τόνιζαν μάλιστα το γεγονός της βοήθειας από τους Εβραίους όλου του κόσμου, όπως άλλωστε και οι ελληνικές εφημερίδες.¹³ Ο Τύπος συνέχιζε το προπαγανδιστικό του έργο ακριβώς όπως σε όλο το διάστημα της δικτατορίας και ιδιαίτερα τα δύο τελευταία χρόνια πριν από τον πόλεμο, που είχε προσπαθήσει συστηματικά να προετοιμάσει τον κόσμο για την πιθανότητα πολέμου. Τώρα προσπαθούσε να εμφυσήσει ένα αίσθημα εθνικής ομοψυχίας. Ωστόσο στις 30 Οκτωβρίου 1940 ο Μεταξάς είχε ζητήσει από τους δημοσιογράφους να αφήσουν στην άκρη τον κυρίαρχο προπαγανδιστικό τους ρόλο και να υπηρετήσουν την πατρίδα τους. Πέρα από τη σημαντική παραδοχή του προπαγανδιστικού ρόλου του Τύπου που περιλαμβάνει η συγκεκριμένη ομιλία, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι τα γραφόμενα στον Τύπο απεικόνιζαν ως ένα βαθμό την πραγματικότητα.¹⁴

Άλλωστε αυτός ο παγκόσμιος πόλεμος με τη μορφή της σύγκρουσης με την Ιταλία που πήρε για τον ελληνικό πληθυσμό, ξεκίνησε ως ένα ζήτημα εθνικής κυριαρχίας, – παρότι εξελίχθηκε διαφορετικά – και προκάλεσε τελείως διαφορετικές αντιδράσεις από εκείνες του α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όπου το κράτος ήταν υπό διαμόρφωση, οι αντιτιθέμενες ομάδες πολλές και οι συγκρούσεις έντονες. Οι σκηνές του ενθουσιασμού, οι παράτολμες πράξεις που ξέφευγαν από τα όρια του συνηθισμένου, η ανατροπή των συμβάσεων, η δημιουργία μιας νέας κατάστασης πραγμάτων χαρακτήρισε τις σελίδες του Τύπου της εποχής αλλά και τη λογοτεχνία της. Η τέχνη στρατεύθηκε με πολεμικά ποιήματα, εμβατήρια, παιάνες. Ο Παλαμάς συνέδεσε αμέσως τον πόλεμο του '40 με τον πόλεμο του '21 με τον περίφημο στίχο

---

¹² «Οι Ισραηλίται όλης της Αμερικής συνεισφέρουν υπέρ του ιερού αγώνος», εφ. *Απογευματινή*, 18 Δεκ. 1940. «Οι Ισραηλίται υπέρ του αγώνος», «Εκκλησις του αρχιεραβίνου Θεσσαλονίκης», εφ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 11 Δεκ. 1940.

¹³ «Donation à la croix Rouge hellénique», εφ. *L' Indépendant*, 11 Νοεμ., 1 Δεκ. 1940, «Succes triomphal de nos armes», *ό.π.*, 11 Νοεμ. 1940, «Nous vaincrons», *ό.π.*, 12 Νοεμ. 1940. Αντίστοιχα, βλ. 17 Νοεμ., 9 Δεκ. 1940, 5 Ιαν. 1941. Επίσης, εφ. *Le Progress*, 12, 18, 22, 25 Νοεμ. 1940.

¹⁴ Πετράκη, *ό.π.*, σ. 357. Από Ομιλία του Μεταξά στις 30 Οκτωβρίου 1940, Ιω. Μεταξάς, *Λόγοι και σκέψεις 1936 - 1941*, 2 τόμοι, Ίκαρος, Αθήνα 1969.

του: «αυτό το λόγο θα σας πω, δεν έχω άλλο κανένα: μεθύστε με τ' αθάνατο κρασί του Εικοσιένα».¹⁵ Το φαινόμενο έπαιξε κυρίως παρακινητικό ρόλο, αλλά αντικατόπτριζε ως ένα βαθμό και τον τρόπο που οι άνθρωποι της εποχής αντιλαμβάνονταν τη βία. Ως μία τομή στη καθημερινότητα, που ενδεχομένως θα έφερνε κάτι νέο, ως προάσπιση αυτών που είχε δημιουργήσει το σύνολο των πολιτών με εργατικότητα και δημιουργικότητα την τελευταία δεκαπενταετία ύστερα από τους οδυνηρούς προηγούμενους πολέμους και τη μικρασιατική καταστροφή.

Για τη Θεσσαλονίκη, ο τρόπος που προβλήθηκε ο βομβαρδισμός της Αγίας Σοφίας από τον Τύπο μαρτυρεί την ανάγκη ανάδειξης ενοποιητικών συμβόλων. Μπορεί να μην προκλήθηκαν σημαντικές ζημιές στο μνημείο, καθώς οι βόμβες γλίστρησαν στο βόρειο μέρος της εκκλησίας και γκρέμισαν ένα μικρό τοιχίο του τρούλου, ωστόσο οι εφημερίδες της πόλης αναφέρθηκαν διεξοδικά σε αυτόν, σε αντίθεση με τις περιορισμένες αναφορές σε προηγούμενους βομβαρδισμούς που είχαν και πολλά θύματα.¹⁶ Στρατιώτες από το μέτωπο έγραψαν στους γονείς τους γι' αυτό, το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης σύσσωμο, αλλά και μεμονωμένοι καθηγητές εξέφραζαν την αγανάκτησή τους, ενώ οι Εβραίοι της πόλης εξέφραζαν την οδύνη τους. Ανάλογες επιστολές δημοσιεύονταν από τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και το μητροπολίτη Κοζάνης, αλλά και τον επίσκοπο του Γιβραλτάρ.¹⁷ Οι διαμαρτυρίες για το βομβαρδισμό του μνημείου προέρχονταν από διάφορες κοινωνικές κατηγορίες αλλά και από την εβραϊκή κοινότητα και δείχνουν ένα αίσθημα εθνικής ομοψυχίας που διαμορφωνόταν, ενώ η έμφαση στην παρουσίαση του γεγονότος από την εφημερίδα αναδείκνυε το ναό ως συνεκτικό στοιχείο - σύμβολο της κοινωνίας της πόλης, τοποθετούσε τον εχθρό στην κατηγορία του «απολίτιστου»¹⁸ και εξυπηρετούσε τους στόχους προπαγάνδας του δικτατορικού καθεστώτος.

---

¹⁵ Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940 - 1950*, Πόλις, Αθήνα 2005, σ. 34.

¹⁶ Εφ. *Μακεδονία*, 10, 12, 14, 18 Φεβ. 1941. Βλ. Γιώργος Ιωάννου, *Το δικό μας αίμα*, Κέδρος, Αθήνα 1980, σ. 96. Ακόμη Γιώργος Καφταντζής, *Το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στον καιρό της Κατοχής*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 133, Χριστιανόπουλος, *ό.π.*, σ. 65 - 68. Γιάννης Μπεράτης, *Το πλατύ ποτάμι*, Ερμής, Αθήνα 1987 (ανατύπωση), σ. 28.

¹⁷ Εφ. *Μακεδονία*, 12, 14 Φεβρ. 1941.

¹⁸ Η Αγία Σοφία ήταν ένα προαιώνιο σύμβολο για τους κατοίκους της πόλης. Ήταν η σύνδεση με το ένδοξο βυζαντινό παρελθόν, ήταν το πρόσφατο νεοελληνικό παρελθόν καθώς αποτελούσε το ναό που ως τζαμί καταλήφθηκε από τμήματα του βουλγαρικού στρατού που ακολούθησαν την είσοδο του ελληνικού το 1912 και έγινε η αφορμή για τη διεκδίκηση και των υπόλοιπων ορθόδοξων ναών από τον

Πόσο ενοποιητικό ρόλο, όμως, και για πόσο διάστημα μπορούσαν να παίζουν τα σύμβολα σε μια πόλη που οι βομβαρδισμοί έφεραν τον πόλεμο στο εσωτερικό της, με την έννοια των άμεσων υλικών και ανθρώπινων απωλειών, αμέσως μετά την κήρυξή του και ενώ η ίδια ήταν εντελώς απροετοίμαστη να τους αντιμετωπίσει;

Όπως έχει σημειωθεί χαρακτηριστικά σε κείμενο αναμνήσεων, «Δευτέρα κηρύχτηκε ο πόλεμος και Παρασκευή έγινε ο πρώτος βομβαρδισμός»,¹⁹ συγκεκριμένα την 1^η Νοεμβρίου 1940, μέρα μεσημέρι. Προφορικές και γραπτές μαρτυρίες αλλά και επίσημα έγγραφα αναφέρονται στην ένταση του φαινομένου.²⁰ Στις 2 Νοεμβρίου ο βρετανός πρόξενος στη Θεσσαλονίκη έγραφε προς τον Παλερέ ότι προκλήθηκαν εκτεταμένες καταστροφές στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, ότι

ελληνικό στρατό. Ήταν ο ναός που δεν καταστράφηκε από την πυρκαγιά του 1917, αλλά φιλοξένησε τους πληγέντες στον αυλόγυρό του, ενώ για τους Εβραίους λόγω της παλαιότητας του συνδεόταν και με τη δική τους ιστορία στην πόλη. Βλ. Σάκης Σερέφας, *Το παλίμψηστο προαύλιο της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 39, 56.

¹⁹ Ελευθερία Δροσάκη, *Εν Θεσσαλονίκη... από τον πόλεμο, την Κατοχή και την Αντίσταση*, Εντός, Αθήνα 1985, σ. 21. Η Θεσσαλονίκη στη συνέχεια, το 1943, έγινε θέατρο και των συμμαχικών βομβαρδισμών. Αυτοί γίνονταν συνήθως το βράδι κατά τις 10. Συχνά, χτυπούσαν τον άμαχο πληθυσμό και όχι στρατιωτικούς στόχους. Οι Συκιές και η Νεάπολη χτυπήθηκαν σε αυτούς, όπως και στους προηγούμενους. Επίσης, η περιοχή του στρατοπέδου Παύλου Μελά και η περιοχή του Σιδηροδρομικού Σταθμού, οι οποίες ήταν στόχοι της συμμαχικής αεροπορίας. Αναφέρονται πολλά θύματα, νεκροί και τραυματίες του άμαχου πληθυσμού. Βομβαρδίστηκαν ακόμη, οι περιοχές του Μπεξινάρ, Ντουντουλάρ και η περιοχή του σημερινού Δήμου Ιωνίας, δίπλα στην ΕΚΟ. Βλ. Ιωαννίδης, *Θεσσαλονίκη, η ψυχή μας*, Spectrum Ltd, Κέρκυρα 1998, σ. 19, 32. Καφταντζής, *Το ναζιστικό στρατόπεδο Παύλου Μελά Θεσσαλονίκης 1941-1944*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 397, 417, 444. Στον ελεγχόμενο από τους Γερμανούς πια Τύπο της πόλης γράφονταν άρθρα για τις «θρασύδειλες επιθέσεις των Άγγλων», αλλά δεν αναφέρονταν πλήγματα στην ίδια την πόλη. Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 1, 11 Φεβ. 1944. Προκαλούσαν ανάλογο τρόμο, ωστόσο προμήνυαν και το τέλος του πολέμου, την ήττα του κατακτητή και εντάσσονται σε ένα διαφορετικό πλαίσιο.

²⁰ Συνέντευξη με κ. Αμαλίτσα Αξινιάρη, 9 Ιουλίου 2002, με κ. Δημήτρη Σπάσο, 24 Νοεμβρίου 2001, συνέντευξη με κ. Βέρα Τριανταφυλλίδου, 6 Ιανουαρίου 2002, συνέντευξη με κ. Δήμητρα Χατζηνικολάου, 28 Οκτωβρίου 2001, (για πληροφορίες σχετικά με τους ανθρώπους που έδωσαν συνέντευξη βλ. παράρτημα). Ι.Α.Ε.Τ.Ε., Προσωρινώς αταξινόμητο υλικό, φ. 64. Αποσπάσματα εκθέσεων της Υ.Θ. «[...] Μόνον το γεγονός της καταστροφής εκατοντάδων κατοικιών και του φόνου εκατοντάδων ατόμων διά την εξήγησιν των αναγκών τοιούτων [...]», από Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη του ελληνοϊταλικού πολέμου: Συσσίτια και καταφύγια», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τ. 5, Ιανός, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 307.

σκοτώθηκαν πολλοί άνθρωποι και ότι οι περισσότεροι κάτοικοι έμειναν χωρίς χρήματα και πανικοβλημένοι.²¹ Σύμφωνα με στοιχεία του Ερυθρού Σταυρού, από την έναρξη του πολέμου μέχρι τη μεγάλη επιδρομή της 9^{ης} Φεβρουαρίου 1941, 232 άτομα σκοτώθηκαν και 871 τραυματίστηκαν, το 1/7 από αυτά παιδιά.²² Στοιχεία για όλη την Ελλάδα από εκθέσεις του Ερυθρού Σταυρού δείχνουν ότι στη Θεσσαλονίκη ανήκε το 1/3 περίπου των νεκρών και το 1/2 των τραυματιών από τους βομβαρδισμούς, που έπληξαν συνολικά όλη τη χώρα, κατά το χειμώνα του 1940 – 1941.²³ Η αναλογία αναδεικνύει και την ένταση του φαινομένου στην πόλη.

Σύμφωνα πάλι με στοιχεία του Ερυθρού Σταυρού σε 864 ανέρχονται κατά μία εκτίμηση, οι περιπτώσεις των οικογενειών που έπαθαν σοβαρές ζημιές από τους βομβαρδισμούς, ενώ σε 67 από αυτές τις περιπτώσεις σκοτώθηκε ο αρχηγός της οικογένειας.²⁴ Αυτό σημαίνει ότι ένας τουλάχιστον διπλάσιος αριθμός ανθρώπων, λαμβάνοντας υπόψη τη σύζυγο και τα παιδιά, είχε να αντιμετωπίσει μικρά ή μεγάλα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα, ανάλογα με την οικονομική και κοινωνική θέση στην οποία ήδη βρισκόταν.

Χτυπήθηκαν, κυρίως, οι περιφερειακές συνοικίες της πόλης στα ανατολικά, (Νέα Κρήνη, Αρετσού, Καλαμαριά, Βυζάντιο, Βότσης, κ.ά.), - όπου κατοικούσαν οι φτωχότερες οικογένειες και προσφυγικός πληθυσμός, - επειδή γειτνιάζαν με

---

²¹ *Χρονολόγιο γεγονότων 1940 – 1944* (επιμ. Μαρία Σπηλιωτοπούλου – Προκόπης Παπαστράτης), τ. 1, 1940 -1943, Ακαδημία Αθηνών Κ.Ε.Ι.Ν.Ε., Αθήνα 2002, σ. 59, έγγραφο 125, 2 Νοεμβρίου 1940, Γενικός Πρόξενος της Βρετανίας στη Θεσσαλονίκη προς Παλερέ.

²² Ι.Α.Ε.Τ.Ε, Προσωρινώς αταξινόμητο υλικό, φ. 64. Σημείωμα του Α. Ε. Hill για την κατασκευή καταφυγίων, 26 Φεβρουαρίου 1941, Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη του ελληνο-ιταλικού...» *ό.π.*, σ. 289 - 291. Ο αριθμός που δίνει ο Hill, ο οποίος σημειώνει ότι στηρίζεται στα στοιχεία του Ερυθρού Σταυρού, έχει μια διαφορά από τα 154 θύματα που απαριθμεί η Βιργινία Ζάννα στο *Ημερολόγιο πολέμου '40 - '41*, ωστόσο, η πρώτη καταμέτρηση στηρίζεται στα επίσημα στοιχεία του Ερυθρού Σταυρού και αποδίδει συνολικά την κατάσταση, συγκριτικά με αυτή του ημερολογίου που είναι εμπειρική.

²³ Ι.Α.Υ.Ε., 1941 Κοινωνία των Εθνών, υποφ. 38, *Έγγραφο, Αθήνα 28 Ιανουαρίου 1941 από Ι. Αθανασάκη, πρόεδρο του Ελ. Ερ. Σταυρού, προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Κοινωνίας των Εθνών*. Σημειώνεται ότι στους βομβαρδισμούς από 28 Οκτωβρίου 1940 ως 23 Ιανουαρίου 1941 βομβαρδίστηκαν οι πόλεις Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Λάρισα και άλλες 24 πόλεις συνολικά και τα θύματα υπολογίζονται σε 757 νεκρούς: 269 άνδρες, 301 γυναίκες, 187 παιδιά. 1.380 τραυματίες: 638 άντρες, 483 γυναίκες και 259 παιδιά.

²⁴ Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη του ελληνο-ιταλικού...» *ό.π.*, σ. 289 - 291.

στρατιωτικούς στόχους, όπως το αεροδρόμιο της μικρής Μίκρας, στα όρια του συνοικισμού της Νέας Κρήνης, το στρατόπεδο Κόδρα, όπου ήταν η έδρα του συντάγματος Αντιαεροπορικού Πυροβολικού και το Τάγμα Τηλεγραφητών.²⁵ Εξίσου επλήγησαν η Τούμπα, αλλά και οι βόρειες συνοικίες, η Επτάλοφος, η Νεάπολη, η Ξηροκρήνη και οι Συκιές²⁶, οι τελευταίες, ίσως, λόγω της ύπαρξης κοντά του στρατοπέδου Παύλου Μελά και του σιδηροδρομικού σταθμού. Ωστόσο, πολλά από τα χτυπήματα δεν μπορούσαν να δικαιολογηθούν από την παρουσία στρατιωτικών στόχων.

Μία από τις κύριες στρατηγικές των Ιταλών - όταν αποφάσισαν την επίθεση στην Ελλάδα - ήταν να βομβαρδίσουν τις σημαντικότερες πόλεις της, καθώς αυτό θα είχε ως συνέπεια την αποδιάρθρωσή τους που θα ήταν ένα ισχυρό πλήγμα για τους αντιπάλους.²⁷ Η Θεσσαλονίκη ήταν ένα αστικό και βιομηχανικό κέντρο κοντά στην εμπόλεμη ζώνη ενώ κατείχε κεντρική θέση στις θαλάσσιες και οδικές αρτηρίες της χώρας. Αυτοί οι παράγοντες την κατέστησαν με την έναρξη του πολέμου βομβαρδιστικό στόχο.

Είναι γεγονός ότι η ιταλική υπεροχή σε βομβαρδιστικά δεν προκάλεσε επιπλοκές στην κινητοποίηση του ελληνικού στρατού. Προοδευτικά η ιταλική αεροπορία περιορίστηκε στην υποστήριξη του μετώπου στην Αλβανία και εγκατέλειψε τις χωρίς πρακτικό αποτέλεσμα επιδρομές στα μετόπισθεν.²⁸

Ειδικά στους πρώτους βομβαρδισμούς τα θύματα ήταν πολλά. Οι άνθρωποι ήταν αιφνιδιασμένοι. Σε κάθε επίθεση, σε κάθε άκουσμα της σειρήνας, όλοι έτρεχαν τρομαγμένοι προς όποια κατεύθυνση νόμιζαν ότι μπορούσαν να σωθούν. Κάτοικοι της Ευαγγελίστριας και του Αγίου Παύλου έτρεχαν συχνά προς το λόφο του Σείχ

---

²⁵ Στράτος Δορδανάς, Θεοδόσης Τσιρώνης, «Η Καλαμαριά την περίοδο 1940 - 1945. Τα χρόνια του Πολέμου, της Κατοχής και της Απελευθέρωσης», Ι.Α.Π.Ε. Δήμου Καλαμαριάς, *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία 1940 – 1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία* (επιμ. Ιωαννίδου Ελένη, Τσιρώνης Θεοδόσης), ILP Productions, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 17.

²⁶ Βλ. Νίκος Σιδηρόπουλος, *Ημέρες Κατοχής*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 84 - 85, Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη του ελληνοϊταλικού...», *ό.π.*

²⁷ Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμματα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941 - 1944*, τ. 1, Παπαζήσης, Αθήνα *χ.χ.*, σ. 62, όπου παραπέμπει σε G. Ciano, *Tagebucher 1939 - 1943*, Βέρνη 1946, σ. 281 (24/10/1940).

²⁸ Μαργαρίτης, «Ο πόλεμος του 1940 -1941...», *ό.π.*, σ. 25 - 26.

Σου, όπου, όμως, κινδύνευαν ακόμη περισσότερο.²⁹ Η πολεμική προετοιμασία του προηγούμενου διαστήματος ήταν απλώς ασκήσεις επί χάρτου χωρίς καμιά αποτελεσματικότητα.

Στον Τύπο άρχισαν να δημοσιεύονται οδηγίες για την έναρξη του συναγερμού και για τη λήξη του, αλλά και για τη συμπεριφορά μέσα το καταφύγιο, όπου δεν έπρεπε να φωνάζει κανείς ούτε να κάνει βόλτες. Όσο πύκνωναν οι βομβαρδισμοί πύκνωναν και οι οδηγίες προς τους πολίτες, πιθανότατα, ανάλογα και με τα κρούσματα «ανάρμοστης», θα λέγαμε, συμπεριφοράς που σημειώνονταν καθώς όπως φαίνεται γίνονταν κλοπές μέσα στο συνωστισμό. Όλοι έπρεπε να υπακούουν στον αρχηγό του καταφυγίου, ο οποίος είχε οριστεί από πριν.³⁰

Μέσα στα καταφύγια, τα οποία ήταν ακατάλληλα και ελάχιστα, το αίσθημα φόβου ήταν διάχυτο, όπως διαβάζει κανείς στα περισσότερα ημερολόγια. Αυτά ήταν λίγα και ο συνωστισμός μεγάλος. Σε έναν από τους βομβαρδισμούς του Ιανουαρίου πέθαναν εννέα παιδιά από ασφυξία μέσα στο καταφύγιο, κάτι που επαναλήφθηκε τον Φεβρουάριο. Ο κόσμος μέσα σε αυτά ήταν βουβός ή προσευχόταν ή φώναζε τρομαγμένος, ακούγοντας τον βόμβο των αεροπλάνων, το σφύριγμα των βομβών και στη συνέχεια τις εκκωφαντικές εκρήξεις. Στο καταφύγιο του Ερυθρού Σταυρού αντίκριζε κανείς τραγικές σκηνές. Στρώματα, φορεία, όλα γεμάτα από τραυματίες. Έντονη η αποφορά. «Βογκητά, μυρουδιά, όλα μουγκά, καταθλιπτικά στο μισοσκόταδο».³¹

Με τη λήξη του συναγερμού οι άνθρωποι έβγαιναν από τις κρυψώνες τους, για να αναζητήσουν τους δικούς τους μέσα στα χαλάσματα και στις τρύπες, που

---

²⁹ Ιωάννου, *Το δικό μας...* ό.π., σ. 151, 152.

³⁰ «Πώς δίδεται το σύστημα συναγερμού και της λήξεώς του», εφ. *Απογευματινή*, 29 Οκτ. 1940, «Τι πρέπει να κάμνετε όταν οι σειρήνες σημάνουν συναγερμόν. Ποίας υποχρεώσεις έχουν όσοι έχουν καταφύγια.», εφ. *Μακεδονία*, 23 Δεκ. 1940, «Το Υπουργείον της Δημοσίας Ασφαλείας συνιστά μέτρα τάξεως και ασφάλειας κατά τους συναγερμούς. Τι υποχρεούστε να κάνετε προς ιδίόν σας συμφέρον», ό.π., 9 Φεβ. 1941, «Εκλεψαν εις καταφύγιον», ό.π., 15 Φεβ. 1941.

³¹ Ζάννα, *Ημερολόγιο πολέμου...* ό.π., σ. 13, 17, 23, 24, 34, 42, 65, 75, 106. Ιωάννου, *Το δικό μας...* ό.π., σ. 35, 151, 219. Του ιδίου, *Η σαρκοφάγος*, Κέδρος, Αθήνα 1986, σ. 25. Του ιδίου, *Εφήβων και μη*, Κέδρος, Αθήνα 1982, σ. 77. Σιδηρόπουλος, *Ημέρες...* ό.π., σ. 84 - 84. Χριστιανόπουλος, ό.π., σ. 67.

έχασκαν σε κεντρικούς δρόμους.³² Οι ανακοινώσεις της αστυνομίας ήταν ενδεικτικές για τους συγγενείς που χάνονταν μεταξύ τους και κανείς δεν ήξερε για τον άλλο αν βρισκόταν στα θύματα.³³ Ήταν κωμικοτραγικά τα περιστατικά, όπου κάποιος επέστρεφε από το καταφύγιο στο εξωτερικά ανέπαφο σπίτι του και, ανοίγοντας την πόρτα, αντίκριζε χαλάσματα.³⁴ Ένα αεροπλάνο χτυπημένο από τα αντιαεροπορικά έπεσε φλεγόμενο στην πλατεία Αριστοτέλους. Τα θύματα πολλά, ανάμεσά τους και παιδιά, ενώ τα συντρίμια του αεροπλάνου και το απανθρακωμένο σώμα του πιλότου έμειναν για λίγο κρεμασμένα σε ένα μισοτελειωμένο κτίριο και ο κόσμος πήγαινε να το δει με τρόμο, αλλά και χαιρεκακία. Πολλές φορές χτυπήθηκαν νοσοκομεία.³⁵ Για μέρες έμεναν στους δρόμους τα ψόφια άλογα, τουμπανισμένα, μπλεγμένα στα σπασμένα κάρα.³⁶

Οι μεγάλοι βομβαρδισμοί στην Ευρώπη είχαν πολύ περισσότερα θύματα ενώ προκλήθηκαν τεράστιες καταστροφές. Οι χονδρικές εκτιμήσεις αναφέρουν 100.000 νεκρούς στην Πολωνία από το 1939 – 1944, 90.000 στη Βαρσοβία, 49.000 στο Λονδίνο το 1940 – 1941, 50.000 στη Γαλλία σε όλο το διάστημα του πολέμου, 49.000 στο Βερολίνο σε όλο το διάστημα του πολέμου.³⁷ Στον πληθυσμό της Αθήνας, που δεν τους βίωνε άμεσα και δεν είχε θύματα, το γεγονός ότι ήταν κατώτεροι του αναμενόμενου λειτούργησε θετικά ως προς το μαχητικό του πνεύμα και τόνωσε το αίσθημα εθνικής ομοψυχίας. «Η Αθήνα λεν πως πανηγυρίζει (για τις νίκες στο μέτωπο), χτυπούν οι καμπάνες, σημαίες βγαίνουν παντού, ο κόσμος χύθηκε στους δρόμους, φιλιέται και κλαίγει».³⁸ Αντιθέτως στη Θεσσαλονίκη ο κόσμος φαίνεται ότι επηρεαζόταν αρνητικά από τους βομβαρδισμούς, σε βαθμό που «δεν μπορούσαν να χαρούν τις νίκες στο μέτωπο». «Στις νίκες δε χτυπούν εδώ οι καμπάνες. Λες και η Θεσσαλονίκη φοβάται να ταραξεί τη φαινομενική της γαλήνη. [...] . Γι' αυτό δε χτυπούν εδώ οι καμπάνες, δε σημαιοστολίζομε, δεν πανηγυρίζει η

---

³² Λίλιαν Μπενρουμπή Αμπαστάδο, *Τα τετράδια της Λίνας*, Καπάνι, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 19, 24, 30, 40. Δροσάκη, *ό.π.*, σ. 22.

³³ Εφημ. *Μακεδονία*, 19 Δεκ. 1940.

³⁴ Χριστιανόπουλος, *Θεσσαλονίκη ου μ'...* *ό.π.*, σ. 67.

³⁵ Ζάννα, *ό.π.*, σ. 13, 17, 23, 24, 34, 42, 65, 75.

³⁶ Ζάννα, *ό.π.*, σ. 20.

³⁷ Davies, *ό.π.*, σ. 486 - 487.

³⁸ Ζάννα, *ό.π.*, σ. 59.

πρωτεύουσα της Μακεδονίας σαν την Αθήνα».³⁹ Στον Τύπο, βέβαια, και στο πλαίσιο του παρακινήτικού έργου που επιτελεί συναντάμε εκδηλώσεις για τον εορτασμό των νικών του ελληνικού στρατού, αλλά ήταν πιο έντονα τα φαινόμενα της καταστροφής παρά αυτά του πανηγυρισμού.⁴⁰ Και τα προβλήματα δεν σταματούσαν εδώ.

Ένα μεγάλο μέρος του αντρικού πληθυσμού είχε φύγει για το μέτωπο. Σε εκθέσεις της Υποεπιτροπής Θεσσαλονίκης της Greek War Relief Association⁴¹ σημειωνόταν για την πόλη ότι επιστρατεύτηκε μεγαλύτερος πληθυσμός από τα άλλα αστικά κέντρα της χώρας, καθώς αυτή ήταν πιο κοντά στη ζώνη πολέμου.⁴² Ένας

---

³⁹ Ζάννα, *ό.π.*, σ. 59 - 60. Επίσης, Γιάννης Μπεράτης, *ό.π.*, σ. 25. Δροσάκη, *ό.π.*, σ. 21. Συνέντευξη με κ. Αμαλίτσα Αξιτιάρη, 9 Ιουλίου 2002.

⁴⁰ Βλ. «Thessalonique faite la victoire. Une belle ceremonie religieuse a eu lieu hier à Sainte Sophie», εφ. *Le Progress*, 25 Νοεμ. 1940 «Ο πανηγυρισμός της νίκης εις την πόλιν μας», εφ. *Μακεδονία*, 9 Δεκ. 1940. Πρβλ. Ζάννα, *ό.π.*, 59 - 60, Μπεράτης, *ό.π.*, σ. 25.

⁴¹ Η Greek War Relief Association of New York ιδρύθηκε στις 8 Νοεμβρίου 1940 με γενικό επίτιμο πρόεδρο τον Χάρολντ Σ. Βάντερμπιλτ και γενικούς προέδρους τον αρχιεπίσκοπο Βορείου και Νοτίου Αμερικής Αθηναγόρα και το Σπύρο Σκούρα. Σκοπός του οργανισμού ήταν η κοινή προσπάθεια των Ελλήνων της Αμερικής και των αμερικανών φίλων της Ελλάδας να βοηθήσουν τους Έλληνες και να ενημερώσουν τον αμερικάνικο λαό για τον πόλεμο στην Ελλάδα. Οργάνωσε έρανο μεταξύ του ελληνοαμερικανικού στοιχείου των Η.Π.Α. και συγκέντρωσε 5.632.608 δολάρια. Από το ποσό αυτό έστειλε, πριν από την κατάληψη της Ελλάδας, 3.336.700 δολάρια, τα οποία διαχειρίστηκε μια κεντρική επιτροπή με έδρα την Αθήνα και διάφορες τοπικές υποεπιτροπές. Η υποεπιτροπή Θεσσαλονίκης, εκτός από την επιχορήγηση οργανώσεων και ιδρυμάτων, ανέλαβε πρωτοβουλίες για την ανακούφιση του πληθυσμού. Έριξε το βάρος στην ενίσχυση των λαϊκών συσσιτίων, τη διανομή ρουχισμού και τροφίμων σε απόρους και στην κατασκευή καταφυγίων. Το υπόλοιπο ποσό διατέθηκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής για την πληρωμή τροφίμων και την αποστολή αυτών στην Ελλάδα όπως θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια. Βλ. σχετικά Ε. Ι. Τσουδερού, *Ο επισιτισμός 1941 - 1944*, Αργύρης Παπαζήσης, Αθήνα 1946, σ. 53 - 54. Επίσης Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη του ελληνοϊταλικού...» *ό.π.*, σ. 291 - 292, 295 - 300.

⁴² I.A.E.T.E., Προσωρινώς αταξινόμητο υλικό, φ. 64. Απόσπασμα αχρονολόγητου υπομνήματος που υποβλήθηκε (αρχές 1941) με την ευκαιρία «της επισκέψεως των κ.κ. Άρτσερ και Σείφερ εις Θεσσαλονίκην» από Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη του ελληνο - ιταλικού... », *ό.π.*, παράρτημα Α', σ. 308.

Η Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού δεν διατηρεί στοιχεία για τον αριθμό των αντρών που κατατάχθηκαν από Θεσσαλονίκη. Θα κάνουμε μία έμμεση προσέγγιση περισσότερο για να έχουμε μία εικόνα της κατάστασης. Σύμφωνα με τη στατιστική επετηρίδα του 1939 (επεξεργάζεται στοιχεία του 1928 και 1934), οι άρρενες του Δήμου Θεσσαλονίκης ήταν 111.173 (βλ. *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1939*, Αθήνα 1940). Για την περιοχή της Μακεδονίας συνολικά, αναφέρεται ότι περισσότεροι από το μισό

μεγάλος αριθμός οικογενειών έμεινε προσωρινά ή και πιο μόνιμα, για όσους χάθηκαν, χωρίς πόρους.

Σύμφωνα με στοιχεία της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού από το πολεοδομικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης (δήμος και κοινότητες) χάθηκαν 493 Έλληνες και 165 έλληνες Εβραίοι, στην πλειοψηφία τους οπλίτες. Ο αριθμός των 658 αυτών νεκρών αποτελεί το 4,3% στο σύνολο των 15.163 νεκρών του πεζικού.⁴³ Ένα ποσοστό τους ήταν αρχηγοί οικογενειών χωρίς να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε με ακρίβεια ποιο. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι το σύνολο των ορφανών παιδιών στα δημοτικά σχολεία της Αρετσούς στη δεκαετία του 1940 άγγιζαν το 2,5 - 3,6% του συνόλου των μαθητών, που άγγιξε κατά μέσο όρο σε όλη τη δεκαετία τον αριθμό των 420 με αποκλίσεις τη χρονιά του 1943 - 44 και με τα $\frac{3}{4}$ των μαθητών να φοιτούν στο ένα και το $\frac{1}{4}$ στο άλλο από τα δύο σχολεία που εξετάζουμε.⁴⁴ Στο Καραμπουρνάκι το ποσοστό έφτασε το 7,6% σε σύνολο κατά μέσο όρο 750 μαθητών

του αντρικού πληθυσμού ανήκε στην ηλικιακή κατηγορία από 15 - 59 ετών, δηλαδή στρατεύσιμη από τα 20 και μετά. Αν δεχτούμε ότι κάτι ανάλογο ίσχυε για το 1940 - με κάθε επιφύλαξη για τις αλλαγές που μπορεί να είχαν σημειωθεί - μπορούμε να υποθέσουμε ότι το 1/3 τουλάχιστον, 37.000 περίπου άντρες επιστρατεύτηκαν. Τώρα, το ποσοστό των νυμφευθέντων αντρών σύμφωνα με στοιχεία για το σύνολο της Μακεδονίας της απογραφής του 1937 ήταν το 3% του συνολικού αντρικού πληθυσμού. (βλ. σχετικά *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1938*, Αθήνα 1939) Αν ισχύει κάτι αντίστοιχο για τη Θεσσαλονίκη του 1940, περίπου 1.100 άντρες ήταν αρχηγοί οικογενειών άρα αντίστοιχες οικογένειες έμεναν προσωρινά χωρίς πόρους.

⁴³ Οι αριθμοί προέκυψαν από μετρήσεις ονομάτων που μας δίνει το γενικό επιτελείο στρατού σε ειδική έκδοση, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αγώνες και νεκροί του ελληνικού στρατού κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο 1940 - 1945*, έκδοση Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1990. Ο συνολικός αριθμός δίνεται από το Επιτελείο, ενώ για τους νεκρούς και αγνοούμενους από Θεσσαλονίκη επιλέχθηκαν εκείνα τα ονόματα στα οποία αναγραφόταν ως τόπος γέννησης περιοχή από το πολεοδομικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης. Έχουν σημειωθεί μόνο οι απώλειες του ελληνοϊταλικού πολέμου και όχι αυτές της Μέσης Ανατολής, που σημειώθηκαν αργότερα. Από το ποσοστό διαφεύγουν κάποιες καταγραφές προσφύγων, στους οποίους αναφέρεται ο προσφυγικός τόπος καταγωγής. Έγινε καταμέτρηση των απωλειών στο πεζικό, που ήταν και οι περισσότερες, και όχι στο ναυτικό και στην αεροπορία, καθώς ήδη οι πρώτες που είναι και οι περισσότερες, μπορούν να μας δώσουν μια εικόνα για το ποσοστό των ανθρώπων που χάθηκε.

⁴⁴ Αρχείο 5^ο Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς, Μαθητολογία 1940 -1941, 1943 - 1944, 1945 - 1946, 1948 - 1946, και αρχείο 6^ο Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς, Μαθητολογία 1940 - 1941, 1943 - 1944, 1948 - 1949.

και στο κέντρο της Καλαμαριάς το 12,5% σε σύνολο κατά μέσο όρο 1.069 μαθητών για τη δεκαετία του 1940.⁴⁵

Τα θύματα των βομβαρδισμών και του μετώπου με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για τους οικείους τους, οι υλικές ζημιές, η καταστροφή καταστημάτων και περιουσιών διαμόρφωναν μια κατάσταση αποδιάρθρωσης για τους πολίτες.

Οι επιτάξεις επέτειναν τα ήδη υπάρχοντα προβλήματα. Λεωφορεία και ιδιωτικά αυτοκίνητα της πόλης επιτάχθηκαν λίγο μετά την κήρυξη του πολέμου,⁴⁶ σε μια χώρα που διέθετε συνολικά 8.700 επιβατικά, 5.900 φορτηγά, 2.600 λεωφορεία,⁴⁷ και σε μια πόλη που αντιστοιχούσε μικρότερος αριθμός αυτών από ό,τι στην πρωτεύουσα υποθέτουμε. Όσο προχωρούσε ο χειμώνας, οι συνθήκες πάνω στα βουνά του μετώπου γίνονταν πιο δύσκολες, οι ανάγκες εκεί ήταν πολύ μεγάλες. Είναι πολλές οι διηγήσεις για τα ψόφια ζώα που έτρωγαν οι πολεμιστές ή για το βρασμένο καλαμπόκι, για τις κάλτσες που έπλεναν στο χιόνι.⁴⁸ Ανάλογα με τα προβλήματα που παρουσιάζονταν στο μέτωπο, όπως ήταν το φοβερό κρύο και η έλλειψη εξοπλισμού για την αντιμετώπισή του,⁴⁹ γίνονταν και οι επιτάξεις. Έτσι, μέσα στο Δεκέμβριο έγινε επίταξη καλτσομηχανών, ενώ λίγο αργότερα καλούνταν από τις αρχές όλοι

---

⁴⁵ Για το Καραμπουρνάκι, αρχείο 3^ο Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς, Μαθητολογία 1945 - 1946, 1948 - 1949, αρχείο 4^ο Δημοτικού Σχολείου, Μαθητολογία 1943 - 1944, 1945 - 1946, 1948 - 1949. Για την περιοχή της Καλαμαριάς στο κέντρο, αρχείο 1^ο Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς, Μαθητολογία 1940 -1941, 1943 - 1944, 1945 - 1946, 1948 - 1949, αρχείο 2^ο Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς, Μαθητολογία 1940 -1942, 1943 - 1944, 1948 - 1949.

⁴⁶ «Θα παρουσιασθούν τα λεωφορεία», εφ. *Μακεδονία*, 30 Οκτ. 1940, «Τα ιδιωτικά αυτοκίνητα», *ό.π.*, 4 Δεκ. 1940.

⁴⁷ Δημήτριος Μαγκριώτης, *Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα της Κατοχής 1941 -1944*, Φόρμιγξ, Αθήνα 1949, 1996 (ανατύπωση), σ. 57.

⁴⁸ Ενδεικτικά αναφέρουμε Στέφη Κόρτη - Κόντη, *Πλατεία Ναυαρίνου*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 15.

⁴⁹ Ενδεικτικά παραθέτουμε κείμενο σχετικά με το κρύο στο μέτωπο. «[...] Ο χειμώνας είχε μπει για τα καλά και κοιμόμασταν σε μικρά αντίσκηνα ανά τέσσερις. Το κρύο ήταν τσουχτερό και δουλεύαμε στα νερά. Υποφέραμε πολύ από τα πόδια μας. Δεν είχαμε ζεστές κάλτσες και τα πόδια μας πάγωναν και πονούσαν τρομερά. Οι νύχτες ήταν βασανιστικές. [...] Έπαθα κρυοπαγήματα και με μετέφεραν στο νοσοκομείο των Ιωαννίνων. [...] Το χειρουργείο δούλεψε ακατάπαυστα και επειδή οι πάσχοντες ήταν πολλοί και η ανάρρωση πολυήμερη, για να αδειάσουν οι διάδρομοι του νοσοκομείου κόβαν τα δάχτυλα των ποδιών κα σε μερικές μέρες τους στέλναν στη μονάδα τους [...]», Μουσής Μιχαήλ Μπουρλάς, *Έλληνας, Εβραίος και αριστερός*, Νησίδες, Σκόπελος 2000, σ. 51, 52.

εκείνοι που διέθεταν μηχανήματα διαθερμίας (ιατρικές συσκευές θέρμανσης των ιστών σε βάθος), για να τα διαθέσουν στον αγώνα.⁵⁰ Οι δεσμεύσεις γίνονταν προς όλες τις κατευθύνσεις, για οτιδήποτε μπορούσε να θεωρηθεί απαραίτητο, όπως ήταν τα εργαλεία και υλικά συντήρησης πλοίων ή οι μάνικες ή ακόμη τα σκι και τα είδη χιονοδρομίας.⁵¹

Τα μέλη της Ε.Ο.Ν. καλούνταν τώρα να κάνουν πράξη όσα μάθαιναν στην προηγούμενη τους εκπαίδευση. Στο πλαίσιο της οργάνωσης ιδρύθηκε η Π.Υ.Α.Μ. (Περιφερειακή Υπηρεσία Αλληλεγγύης Μετώπου), η οποία φρόντιζε για τη συγκέντρωση καλτσών και κονιάκ ή για τα τσιγάρα των στρατιωτών.⁵² Στην Ε.Ο.Ν. είχαν παραμείνει όλοι εκείνοι οι νέες και οι νέοι που είχαν περισσότερο σχέση με το καθεστώς. Ωστόσο, οι υπηρεσίες που προσέφεραν, μάλλον ήταν ελλιπείς καθώς οι ομάδες ήταν ανοργάνωτες ενώ δεν είχαν την πείρα να αντιμετωπίσουν τις δύσκολες καταστάσεις που προέκυπταν από τους βομβαρδισμούς. Άλλωστε όσοι είχαν έναν ενεργό ρόλο στην Ε.Ο.Ν. ήταν εκπαιδευμένοι περισσότερο να κατασκευάζουν εικόνες και όχι να τις κάνουν πράξη. Έτσι και τώρα περισσότερο πρόβαλαν την ελάχιστη προσφορά τους παρά φρόντιζαν να είναι αποτελεσματικοί.⁵³

Ύστερα από τους πρώτους βομβαρδισμούς ακολούθησαν στη Θεσσαλονίκη και επιτάξεις ακινήτων από πολιτικές και δικαστικές υπηρεσίες της πόλεως, τα οικήματα των οποίων είχαν υποστεί ζημιές και δεν ήταν πια ασφαλή.⁵⁴

Τα αποθέματα τροφίμων ήταν ανεπαρκή και οι ανάγκες του μετώπου τεράστιες. Έτσι τέθηκε σε προτεραιότητα ο στρατός και καθιερώθηκε το δελτίο στη διανομή των τροφίμων στους πολίτες της χώρας. Ζάχαρη, ρύζι, όσπρια διαθέτονταν με κουπόνια. Το τυρί φέτα το έβρισκε κανείς μόνο Δευτέρα, Τετάρτη και Παρασκευή, ενώ κεφαλοτύρι και κασέρι δεν υπήρχε καθόλου στην αγορά, γιατί χρειαζόνταν

---

⁵⁰ «Διά τους κατόχους καλτσομηχανών», εφ. *Μακεδονία*, 13 Δεκ. 1940, «Οι καλτσομηχανές», εφ. *Απογευματινή*, 14 Δεκ. 1940, «Οι διαθέτοντες μηχανήματα διαθερμίας», *ό.π.*, 20 Δεκ. 1940.

⁵¹ ΦΕΚ 242, τ. β' 1940, «Περί δηλώσεως κατοχής και δεσμεύσεως εργαλείων και υλικών συντηρήσεως πλοίων, μηχανών, πάσης φύσεως και εξαρτημάτων αυτών». «Προσκαλούνται οι κάτοχοι σκι και ειδών χιονοδρομίας», εφ. *Απογευματινή*, 5 Δεκ. 1940.

⁵² «Μια επιτυχής καινοτομία της Ε.Ο.Ν. Κουτιά για τσιγάρα στους στρατιώτες», εφ. *Μακεδονία*, 4 Δεκ. 1940. «Από τη δράση της Π.Υ.Α.Μ.», *ό.π.*, 9 Δεκ. 1940.

⁵³ Ζάννα, *ό.π.*, σ. 28, 37, 41, 58.

⁵⁴ «Διά τας επιτάξεις των ακινήτων», εφ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 11 Δεκ. 1940, εφ. *Μακεδονία*, 11 Δεκ. 1940.

αποκλειστικά για το μέτωπο και τα στρατιωτικά νοσοκομεία. Οι πρώτες ειδήσεις στον Τύπο με την κήρυξη του πολέμου τόνιζαν ότι απαγορεύεται αυστηρώς η παρακαταθήκη τροφίμων ενδεχομένως επειδή συνέβαινε ακριβώς το αντίθετο, δηλαδή οι πολίτες το άκουσμα του πολέμου άρχισαν να αποθησαυρίζουν τρόφιμα και να εφορμούν στα καταστήματα για προμήθειες. Έπρεπε να αγοράζουν τρόφιμα μόνο για μια μέρα. Σταδιακά οι οδηγίες γίνονταν πιο συγκεκριμένες σχετικά με την ποσότητα τροφίμων που μπορούσε να αγοράσει ο κόσμος. Έτσι, απαγορεύτηκαν αγορές τροφίμων πέραν της μιας εβδομάδας. Όσοι είχαν παραπάνω έπρεπε να τα παραδώσουν στους παντοπώλες, ενώ καλούνταν εκείνοι που έκρυβαν τρόφιμα να τα δηλώσουν στην αγορανομία.⁵⁵

Η εμπόλεμη κατάσταση συνοδεύτηκε από μια σειρά περιορισμών, που επηρέασαν την καθημερινότητα των ανθρώπων. Καταρχάς περιορίστηκε η κυκλοφορία. Απαγορεύτηκε μετά τις 10.30, τα κέντρα διασκέδασης έκλειναν στις 10 και γινόταν συσκότιση καθολική από τις 11.30. Όταν έφτασαν οι γιορτές, η κυκλοφορία επιτράπηκε μέχρι τις 12.00.⁵⁶

Με τις επιτάξεις των λεωφορείων και των λίγων αυτοκινήτων, αλλά και τον περιορισμό των ωρών ελεύθερης κυκλοφορίας η μετακίνηση έγινε και πιο δύσκολη. Όσοι χρειάζονταν αυτοκίνητα τη νύχτα, για κάποια επείγουσα ανάγκη, έπρεπε να απευθύνονται στα αστυνομικά τμήματα της περιοχής τους.⁵⁷

Τα καταστήματα άνοιγαν από τις 8.30 το πρωί μέχρι τις 5 ή 6 το απόγευμα, ενώ σύμφωνα με τους γενικότερους περιορισμούς ρυθμίστηκαν και οι ώρες εργασίας προσωπικού των γραφείων.⁵⁸

Η έλλειψη μεταφορικών μέσων, πρώτων υλών και εργατικών χεριών λόγω της επιστράτευσης⁵⁹ οδήγησε τις περισσότερες μεγάλες επιχειρήσεις στο να περιορίσουν

---

⁵⁵ «Δεν πρέπει να αγοράζετε τρόφιμα παρά διά μίαν ημέρα», εφ. *Μακεδονία*, 31 Οκτ. 1940, εφ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 29, 31 Οκτ. 1940, «Ανακοινωθέν της Διευθύνσεως της Αστυνομίας διά τους αποκρύπτοντας τρόφιμα», εφ. *Μακεδονία*, 23 Δεκ. 1940, εφ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 23 Δεκ. 1940, εφ. *Απογευματινή*, 2 Δεκ. 1940,

⁵⁶ Εφ. *Μακεδονία*, 31 Οκτ. 1940, 24 Δεκ. 1940, εφ. *Απογευματινή*, 24 Δεκ. 1940.

⁵⁷ «Όσοι θέλουν αυτοκίνητο τη νύχτα επειγόντως», εφ. *Μακεδονία*, 19 Δεκ. 1940.

⁵⁸ Εφ. *Μακεδονία*, 30 Οκτ. 1940.

⁵⁹ Βλ. Ι.Α.Ε.Τ.Ε., Προσωρινώς αταξινόμητο υλικό, φ. 64. Απόσπασμα..., από Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη του ελληνο-ιταλικού...» *ό.π.*, σ. 307.

τη λειτουργία τους, ενώ κάποιες από τις μικρές έκλεισαν.⁶⁰ Έτσι οι 10.000 δηλωμένοι άνεργοι της Θεσσαλονίκης, στο υφυπουργείο εργασίας, λίγο πριν από τον πόλεμο, ιδιαίτερα από τους κλάδους της κλωστοϋφαντουργίας ή των οικοδομών που ήταν και οι κλάδοι που απασχολούσαν τους περισσότερους εργαζόμενους στο διάστημα του μεσοπολέμου, αλλά και οι 6.000 καπνεργάτες, που ήταν εποχιακά άνεργοι, καθώς και διάφοροι άλλοι εργάτες, περίπου 2.000, που δεν δούλευαν όλες τις ημέρες,⁶¹ αμέσως μετά τον πόλεμο τουλάχιστο διπλασιάστηκαν καθώς οι αντίστοιχες πρώτες ύλες διαθέτονταν στο μέτωπο, είχε σταματήσει η όποια ανοικοδόμηση, ενώ η πόλη ήταν γεμάτη επίστρατους.⁶² Είχαμε, δηλαδή, 20.000 άνεργους σε μια πόλη 270.000 κατοίκων. Γίνεται αντιληπτό ότι αυτοί που δεν είχαν σταθερό εισόδημα ήταν πολύ περισσότεροι από ό,τι πριν από τον πόλεμο και αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα να συντηρηθούν οι ίδιοι και οι οικογένειές τους.

Ωστόσο και αυτοί που είχαν δουλειά είχαν πολύ χαμηλούς μισθούς σχετικά με τις τιμές των προϊόντων. Το Φεβρουάριο του 1941 μια οκά ψωμί κόστιζε 12,50 δρχ., τα φασόλια 20 και το λάδι 50 η οκά, όταν το ανώτερο ημερομίσθιο σε ένα εργοστάσιο υφαντουργίας ήταν από 80 ως 120 δρχ.⁶³

3.2 Κινητοποίηση για την αντιμετώπιση των προβλημάτων

3.2.1. Υποεπιτροπή Θεσσαλονίκης και καταφύγια

Καταφύγια από την πολιτεία άρχισαν να κατασκευάζονται όταν πύκνωσαν οι βομβαρδισμοί. Το πρώτο διάστημα, κατασκευάζονταν απλά ορύγματα, τα οποία γρήγορα αποδείχτηκαν ακατάλληλα, παρά τις περί αντιθέτου διαβεβαιώσεις από τον Τύπο.⁶⁴ Την ευθύνη της κατασκευής των καταφυγίων είχε η Νομαρχιακή Επιτροπή συσσιτίων, η οποία, όμως, δεν διέθετε τα μέσα και τους πόρους και ζητούσε είτε χρήματα είτε προσωπική εργασία από τους κατοίκους, που δεν μπορούσαν να συνεισφέρουν οικονομικά. Γι' αυτόν το λόγο πολλά από τα καταφύγια παρέμειναν

---

⁶⁰ Στη Θεσσαλονίκη σε ένα σύνολο 400 επιχειρήσεων μόνο οι 33 ήταν ανώνυμες, μεγαλύτερου δηλαδή κεφαλαίου και με μεγαλύτερες δυνατότητες απασχόλησης προσωπικού. Βλ. *Εμπορικός και Βιομηχανικός Οδηγός 1940, Ελλάδα, Αιγύπτου, Κύπρου*, σ. 36 - 38.

⁶¹ Ι.Α.Ε.Τ.Ε., Προσωρινώς αταξινόμητο υλικό, φ. 64, Έγγραφο του Γραφείου Επιθεωρήσεως Εργασίας, 10 Ιανουαρίου 1941.

⁶² Βλ. Χεκίμογλου, « Η Θεσσαλονίκη... » *ό.π.*, σ. 286 - 287.

⁶³ *Ο.π.*, σ. 287.

⁶⁴ Εφ. *Μακεδονία*, 7 Δεκεμβρίου 1940, εφ. *Απογευματινή*, 7 Δεκ. 1940.

υπό κατασκευή μέχρι και την είσοδο των Γερμανών. Την κατασκευή πολλών καταφυγίων ανέλαβε η Υποεπιτροπή Θεσσαλονίκης.⁶⁵ Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την αδυναμία στην οποία βρίσκονταν οι δήμοι και οι κοινότητες της πόλης να αντιμετωπίσουν τους βομβαρδισμούς αποτελεί η Κοινότητα Νέου Ρυσίου (Αρετσού), η οποία στις 8 Νοεμβρίου 1940 ενέκρινε τη λήψη μέτρων παθητικής αεράμυνας και λίγες μέρες αργότερα επέβαλε προσωρινή εργασία διάρκειας δύο ημερών για την κατασκευή καταφυγίων, μέτρο το οποίο μάλλον δεν απέδωσε τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Στις αρχές του 1941, το εγκατέλειψε και προχώρησε στην πρόσληψη εργατών για τον ίδιο σκοπό ενώ πέρασε και σε ένα είδος φορολόγησης εύπορων κατοίκων της κοινότητας για την εκτέλεση έργων παθητικής αεράμυνας.⁶⁶ Γενικότερα κάτοικοι της Καλαμαριάς θυμούνται ότι το καταφύγιο σε σχήμα Π της περιοχής το είχαν φτιάξει οι ίδιοι με προσωπική εργασία,⁶⁷ όπως αντίστοιχα και οι κάτοικοι στην Αρετσού.⁶⁸

Από τα 41 συνολικά καταφύγια του πίνακα 1 (βλ. παράρτημα) περίπου για τα μισά δεν είμαστε σίγουροι αν κατασκευάστηκαν ή ολοκληρώθηκαν ποτέ. Παρατηρούμε ότι ο σχεδιασμός περιελάμβανε ολόκληρη την πόλη, με μια ιδιαίτερη μέριμνα για τους περιφερειακούς συνοικισμούς, που οι κάτοικοί τους ανήκαν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.⁶⁹ Από την άλλη υπήρχαν καταφύγια, που, ενώ δεν αναφέρονται στον κατάλογο, βεβαιωμένα λειτουργούσαν και ίχνη τους υπάρχουν ακόμη, όπως αυτό του Κήπου των Πριγκίπων, ή ένα μεγάλο καταφύγιο, που

---

⁶⁵ Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη του ελληνοϊταλικού...», *ό.π.*, σ. 305 - 306. Ο τύπος καταφυγίου «οχετός» ήταν πράγματι οχετός από σκυρόδεμα 300 χιλιογράμμων τσιμέντου με εσωτερικές διαστάσεις 1,40x2 μ., ο οποίος κατασκευαζόταν σε βάθος 5 - 6 μ. και επικαλυπτόταν από στρώμα λιθοδομής από τσιμέντο και επίχωμα 2 μ. περίπου. Ο τύπος «στοά» ήταν στοά που την συγκρατούσαν ξύλινα πλαίσια ανά 80 εκ. και είχε εσωτερικές διαστάσεις 1,40x1,80x2,00 μ. Κάθε μέτρο έδινε κάλυψη σε 6 - 8 άτομα.

⁶⁶ Δορδανάς, Τσιρώνης, «Η Καλαμαριά την περίοδο 1940 -1945...», *ό.π.*, σ. 17.

⁶⁷ Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή προφορικών μαρτυριών, μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις Σοφίας Χρυσοπούλου, Κώστα Κιουρτζή.

⁶⁸ Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή προφορικών μαρτυριών, μαγνητοφωνημένη συνέντευξη Φραγκίσκου Τσακίρη.

⁶⁹ Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη του ελληνοϊταλικού...», *ό.π.*, σ. 305 - 306. Τον πίνακα δανειζόμαστε από τη σχετική μελέτη του Χεκίμογλου.

αναφέρεται για την οδό Ολύμπου.⁷⁰ Πιθανότατα επρόκειτο για καταφύγια ιδιωτικών εταιρειών που διέθεταν χώρους ανάλογους, οι οποίοι, όμως, το βράδι ήταν κλειστοί.⁷¹

Μπορεί η δικτατορία Μεταξά να είχε ολοκληρώσει το πρόγραμμα εξοπλισμού για το στρατό αλλά δεν υπήρχε καμία υποδομή για την προστασία του άμαχου πληθυσμού ενώ η «εκπαίδευση» των πολιτών για την περίπτωση πολέμου ήταν ακόμη μία θεωρητική κατασκευή στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, που δεν είχε ιδιαίτερη απήχηση στον πληθυσμό.

3.2.2. *Ενέργειες των πολιτών*

Ορισμένοι έφτιαχναν στις αυλές τους καταφύγια. Οι πιο μεθοδικοί έκαναν πρόβες για το πόσο γρήγορα μπορούσαν να καταφύγουν στο κοντινότερο καταφύγιο από την ώρα που θα χτυπούσε η σειρήνα.⁷² Υπήρχαν πυκνοκατοικημένες περιοχές, που στερούνταν εντελώς καταφυγίων, ενώ στο κέντρο της πόλης, τα υπόγεια πολυώροφων κτιρίων άρχισαν να χρησιμοποιούνται ως τέτοια. Πολλές φορές, ωστόσο, οι χώροι αυτοί αποδεικνύονταν εντελώς ακατάλληλοι, για παράδειγμα ένα υπόγειο γεμάτο βαρέλια με κρασί.⁷³ Οι περισσότεροι βομβαρδισμοί πρέπει να γίνονταν το μεσημέρι κατά τις 2 με 3.⁷⁴

Αρκετοί πολίτες έφυγαν από τη Θεσσαλονίκη σε κοντινές περιοχές και επέστρεψαν με τη λήξη του πολέμου και την είσοδο των Γερμανών. Η Χαλκιδική φαίνεται να ήταν ένα μέρος, όπου πολλοί κάτοικοι της Θεσσαλονίκης βρήκαν καταφύγιο.⁷⁵ Οικογένειες έφευγαν για την Επτάλοφο ή τον Νέο Κουκλουτζά, τον σημερινό Εύοσμο,⁷⁶ την Πυλαία⁷⁷, το Σοχό,⁷⁸ ή άλλοι για κατοικίες που διέθεταν έξω

⁷⁰ Θεόφιλος Ιωαννίδης, *ό.π.*, σ. 19, 32.

⁷¹ Δροσάκη, *ό.π.*, σ. 18, 19, 25, 26.

⁷² Αμπαστάδο, *ό.π.*, σ. 19, 24, 30, 40.

⁷³ Αμπαστάδο, *ό.π.*, σ. 19.

⁷⁴ Δροσάκη, *ό.π.*, σ. 18, 19, 25, 26.

⁷⁵ Βλ. Ιωάννου, *Το δικό μας...ό.π.*, σ. 225. Η κ. Δήμητρα Χατζηνικολάου (βλ. παράρτημα) δηλώνει ότι με την οικογένειά της έφυγαν στον Πολύγυρο. Η κ. Βέρα Τριανταφυλλίδου (βλ. παράρτημα) δηλώνει ότι έφυγαν για τη Νέα Τρίγλια.

⁷⁶ Δροσάκη, *ό.π.*, σ. 21, 23.

⁷⁷ Δερμεντζόγλου, *ό.π.*, σ. 28.

⁷⁸ Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή προφορικών μαρτυριών, μαγνητοφωνημένη συνέντευξη Σοφίας Χρυσοπούλου.

από το κέντρο της πόλης,⁷⁹ παρά το γεγονός ότι πολλές από αυτές τις περιοχές αποτέλεσαν τελικά τους στόχους των βομβαρδιστικών.

Κάποιοι παρέμειναν στην πόλη αλλά αποφάσιζαν να συγκατοικήσουν με συγγενείς τόσο για πρακτικούς και οικονομικούς λόγους εξαιτίας των δυσκολιών στις μετακινήσεις και των ελλείψεων πόρων, όσο και για ψυχολογικούς, καθώς όλοι μαζί ένιωθαν περισσότερο ασφαλείς, όπως δηλώνεται από τους ίδιους.⁸⁰

Ωστόσο στη Θεσσαλονίκη υπήρχαν και πολλοί άνθρωποι που ήταν χωρίς δουλειά και πόρους. Τα άδεια σπίτια συχνά γίνονταν στόχος ορισμένων από αυτούς, που έβρισκαν ευκαιρία για κλοπές⁸¹ και η αστυνομία δημοσίευε ανακοινώσεις ότι όσοι αναχωρούσαν από τα σπίτια τους έπρεπε να το δηλώνουν στα κατά τόπους τμήματα και να αναθέτουν σε κάποιον τη φύλαξη.⁸² Κλοπές πρέπει να σημειώνονταν στις κατοικίες και όταν ο κόσμος τις εγκατέλειπε βιαστικά με τη σήμανση του συναγερμού. Μάλιστα, η πολιτεία απειλούσε με αυστηρά μέτρα, ακόμη και με θανατική ποινή, αυτούς που το έκαναν, καθώς και γενικότερα τους εγκληματίες σε αυτές τις κρίσιμες στιγμές,⁸³ προφανώς επειδή τα ανάλογα περιστατικά είχαν πυκνώσει.

Για εκείνους που παρέμεναν στην πόλη όλα ξανάρχιζαν ύστερα από κάθε βομβαρδισμό. Μάζευαν τα κομμάτια τους, μεταφορικά και κυριολεκτικά, σήκωναν τα μπάζα, συμμαζεύαν τις βιτρίνες των καταστημάτων με όποιο τρόπο ήταν δυνατό. «Σφίγγουν τα δόντια και απορούν πώς με τόσες μπόμπες που πέσανε, δεν είναι πιο γενική και πιο μεγάλη η καταστροφή».⁸⁴

Η Υ.Θ. της Επιτροπής Διαχείρισεως Αμερικανικού Εράνου Περιθάλψεως, με πρόεδρο τον Αθανάσιο Ροζή, οργάνωσε ανάμεσα στα άλλα ιατρική υπηρεσία για τους βομβόπληκτους που χρειάζονταν ιατρική περίθαλψη, για τις οικογένειες απόρων

---

⁷⁹ Ανριέτ Ασσεό, *Τι απέγιναν οι 70.000 Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, Νησίδες, Σκόπελος 1997, σ. 15 - 18.

⁸⁰ Αμπαστάδο, *ό.π.*, σ. 20 - 21. Επίσης, μαρτυρία κ. Βέρας Τριανταφυλλίδου (βλ. παράρτημα) ότι οι γονείς της μετακόμισαν μαζί τους στο σπίτι που είχε με το σύζυγό της.

⁸¹ Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή προφορικών μαρτυριών, μαγνητοφωνημένη συνέντευξη Σοφίας Χρυσοπούλου.

⁸² Εφ. *Μακεδονία*, 15 Φεβ. 1941.

⁸³ «Αυστηρόταται ποινάι ακόμη και η ποινή του θανάτου θα επιβάλλονται εις τους εγκληματούντας και κλέπτας», εφ. *Απογευματινή*, 31 Οκτ. 1940.

⁸⁴ Ζάννα, *ό.π.*, σ. 106.

στρατευθέντων που δεν ανήκαν σε ασφαλιστικούς οργανισμούς, για άπορες οικογένειες χωρίς ασφάλεια.⁸⁵

Τα στρατιωτικά νοσοκομεία που είχαν οργανωθεί αδυνατούσαν να καλύψουν τις ανάγκες των πολιτών. Από τους πρώτους βομβαρδισμούς τα απαραίτητα υλικά περίθαλψης, φάρμακα, ιώδιο, οξυζενέ, γάζες είχαν τελειώσει. Οι κρατικές υπηρεσίες είχαν παραλύσει, κανένας δεν παρέδιδε το απαραίτητο υλικό, η παρακαταθήκη του Ερυθρού Σταυρού είχε εξαντληθεί, οι φαρμακαποθήκες και τα μεγάλα φαρμακεία ήταν κλειστά ή είχαν βομβαρδιστεί.⁸⁶

Προσπάθειες αυτοοργάνωσης, συσπείρωσης σε συγγενικά ή φιλικά πλαίσια ή φυγής και εγκατάλειψης της πόλης είναι οι τακτικές που θα ακολουθήσουν οι κάτοικοι και στο διάστημα της κατοχής.

3.2.3 Οργάνωση συσσιτίων

Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος επέβαλλε μία περιοριστική πολιτική διανομής τροφίμων και κυρίως του άρτου, μέσω των συσσιτίων. Τα συσσίτια ήταν μια τακτική γνωστή στη Θεσσαλονίκη από την προπολεμική περίοδο, για την ενίσχυση των προσφύγων και των απόρων.

Στις αρχές του πολέμου 50.000 άνθρωποι τρέφονταν στα συσσίτια, ενώ πριν από την είσοδο των Γερμανών ο αριθμός αυτός είχε φτάσει τις 80.000. Στοιχεία δείχνουν ότι το 1/5 του εβραϊκού στοιχείου της πόλης, 7.300 άτομα, τρέφονταν από τα συσσίτια στα σχολεία της κοινότητας, χωρίς να υπολογισθούν οι Εβραίοι που περιλαμβάνονταν στα υπόλοιπα σχολεία. Είναι ιδιαίτερα κατατοπιστικός ένας πίνακας γεωγραφικής κατανομής απόρων, που μας δίνει ο Ευάγγελος Χεκίμογλου⁸⁷ και ο οποίος προκύπτει από επεξεργασία των στοιχείων μιας κατάστασης που υπέβαλε ο αντιπρόεδρος της νομαρχιακής επιτροπής συσσιτίων Θεσσαλονίκης προς την Υποεπιτροπή Θεσσαλονίκης για τα κέντρα παρασκευής και διανομής άρτου το Μάρτιο του 1941. Από τα στοιχεία προκύπτει ότι οι επιτροπές κατέτασσαν στην κατηγορία των απόρων τις οικογένειες με μεσαίο μέγεθος (4 με 5 άτομα) με εισόδημα κάτω από 1.000 δραχμές μηνιαίως (1.000 = 1 λίρα). Στις περισσότερες από τις οικογένειες αυτές, ο προστάτης ήταν επίστρατος και το μοναδικό της έσοδο ήταν το

⁸⁵ «Ιατρική περίθαλψη απόρων οικογενειών», εφ. *Μακεδονία*, 23 Φεβ. 1941.

⁸⁶ Ζάνα, *ό.π.*, σ. 28.

⁸⁷ Χεκίμογλου, *ό.π.*, σ. 287 - 288, 298.

«εφεδρικό» επίδομα, περίπου 840 δραχμές. Στο σύνολό τους σχεδόν, οι άπορες οικογένειες έμεναν είτε σε ένα νοικιασμένο δωμάτιο – συνήθως υπόγειο ή ισόγειο – είτε σε παράπηγμα.⁸⁸

Πίνακας 1.

Συνοπτικός πίνακας γεωγραφικής κατανομής απόρων.

Α. ΝΕΕΣ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ		
51,9%	<i>Ανατολικές - νότιες</i>	20,2%
	Καλαμαριά	8,5
	Χαριλάου - Πυλαία	1,4
	Τούμπα	6,8
	Τριανδρία, 40 Εκκλησιές	3,5
	<i>Βόρειες</i>	31,7%
	Βαρδάρι, Σ. Σταθμός	12,2
	Βόρειες λοιπές	19,5
Β. ΑΝΩ ΠΑΛΙΑ ΠΟΛΗ		
20%	Κάστρα	5
	Αγ. Δημητρίου/Άνω Πόλη	15
Γ. ΣΥΝΟΙΚΙΑ ΕΞΟΧΩΝ		
13,5%	Αλλατίνι, Ντεπώ	3,8
	Μπότσαρη, Μισραχή	2,7
	Αγία Τριάδα	7
Δ. ΚΑΤΩ ΠΑΛΙΑ ΠΟΛΗ		
8,2%	Ροτόντα, Ιπποδρόμιο	6,6
	Κέντρο	1,6

Πηγή: Ευ. Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη του ελληνοϊταλικού...», ό.π., σ. 298.⁸⁹

⁸⁸ Ο.π., σ. 296.

⁸⁹ Ο Χεκίμογλου καταρτίζει τον παραπάνω πίνακα αξιοποιώντας τα στοιχεία που περιλαμβάνει «Κατάστασις εμφανίονσα την χορηγηθείσαν ποσότητα άρτου εις τα αντίστοιχα κέντρα παρασκευής και διανομής συσσιτίου από 1^{ης} μέχρι 6^{ης} και από 16^{ης} μέχρι 31^{ης} Μαρτίου ε.ε.» που υπέβαλε στην Υ.Θ. ο Αντιπρόεδρος της Νομαρχιακής Επιτροπής συσσιτίων Θεσσαλονίκης, Α. Ατσαβές, για να

Αυτό που φαίνεται από τον παραπάνω πίνακα, είναι ότι το μεγαλύτερο ποσοστό απόρων βρισκόταν στις περιφερειακές ανατολικές, νότιες και βόρειες συνοικίες, όπου έμεναν προσφυγικός πληθυσμός αλλά και εβραϊκός και γενικότερα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Τα 3/4 περίπου των απόρων προέρχονταν από τις περιοχές που διέμεναν προσφυγικές οικογένειες.

Από τον έρανο της κοινωνικής πρόνοιας σε όλη τη χώρα, συγκεντρώθηκε το ποσό των 600.000.000 δρχ. περίπου, όταν, βέβαια, μόνο για το συσσίτιο των απόρων χρειάζονταν 100.000.000 το μήνα.⁹⁰

Τα κοινωνικά προβλήματα που δημιούργησε ή επιδείνωσε ο πόλεμος στη Θεσσαλονίκη ανέδειξαν στη φάση αυτή πιο έντονα από ό,τι στην Αθήνα την απουσία του κρατικού μηχανισμού και την έλλειψη στήριξης της κοινωνίας.

3.3 Η γερμανική επίθεση

Η γερμανική επίθεση κατά της Ελλάδας άρχισε τα ξημερώματα της 6ης Απριλίου 1941 με σφοδρό βομβαρδισμό από το VIII Αεροπορικό Σώμα της αμυντικής γραμμής «Μεταξά». Οι επιθέσεις επικεντρώθηκαν κατά κύριο λόγο στα οχυρά της Διάβασης του Ρούπελ⁹¹ ενώ ταυτόχρονα χτυπούσαν συγκοινωνιακούς κόμβους και στρατιωτικές εγκαταστάσεις στα μετόπισθεν του Τ.Σ.Α.Μ.. Η αεροπορία υποστηριζόταν από το πυροβολικό. Από όλες τις γερμανικές μονάδες επίθεσης η 5^η Μεραρχία έπρεπε να κάμψει την αντίσταση στο ανατολικό τμήμα του Μπέλες, να καταλάβει το οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο στην περιοχή του Στρυμόνα και να επιτεθεί κατά της στενωπού από τα Νότια. Η επίθεση άρχισε στις 5.20 π.μ. με

ζητήσει το 40% της δαπάνης για την αγορά ψωμιού που μοιράζονταν στους σιτιζομένους και βρίσκεται σε σχετικό αταξινόμητο υλικό του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας. Στο έγγραφο σημειώνονται όχι μόνο ποια ήταν τα κέντρα διανομής, αλλά και τι ποσότητες ψωμιού διένειμε το καθένα. Με βάση το δεδομένο ότι η μερίδα του ψωμιού ήταν 100 δράμια τη μέρα υπολογίζεται ο αριθμός των σιτιζομένων ενώ τα 59 κέντρα διανομής ταυτίστηκαν γεωγραφικά με βάση οδηγό της εποχής και έτσι προσδιορίστηκαν τα ποσοστά ανά περιοχή.

⁹⁰ Εφ. *Μακεδονία*, 26 Φεβ. 1941.

⁹¹ Η Διάβαση αυτή είναι η κοιλάδα του Στρυμόνα ανάμεσα στον ορεινό όγκο της Κερκίνης από τα δυτικά και του Άγκιστρου από τα ανατολικά, μήκους 11 χλμ. και πλάτους από 500 μ. έως 2 χλμ.. Στο κρίσιμο αυτό σημείο οι Έλληνες είχαν κατασκευάσει μετά το 1935 ένα πολύ πυκνό δίκτυο μόνιμων οχυρώσεων ώστε να είναι πολύ δύσκολη μια κατά μέτωπον επίθεση.

αιφνιδιασμό των ελλήνων συνοριακών φρουρών, οι οποίοι αμύνονταν με γενναιότητα. Σχεδόν αμέσως άρχισε και βομβαρδισμός από το γερμανικό πυροβολικό. Τελικά το βράδι της 8^{ης} Απριλίου ολοκληρώθηκε η διάσπαση της γραμμής Μεταξά και η 5^η Μεραρχία έθεσε υπό τον έλεγχό της τους τρεις αμαξιτούς δρόμους προς το Μπέλες.⁹²

Η 2η Γερμανική Τεθωρακισμένη Μεραρχία προέλασε μέσα από το γιουγκοσλαβικό έδαφος επιλέγοντας τη διαδρομή μέσα από τα βουνά μεταξύ Αξιού και Δοϊράνης, η οποία αποδείχτηκε σωστή καθώς δεν συνάντησαν εμπόδια μέχρι τα σύνορα, όπου έφτασαν το βράδι της 7^{ης} Απριλίου. Για την αντιμετώπιση των Γερμανών που η Ελλάδα δεν μπορούσε να αναλάβει μόνη οι Βρετανοί είχαν στείλει στην Ελλάδα, μία αυστραλιανή και μία νεοζηλανδική μεραρχία, μία βρετανική τεθωρακισμένη ταξιαρχία και μερικές πρόσθετες μονάδες πυροβολικού που στο σύνολό τους ήταν περίπου 50.000 άντρες, οι οποίοι πολέμησαν κυρίως μαζί με τις XIIη και XXη ελληνικές μεραρχίες στη δυτική Μακεδονία.⁹³

Γύρω στις 10.30 ο φρούραρχος Θεσσαλονίκης έλαβε τη γερμανική απάντηση: χωρίς όρους παράδοση της πόλης μέχρι τα μεσάνυχτα. Η παράδοση έγινε την άλλη μέρα το πρωί. Μετά την είσοδο των Γερμανών στη Θεσσαλονίκη ακολούθησε η συνθηκολόγηση του Τ.Σ.Α.Μ., στις 9 Απριλίου 1941, στο Γερμανικό Προξενείο της Θεσσαλονίκης. Οι αξιωματικοί μπορούσαν να κρατήσουν τα ξίφη τους ενώ προβλεπόταν μεταφορά των ελληνικών τμημάτων σε στρατόπεδο αιχμαλώτων. Οι δημόσιες υπηρεσίες θα λειτουργούσαν κανονικά και η αστυνομία θα κρατούσε τον οπλισμό της. Στη συνέχεια ο Μπακόπουλος ειδοποίησε τους υφισταμένους του για την υπογραφή της συνθηκολόγησης.⁹⁴

Στο μεταξύ, στη δίοδο του Μοναστηριού, όταν εμφανίστηκαν οι Γερμανοί πλευροκοπόντας την ελληνική γραμμή άμυνας στο σύνολό της αξιωματικοί και στρατιώτες άρχισαν να βλέπουν ως λύση τη συνθηκολόγηση. Στις 15 Απριλίου 1941 ο διοικητής του Β' Σώματος Στρατού, αντιστράτηγος Γεώργιος Μπάκος, ο διοικητής

---

⁹² Heinz A. Richter, *Η ιταλο - γερμανική επίθεση εναντίον της Ελλάδος*, Γκοβόστης, Αθήνα 1998, σ. 447 - 449.

⁹³ Βλ. Γενικό Επιτελείο Στρατού /Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του ελληνο-ιταλικού και ελληνο-γερμανικού πολέμου 1940 - 1941*, Αθήνα 1985, Μαργαρίτης, «Ο πόλεμος του 1940 - 1941»... *ό.π.*, σ. 20 - 21.

⁹⁴ Richter, *ό.π.*, σ. 463.

του Τμήματος Στρατιάς Ηπείρου, αντιστράτηγος Ιωάννης Πίτσικας και ο διοικητής του Α΄ Σώματος Στρατού, αντιστράτηγος Παναγιώτης Δεμέστιχας έστειλαν επιστολή προς τον Παπάγο. Σε αυτή γινόταν λόγος για τη διάλυση του στρατού, την ψυχική και σωματική κούραση των στρατιωτών, το φόβο τους για πιθανή αιχμαλωσία από τους Ιταλούς, για την αδυναμία περαιτέρω αντίστασης, και επιδίωκαν να αποσπάσουν την έγκριση του για ανακωχή. Ο Παπάγος και η κυβέρνηση απέκλειαν τη λύση της συνθηκολόγησης, εφόσον οι Βρετανοί βρίσκονταν ακόμη σε ελληνικό έδαφος.⁹⁵

Στις 20 Απριλίου 1941 ο σωματάρχης του Γ΄ Σώματος Στρατού στρατηγός Γεώργιος Τσολάκογλου συνθηκολόγησε αυτοβούλως με τους Γερμανούς, ενώ πέντε ημέρες νωρίτερα είχε λάβει αρνητική απάντηση για κάτι τέτοιο από το βασιλιά Γεώργιο Β΄ και από τον αρχιστράτηγο του ελληνικού στρατού Αλέξανδρο Παπάγο. Ο τελευταίος κατηγόρησε τους σωματάρχες γι' αυτήν την πρωτοβουλία, αν και το πιθανότερο είναι ότι τόσο ο ίδιος όσο και ο βασιλιάς ήταν ανακουφισμένοι που δεν πήραν οι ίδιοι την ευθύνη για μια τέτοια ενέργεια. Αυτή η έλλειψη πολιτικής πρότασης την ώρα της κατάληψης της χώρας φαίνεται να υπήρξε η βασική αιτία για την οποία η συντηρητική φιλοβασιλική πτέρυγα έμεινε ακέφαλη και χωρίς λαϊκό έρεισμα τα πρώτα χρόνια της Κατοχής.⁹⁶

Από την άλλη ο Τσολάκογλου και ο Μπάκος που υπέγραψαν τη συνθηκολόγηση πρόβαλαν ως βασική αιτία της ενέργειας τους την εξάντληση και φθορά του υλικού και τη συνεπακόλουθη πτώση του ηθικού των στρατιωτών, ιδιαίτερα μετά την κατάρρευση των γιουγκοσλαβικών δυνάμεων αλλά και την αναβλητικότητα απόφασης από την πολιτική εξουσία.⁹⁷

Ο ελληνικός στρατός υποχωρούσε σε δύσκολες συνθήκες ενώ η χώρα και κοινωνία της αντιμετώπιζαν μια ξένη κατοχή που πολύ γρήγορα μετά τη συνθηκολόγηση έγινε τριπλή με ό,τι συνεπαγόταν αυτός ο κατακερματισμός και η Θεσσαλονίκη γινόταν ακόμη μία φορά προάγγελος των εξελίξεων.

---

⁹⁵ Richter, *ό.π.*, σ. 525 - 533.

⁹⁶ Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 303 - 304.

⁹⁷ Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 304 -305.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

*«Μόνο που οι αμαρτίες όλων θα πληθαίνανε
και θ' αγριεύανε εκείνον τον χειμώνα, μα
και τους επόμενους, θα γίνονταν, όπως η άμμος
της θαλάσσης, τόσες, που δεν θα μπορούσαν πλέον, ούτε
θα σκεφτόντανε, δεν θα νοιάζονταν καν οι άνθρωποι να
δώσουν άφεςιν, θα τις αφήνανε να κάνουν ό,τι ήθελαν
κι ό,τι θα μηχανεύονταν εκείνες, ενδεχομένως να
καταβυθίζανε το γένος των ανθρώπων, να το πνίγανε,
να το καταβροχθίζανε ή να το ρίχνανε στα τάρταρα –
άρα, ο σώζων εαυτόν σωθήτω [...]».*

Νίκος Μπακόλας, Η ατέλειωτη γραφή του αίματος

Κεφάλαιο τέταρτο

Γερμανική Κατοχή: Μία άλλη πραγματικότητα

4.1 Η υποδοχή των Γερμανών και οι συμπεριφορές των πολιτών

Καθώς το στοιχείο του θεαματικού και της σκηνοθεσίας έπαιξε πρωταρχικό ρόλο στις πολεμικές επιχειρήσεις των Γερμανών,¹ μπήκαν και στη Θεσσαλονίκη με τη συνηθισμένη τους τακτική των παρελάσεων,² στις 9 Απριλίου 1941. Την επόμενη μέρα, η εφημερίδα *Το Φως* λίγο πριν κλείσει, έγραφε: «Η Θεσσαλονίκη υπό την προστασία των γερμανικών ενόπλων δυνάμεων».³ Νωρίτερα είχε αναχωρήσει ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας, Κυρίμης, και παρέμειναν ο τμηματάρχης των εσωτερικών, κ. Αλμείδα, ο διευθυντής της αγορανομίας, κ. Κεφαλάς, και οι περισσότεροι κατώτεροι υπάλληλοι. Η επίσημη παράδοση της πόλης έγινε στην οδό Μοναστηρίου από επιτροπή που αποτελούνταν από το μητροπολίτη Γεννάδιο, το δήμαρχο Μερκούριο, το στρατιωτικό διοικητή, Ν. Ραγκαβή, τον υπασπιστή στρατιωτικής διοικήσεως, Παπακωνσταντίνου, τον αστυνομικό διευθυντή, Παπαργύρη, και τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Βιζουκίδη.⁴ Στην προσφώνησή του ο δήμαρχος προς το γερμανό στρατηγό τού δήλωνε ότι παρέδιδε σε αυτόν την πόλη, ύστερα από τις στρατιωτικές εξελίξεις «με τη βαθειά πεποίθησιν ότι η εν γένει ασφάλεια και η ησυχία αυτής θα είναι ηγγυημένοι και ο βίος των πολιτών ομαλός και άνετος» ενώ η απάντηση του γερμανού στρατηγού παρότρυνε τους πολίτες να γυρίσουν στις ασχολίες τους και διαβεβαίωνε για την τήρηση της τάξης και την

---

¹ Ένα από τα προγράμματα του ναζισμού στη Γερμανία ήταν η πλατιά και επίμονη «αισθητικοποίηση» της καθημερινής ζωής: εικόνες και συνθήματα, πυροτεχνήματα, παιχνίδια με φωτισμούς και σημαίες, ανθρώπινες γεωμετρίες στα στάδια, κινηματογράφος όπου κυριαρχούσε το κιτς, επιστρατεύονταν για να συγκαλύπτουν τη βία και να εντυπωσιάζουν τον κόσμο Βλ. σχετικά Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος εν διωγμό*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998, σ. 76 - 77 όπου παραπέμπει στο Peter Reichel, *La fascination du nazisme*, Odile Jacob, Παρίσι 1993.

² Βλ. για την είσοδό τους στο Παρίσι David Price Jones, *Paris in the Third Reich: A history of the German Occupation 1941 - 1944*, Holt, Rinehart and Winston, Νέα Υόρκη 1981.

³ Εφ. *Το Φως*, 10, 12 Απριλίου 1941.

⁴ *Ο.π.*, 10, 12 Απριλίου 1941. Βλ. και Ευστράτιος Ν. Δορδανάς, «Γερμανικές αρχές κατοχής και ελληνική διοίκηση», *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία - αντίσταση και επιβίωση* (επιμ. Βασίλης Γούναρης – Πέτρος Παπαπολυβίου), Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 91 σημ. 4.

αγάπη των Γερμανών για τον ελληνικό λαό.⁵ Λίγο αργότερα ακολούθησε ανάλογη υποδοχή στην Αθήνα και παράδοση της πόλης εκεί.⁶

Η εικόνα που έχει διατηρηθεί στη συλλογική μνήμη, ως προς τη στάση του πληθυσμού τη συγκεκριμένη μέρα, είναι αυτή μιας πόλης έρημης.⁷ Πράγματι, τα καταστήματα δεν άνοιξαν εκείνη τη μέρα, πολλοί Θεσσαλονικείς είχαν κλειστεί στα σπίτια τους,⁸ ιδιαίτερα οι Εβραίοι,⁹ φοβισμένοι, καθώς υπήρχε μία σχετική πληροφόρηση για τα μέτρα των Γερμανών κατά των Εβραίων στην Ευρώπη.¹⁰ Κάποιοι πολίτες που είχαν συγγενείς ή δυνατότητες εγκατάστασης στην Αθήνα έφυγαν για εκεί,¹¹ ενώ αρκετοί από εκείνους που είχαν φύγει εκτός πόλης λόγω των βομβαρδισμών, είχαν παραμείνει στην περιφέρεια από το φόβο των Γερμανών.¹² Ωστόσο, *Το Φως* έγραφε για πλήθη κόσμου που είχαν παραταχθεί κατά μήκος των πεζοδρομίων, ενώ οι γερμανικές πηγές ανέφεραν ότι οι στρατιώτες τους κατακλύζονταν «με τριαντάφυλλα, πασχαλιές και ζητωκραυγές»¹³ μέσα σε μια γενικότερη φιλική διάθεση. Παρότι οι παραπάνω περιγραφές μοιάζουν υπερβολικές και υποψιαζόμαστε και λόγους εσωτερικής προπαγάνδας πίσω από αυτές, για

---

⁵ Εφ. *Το Φως*, ό.π.

⁶ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 31.

⁷ Συνεντεύξεις Αμαλίας Αξιτιάρη, 9 Ιουλίου 2001, Δημήτρη Σπάσου, 24 Νοεμ. 2001. Για την έννοια της συλλογικής μνήμης θα επικαλεστούμε εδώ το Maurice Halbwachs, *La Mémoire collective*, Puf, Παρίσι 1968 και *Les cadres sociaux de la mémoire*, Mouton, Παρίσι 1975, όπου έδειξε ότι η μνήμη γεγονότων, όπως ένας πόλεμος ή μια εισβολή, είναι συλλογική, οπότε και η κάθε μαρτυρία δεν εκφράζει μόνο τον αφηγητή της. Βλ. και Paul Ricoeur, *La Mémoire, l' Histoire et l' Oublie*, Gallimard, Παρίσι 2000.

⁸ Συνέντευξη Αμ. Αξιτιάρη, ό.π., Δημ. Σπάσου, ό.π., Βέρας Τριανταφυλλίδου, 6 Ιαν. 2002, Δήμητρας Χατζηνικολάου, 20 Σεπτ. 2001.

⁹ Μ. Μόλχο - Νεχαμά, *In Memoriam*, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 51.

¹⁰ Ιάκωβος Στρούμσα, *Διάλεξα τη ζωή... Από τη Θεσσαλονίκη στο Άουσβιτς*, Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 29.

¹¹ Βιργινία Ζάννα, *Ημερολόγιο Πολέμου '40 - '41*, Ερμής, Αθήνα 1979, σ. 152 - 159.

¹² Συνέντευξη Αμ. Αξιτιάρη, ό.π., Δημ. Σπάσου, ό.π., Β. Τριανταφυλλίδου, 6 Ιαν. 2002, Δήμ. Χατζηνικολάου, ό.π.

¹³ Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941 -1944*, τ. 1, Παπαζήσης, Αθήνα χ.χ., σ. 117, όπου παραπέμπει σε Η. Hunger και Ε. Strassl, *Kampf und intrie um Griechenland*, Munhen 1942, σ. 39 - 40, 45, 88, 90, 94, 103, 143, 145// Ο. Leibrock, *Der SudOsten, Grossdeutschland und das Neue Europa*, Berlin 1941, σ. 305.

χαιρετισμό με λουλούδια μιλούν και Θεσσαλονικείς που τότε ήταν μικρά παιδιά,¹⁴ ενώ άλλοι θυμούνται ότι στην οδό Αγίας Σοφίας υπήρχαν άνθρωποι που χειροκροτούσαν τους Γερμανούς.¹⁵ Οι λίγες φωτογραφίες¹⁶ της εποχής¹⁷ απεικονίζουν αυτό που μας μεταφέρει και ο Μίκαελ Μόλχο, ότι στους κεντρικούς δρόμους υπήρχε κόσμος είτε γιατί από περιέργεια ήθελε να δει τα στρατεύματα είτε για να δηλώσει το θαυμασμό του,¹⁸ όπως, βέβαια, συνέβη και σε άλλες πόλεις της Ευρώπης κατά την είσοδο των Γερμανών.¹⁹ Στην προκειμένη περίπτωση, όμως, δεν ξεχνάμε ότι η φωτογράφιση έγινε από ανθρώπους του γερμανικού στρατού, οι οποίοι ήθελαν να δείξουν μια εικόνα αποδοχής εκ μέρους των κατακτημένων και συλλαμβάνανε τα αντίστοιχα στιγμιότυπα.

Για την Αθήνα δημοσιεύματα του γερμανικού Τύπου – τα οποία αντιμετωπίζουμε με καχυποψία – ανέφεραν ότι η υποδοχή της Βέρμαχτ έγινε με «ζητωκραυγές και άνθη» ενώ οι πιο νηφάλιες ενδοϋπηρεσιακές εκθέσεις χαρακτήριζαν «φιλική» τη γενικότερη διάθεση, αν και υπογράμμιζαν τον κίνδυνο επιδείνωσης σε περίπτωση ιταλικής ή βουλγαρικής προώθησης.²⁰ Γενικότερα σχετικά με τη στάση των Ελλήνων απέναντι στους Γερμανούς, σύμφωνα με υπόμνημα προς τις βρετανικές υπηρεσίες, σημειωνόταν ότι στην Ελλάδα «η Γερμανία δεν μισήθηκε» όπως οι Ιταλοί, ενώ οι «εύπορες τάξεις» έτρεφαν συμπάθεια και θαυμασμό προς αυτήν, χωρίς, όμως, να είναι πρόθυμοι να μετατρέψουν παλαιές ή νέες συμπάθειες σε συγκεκριμένη «συνεργασία».²¹ Ένα χρόνο πριν, οι ανταποκρίσεις στις ελληνικές

---

¹⁴ Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή προφορικών μαρτυριών, μαγνητοφωνημένη συνέντευξη Κώστα Κιουρτζή.

¹⁵ Συνέντευξη Δημ. Σπάσου, ό.π.

¹⁶ Για τη χρήση της φωτογραφίας ως ιστορικής μαρτυρίας λαμβάνουμε υπόψη ότι πρόκειται για μια διαμεσολαβημένη πρόσβαση στον κόσμο της εποχής. Βλ. σχετικά Peter Burke, *Αυτοψία: Η χρήση των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003. Επίσης, Νίνα Κασσιανού, «Φωτορεαλισμός και ιστορία», *Αρχειοτάξιο*, 9, Μάιος 2007, σ. 7 - 15.

¹⁷ Για φωτογραφίες βλ. Γιώργος Καφταντζής, *Το πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στον καιρό της Κατοχής*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 22.

¹⁸ Μ. Μόλχο - Νεχαμά, ό.π., σ. 51.

¹⁹ Είναι χαρακτηριστική φωτογραφία από την είσοδο των γερμανών στο Παρίσι, που απεικονίζει τον κόσμο: έναν άντρα που κλαίει, μια γυναίκα που χειροκροτεί και κάποιους άλλους που κοιτούν αποσβολωμένοι. www.historyplace.com/worldwar2/timeline/enter.htm. Φωτ. Credit: U. S. National Archive.

²⁰ Φλάισερ, ό.π., τ. 1, σ. 115.

²¹ Φλάισερ, ό.π., τ. 1, σ. 117. Υπόμνημα του πρίγκιπα Πέτρου, εξαδέρφου του Γεωργίου Β΄.

εφημερίδες σημείωναν για την είσοδο των Γερμανών στο Παρίσι τις θετικές εντυπώσεις των Γάλλων από τους γερμανούς στρατιώτες τόσο ως προς την εμφάνιση όσο και ως προς τη συμπεριφορά τους.²² Αυτές οι αναφορές μπορεί ως ένα βαθμό να δείχνουν ποια ήταν η πρώτη εντύπωση που έδωσαν οι Γερμανοί στους Γάλλους, αλλά μαρτυρούν και μια φιλογερμανική στάση του ελληνικού Τύπου της εποχής, επιβεβλημένη από το καθεστώς Μεταξά, που δημοσίευε και πολλές γερμανικές ειδήσεις. Στόχος του Μεταξά, λίγο πριν έρθει ο πόλεμος στη χώρα, ήταν από τη μία να προβάλλει ένα κλίμα αισιοδοξίας και ειρήνευσης μέσα στο οποίο η Ελλάδα δεν έχει κανέναν λαό εχθρό, ούτε τους Γερμανούς που κατακτούσαν την Ευρώπη, επιχειρώντας να κρατήσει τις ισορροπίες ανάμεσα στη Γερμανία και τη Βρετανία.²³

Από την άλλη εκ μέρους ορισμένων ελλήνων διανοουμένων προϋπήρχε ένας σεβασμός απέναντι στους Γερμανούς κυρίως λόγω των προηγούμενων γερμανικών σπουδών τους ή της επαφής τους με κείμενα των γερμανικών κλασικών.²⁴ Η καλλιέργεια αυτών των στερεοτύπων, ίσως, να συνέβαλε ως ένα βαθμό και στη διαμόρφωση μιας ατμόσφαιρας θαυμασμού και δέους κατά την πρώιμη φάση της άφιξής τους. Επιπλέον, τέτοιο ρόλο μπορεί να έπαιξε η αρχικά ευγενική συμπεριφορά των γερμανών αξιωματικών και στρατιωτών προς τον ελληνικό πληθυσμό όπως θυμάται μια μερίδα κατοίκων της Θεσσαλονίκης,²⁵ που ήταν στη φάση αυτή επηρεασμένοι από τα ιδεώδη περί αρχαίου ελληνικού πολιτισμού.²⁶ Ωστόσο πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα επιφυλακτικοί ως προς το εύρος και τη διάρκεια της ανοχής αυτής απέναντι στους Γερμανούς.

Πέρα από τις προπαγανδιστικές ή μη περιγραφές, είναι μάλλον πιο κοντά στην πραγματικότητα να υποθέσουμε ότι μεταξύ των ένθερμων χειροκροτητών που

---

²² Νάση Μπαλτά, «Εθνικά στερεότυπα στον αθηναϊκό ημερήσιο Τύπο κατά τις παραμονές του πολέμου», Επιστημονικό Συμπόσιο *Η Ελλάδα του '40*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1993, σ. 77. Επίσης Μαρίνα Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά. Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006., σ. 30 - 31.

²³ Μπαλτά, «Εθνικά στερεότυπα...», *ό.π.*, σ. 73 - 75.

²⁴ Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940 - 1950*, Πόλις, Αθήνα 2005, σ. 104 - 105.

²⁵ Για την αρχικά ευγενική συμπεριφορά των Γερμανών συμφωνούν μια σειρά ερωτηθέντων. Βλ. Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή προφορικών μαρτυριών, Μαγνητοφωνημένη Συνέντευξη Φραγκίσκου Τσακίρη, Σοφίας Χρυσοπούλου, Παντελή Ιωαννίδη, συνέντευξη Αμ. Αξινιάρη, 9 Ιουλίου 2001.

²⁶ Φλάισερ, *Στέμμα... ό.π.*, τ. 1, σ. 118.

προσπαθούσαν να κάνουν «ζεστή και φιλική» την υποδοχή ήταν συμπαθούντες των Γερμανών, ανάμεσά τους μέλη της γερμανικής παροικίας επηρεασμένα από την προπαγάνδα της Ν.Σ.Δ.Α.Ρ. (Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος), άνθρωποι που είχαν επαγγελματικές σχέσεις με τη χώρα,²⁷ μέλη της Ε.Ε.Ε. – που είχε διαλυθεί στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας – και συσπειρώθηκαν στα χρόνια της Κατοχής γύρω από το Γεώργιο Πούλο, απότακτο αξιωματικό του κινήματος του 1935, ως «Εθνικόν και Σοσιαλιστικόν κόμμα της Ελλάδος» με στόχο τη συνεργασία με τις γερμανικές αρχές σε έναν κοινό αντικομμουνιστικό αγώνα.²⁸ Ωστόσο η προσπάθεια του Πούλου²⁹ δεν ευδοχώθηκε· οι Γερμανοί απαγόρευαν τη συνέχιση λειτουργίας του κόμματος και θα αξιοποιούσαν με άλλους τρόπους τις υπηρεσίες του. Η χιτλερική πολιτική στη φάση αυτή δεν θεωρούσε ότι συνέφερε η ανάθεση εξουσίας ή η συνεργασία με δηλωμένους οπαδούς του Χίτλερ, ιδιαίτερα εκεί όπου τα συγκεκριμένα κινήματα ήταν μειοψηφικά. Στρεφόταν στη βοήθεια πιο ουδέτερων προσώπων, συχνά πολιτικών αντρών που εξέφραζαν την πεποίθηση της κοινής γνώμης ότι έπρεπε να φανούν «ρεαλιστές», για να σώσουν το έθνος τους,³⁰ «σοβαρές προσωπικότητες», πρόθυμες για συνεργασία αλλά με ευρύτερη απήχηση.³¹

---

²⁷ Ιάκωβος Χονδροματίδης, «Λίγο πριν από την καταγίδα», *Η μαύρη σκιά στην Ελλάδα. Εθνικοσοσιαλιστικές και φασιστικές οργανώσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και της γερμανικής Κατοχής (1941 - 1944). Οι μονογραφίες του περιοδικού Στρατιωτική Ιστορία*, Αθήνα 2001, σ. 44 - 45.

²⁸ Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, φακ. 1539, παλαιό. Στην παραπάνω κίνηση του Πούλου οι Γερμανοί αντέδρασαν. Στις 26 Μαΐου το γερμανικό φρουραρχείο απέστειλε έγγραφο στο γενικό διοικητή Μακεδονίας ζητώντας να απαγορευτεί οποιαδήποτε δραστηριότητα της οργάνωσης. Τελικά το Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης διέταξε τη διάλυση του σωματείου και την οριστική εκκαθάρισή του στις 6 Οκτωβρίου 1941. Βλ. σχετικά και Στράτος Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη 1941 - 1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 118 - 124.

²⁹ Ο Γεώργιος Πούλος γεννήθηκε το 1889 στη Ρουμανία και καταγόταν από τον Πλάτανο της ορεινής Ναυπακτίας. Σύμφωνα με μαρτυρία συμμετείχε στη Μικρασιατική εκστρατεία ως διοικητής μονάδας. Τάχθηκε στο πλευρό της βενιζελικής παράταξης και έλαβε μέρος στο κίνημα του 1935 με το βαθμό του αντισυνταγματάρχη. Μετά την αποτυχία του κινήματος αποτάχθηκε από το στράτευμα και ιδιώτευσε. Βλ. Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων... ό.π.*, σ. 49 - 50.

³⁰ Ζακ Σεμελέν, *Άοπλοι απέναντι στο Χίτλερ*, Χατζηνικολής, Αθήνα 1999, σ. 37 - 38.

³¹ Νίκος Παπαναστασίου και Χάγκεν Φλάισερ, «Το “οργανωμένο χάος”. Η γερμανική κατοχική διοίκηση στην Ελλάδα», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος 1940 - 1945. Κατοχή - Αντίσταση*, τ. γ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 106.

Έτσι οι επιδιώξεις του Πούλου προσέκρουσαν αρχικά στην αντίδραση του ειδικού πληρεξουσίου του Ράιχ για την Ελλάδα, Γκούντερ Άλτενμπουργκ, ενώ οι φόβοι ελληνικών και γερμανικών αρχών για πιθανές αντιδράσεις που θα προκαλούσε το κόμμα του Πούλου επιβεβαιώθηκαν όταν στις 31 Αυγούστου 1941 στελέχη της τοπικής οργάνωσης του Κ.Κ.Ε. διέπραξαν, για πρώτη φορά μέσα στην Κατοχή, επίθεση κατά των γραφείων του κόμματος. Στόχος ήταν να τα κάψουν, ενώ τραυμάτισαν θανάσιμα το φύλακα και πράκτορα της γερμανικής μυστικής αστυνομίας, Θάνο Αναστασιάδη, ως αντίποινα στην προδοτική στάση των μελών του, που είχαν παραδώσει καταλόγους με ονόματα «υπόπτων» στις γερμανικές αρχές και σύμφωνα με τις οποίες είχαν γίνει συλλήψεις.³²

Από την άλλη, βέβαια, την ίδια στιγμή της στρατιωτικής παρέλασης της εισόδου, στο λιμάνι εκδηλωνόταν φωτιά,³³ γεγονός που δείχνει ότι υπήρχε και η μερίδα εκείνων που όχι μόνο απέρριπταν συνειδητά και από την αρχή τη νέα κατάσταση, αλλά ήταν αποφασισμένοι να συνεχίσουν τον πόλεμο. Αντίστοιχα, και μία περίπτωση ανατίναξης αποθήκης πυρομαχικών στα Διαβατά, πιθανότατα από κάποιους αποκομμένους στρατιώτες Έλληνες ή συμμάχους.³⁴

Συμπεριφορές φόβου, προσαρμογής, συνεργασίας, αλλά και απόρριψης εμφανίζονταν ταυτόχρονα, φαινόμενο που δεν ήταν μοναδικό για την ελληνική περίπτωση,³⁵ και που προανήγγειλε τις τάσεις που θα διαμορφώνονταν και θα παγιώνονταν σε όλο το διάστημα της Κατοχής, στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας και της Θεσσαλονίκης ειδικότερα.

Η όποια ανοχή εκ μέρους των κατακτημένων στις εικόνες της υποδοχής γρήγορα άλλαξε τελείως. Στις παρελάσεις των στρατευμάτων Κατοχής, τον Ιούνιο του '41, ομάδες νέων, ξεπερνώντας τους φόβους τους χλεύαζαν και η Γενική Διοίκηση μέσω του Τύπου έκανε συστάσεις προς τους γονείς να «... παύσουν οι ασχήμιαι αύται, αι οποίαι μόνον κακόν προξενούν εις τον τόσον σκληρώς

---

³² Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον...* ό.π., σ. 49 - 50.

³³ Εφ. *Το Φως*, 10 Απρ. 1941.

³⁴ Εφ. *Το Φως*, 10 Απρ. 1941. Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 10 Μαΐου, 3 Ιουνίου, 20 Αυγ., 10, 15 Οκτ. 1941. Βλ. επίσης, Παπαπολυβίου, «Οι πρώτες προσπάθειες αντιστασιακής δράσης στη Θεσσαλονίκη πριν από την ίδρυση του Ε.Α.Μ.», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Συμπόσιο, 1 - 3 Νοεμβρίου 1985, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης 1986, σ. 213 και Φλάισερ, *Στέμμα...* ό.π., τ. 1, σ. 124.

³⁵ Σεμελέν, ό.π., σ. 69.

δοκιμαζόμενον τόπον και την αγαπητήν μας πατρίδα...». ³⁶ Οι πολίτες, και ιδιαίτερα οι νεότεροι αυτών, έδειχναν ανοιχτά τη συμπάθεια και τη συμπαραστάσή τους προς τους βρετανούς αιχμαλώτους, όταν οι Γερμανοί τους μετέφεραν σε πομπές μέσα στην πόλη. ³⁷ «Έτρεχε ο κόσμος να τους βοηθήσει. Τους πετούσε από μακριά τσιγάρα, ψωμί, σπίρτα, καραμέλες και ό,τι άλλο είχε και αυτοί έσκυβαν και τα μάζευαν». ³⁸ Η διαφορά με τις ενθουσιώδεις λαϊκές εκδηλώσεις υπέρ της Βρετανίας και των βρετανών στρατιωτών στην Αθήνα είναι ότι πραγματοποιήθηκαν ήδη από τις 7 Απριλίου, ³⁹ λίγο πριν από την είσοδο των Γερμανών στη χώρα, ενώ στη Θεσσαλονίκη δήλωναν και μια αφήφιση των αρχών Κατοχής καθώς εκδηλώθηκαν μετά την είσοδο τους στην πόλη. Από την άλλη, ένστολοι έλληνες αξιωματικοί και οπλίτες απέφευγαν να χαιρετίσουν στρατιωτικά γερμανούς συναδέλφους τους ή χλεύαζαν ιταλούς στρατιωτικούς. ⁴⁰ Αντίστοιχα οι πολίτες πρέπει να χρησιμοποιούσαν ιδιαίτερα τους δίσκους με τα σατυρικά τραγούδια για το Μουσολίνι, όπως έδειχνε η δημοσίευση, στις 3 Ιουνίου 1941, με την οποία καλούνταν οι κατέχοντες δίσκους γραμμοφώνων «δι' ων σατυρίζονται Αρχηγοί φιλικών κρατών, όπως παραδώσωσι τούτους το ταχύτερον εις τα αστυνομικά τμήματα». ⁴¹

Ο κόσμος έδειχνε με αυτόν τον τρόπο τη δυσαρέσκεια ή και την οργή του για την παράδοση της χώρας σε Ιταλούς και Βουλγάρους μετά την υπογραφή της συνθηκολόγησης τον Απρίλιο 1941. ⁴² Αν το αίσθημα της «προδοσίας» από τη

---

³⁶ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 3, 6, 7, 12 Ιουνίου 1941. Mazower, *Στην Ελλάδα... ό.π.*, σ. 111 - 113. Φλάισερ, *Στέμματα και Σβάστικα... ό.π.*, τ. 1, σ. 119.

³⁷ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 3 Ιουνίου 1941. Mazower, *ό.π.*, Φλάισερ, *ό.π.*

³⁸ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 3, 6, 7, 12 Ιουνίου 1941. Ελευθερία Δροσάκη, *Εν Θεσσαλονίκη... από τον πόλεμο, την Κατοχή και την Αντίσταση*, Εντός, Αθήνα 1985, σ. 31, 35.

³⁹ *Χρονολόγιο γεγονότων 1940 - 1944* (επιμ. Μαρία Σπηλιωτοπούλου - Προκόπης Παπαστράτης), τ. 1, 1940 -1943, Ακαδημία Αθηνών Κ.Ε.Ι.Ν.Ε., Αθήνα 2002, σ. 173, έγγραφο 501, 7 Απριλίου 1941, Palairot προς F.O.

⁴⁰ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 11, 12 Μαΐου, 3, 6, 7, 12 Ιουνίου, 4 Σεπτ. 1941. Βλ. επίσης, Πέτρος Παπαπολυβίου, «Οι πρώτες προσπάθειες...», *ό.π.*, σ. 211 - 212.

⁴¹ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 3 Ιουνίου 1941.

⁴² Η συνθηκολόγηση υπογράφηκε ανάμεσα στο διοικητή του Γ' Σώματος Στρατού, αντιστράτηγο Τσολάκογλου, τον επιτελάρχη της Wehrmacht, A. Jodl, και τον ιταλό πληρεξούσιο. Βλ. Φλάισερ, *Στέμματα και... ό.π.*, τ. 1, σ. 73. Η τακτική, την οποία ακολουθούσαν οι Γερμανοί σε κάθε χώρα που καταλάμβαναν ποίκιλλε από τη μία στην άλλη. Λίγες περιοχές προσαρτήθηκαν, άλλες υπάχθηκαν σε απευθείας στρατιωτική και πολιτική διοίκηση από τους Γερμανούς, περίπτωση αρκετά συχνή, ενώ η

«βασιλομεταξική κυβέρνηση»⁴³ ήταν κυρίαρχο στις τάξεις των εφέδρων, των ανθρώπων που είχαν πολεμήσει στο μέτωπο και τώρα ένιωθαν ηττημένοι και αντιμέτωποι με μια σειρά από πρακτικά ζητήματα,⁴⁴ για τους Θεσσαλονικείς, παλαιούς και νέους, και τον κόσμο της Βόρειας Ελλάδας στην πλειοψηφία του, η γειτονική Βουλγαρική Κατοχή έκανε πραγματικότητα το χειρότερο εφιάλτη τους.⁴⁵

Η κυβέρνηση συνεργασίας θεωρούσε ως επιτακτική ανάγκη την εξουδετέρωση των Βουλγάρων μέσα από τον έλεγχο του διοικητικού μηχανισμού στη Μακεδονία, και τον προσεταιρισμό της γερμανικής πλευράς.⁴⁶ Το επιχείρημα που δεν διέφερε από εκείνο των περισσότερων κυβερνήσεων συνεργασίας στην κατακτημένη Ευρώπη, ήταν ότι ο συμβιβασμός με τον εχθρό και η εξυπηρέτηση των στόχων του

Ελλάδα ανήκε στην κατηγορία εκείνων των χωρών όπου μία «εθνική» κυβέρνηση αναγνωρισμένων πολιτικών αντρών ή συμπαθούντων φιλοναζιστών εξακολουθούσε φαινομενικά να διαχειρίζεται τις υποθέσεις της χώρας. Βλ. Σεμελέν, *ό.π.*, σ. 31.

⁴³ Από τις 26 Απριλίου ο Τσολάκογλου είχε αναλάβει ύστερα από δική του πρόταση τη διακυβέρνηση της χώρας και τη σύσταση κυβέρνησης με την αποδοχή των αρχηγών των προ της μεταξικής δικτατορίας αστικών κομμάτων, που την αναγνώρισαν ως κυβέρνηση «εθνικής ανάγκης», σηματοδοτώντας και την επανένταξή τους στην πολιτική ζωή ύστερα από την αδράνεια των χρόνων του Μεταξά. Σε αντίθεση με το λαϊκό αίσθημα οι αρχηγοί (ανάμεσά τους ο Θ. Σοφούλης των Φιλελευθέρων, εκπρόσωπος του Λαϊκού Κόμματος, ο Γ. Παπανδρέου του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού, ο Γ. Καφαντάρης του Προοδευτικού Φιλελεύθερου, ο Α. Μυλωνάς του Αγροτικού και ο Ι. Σοφιανόπουλος της Αριστερής Ένωσης) επισκέφτηκαν τον Τσολάκογλου και σε κοινό ανακοινωθέν τους – που δημοσιεύθηκε την επομένη στον Τύπο (Μάιος 1941) αναγνώρισαν την κυβέρνησή του ως κυβέρνηση «εθνικής ανάγκης». Βλ. Φλάισερ, *Στέμμα...*, *ό.π.*, τ. 1, σ. 75, 157.

⁴⁴ Βλ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, Εκδόσεις Ο Πολίτης, Αθήνα 1993, σ. 52 - 53, όπου αναλύεται πώς προέκυψε αυτό το αίσθημα της προδοσίας, ενώ η κρατική μηχανή έπαψε να λειτουργεί. Για ανάλυση των συνθηκών της συνθηκολόγησης, βλ. και Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, τ. γ1, σ. 304 - 307.

⁴⁵ Για το πώς οι Βούλγαροι είχαν αναχθεί μετά την ίδρυση της εξαρχίας τους σε «εναλλακτικοί (ως προς τους Τούρκους) προαιώνιοι εχθροί» από τους Έλληνες βλ. Έλλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του έθνους στις αρχές του 20ού αιώνα», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900 - 1922. Οι απαρχές*, τ. α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα χ.χ., σ. 15 - 24. Επίσης, Γούναρης, *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 38 - 55, για την επίδραση που είχαν οι προστριβές με τη Βουλγαρία και το ιδεολόγημα του «βουλγαρικού κινδύνου» στη διαμόρφωση της έννοιας της εθνικοφροσύνης και στο πώς αυτή έγινε αντικείμενο κομματικής και πολιτικής συναλλαγής στη Μακεδονία.

⁴⁶ Βλ. σχετικά Παπαπολυβίου, «Οι πρώτες προσπάθειες...», *ό.π.*, σ. 220, υποσημ. 53. Επίσης, Δορδανάς, «Γερμανικές αρχές...», *ό.π.*, σ. 106.

υπό τις συνθήκες που διαμορφώνονταν, ήταν ένας τρόπος προστασίας των θεμελιωδών εθνικών συμφερόντων.⁴⁷ Οι συντεταγμένες της συγκρότησης της πρώτης κατοχικής κυβέρνησης μπορούν να συμπυκνωθούν στα εξής: η κυβέρνηση θα εξασφάλιζε στη χώρα την εδαφική της ακεραιότητα, την απελευθέρωση των αιχμαλώτων ελλήνων στρατιωτών και την ομαλή αποστράτευση των υπολοίπων. Παράλληλα έπρεπε να εξασφαλίσει τη νομιμοφροσύνη και τη συνεργασία του πληθυσμού με τις αρχές κατοχής. Επίσης θα διατηρούσε τη συνέχεια του κρατικού μηχανισμού και θα αποτελούσε τον ενδιάμεσο ανάμεσα στο λαό και τους κατακτητές.⁴⁸

4.2 Διοίκηση και απαγορευτικές διατάξεις

Πράγματι η δομή του ελληνικού διοικητικού μηχανισμού στην περιοχή της Θεσσαλονίκης δεν διαταράχθηκε. Η πολιτική διοίκηση ανήκε στις ελληνικές αρχές και η στρατιωτική στη Βέρμαχτ, που διοικούσε μέσω των φρουραρχείων της (για τη Θεσσαλονίκη το 808), ενώ υπαγόταν στο στρατιωτικό διοικητή Θεσσαλονίκης - Αιγαίου, Κρέντσκι, που από τον Ιούλιο του 1941 βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη μαζί με πλήθος στρατού· στην περιοχή εγκαταστάθηκε η 164^η μεραρχία πεζικού λόγω της στρατηγικής της σημασίας. Ο Κρέντσκι μπορούσε να συγκροτεί στρατοδικεία και να εκδίδει οδηγίες.⁴⁹ Από τους τομείς του Επιτελείου του Διοικητή εκείνος που είχε άμεση σχέση με τον ελληνικό πληθυσμό ήταν το Τμήμα Στρατιωτικής Διοίκησης, το οποίο έλεγχε το σύνολο της ελληνικής διοίκησης, με τον εκάστοτε σύμβουλό της.⁵⁰ Η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας και η δημοτική αρχή με τους υπαλλήλους τους έγιναν οι κύριοι «συνεργάτες» των Γερμανών στην επιβολή των διαφόρων απαγορευτικών

---

⁴⁷ Για Ευρώπη βλ. Σεμελέν, *ό.π.*, σ. 38. Norman Davies, *Η Ευρώπη σε πόλεμο. Η έναρξη, οι συγκρούσεις, οι ηγέτες και το τέλος του Φασισμού 1939 – 1945*, Ιωλκός, Αθήνα 2008, σ. 264 - 263.

⁴⁸ Κώστα Φραδέλλος, «Κατοχικές κυβερνήσεις και έθνος. Άξονες και μεταβολές του κυβερνητικού λόγου κατά τη διάρκεια της Κατοχής», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος 1940 – 1945. Κατοχή – Αντίσταση*, τ. γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 160 – 161.

⁴⁹ Δορδανάς, «Γερμανικές αρχές...», *ό.π.*, σ. 93 - 94.

⁵⁰ Δορδανάς, «Γερμανικές αρχές...», *ό.π.*, σ. 94, που παραπέμπει στο Staatsanwaltschaft (στο εξής StA) Berlin, 3 P (K) Js 10/60, στο Zentrale Stelle der Landesjustiverwaltungen (στο εξής Zst) 508 AR-Z 139/59, τ. 2, σ. 14. Οι άλλοι τομείς του Επιτελείου του Διοικητή ήταν: α) Το Αρχηγείο (κέντρο λήψης αποφάσεων του εκάστοτε στρατιωτικού διοικητή με τους επιτελείς) β) Το Τμήμα Τροφοδοσίας των Μονάδων.

διατάξεων και στη γενικότερη διοίκηση της πόλης.⁵¹ Μια μορφή συνεργασίας, που ήταν ως ένα βαθμό υποχρεωτική, επειδή οι άνθρωποι αυτοί, οι υπάλληλοι ιδιαίτερα, σε αντίθετη περίπτωση θα έχαναν τη δουλειά τους. Άλλωστε κατά παράβαση του άρθρου 45 της Συνθήκης της Χάγης οι Γερμανοί τους είχαν ζητήσει όρκο πίστωσης στο δικό τους καθεστώς.⁵²

Αντίστοιχο όρκο εκ μέρους των δημοσίων υπαλλήλων είχαν ζητήσει και οι Ιταλοί στην Αθήνα, ενώ εκεί δεν θέλησαν να εξαρθρώσουν τον ελληνικό διοικητικό μηχανισμό, όπως έκαναν στα Ιόνια νησιά και τη Δυτική Μακεδονία, όπου είχαν επεκτατικές βλέψεις.⁵³ Οι Ιταλοί προτιμούσαν να συνεργάζονται με τους κατά τόπους νομάρχες παρά με την κατοχική κυβέρνηση ενώ βασίζονταν ιδιαίτερα στη χωροφυλακή. Γι' αυτόν το λόγο έκαναν ευρύτατες αλλαγές προσώπων της τοπικής αυτοδιοίκησης όπως και εκκαθαρίσεις στη χωροφυλακή που δεν έδειχνε διάθεση συνεργασίας.⁵⁴

Αντιθέτως οι Γερμανοί στη Θεσσαλονίκη συνεργάστηκαν με τις αστυνομικές αρχές χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα, συνεργασία εξάλλου που είχε προετοιμαστεί το διάστημα της μεταξικής δικτατορίας με τη συνεργασία Γκεστάμπο και ελληνικής αστυνομίας σε ζητήματα αντικομμουνισμού. Στην πόλη της Θεσσαλονίκης όπως και

---

⁵¹ Βλ. για παράδειγμα Κ.Ι.Θ., Γενικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, φ. 20, υποφ. 8, Έγγραφο 29ης Σεπτεμβρίου 1941, όπου μέσω της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας κοινοποιείται σε δημάρχους και προέδρους Κοινοτήτων του Νομού Θεσσαλονίκης η διαταγή της Feldcommandant για τη συγκέντρωση των ραδιοφώνων, όπου ζητείται και η άμεση συνεργασία τους.

Σχετικά με τη διοίκηση της πόλης πρέπει να σημειώσουμε ότι ο στρατιωτικός διοικητής είχε διορίσει τον αντιστράτηγο Νικόλαο Ραγκαβή ως Γενικό Διοικητή Μακεδονίας, τον οποίο λίγο αργότερα αντικατέστησε με το Βασίλειο Σιμωνίδη. (Η χώρα διαιρούνταν σε 10 περιφέρειες με επικεφαλής γενικούς διοικητές). Η βάση της διοίκησης ήταν η Νομαρχία. Προπολεμικά η κυβέρνηση επέλεγε τους νομάρχες και αυτοί με τη σειρά τους τους επάρχους, δημάρχους, κοινοτάρχες και τα κοινοτικά συμβούλια. Αυτό το συγκεντρωτικό σύστημα διοίκησης ήταν εύκολο να ελεγχθεί από τους Γερμανούς, οι οποίοι γι' αυτό δεν επέφεραν καμία αλλαγή στη διοικητική δομή. Βλ. Δορδανάς, «Γερμανικές αρχές...», *ό.π.*, σ. 103 - 104.

⁵² Μαγκριώτης, *Θυσία της Ελλάδος και εγκλήματα της Κατοχής 1941 -1944*, Φόρμιγξ, Αθήνα 1949, 1996(ανατύπωση), σ. 27.

⁵³ Μαγκριώτης, *ό.π.*, σ. 27, 175 – 181.

⁵⁴ Davide Rodogno, «Το "Spazio vitale" του φασισμού και η είσοδος της Ιταλίας στον πόλεμο», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, β' Παγκόσμιος Πόλεμος. 1940 – 1945, Κατοχή, Αντίσταση*, τ. γ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 84 - 85.

στην υπόλοιπη Ελλάδα, οι αστυνομικοί κλήθηκαν να διασφαλίσουν τη δημόσια τάξη και όταν η SD και η G.P.F. προέβησαν το καλοκαίρι του 1941, ιδιαίτερα μετά την εισβολή στη Ρωσία, σε μαζικές συλλήψεις κομμουνιστών, η Ειδική Ασφάλεια συμμετείχε ενεργά σε αυτές τις επιχειρήσεις ενώ συχνά η ελληνική χωροφυλακή συνόδευε τους άντρες της Feldgendarmarie (Στρατιωτική Χωροφυλακή) στις περιπολίες της στους δρόμους της πόλης.⁵⁵

Οι πρώτες απαγορεύσεις των Γερμανών αφορούσαν στην απομόνωση σημείων της πόλης, που ενδιέφεραν τις αρχές Κατοχής, όπως ο σταθμός, όπου απαγορεύτηκε η είσοδος και η παραμονή οποιουδήποτε δεν είχε δουλειά εκεί κατά τις εργάσιμες ώρες.⁵⁶ Απαγορεύτηκε επίσης κάθε είδους ψυχαγωγική συγκέντρωση χωρίς προηγούμενη άδεια· τον Οκτώβριο, όταν πλησίαζε η γιορτή του Αγίου Δημητρίου, απαγορεύτηκαν οι πομπές και οι συγκεντρώσεις, καθώς και τα άσματα και οι φωνές.⁵⁷ Γενικώς απαγορευόταν περισσότεροι από τρεις να μιλούν ή να περπατούν στο δρόμο.⁵⁸ Οι διαταγές αυτές είχαν κυρίως στρατηγική σημασία και στόχευαν στην τήρηση της ασφάλειας για τους κατακτητές.

Ως συνέπεια της φιλικής στάσης που είχαν δείξει πολλοί Θεσσαλονικείς απέναντι στους βρετανούς αιχμαλώτους κοινοποιήθηκε ιδιαίτερη απαγόρευση για τη βοήθεια προς αυτούς με οποιονδήποτε τρόπο, ενώ απαγορεύτηκε ρητά η κατοχή όπλων. Οι παραβιάσεις των παραπάνω εντολών επέφεραν την ποινή του θανάτου.⁵⁹

Συνεχίστηκαν πιο αυστηρά οι απαγορεύσεις για τη χρήση εξωτερικού φωτισμού σε κέντρα ή καταστήματα και στις βιτρίνες τους. Τα παράθυρα, οι πόρτες, οι φεγγίτες και γενικά κάθε άνοιγμα ιδιωτικών ή δημόσιων χώρων έπρεπε να καλύπτεται με κλινοσκεπάσματα ή αδιαφανές χαρτί ή να βάφεται με σκούρο χρώμα. Αντίστοιχα, οι οδηγοί έπρεπε να χρησιμοποιούν μόνο τον εντελώς απαραίτητο φωτισμό στα αυτοκίνητα. Σε κάθε αντίθετη περίπτωση, οι παραβάτες τιμωρούνταν αυστηρά.⁶⁰ Και αν κατά τη διάρκεια του πολέμου όλα αυτά γίνονταν για την προστασία από τους βομβαρδισμούς, τώρα, το σκοτάδι γινόταν αναγκαστικό και

---

⁵⁵ Στράτος Δορδανάς, «Γερμανικές αρχές...», *ό.π.*, σ. 97, 107 - 109.

⁵⁶ *Ο.π.*, 14 Μαΐου 1941.

⁵⁷ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 1 Ιουνίου, 21 Οκτ. 1941, 17 Μαρτ. 1942.

⁵⁸ Καφταντζής, *Το πανεπιστήμιο... ό.π.*, σ. 74.

⁵⁹ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 20 Αυγ., 7, 14, 28 Σεπτ. 1941.

⁶⁰ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 19 Απρ. 1941.

λόγω της περιορισμένης διανομής ηλεκτρικού ρεύματος, για εξοικονόμηση ενέργειας. Ρεύμα υπήρχε 8 με 11 το πρωί και αντίστοιχα το βράδι.⁶¹ Οι ανακοινώσεις για τη συσκότιση ήταν σχεδόν καθημερινές τους πρώτους μήνες της Κατοχής και μέχρι το τέλος του 1941, αλλά συνεχίζονταν και μέσα στο 1942.⁶² Αντίστοιχα, λόγοι εξοικονόμησης ενέργειας επέβαλλαν περιορισμούς και στην κυκλοφορία των τροχιοδρόμων. Επιτρεπόταν να κυκλοφορούν καθημερινά 6.30 με 8 το πρωί και τις ίδιες ώρες το απόγευμα.⁶³ Η κατάσταση σχετικά με την παροχή ηλεκτρικού ρεύματος και την εξοικονόμηση ενέργειας έγινε λιγότερο ασφυκτική από τον Απρίλιο του 1942 και μετά, καθώς μετά την άνοιξη του 1942 ο γερμανικός στρατός αναδιοργανώθηκε και έκαναν την εμφάνισή τους και πάλι καύσιμα και οχήματα.⁶⁴ Έτσι, τον Απρίλιο του 1942, ανακοινώθηκε ότι μερικοί συρμοί του τραμ θα κυκλοφορούσαν μέχρι τις 11 το βράδι. Στους συρμούς, που ξεκινούσαν από Τσιμισκή μετά τις 7.30 το απόγευμα, το πρώτο όχημα προοριζόταν αποκλειστικά για το στρατό και το δεύτερο για τους υπόλοιπους επιβάτες.⁶⁵

Παρότι στην πρώτη ανακοίνωσή τους οι Γερμανοί διεμήνυαν ότι ήρθαν ως φίλοι και παρότρυναν τον κόσμο να ανοίξει το μαγαζιά του,⁶⁶ ως προς το ωράριο των καταστημάτων και τις σχετικές διατάξεις επικρατούσε αταξία και γίνονταν συνεχείς αλλαγές από το Μάιο μέχρι και το Δεκέμβριο του '41. Στις 16 Μαΐου ανακοινώθηκαν ώρες λειτουργίας των καταστημάτων με είδη πρώτης ανάγκης (οπωροπωλεία, λαχανοπωλεία, ιχθυοπωλεία, πρατήρια τροφίμων ζώων, πρατήρια καύσιμης ύλης, οινοπωλεία, ποτοπωλεία), που αντιστοιχούσαν περίπου στα ωράρια που ίσχυαν και πριν από την Κατοχή (ανοιχτά πρωί - απόγευμα και μέχρι τις 8.00 μ.μ.), ενώ γινόταν διάκριση για τα καταστήματα με υφάσματα, υποδήματα, χαρτικά, ανθοπωλεία και είδη πολυτελείας, που έκλειναν νωρίτερα. Τελικά, μέχρι το Νοέμβριο του '41 το ωράριο όλων των καταστημάτων είχε μειωθεί. Τα πρώτα έκλειναν μέχρι τις 7.00 το απόγευμα, ενώ αυτά της δεύτερης κατηγορίας μέχρι τις 6.00 και αυτό μόνο Τετάρτη

---

⁶¹ *Ο.π.*, 24 Αυγ. 1941.

⁶² *Ο.π.*, 5 Μαΐου 1942.

⁶³ *Ο.π.*, 24 Αυγ. 1941.

⁶⁴ Μαργαρίτης, *Από την ήττα... ό.π.*, σ. 60.

⁶⁵ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 15 Απρ. 1942.

⁶⁶ Μ. Μόλχο - Νεχαμά, *ό.π.*, σ. 51.

και Σάββατο. Τις υπόλοιπες μέρες έκλειναν στις 2.00 το μεσημέρι.⁶⁷ Το ωράριο αυτό θα ίσχυε λίγο πολύ όλο το διάστημα της Κατοχής. Το πολύβουο εμπορικό κέντρο της πόλης σιγά σιγά μεταμορφωνόταν. Οι άνθρωποι δεν μπορούσαν να κυκλοφορήσουν ελεύθερα και τα καταστήματα δεν άνοιγαν όπως πριν.

Οι παραπάνω απαγορεύσεις δεν ήταν κάτι καινούργιο για τους πολίτες καθώς αρκετές από αυτές ίσχυαν από την περίοδο του πολέμου ακόμη. Εκείνο που έμοιαζε διαφορετικό ήταν ένα κύμα μοντερνισμού και τεχνολογίας καθώς οι δρόμοι γέμισαν αυτοκίνητα των Γερμανών και χρειάστηκε μια σειρά διατάξεων για το πώς να κυκλοφορούν οι πεζοί, ώστε να μη γίνονται ατυχήματα ή δυστυχήματα – φαινόμενα που είχαν αυξηθεί – και να μην παρακωλύεται η κίνηση των τροχοφόρων.⁶⁸ Ωστόσο τώρα το κίνητρο για την πειθάρχηση στους κανόνες δεν ήταν η αντιμετώπιση του εχθρού ήταν ο φόβος μπροστά στην εξουσία του κατακτητή.

Οι απαγορεύσεις ήταν πολύ περισσότερες από αυτές που είδαμε. Ξεκινούσαν από τη ρύθμιση της καθημερινότητας των πολιτών, από το αν είχαν πιάνο και πού έπρεπε να το δηλώσουν και έφταναν σε ανακοινώσεις για τα σκυλιά, που δεν έπρεπε να κυκλοφορούν χωρίς φίμωτρο, ενώ τα αδέσποτα θα τουφεκίζονταν.⁶⁹ Όλα αυτά την ίδια στιγμή που το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού της πόλης αναζητούσε τροφή προς κάθε κατεύθυνση.

Η ενημέρωση των πολιτών ήταν ελεγχόμενη, καθώς προσφερόταν δυνατότητα μόνο μέσα από τις δύο φιλογερμανικές εφημερίδες, – οι υπόλοιπες είχαν κλείσει – *Απογευματινή* και *Νέα Ευρώπη*, που λογοκρίνονταν,⁷⁰ από τα κινηματογραφικά επίκαιρα,⁷¹ από τα αυτοκίνητα που τριγύριζαν με μεγάφωνα στην πόλη και ενημέρωναν για τις νίκες του γερμανικού στρατού ή μετέδιδαν το πρόγραμμα του

---

⁶⁷ «Αι ώραι εργασίας των καταστημάτων», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 16 Μαΐου 1941, «Αι ώραι λειτουργίας εμπορικών καταστημάτων», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 15 Ιουλίου 1941, «Αι ώραι λειτουργίας των καταστημάτων», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 21 Σεπτ. 1941. «Η λειτουργία των καταστημάτων», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 16 Οκτ. 1941. «Ανακοίνωσις», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 24 Οκτ. 1941. «Αι ώραι εργασίας όλων των καταστημάτων», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 16 Νοεμ. 1941.

⁶⁸ *Ο.π.*, 4 Μαΐου 1941.

⁶⁹ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 9 Ιαν., 20 Ιουνίου 1942.

⁷⁰ Σχετικά με τη λογοκρισία βλ και Κ.Ι.Θ., Αρχαική Συλλογή Ζαχόπουλου, φ. 3, υπ. 7, «Δελτίον διαταγών του Στρατιωτικού Διοικητού Θεσσαλονίκης Αιγαίου, Διαταγή περί της υποχρέωσης κατοχής αδείας για δημοσιεύματα της 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1942».

⁷¹ Δροσάκη, *ό.π.*, σ. 69, 70.

ραδιοφωνικού σταθμού που είχαν ιδρύσει οι Γερμανοί. Ενημέρωναν για τις ώρες κυκλοφορίας, για τις νέες απαγορεύσεις αλλά και για τις εκτελέσεις, ενώ ψυχαγωγούσαν με «τεμάχια μουσικής».⁷² Στον ελεγχόμενο Τύπο δημοσιεύονταν άρθρα που προσπαθούσαν να δικαιολογήσουν τις ενέργειες αυτές των δυνάμεων Κατοχής και έκαναν λόγο για το σεβασμό που έπρεπε να δείξουν οι νικημένοι απέναντι στους νικητές.⁷³ Οι αρχές Κατοχής από την πρώτη στιγμή επιτάξανε τα μηχανήματα του ραδιοφωνικού σταθμού του Τσιγγιρίδη και ίδρυσαν το γερμανικό ραδιοφωνικό σταθμό της Θεσσαλονίκης με εμβέλεια στην Ευρώπη.⁷⁴

Για κάθε μία από τις παραπάνω απαγορευτικές διατάξεις ήταν απαραίτητη η συμβολή των τοπικών αρχών. Ας δούμε ένα παράδειγμα για το πώς εφαρμόζονταν οι διάφορες απαγορευτικές διατάξεις και ποια ήταν η σχέση των τοπικών αρχών με τη γερμανική διοίκηση. Στο τέλος Σεπτεμβρίου 1941 δόθηκε διαταγή από τις γερμανικές αρχές στο Δήμο μέσω της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας να συγκεντρωθούν τα ραδιόφωνα.⁷⁵ Πρέπει να σημειώσουμε ότι η απαγόρευση αυτή αφορούσε μόνο στη γερμανική ζώνη Κατοχής.⁷⁶ Στην ιταλική ζώνη στη φάση αυτή δεν εφαρμόστηκε κάτι τέτοιο. Ορίστηκαν πέντε υπάλληλοι να κάνουν αυτήν τη δουλειά, οι οποίοι στη συνέχεια θα επέστρεφαν στις υπηρεσίες τους. Στις πρώτες ανακοινώσεις για την κατάσχεση των ραδιοφώνων, η *Νέα Ευρώπη* δημοσίευσε την καθησυχαστική είδηση ότι θα επιστραφούν αργότερα τα κατασχεθέντα στους δικαιούχους. Ιδιαίτερη μνεία γινόταν για τα ραδιόφωνα που βρίσκονταν στην κατοχή Εβραίων.⁷⁷

---

⁷² Δροσάκη, *ό.π.*, σ. 56.

⁷³ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 20 Αυγ. 1941.

⁷⁴ Κοσμάς Κοσμόπουλος (συνέντευξη στην Όλγα Τσαντήλα), «Ο Ρόμελ είχε μουσικό αφτί;», *Τάμαριξ*, 4, 1997, Οργανισμός Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης «Θεσσαλονίκη 1997», Θεσσαλονίκη, σ. 19.

⁷⁵ Κ.Ι.Θ., Γενικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, 1942, φ. 20, υποφ. 8, Επίταξη ραδιοφώνων, φ. 2, υποφ. 2, Αποφάσεις γερμανικών αρχών Κατοχής για καταγραφή - κατάσχεση - σφράγιση λυχνιών ραδιοφώνου δημοτών της Θεσσαλονίκης. Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 20, 30 Μαΐου, 5 Οκτ., 16, 22 Νοεμ. 1941.

⁷⁶ Ι.Α.Υ.Ε., 1941, Κυβέρνηση Λονδίνου, φακ. 8, υποφ. 8 Α/1/20 Εκθέσεις και πληροφορίες για την κατάσταση στην Ελλάδα πρεσβειών εξωτερικού. Έγγραφο 10 Νοεμβρίου 1941, Άγκυρα Ρ. Ραφαήλ προς το Εξωτερικών Β Υπουργείον, «Πληροφορία περί κατασχέσεως ραδιοφώνων επιβεβαιώνονται για Μακεδονία και Νήσους».

⁷⁷ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 28, 30 Σεπτ. 1941.

Από την επομένη της δημοσίευσης για τη συγκέντρωση των ραδιοφώνων, άρχισαν να φτάνουν στη δημοτική αρχή δηλώσεις πολιτών ή για το ότι είχαν χάσει τα ραδιόφωνα τους και άρα έπρεπε να διαγραφούν από τις αντίστοιχες λίστες ή ότι θα καθυστερούσαν την παράδοση, γιατί το ραδιόφωνο που τους ανήκε βρισκόταν αλλού. Στις επιστολές αυτές διακρίνουμε άγχος για το θέμα των ραδιοφώνων, αλλά ενδεχομένως και διάθεση παραπλάνησης των αρχών. Από την άλλη, ο Δήμος απάντησε σε όλους ότι δεν υπήρχαν σχετικές λίστες και ότι ο ίδιος είχε αναλάβει μόνο τη διεκπεραίωση της παραλαβής και δεν είχε καμιά αρμοδιότητα σχετικά με το ποιος θα παραδώσει ή όχι το ραδιόφωνό του, τονίζοντας το ρόλο του ως διοικητικού μηχανισμού με εκτελεστικό χαρακτήρα και αποποιούμενος την όποια ανάμειξη στη λήψη αποφάσεων και στην εξίσωση με τον κατακτητή. Το Νοέμβριο, κατασχέθηκαν τα ραδιόφωνα και των ξένων υπηκόων, που η χώρα τους ήταν σε πόλεμο με τη Γερμανία. Αργότερα, τον Οκτώβριο του 1943 εκδόθηκε διαταγή να παραδοθούν και οι λυχνίες των ραδιοφώνων των δημοτικών καταστημάτων, των τραπεζών Αγροτικής και Ελλάδος καθώς και 88 προσώπων. Τις παρέδωσαν όλοι εκτός από 32 άτομα.⁷⁸ Φαίνεται ότι η τακτική που ακολουθούσαν οι Γερμανοί για την επιβολή των διαφόρων απαγορεύσεων ήταν η συνεργασία με την τοπική αρχή και η προσπάθεια αυστηρού ελέγχου μέσω μιας σειράς αναλυτικών λεπτομερών διαταγών· επίσης, έκαναν σταδιακά βήματα στη θέσπιση κάποιων περιοριστικών μέτρων, προσπαθώντας να διαγνώσουν και την αντίδραση της κοινής γνώμης απέναντι σε αυτά ενώ κατέφευγαν σε περισσότερο ολοκληρωτικά και σκληρά μέτρα καταστολής, στην οποιαδήποτε ένδειξη ανυπακοής, γεγονός που κατέστειλε βέβαια τις αντιδράσεις. Κάτι τέτοιο συνέβη και με τη συγκέντρωση των ραδιοφώνων: ξεκίνησαν από τους έλληνες πολίτες, πέρασαν στους ξένους και τελικά και στις ελληνικές αρχές·

---

⁷⁸ Η παράδοση των ραδιοφώνων γινόταν αρχικά στο Βιομηχανικό Επιμελητήριο και στη συνέχεια ανακοινώθηκε ότι θα γινόταν στην καπναποθήκη «Ματαράσσο». Ωστόσο, το Μάρτιο του 1942, σε συνεδρίαση της διοικούσας επιτροπής του Δήμου Θεσσαλονίκης, συζητήθηκε το θέμα της παραμονής των ραδιοφώνων και των αντίστοιχων υπαλλήλων στο υπόγειο του Βιομηχανικού Επιμελητηρίου, με αφορμή έκθεση του αρχιάτρου του Δήμου για την ανθυγιεινή κατάσταση εκεί. Κ.Ι.Θ., Γενικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, 1942, φ. 20, υποφ. 8, Επίταξη ραδιοφώνων, φ. 2, υποφ. 2, Αποφάσεις γερμανικών αρχών Κατοχής για καταγραφή - κατάσχεση - σφράγιση λυχνιών ραδιοφώνου δημοτών της Θεσσαλονίκης. Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 20, 30 Μαΐου, 5 Οκτ., 16, 22 Νοεμ. 1941.

με την ίδια τακτική κυρίως μεθοδεύτηκε και η «τελική λύση» για τους Εβραίους λίγο αργότερα.⁷⁹

Η ζωή των Θεσσαλονικέων κανονιζόταν σύμφωνα με τις ανάγκες και τις αποφάσεις των Γερμανών. Τα περιοριστικά αυτά μέτρα είχαν πρακτικό χαρακτήρα, ωστόσο, εξυπηρετούσαν και τους ψυχολογικούς στόχους της πολιτικής τους απέναντι στους κατεχόμενους πληθυσμούς, που φαίνεται ότι συνίστατο στο να προκαλείται αίσθημα ανασφάλειας και να ενισχύεται ο φόβος του αγνώστου.⁸⁰

Δίπλα στις διατάξεις ρύθμισης της καθημερινής ζωής ανακοινώνονταν και οι εκτελέσεις.⁸¹ Με τον ίδιο τρόπο κοινοποιούνταν και στις ελληνικές αρχές. Στο ίδιο έγγραφο, όπου διευκρινιζόταν το θέμα των ραδιοφώνων, κοινοποιούνταν και η καταδίκη σε θάνατο και η εκτέλεση ανθρώπων, σαν να επρόκειτο για ανάλογης σημασίας θέμα.⁸²

Όλες οι περιοριστικές διατάξεις χαρακτηρίζονταν από οργάνωση και τάξη μέχρι την παραμικρή λεπτομέρεια όπως διαπιστώνεται από τα έγγραφα. Αυτές επιδίωκαν οι Γερμανοί να τις εφαρμόσουν ισοπεδωτικά από τη ρύθμιση απλών κανόνων λειτουργίας της καθημερινής ζωής μέχρι την απόφαση για τη ζωή και το θάνατο του κάθε πολίτη, ενώ δεν έλυναν αλλά αντιθέτως επιδεινώναν τα καθημερινά προβλήματα όπως ήταν η περίθαλψη, οι μετακινήσεις, η εργασία, η επιβίωση με σημαντικότερο το τελευταίο. Ακριβώς αυτή η ισοπεδωτική πρακτική του διοικητικού μηχανισμού φαίνεται ότι τον έκανε αναποτελεσματικό καθώς αποξένωσε τους κατακτητές από το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού πληθυσμού.⁸³ Η εφαρμογή του νεωτερικού ορθολογισμού σε κάθε επίπεδο οργάνωσης και δράσης ήταν ένα από τα

---

⁷⁹ Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα της ίδιας της Γερμανίας για το πώς κινήθηκε το καθεστώς των Ναζί σχετικά με την εφαρμογή της «τελικής λύσης» και πόσο σταδιακά «έσφιξαν τον κλοιό» γύρω από τους Εβραίους, ώστε να μην προκαλέσουν την κοινή γνώμη, όπως έδειξε ο Λεόν Πολιακόφ και μας ξαναθύμισε ο Σεμελέν, *ό.π.*, σ. 213 - 214.

⁸⁰ Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης, Γ. Παπαδημητρίου, *Η Ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*, Οδυσσέας/Τρίαψις Λόγος 3, Αθήνα 1991, σ. 117.

⁸¹ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 20 Αυγ., 7 Σεπτ. 1941.

⁸² Βλ. Κ.Ι.Θ., Γενικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, φ. 20, υποφ. 8, Έγγραφο 29 Σεπτεμβρίου 1941.

⁸³ Παπαναστασίου – Φλάισερ, *ό.π.*, σ. 101

χαρακτηριστικά του ναζισμού,⁸⁴ ενώ γενικεύοντας τον όρο «the banality of evil»,⁸⁵ θα λέγαμε ότι προσπαθούσαν να μετατρέψουν μέσω ενός ισχυρού αλλά δυσκίνητου γραφειοκρατικού μηχανισμού κάθε έγκλημά τους σε κοινοτυπία και καθημερινότητα.

Η ζωή της πλειοψηφίας των πολιτών δεν είχε καμία σχέση με τον «ομαλό και άνετο βίο» που είχε ζητήσει ο δήμαρχος στην υποδοχή των Γερμανών και πολύ περισσότερο με τις υποσχέσεις που είχε δώσει ο γερμανός στρατηγός κατά την είσοδό τους στην πόλη.

4.3 Η «ελευθερία» των νέων

Η απουσία «ομαλού και άνετου βίου» επηρέαζε την καθημερινότητα των μαθητών και των νέων γενικότερα. Η Θεσσαλονίκη παρέμενε μια πόλη με ελληνικά και ξένα σχολεία (εβραϊκά, γερμανικά, ιταλικά, ρουμανικά, βουλγαρικά, αρμενικά).⁸⁶ Στη διάρκεια του πολέμου αυτά λειτουργούσαν με μια σειρά από καθημερινά προβλήματα. Μετά τον πόλεμο και την είσοδο των Γερμανών, δημοτικά και γυμνάσια, άρχισαν ξανά τα μαθήματά τους τον Ιούνιο του 1941, για να κλείσουν και πάλι λίγες μέρες αργότερα.⁸⁷ Οι εγγραφές ξανάρχισαν το Σεπτέμβριο. Τα μαθήματα, τελικά, ξεκίνησαν τον Οκτώβριο με μειωμένες ώρες διδασκαλίας, για να λήξει η προηγούμενη σχολική χρονιά. Για τα γυμνάσια, μάλιστα, η ΣΤ΄ τάξη θα τελείωνε στις 30 Νοεμβρίου και οι απολυτήριες εξετάσεις θα γίνονταν το πρώτο δεκαήμερο του Δεκεμβρίου. Στη συνέχεια, η λειτουργία τους διακόπηκε για έναν μήνα, ενώ οι ώρες

---

⁸⁴ Με την παρατήρηση αυτή δεν υιοθετείται η θεωρία για τις καταστροφικές δυνατότητες της νεωτερικότητας που διαδόθηκε αμέσως μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στη Γερμανία από τους συντηρητικούς διανοούμενους, ιδιαίτερα τους ιστορικούς, της χώρας που προσπαθούσαν να εξηγήσουν το ναζισμό ως προϊόν της μαζικοποίησης και της εκκοσμίκευσης της ευρωπαϊκής κοινωνίας. Βλ. σχετικά Jean Solchany, «Υπήρξε “αναμέτρηση με το παρελθόν” στη Γερμανία των ετών μηδέν;», *Σύγχρονα Θέματα*, 56, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1995, σ. 109-110.

⁸⁵ Πρόκειται για τον όρο που εισήγαγε στην ιστορία του Ολοκαυτώματος η Hannah Arendt και με αυτόν έστρεψε τη ματιά της ιστορίας από το ατομικό φταίξιμο σε μια αποπροσωποποιημένη μορφή δράστη που αντιπροσώπευε ένα ολόκληρο σύστημα κυριαρχίας. Βλ. σχετικά Χάνα Άρεντ, *Ο Αιχμάν στην Ιερουσαλήμ. Η κοινοτυπία του κακού*, Θυρσός, Αθήνα 1995.

⁸⁶ Κώστας Τομανάς, *Τα σχολεία της Θεσσαλονίκης μέχρι το 1944*, Νησίδες, Σκόπελος 1997, σ. 74 - 83.

⁸⁷ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 27 Μαΐου, 6 Ιουνίου, 11 Ιουλίου 1941.

διδασκαλίας περιορίστηκαν σε δύο.⁸⁸ Η καινούργια χρονιά για τα γυμνάσια ξεκίνησε στις 20 Ιανουαρίου. Ωστόσο, τα μαθήματα σταμάτησαν και πάλι πριν από το Μάρτιο και η νέα έναρξή τους αναβαλλόταν συνεχώς. Τελικά, τον Απρίλιο του 1942 ανακοινώθηκε ότι θα πραγματοποιούνταν τα μαθήματα των τελευταίων τάξεων του γυμνασίου και αυτά των ιδιωτικών σχολείων, ενώ όλα τα υπόλοιπα αναβάλλονταν.⁸⁹

Ας αναλογιστούμε ότι πρόκειται για τους πιο δύσκολους μήνες της Κατοχής. Πολλά σχολεία είχαν επιταχθεί από τους Γερμανούς, άλλα είχαν υποστεί ζημιές και δεν ήταν σε κατάσταση να λειτουργήσουν,⁹⁰ πολλά δεν είχαν θέρμανση και παράθυρα με αποτέλεσμα να εμφανίζονται στα παιδιά κρούσματα ασθενειών της εποχής (φυματίωση, διφθερίτιδα κ.ά.),⁹¹ ενώ το σημαντικότερο μέλημα για την πλειοψηφία των πολιτών, κατά τη χρονική περίοδο του χειμώνα και της άνοιξης του 1941 - '42, ήταν η αναζήτηση τροφής, οπότε οποιαδήποτε άλλη δραστηριότητα ήταν δευτερεύουσα. Σε αυτές τις σκέψεις, άλλωστε, μας οδηγούν και οι δημοσιευμένες ανακοινώσεις του Υπουργείου Παιδείας, το οποίο άφηνε στην κρίση των επιθεωρητών Μέσης Εκπαίδευσης το ποια σχολεία θα λειτουργούσαν, ανάλογα με την επισιτιστική, διδακτηριακή και κατάσταση υγιεινής του καθενός από αυτά.⁹² Το 1943 και 1944, τα σχολεία επανήλθαν σε έναν πιο σταθερό ρυθμό λειτουργίας.⁹³ Αυτό φανερώνει και η δημιουργία νέων σχολείων όπως το Γυμνάσιο Καλαμαριάς που άρχισε να λειτουργεί το 1943 ως παράρτημα του Ε΄ Γυμνασίου Αρρένων Θεσσαλονίκης,⁹⁴ και αυτό μπορεί να εξηγηθεί από την εξομάλυνση της επισιτιστικής κατάστασης, κυρίως.

---

⁸⁸ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 9 Σεπτ., 3 Οκτ., 2, 14 Δεκ. 1941. Πρβλ. Λίλιαν Μπενρουμπή - Αμπαστάδο, *Τα τετράδια της Λίνας*, Καπάνι, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 56, 57.

⁸⁹ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 13 Ιαν., 2, 3 Μαρτίου, 3, 14, 16, 26, 30 Απρ., 1 Μαΐου 1942.

⁹⁰ Βλ. Δροσάκη, *ό.π.*, σ. 45 - 46. Έρικα Κούνιο - Αμαρίλιο, *Πενήντα χρόνια μετά. Αναμνήσεις μιας Σαλονικιώτισσας Εβραίας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 39.

⁹¹ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 16 Νοεμβρίου 1941.

⁹² Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 13 Ιαν., 2, 3 Μαρτίου, 3, 14, 16, 26, 30 Απρ., 1 Μαΐου 1942.

⁹³ Βλ. Ιωάννου, «Κάτω απ' τις πυκνές δεντροστοιχίες», *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, Κέδρος, Αθήνα 1984, σ. 31 - 32. Στο ίδιο, «Κατοχικό ημερολόγιο», σ. 191 - 192. Επίσης, Τόλης Καζαντζής, *Η παρέλαση. Ενηλικίωση*, Ροές, Αθήνα 1988, σ. 123.

⁹⁴ Σοφία Ηλιάδου - Τάχου, «Η ιστορία της εκπαίδευσης στην Καλαμαριά την περίοδο 1940 - 1967», *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία 1940 - 1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία*, (επιμ. Ελένη Ιωαννίδου, Θεοδόσης Τσιρώνης) Ι.Α.Π.Ε., Θεσσαλονίκη 2004, σ. 234.

Με όλες τις αναβολές έναρξης των μαθημάτων που ακολούθησαν το χειμώνα του 1941, παρατηρούμε τον Ιανουάριο του 1942 μία αύξηση των διαφημίσεων των ιδιωτικών σχολείων και των φροντιστηρίων στον Τύπο.⁹⁵ Η Κατοχή βρήκε τη Θεσσαλονίκη με επτά ιδιωτικά σχολεία, τα περισσότερα με δημοτικό και γυμνάσιο. Τα περισσότερα από αυτά συνέχισαν τη λειτουργία τους παρά τις αντιξοότητες, με εξαίρεση τα Εκπαιδευτήρια Κωνσταντοπούλου, όπου στο κτίριο του εγκαταστάθηκε ο Οίκος του Φοιτητή, που στέγαζε περίπου 80 πρόσφυγες από την Ανατολική Μακεδονία.⁹⁶ Στις διαφημίσεις των φροντιστηρίων τονιζόταν ότι έπρεπε τα παιδιά να παρακολουθήσουν εκεί μαθήματα, για να προχωρήσουν στη χρονιά.⁹⁷ Τα ιδιωτικά σχολεία και τα φροντιστήρια φαίνεται ότι ανέλαβαν να καλύψουν το κενό της δημόσιας εκπαίδευσης για εκείνους που είχαν την οικονομική δυνατότητα να εγγραφούν σε αυτά. Αν και όπως καταμαρτυρείται, τα φροντιστήρια «κράτησαν» κατά τη διάρκεια της Κατοχής, επειδή υπήρχαν καθηγητές που εργάζονταν χωρίς αμοιβή, για να μην «ακυρωθεί» το πτυχίο τους.⁹⁸ Τουλάχιστον επτά φροντιστήρια λειτούργησαν κατά την Κατοχή και όπως σημειώνεται έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην προπαρασκευή των μαθητών για τις εισαγωγικές στα πανεπιστήμια.⁹⁹ Οι παλαιότερες κανονικότητες διαταράσσονταν αλλά προέκυπταν νέες.

Η Κατοχή έφερε και πάλι στο προσκήνιο τις προπαγάνδες μέσω της εκπαίδευσης. Ύστερα από αιτήσεις της Βουλγαρικής Λέσχης προς τη γερμανική διοίκηση δόθηκε άδεια να λειτουργήσει βουλγαρικό σχολείο, στην οδό Αγίας Τριάδος, εκεί όπου βρισκόταν ένα σερβικό παλαιότερα. Ο στόχος του σχολείου ήταν η προπαγάνδα υπέρ των Βουλγάρων ενώ η ίδρυση μαθητικού συσσιτίου από αυτό έγινε πόλος έλξης για πολλές οικογένειες Ελλήνων που ζούσαν σε οικονομική εξαθλίωση. Το 1942 - 43

---

⁹⁵ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 29 Αυγ. 1941.

⁹⁶ Τομανάς, *Τα σχολεία ... ό.π.*, σ.64 - 72.

⁹⁷ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 1, 6, 7 Ιαν., 15, 17 Μαρτίου, 12, 28, Απρ., 5, 13 Μαΐου 1942.

⁹⁸ Συνέντευξη Ναυσικάς Χατζηαντωνίου Τζημουρώτα, ιδιοκτήτριας φροντιστηρίου στη Θεσσαλονίκη στα χρόνια της Κατοχής, στο περιοδικό *Close Up*, στη δημοσιογράφο Εύη Καλλίνη, 102, Οκτώβριος 2005, σ. 139.

⁹⁹ Τα φροντιστήρια που λειτούργησαν κατά την Κατοχή ήταν τα εξής: «Ευκλείδης» στην οδό Εθνικής Αμύνης, «Μπαγανά, Σταυριανίδη, Γιώργου Σιδηρόπουλου», στην Ικτίνου, «Αγαθονικόπουλου» στην οδό Πολωνίας (νυν Αλ. Σβώλου), «Χατζηαντωνίου», στην Αριστοτέλους, «Ζωγράφου» κοντά στην Καμάρα, «Τζωρτζίδη και Γκίλια» στην Εγνατία, «Μονσάν» για γαλλικά, στη διασταύρωση των οδών Ίωνος Δραγούμη και Φιλίππου. Βλ. σχετικά, Κώστας Τομανάς, *Τα σχολεία ... ό.π.*, σ. 92 - 93.

φαίνεται να είχε 185 μαθητές και των επτά τάξεων ενώ το 1943 - 44 έφτασε τους 200, ωστόσο, οι λόγοι εγγραφής των μαθητών πρέπει να σχετίζονταν περισσότερο με τα οφέλη που προσέφερε παρά με ιδεολογικά πιστεύω.¹⁰⁰

Τα δύο δημοτικά σχολεία των ρουμανιζόντων μαθητών και η ρουμανική εμπορική σχολή εξακολουθούσαν να λειτουργούν. Η τελευταία στα χρόνια της Κατοχής έγινε το κέντρο της κίνησης του Διαμάντη¹⁰¹ και της προπαγάνδας για την ίδρυση του Πριγκιπάτου της Πίνδου. Δεν είχε μαθητές από τη Θεσσαλονίκη αλλά ρουμανίζοντες μαθητές από την επαρχία, κυρίως από τα Γρεβενά, όπου μια μικρή μερίδα των βλαχόφωνων είχαν δηλώσει νομιμοφροσύνη στους ιταλούς κατακτητές κυρίως με την προσμονή υλικών ωφελημάτων. Ωστόσο η συγκεκριμένη προπαγάνδα πήρε διαστάσεις περισσότερο στη Θεσσαλία και λιγότερο στη Μακεδονία και τη Θεσσαλονίκη.¹⁰²

Αντιστοίχως η Γερμανική Ακαδημία και η Γερμανική Σχολή Θεσσαλονίκης το Σεπτέμβριο του 1941 άρχισαν να λειτουργούν κανονικά.¹⁰³ Η λειτουργία των γερμανικών σχολείων εντασσόταν σε ένα διαφορετικό πλαίσιο. Η γερμανική κατοχική διοίκηση είχε στόχο και την πολιτιστική επιρροή στον κατεχόμενο πληθυσμό. Βέβαια, ο διευθυντής του παραρτήματος της Γερμανικής Ακαδημίας στη Θεσσαλονίκη, Ότο Κίλμαγερ, διαμαρτυρόταν συχνά προς τη γερμανική διοίκηση για την ανεπάρκεια των υλικών μέσων προκειμένου να επιβληθεί το γερμανικό πολιτιστικό πρότυπο παρά το γεγονός ότι υπήρχε μαζική προσέλευση μαθητών στην Ακαδημία, κατά βάση για λόγους καιροσκοπισμού, όπως εκτιμούσε ο ίδιος.¹⁰⁴

---

¹⁰⁰ Χρήστος Δ. Καρδάρης, *Η βουλγαρική προπαγάνδα στη γερμανοκρατούμενη Μακεδονία. Βουλγαρική Λέσχη Θεσσαλονίκης (1941 – 1944)*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1997, 72 - 74.

¹⁰¹ Ο Διαμάντης ήταν δικηγόρος από τη Σαμαρίνα, φιλοϊταλός, ο οποίος συσπείρωσε γύρω του ηγετικά στελέχη της περιοχής και ίδρυσε σε συνεργασία με τους Ιταλούς τη «Ρωμαϊκή Λεγεώνα, γνωστή ως Πέμπτη φάλαγγα, με στόχο τη δημιουργία του πριγκιπάτου της Πίνδου, καθώς η ιταλική προπαγάνδα μιλούσε για παρουσία κουτσοβλαχικού πληθυσμού και ζητούσε τη δημιουργία αυτόνομου κράτους. Ελένη Χαϊδιά, «Δωσίλογοι από την Κατοχή στην Απελευθέρωση», *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943 - 1960* (επιμ. Mark Mazower), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ. 56.

¹⁰² Τομανάς, *Τα σχολεία της... ό.π.*, σ. 79 - 80. Χαϊδιά, «Δωσίλογοι από την Κατοχή... », *ό.π.*, σ. 56.

¹⁰³ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 29 Αυγ., 19, 21 Σεπτ. 1941.

¹⁰⁴ Παπαναστασίου - Φλάισερ, *ό.π.*, σ. 111.

Για τα υπόλοιπα ξένα σχολεία στοιχεία δείχνουν ότι κάποια εξακολουθούσαν να λειτουργούν στο διάστημα της Κατοχής, όπως το Δελασάλ¹⁰⁵ ενώ η Αμερικάνικη Γεωργική Σχολή λειτουργούσε υπό την εποπτεία των Γερμανών και στο κτίριο του Αμερικάνικου Κολεγίου στο Πανόραμα, όπου τότε στεγαζόταν το τμήμα αρρένων, οι Γερμανοί είχαν εγκαταστήσει το γενικό στρατηγείο τους.¹⁰⁶ Ωστόσο θα είχε ενδιαφέρον να εξεταστεί βαθύτερα πώς αντιμετωπίστηκαν τα «συμμαχικά» κατά κάποιο τρόπο, σχολεία της πόλης από τους Γερμανούς.

Από την άλλη, η πολιτεία ανακοίνωνε ποιοι δικαιούνταν ατέλεια στα γυμνάσια, καθώς πραγματικά το ποσοστό των απόρων είχε αυξηθεί με τα νέα προβλήματα που είχαν προκύψει. Έτσι, παιδιά ανάπηρα, ορφανά, αναπήρων και τραυματιών και αδέρφια θυμάτων του πολέμου, τα παιδιά «εξαφανισθέντων αξιωματικών και οπλιτών» ή εκείνα των θυμάτων ή των αναπήρων από βόμβες ή των θυμάτων σε υπηρεσία της πολιτικής επιστράτευσης μπορούσαν να φοιτήσουν δωρεάν στο γυμνάσιο.¹⁰⁷ Αντιλαμβανόμαστε ότι ένα μεγάλο ποσοστό μαθητών ανήκε σε αυτές τις κατηγορίες.

Ωστόσο, το σχολείο δεν ήταν πια η κύρια απασχόληση των μαθητών. Τριγύριζαν στους δρόμους, για να στηθούν στις ουρές των κάθε μορφής συσσιτίων.¹⁰⁸ Πολλά παιδιά πήγαιναν προς αναζήτηση τροφίμων σε κοντινά χωριά, ακολουθώντας κάποιον ενήλικα,¹⁰⁹ ή άλλα δούλευαν.¹¹⁰ Οι μεγαλύτεροι μαθητές άρχισαν να

---

¹⁰⁵ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 29 Αυγούστου 1941. Το Δελασάλ ήταν το γαλλικό Λύκειο του Αγίου Βικεντίου Δε Λασάλ, που είχε ιδρυθεί τα 1888 και στεγαζόταν σε ιδιόκτητο κτίριο της οδού Φράγκων. Βλ. Τομανάς, *Τα σχολεία... ό.π.*, σ. 87.

¹⁰⁶ Τομανάς, *Τα σχολεία... ό.π.*, σ. 84, 85.

¹⁰⁷ «Αι ατέλειαι εις τα γυμνάσια», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 12 Σεπτ. 1941.

¹⁰⁸ Ιωάννου, *Το δικό μας αίμα*, Κέδρος, Αθήνα 1980, σ. 89 - 99.

¹⁰⁹ Βλ. ενδεικτικά Δερμεντζόγλου, *Πλατεία Διοικητηρίου 1940 - 1999*, Μπίμπης, Θεσσαλονίκη χ.χ., σ. 41, συνέντευξη Δημ. Σπάσου, ό.π..

¹¹⁰ Συνεντεύξεις Δημ. Σπάσου, ό.π., Α. Αξινιάρη, ό.π., Δήμ. Χατζηνικολάου, ό.π.. Η παιδική εργασία δεν ήταν, βέβαια, ένα καινούργιο φαινόμενο, καθώς ήταν κύριο χαρακτηριστικό της ελληνικής μεσοπολεμικής κοινωνίας, ιδιαίτερα μετά τον ερχομό των προσφύγων· όμως, ήταν συνάρτηση της κοινωνικής προέλευσης, του οικογενειακού περιβάλλοντος και των αναγκών του, του φύλου του παιδιού και είχε συγκεκριμένη μορφή, βλ σχετικά Μιχάλης Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870 - 1940*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1995. Στο διάστημα της Κατοχής, αντίθετα, βρέθηκαν να εργάζονται παιδιά μεσοαστικών οικογενειών, σε διάφορες θέσεις, συχνά σε γερμανικές υπηρεσίες, ενώ υπό ομαλές συνθήκες θα παρακολουθούσαν το σχολείο.

συχνάζουν σε καφενεία και ταβέρνες ή στον κινηματογράφο όπως ανιχνεύουμε μέσα από τη *Νέα Ευρώπη*, που επικροτούσε τα μέτρα που έλαβε η αστυνομία για την πάταξη του φαινομένου, και γενικότερα σε μέρη όπου δεν είχαν τη δυνατότητα να βρεθούν τον καιρό της ειρήνης και λόγω των πολλών ωρών στο σχολείο και επειδή ήταν αυστηρή η αστυνόμευσή τους.¹¹¹ Άλλωστε από τον Ιούλιο του 1941 είχε διαλυθεί από την πρώτη κατοχική κυβέρνηση η Ε.Ο.Ν.¹¹² – που ήταν ένας θεσμός συγκέντρωσης και ελέγχου των νέων – η οποία θέλησε και με αυτή της την κίνηση να δηλώσει τη ρήξη της με το καθεστώς Μεταξά.¹¹³

Το Πανεπιστήμιο προσπαθούσε να λειτουργήσει και αυτό, στο πλαίσιο της αποδιοργάνωσης που είχε διαμορφωθεί. Οι εισιτήριες εξετάσεις έγιναν στις αρχές Σεπτεμβρίου. Με τη νέα ακαδημαϊκή χρονιά ανέλαβε και νέος πρόεδρος, ο κ. Καββάδας. Οι περισσότερες σχολές ανακοίνωσαν τα αποτελέσματά τους και συμπύχθηκε η προηγούμενη με την καινούργια χρονιά, ενώ οι σπουδαστές των Παιδαγωγικών Ακαδημιών διαμαρτυρήθηκαν γιατί δεν συνέβη το ίδιο και με τις δικές τους σχολές. Ταυτόχρονα τον Οκτώβριο του '41 πολλοί φοιτητές έκαναν απεργίες από τα μαθήματά τους με διάφορα αιτήματα και πολλοί από αυτούς αποβλήθηκαν.¹¹⁴ Στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες του πρώτου κατοχικού διαστήματος και τον δύσκολο χειμώνα του '41 - '42 ζήτησαν από τις πανεπιστημιακές αρχές να καταργηθούν οι εξετάσεις του Ιανουαρίου και να

---

¹¹¹ «Ητο καιρός. Μέτρα της αστυνομίας κατά των μαθητών και εφήβων που “γεμίζουν τα καφενεία και ταβερνεία χαρτοπαικτούντες και ουζοποτούντες”», *Νέα Ευρώπη*, 1 Οκτ. 1941.

¹¹² «Η διάλυσις της Ε.Ο.Ν. Το κράτος αναλαμβάνει τις οικονομικές υποχρεώσεις», Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 1 Ιουλίου 1941.

¹¹³ Βλ. σχετικά Κωνσταντίνος Λούλος, «Διαρθρωτικές τομές και συνέχειες σε βασικούς μηχανισμούς εξουσίας διά μέσου των “εκκαθαρίσεων”», 1936 – 1946», *Η Ελλάδα '36 – '49... ό.π.*, σ. 294 – 297, όπου σημειώνεται: «Το πρώτο κατοχικό καθεστώς, στην επιδίωξη να νομιμοποιηθεί απέναντι στην κοινή γνώμη, προσπάθησε να διαμορφώσει μια δική του ταυτότητα. [...]. Μέσα από τη μελέτη του καθεστώτος [...] αναδύεται, [...] μια σημαντική παράμετρος [...]. Πρόκειται για την αντίθεσή του προς τη “διεφθαρμένη” δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου, της οποίας έπρεπε να “αποκαλυφθούν” οι “καταστροφικές επιπτώσεις” στο κράτος και στην κοινωνία.

Η πολιτική που εφαρμόστηκε στηριζόταν σε τρεις βασικούς άξονες: πρώτα απ’ όλα περιελάμβανε εκτεταμένες εκκαθαρίσεις στο δημόσιο τομέα, που, δεύτερον συνοδεύονταν από μια τακτική αποκατάστασης των διωχθέντων από το Μεταξά και τρίτον επεδίωκε μια μορφή “στρατιωτικοποίησης” του κρατικού μηχανισμού.

¹¹⁴ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 31 Οκτ. 1941.

εξεταστούν δύο έτη τον επόμενο Ιούνιο.¹¹⁵ Οι εγγραφές στο Πανεπιστήμιο παρατάθηκαν μέχρι τις 20 Απριλίου, ενώ οι σχολές ανακοίνωναν την έναρξη των μαθημάτων τους τον Απρίλιο πια του 1942. Κατά τα ακαδημαϊκά έτη 1942 - 43 και 1943 - 44 έγινε δεκτή η εγγραφή στο πανεπιστήμιο των επιλαχόντων στις εισιτήριες εξετάσεις παρελθόντων ετών. Παράλληλα επιτράπηκε το 1942 - 43 η εγγραφή χωρίς εξετάσεις σε όλα τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, εκτός του Πολυτεχνείου.¹¹⁶ Έτσι το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο που είχε 1.852 φοιτητές τη χρονιά 1941 - 42, το 1942 - 43 έφτασε τις 4.000 συμπεριλαμβανομένων και των προσφύγων από Αν. Μακεδονία και Θράκη.¹¹⁷

Συνέβαινε λοιπόν, το οξύμωρο, οι μαθητές και οι φοιτητές μέσα στις συνθήκες της Κατοχής, να γνωρίζουν ημέρες «ελευθερίας» συγκριτικά με την αστυνόμευση που τους περιόριζε στην προηγούμενη ομαλή περίοδο. Μάλιστα από νέους της εποχής καταμαρτυρείται αυτή η αίσθηση «ελευθερίας» για το πρώτο διάστημα της Κατοχής συγκριτικά με εκείνο της δικτατορίας.¹¹⁸ Οι χώροι στους οποίους κινούνταν τώρα τους βοήθησαν στο να έρθουν σε επαφή με άλλες κοινωνικές ομάδες, με ανθρώπους των χωριών, με κατηγορίες εργαζομένων πέρα από το σχολικό ή οικογενειακό περιβάλλον· απέκτησαν, λοιπόν, ένα είδος αυτονομίας, μπόρεσαν να τους προσεγγίσουν πιο εύκολα άνθρωποι των αντιστασιακών ομάδων,¹¹⁹ και αυτό οδήγησε σε μορφές ριζοσπαστικοποίησης μιας μερίδας τους, όπως μπορεί να φανεί από επιστολή μαθητών των γυμνασίων της Θεσσαλονίκης προς τον Γεν. Επιθεωρητή Μέσης Εκπαιδύσεως «διά να σταματήσει το άτοπον της κοπής των μαλλιών μας». Ακόμη και αν λίγες μέρες αργότερα άλλη επιστολή μαθητών στην ίδια εφημερίδα, διευκρίνιζε ότι ήταν λίγοι αυτοί που είχαν στείλει την προηγούμενη επιστολή και δεν εξέφραζε το σύνολο τους, διαφαίνονται κάποιες τάσεις αντίδρασης της μαθητιώσας

---

¹¹⁵ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 31 Αυγ., 23 Σεπτ., 10 Οκτ. 1941, 6 Ιαν., 2, 15, 18 Απρ. 1942.

¹¹⁶ ΦΕΚ 16, 28 Ιαν. 1942, Ν.Δ. 938/1942 «Περί τροποποίησης των περί εισιτηρίων εξετάσεων εν τοις Παν/μίοις κ.λ.π. διατάξεων». Επίσης συνέντευξη κ. Φανής Μήτσου, 12 Οκτ. 2001.

¹¹⁷ Καφταντζής, *Το Πανεπιστήμιο... ό.π.*, σ. 34.

¹¹⁸ Οντέρ - Βασάρ, «Από την ΕΟΝ στην ΕΠΟΝ, 1936 - 1946. Μνήμες και βιώματα από δύο νεανικές οργανώσεις», *Η Ελλάδα '36 - '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 159.

¹¹⁹ Δροσάκη, *ό.π.*, σ. 80 - 87, Δερμεντζόγλου, *ό.π.*, σ. 93 - 94, συνέντευξη Δημ. Σπάσου, *ό.π.*

νεολαίας.¹²⁰ Άλλωστε η δεύτερη επιστολή το πιθανότερο είναι να ήταν κατασκευασμένη ή αποτέλεσμα άνωθεν υποδείξεων. Την ίδια εποχή στο πανεπιστήμιο ξεκινούσαν τη δράση τους οι πρώτες αντιστασιακές οργανώσεις με επικεφαλής την Ο.Κ.Ν.Ε. φοιτητών.

Ορισμένα από αυτά τα παιδιά βρέθηκαν να γράφουν συνθήματα στους τοίχους, να ετοιμάζουν και να πετάνε τρικ.¹²¹ Άλλα πλιατσικολογούσαν βενζίνη ή τρόφιμα από γερμανικά αυτοκίνητα και αποθήκες, επιδίδονταν σε δολιοφθορές (καταστροφή συρμάτων)¹²² ή γίνονταν σύνδεσμοι των αντιστασιακών οργανώσεων.¹²³ Κάποια από αυτά αργότερα εντάχθηκαν στην Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων (Ε.Π.Ο.Ν.)¹²⁴ και άλλα στην Εθνική Αλληλεγγύη όχι πάντα με απόλυτη συνείδηση των ενεργειών τους.¹²⁵

4.4 Πρόσφυγες από Ανατολική Μακεδονία και Θράκη

Η Μακεδονία και η Θεσσαλονίκη ήταν από τους κύριους χώρους υποδοχής των προσφύγων. Ενώ ο ελληνικός πληθυσμός της γερμανικής και ιταλικής ζώνης Κατοχής έπρεπε να αντιμετωπίσει το λιμό, αυτός της βουλγαροκρατούμενης ζώνης βρέθηκε να εξωθείται στην οικονομική και κοινωνική καταστροφή λόγω των συστηματικών προσπαθειών εκβουλαρισμού της περιοχής από τις βουλγαρικές αρχές (απελάσεις Ελλήνων που τους θεωρούσαν επικίνδυνους και διαρπαγή της κινητής και ακίνητης περιουσίας τους, περιορισμός της οικονομικής δραστηριότητας του ελληνικού πληθυσμού με φορολογικές επιβαρύνσεις, αναγκαστική απαλλοτρίωση επιχειρήσεων, εποικισμός) αλλά και εξαιτίας των αντιποίνων από τα γεγονότα της Δράμας το Σεπτέμβριο του 1941. Περίπου το 1/4 του συνολικού πληθυσμού των περιοχών, 121.000 άνθρωποι, επέλεξε τη φυγή προς τις γερμανοκρατούμενες

---

¹²⁰ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 1, 3 Οκτ. 1941.

¹²¹ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 20 Αυγ. 1941, 10, 15 Οκτ. 1941, Δροσάκη, *ό.π.*, σ. 84.

¹²² Δερμεντζόγλου, *ό.π.*, σ. 91.

¹²³ Συνέντευξη Δημ. Σπάσου, *ό.π.*.

¹²⁴ Δροσάκη, *ό.π.*, σ. 84.

¹²⁵ Δερμεντζόγλου, *ό.π.*, σ. 93 - 94.

περιοχές. Μάλιστα, το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών των προσφύγων κινήθηκε προς την υπόλοιπη Ελλάδα το δύσκολο χειμώνα του 1941-1942.¹²⁶

Οι πληθυσμοί αυτοί στην πλειοψηφία τους ήταν ενδεείς, αντιμετώπιζαν προβλήματα στην εγκατάσταση και δύσκολες υγειονομικές και διατροφικές συνθήκες. Ο αριθμός που έφτασε και έμεινε για κάποιο διάστημα στην πόλη, υπολογίζεται από 15.000 μέχρι 30.000, σύμφωνα με στοιχεία του Δήμου Θεσσαλονίκης και του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού.¹²⁷ Υπάρχουν αναφορές ότι πλήττονταν ιδιαίτερα από μολυσματικές ασθένειες, φυματίωση και εξανθηματικό τύφο, αλλά και ελονοσία, επειδή ζούσαν σε κοινόβια και οι συνθήκες υγιεινής ήταν ανύπαρκτες.¹²⁸ Η εξάπλωση των ασθενειών, ιδιαίτερα ανάμεσα στους πρόσφυγες, ήταν συνέπεια των άσχημων συνθηκών διαβίωσης, της έλλειψης σαπουνιού και, βέβαια, του υποσιτισμού και της γενικότερης βιολογικής εξασθένησης των ανθρώπων.

Στους θανάτους από πείνα, οι πρόσφυγες από Αν. Μακεδονία και Θράκη κατείχαν ένα ποσοστό της τάξεως του 8,8 %, δηλαδή 157 άνθρωποι. Σε αυτό συμπεριλαμβάνονται τόσο οι παλαιότεροι όσο και αυτοί της βουλγαρικής Κατοχής και είναι δύσκολο να γίνει η διάκριση. Αυτό, όμως, σημαίνει ότι το καθαρό ποσοστό θυμάτων της αστίας ήταν ακόμη μικρότερο. Χάθηκαν πρόσφυγες από το λιμό, δεν ήταν, όμως, αυτοί τα κύρια θύματα – ειδικά σε έναν πληθυσμό τόσων χιλιάδων, που ήρθε στην πόλη. Μια σειρά από παράγοντες συνέβαλαν ώστε οι πρόσφυγες να μην αποτελέσουν τα κύρια θύματα του υποσιτισμού αλλά και των ασθενειών.

---

¹²⁶ Ξανθίππη Κοτζαγιώργη, «Εξοδος Ελλήνων και εποικισμός Βουλγάρων στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής», *Μακεδονία και Θράκη 1941 - 1944*, Ίδρυμα μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 76, 77, 78, 101.

¹²⁷ Κ.Ι.Θ., Γενικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, 1941, φ. 2, υποφ. 4, «Περί καταρτίσεως προσωρινού δημοτολογίου των ετεροδημοτών από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές». Έγγραφο 14 Απρ. 1942 προς τον δήμαρχο από τον διευθυντή Διοικητικών Υπηρεσιών. Δεν υπάρχουν στοιχεία για τη συγκεκριμένη απογραφή αλλά πληροφορίες για την προετοιμασία του Δήμου γι' αυτήν. Στο συγκεκριμένο έγγραφο παραγγέλλονται 12.000 φύλλα για τα έντυπα που θα συμπληρώσουν οι πρόσφυγες.

¹²⁸ Ι.Α.Υ.Ε., 1941 – 1944 Κυβέρνηση Λονδίνου, φ. 8, Εκθέσεις και πληροφορίες για την κατάσταση στην Ελλάδα πρεσβειών εξωτερικού. Γενεύη 12 Οκτ. 1941, Μόνιμος ελληνική Β αντιπροσωπεία παρά τη Κοινωνία των Εθνών. Προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείο. Επίσης, εφ. *Απογευματινή*, 19 Μαΐου 1943.

Υπήρξε κρατική μέριμνα ενώ η εμπειρία της αντιμετώπισης της αποκατάστασης των προσφύγων του 1922 έπαιξε το ρόλο της, όπως δείχνει η πρώτη στέγασή τους σε εκκλησίες και σχολεία, όπως και τότε. Παράλληλα λειτουργούσαν σταθμοί πρώτων βοηθειών, ειδικά για τους πρόσφυγες. Είναι γνωστοί αυτοί στη Σχολή Βαλαγιάννη και στο δημοτικό σχολείο του Αγίου Θεράποντος, στην Κάτω Τούμπα.¹²⁹ Συγκεντρώνονταν ρούχα και κλινοσκεπάσματα, ενώ το Λύκειο Ελληνίδων είχε οργανώσει ιατρείο για την περίθαλψή τους. Παραπομπή στους παλαιότερους πρόσφυγες, επίκληση στη συλλογική μνήμη της εποχής και στα πατριωτικά αισθήματα των κατοίκων έκανε με το λόγο της και η *Νέα Ευρώπη*, προσπαθώντας βέβαια να αναδείξει και το δικό της πατριωτικό ενδιαφέρον. Όλες οι αναφορές ήταν παραινέσεις προς τον κόσμο να βοηθήσει με κάθε τρόπο τους «νέους πρόσφυγες» και διακρίνονταν από μία διάθεση φιλανθρωπίας, την οποία οι συντάκτες τους ήθελαν να εμφυσήσουν και στον πληθυσμό.¹³⁰

Επιπλέον, οι πρόσφυγες εντάχθηκαν από τον Ιούνιο του 1942 σε συσσίτια, που οργανώνονταν αποκλειστικά γι' αυτούς. Στην Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας συστάθηκε ειδική υπηρεσία, η οποία συνέβαλε στην οργάνωση ξεχωριστών συσσιτίων και στη διενέργεια άμεσων διανομών τροφίμων, ενώ υπήρξε ειδική μέριμνα για την εξασφάλιση τροφής στα παιδιά των προσφύγων.¹³¹

Η κρατική πολιτική παρείχε δάνεια ή αποσπούσε τους δημόσιους υπαλλήλους στις αντίστοιχες υπηρεσίες στη Θεσσαλονίκη και η συνέχιση της μισθοδοσίας τους αποτέλεσε σωτήριο μέτρο τις δύσκολες εκείνες εποχές.¹³² Από τις 2 Αυγούστου ως τις 9 Νοεμβρίου του 1941 αποσπάστηκαν στο Δήμο Θεσσαλονίκης 38 υπάλληλοι των δήμων διαφόρων πόλεων της Αν. Μακεδονίας και της Θράκης από ένα σύνολο 150

---

¹²⁹ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 30 Αυγ., 9, 21 Σεπτ. 1941.

¹³⁰ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 9, 22 Οκτ. 1941, 10 Ιαν. 1942.

¹³¹ Βλ. σχετικά Κατερίνα Παπαδοπούλου, «Επισιτιστική κρίση και επισιτισμός στη Θεσσαλονίκη την περίοδο της Κατοχής», *Μακεδονία και Θράκη, 1941 - 1944. Κατοχή - Αντίσταση - Απελευθέρωση*, Διεθνές Συνέδριο, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 165.

¹³² Κ.Ι.Θ., Γενικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, 1945, φ. 1, υποφ. 4. Βλ. εφημερίδα *Νέα Ευρώπη*, 10 Ιουλίου, 30 Αυγ., 6, 21 Σεπτ., 3, 4, 9 Οκτ., 22 Οκτ., 8 Νοεμ., 10 Δεκ. 1941, 6, 7, 10 Ιαν., 1, 17, 18 Μαρτ., 8, 11, 18, 30 Απρ., 4, 3 Μαΐου 1942. Εφ. *Απογευματινή*, 16 Μαρτίου 1943. Βλ. Γιώργος Καφταντζής, *Το Πανεπιστήμιο... ό.π.*, σ. 57.

περίπου αποσπάσεων δημοτικών υπαλλήλων σε όλη τη Μακεδονία.¹³³ Για το μέγεθος του πληθυσμού των προσφύγων, βέβαια, οι αριθμοί των ανθρώπων που τακτοποιούνταν ήταν μικροί, ωστόσο, για τις αντιξοότητες της περιόδου ήταν μάλλον μεγάλοι.

Ωστόσο, οι πρωτοβουλίες που πήραν οι πρόσφυγες απέτρεψαν το χειρότερο γι' αυτούς. Δημιούργησαν συλλόγους, με το που ήρθαν στη Θεσσαλονίκη, για να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν καλύτερα τις δυσκολίες. Άλλωστε, πολλοί από αυτούς ήταν πρόσφυγες και το 1922 και η συλλογική οργάνωση για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής τους τούς είχε βοηθήσει και τότε. Ο πρώτος, τον Αύγουστο του 1941, ήταν ένας γενικός σύλλογος Προσφύγων των Βουλγαροκρατούμενων Μερών. Σταδιακά άρχισαν να συστήνονται ξεχωριστοί σύλλογοι από τους πρόσφυγες των κατά τόπους περιοχών, του νομού Σερρών, της επαρχίας Σιδηροκάστρου και άλλων· ύστερα από τον πρώτο χρόνο άρχισαν να πυκνώνουν ακόμη περισσότερο.

Στα καταστατικά τους αναφερόταν ξεκάθαρα ότι σκοπός τους, πέρα από την αλληλοβοήθεια, ήταν η αποκατάστασή τους στις εστίες τους και η συνδρομή προς το κράτος με κάθε ειρηνικό μέσο για την απελευθέρωση των κατεχόμενων περιοχών. Σε έναν από τους πρώτους συλλόγους που συστήθηκε, τα ιδρυτικά μέλη ανήκαν στην πλειοψηφία τους στην ανώτερη αστική τάξη: δύο δικηγόροι, ένας συμβολαιογράφος, ένας γιατρός και ένας έμπορος, με έναν εργάτη δημοσίων έργων και έναν κτηματία. Το 1942 εμφανίστηκαν και κάποιοι επαγγελματικοί σύλλογοι προσφύγων, όπως η Συντεχνία Προσφύγων Ιχθυοπωλών Αν. Μακεδονίας και Θράκης.¹³⁴ Ωστόσο,

---

¹³³ Κ.Ι.Θ., Γενικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, 1941, φ. 4α, υποφ. 2, Διορισμοί - απολύσεις - παραιτήσεις και μετατάξεις υπαλλήλων. Μετατάξεις δημοτικών και κοινοτικών υπαλλήλων από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές.

¹³⁴ Στο καταστατικό του πρώτου συλλόγου που ιδρύθηκε σημειωνόταν χαρακτηριστικά: «[...] Σκοπός του συλλόγου ήταν α) Η αλληλοβοήθεια των μελών β) Η αποκατάστασις αυτών εις τα εστίας των γ) Η δι' όλων των ειρηνικών μέσων συνδρομή των προς το Κράτος διά την απελευθέρωση της βουλγαροκρατηθείσης περιοχής δ) Η υποστήριξις των ελληνικών συμφερόντων παρ' άπασι ταις ελληνικαίς αρχαίς. Καταστατικά στο Αρχείο του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, παλαιό, Σύλλογος Προσφύγων Βουλγαροκρατούμενων Μερών, 2009, Αύγουστος 1941, Σύλλογος Προσφύγων Νομού Σερρών, 2003, Οκτώβριος 1941, Σύλλογος προσφύγων επαρχίας Σιδηροκάστρου, 2005, 1941, Σύλλογος Προσφύγων Έβρου, 2032, Σεπτέμβριος 1942, Σύλλογος Προσφύγων Καβάλλας (κεντρικός), 2033, Σύλλογος Προσφύγων Καβάλλας, 2034, Αύγουστος 1942, Σύλλογος Προσφύγων Δράμας, 2035, 1942, Σύλλογος Προσφύγων Ροδόπης, 2036, 1942, Σύλλογος Προσφύγων Ξάνθης, 2037, 1942,

σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, στις πρωτοβουλίες σύστασης των συλλόγων δεν διαπιστώνεται αλλά ούτε και αποκλείεται, πολιτική πρωτοβουλία συγκεκριμένων πολιτικών σχηματισμών ή χώρων.¹³⁵ Η σταδιακή εξέλιξη των συλλόγων δείχνει τη βήμα προς βήμα αναδιοργάνωση των προσφύγων, καθώς εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη, και την προσπάθειά τους για ανασύνταξη. Χωρίς να θέλουμε να εκβιάσουμε ένα συμπέρασμα φαίνεται ότι οι άνθρωποι που έχαναν περιουσίες και που διέθεταν μια σχετική μόρφωση, ενδεχομένως ένα μέρος του πληθυσμού που αναγκάστηκε να φύγει μετά τα γεγονότα της Δράμας, οι εγγράμματοι, οι «νοικοκυραίοι», διοικητικοί, πολιτικοί, θρησκευτικοί και πνευματικοί παράγοντες θέλησαν να οργανώσουν τους υπόλοιπους για τη διεκδίκηση καλύτερων συνθηκών ζωής και των κεκτημένων τους, ωστόσο, το ζήτημα των προσφύγων και της αναδιοργάνωσής τους θα μπορούσε να διερευνηθεί βαθύτερα.

4.5 Διασκεδάζοντας το φόβο

4.5.1 Θέατρο

Η Κατοχή βρήκε την πόλη να διαθέτει περίπου 15 αίθουσες, θέατρα ή κινηματογράφους, που χρησιμοποιούνταν ως θέατρα.¹³⁶ Ύστερα από το μούδιασμα που είχε προκαλέσει ο πόλεμος, καθώς οι περισσότεροι από τους καλλιτέχνες είχαν κληθεί να πολεμήσουν, άρχισαν να διοργανώνονται και πάλι παραστάσεις. Το «Παλλάς» επαναλειτούργησε στις 17 Απριλίου 1941 με παράσταση βαριετέ.¹³⁷ Στη συνέχεια, οργανώθηκαν έκτακτες, καλλιτεχνικές, τιμητικές παραστάσεις για απολυόμενους στρατιώτες - ηθοποιούς, προκειμένου να βοηθηθούν οικονομικά, στα «Διονύσια», στο Εθνικόν Θέατρον (τέως Βασιλικόν), στα «Κυβέλεια», στα «Ηλύσια», στο «Κεντρικόν», στο «Αλκαζάρ», στο «Εθνικόν», στο «Απόλλων», στο «Τιτάνια» και σε άλλα κινηματοθέατρα.¹³⁸ Ο Ιούνιος του '41 αλλά και όλη η

Σύλλογος Προσφύγων Αν. Μακεδονίας και Θράκης, 2237, Συντεχνία Προσφύγων Ιχθυοπωλών Αν. Μακεδονίας και Θράκης, 2031, 1942.

¹³⁵ Χρειάζεται περαιτέρω έρευνα στα καταστατικά τους και ταύτιση ονομάτων και προσώπων.

¹³⁶ Κατερίνα Κωστίου, «Κρατικό Θέατρο Θεσσαλονίκης», *Η Καθημερινή Επτά Ημέρες*, 21 Σεπτεμβρίου 1997, σ. 9.

¹³⁷ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 16 Απρ. 1941.

¹³⁸ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 16, 29 Μαΐου 1941, 7, 21 Ιουνίου, 4, 10 Ιουλίου 1941, 19 Ιουλίου, 2, 10, 17, 26, 28 Σεπτ., 1, 2 Οκτ., 30 Νοεμ. 1941.

υπόλοιπη χρονιά κύλησε σε αυτό το μοτίβο.¹³⁹ Ταυτόχρονα στις αίθουσες που είχαν επιταχθεί από τους Γερμανούς παίζονταν θεατρικά έργα για την ψυχαγωγία των στρατιωτών όπως τον Ιανουάριο του 1942, η κωμωδία του Γ. Σ. Λέσινγκ «Μίνα φον Μπάρνχελμ» από το θίασο των γερμανικών ενόπλων δυνάμεων και η «Ισχύς διά της χαράς» στο κινηματοθέατρο «Παλλάς».¹⁴⁰

Στα θερινά «Ηλύσια» ανέβαιναν θεατρικές παραστάσεις και οπερέτες, με τίτλους «Τα δυο χαμίνια», «Τα μοντέρνα κορίτσια», «Γκόλφω», «Γουλιέλμος ο αχθοφόρος», «Χαλιμά» και με τη συμμετοχή γνωστών καλλιτεχνών της εποχής, όπως ο Οικονόμου, η Πάολα Δέλτα, ο μουσουργός Σακελλαρίδης, ο ποιητής Ορέστης Λάσκος κ.ά.¹⁴¹ Από τις πρώτες μέρες της Κατοχής άρχισε να λειτουργεί και το Εθνικόν Θέατρον (τέως Βασιλικόν) - όπως αναγράφεται στις διαφημίσεις - όπως και αυτό του Λευκού Πύργου. Οι παραστάσεις ανέβαιναν η μία μετά την άλλη, συχνά με επίκαιρες ονομασίες, όπως «Μαύρη αγορά» – παρότι κάτι τέτοιο απαγορευόταν από τη λογοκρισία –, «Μαλλιά κουβάρια», «Κορίτσια παντρείας», «Όλοι για δέσιμο», «Το άνθος του γαλού», «Ένα διαμάντι στο βούρκο».¹⁴² Η οπερέτα και η επιθεώρηση, το βαριετέ συνέχισαν να συγκινούν το κοινό, καθώς επίσης η κωμωδία και η ηθογραφία. Ωστόσο, παρά το πλήθος των παραστάσεων, η καλλιτεχνική τους ποιότητα δεν ήταν υπολογίσιμη.¹⁴³ Πολλά από τα κείμενα αυτά αποτελούσαν συρραφές από κομμάτια παλαιότερων επιθεωρησιακών έργων με επίκαιρα θέματα, γραμμένα από αθηναίους και ντόπιους θεατρικούς συγγραφείς (Κούλη Στολίγκα, Γιώργο Κατσαμπή, Φίλιωνα Αρία).¹⁴⁴ Στόχο είχαν να προκαλέσουν γέλιο, να διασκεδάσουν τον κόσμο από τα προβλήματα της καθημερινότητας, να ψυχαγωγήσουν και όχι να εκφράσουν διάθεση αντίστασης ή κριτικής για την εποχή. Άλλωστε ένα ιδιότυπο χαρακτηριστικό της Κατοχής ήταν το «κέφι» όπως έχει επισημανθεί και αναλυθεί για τη λογοτεχνία της περιόδου. Όπως καταμαρτυρείται «[...] το γέλιο αποδείχτηκε ένα ζωντανό και αποτελεσματικό όπλο στην πάλη για την

¹³⁹ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 3 Μαΐου, 31 Αυγ. 1941. Ανεβαίνουν έργα με τίτλους, όπως «Τα μανεκέν», «Ο βαπτιστικός», το «Πικ Νικ», «Όταν οι γυναίκες αγαπούν», «Μια του κλέφτη», «Η Μαντάμ Σουσού», «Μια ζωή είναι αυτή», κ.ά.

¹⁴⁰ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 2 Ιαν. 1942.

¹⁴¹ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 17, 19 Ιουνίου 1941, 13, 18, 30, 31 Ιουλίου, 6, 8 Αυγ., 7 Σεπτ. 1941.

¹⁴² Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 25 Σεπτ., 10, 19, 23 Οκτ., 7, 19, 22 Νοεμ., 12 Δεκ. 1941, 5 Απρ. 1942.

¹⁴³ Κωστήου, *ό.π.*, σ. 9.

¹⁴⁴ Καφταντζής, *Το Πανεπιστήμιο...ό.π.*, σ. 64.

επιβίωση».¹⁴⁵ Τα έργα που ανέβαιναν, δεν μπορούσαν να αντέξουν περισσότερο από τρεις τέσσερις παραστάσεις και γι' αυτόν το λόγο το ρεπερτόριο άλλαζε πολύ γρήγορα. Η πρακτική αυτή υποδήλωνε την ανάγκη των θιασαρχών να προσελκύσουν το κοινό, ενώ οι παραστάσεις ήταν μια λύση για την οικονομική επιβίωση όλων των εργαζόμενων στο χώρο ιδιαίτερα των καλλιτεχνών, που, επιστρέφοντας από το μέτωπο, είχαν εγκλωβιστεί στη Θεσσαλονίκη.¹⁴⁶ Με παρόμοιο τρόπο λειτουργούσαν τα θέατρα και στην Αθήνα, με συνεχείς αλλαγές έργων προκειμένου να προσελκύσουν το κοινό για να μπορέσει ο καλλιτεχνικός κόσμος να ζήσει.¹⁴⁷

Το 1942, το νομοθετικό διάταγμα 1108/42 Τσολάκογλου περί λογοκρισίας έσφιγγε τον κλοιό γύρω από τις καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, κηρύσσοντας απαραίτητη την άδεια λειτουργίας από τη Διεύθυνση Τύπου και Ραδιοφωνίας και τα έργα να μην υπονομεύουν «τα υγιείς κοινωνικάς παραδόσεις και τα συμφέροντα του ελληνικού λαού» ή να προπαγανδίζουν κομμουνιστικές και ανατρεπτικές ιδέες.¹⁴⁸ Διάφορες εγκύκλιοι απαγόρευαν το ανέβασμα έργων που αναφέρονταν σε συμμαχικές χώρες ή συγγραφέων με τέτοια καταγωγή ή έκαναν συστάσεις στους θιάσους – και καμιά φορά – τους υποχρέωναν να ανεβάζουν γερμανικά έργα, κάτι που τελικά δεν γινόταν παρά τις πιέσεις. Σε σχετικά άρθρα σημειωνόταν, πάντως, ότι οι θίασοι προσπαθούσαν να βρουν τρόπους να καταστρατηγήσουν τη λογοκρισία. «Παρατηρήθη ότι ελάχιστα των θεάτρων συνεμορφώθησαν προς τους καθιερωμένους τύπους» παραδεχόταν η ίδια η λογοκρισία τον Οκτώβριο του 1942.¹⁴⁹

Για τη συγκεκριμένη περίοδο στη Θεσσαλονίκη, η καταστρατήγηση του θεσμού της λογοκρισίας από τους θεατρικούς επιχειρηματίες, στο βαθμό που έγινε, δεν φαίνεται να συνδεόταν με συνειδητή αντίσταση στις αρχές κατοχής όσο με το επιχειρηματικό δαιμόνιο και τη διάθεσή των επιχειρηματιών να φέρουν τον κόσμο στο θέατρο, καθώς η «ανυπακοή» στη λογοκρισία μπορεί να λειτουργούσε ως ένα επιπλέον έναυσμα για την προσέλκυση του κοινού. Πάντως παρά τις δύσκολες συνθήκες, το κοινό, όταν εκτιμούσε μία παράσταση, ανταποκρινόταν. Έτσι το «Μια

---

¹⁴⁵ Καστρινάκη, *ό.π.*, σ. 116 - 120, όπου παραπέμπει στο Καφταντζής, *ό.π.*, σ. 79 - 80.

¹⁴⁶ Κωστίου, *ό.π.*, σ. 9 και Καφταντζής, *Το Πανεπιστήμιο...*, σ. 63.

¹⁴⁷ Θεόδωρος Κρίτας, *Τα πρώτα χρόνια*, Λιβάνης, Αθήνα 2001, σ. 176 - 190.

¹⁴⁸ Κωστίου, *ό.π.*, σ. 9 και Καφταντζής, *Το Πανεπιστήμιο...*, σ. 63.

¹⁴⁹ Θαλής Διζελός, «Το θέατρο στην Αντίσταση», *Επιθεώρηση Τέχνης*, Μάρτιος - Απρίλιος 1962, σ. 454 - 455.

ζωή είν' αυτή» του Αλέκου Λιδωρίκη που ανέβηκε στο «Παλλάς» τον Αύγουστο του 1941 από το θίασο Μιράντας – Παππά γνώρισε ενθουσιώδη υποδοχή από τον κόσμο της πόλης και ο θίασος παράτεινε τις παραστάσεις μέχρι τον Οκτώβριο του 1941.¹⁵⁰

Το δεύτερο χρόνο της Κατοχής επίσης οργανώνονταν από τους θεατρικούς επιχειρηματίες και τους καλλιτέχνες, αρκετές εκδηλώσεις με φιλανθρωπικό χαρακτήρα, όχι, όμως, μόνο για την ανακούφιση των καλλιτεχνών αλλά ευρύτερου ενδιαφέροντος, για τα άπορα παιδιά, την κοινωνική πρόνοια κ.ά., επειδή αυτό απαιτούσαν οι περιστάσεις. Επειδή οι εκδηλώσεις μπορεί να γίνονταν σε επιταγμένες αίθουσες, έπαιρναν γι' αυτές την άδεια από τις γερμανικές αρχές κατοχής, οι οποίες και συναινούσαν.¹⁵¹ Τα θέατρα προσαρμόζονταν στις υπάρχουσες συνθήκες και τροποποιούσαν το ωράριο των παραστάσεων. Συγκεκριμένα το θέατρο του Λευκού Πύργου κάθε Δευτέρα, Τετάρτη και Παρασκευή είχε παράσταση στις 6.00 μ.μ. ενώ κάθε Τρίτη, Πέμπτη, Σάββατο στις 4.00 και 6.00 μ.μ. και τις Κυριακές τρεις παραστάσεις στις 3.00, 5.00 και 7.00 μ.μ.. Την ίδια τακτική εφάρμοζαν λίγο πολύ σε όλες τις θεατρικές αίθουσες. Ακόμη και το καλοκαίρι του '42, ύστερα από το χειμώνα της πείνας και ενώ μάστιζε η ελονοσία, λειτουργούσαν 3 κεντρικά θερινά θέατρα και 2 συνοικιακά.¹⁵²

Παράλληλα οι κριτικοί είχαν αρχίσει να επισημαίνουν την έλλειψη σοβαρού θεάτρου στη Θεσσαλονίκη. Σταδιακά έκαναν την εμφάνισή τους οι πρώτες ιδιωτικές απόπειρες για περισσότερο ποιοτικές παραστάσεις. Σε αυτήν την κατηγορία εντάσσονταν η προσπάθεια της «Καλλιτεχνικής Εταιρείας» του Κ. Καρατσάρη (1942) και αυτή του θεατρικού τμήματος του «Εκπολιτιστικού Ομίλου του Πανεπιστημίου» (Ε.Ο.Π.).¹⁵³ Το καλοκαίρι του '43 συστήθηκε ο Εκπολιτιστικός Όμιλος Πανεπιστημίου, που διοργάνωσε μια σειρά από εκδηλώσεις ενώ λίγο

---

¹⁵⁰ Κρίτας, *ό.π.*, σ. 187 - 188. Ο αναφερόμενος θίασος ήταν της κόρης της Κυβέλης και του Μήτσου Μυράτ, Μιράντας, και του Γιώργου Παππά. Βλ. Κρίτας, *ό.π.*, σ. 180 - 181.

¹⁵¹ Στο «Παλλάς», το Μάρτιο δόθηκε παράσταση υπέρ ενισχύσεως των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και υπέρ του άπορου παιδιού ή υπέρ της κοινωνικής πρόνοιας. Βλ. Καφταντζής, *ό.π.*, σ. 65 και εφ. *Νέα Ευρώπη*, 5, 6, 12, 19 Μαρτίου 1942.

¹⁵² Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 13 Μαρτίου 1942. Βλ. και Γιώργος Αναστασιάδης, «Το Ηχώχρωμα της πόλης στα χρόνια της Κατοχής», *Τάμαριξ*, Απρίλιος 1997, Θεσσαλονίκη, σ. 6.

¹⁵³ Βλ. Κωστίου, *ό.π.*, σ. 9.

αργότερα εξέδωσε και το περιοδικό «Ξεκίνημα».¹⁵⁴ Ο Ε.Ο.Π. αποδείχθηκε μια όαση δημιουργίας μέσα στο ασφυκτικό κλίμα της Κατοχής και, όπως γράφει ο Λ. Ελευθερίου, το σημαντικότερό του έργο «ήταν η προβολή μιας πολιτιστικής ιδεολογίας, αντιφασιστικής, μέσα στην πλήρη παρανομία και καθεστώς διωγμού κάθε δημοκράτη και αντιφασίστα».¹⁵⁵ Σε αυτό έγραφαν φοιτητές και καθηγητές σε μια προσπάθεια εμψύχωσης του φοιτητικού κόσμου. Ο Ε.Ο.Π. στηριζόταν οικονομικά από τις εκδηλώσεις που διοργάνωνε, αλλά ενισχύθηκε και από το Δήμο, τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, από μεγάλα εργοστάσια όπως η ΥΦΑΝΕΤ και κάποιες καπνοβιομηχανίες.¹⁵⁶ Η προσπάθεια του Πανεπιστημίου έγινε καταρχήν δεκτή με σεβασμό και ενισχύθηκε και από τις αρχές της πόλης. Τα πατριωτικά κίνητρα των ανθρώπων που ξεκινούσαν την προσπάθεια στο Πανεπιστήμιο αναγνωρίζονταν ακόμη δημοσίως.¹⁵⁷

Ποιοτικό δραματολόγιο περιελάμβανε και το Κρατικό Θέατρο Θεσσαλονίκης με τους συντελεστές του, «Τρισεύγενη» του Παλαμά, «Βαβυλωνία», «Λουίζα Μίλερ»¹⁵⁸ ενώ, καθώς οι ηθοποιοί αυτοσχεδίαζαν έδιναν έναν αντιστασιακό χαρακτήρα στα έργα.¹⁵⁹ Ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1943 ως απάντηση στη βουλγαρική προπαγάνδα, η οποία θέλοντας να αξιοποιήσει την έλλειψη σοβαρού θεάτρου στην πόλη εγκατέστησε κλιμάκιο του Εθνικού Θεάτρου της Βουλγαρίας και της Όπερας της Σόφιας. Για τη στέγαση του νεοϊδρυθέντος Κρατικού παραχωρήθηκε τότε το Βασιλικό Θέατρο του οποίου η πλατεία, που έχρηζε επιδιορθώσεων, στρώθηκε από τη γερμανική διοίκηση με μάρμαρα από το εβραϊκό νεκροταφείο.¹⁶⁰ Κατά αυτόν τον τρόπο, ενδεχομένως, η γερμανική διοίκηση συνειδητά να παγίδευε με την «προσφορά» της αυτή και να ενοχοποιούσε τη μερίδα της κοινωνίας της πόλης που παρακολουθούσε τις παραστάσεις, καθώς, όπως είδαμε, προσπαθούσε να

---

¹⁵⁴ Θανάσης Φωτιάδης, «Η πνευματική αντίσταση στη Θεσσαλονίκη», *Επιθεώρηση Τέχνης*, Μάρτιος - Απρίλιος 1962, σ. 436 - 437.

¹⁵⁵ Λευτέρης Ελευθερίου, *Το Πολυτεχνείο και η Ε.Π.Ο.Ν. Θεσσαλονίκης στην εθνική αντίσταση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992, σ. 74.

¹⁵⁶ Καφταντζής, *Το Πανεπιστήμιο... όπ.*, σ. 72.

¹⁵⁷ Λευτέρης Ελευθερίου, *Το Πολυτεχνείο ... όπ.*, σ. 73 - 80.

¹⁵⁸ Δηώ Καγγελάρη, «Η θεατρική σκηνή 1941 - 1953», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, 1940 - 1945 Κατοχή - Αντίσταση*, τ. γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 345.

¹⁵⁹ Θαλής Διζελός, «Το θέατρο στην αντίσταση», *Επιθεώρηση Τέχνης... όπ.*, σ. 454 - 455.

¹⁶⁰ Διζελός, *όπ.*. Κωστίου, *όπ.*, σ. 9 - 12.

εμπλέκει στις αποφάσεις της τον πληθυσμό. Ωστόσο, η προσπάθεια εθνικής συσπείρωσης των πολιτών με την ίδρυση του θεάτρου σημαδεύτηκε από τη βεβήλωση της μνήμης των συμπολιτών τους και μάλιστα ενώ εκείνοι είχαν ήδη οδηγηθεί στα στρατόπεδα του θανάτου, καθώς δεν υπήρξε καμιά προσπάθεια αντίδρασης ή διαμαρτυρίας για τη χρήση των συγκεκριμένων πλακών. Από την άλλη η όποια αντίθεση στη χρήση των πλακών ήταν λεπτομέρεια, τη στιγμή που δεν είχε υπάρξει ουσιαστική αντίδραση από τους πολίτες στην εκδίωξή τους από την πόλη.

Πάντως, η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης το 1943 αντικατοπτρίζεται και στα αριθμητικά στοιχεία για τους θεατές των παραστάσεων του Κρατικού Θεάτρου, τα οποία είναι ενδεικτικά της συμμετοχής του κόσμου. Η «Τρισεύγενη» έδωσε 30 παραστάσεις που τις παρακολούθησαν 19.533 θεατές, η «Λουίζα Μίλερ» 46 παραστάσεις με 22.232 θεατές.¹⁶¹ Το κοινό αναζητούσε στις παραστάσεις αυτές δυνατότητες εκδήλωσης των αντιγερμανικών αισθημάτων του, όπως στην παράσταση της «Λουίζας Μίλερ»¹⁶² και ήταν ένα κοινό ποιοτικά διαφορετικό από εκείνο των ελαφριών παραστάσεων.

Στις ελαφριές παραστάσεις αλλά και στα νυχτερινά κέντρα σύχναζαν οι «νεόπλουτοι» με ό,τι συμπεριελάμβανε αυτή η κατηγορία αφού για όλους αυτούς ήταν και μια ευκαιρία «να μαϊμουδίσουν το γκρέμισμα της προπολεμικής τάξης, καθώς οι περιουσίες εξανεμίζονταν και άλλαζαν χέρια λόγω του πληθωρισμού και της λιμοκτονίας».¹⁶³

4.5.2 Κινηματογράφος

Ο κινηματογράφος παρουσίαζε ανάλογη με αυτή του θεάτρου πληθώρα ταινιών και εναλλαγή στις προβολές, με στόχο την προσέλκυση του κοινού. Τον Αύγουστο ξεκίνησαν και τα χειμερινά «Ηλύσια», με προβολή κινηματογραφικών ταινιών και επικαίρων (Νεώτατα πολεμικά επίκαιρα ώρα 6.30 και 8.30 μ.μ.).¹⁶⁴ Το γερμανικό Υπουργείο Προπαγάνδας είχε αποστείλει στην πρώτη γραμμή του μετώπου δεκάδες οπερατέρ και παρήγαγε εβδομαδιαίως 2.500 κόπιες εκ των οποίων

---

¹⁶¹ Κωστίου, ό.π., σ. 11.

¹⁶² «Η κρατική μας σκηνή στη Θεσσαλονίκη» μια συνέντευξη με το Λέοντα Κουκουλά, *Το Θέατρο*, 2-5-1944, σ. 12 και Κωστίου, ό.π., σ. 12.

¹⁶³ Mazower, *Στην Ελλάδα του...* ό.π., σ. 116.

¹⁶⁴ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 24 Αυγ., 20 Σεπτ., 4 Οκτ., 12 Νοεμ. 1941.

οι 2.000 προορίζονταν για το εξωτερικό. Οι εντυπωσιακές λήψεις των πολεμικών επιχειρήσεων δημιουργούσαν στο θεατή τη σιγουριά της απόστασης και συγχρόνως την ψευδαίσθηση ταινίας μυθοπλασίας. Με το τέλος της προβολής ο θεατής εγκατέλειπε την αίθουσα βέβαιος πως η γερμανική πολεμική μηχανή ήταν ανίκητη. Η προβολή των γερμανικών ταινιών προπαγάνδας ήταν υποχρεωτική «πριν από το κυρίως πρόγραμμα».¹⁶⁵ Οι κινηματογράφοι «Τιάνια», «Ηλύσια», «Εθνικόν», «Αλκαζάρ» έπαιζαν διάφορες ταινίες μελοδραματικές, οπερέτες, αστυνομικές που αποσπούσαν το θεατή από τα καθημερινά προβλήματα, την καταπίεση, την πείνα και το θάνατο.¹⁶⁶

Το αξιοσημείωτο για την εποχή ήταν ότι μέσα στην Κατοχή ξεκίνησε τα πρώτα του βήματα ο ελληνικός κινηματογράφος. Στις αρχές του 1943 εμφανίστηκε η πρώτη αξιόλογη ελληνική ταινία¹⁶⁷ «Η φωνή της καρδιάς» του Δημήτρη Ιωαννόπουλου με πρωταγωνιστή τον Αιμίλιο Βεάκη και τους Δημήτρη Χορν, Αλέκο Λειβαδίτη, Λάμπρο Κωνσταντάρα, Παντελή Ζερβό, Καίτη Πάνου και σε πρώτη εμφάνιση τη Σμαρούλα Γιούλη σε παραγωγή του Φιλοποίμενα Φίνου.¹⁶⁸ Στη Θεσσαλονίκη η ταινία προβλήθηκε στον «Έσπερο». Έκανε 102.237 εισιτήρια σε μια εβδομάδα σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη.¹⁶⁹

Το ωράριο των κινηματογράφων διαμορφώθηκε, επίσης, 2.30, 5.00 και 7.00 μ.μ.. Κάτι που ίσχυε και την προηγούμενη περίοδο, της ειρήνης, με προβολές από τις 2.30 το μεσημέρι. Η διαφορά ήταν ότι τώρα η τελευταία προβολή γινόταν στις 7 το απόγευμα, λόγω απαγόρευσης της κυκλοφορίας, ενώ πριν από την Κατοχή τοποθετούνταν στις 10.30 μ.μ.. Το κινηματοθέατρον «Διονύσια», από τον Ιούνιο του '41 πρόβαλλε οπερέτα γερμανικής παραγωγής αλλά συχνά έπαιζε και ταινίες, όπως «Η Παναγία των Παρισίων» κατά παράβαση της λογοκρισίας. Τα «Κυβέλεια»,

---

¹⁶⁵ Φώτος Λαμπρινός, «Κινηματογράφος 1940 – 1950. Ξένο ρεπερτόριο στην ελληνική παραγωγή», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000. Η εμπόλεμη Ελλάδα 1940 – 1949*, τ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 333.

¹⁶⁶ Παίζονται ταινίες με τίτλους, όπως «Το τραγούδι της μάνας», «Βασιλείς της οπερέτας», «Με εφταφραγίστους διαταγές», «Τα 7 σκαμπίλια» κ.ά. Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 7, 12, 15, 19 Απριλίου 1942. Κ.Ι.Θ., Αρχειακή συλλογή Φωτιάδη, φακ. 17, υποφ. 4.

¹⁶⁷ Ο Θεόδωρος Κρίτας αναφέρεται στην παραγωγή μιας ελληνικής ταινίας το 1933, η οποία ήταν απολύτως αποτυχημένη. Βλ. Κρίτας *ό.π.*, σ. 89 - 91.

¹⁶⁸ Λαμπρινός, *ό.π.*, σ. 334.

¹⁶⁹ Στράτος Σιμιτζής, «Ο κινηματογράφος στην κατοχική Θεσσαλονίκη», *Επιλογές*, 12 Δεκ. 1999.

επίσης, είχαν ξεκινήσει από τον Ιούνιο προβολές ταινιών γερμανικής παραγωγής. Το «Διονύσια», το «Πατέ», το «Παλλάς» και το «Τιτάνια» είχαν επιταχθεί από τους Γερμανούς και λειτουργούσαν ως στρατιωτικοί κινηματογράφοι για την ψυχαγωγία των στρατευμάτων κατοχής.¹⁷⁰ Οι διαφημίσεις στον Τύπο γράφονταν στα ελληνικά και στα γερμανικά.¹⁷¹ Και σε αυτήν την περίπτωση, τα στοιχεία τόσο της αλλαγής της ώρας όσο και του δίγλωσσου της προβολής μαρτυρούσαν την προσπάθεια των επιχειρηματιών να προσελκύσουν τον κόσμο της πόλης αλλά και το νέο κοινό, τους Γερμανούς, αλλά απηχούσαν, βέβαια, και τις απαγορευτικές διατάξεις των αρχών Κατοχής.

Σχόλια στον Τύπο αλλά και αναφορές για τις ουρές από κόσμο έξω από τους κινηματογράφους¹⁷² δείχνουν ότι υπήρχε κίνηση και συμμετοχή του σε σχέση με τις συνθήκες διαβίωσης που επικρατούσαν, από τον πρώτο ακόμη χρόνο της Κατοχής. Ο κινηματογράφος ήταν πιο προσιτός στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και αποτέλεσε από νωρίς μία φυγή από τη δύσκολη πραγματικότητα.

4.5.3 Μουσική

Η μουσική ως κοινωνικό αγαθό δεν σταμάτησε στα χρόνια της Κατοχής. Οι γερμανικές αρχές από την πρώτη στιγμή επέταξαν τα μηχανήματα του ραδιοφωνικού σταθμού του Τσιγγιρίδη και ίδρυσαν το γερμανικό ραδιοφωνικό σταθμό της Θεσσαλονίκης με εμβέλεια στην Ευρώπη, που βρισκόταν εκεί όπου είναι σήμερα το Γ' Σώμα Στρατού. Ο σταθμός, επιστρατεύοντας τους εκλεκτότερους μουσικούς της πόλης, κατάρτισε μία συμφωνική ορχήστρα, η οποία έπαιζε κλασικά κομμάτια, κατά κανόνα γερμανών συνθετών, μία δεύτερη ποικίλης μουσικής (σαλόν ορχήστρα), μία τρίτη ελαφράς μουσικής (συμφωνικής τζαζ), με μόνιμο μαέστρο τον Αλέκο Σπάθη και μία 80μελή μεικτή χορωδία με έλληνες τραγουδιστές και μαέστρο τον Επαμεινώνδα Φλώρο. Τα μουσικά αυτά συγκροτήματα έδιναν σε όλο το διάστημα της Κατοχής ποικίλου περιεχομένου συναυλίες για την ψυχαγωγία των στρατευμάτων Κατοχής, οι οποίες, όμως, υπό τη μορφή γενικών δοκιμών, παρουσιάζονταν και στο

---

¹⁷⁰ Σμιτζής, ό.π.

¹⁷¹ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 3 Μαΐου, 3, 12, 17, 20, 23 Ιουνίου 1941, 16 Νοεμ. 1941.

¹⁷² Πέτρος Φωτεινός, «Θεάματα», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 13 Μαρτίου 1942. Βλ. Ιωάννου, *Το δικό μας... ό.π.*, σ. 32 - 33, του ίδιου, *Ο λόγος είναι μεγάλη ανάγκη της ψυχής. Η Θεσσαλονίκη της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Κέδρος, Αθήνα 1996.

κοινό της Θεσσαλονίκης, ύστερα από έγκριση που είχε εξασφαλίσει ο Σύλλογος Μουσικών Θεσσαλονίκης από το γερμανό διοικητή της πόλης, Μέρτεν. Γίνονταν συναυλίες στη Ροτόντα, στο Στρατιωτικό Θέατρο, στα «Διονύσια», στο «Παλλάς», στα «Ηλύσια». Συγκεκριμένα, κάθε Δευτέρα βράδι δινόταν συναυλία στη Ροτόντα ή στην αίθουσα του «Παλλάς» για την ψυχαγωγία των Γερμανών, ενώ το πρωί της προηγούμενης Κυριακής, στις 11.00, δινόταν η ίδια συναυλία υπό μορφή δοκιμής για το κοινό της Θεσσαλονίκης στην αίθουσα του «Τιάνια».¹⁷³

Η χορωδία έδινε συναυλίες κάθε Κυριακή βράδι στο Βασιλικό Θέατρο για το γερμανικό στρατό, ενώ παρουσίαζε δύο φορές την εβδομάδα πρόγραμμα στο ραδιόφωνο, που ακουγόταν στη Γερμανία. Η ορχήστρα ελαφράς μουσικής έπαιζε κάθε Τρίτη και Παρασκευή στο κτίριο που στεγάζεται μέχρι σήμερα το Σώμα Προσκόπων. Κάτω από μία ακακία, που υπήρχε εκεί, τοποθετούσαν πάγκους, για να κάθεται ο κόσμος και να παρακολουθεί «συναυλίες υπό την ακακία», όπως τις έλεγαν.¹⁷⁴ Μπορούσε να ακούσεις διασημότητες ή φωνές που θα άφηναν εποχή, όπως της Μαρίας Καλογεροπούλου (Κάλλας).¹⁷⁵ Το ίδιο διάστημα δίνονταν συναυλίες τις απογευματινές ώρες, στην πλατεία του Λευκού Πύργου από τη Φιλαρμονική του Δήμου, υπό τη διεύθυνση του αρχιμουσικού της Φιλαρμονικής, Κ. Παναγόπουλου.¹⁷⁶ Οι παραπάνω εκδηλώσεις είχαν στόχο την ψυχαγωγία των αρχών κατοχής αλλά και των πολιτών.

Όπως συνέβαινε και με τις θεατρικές παραστάσεις, πολλές μουσικές εκδηλώσεις διοργανώνονταν από τη συνεργαζόμενη με τους Γερμανούς κυβέρνηση ή τις γερμανικές αρχές με φιλανθρωπικό σκοπό όπως αυτή του Νοεμβρίου του 1941

---

¹⁷³ Κώστας Καρανίκας, «Ο κόσμος γλεντούσε τη δυστυχία του», *Τάμαριζ*, 4, Απρίλιος 1997, σ. 22-24.

¹⁷⁴ Κοσμάς Κοσμόπουλος, «Ο Ρόμελ είχε μουσικο αφτί;», *Τάμαριζ*, *ό.π.*, σ. 19.

¹⁷⁵ Γιώργος Αναστασιάδης, «Το ηχώχρωμα ...», *Τάμαριζ*, *ό.π.*, σ. 5. Καρανίκας, *ό.π.*, σ. 23. Καφταντζής, *ό.π.*, σ. 62 - 63. Αθανάσιος Φιδετζής (προσαρμογή κειμένου Χαϊδή Κεραμοπούλου), «Μουσικά συγκροτήματα και συναυλίες στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο της Κατοχής», *Τάμαριζ*, 4, Απρίλιος 1997, Θεσσαλονίκη, σ. 8 - 9. Σχετικά με το Σύλλογο Μουσικών Θεσσαλονίκης πρέπει να πούμε ότι ιδρύθηκε το 1922 με στόχο τη βελτίωση των επαγγελματιών συνθηκών και των συνθηκών διαβίωσης των μουσικών, και διατήρησε την αυτοτέλεια των καλλιτεχνικών συγκροτημάτων της δύναμής του και ειδικότερα της συμφωνικής ορχήστρας., βλ. *Τάμαριζ*, 4, Απρίλιος 1997, σ. 14.

¹⁷⁶ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 7 Σεπτ. 1941.

υπέρ τραυματιών και αναπήρων πολέμου υπό την υψηλή προστασία του υπουργού γεν. διοικητού, Ν. Ραγκαβή.¹⁷⁷

Στα εργοστάσια που είχαν επιταχθεί από τους Γερμανούς οργανώνονταν μουσικές ημερίδες την ώρα της μεσημεριανής ανάπαυσης.¹⁷⁸ Επρόκειτο για πρακτικές ολοκληρωτισμού, που εφαρμόζονταν από τις αρχές Κατοχής, στο πλαίσιο της ναζιστικής ιδεολογίας «εργασία και χαρά», για την εδραίωση της νέας τάξης πραγμάτων. Άλλωστε υπήρχε μια συνολική πολιτική πολιτιστικής προπαγάνδας εκ μέρους των Γερμανών, η οποία σε περιοχές όπως η Θεσσαλονίκη που προοριζόνταν για προγεφυρώματα του μεταπολεμικού Ράιχ προβλεπόταν επιθετικότερη, οπότε όλες οι παραπάνω εκδηλώσεις μπορούν να ερμηνευτούν και μέσα σε αυτό το πλαίσιο.¹⁷⁹ Για τις συναυλίες, ή για τα μουσικά έργα γνωρίζουμε ότι τον πρώτο χρόνο της Κατοχής συχνά ματαιώνονταν, περιμένοντας να πουληθούν τα εισιτήρια, κάτι που συνέβαινε και με τα θεατρικά έργα και έτσι κατανοούμε και τις συχνές αλλαγές έργων.¹⁸⁰

Οι μουσικές εκδηλώσεις και η συμμετοχή του κόσμου δεν ήταν ένα φαινόμενο που παρατηρούνταν μόνο στη Θεσσαλονίκη ή στην Αθήνα. Η γαλλική πρωτεύουσα αποτέλεσε ένα καλό παράδειγμα αντίστοιχων εκδηλώσεων.¹⁸¹

Οι Γερμανοί έδειχναν γενικά ότι σέβονταν τους καλλιτέχνες, οι οποίοι χάρη στη μουσική τους επιβίωσαν. Μπορούσαν να βρουν δουλειά και κυκλοφορούσαν πιο άνετα καθώς ήταν εφοδιασμένοι με ειδικές άδειες και είχαν το προνόμιο να κυκλοφορούν στην πόλη και μετά την απαγόρευση της κυκλοφορίας.¹⁸² Ορισμένοι από αυτούς αισθάνονταν ότι, ίσως, ο κόσμος τους θεωρούσε συνεργάτες των

---

¹⁷⁷ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 26 Οκτ. 1941.

¹⁷⁸ «Η εργασία διά της χαράς. Αι συναυλίες εις τα εργοστάσια της Θεσσαλονίκης. Τους χαιρετίζουν με ενθουσιασμό αι χιλιάδες των εργαζομένων μας. 12^η συναυλία, εργοστάσιο ‘‘Φιξ’’», εφ. *Απογευματινή*, 18 Ιαν. 1943.

¹⁷⁹ Νίκος Παπαναστασίου – Χάγκεν Φλάισερ, «Το ‘‘οργανωμένο ...’’ ό.π., σ. 111.

¹⁸⁰ Κ. Πορφύρης, «Η αντίσταση με νόμιμα μέσα», *Επιθεώρηση Τέχνης*, Μάρτιος - Απρίλιος 1962, σ. 359, Νίκος Μηταράς, «Και μαρς και βαλς», *Τάμαριζ*, 4, Απρίλιος 1997, σ. 27.α

¹⁸¹ Βλ. Κώστας Τομανάς, *Η καλλιτεχνική κίνηση στη Θεσσαλονίκη (1885 – 1944)*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 101, Veillon, *Vivre et survivre en France 1939 -1947*, Payot & Rivages, Παρίσι 1995, σ. 69.

¹⁸² Καρανίκας, ό.π., σ. 23.

Γερμανών, όπως διαφαίνεται σε προσωπικές εξομολογήσεις.¹⁸³ Ενδεχομένως κάποιοι από τους μουσικούς να εξέφραζαν φιλογερμανικές τάσεις, καθώς είναι γνωστό για παράδειγμα ότι ο Επαμεινώνδας Φλώρος υπήρξε από το 1933 μέλος του Συνδέσμου των Φίλων της Χιτλερικής Κινήσεως,¹⁸⁴ ωστόσο μία γενίκευση θα αδικούσε όλους εκείνους τους ανθρώπους, που βιοπορίζονταν μέσω της μουσικής τους.

Παρά τα ειδικά προνόμια, η αλήθεια είναι ότι οι μουσικοί του σταθμού αντιμετώπιζαν και αυτοί αρκετές δυσκολίες, καθώς η αμοιβή τους, που είχε καθοριστεί κατά εκπομπή και βάσει κλιμακίου μισθοδοσίας των συναδέλφων τους της γερμανικής πρωτεύουσας, κάποια στιγμή έχασε την αξία της λόγω της ιλιγγιώδους αύξησης των τιμών και του πληθωρισμού και αντιμετώπιζαν πρόβλημα επιβίωσης. Και αυτοί κάλυπταν τις ανάγκες τους από την Ελληνική Υπηρεσία Εφοδιασμού, η οποία στην περίοδο της Κατοχής εφοδίαζε με απαραίτητα τρόφιμα όλους τους Έλληνες, που εργάζονταν για λογαριασμό των γερμανικών υπηρεσιών, αλλά και αυτό μετά το '42. Οι μουσικοί της Θεσσαλονίκης απέκτησαν το δικό τους συσσίτιο στο τέλος της Κατοχής.¹⁸⁵

Πέρα από τα θεσμοθετημένα μουσικά σχήματα, παιζόταν μουσική στους δρόμους. «[...] Μαζευόμασταν με τις κιθάρες μας και κάναμε σερενάτες. Όπου τραγουδούσαμε, άνοιγαν τα παράθυρα, έβγαιναν οι άνθρωποι στα μπαλκόνια, έστελναν οι γονείς τα παιδιά να μας κεράσουν κάτι με το δίσκο. Και στη γυναίκα μου τραγουδούσα [...]». Άλλοι από τους μουσικούς της εποχής δήλωσαν ότι η ενασχόλησή τους με τη μουσική απάλυνε τις δυσκολίες. Μέχρι το τελευταίο λεπτό πριν από τη λήξη της κυκλοφορίας, έλεγαν καντάδες, που άρεσαν πολύ στις γυναίκες. Για το Νίκο Μηταρά, η μουσική ήταν η ζωή της Θεσσαλονίκης στην Κατοχή.¹⁸⁶ Διακρίνουμε την έντονη ανάγκη των ανθρώπων να ξεχαστούν και να ενεργούν όπως και πριν από την Κατοχή. Η ανάγκη για κανονικότητα, η ανάγκη για κέφι, για διέξοδο μέσα από ευχάριστες στιγμές μπορεί να διακριθεί σε αυτές τις συμπεριφορές.

Ξεφυλλίζοντας τη *Νέα Ευρώπη* και την *Απογευματινή* βρίσκουμε μια σειρά από διαφημίσεις για νέα «ντάνσινγκ βαριετέ», όπως ονομάζονταν, ή συνέχισαν να

---

¹⁸³ Καρανίκας, ό.π., σ. 24.

¹⁸⁴ Α.Σ.Κ.Ι., Αρχείο Κ.Κ.Ε., Κουτί 411, φ. Εχθρικές οργανώσεις, Bund der Freunde der Hitlerbewegung Griechenland, Ortsgruppe Saloniki.

¹⁸⁵ Φιδετζής, ό.π., σ. 9 - 10, Καρανίκας, ό.π..

¹⁸⁶ Βλ. Κοσμούπουλος, ό.π., σ. 21, Νίκος Μηταράς, ό.π., σ. 25.

λειτουργούν τα παλαιότερα «με εκλεκτό πρόγραμμα και με ατραξιόν τη βεντέτα των Αθηνών Νινή Ζαχά» ή κάποια εκλεκτή ορχήστρα. «*Chez Nous*», «*Φάρος*», «*Καταφύγιον*» είναι μερικά από τα ονόματα αυτών των χώρων ψυχαγωγίας. Ο «*Φάρος*» βρισκόταν στην περιοχή Αλλατίνι, ενώ για το «*Καταφύγιον*» σημειώνεται ότι ήταν η κομψή ταβέρνα, στην οποία σύχναζε «όλος ο καλλιτεχνικός κόσμος και διανοούμενος της πόλεώς μας». Βρισκόταν στην οδό Αγίας Σοφίας 37.¹⁸⁷

Οι Σπαθαίοι, που και πριν από την Κατοχή είχαν δική τους ορχήστρα σε ένα υπόγειο στην Αριστοτέλους, παράλληλα με την ορχήστρα του γερμανικού ραδιοφώνου είχαν σχηματίσει μαζί με τον Καρανίκα και τον Ποζέλι μια εξαμελή ορχήστρα, η οποία έπαιζε το καλοκαίρι στον «*Παράδεισο*» και το χειμώνα στο «*Ακαπούλκο*». Έπαιζαν και στο «*Σπίτι του Στρατιώτη*», ένα κέντρο μόνο για Γερμανούς και τις γυναικείες συντροφίες τους.¹⁸⁸

Στο μεταξύ τα κοσμικά κέντρα, που προαναφέραμε, όλα συνέχιζαν τις παραστάσεις τους, όπως το «*Όλυμπος - Νάουσα*», το «*Chez nous*», ενώ ο Τύπος ενημέρωνε το κοινό ότι ο Τσιτσάνης θα είναι στα «*Κούτσουρα*» του Δαλαμάγκα από τις 17 Μαΐου 1942.¹⁸⁹ Άλλα γνωστά κοσμικά κέντρα ήταν η ταβέρνα «*Ντελίζ*» ή το ντάνσινγκ ρέστοραν «*Κήπος - Νέον Φάληρον*» ενώ το ζυθοπωλείο «*Πρόοδος*» ανακαινίστηκε και μετονομάστηκε σε «*Kostis*».

Σε αυτά σύχναζαν οι λεγόμενοι «νεόπλουτοι». Τα πρώτα άρθρα που σχολίαζαν το φαινόμενο των νέων πλουσίων δημοσιεύθηκαν την άνοιξη του 1942, γεγονός που πρέπει να συνδυαστεί με το διάστημα της μεγάλης πείνας που είχε προηγηθεί. Οι εικόνες περιγράφονταν ως εξής: «[...] Βλέπουν κάτι τύπους (οι φτωχοί) με ανοιχτά λάσια στήθη, με τραγιάσκες να μπαίνουν στα κέντρα πολυτελείας.[...] Γελούν πολύ ηχηρά [...]. Όταν είναι να πληρώσουν, γεμίζει η απέραντη παλάμη τους χιλιάρικα. [...] Τώρα είναι εντελώς ακατατόπιστοι (οι φτωχοί) με την οικονομική επανάσταση που γίνεται. Τους φαίνεται σαν να γίνεται μια επιδρομή βαρβάρων [...]. Ενώ με τους καινούργιους πλουσίους, αυτούς που εκβράζει κάθε τόσο η μαύρη αγορά, χρειάζεται νέα προσπάθεια για τη συνήθεια».¹⁹⁰ Αλλά και την άνοιξη του '43 σημειωνόταν: «Τα περισσότερα εξοχικά κέντρα γεμίζουν από πελατεία προπαντός τα

¹⁸⁷ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 26, 30 Νοεμ., 13 Δεκ. 1941.

¹⁸⁸ Καρανίκας, ό.π., σ. 23.

¹⁸⁹ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 16 Οκτ. 1941, 13 Μαΐου 1942. Βλ. Veillon, ό.π., Παράρτημα 5.

Σαββατοκύριακα. Παρέες νέων πίνουν και διασκεδάζουν και πληρώνουν χιλιάδες δραχμές [...]» ή «[...] το θέαμα των φωνασκούντων εις τας οδούς ολίγων νεόπλουτων μαυραγοριτών και κορυβαντιώντων γυναικών αποτελεί το ολιγώτερον αηδή ασχήμια. [...] Η αστυνομία ας προχωρήση εις το έργον της, το οποίον παρακολουθεί με συμπάθειαν το σύνολο του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης, της κατ' εξοχήν συντηρητικής και αξιοπρεπούς μητροπόλεως της Βορείου Ελλάδος».¹⁹¹

Στα νυχτερινά κέντρα σύχναζαν οι «νεόπλουτοι» με ό,τι συμπεριελάμβανε αυτή η κατηγορία αφού για όλους αυτούς ήταν και μια ευκαιρία «να μαϊμουδίσουν το γκρέμισμα της προπολεμικής τάξης, καθώς οι περιουσίες εξανεμίζονταν και άλλαζαν χέρια λόγω του πληθωρισμού και της λιμοκτονίας».¹⁹²

Όλα τα παραπάνω επιβεβαιώνουν το συμπέρασμα ότι «Τα χρόνια αυτά δεν ήταν μόνο εποχή εξαντλητικής πείνας ή ηρωικής έξαρσης αλλά και εποχή όπου η καθημερινότητα, η κανονικότητα, η ρουτίνα είχαν κι αυτές το μερίδιό τους στο χρόνο των ανθρώπων. Οι άνθρωποι δούλευαν, έβγαιναν τα βράδια, πήγαιναν περιπάτους και εκδρομές, ερωτεύονταν, καβγάδιζαν και φρόντιζαν για την υστεροφημία τους. Δεν ήταν όλη τους η ζωή υποκείμενη στον πόλεμο και στην ξενική κατοχή».¹⁹³

4.5.4 Βιβλίο

Η λογοτεχνία είχε το δικό της μερίδιο συμμετοχής στα δρώμενα της Κατοχής. Τα λογοτεχνικά έργα της πρώτης περιόδου της Κατοχής αποτελούσαν μια φυγή από την πραγματικότητα. Αγαπημένη φυγή της Κατοχής ήταν η παιδική ηλικία και ο μακρινός γενέθλιος τόπος, στα οποία εντρυφούσαν οι συγγραφείς. Αντίστοιχη καταφυγή ήταν το ιδανικό νησί, η φύση, ο έρωτας αλλά και η τέχνη ενώ ο ήλιος εμφανιζόταν ως μοτίβο και ήταν το αντίβαρο για το σκοτάδι της Κατοχής. Η γραφή αυτή ανταποκρινόταν πιθανότατα στην ανάγκη των ανθρώπων να ακούσουν καθησυχαστικές ιστορίες.¹⁹⁴ Τα ποιητικά κείμενα που γράφονταν, ακόμη και από τους πατριώτες ποιητές έδειχναν μια παραδοχή της ήττας, ένα είδος συμβιβασμού με τη νέα κατάσταση. Το ίδιο διάστημα εμφανίστηκε μια πληθώρα γερμανικών

---

¹⁹⁰ Πέτρος Φωτεινός, «Οι νεόπλουτοι», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 16 Απριλίου και 3 Μαΐου 1942.

¹⁹¹ «Μια ασχήμια η οποία πρέπει να εκλείψη», εφ. *Απογευματινή*, 2 Μαΐου 1943.

¹⁹² Mazower, *Στην Ελλάδα του... ό.π.*, σ. 116.

¹⁹³ Καστρινάκη, *ό.π.*, σ. 120.

¹⁹⁴ Καστρινάκη, *ό.π.*, σ. 66 - 102.

μεταφράσεων, κυρίως γερμανών κλασικών, η οποία δεν οφειλόταν σε κάποια πίεση που ασκήθηκε εκ μέρους των Γερμανών αλλά ήταν ένας ιδιότυπος διάλογος ανάμεσα στους κατακτητές και τους κατακτημένους, που δήλωνε, ίσως, σε πρώτη φάση ένα θαυμασμό ορισμένων ελλήνων διανοουμένων απέναντι στους Γερμανούς, πρόβαλλε την ανάγκη να διαμορφώσουν οι πνευματικοί άνθρωποι της χώρας μια νέα είδους μόρφωση για το λαό της και από την άλλη υπενθύμιζε στους γερμανούς κατακτητές ότι έχουν ξεστράτισει από τις αιώνιες αξίες του πνεύματος και την παράδοση του ανθρωπισμού.¹⁹⁵ Δεν συνέβη κάτι αντίστοιχο με τους Ιταλούς ενώ το κύμα των γερμανικών μεταφράσεων εξασθένησε μέχρι το 1943.¹⁹⁶

Από το 1943 και μετά, καθώς η νίκη έγερνε πια υπέρ των συμμάχων, η ελληνική κοινωνία είχε ξεπεράσει ως ένα βαθμό την πείνα και τους φόβους της και η Αντίσταση φούντωνε σε πόλεις και βουνά, οι έλληνες λογοτέχνες άρχισαν να πρωτοστατούν σε αντιστασιακές εκδηλώσεις. Οι συγγραφείς διαφοροποιήθηκαν από την προηγούμενη περίοδο. Έγραφαν υπαινικτικά ή πιο εύγλωττα για την Κατοχή, την Αντίσταση και το νέο κόσμο που θα ανατείλει ενώ κάποια έργα φανέρωναν την αυτονομία του καλλιτεχνικού φαινομένου και την υπαινικτική ανάπτυξη ενός ηρωικού στοιχείου ταυτόχρονα ενώ ήταν μια εποχή εμφάνισης πολλών περιοδικών. Στο τέλος της Κατοχής εμφανίστηκαν και κείμενα αμιγώς αγωνιστικά ενώ το 1943 η γυναικεία λογοτεχνία εμφάνισε τα πρώτα δείγματα άρνησης του γάμου εκ μέρους των γυναικών, γεγονός που οφειλόταν στη μαζική έξοδο των γυναικών στο δημόσιο βίο σε όλο το προηγούμενο διάστημα. Την ίδια εποχή στα φιλολογικά περιοδικά υπήρχε ένα κλίμα σύγκλισης με σημεία συμφωνίας το σοσιαλισμό στον πολιτικό τομέα και τη ριζική αναθεώρηση της Τέχνης στον πνευματικό.¹⁹⁷

Ο πόλεμος και η Κατοχή για τους θεσσαλονικείς ποιητές και πεζογράφους σήμαινε σιωπή ως προς την έκδοση νέων βιβλίων.¹⁹⁸ Η πεζογραφία που μονοπωλούσε το λογοτεχνικό ορίζοντα της πόλης από το Μεσοπόλεμο και μέχρι και το 1945 ήταν αυτή του εσωτερικού μονολόγου. Ωστόσο, το είδος ήταν ανεπαρκές για

---

¹⁹⁵ Καστρινάκη, *ό.π.*, σ. 103 - 104.

¹⁹⁶ Καστρινάκη, *ό.π.*, σ. 103.

¹⁹⁷ Καστρινάκη, «Η λογοτεχνία στην Κατοχή», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα... ό.π.*, τ. γ2, σ. 328 - 330.

¹⁹⁸ Νίκος Μπακόλας, «Κορυφώσεις στα λογοτεχνικά περιοδικά τα Θεσσαλονίκης», *Αντί*, 324, 1986, σ. 45.

να καλύψει τις λογοτεχνικές ανάγκες των ανθρώπων της εποχής ύστερα από το ξέσπασμα του πολέμου και κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Το ρόλο του εκφραστή της περιόδου φαίνεται ότι ανέλαβε η υπαινικτική ποίηση, η οποία εκφράστηκε μέσα από το περιοδικό «Ξεκίνημα» του Ε.Ο.Π. του Πανεπιστημίου από όπου ξεκίνησαν σημαντικοί εκπρόσωποι της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς.¹⁹⁹ Την ίδια εποχή και οι πνευματικοί άνθρωποι της Θεσσαλονίκης συμμετείχαν σε διαδηλώσεις, όπως ο ποιητής Άνθος Φιλητάς στη μεγάλη διαδήλωση της 25^{ης} Μαρτίου.²⁰⁰

Ο Άγγ. Δόξας διαπίστωνε πως «το ελληνικό βιβλίο κι όχι μονάχα το λογοτεχνικό κι όχι μονάχα το βιβλίο μα κ' η διάλεξη και το θέατρο κ' η συναυλία απόχτησαν τα δύο τελευταία χρόνια στον τόπο μας πολύ, παρά πολύ περισσότερο κοινό, από εκείνο που γνώρισαν κάθε άλλη εποχή».²⁰¹ Ο κόσμος έμαθε να διαβάζει το βράδι στο σπίτι του» επεσήμανε ο σχολιαστής της *Νέας Ευρώπης*.²⁰² Σημειώνεται ότι είναι αξιοπρόσεκτη η αγοραστική κίνηση των βιβλιοπωλείων και το γεγονός ότι οι εκδότες τύπωναν τα βιβλία σε τρεις και τέσσερις χιλιάδες αντίτυπα – ενώ προπολεμικά λίγα βιβλία εκδίδονταν σε περισσότερα από χίλια αντίτυπα τείνει να το επιβεβαιώσει. Τον Αύγουστο του 1942 ο Ε. Τζαμ(ουράνης) διαπίστωνε πως όλος ο κόσμος διάβαζε, το ίδιο αργότερα ο Π. Παλαιολόγος, ο Κώστας Παράσχος και ο Μιχ. Ροδάς. Κάποιοι εξέφραζαν την ανησυχία μήπως η αύξηση αριθμού των εκδόσεων σήμαινε κατώτερη ποιότητα.²⁰³ Φαίνεται να ήταν αναμφισβήτητο γεγονός η στροφή του κόσμου προς το βιβλίο και η ανάγκη του να βρει καταφύγιο σε αυτό τόσο στην Αθήνα όσο και στη Θεσσαλονίκη.

Αυτό που δεν γνωρίζουμε και είναι δύσκολο να το προσεγγίσουμε είναι το τι διάβαζε περισσότερο ο κόσμος. Παρακολουθούσε το ευρύ κοινό, πέρα από το στενό κύκλο των διανοουμένων και πνευματικών ανθρώπων της εποχής, τα διαφορετικά λογοτεχνικά ρεύματα που διαμορφώνονταν σε όλο το κατοχικό διάστημα; Μήπως ο αυξημένος αριθμός εκδόσεων αφορούσε σε παλαιότερα λογοτεχνικά βιβλία;

---

¹⁹⁹ Τόλης Καζαντζής, «Η πεζογραφία της Θεσσαλονίκης», *Αντί*, 324, 1986, σ. 14.

²⁰⁰ Αγγέλα Καστρινάκη, «Η λογοτεχνία στην Κατοχή», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα... ό.π., τ. γ2*, σ. 325.

²⁰¹ Πορφύρης, ό.π., σ. 359.

²⁰² «Με δυο λόγια», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 8 Μαΐου 1942.

²⁰³ Κ. Πορφύρης, ό.π., σ. 358 - 359.

4.5.5 Αθλητισμός

Έξω από τον ακαδημαϊκό περίγυρο, τις θεατρικές αίθουσες και τις συναυλίες αλλά και την ανάγνωση βιβλίων η ηθική και υλική στήριξη αναζητήθηκε με αξιώσεις στο χώρο του αθλητισμού και μάλιστα των ποδοσφαιρικών γηπέδων. Το ποδόσφαιρο ήταν από αγαπημένα ομαδικά αθλήματα και εκείνης της εποχής. Είχε γνωρίσει μαζική ανάπτυξη στον ελληνικό χώρο μετά το 1922 και την εισροή των προσφύγων. Σύμφωνα με πρόσφατες μελέτες, στην περίοδο του Μεσοπολέμου το ποδόσφαιρο και ο αθλητισμός γενικότερα αναπτύχθηκαν ως θεσμικό στοιχείο της ανασυγκρότησης και αναμόρφωσης των ελληνικών πόλεων. Το κράτος συγκρότησε τις επίσημες αθλητικές ομοσπονδίες και ενίσχυσε τους βαλκανικούς αθλητικούς δεσμούς.²⁰⁴

Στη Θεσσαλονίκη της Κατοχής συναντάμε τα ποδοσφαιρικά σωματεία που είχαν συστηθεί κατά το μεσοπόλεμο και παλαιότερα. Σε αντιστοιχία με τους καλλιτέχνες, και αυτά, ο «Ηρακλής», ο «Άρης» και ο «Π.Α.Ο.Κ.». προσφέρονταν να διοργανώσουν φιλικές ποδοσφαιρικές συναντήσεις, τα χρήματα από τις οποίες θα διατίθεντο σε άπορους ποδοσφαιριστές. Ποδοσφαιρικοί αγώνες γίνονταν τόσο μεταξύ των ομάδων της πόλης όσο και μεταξύ ομάδων του στρατού Κατοχής. Σε κάποιον ποδοσφαιρικό αγώνα ανάμεσα στον «Π.Α.Ο.Κ.» και τον «Άρη» κλήθηκε γερμανός διαιτητής και γερμανοί επόπτες γραμμών. Για τον συγκεκριμένο αγώνα αναφερόταν ότι οι θεατές υπερέβαιναν τις 4.000 και ότι οι εισπράξεις έφτασαν τις 122.000 δρχ. Οι ποδοσφαιρικοί αγώνες συνεχίστηκαν σε όλη τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1941²⁰⁵ και του φθινοπώρου μέχρι το Νοέμβριο του 1941. Διακόπηκαν, λόγω του δύσκολου χειμώνα και των γενικότερων αντίξωων συνθηκών, και τα ποδοσφαιρικά σωματεία «επανεμφανίζονται εις τον στίβον» τον Μάρτιο του 1942.²⁰⁶

Το 1943 στελέχη της Ε.Π.Ο.Ν. είχαν συμβολή στην ανασυγκρότηση και επαναδραστηριοποίηση των μεγαλύτερων αθλητικών σωματείων της πόλης καθώς

---

²⁰⁴ Βλ. Θανάσης Καλαφάτης, «Ποδόσφαιρο και πολιτική. Προσεγγίσεις ενός φαινομένου από την αριστερά (1922 - 1950)», *Επτά Ημέρες - Καθημερινή*, 4 Οκτωβρίου 1998, σ. 30.

²⁰⁵ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 29, 30 Μαΐου, 13, 18 Ιουνίου, 7, 9 Ιουλίου 1941.

²⁰⁶ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 8, 11, 12, 13, 16, 19 Οκτ., 4, 16, 21, 25, 29 Νοεμ. 1941, 14, 17 Μαρτίου, 2, 3, 7, 12, 22 Απρ. 1942.

και μικρότερων συνοικιακών μορφωτικών συλλόγων («Αετός», «Άρης», «Ηρακλής», «Θερμαϊκός», «Μακεδονικός», «Μ.Ε.Ν.Τ.»).²⁰⁷

Παράλληλα από προφορικές μαρτυρίες αλλά και από τον Τύπο πληροφορούμαστε ότι τόσο ο Ν.Ο.Θ όσο και ο Ι.Ο.Θ. έκαναν κάθε Κυριακή κωπηλατικούς αγώνες, για να μη θεωρήσουν – όπως σημειώνει μέλος τότε του Ι.Ο.Θ. – οι κατοχικές δυνάμεις ότι πτοήθηκε το ηθικό των νέων της πόλης.²⁰⁸ Την πολιτική, όμως, των αθλητικών εκδηλώσεων ευνοούσαν και οι αρχές κατοχής για τους δικούς τους λόγους. Τον Αύγουστο μάλιστα του 1941 δημοσιεύτηκε μια έρευνα για τα αθλητικά ζητήματα της πόλης όπου τονιζόταν ότι το ποδόσφαιρο ανθούσε, ενώ οι άλλοι αθλητικοί κλάδοι έφθιναν. Η εφημερίδα παρότρυνε να φροντίσουν οι ιθύνοντες και για τους άλλους τομείς, ενώ επισήμαινε – αυτό ακριβώς είναι το κομβικό σημείο προπαγάνδας και αθλητισμού - ότι η ζωή συνεχίζεται και πρέπει να ξαναβρούμε τον εαυτό μας.²⁰⁹ Με άλλα λόγια να ξεχάσουμε το γεγονός της Κατοχής.

Το ζήτημα των αθλητικών δραστηριοτήτων στην πόλη και ιδιαίτερα του ποδοσφαίρου και της σύνδεσής του στην πρώτη φάση με τις αρχές Κατοχής και την προπαγάνδα τους, ενώ μετά το 1943 με την Αντίσταση, προκαλεί για βαθύτερη έρευνα που ξεπερνούν τα όρια αυτής της μελέτης.

---

²⁰⁷ Για την Ε.Π.Ο.Ν. βλ. Πέτρος Ανταίος, *Συμβολή στην ιστορία της Ε.Π.Ο.Ν.*, Καστανιώτης Αθήνα 1977 - 1979, τ. ΑΙ – ΑΙΙ, επίσης Δημήτρης Δημητρόπουλος, Ευδοκία Ολυμπίτου, *Αρχείο του Κεντρικού Συμβουλίου της Ε.Π.Ο.Ν. Συλλογή Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας και Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2000. Επίσης Καφταντζής, *Το Πανεπιστήμιο... ό.π.*, σ. 37 - 46.

²⁰⁸ Συνέντευξη από τον κ. Νίκο Ζαφειρόπουλο, μέλος του Ι.Ο.Θ. στο διάστημα της Κατοχής. Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 22 Ιουνίου, 3, 7, 25, 26, 28 Οκτ. 1941.

²⁰⁹ Ν. Κ., «Αθλητικά ζητήματα. Ενώ επίκειται η νέα περίοδος. Τι γίνεται μέσα εις τα σωματεία;», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 17 Αυγ. 1941.

Κεφάλαιο 5ο

Πείνα και επιβίωση

5.1 Οι ελλείψεις και η πείνα στη Θεσσαλονίκη

5.1.1 Ελλείψεις

Παρά τη γραφειοκρατική τους οργάνωση οι Γερμανοί δεν μπόρεσαν να ελέγξουν το ζήτημα των τροφίμων. Οι ελλείψεις τους παρουσιάστηκαν από τις πρώτες μέρες της Κατοχής. Ο γερμανός πληρεξούσιος του Ράιχ στην Ελλάδα, Γκούντερ Άλτενμπουργκ, από τις 28 Απριλίου 1941, είχε επισημάνει τον κίνδυνο σε εκθέσεις του προς το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών μόλις έφτασε στην Αθήνα.¹ Ήδη από τον Ιούλιο ο φιλογερμανικός Τύπος επεσήμανε την εξαφάνιση του ψωμιού και των τροφίμων γενικότερα.² Το ίδιο διάστημα ο βρετανός πρεσβευτής στην Αίγυπτο, Λάμπσον, ενημέρωνε το βρετανικό υπουργείο εξωτερικών για τα μηνύματα που έφταναν από την ελληνική πρεσβεία στην Άγκυρα προς τον Τσουδερό, ότι η έλλειψη τροφίμων στην Ελλάδα ήταν εξαιρετικά σοβαρή και είχε ήδη τραγικά αποτελέσματα στα παιδιά ενώ παρόμοιες πληροφορίες έφταναν και από το βρετανικό Υπουργείο Πολέμου προς το Υπουργείο Εξωτερικών.³ Τον Αύγουστο του 1941 ο βρετανός πρεσβευτής στη Τουρκία Νάτσμπουλ - Χιούγκεσεν, ενημέρωνε το Φόρειν Όφισ ότι σύμφωνα με αξιόπιστες πληροφορίες οι Γερμανοί απογύμνωναν συστηματικά την Ελλάδα με λεηλασίες και εκβιασμούς· ακόμη και όταν αγόραζαν κάτι το πλήρωναν με χαρτονόμισμα των αρχών Κατοχής ενώ ήδη τα περισσότερα

---

¹ Βλ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941 -1944*, τ. 1, Αθήνα, χ.χ., σ. 197.

² Ενδεικτικά αναφέρουμε *Νέα Ευρώπη*, 12 Ιουλίου 1941, «Τα ζητήματά μας», *ό.π.*, 13 Ιουλίου 1941, Α., «Η σημερινή εικών της αγοράς. Πώς δρα η «μαύρη αγορά». Το ζήτημα των διατιμήσεων», *ό.π.*, 10 Αυγ. 1941, «Χωρίς αναβολή», *ό.π.*, 31 Ιουλίου 1941, από όπου παραθέτουμε: «Η καθιέρωσις των δελτίων του άρτου και των τροφίμων δεν αποκλείει, δυστυχώς, την βαθμιαίαν εξαφάνισιν αυτών. Πρέπει εις την Θεσσαλονίκην να αντιμετωπισθή κατά τον ασφαλέστερον τρόπον το αγορανομικό πρόβλημα, διά της πλήρους οργανώσεως των ειδικών υπηρεσιών και της ενιαίας κατευθύνσεως», κ.ά. Πρέπει να πούμε ότι ο παράνομος Τύπος της περιόδου, η εφημ. *Ελευθερία* μεταφέρει γενικότερα την εικόνα των ελλείψεων και της πείνας και περισσότερο την χρησιμοποιεί ως κίνητρο για παρακίνηση σε δράση, ενώ δεν μας δίνει συγκεκριμένα στοιχεία, γι' αυτό και δεν αναφέρεται ως πηγή στη συγκεκριμένη ενότητα.

³ *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940 -1944, Από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών Foreign Office 371* (σύνταξη Μαρία Σπηλιωτοπούλου – Προκόπης Παπαστράτης), τ. 1 1940 – 1943, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2002, έγγραφο 4/7/1941, 661, σ. 219, έγγραφο 17/7/1941, 672, σ. 222

είδη διατροφής πωλούνταν στη μαύρη αγορά σε υπέρογκες τιμές.⁴ Σε όλη τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1941, η συχνότητα των επισημάνσεων στον Τύπο αλλά και οι συνεχείς αναφορές επίσημων και ανεπίσημων κειμένων έδειχναν μεγάλη έλλειψη δημητριακών και ψωμιού,⁵ ζάχαρης,⁶ λαδιού και σαπουνιού.⁷

Αντίστοιχα, οι γερμανικές εκθέσεις της Διοίκησης Θεσσαλονίκης - Αιγαίου επισήμαναν από το Σεπτέμβριο του 1941 το πρόβλημα και τόνιζαν τις ελλείψεις της πόλης σε ελαιόλαδο και ζάχαρη, ενώ τους Γερμανούς απασχολούσε κυρίως το ζήτημα της συγκέντρωσης σιτηρών και η κάλυψη πρωτίστως των αναγκών των στρατευμάτων τους στο πλαίσιο της πολιτικής οικειοποίησης και χρήσης των αναγκαίων πόρων.⁸ Σχόλια για την έλλειψη σε αλεύρι και λάδι, για την πείνα και την άσχημη κατάσταση στην Ελλάδα εξακολουθούσαν να δημοσιεύονται στον διεθνή Τύπο, καθώς και στις εκθέσεις ελλήνων προξένων και πρεσβευτών από διάφορα μέρη το Νοέμβριο του 1941, προς την κυβέρνηση του Λονδίνου.⁹ Στη μνήμη των εφήβων

---

⁴ *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940 -1944...ό.π.*, έγγραφο 9/8/1941, 679, σ. 225.

⁵ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 19 Απρ. 1941. «Όσοι κατέχουν εμπορεύματα», *ό.π.*, 22 Απρ. 1941. *Ό.π.*, 11 Ιουνίου 1941. «Οι αποκρύπτοντες δημητριακά και άλλα προϊόντα», *ό.π.*, 21 Ιουνίου 1941. «Μυστήριο για το ψωμί και την απόκρυψη αλευριού», *ό.π.*, 12 Ιουλίου 1941, *ό.π.*, 13 Ιουλίου, 2 Αυγούστου 1941. Επίσης, Δροσάκη, *Εν Θεσσαλονίκη... από τον πόλεμο, την Κατοχή και την Αντίσταση*, Εντός, Αθήνα 1985, σ. 49.

⁶ Γιώργος Καφταντζής, *Το πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στον καιρό της Κατοχής*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 57, όπου αναφέρεται ότι από τους πρώτους μήνες της Κατοχής η ζάχαρη, το σιτάρι, το σαπούνι και το λάδι είναι δυσεύρετα και πανάκριβα. Ακόμη για τη ζάχαρη εφ. *Νέα Ευρώπη*, 26 Μαΐου, 16 Νοεμβρίου 1941.

⁷ «Διά την αγορανομίαν», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 3 Ιουλίου 1941 από όπου παραθέτουμε: «Ελέχθη ότι θα διενέμετο διά των παντοπωλών λάδι και σαπούνι, αλλά μολονότι παρήλθον ημέραι και εβδομάδα τα είδη αυτά δεν φαίνονται παρά εις την μαύρην αγοράν, όπου το μεν πρώτο πωλείται...». «Τα ζητήματά μας: Δεν υπάρχει ελπίς», *ό.π.*, 13 Ιουλίου 1941, επίσης, *ό.π.*, 3, 18 Αυγ. 1941. Πρβλ. ακόμη για το λάδι Φανή Μήτσου - Θεοδωρίδου, *Λεονίδεια*, τυπ. Μέλισσα, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 37.

⁸ Bundesarchiv – Militärarchiv Freiburg (στο εξής MA RW) 40/160: Bfh. Saloniki - Agais, MB Ia, 4 Σεπτεμβρίου 1941.

⁹ I.A.Y.E., 1941, Κυβέρνηση Λονδίνου φ. 8, υποφ. 1, A/1/20, Εκθέσεις και πληροφορίες για την κατάσταση στην Ελλάδα πρεσβειών εξωτερικού. «Δελτίον πληροφοριών εξ Ελλάδος ληφθεισών εκ λεπτομερούς ανακρίσεως προσώπων ελθόντων εκείθεν κατ' ευθείαν και αναχωρησάντων την 23 Αυγούστου 1941 και 5 Σεπτεμβρίου 1941». Έκθεση από γενικό πρόξενο Αλεξανδρείας, Κ. Βάλτη, προς την Κυβέρνηση Λονδίνου, 16 Σεπτ. 1941. Επίσης, άρθρο Harold Denny, «Nazi Units loot Greece to limit», *New York Times*, 19 Οκτ. 1941, «Nazis is Greece famine makers», *ό.π.*, 20 Οκτ. 1941, κ.ά. Ακόμη I.A.Y.E. 1942 - 1943, Κυβέρνηση Λονδίνου, φ. 8, υποφ. 1. Σπ. Ν. Μαρκέτης από Βέρνη,

της εποχής έχει μείνει ανεξίτηλη η έλλειψη ζάχαρης. Μια δεκαεπτάχρονη τότε κοπέλα θυμάται ότι δεν είχε φάει ζάχαρη για εννέα μήνες και έπαθε ψωρίαση κάτι που τονίζεται με έμφαση και από άλλο ερωτώμενο, δεκαέξι χρόνων τότε, ο οποίος αναφέρει τόσο την έλλειψη ζάχαρης όσο και σταρένιου ψωμιού.¹⁰ Στην πρώτη αυτή φάση μπορούσε ακόμη να βρει κανείς φρούτα και λαχανικά, τα οποία, ωστόσο, πωλούνταν σε πολύ υψηλές τιμές.¹¹

Ο Ντίνος Χριστιανόπουλος θυμάται ότι σε μια γωνιά της πόλης, στην οδό Παπαναστασίου, στον εβραϊκό συνοικισμό 151, το χειμώνα του 1942, παιδί τότε, με τη μητέρα του έπεσαν σε μια γωνιά του δρόμου να πεθάνουν, εξαντλημένοι από την πείνα και το κρύο και τελικά σώθηκαν από ένα διερχόμενο κάρο. Η κ. Μήτσου θυμάται: «μέρες ολόκληρες είχαμε να φάμε», η κ. Τριανταφυλλίδου αναφέρει: «έβλεπες στο δρόμο πεσμένα άτομα, που από το χρώμα του προσώπου και ακόμη από τη στάση καταλάβαινες ότι ήταν θύματα πείνας» ενώ η κ. Αξινιάρη σημειώνει: «και εκείνο το ψωμί..., τρώγαμε εμείς τα παιδιά και η καημένη η μανούλα μάζευε τα ψίχουλα στο χέρι, για να χορτάσει. Πείνα, πείνα...».¹² Ένας υπάλληλος του Δήμου, καροδηγός, το Μάρτιο του 1942 απολύθηκε και οδηγήθηκε στη δικαιοσύνη, επειδή εγκατέλειψε αυθαίρετα την υπηρεσία του, προκειμένου να ξεθάψει κρέατα, τα οποία είχαν θαφτεί ως ακατάλληλα και να τα χρησιμοποιήσει. Στο δικαστήριο είπε ότι το έκανε «για να συντηρήσει την οικογένειά του, η οποία πεινά».¹³ Τον Απρίλιο του 1942 πάλι, κάποιος πολίτης πάνω στην απελπισία του που ύστερα από αναμονή ωρών δεν μπόρεσε να βρει κάτι φαγώσιμο από τον Ερυθρό Σταυρό, έφαγε το παραγεμισμένο με φόλα λουκάνικο που έριξε ο γερμανός μπόγιας στα σκυλιά.¹⁴ Ο

διαβιβάζεται «Δελτίον πληροφοριών ελβετικού Τύπου περί Ελλάδος προς Εμ. Τσουδερό, Πρόεδρο Υπ. Συμβουλίου, Υπουργό των Εξωτερικών», 1 Οκτ. 1941.

¹⁰ Συνέντευξη Δημήτρη Σπάσου, 24 Νοεμβρίου 2001, Δήμητρας Χατζηνικολάου, 28 Οκτωβρίου 2001. Η ψωρίαση είναι μη μεταδοτική δερματοπάθεια με κύριο χαρακτηριστικό την εμφάνιση κοκκινωπών κηλίδων που καλύπτονται από ξερά στιλπνά λέπια, *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Α.Π.Θ. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1998.

¹¹ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 10 Αυγούστου 1941.

¹² Χριστιανόπουλος, *Θεσσαλονίκη ου μ' εθέσπισεν*, Ιανός, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 60 - 63. Λένα Καλαϊτζή - Οφλίδη, Σίμος Οφλίδης, *Λυτικά της Σαλονίκης, στις παράγκες με τους κύκνους*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 85 - 91. Συνεντεύξεις Φανής Μήτσου, 12 Οκτωβρίου 2001, Β. Τριανταφυλλίδου, 6 Ιανουαρίου 2002, Α. Αξινιάρη, 9 Ιουλίου 2002.

¹³ Κ.Ι.Θ., Γενικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, φ. 2, υποφ. 6, Διάφορα έγγραφα.

¹⁴ Τόλης Καζαντζής, *Η Παρέλαση. Ενηλικίωση, Ροές, Αθήνα 1988*, σ. 79, 80.

Γιώργος Ιωάννου γράφει: «[...] Την επόμενη χρονιά, Πάσχα του 1942, στην αποκορύφωση της πείνας και της απόγνωσης, αυτό το ψητό το ονειρευόμασταν όλοι, καθώς τρώγαμε σαρδέλες φούρνου, που με χίλια ζόρια είχαμε μια οκά τους οικονομήσει, τις είχαμε βάλει [...] σε ταψί, με άψογη τάξη, άφθονη ρίγανη, με ελάχιστο λάδι. Κι αυτά στη Σαλονίκη, παρακαλώ, που υποτίθεται πως δεν είχε μεγάλη πείνα. [...]».¹⁵ Για κορύφωσή της το ίδιο διάστημα έκανε λόγο ακόμη και ο χρονογράφος της φιλογερμανικής *Νέας Ευρώπης*, Πέτρος Φωτεινός, προφανώς επειδή το φαινόμενο ήταν πια πολύ έντονο και δεν μπορούσαν ούτε ο συντάκτης ούτε η εφημερίδα να είναι «εκτός κλίματος».¹⁶ Για τον Αύγουστο του 1942 σε επιστολή διαβάζουμε: «Γύρευε να βρει ένα καρπούζι 2 1/2 οκάδες που να τρίζει πολύ. Τι να σου κάνει ο κακόμοιρος. Με τα ψέματα προσπαθεί να ξεγελάσει τον εαυτό του στις απελπιστικές αυτές μέρες μας».¹⁷

Τελικά, οι ελλείψεις μεταβλήθηκαν σε πραγματικό λιμό, όπως δηλώνεται ρητά στις εκθέσεις πρεσβευτών προς την εξόριστη κυβέρνηση και όπως δείχνουν οι αριθμοί για το χειμώνα του 1941 -1942 ιδιαίτερα για την Αθήνα και τα νησιά.¹⁸

---

¹⁵ Βλ. Ιωάννου, *Εφήβων και μη, Κέδρος, Αθήνα 1982*, σ. 78.

¹⁶ Πέτρος Φωτεινός, «Φρόνησις», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 4 Μαρτ. 1942, «Το ενδιαφέρον», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 1 Μαΐου 1942, «[...] Μετά τον τραγικό Μάρτιον και τας πρώτας ημέρας του Απριλίου, η επισιτιστική κατάσταση του αστικού πληθυσμού αρχίζει να βελτιούται σημαντικώς [...]». Ως Πέτρος Φωτεινός υπέγραφε ο γνωστός χρονογράφος για τις δεκαετίες '40 και '50 Πέτρος Ωρολογάς. Πρβλ. Γιώργος Αναστασιάδης, *Ο Τύπος της Θεσσαλονίκης στον 20ό αιώνα*, Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 21.

¹⁷ Κ.Ι.Θ., Αρχαική Συλλογή Τάκης Γερμανός, φ. 4, υποφ. 3, επιστολή 13 Αυγούστου 1942, από Βύρωνα, στη Θεσσαλονίκη (δεν αναφέρεται επίθετο) προς Τάκη Γερμανό, στο Πλατύ Ημαθίας.

¹⁸ Ι.Α.Υ.Ε., 1941, Κυβέρνηση Λονδίνου, φ. 8, υποφ. 8. Α/1/20, Εκθέσεις και πληροφορίες για την κατάσταση στην Ελλάδα πρεσβειών εξωτερικού: Έγγραφο 6 Νοεμβρίου 1941, ο πρεσβευτής Λισσαβόνας Κίμων Α. Κόλλας προς το Υπουργείον Β Εξωτερικών «[...] Το ζήτημα της τροφοδοσίας των Αθηνών έχει λάβει οξύ χαρακτήρα. [...]». Έγγραφο 16 Σεπτεμβρίου 1941, από γενικό πρόξενο Αλεξανδρείας Κ. Βάλτη προς την Κυβέρνηση Λονδίνου «[...] Η επισιτιστική κατάσταση έχει επιδεινωθεί εις το έπακρον [...]». Έγγραφο 11 Νοεμβρίου 1941, ο Κίμων Α. Κόλλας προς το επί των Εξωτερικών Β Υπουργείο διαβιβάζει τηλεγράφημα εκ Βέρνης που δημοσιεύτηκε στην εφ. *Diario del Lisboa* «Η κατάσταση λίαν δυσχερής. Χρειάζονται άμεσα εισαγωγές τροφίμων. [...]». 1942 – 1943, Κυβέρνηση Λονδίνου, φακ. 8, υποφ. 8, Άρθρα – Εκθέσεις περί της καταστάσεως εν Ελλάδι. Έγγραφο 15 Απρ. 1942, Περί της εν Ελλάδι καταστάσεως τελευτώντος του Μαρτίου 1942, από Σ. Ν. Μαρκέτη προς το επί των Εξωτερικών Β Υπουργείον, «[...] Το ζήτημα του επισιτισμού ζήτημα υπάρξεως και διασώσεως της ελληνικής φυλής. Οι σύμμαχοι να διαθέσουν ατμόπλοια [...]».

Όπως και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας,¹⁹ και στη Θεσσαλονίκη η απελπισία της πείνας οδήγησε σε άγριες συχνά εφορμήσεις ανθρώπων σε σπίτια, όπου ζητούσαν επιτακτικά να τους δοθεί κάτι να βάλουν στο στόμα τους,²⁰ ενώ έφτασε σε εξεγέρσεις, όπως αυτή των 400 κατοίκων του Χορτιάτη εναντίον αποσπάσματος της χωροφυλακής με αφορμή την απόφαση για τη δέσμευση των σιτηρών²¹ ή σε κλοπές προϊόντων· η αρπαγή κρεμμυδιών, κριθαριού, λαχανικών, αλλά και γενικότερα τροφίμων πύκνωσε στην ύπαιθρο και την πόλη.²² Τα σημάδια αποδιάρθρωσης της κοινωνίας ήταν ορατά.

5.1.2 Θύματα από την πείνα

Το κόστος του λιμού σε ανθρώπινες ζωές για όλο το διάστημα της Κατοχής είναι πολύ δύσκολο να προσδιοριστεί. Η βρετανική προπαγάνδα έφτασε να κάνει λόγο για 500.000 νεκρούς, προσπαθώντας να περιγράψει με τα πιο μελανά χρώματα την κατάσταση της κατεχόμενης από τον Άξονα Ελλάδας. Ο αριθμός ήταν υπερβολικός και ως εκ τούτου περιορίστηκε στη συνέχεια στο επίπεδο των 300.000 σε όλη τη χώρα.²³

Σύμφωνα με την πιο πρόσφατη έρευνα στα βιβλία θανάτων των Ληξιαρχείων Αθηνών και Πειραιά φαίνεται ότι περισσότεροι από 30.000 θάνατοι από ένα σύνολο 67.334 θανάτων όλη την περίοδο 1940 – 1945 σημειώθηκαν τα έτη 1941 – 1942. Υπήρχε μια κορύφωση των θανάτων τους τελευταίους μήνες του 1941 και τους πρώτους του 1942 και η αύξηση αυτή οφειλόταν στην πείνα. Αντίστοιχα στο Δήμο

---

¹⁹ Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 137.

²⁰ Συνέντευξη Δήμ. Χατζηνικολάου, ό.π..

²¹ Πέτρος Παπαπολυβίου, «Οι πρώτες προσπάθειες αντιστασιακής δράσης στη Θεσσαλονίκη πριν από την ίδρυση του Ε.Α.Μ.», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912, Συμπόσιο, 1 - 3 Νοεμβρίου 1985, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης 1986*, σ. . 211 - 212.

²² Έρικα Κούνιο - Αμαρίλιο, *Πενήντα χρόνια μετά... Αναμνήσεις μιας Σαλονικιώτισσας Εβραίας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 40 - 41, Ιωάννου, *Ο λόγος είναι μεγάλη ανάγκη της ψυχής. Η Θεσσαλονίκη της Κατοχής και του Εμφυλίου, Κέδρος, Αθήνα 1996*, σ. 214. Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 6 Μαΐου 1942, εφ. *Απογευματινή*, 18 Μαΐου, 31 Αυγ. 1942.

²³ Φλάισερ, *Στέμμα... ό.π.*, τ. 1, σ. 195.

Πειραιά από το Νοέμβριο του 1941 ως το Μάρτιο του 1942 σημειώθηκε το 26,97% όλων των θανάτων της περιόδου 1940 – 1945.²⁴

Παλαιότερες μελέτες κάνοντας ένα συνδυασμό στοιχείων που υπάρχουν για το πολεοδομικό συγκρότημα Αθήνας - Πειραιά, κατέληξαν ότι στην πείνα και στις ελλείψεις μπορούμε να αποδώσουμε τις περίπου 40.000 που χάθηκαν από τον Οκτώβριο του 1941 ως τον επόμενο Οκτώβριο, μαζί με κάποιες χιλιάδες που χάθηκαν μέσα στο καλοκαίρι και μέχρι το Σεπτέμβριο του '41,²⁵ δηλαδή ένα 3,5% του συνολικού πληθυσμού της «περιφέρειας πρωτεύουσας» που ανερχόταν σε 1.124.109.²⁶

Εκτιμήσεις της εποχής ή λίγο μεταγενέστερες δεν συμφωνούν ακριβώς με τις πιο πρόσφατες έρευνες, ωστόσο, από όλες τις προσεγγίσεις προκύπτει ο μεγάλος αριθμός θανάτων το χειμώνα του 1941 – 1942 για την Αθήνα, τον Πειραιά αλλά και τα νησιά, όπου ο μηνιαίος αριθμός θανάτων ήταν έξι φορές μεγαλύτερος του προπολεμικού.²⁷

Αντίστοιχα, στο πολεοδομικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης (περιλαμβάνονται τα Ληξιαρχεία Θεσσαλονίκης, Αμπελοκήπων, Αγίου Παύλου, Καλαμαριάς, Νεαπόλεως, Σταυρουπόλεως και Συκεών) φαίνεται ότι, την περίοδο 1941 - 1944, 3.090 άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους από αστιτία,²⁸ δηλαδή 1,5% στο σύνολο του πληθυσμού. Ωστόσο, επειδή τα στοιχεία από τους περιφερειακούς δήμους δεν είναι πλήρη και αφορούν σε μικρότερο πληθυσμό και οι θάνατοι είναι αναλογικά λιγότεροι, δεν αναδεικνύονται σαφείς τάσεις, γι' αυτό θα εξετάσουμε το Δήμο Θεσσαλονίκης, που περιλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της πόλης την εποχή εκείνη και συγκεκριμένα για το 1942, που θεωρείται η πιο δύσκολη χρονιά ως προς το ζήτημα των ελλείψεων και της πείνας. Σύμφωνα με τις καταγραφές στο

---

²⁴ Λούκος Χρήστος, «Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1940 – 1945 Κατοχή - Αντίσταση*, τ. γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 220 - 222.

²⁵ Mazower, *Στην Ελλάδα... ό.π.*, σ. 66.

²⁶ *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940*, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα 1950.

²⁷ Λούκος, *ό.π.*, σ. 224 - 226.

²⁸ Γούναρης - Παπαπολυβίου, «Εκτελέσεις, βία και αστιτία στη Θεσσαλονίκη της Κατοχής. Έρευνα και καταγραφή», *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία – αντίσταση και επιβίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 140.

Ληξιαρχείο, το 1942 σημειώθηκαν 1.785 θάνατοι από πείνα και εξάντληση.²⁹ Ο αριθμός αυτός αναλύεται στον πίνακα 1. Ο Δήμος Θεσσαλονίκης είχε πραγματικό πληθυσμό 226.147 κατοίκους.³⁰ Το ποσοστό των θανάτων για το συγκεκριμένο πληθυσμό ήταν το 0,8%.³¹ Διατηρούμε την επιφύλαξη ο αριθμός να μην είναι απολύτως ακριβής επειδή μπορεί να μη δηλώνονταν όλοι οι θάνατοι, ωστόσο, τα στοιχεία από άλλες πηγές δεν έχουν σημαντικές αποκλίσεις από αυτά του ληξιαρχείου ενώ ακόμη και οι νεκροί που δεν δηλώνονταν αφήνονταν στο δρόμο ή έξω από τα νεκροταφεία³² να ταφούν ως «άγνωστοι», οπότε καταγράφονταν στο ληξιαρχείο.

---

²⁹ Ληξιαρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, Βιβλία Α' - Π', 1942. Για την καταγραφή των θανάτων από υποσιτισμό θέσαμε ως κριτήριο τις παρακάτω αιτίες θανάτου: καχεξία, ατροφία, αστία, υποσιτισμός, εξάντληση, αβιταμίνωση, αδυναμία, πείνα. Τα στοιχεία του Υπουργείου Εξωτερικών δίνουν έναν αριθμό 2.292 θανάτων από πείνα και εξάντληση για το ίδιο διάστημα, στον οποίο, ωστόσο, πρέπει να συμπεριλαμβάνονται και περιοχές εκτός του Δήμου Θεσσαλονίκης. I.A.Y.E., 1942, Κατοχική Κυβέρνηση, φ. 2, υποφ. 4, «Ημερήσια Δελτία Πληροφοριών Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας», με στοιχεία για τους θανάτους από πείνα, τα κρούσματα διαφόρων ασθενειών και τα κρούσματα μαύρης αγοράς για το 1942. Σχετικά με τα ποσοτικά στοιχεία που παρουσιάζονται στη μελέτη της Hionidou για τη Θεσσαλονίκη, δίνεται συνολικά ο μηνιαίος αριθμός θανάτων για το διάστημα 1939 – 1945. Βλ. Violetta Hionidou, *Famine and death in occupied Greece, 1941 – 1944*, Cambridge University Studies, Κέμπριτζ 2006, σ. 162, πίν. 9.1. Συγκρίνοντας με τα παραπάνω δεδομένα διαπιστώνουμε μία σημαντική απόκλιση τον Ιανουάριο 1942 όπου οι δηλωμένοι θάνατοι από πείνα σύμφωνα με το ληξιαρχείο είναι 67 ενώ το σύνολο των θανάτων για το συγκεκριμένο μήνα σύμφωνα με στοιχεία του Ερυθρού Σταυρού που μας μεταφέρει η Hionidou, είναι πάνω από 700. Για τους υπόλοιπους μήνες τα στοιχεία είναι παρόμοια. Η απόκλιση του Ιανουαρίου, ίσως, να οφείλεται σε θανάτους προσφύγων από Αν. Μακεδονία και Θράκη, – φαινόμενο που σταμάτησε όταν οργανώθηκε περισσότερο η κατάσταση για τους πρόσφυγες – σε θανάτους διερχόμενων στρατιωτών που δεν μπόρεσαν να φύγουν από την πόλη, θάνατοι που δεν δηλώθηκαν στο ληξιαρχείο αλλά καταγράφηκαν από τον Ερυθρό Σταυρό, και στην καταγραφή θανάτων από την ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης και όχι μόνο από το Δήμο. Ο αριθμός θανάτων, αν ληφθεί υπόψη η διαφορά με τον Ερυθρό Σταυρό διαμορφώνεται στους 2.418, αριθμός κοντά σε αυτόν του Υπουργείου Εξωτερικών και δεν αλλάζει κατά πολύ τη γενικότερη εικόνα για την πόλη της Θεσσαλονίκης το συγκεκριμένο διάστημα. Διαφοροποιεί, βέβαια, τα συμπεράσματα για τους μηνιαίους θανάτους.

³⁰ *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940*, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα 1950, σ. 163 - 167.

³¹ *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940*, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα 1950, σ. 163 - 167.

³² I.A.Π.Ε., Συλλογή προφορικών μαρτυριών, μαγνητοφωνημένη συνέντευξη Γιώργου Μιχαηλίδη.

Πίνακας 1.

**Μηνιαίοι αριθμοί θανάτων από πείνα και εξάντληση
διά το σύνολον της περιοχής της πόλεως Θεσσαλονίκης.**

Έτος	Μήνας	Θάνατοι
1942	Ιανουάριος	67
	Φεβρουάριος	184
	Μάρτιος	297
	Απρίλιος	274
	Μάιος	172
	Ιούνιος	129
	Ιούλιος	124
	Αύγουστος	110
	Σεπτέμβριος	103
	Οκτώβριος	106
	Νοέμβριος	114
	Δεκέμβριος	105
		Σύνολο 1.785

Πηγή: Ληξιαρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, Βιβλία θανάτων Α΄ - Π΄, 1942.

Ο συνολικός αριθμός θανάτων στο Δήμο Θεσσαλονίκης το 1942 ήταν 8.190,³³ δηλαδή, τετραπλάσιοι του 1941 και περίπου διπλάσιοι των δύο επόμενων χρόνων. Οι θάνατοι από πείνα και εξάντληση ήταν ένα ποσοστό 21,8% των συνολικών θανάτων της χρονιάς, το οποίο είναι ιδιαίτερα υψηλό³⁴ ενώ ένα υψηλό ποσοστό στο σύνολο των θανάτων προερχόταν και από ασθένειες, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Παρατηρούμε ότι υπάρχει μια κατακόρυφη αύξηση των θανάτων από υποσιτισμό, τους μήνες από Φεβρουάριο μέχρι Ιούλιο και ιδιαίτερα κατά το Μάρτιο και τον Απρίλιο, που επιβεβαιώνεται και από τις μαρτυρίες που είδαμε. Αυτό μπορεί

³³ Ληξιαρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, Βιβλία Α΄ - Π΄, 1942.

³⁴ Το 1941 σημειώθηκαν 1.996 θάνατοι, το 1943, 3.284 και το 1944, 2.496, Ληξιαρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, Βιβλία Α΄ - Δ΄, 1941, Βιβλία Π΄, 1942 -1943, και Α΄ - Στ΄, 1943, Βιβλία Α΄ - Ε΄, 1944.

να εξηγηθεί από το γεγονός ότι, ενώ είχαν αρχίσει από το Μάρτιο του 1942 οι αποστολές τροφίμων στην Ελλάδα, στη Θεσσαλονίκη έφτασαν με σημαντική καθυστέρηση και επειδή τέθηκε σε προτεραιότητα η Αθήνα, λόγω της οξύτητας του προβλήματος εκεί, αλλά και λόγω των δυσκολιών στις μεταφορές προς την υπόλοιπη Ελλάδα.

Από τον Απρίλιο και μέχρι το Σεπτέμβριο, ήταν συνεχείς οι εκκλήσεις του δημάρχου Κωνσταντίνου Μερκουρίου προς τον Αλέξανδρο Ζάννα στην Αθήνα, προκειμένου να καταβάλει κάθε προσπάθεια «δι' αποστολήν των εν πλω εξ Αμερικής δύο φορτίων τροφίμων και φαρμάκων, δοθέντος ότι μέχρι σήμερα η πόλις μας και η άμεσος περιοχή της ουδεμίας ενισχύσεως έτυχεν εκ των μέχρι σήμερα αφίξεων εκ της αλλοδαπής [...]» αλλά και προς τον πρόεδρο της κυβέρνησης και τον υπουργό Οικονομικών, όσο και προς το κοιτάτο του διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Στα μέσα Απριλίου συστάθηκε επιτροπή από εκπροσώπους οργανώσεων (Ανάπηροι Πολέμου Μακεδονίας, Σύνδεσμος Εφέδρων Αξιωματικών Βορείου Ελλάδος, Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης, Ένωση Τραυματιών Μακεδονίας, Εθνική Συνομοσπονδία Εργατών, Πρόεδρος Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου) για τα ζητήματα επισιτισμού, η οποία κατέβηκε στην Αθήνα.³⁵

Βέβαια, οι εκθέσεις του Υπουργείου Εξωτερικών της εξόριστης κυβέρνησης υποστήριζαν ότι υπήρχε σχετική επάρκεια τροφίμων στην πόλη, αναγνωρίζοντας μόνο την έλλειψη ψωμιού – ωστόσο, οι ίδιοι ήταν αρκετά μακριά, για να γνωρίζουν με λεπτομέρειες την κατάσταση. Την ίδια στιγμή, οι Γερμανοί δεν επέτρεπαν τη μεταφορά κρέατος, λαχανικών και οπωρικών από τη Θεσσαλονίκη στην Αθήνα.³⁶

---

³⁵ Κ.Ι.Θ., Γενικό αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, φ. 1, υποφ. 5, Επισιτισμός της πόλης. Αλληλογραφία με Ερυθρό Σταυρό, Τηλεγράφημα προς Αλέξανδρο Ζάννα, 3 Απριλίου 1942, Τηλεγράφημα προς Εξοχώτατο Πρόεδρο Κυβερνήσεως, 3 Απριλίου 1942, Τηλεγράφημα προς κοιτάτο Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, 3 Απριλίου 1942. Επιστολή προς τη Γενική Διεύθυνση Επισιτισμού και οικονομικών Αναγκών, 11 Απριλίου 1942.

³⁶ Ι.Α.Υ.Ε., 1941, Νοέμ., Κυβέρνησις Λονδίνου, φ. 8, υποφ. 1, Α/1/20, Εκθέσεις και πληροφορίες για την κατάσταση στην Ελλάδα πρεσβειών εξωτερικού. «Δελτίον πληροφοριών εξ Ελλάδος ληφθεισών εκ λεπτομερούς ανακρίσεως προσώπων ελθόντων εκείθεν κατ' ευθείαν και αναχωρησάντων την 23 Αυγ. 1941 και 5 Σεπτ. 1941». Έκθεση από γενικό πρόξενο Αλεξανδρείας, Κ. Βάλτη, προς την Κυβέρνηση Λονδίνου, 16 Σεπτ. 1941. Επίσης, άρθρο Harold Denny, «Nazi Units loot Greece to limit», *New York Times*, 19 Οκτ. 1941, «Nazis is Greece famine makers», *ό.π.*, 20 Οκτ. 1941, κ.ά.

καθώς και δημητριακών τον Ιούλιο του 1942,³⁷ πιθανότατα γιατί οι ελλείψεις δυσκόλευαν την κατάσταση κυρίως για τους ίδιους. Τελικά, το Μάιο υπήρξε ανταπόκριση στις εκκλήσεις των τοπικών αρχόντων και στάλθηκε αλεύρι στην πόλη. Ωστόσο, μέχρι το Σεπτέμβριο τα προβλήματα παρέμεναν και ο δήμαρχος επανερχόταν με επιστολή προς τον Ερυθρό Σταυρό τόσο για την αποστολή τροφίμων όσο και φαρμάκων, καθώς το πολύ σοβαρό πρόβλημα που είχε ανακύψει από τον Αύγουστο ήταν αυτό της ελονοσίας, όπως, άλλωστε, μας δείχνουν παρακάτω και οι αριθμοί.³⁸ Από τον Αύγουστο και μέχρι το Δεκέμβριο του 1942, σταθεροποιήθηκε ο αριθμός των θυμάτων από πείνα, καθώς άρχισαν να έρχονται τρόφιμα στην πόλη.

Αναλύοντας τον αριθμό θανάτων επισημαίνουμε καταρχάς ότι πεθαίνουν περισσότεροι άντρες από ό,τι γυναίκες. Το 22% είναι γυναίκες και το υπόλοιπο άντρες.³⁹ Η διαφορά αυτή ανάμεσα στα δύο φύλα παρατηρήθηκε τόσο στην Αθήνα όσο και στα νησιά που αναλύθηκαν τα δημογραφικά στοιχεία της πείνας.⁴⁰ Το φαινόμενο τόσο γενικότερα αλλά και για τη Θεσσαλονίκη ιδιαίτερα, όπου η πείνα έπληξε κυρίως ανθρώπους του περιθωρίου, μπορεί να εξηγηθεί πιθανότατα από το γεγονός ότι οι γυναίκες ήταν λιγότερο εκτεθειμένες στις ταλαιπωρίες της εξωτερικής εργασίας και της αναζήτησης τροφής για όλη την οικογένεια σε αντίθεση με τους άντρες,⁴¹ ενώ η «έννοια απόβλητος της κοινωνίας ήταν εκείνο τον καιρό περισσότερο συνυφασμένη με τους άντρες παρά με τις γυναίκες».⁴² Ενδεχομένως στην πρώτη φάση της πείνας να έπαιζε ρόλο και η βιολογική κατασκευή των γυναικών με το περισσότερο λίπος, όπως έχει υποστηριχθεί.⁴³

---

³⁷ I.A.Y.E., 1941 - 1944, Κυβέρνηση Λονδίνου, φακ. 8, Προβλήματα επισιτισμού στην Ελλάδα. Αφίξεις προσφύγων στην Τουρκία. Ο πρέσβης Ρ. Ραφαήλ της Άγκυρας προς επί των Εξωτερικών Β Υπουργείο. Διαβιβάζει σημείωμα του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού ύστερα από την άφιξη του «Τουμπλού Πινάρ», Ιούλιος 1942.

³⁸ Κ.Ι.Θ., Γενικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, φ. 1, υποφ. 5, *Επισιτισμός της πόλης. Αλληλογραφία με Ερυθρό Σταυρό*, Επιστολή από το Υπουργείο Επισιτισμού, τη Διεύθυνση Άρτου και Τμήμα Αλεύρων προς τον Ερυθρό Σταυρό, 9 Μαΐου 1942. Απόσπασμα πρακτικών τακτικής συνεδρίασεως της Δ.Ε. του Δήμου, 15 Ιουνίου 1942. Επιστολή του Δημάρχου προς τον Ερυθρό Σταυρό, 19 Σεπτεμβρίου 1942.

³⁹ Ληξιαρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, Βιβλία θανάτων Α' - Π', 1942.

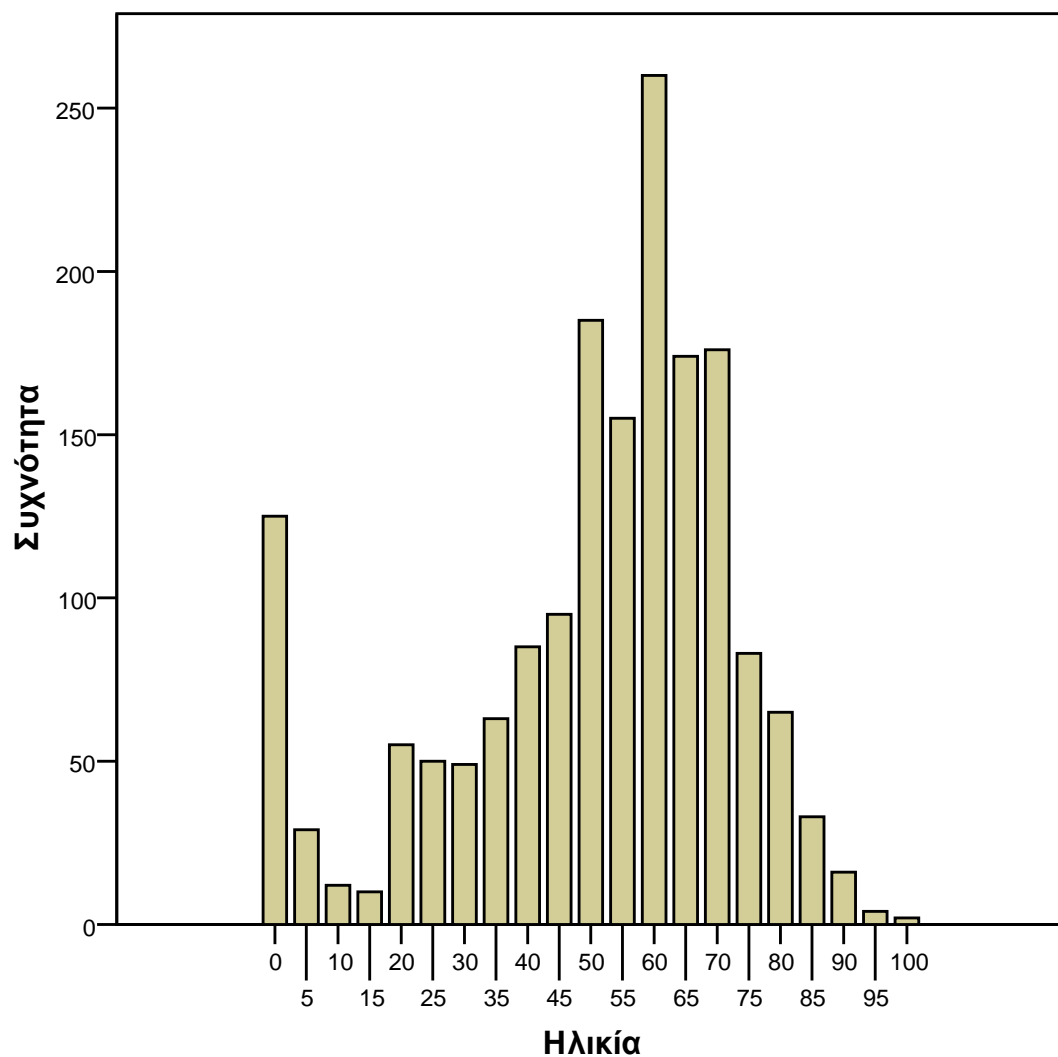
⁴⁰ Χρήστος Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αι... ό.π.*, τ. γ2, σ. 233 - 234, 241 - 242, 247 - 248., Hionidou., *ό.π.*, σ. 165.

⁴¹ Βλ. και Λούκος, *ό.π.*, σ. 234.

⁴² Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση, Εκδόσεις Ο Πολίτης, Αθήνα 1993*, σ. 85.

⁴³ Hionidou, *ό.π.*, σ. 173 - 177.

Σε σχέση με την ηλικία, βλέπουμε ότι ένα ποσοστό 4,9 % ήταν μωρά μέχρι ενός έτους, ενώ το 33,6 % ήταν ενήλικες από 50 έως 85 ετών, με υψηλότερη συχνότητα θανάτων στις ηλικίες 50 - 70. (σχ. 1) Το 40%, λοιπόν, των θυμάτων ήταν άνθρωποι ηλικιακά ευάλωτοι με έμφαση στις μεγαλύτερες ηλικίες.

Σχήμα 1. Συχνότητα θανάτων ανά ηλικία.

Προχωρώντας σε μια κοινωνική κατανομή του αριθμού των θανάτων εξετάζουμε το επάγγελμα των ανθρώπων που χάθηκαν και παρατηρούμε ότι το 21,6% ήταν γυναίκες που δήλωναν ως επάγγελμα οικιακά, το 15,7%, δεν δήλωνε επάγγελμα, από το οποίο, όμως, το 10% ήταν παιδιά από 0 -14 χρόνων, ενώ για το υπόλοιπο 6% δεν αναγραφόταν επάγγελμα. (πιν. 2).

Πίνακας 2.**Κατανομή θανάτων από πείνα σύμφωνα με το επάγγελμα.**

Επάγγελμα	Συχνότητα	Ποσοστό
Οικιακά	385	21,6
Δεν δηλώνεται	281	15,7
Άεργος	261	14,6
Εργάτης	218	12,2
Κατάδ. - Τρ.Φρ.	136	7,6
Αχθοφόρος	101	5,7
Τεχν. Επαγ.	97	5,4
Μικροεπ.-Μαγ.	93	5,2
Άνεργος	50	2,8
Δημ. Υπαλ.	27	1,5
Μικροπωλητής	23	1,3
Υπάλληλος	23	1,3
Ειδικά επαγ.	17	1,0
Ελευθ. Επ.	16	0,9
Δημοτ. Υπαλ.	15	0,8
Άστεγος	14	0,8
Αγρότης	12	0,7
Έμπορος	8	0,4
Συνταξιούχος	2	0,1
Μαθητής	3	0,2
Τρόφιμος γηρ.	3	0,2
Σύνολο	1.785	100

Το 14,6% ήταν άεργοι, το 12,2% εργάτες, το 11,1% αχθοφόροι και σε διάφορα τεχνικά επαγγέλματα, ενώ το 7,6% ήταν κατάδικοι ή τρόφιμοι του φρενοκομείου, όπου, καθώς πληροφορούμαστε και από μαρτυρίες, το δύσκολο διάστημα του χειμώνα και της άνοιξης του 1941 – 1942 η κατάσταση ήταν ιδιαίτερα

δύσκολη,⁴⁴ ενώ οι έγκλειστοι δεν είχαν τη δυνατότητα αναζήτησης τροφής αλλού. Το 40%, λοιπόν, των θυμάτων του υποσιτισμού ανήκε στα φτωχότερα στρώματα και κάποιοι από αυτούς συνδύαζαν και τον παράγοντα της μεγάλης ηλικίας. Αντίθετα λίγα ήταν τα θύματα ανάμεσα στους δημόσιους και ιδιωτικούς υπαλλήλους, τους εμπόρους, τους ελεύθερους επαγγελματίες και τους μαθητές, καθώς, όπως θα δούμε γι' αυτές τις επαγγελματικές και κοινωνικές κατηγορίες, ήταν πιο εύκολη η πρόσβαση σε οργανωμένα συσσίτια ή σε συνεταιρισμούς.

Πίνακας 3.

Κατανομή θανάτων από πείνα σύμφωνα με την εθνότητα.

	Συχνότητα	Ποσοστό
Μη Εβραίος	895	50,1
Εβραίος	773	43,3
Δεν δηλώνεται	117	6,6
Σύνολο	1.785	100

Ανιχνεύοντας την εθνότητα των θυμάτων, διαπιστώνουμε ότι το 43,3%, δηλαδή περίπου οι μισοί από τους ανθρώπους που χάθηκαν από πείνα, ήταν Εβραίοι από Θεσσαλονίκη, κάτοικοι κυρίως του Ρεζί Βαρδάρ και εργάτες ή αχθοφόροι, με μία δύο εξαιρέσεις, που ήταν πρόσφυγες των βουλγαροκρατούμενων περιοχών. (πιν. 3) Το αποτέλεσμα αυτό σχετιζόταν με το γεγονός ότι ένα μεγάλο ποσοστό των απόρων της πόλης ήταν Εβραίοι.

Διερευνώντας, αντίστοιχα, την καταγωγή των θυμάτων προκύπτει ότι ένα 12,3% ήταν πρόσφυγες του 1922, από τους οποίους ένα μεγάλο ποσοστό ήταν άποροι ή σε κακή οικονομική κατάσταση, και έτσι κατέληγαν εύκολα θύματα του υποσιτισμού· ένα 8,8% ήταν οι νέοι πρόσφυγες από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές, ποσοστό που θα συζητηθεί στη συνέχεια· το 56,4% ήταν άνθρωποι από Θεσσαλονίκη από τους

⁴⁴ Καφταντζής, *Το ναζιστικό στρατόπεδο Παύλου Μελά Θεσσαλονίκης 1941 – 1944, όπως το έζησε και το περιγράφει στο ημερολόγιό του ένας όμηρος, ο Λεωνίδας Γιασημακόπουλος (αριθμός μητρώου φυλακής 4436)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 32.

οποίους, όμως, οι μισοί περίπου ήταν Εβραίοι, όπως είδαμε· το 10,4% ήταν άνθρωποι που ζούσαν στη Θεσσαλονίκη και είχαν καταγωγή από αλλού, ενώ ένα 3,8% ήταν από άλλες περιοχές και είχαν βρεθεί στην πόλη περιστασιακά. (πιν. 4) Στους τελευταίους πρέπει να συμπεριληφθούν και στρατιώτες που είχαν εγκλωβιστεί στην πόλη, ύστερα από την επιστροφή τους από το μέτωπο.

Πίνακας 4.

Κατανομή θανάτων από πείνα σύμφωνα με την καταγωγή.

	Συχνότητα	Ποσοστό
Θεσσαλονίκη	1007	56,4
Πρόσφυγες Παλ.	219	12,3
Υπόλ. Ελλάδα	186	10,4
Αν. Μακ. Θράκη	157	8,8
Δεν δηλώνεται	148	8,3
Από αλλού	68	3,8
Σύνολο	1.785	100

Φαίνεται επομένως ότι τα θύματα της πείνας στη Θεσσαλονίκη ανήκαν στα φτωχότερα στρώματα και τους ηλικιωμένους, λιγότερο στα βρέφη, στους άντρες και λιγότερο στις γυναίκες, υψηλό ποσοστό τους στους φτωχούς Εβραίους, ένα ποσοστό στους πρόσφυγες του 1922 και ένα μικρότερο στους πρόσφυγες από Αν. Μακεδονία και Θράκη. Το γεγονός ότι η πόλη ήταν κοντά στις παραγωγικές ζώνες έπαιξε έναν πολύ σημαντικό ρόλο, ώστε να μην υπάρξει ποσοστό θανάτων από πείνα αντίστοιχο των Αθηνών, τη στιγμή μάλιστα που ο αριθμός των απόρων τις παραμονές της Κατοχής ήταν 80.000, το 1/3 του συνολικού της πληθυσμού.

5.1.3 Θύματα από τις ασθένειες

Εκτός από την πείνα τους ανθρώπους ταλαιπωρούσαν ιδιαίτερα και οι ασθένειες, καθώς ο παρατεταμένος υποσιτισμός και η βιολογική εξασθένηση του αστικού πληθυσμού ευνοούσε την ανάπτυξή τους.

Για το 1942, τα ημερήσια δελτία της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας ανέφεραν διάφορα κρούσματα ασθενειών και σε κάποιες περιπτώσεις και τους

θανάτους από αυτά.⁴⁵ Τα στοιχεία δεν είναι πλήρη για όλους τους μήνες, ωστόσο, μπορούμε να καταλήξουμε σε κάποια συμπεράσματα για τη συχνότητά τους, αν τα συνδυάσουμε με τους αριθμούς θανάτων από το Ληξιαρχείο, το 1942, τη χρονιά που υπήρξαν και τα μεγάλα προβλήματα επισιτισμού. Σύμφωνα με τα στοιχεία, φαίνεται να παρουσιάστηκε μία έξαρση ελονοσίας, καθώς τα θανατηφόρα κρούσματα για το Δήμο Θεσσαλονίκης το 1942 έφτασαν τα 934.⁴⁶ Ακολουθούσαν σε αριθμό θανάτων η φυματίωση με 461 θανάτους παρότι τα δηλωμένα περιστατικά ήταν πολύ λιγότερα, κάτι, ωστόσο, που επισημαίνεται και σε προφορικές μαρτυρίες,⁴⁷ ενώ οι φυματικοί που βρίσκονταν στο σανατόριο Ασβεστοχωρίου είχαν αφηθεί στην κυριολεξία στην τύχη τους· αν είχαν δικούς τους ανθρώπους να τους βοηθήσουν ιδιαίτερα ως προς το ζήτημα της διατροφής, μπορεί να κατάφερναν να ξεπεράσουν το πρόβλημά τους, διαφορετικά, πέθαιναν.⁴⁸ Επίσης, ήταν συχνοί ο κοιλιακός τύφος, που σχετιζόταν με την κακή ή και ανύπαρκτη διατροφή, με 118 θανάτους σε 559 κρούσματα,⁴⁹ ο εξανθηματικός τύφος, ο παράτυφος και η διφθερίτιδα. Η ελονοσία που ήταν μια «παραδοσιακή» ασθένεια για τη Μακεδονία παρουσίασε μία κατακόρυφη αύξηση τους μήνες Ιούνιο έως Νοέμβριο,⁵⁰ επειδή οι καλοκαιρινοί μήνες ήταν για την

---

⁴⁵ Κοιλιακός τύφος: 559, ελονοσία: 50, εξανθηματικός τύφος: 37, φυματίωση: 24, παράτυφος: 24, διφθερίτιδα: 23. Ι.Α.Υ.Ε., 1942, Κατοχική Κυβέρνηση, φ. 2. «Δελτία Πληροφοριών Γεν. Διοικήσεως Μακεδονίας». Πρόκειται για καταγραφή των κρουσμάτων και όχι των θανάτων από τις ασθένειες.

⁴⁶ Ληξιαρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, Βιβλία θανάτων Α' - Π', 1942.

⁴⁷ Συνέντευξη με κ. Κωνσταντίνο Παρίση, 30 Νοεμβρίου 2001.

⁴⁸ Κ.Ι.Θ., Αρχαιακή Συλλογή Τάκης Γερμανός, φ. 4, υποφ. 3, επιστολή 9 Μαΐου 1942: «Όλη η παρέα είναι πολύ καλά. Οργανώνουμε εκδρομές εκ περιτροπής στο Ασβεστοχώρι για να κρατάμε συντροφιά στη Νία, η οποία έβαλε ½ οκά». Η συγκεκριμένη φίλη της παρέας που αλληλογραφεί συνέρχεται λίγους μήνες αργότερα, όπως διαβάζουμε σε άλλη επιστολή, βλ. ό.π., επιστολή 14 Αυγ. 1942. Ωστόσο σε άλλα κείμενα για το σανατόριο διαβάζουμε «[...] Ζούσαν τότε – πέθαιναν καλύτερα – κάτω από φοβερές συνθήκες. Τουρτούριζαν τον χειμώνα αποκλεισμένοι από τα χιόνια, δίχως θέρμανση, με τα τζάμια των θαλάμων σπασμένα, έτρωγαν ρεβίθια ή κουκιά παραγεμισμένα με μπαμπούγερους, χωρίς ψωμί και δίχως λάδι, έφτυναν λεκάνες αίμα χωρίς να μπορεί κανείς να τους βοηθήσει, γιατί το σανατόριο δεν είχε αιμοστατικά ή άλλα φάρμακα στις αρχές της Κατοχής προπάντων», πρβλ. Σωτήρης Πατατζής, *Ματωμένα χρόνια*, Εστία, Αθήνα 1978, σ. 143.

⁴⁹ Κοιλιακός τύφος (= τυφοειδής πυρετός). Λοιμώδης αρρώστια, κολλητική και συχνά επιδημική, που προκαλείται από βακτηρίδιο και χαρακτηρίζεται από πυρετό, νευρικές και εντερικές διαταραχές. Εμμ. Κριαρά, *Λεξικό της Σύγχρονης Ελληνικής Δημοτικής Γλώσσας*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1995, σ. 1.392.

⁵⁰ Ληξιαρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, Βιβλία θανάτων Α' - Π', 1942.

περιοχή η εποχή όξυνσής της λόγω της πληθώρας των κουνουπιών στις πεδιάδες που προηγουμένως ήταν έλη.⁵¹ Εκείνοι που αρρώσταιναν, καθώς ήταν ήδη εξασθενημένοι από την πείνα που είχε προηγηθεί, μπορούσαν να οδηγηθούν στο θάνατο.⁵² Σε αναφορές του ο δήμαρχος προς τον Ερυθρό Σταυρό στην Αθήνα, ζητούσε φάρμακα και ενέσεις κινίνης για την καταπολέμηση της ελονοσίας, ενώ σε σύσκεψη υπό την προεδρία του αναπληρωτή γενικού διοικητή Μακεδονίας για την υγιεινή της πόλης το Μάιο του 1943 τονίζόταν το πρόβλημα της ελονοσίας ανάμεσα στους πρόσφυγες και η ανάγκη για κινίνη και ανθελονοσιακά φάρμακα.⁵³

Εκτιμάται ότι συνολικά ο αριθμός των θυμάτων από τις έμμεσες αιτίες, όπως ήταν η πείνα και οι ασθένειες, σε όλο το διάστημα της Κατοχής έφτασε στη Θεσσαλονίκη τις 5.000 ψυχές.⁵⁴

Η πείνα και οι συνέπειές της (θάνατοι, εξασθένηση των ανθρώπων) αποτέλεσε την πρώτη μαζική τραυματική εμπειρία των Ελλήνων, που σφράγισε τη συλλογική μνήμη της περιόδου και ταυτίστηκε με την ίδια την Κατοχή.

5.2 Τα γενικότερα αίτια της πείνας

Παρά τις διεθνείς συνθήκες που είχαν υπογράψει, που τους υποχρέωναν να συντηρούν τα στρατεύματά τους με δικούς τους πόρους, οι Γερμανοί με το που έφθασαν στη χώρα οικειοποιήθηκαν τρόφιμα και άλλα αγαθά από τις αποθήκες καθώς και τα συναλλαγματικά αποθέματα των τραπεζών επιταχύνοντας έτσι τον

---

⁵¹ Για ελονοσία στην περιοχή της Θεσσαλονίκης βλ. και νωρίτερα, σ. 73, υποσ. 136, 137. Η πεδιάδα της Θεσσαλονίκης βρισκόταν ανάμεσα στους ποταμούς Γαλλικό, Αξιό και Στρυμόνα και στα έλη και τους βάλτους που αυτοί δημιουργούσαν. Τα αποξηραντικά έργα σε Αξιό και Λουδία είχαν μόλις στις αρχές της δεκαετίας του '30 ολοκληρωθεί και ήταν πολύ νωρίς, για να έχει απαλλαγεί η περιοχή από τις συνέπειες της υγρασίας και των κουνουπιών. Για αποξηραντικά έργα βλ. Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και οικονομικός καταμερισμός, 1912- 1940*, Επαγγελματικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 278 - 281.

⁵² Γούναρης - Παπαπολυβίου, «Εκτελέσεις, βία και ασιτία...» *ό.π.*, σ. 139. Επίσης συνέντευξη Δήμ. Χατζηνικολάου.

⁵³ Κ.Ι.Θ., Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, 1942, φ. 1, υποφ. 5, Επιστολή Δημάρχου Θεσσαλονίκης προς Ερυθρό Σταυρό, 19 Σεπτ. 1942. Ακόμη, «Τα γεγονότα της πόλεως», εφ. *Απογευματινή*, 19 Μαΐου 1943.

⁵⁴ Γούναρης - Παπαπολυβίου, «Εκτελέσεις, βία...» *ό.π.*, σ. 140.

πληθωρισμό.⁵⁵ Με την άφιξή τους στη Θεσσαλονίκη κατάσχεσαν όλα τα εμπορεύματα στο λιμάνι της ως λεία πολέμου,⁵⁶ καθώς είχαν επεκτείνει τον ορισμό της «λείας πολέμου» πέρα από τα είδη που ανήκαν στον ελληνικό και το βρετανικό στρατό και σε μια σειρά άλλων αγαθών της ιδιωτικής οικονομίας της χώρας ανάμεσά τους και όλα τα εμπορεύματα που ανήκαν σε ιδιώτες και είχαν βρεθεί κατά την είσοδο των Γερμανών και των Ιταλών στις αποθήκες των τελωνείων ή στις αποθήκες των τραπεζών. Σημειώνεται ότι λόγω του ελληνοϊταλικού πολέμου και επειδή είχαν προβλέψει δυσκολίες στις θαλάσσιες συγκοινωνίες οι έμποροι είχαν εισαγάγει πολύ μεγαλύτερες ποσότητες εμπορευμάτων από τις συνηθισμένες, οι οποίες λόγω συναλλαγματικών περιορισμών και λοιπών διατυπώσεων βρίσκονταν κατά την είσοδο των Γερμανών και Ιταλών στις αποθήκες.⁵⁷

Τα αποθέματα των δημητριακών, των οσπρίων και του κρέατος, όσο πλησίαζε ο χειμώνας, εξαντλούνταν. Ενδεικτικά σημειώνουμε ότι τα αποθέματα σε δημητριακά για την περιοχή δικαιοδοσίας Θεσσαλονίκης ήταν 781 τόνοι σιτάρι όταν η πόλη, σύμφωνα με γερμανικούς υπολογισμούς, χρειαζόταν περισσότερους από 25.000 τόνους σιτάρι για τις ετήσιες ανάγκες της.⁵⁸ Ήδη από τον Οκτώβριο μειώθηκε η ποσότητα σταρένιου ψωμιού, για να αντικατασταθεί από καλαμποκίσιο. Το Νοέμβριο του 1941 επιτάχθηκαν και άλλα είδη που υπήρχαν στην αγορά, όπως ζώα και ξερά χόρτα. Από τους Γερμανούς σφάζονταν περίπου 250 βόδια την εβδομάδα, τη στιγμή που το πρόβλημα εύρεσης κρέατος, το οποίο αντιμετώπιζε ο πληθυσμός, ήταν ιδιαίτερα σοβαρό.⁵⁹ Το Δεκέμβριο του 1941, 125 είδη ήταν δεσμευμένα,⁶⁰ ανάμεσά τους ελαιόλαδο, ζάχαρη – έτσι δικαιολογείται και η έλλειψη που καταμαρτυρείται

---

⁵⁵ Λούκος, ό.π., σ. 226.

⁵⁶ Βλ. Καφταντζής, *Το ναζιστικό στρατόπεδο...ό.π.*, σ. 56, επίσης Δροσάκη, ό.π., σ. 36.

⁵⁷ Μαγκριώτης, *Θυσία της Ελλάδος και εγκλήματα της Κατοχής 1941 -1944*, Φόρμιγξ, Αθήνα 1949, 1996 (ανατύπωση), σ. 44.

⁵⁸ Επιπλέον χρειαζόταν 37,7 τόνους σίκαλη, 301 τόνους κριθάρι, 119,7 τόνους βρόμη, ενώ ετήσια εισάγονταν για το σύνολο του ελληνικού πληθυσμού 450.000 τόνοι σιτάρι και 60.000 τόνοι κριθάρι, Βλ. Στράτος Δορδανάς, «Η περιοχή της Θεσσαλονίκης και της ευρύτερης Μακεδονίας κάτω από τη Γερμανική Κατοχή (1941 - 1943)», διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1996, σ. 149. MA RW 40/160: Bfh Saloniki - Agais, MB Δεκέμβριος 1941.

⁵⁹ Δορδανάς, «Η περιοχή της Θεσσαλονίκης...», ό.π., σ. 149.

⁶⁰ MA RW 40/160: Bfh Saloniki - Agais, MB Δεκέμβριος 1941.

εξαρχής – αλλά και καφές, σύκα, σταφίδες, βαμβάκι, όσπρια.⁶¹ Ο γερμανικός στρατός προέβη και σε αγορές, πληρώνοντας μάλιστα με «ομόλογα του Ράιχ» - κάτι πάντως που σταμάτησε τον Αύγουστο του 1941 - το ίδιο αυτό διάστημα, που επιδείνωναν την ήδη δύσκολη κατάσταση. Αγόρασε μεγάλες ποσότητες σπόρου πατάτας από την περιοχή Αμυνταίου, αλλά και όλα τα αποθέματα λαδιού από την Κρήτη και τα Ιόνια.⁶² Τα αποθέματα ήταν ήδη λιγοστά και η κατάσχεσή τους δημιουργούσε ακόμη μεγαλύτερα προβλήματα. Ταυτόχρονα οι άνθρωποι των ελληνικών αρχών που ήταν υπεύθυνοι της Γενικής Διεύθυνσης Επισιτισμού επιδόθηκαν σε πλήθος ατασθαλιών στα ταμεία και στις αποθήκες τροφίμων και μεγάλες ποσότητες αυτών που είχαν κατάσχει οι Γερμανοί, είχαν παραχωρηθεί σε ιδιώτες κατά κανόνα εύπορους συνεργάτες των Γερμανών.⁶³

Το σαπούνι ήταν επίσης από τα πρώτα είδη που κατασχέθηκαν από τις γερμανικές αρχές. Το Φρουραρχείο Θεσσαλονίκης προχώρησε στην κατάσχεση της πρώτης ύλης δύο εργοστασίων παραγωγής σαπουνιού για το στρατό.⁶⁴ Σχετικά με τον καπνό κατασχέθηκε η παραγωγή της περιοχής της Αν. Μακεδονίας και Θράκης του 1939 και το μεγαλύτερο μέρος της μεταφέρθηκε με φορτηγά στη Θεσσαλονίκη⁶⁵ και από εκεί στη Γερμανία, καθώς ο ελληνικός καπνός αποτελούσε ένα πολύ καλό διεγερτικό για το γερμανικό στρατό και υπήρχε παράδοση στην κατανάλωσή του.⁶⁶

---

⁶¹ Βλ. Δημήτριος Μαγκριώτης, *ό.π.*, σ. 40 - 45. Σχετικά με τις ποσότητες που κατασχέθηκαν σε κάποια από τα παραπάνω προϊόντα βλ. την πιο πρόσφατη έρευνα, Hionidou, *ό.π.*, Κέμπριτζ 2006, σ. 57, όπου αναφέρεται ότι επιτάχθηκαν 41.000 τόνοι σύκα, 181.000 σταφίδες, 10.000 τόνοι ελιές συνολικά.

⁶² Δορδανάς, *ό.π.*, σ. 149.

⁶³ Σχετικά με τα τρόφιμα που είχαν κατάσχει οι Γερμανοί στις δικογραφίες δοσιλόγων αναφέρεται ότι επρόκειτο για τρόφιμα που προορίζονταν για τους απόρους. Αν ίσχυε κάτι τέτοιο, τότε οι ατασθαλίες των υπευθύνων ήταν ηθικά ακόμη πιο σοβαρές. Στράτος Ν. Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη 1941 – 1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 371 - 383. Βλ. Εφετείο Θεσσαλονίκης, Δικογραφίες Δωσιλόγων: Επιτροπή Ν.Δ. 1395/42 προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 13 Οκτωβρίου 1942.

⁶⁴ MA, RW 40/160: Bfh Saloniki - Agais, M 13 1a 3 Οκτωβρίου 1941, επίσης, Δορδανάς «Η περιοχή...» *ό.π.*, σ. 141. Το πιο μεγάλο μέρος της ποσότητας που κατασχέθηκε προοριζόταν για τις ανάγκες συντήρησης της τοπικής μεραρχίας, ενώ το υπόλοιπο για την αεροπορία της Κρήτης.

⁶⁵ MA, RW 40/160: Bfh Saloniki - Agais, M 13 1a 3 Οκτωβρίου 1941, επίσης, Δορδανάς «Η περιοχή...» *ό.π.*, σ. 141

⁶⁶ Götz Aly, *Hitlers Volkstaat, Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, S. Fischer, Φρανκφούρτη 2005, σ. 276.

Άλλωστε η Γερμανία αγόραζε και χρησιμοποιούσε τον ελληνικό καπνό όλο το προπολεμικό διάστημα με τις συμφωνίες κλίρινγκ που προαναφέρθηκαν. Η έλλειψη των προϊόντων αυτών μπορεί να μην οδηγούσε σε πείνα προκαλούσε, όμως, προβλήματα σχετικά με την υγιεινή των ανθρώπων και δημιουργούσε ευνοϊκότερες συνθήκες για την ανάπτυξη και εξάπλωση ασθενειών της εποχής ενώ η έλλειψη καπνού θα λέγαμε ότι δεν άφηνε κανένα περιθώριο «παρηγοριάς» στις ήδη δύσκολες συνθήκες.

Αυτή η πολιτική οικειοποίησης, σε μια ήδη ταλαιπωρημένη από τον πόλεμο κοινωνία και οικονομία εδραίωνε την πεποίθηση τόσο στους αστούς όσο και στους αγρότες ότι οι μηχανισμοί εργάζονταν αποκλειστικά για λογαριασμό των κατακτητών. Όπως στις άλλες πόλεις,⁶⁷ έτσι και στη Θεσσαλονίκη έμποροι και ιδιώτες έκρυβαν προϊόντα κάθε είδους, τόσο τρόφιμα όσο και ρούχα, υφάσματα, ψιλικά, με το σκεπτικό να τα πωλήσουν αργότερα σε υψηλότερες τιμές.⁶⁸ Η *Νέα Ευρώπη* με το λόγο που χρησιμοποιεί, δείχνει να απορεί για το φαινόμενο της απόκρυψης και ο στόχος μάλλον είναι να ενοχοποιήσει για τα επισιτιστικά προβλήματα κυρίως τους «αποκρύπτοντας» προϊόντα. Τρόφιμα αποθηκεύονταν ή προωθούνταν στη νότια Ελλάδα με στόχο το κέρδος, ενώ από εκεί κατέφθαναν αγοραστές, απεσταλμένοι γερμανικών στρατιωτικών υπηρεσιών ή ελληνικών, για ανεφοδιασμό, γεγονός που προκάλεσε τη διαμαρτυρία της Γερμανικής Στρατιωτικής Διοίκησης Μακεδονίας.⁶⁹

Αντιστοίχως, η πολιτική οικειοποίησης έκανε τους αγρότες να διστάζουν να φέρουν τη σοδειά τους στην αγορά. Έτσι, ενώ πέρα από τις επιτάξεις των

---

⁶⁷ Σταύρος Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία», *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 - 1950*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 129 - 130, Mazower, *Στην Ελλάδα... ό.π.*, σ. 79. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, Εκδόσεις Ο Πολίτης, Αθήνα 1993.ό.π., σ. 64. Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 1, σ. 206.

⁶⁸ «Όσοι κατέχουν εμπορεύματα», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 22 Απρ. 1941. *Ό.π.*, 11 Ιουνίου 1941. «Οι αποκρύπτοντες δημητριακά και άλλα προϊόντα», *ό.π.*, 21 Ιουνίου 1941. «Μυστήριο για το ψωμί και την απόκρυψη αλευριού», *ό.π.*, 12 Ιουλίου 1941. Σχετικά με την απόκρυψη εμπορευμάτων. Επίσης, εφ. *Απογευματινή*, 24 Ιουλίου 1941. Βλ. και Ιδιωτική συλλογή Γιώργου Μαργαρίτη, τμήμα Αρχείου Εφορίας Γ΄ Θεσσαλονίκης, *Φορολογία Ν. Δ., Εκθέσεις Ελέγχου*, Απρίλιος 1941 - Μάιος 1942. Σχετικά με την έλλειψη εμπορευμάτων βλ. ιδιωτικές επιστολές φίλων του κ. Τάκη Γερμανού, από τον Αύγουστο του 1941 προς τον ίδιο που βρίσκεται στο Πλατύ, Κ.Ι.Θ., Αρχαική Συλλογή Τάκης Γερμανός, φ. 4, υποφ. 2.

⁶⁹ Θωμαδάκης, *ό.π.*, σ. 129, Δορδανάς, «Η περιοχή...» *ό.π.*, σ., 131 - 133, 145. Βλ. επίσης εφ. *Νέα Ευρώπη*, 12, 13 Ιουλίου, 3, 1 Οκτ. 1941, 19, 24 Απριλίου 1942.

αποθεμάτων δεν έγιναν επιτάξεις στη νέα σοδειά το 1941 και το 1942,⁷⁰ υπήρχε έλλειψη αλεύρων και ψωμιού. Είναι δύσκολο να υπολογιστεί η ποσότητα αυτής της σοδειάς εξαιτίας της αποδιάρθρωσης των κρατικών υπηρεσιών.⁷¹ Σύμφωνα με εκθέσεις της γερμανικής διοίκησης για την περιοχή της Μακεδονίας, το φθινόπωρο του 1941 παραδόθηκαν 8.000 τόνοι δημητριακών από μια παραγωγή που υπολογιζόταν για τη Μακεδονία περίπου στους 90.000 με 95.000 τόνους, καθώς αναμένονταν 70.000 τόνοι αλωνισμένου σιταριού και 20.000 τόνοι καλαμποκιού.⁷² Μέχρι το Δεκέμβριο, η παράδοση της παραγωγής του καλαμποκιού ανερχόταν σε 12.500 τόνους,⁷³ λίγο περισσότερη από το 50% της υπολογιζόμενης. Οι υπολογισμοί των γερμανικών αρχών ήταν υπερβολικά αισιόδοξοι για τις συνθήκες που επικρατούσαν, καθώς υπήρχε έλλειψη αντρικών χεριών λόγω της επιστράτευσης, το αλώνισμα γινόταν χειρωνακτικά εξαιτίας της έλλειψης ζώων ενώ και η απόδοση της παραγωγής σύμφωνα με τα σχετικά γερμανικά διατάγματα διαχείρισης στάθηκε αδύνατο να πραγματοποιηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό.

Η προπολεμική σοδειά σε σιτάρι για όλη την Ελλάδα εκτός της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης έχει υπολογιστεί σε 668.000 τόνους σιτάρι.⁷⁴ Αν θεωρήσουμε ότι η Μακεδονία έδινε το 1/4 αυτής της παραγωγής, περίπου 167.000 τόνους,⁷⁵ οι παραπάνω υπολογισμοί των Γερμανών φαίνεται να λάμβαναν υπόψη τις δύσκολες συνθήκες, ωστόσο τα στοιχεία είναι επισφαλή. Αν υποθέσουμε ότι οι υπολογισμοί τους ήταν πιο κοντά σε μια προπολεμική σοδειά, η μείωση αυτής της παραγωγής κατά 50%, που σημείωνε ο διοικητής της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος σε ενημέρωση προς το Φόρειν Όφισ για το 1942, μας οδηγεί σε μια παραγωγή δημητριακών στις 40.000 με 45.000⁷⁶ από τους οποίους οι παραγωγοί παρέδιδαν

---

⁷⁰ Φλάισερ, *Στέμμα και... ό.π.*, τ. 1, σ. 199. Δορδανάς, «Η περιοχή...» ό.π., σ. 149.

⁷¹ Μαργαρίτης, ό.π., σ. 59 - 64. Δορδανάς, «Η περιοχή...», σ. 137, υποσ. 128.

⁷² Δορδανάς, «Η περιοχή της Θεσσαλονίκης...» ό.π., σ. 135.

⁷³ Δορδανάς, «Η περιοχή της Θεσσαλονίκης...» ό.π., σ. 135.

⁷⁴ Μαγκριώτης, ό.π., σ. 48.

⁷⁵ Βλ. *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940 -1944...ό.π.*, έγγραφο 1/1/1943 – 18/10/1944, 1003, σ. 315. ο Βαρβαρέσσος σε έκθεση προς το Χόουαρντ Ντ. Φ. (επικεφαλής Southern department F.O.) ανέφερε ότι η Μακεδονία και η Θεσσαλία παρήγαν το 60% των σιτηρών.

⁷⁶ Βλ. *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940 -1944...ό.π.*, έγγραφο 1/1 – 31/12/1942, 774, σ. 255. Ο Βαρβαρέσσος σημείωνε ότι η μείωση της αγροτικής παραγωγής στη χώρα κυμαινόταν ως εξής: σιτάρι κατά 50%, άλλα δημητριακά 47%, ελαιόλαδο 20%, άλογα 50%, βοοειδή 40%, πρόβατα 40%, χοίροι 55%. Η παραγωγή εξασφάλιζε κατά μέσο όρο 900 θερμίδες κατ' άτομο, το 54% της προπολεμικής

15.150 τόνους. Οι υπολογισμοί των Γερμανών μπορεί να ήταν υπερβολικοί για τις υπάρχουσες συνθήκες, ωστόσο είναι γεγονός ότι οι αγρότες προτιμούσαν να κρατούν την παραγωγή από το να την παραδίδουν, οπότε ένα ποσοστό δημητριακών κυκλοφορούσε στη «μαύρη αγορά», από όπου δεν μπορούσε να κατανεμηθεί ομοιόμορφα, για να καλύψει ανάγκες του πληθυσμού.

Από την άλλη πρόσφατες έρευνες έχουν δείξει ότι κατά τόπους, στα νησιά Χίος, Λέσβος και Σάμος, η αγροτική παραγωγή του 1941 κυμάνθηκε πολύ κοντά στα «κανονικά» επίπεδα των προπολεμικών χρόνων και επισημαίνεται ότι στην ηπειρωτική Ελλάδα καλλιεργήθηκε σιτάρι σε γη που δεν είχε πότε νωρίτερα καλλιεργηθεί⁷⁷ αλλά δεν είμαστε σίγουροι για την απόδοση αυτών των καλλιεργειών και για την έκτασή τους. Τα παραπάνω παραδείγματα των νησιών επιβεβαιώνουν την απελπιστική κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει πολλά νησιά, ώστε να στρέφονται με όλα τα μέσα σε ό,τι μπορούσαν να καλλιεργήσουν καθώς δεν έφταναν άλλα τρόφιμα εκεί. Ο αγροτικός κόσμος λόγω των προβλημάτων που ανέκυπταν στράφηκε στην οικονομία της αυτοσυντήρησης και αυτό σήμαινε την καλλιέργεια σιτηρών ή οσπρίων αντί για βαμβάκι και την εκμετάλλευση χέρσων εκτάσεων, αλλά η άνοδος της παραγωγικότητας και της παραγωγής ήταν πολύ δύσκολη χωρίς εργατικά χέρια και ζώα.⁷⁸ Για την περιοχή του αστικού χώρου της Θεσσαλονίκης παρατηρείται το φαινόμενο της καλλιέργειας εκτάσεων που ποτέ πριν δεν είχαν καλλιεργηθεί από τους ανθρώπους της πόλης, που, ωστόσο, αποτελούσαν περισσότερο ατομικές λύσεις ανάγκης παρά μια υπολογίσιμη αγροτική παραγωγή.⁷⁹ Άλλωστε αποφασιστικό ρόλο στους θανάτους από αστιτία έπαιξε ρόλο η έλλειψη λιπαρών ουσιών και όχι τόσο η έλλειψη δημητριακών.⁸⁰

κατανάλωσης. Από άλλες πηγές προκύπτει ότι η συνολική παραγωγή σιτηρών είχε μειωθεί κατά 30% καθώς αυτό το ποσοστό αντιπροσώπευαν η Αν. Μακεδονία και η Θράκη, που είχαν παραδοθεί στους Βούλγαρους. Πρβλ. Δορδανάς, «Η περιοχή...»...ό.π., σ. 135. Ενδεχομένως η αναφορά του διοικητή της Τράπεζας συνυπολογίζει στη μείωση της παραγωγής το παραπάνω ποσοστό μαζί με τη μείωση που προκαλούσαν οι υπόλοιποι παράγοντες σε συνθήκες πολέμου (έλλειψη μέσων, εργατικών χεριών και ζώων).

⁷⁷ Hionidou, *ό.π.*, σ. 68, 69.

⁷⁸ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία, πεδίο μάχης και αντίστασης», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. γ2, σ. 196.

⁷⁹ Για αγροκαλλιέργειες της πόλης βλ. την παρούσα εργασία σ. 174.

⁸⁰ Λούκος, *ό.π.*, σ. 227 που παραπέμπει στο Χατζηιωσήφ.

Την έλλειψη των αγαθών στις πόλεις, που ήταν μακριά από παραγωγικές ζώνες, όπως η Αθήνα ή τα νησιά, επέτειναν και τα σοβαρά προβλήματα στις μεταφορές, χερσαίες και θαλάσσιες, καθώς δεν επέτρεπαν τα μικρά ποσοστά καρπών που παρέδιδαν οι αγρότες στους δημόσιους οργανισμούς να μεταφερθούν εκεί. Το προπολεμικό δίκτυο ήταν ήδη φτωχό. Το σιδηροδρομικό με την καταστροφή λόγω του πολέμου των λίγων τεχνικών έργων παρέλυσε, και το ίδιο συνέβη και με τους δρόμους.⁸¹ Σχετικά με τους σιδηροδρόμους αξίζει να αναφέρουμε ότι από το συνολικό δίκτυο της Ελλάδας, που τότε κάλυπτε 2.679 χιλιόμετρα, μόνο τα 680 μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως το τέλος του πολέμου.⁸² Τα λιμάνια είχαν αποκλειστεί από τους συμμάχους, 7.000 φορτηγά αυτοκίνητα, τα καλύτερα από τα 17.500 αυτοκίνητα της χώρας είχαν επιταχθεί και καταστραφεί.⁸³ Τα υπόλοιπα τα καθήλωνε η έλλειψη καυσίμων.

Παρά τις εκκλήσεις των διπλωματών τους αλλά και τις υποσχέσεις των τοπικών διοικητών για τους Γερμανούς δεν έμπαινε ζήτημα να σταλούν τρόφιμα σε κάποια χώρα της Ευρώπης και αν αυτό συνέβαινε, η Ελλάδα δεν ήταν σε προτεραιότητα.⁸⁴ Παρότι γνώριζαν εκ των προτέρων χάρη στα εγχειρίδια εκστρατείας της Γεωγραφικής Υπηρεσίας του γερμανικού στρατού ότι η Ελλάδα δεν «[...] έχει αυτάρκεια στα σημαντικά για την επιβίωση τρόφιμα» δεν έκαναν τίποτε για να προλάβουν το κακό.⁸⁵ Οι Ιταλοί αντιστοίχως δεν πήραν εγκαίρως μέτρα για να αντιμετωπίσουν την κατάσταση. Από τον Ιανουάριο του 1942 οι ιταλικές αρχές Κατοχής στη ζώνη που τους αφορούσε, έκαναν παρεμβάσεις με στόχο τη βελτίωση του επισιτισμού, ωστόσο το κακό είχε γίνει.⁸⁶ Οι Γερμανοί μέσω της *Νέας Ευρώπης* παρουσίαζαν το συμμαχικό αποκλεισμό ως τον κύριο υπαίτιο για την έλλειψη προϊόντων.⁸⁷

---

⁸¹ Μαργαρίτης, *Από την ήττα... ό.π.*, σ. 61.

⁸² Δημήτριος Μπέλος, *Το κατοχικό συλλαλητήριο της Αλεξάνδρειας (πρώην Γιδά) 23 Μαρτίου 1944*, Μάτι, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 51.

⁸³ Μαργαρίτης, *Από την ήττα... ό.π.*, σ. 61.

⁸⁴ Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 1, σ. 198 - 199.

⁸⁵ Χατζηωσήφ, «Η ελληνική οικονομία, πεδίο...», *ό.π.*, τ. γ2, σ. 197 – 198. Βλ. και Papastratis, *ό.π.*, σ. 118.

⁸⁶ Davide Rodogno, «Η ιταλική κατοχή», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, β' Παγκόσμιος Πόλεμος 1940 -1945, Κατοχή - Αντίσταση*, τ. γ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 84, 85.

⁸⁷ «Ίδου ποιοι προκαλούν την ανωμαλία της διατροφής του λαού. Η πολιτική εκμετάλλευσις από τους κύκλους του Λονδίνου», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 20 Οκτ. 1941.

Η αλήθεια είναι ότι όποια και αν ήταν η αγροτική παραγωγή και όπως και αν κατανέμονταν, τη στιγμή που η χώρα ήταν εξαρτημένη από τις εισαγωγές σιτηρών και άλλων προϊόντων, ο συμμαχικός αποκλεισμός έπαιξε έναν από τους σημαντικότερους ρόλους στις ελλείψεις καθώς δεν επέτρεπε τον ανεφοδιασμό για κανένα είδος, ιδιαίτερα των σιτηρών και η αξία που δινόταν στην πολεμική του σημασία καθιστούσε κάθε προσπάθεια επίλυσης του προβλήματος δύσκολη. Αυτό φάνηκε πολύ νωρίς όταν στο πρώτο αίτημα για βοήθεια σε φάρμακα και τρόφιμα που έγινε από την ελληνική πρεσβεία στο Λονδίνο προς το Φόρεϊν Όφισ, στις 25 Απριλίου 1941, η απάντηση ήταν αρνητική, ενώ είχε αναγνωριστεί ότι η Ελλάδα ήταν μια ιδιαίτερη περίπτωση, κυρίως λόγω της απόλυτης εξάρτησής της από τις εισαγωγές τροφίμων.⁸⁸ Αν λάβουμε υπόψη ότι προς το τέλος της δεκαετίας του 1930 ετησίως οι εισαγωγές σε κτηνοτροφικά προϊόντα ήταν 1.000.000 κεφάλια και πάνω από 500.000 τόνους δημητριακών, τότε κατανοούμε τις αρνητικές επιπτώσεις του συμμαχικού αποκλεισμού.⁸⁹ Οι εισαγωγές γίνονταν από Αυστραλία, Καναδά και Η.Π.Α.⁹⁰ Η ντόπια παραγωγή δεν επαρκούσε, για να καλύψει τις ανάγκες στα αστικά κέντρα αλλά και στη μη γεωργική ύπαιθρο⁹¹ σε αντίθεση με τη γεωργική που ήταν αυτάρκης στη φάση αυτή από πλευράς επισιτισμού.

Η κυβέρνηση του Λονδίνου (μετά την Αίγυπτο, ο βασιλιάς και ο Τσουδερός εγκαταστάθηκαν στο Λονδίνο, ωστόσο το κέντρο της πολιτικής και στρατιωτικής δραστηριότητας παρέμενε η Αίγυπτος), ήταν περισσότερο απασχολημένη με το πολιτειακό και το τι θα γινόταν μεταπολεμικά στην πολιτική σκηνή της χώρας, ενώ επέδειξε αδράνεια σε πρόταση των Βρετανών για συγκεκριμένη βοήθεια από την τουρκική πλευρά τον Ιούλιο του 1941.⁹² Αυτή η στάση μπορεί ενδεχομένως να δικαιολογηθεί από την πίστη του Τσουδερού στη νομιμότητα του αποκλεισμού,

---

⁸⁸ Papastratis, *ό.π.*, σ. 115.

⁸⁹ Μαργαρίτης, *Από την ήττα... ό.π.*, σ. 59 - 64. Δορδανάς, «Η περιοχή...» *ό.π.*, σ. 130.

⁹⁰ Procopis Papastratis, *British Policy towards Greece during the Second World War 1941 - 1944*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1984, σ. 114.

⁹¹ Για παράδειγμα το Στρατόνι Χαλκιδικής που η οικονομία του στηριζόταν στα μεταλλεία της περιοχής, τα οποία έκλεισαν στο ξεκίνημα της κατοχής, αντιμετώπισαν σοβαρότατο πρόβλημα πείνας. Πρβλ. Δερμεντζόγλου, *Πλατεία Διοικητηρίου 1940 - 1999*, Μπίμπης, Θεσσαλονίκη χ.χ., σ. 42.

⁹² Προκόπης Παπαστράτης, «Τα αστικά κόμματα και η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση», Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού συνεδρίου, *Η Ελλάδα 1936 - 1944. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., Αθήνα 1989, σ. 534 και Παπαστράτης, «Οι κυβερνήσεις εξορίας: ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού.*, τ. γ1, σ. 206.

καθώς και συνολικά του πολιτικού κόσμου σε αυτή, όπως φαίνεται από τις εκθέσεις των ελλήνων πρεσβευτών προς τις εξόριστες κυβερνήσεις, στις οποίες δεν γινόταν καμία αναφορά ως προς τις αιτίες του λιμού στο συμμαχικό αποκλεισμό.⁹³

Τελικά με χρήματα βρετανικά και της Greek War Relief Association μεταφέρθηκαν τρόφιμα από την Τουρκία μέχρι τον Ιανουάριο 1942, 6.735 τόνοι με το «Κουρτουλούς» και μέχρι το Μάρτιο άλλοι 2.413 με άλλο πλοίο, ποσότητες ελάχιστες για να καλύψουν τις ανάγκες.⁹⁴ Ο Τσουδερός απευθύνθηκε προσωπικά στους Τσόρτσιλ και Ρούσβελτ αλλά δεν υπήρξε καμία δέσμευση εκ μέρους τους. Τελικά από τον Ιανουάριο του 1942 Λονδίνο και Ουάσιγκτον δραστηριοποιήθηκαν και ύστερα από μια σειρά διαπραγματεύσεων κατέληξαν στο σχέδιο που υλοποιήθηκε μέσω του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού.⁹⁵

Οι τρεις μορφές εξουσίας, εξόριστη κυβέρνηση μαζί με τη Μ. Βρετανία, αρχές Κατοχής και κυβέρνηση Τσολάκογλου δεν έδειχναν να δραστηριοποιούνται, τουλάχιστο στο βαθμό που απαιτούσε η οξύτητα της κατάστασης. Τόσο οι Γερμανοί όσο και οι σύμμαχοι ήταν υπεύθυνοι για την πείνα που έπληξε τη χώρα. Στην πραγματικότητα το ζήτημα της πείνας στην Ελλάδα έγινε ένα πεδίο έντονης πολιτικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στους συμμάχους ιδιαίτερα τη Βρετανία και τις Η.Π.Α. και την εξόριστη κυβέρνηση και όλων αυτών με τις δυνάμεις του Άξονα, η οποία είχε ως αποτέλεσμα να χαθούν χιλιάδες άνθρωποι από πείνα.⁹⁶

5.3 Βελτίωση της κατάστασης

Ύστερα από μια σειρά διαπραγματεύσεων ανάμεσα σε Άγγλους, Αμερικανούς, την εξόριστη κυβέρνηση που πίεσε πια προς αυτήν την κατεύθυνση, Ιταλούς, Γερμανούς, Σουηδούς και Ελβετούς, που είχαν ξεκινήσει από το Νοέμβριο 1941, ο συμμαχικός αποκλεισμός διακόπηκε στο τέλος του 1942 και άρχισε εφοδιασμός της χώρας με εισαγωγές σιτηρών από το εξωτερικό.⁹⁷

---

⁹³ I.A.Y.E., 1941, Κυβέρνηση Λονδίνου, φ. 8, υποφ. 1, A/1/20, «Πρώτον Δελτίον Πληροφοριών περί της εν Ελλάδι Καταστάσεως του Στρατιωτικού Ακολουθού της εν Αιγύπτω» χ.χ., πριν από τις 10 Οκτωβρίου 1941, που χρονολογείται το δεύτερο δελτίο.

⁹⁴ Papastratis, *ό.π.*, σ. 116.

⁹⁵ Procopis Papastratis, *British policy towards Greece during the Second World War 1941 - 1944*, International Studies, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1984, σ. 116 - 117.

⁹⁶ Papastratis, *ό.π.*, σ. 118.

⁹⁷ Φλάισερ, *Στέμμα... ό.π.*, τ. 1, σ. 208 - 211.

Από το Μάρτιο του '42 και ως το Νοέμβριο του '44 έγινε εισαγωγή σιτηρών, που τα πρόσφερε η καναδική κυβέρνηση στην εξόριστη ελληνική, στο πλαίσιο ενός γενικότερου σχεδίου για την περίοδο που θα ακολουθούσε μετά τον πόλεμο. Η προσπάθεια ξεκίνησε στην αρχή με 8 σουηδικά πλοία που έφεραν 15.000 τόνους το μήνα. Για την ακρίβεια Βρετανοί και Αμερικανοί απευθύνθηκαν στη Σουηδία ως ουδέτερη χώρα ώστε να αναλάβει την αποστολή τροφίμων στην Ελλάδα. Η επίσημη ανακοίνωση έλεγε ότι η σουηδική κυβέρνηση προσφέρθηκε να παίξει το ρόλο του εγγυητή και βοηθού στις ενέργειες ανακούφισης της χώρας παρέχοντας προσωπικό και πλοία. Από τον Αύγουστο και το Σεπτέμβριο του 1942 μια επιτροπή από Ελβετούς και Σουηδούς έγινε η Επιτροπή Αποκατάστασης, που λειτουργούσε υπό την αιγίδα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Συγκεκριμένα οι Σουηδοί απεσταλμένοι ανέλαβαν τη διανομή των τροφίμων και ο Ελβετοί ήταν υπεύθυνοι για την ιατρική περίθαλψη και τη φροντίδα των παιδιών ενώ όρος των Βρετανών ήταν να μη συμμετέχουν Έλληνες στην επιτροπή.⁹⁸

Τα ναύλα πλήρωνε η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση και η Greek War Relief Association. Πολλά πλοία βυθίστηκαν ή έπαθαν μηχανικές βλάβες, αλλά η παροχή βοήθειας συνεχίστηκε. Κύριος στόχος ήταν να καλυφθούν οι ανάγκες του πληθυσμού της Αθήνας. Σύντομα συμπεριλήφθηκε η Θεσσαλονίκη, άλλα μέρη της ηπειρωτικής Ελλάδας και τα νησιά του Αιγαίου, Σάμος, Χίος, Μυτιλήνη και Ικαρία. Σχετικά με τη Θεσσαλονίκη υπήρχαν δυσκολίες στη μεταφορά των προϊόντων, καθώς έφταναν εκεί με το σιδηρόδρομο, που δεν λειτουργούσε πάντα. Ήταν το μοναδικό σχέδιο επισιτισμού που μπόρεσε να πραγματοποιηθεί.⁹⁹

Τα πρώτα θετικά σημάδια φάνηκαν στις επίσημες εκθέσεις προς την κυβέρνηση του Λονδίνου τον Απρίλιο του '42, όπου σημειωνόταν ότι η κατάσταση είχε βελτιωθεί από τον Απρίλιο, κάτι που οφειλόταν, στο τέλος του χειμώνα, στην αύξηση της μερίδας του ψωμιού που διανεμόταν και στην ανάπτυξη των συσσιτίων, σύμφωνα με έκθεση του Ερυθρού Σταυρού. Αυτά σημειώνονταν μετά το ταξίδι του «Τουμπλού Πινάρ».¹⁰⁰ Σχετικά με τα παραπάνω πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί ως

---

⁹⁸ Hionidou, *ό.π.*, σ. 131.

⁹⁹ Βλ. σχετικά και I.A.Y.E., 1941 - 1944, Κυβέρνηση Λονδίνου, φ. 8, Προβλήματα επισιτισμού στην Ελλάδα. Βλ. Georgios A. Kazamias, «Turks, Swedes and famished Greeks. Some aspects of famine relief in occupied Greece, 1941 - 1944», *Balkan Studies*, τ. 33.2, 1992, σ. 301-304.

¹⁰⁰ I.A.Y.E., *ό.π.*, Επιστολή 6 Αυγούστου 1942, από πρέσβη P. Ραφαήλ στην Άγκυρα προς το επί των Εξωτερικών Β Υπουργείο.

προς το κατά πόσο ίσχυαν για το σύνολο της χώρας. Στη Θεσσαλονίκη είδαμε ότι τα σοβαρότερα προβλήματα παρουσιάστηκαν ακριβώς αυτό το διάστημα καθώς και το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1942 εξαιτίας της έξαρσης της ελονοσίας, ενώ ο έλληνας πρέσβης στην Άγκυρα Ραφαήλ Ραφαήλ μπορεί να παρουσίαζε στοιχεία από τις εκθέσεις του Ερυθρού Σταυρού αλλά ήθελε να υπογραμμίσει και τη συμβολή του στην επίλυση του επισιτιστικού καθώς στην αρχική φάση εμφάνισης του προβλήματος παρέμενε αδρανής ενώ λέγεται ότι είχε πει πως ο ελληνικός λαός έπρεπε να πεινάσει για να εξεγερθεί, κάτι που ο ίδιος διέψευσε αργότερα.¹⁰¹ Εκθέσεις του έλληνα πρέσβη της Βέρνης σημείωναν το Σεπτέμβριο του 1943 ότι κανείς πια δεν λιμοκτονούσε, ότι υπήρχαν προϊόντα στην αγορά, έστω και αν ήταν πολύ ακριβά.¹⁰² Ο συνολικός αριθμός θανάτων μειώθηκε και, κατά συνέπεια, και τα ποσοστά θανάτου από πείνα, αλλά αυτό πρέπει να συνέβη κυρίως στην Αθήνα.

Από το 1943 φαίνεται να άλλαξαν οι ισορροπίες ανάμεσα σε ύπαιθρο και πόλεις, καθώς, με την ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος, άρχισαν οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών, οι οποίες με τη σφοδρότητα που τις διέκρινε, τις καταστροφές χωριών ολόκληρων, τις εκατόμβες θυμάτων, επηρέασαν την ομαλή λειτουργία των οικονομικών διαδικασιών και διατάραξαν την καλλιέργεια της γης.¹⁰³ Έτσι, ενώ το 1944 έφταναν σε επάρκεια τρόφιμα στις πόλεις, η Πελοπόννησος, τα βουνά της Πίνδου αλλά και χωριά της Μακεδονίας υποσιτιζόνταν ή και λιμοκτονούσαν.

5.4 Δείκτες αισιοδοξίας

5.4.1 Κινητικότητα των γεννήσεων

Παρακολουθώντας τον ετήσιο αριθμό γεννήσεων στο πολεοδομικό συγκρότημα Θεσσαλονίκης από το 1935 μέχρι το 1945 (πιν. 5) διαπιστώνουμε ότι μέχρι το 1940 υπήρχε ένας σταθερός ρυθμός 5.510 περίπου γεννήσεων το χρόνο, με τη χροιά του πολέμου να έχει τον υψηλότερο αριθμό γεννήσεων από όλες τις προηγούμενες, εκτός του 1936 που οι γεννήσεις ξεπέρασαν τις 6.000. Τα τρία πρώτα χρόνια της Κατοχής

---

¹⁰¹ Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 1, σ. 203.

¹⁰² I.A.Y.E., 1944, Κυβέρνηση Καΐρου, Κατάταξις 19.1: Περί του επισιτιστικού ζητήματος. Επιστολή 7 Σεπτ. 1943, από Σ. Ν. Μαρκέτη, στη Βέρνη, προς Κυβέρνηση Καΐρου.

¹⁰³ Δορδανάς, «Αντίποινα των γερμανικών αρχών Κατοχής στη Μακεδονία (1941 – 1944)», διδ. διατρ. στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. με επιβλέποντα καθηγητή τον κ. Ιω. Κολιόπουλο, Α.Π.Θ. 2002, σ. 755 - 756.

οι γεννήσεις μειώθηκαν κατακόρυφα με μέσο όρο περίπου 3.000 γεννήσεις ετησίως με μικρές αποκλίσεις από το 1941 μέχρι το 1943 ενώ το 1944 και το 1945 ο αριθμός γεννήσεων επανήλθε στα προκατοχικά νούμερα.

Πίνακας 5.

Χρονιά	Αρ. Γεννήσεων Δήμου Θεσ/νίκης
1935	5.692
1936	6.071
1937	5.047
1938	4.770
1939	5.600
1940	5.902
1941	2.928
1942	3.189
1943	3.206
1944	4.965
1945	5.718

Πηγή: Ληξιαρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, Βιβλία Α' – Κ' 1935 και Α' Α.Π. 1935, Α'- Ι' 1936 και Α' Α.Π., Β' Α.Π., Β' και Γ' Α.Π. 1936, Α' – Θ' 1937, Α'Α.Π., Β'Α.Π., Γ'Α.Π. 1937, Α' – Θ' 1938 Α'- Ι' 1939, Α' Α.Π. 1939, Α'- Ι' 1940, Α'Α.Π., Β'Α.Π., 1940, Α'- Ε' 1941, Β' Α.Π. 1941, Α'- Ζ' 1942, Γ' Α.Π. 194- 42, Α'- Ζ' 1943, Α'- Λ' 1944, Α'- Ν' 1945.

Ο χαμηλότερος αριθμός γεννήσεων στις κατοχικές χρονιές εμφανίστηκε το 1941. Ο πόλεμος από τον Οκτώβριο 1940 ως τον Απρίλιο 1941 είχε επηρεάσει αρνητικά τη διάθεση των ανθρώπων να κάνουν παιδιά ενώ υπήρχε και το πρακτικό ζήτημα της απουσίας των αντρών. Στη διάρκεια του 1942 οι γεννήσεις αυξήθηκαν κατά 261, αριθμός που δείχνει ότι εκείνοι που επέστρεψαν από το μέτωπο και η κοινωνία συνολικά προσπαθούσαν να επανέλθουν σε κάποιες κανονικότητες στη νέα κατάσταση που διαμορφωνόταν.

Εξετάζοντας το μηνιαίο αριθμό γεννήσεων, τη δύσκολη χρονιά του 1942 (πιν. 6) παρατηρούμε ότι οι λιγότερες γεννήσεις σημειώθηκαν τον Ιανουάριο, γεγονός που εξηγείται. Οι αντίστοιχες συλλήψεις των παιδιών έγιναν την άνοιξη του 1941, κυρίως τον Απρίλιο του 1941, το μήνα της εισόδου των Γερμανών στη Θεσσαλονίκη και που όπως ήταν φυσικό ούτε η διάθεση για τεκνοποιία ήταν μεγάλη ούτε όλοι οι άντρες είχαν επιστρέψει. Ο επόμενος μήνας με το χαμηλότερο αριθμό γεννήσεων ήταν ο Νοέμβριος του 1942. Οι αντίστοιχες συλλήψεις έπρεπε να έχουν γίνει το Μάρτιο του 1942 που ήταν ο πιο δύσκολος μήνας ως προς την πείνα στη Θεσσαλονίκη και άρα οι άνθρωποι δεν σκέφτονταν να κάνουν παιδιά. Αντιθέτως ο Μάρτιος του 1942 παρουσίαζε ένα αυξημένο αριθμό γεννήσεων, κατά 100 και πλέον γεννήσεις τόσο από τον προηγούμενο όσο και από τους επόμενους μήνες.

Πίνακας 6.

Μηνιαίος αριθμός γεννήσεων στο Δήμο Θεσσαλονίκης 1942.

Μήνας	Αριθμός Γεννήσεων
Ιανουάριος	144
Φεβρουάριος	257
Μάρτιος	439
Απρίλιος	309
Μάιος	282
Ιούνιος	289
Ιούλιος	244
Αύγουστος	300
Σεπτέμβριος	241
Οκτώβριος	207
Νοέμβριος	203
Δεκέμβριος	274
Σύνολο	3.189

Οι αριθμοί αυτοί ίσως μαρτυρούν για τους μήνες Ιούλιο και Αύγουστο 1941 που έγιναν οι αντίστοιχες συλλήψεις, τη διάθεση των ανθρώπων που μόλις είχαν βγει από έναν πόλεμο, είχαν χάσει δικούς τους και είχαν συνειδητοποιήσει την αξία της ζωής,

την ανάγκη τους να συνεχίσουν, να δημιουργήσουν νέα ζωή έστω και υπό συνθήκες κατοχής και όλα αυτά πριν φτάσουν στο αποκορύφωμά τους τα προβλήματα επισιτισμού, που ακύρωσαν όλες τις παραπάνω προσδοκίες και διαθέσεις.

5.4.2 Η γαμήλια κινητικότητα και η σημασία της

Από λίγες αναφορές στον Τύπο δίνεται η εντύπωση ότι τελούνταν πιο συχνά γάμοι από ό,τι παλαιότερα και σημειωνόταν το γεγονός ότι προίκα ήταν πια λίγα τρόφιμα.¹⁰⁴ Μια συστηματική μελέτη στις ληξιαρχικές πράξεις γάμου της εποχής μπορεί να οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με την αύξηση του αριθμού των γάμων. Θα επιχειρήσουμε να δούμε ένα δείγμα.

Εξετάσαμε το σύνολο των γάμων στο Δήμο Θεσσαλονίκης για καθεμία χρονιά από το 1935 μέχρι το 1944. Παραθέτουμε το σχετικό πίνακα (πιν. 7).

Πίνακας 7.

Γαμήλια κινητικότητα.

Έτος	Αριθμός Γάμων Δήμου Θεσσαλονίκης
1935	1.230
1936	1.163
1937	1.320
1938	1.247
1939	1.316
1940	1.012
1941	1.285
1942	1.124
1943	2.433
1944	1.784

Πηγή: Ληξιαρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, Βιβλία Α΄, Β΄, Γ΄ 1939, Α΄, Β΄ 1940, Γ΄ 1940 - 1941, Α΄ 1941, Β΄ 1941 - 1942, Α΄, Β΄ 1942, Α΄, Β΄, Γ΄, Δ΄ 1943, Ε΄ 1943 - 1944, Δ΄ 1943 - 1944.

¹⁰⁴ Πέτρος Φωτεινός, «Φρόνησις», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 4 Μαρτίου 1942. Πέτρος Φωτεινός, «Η προίκα», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 19 Απρ. 1942

Το 1942, που ήταν η πιο δύσκολη χρονιά όσον αφορά στην πείνα, είχαμε το χαμηλότερο αριθμό γάμων, ύστερα από εκείνον της χρονιάς του πολέμου, όχι, όμως, με ιδιαίτερα σημαντική διαφορά από τις προπολεμικές χρονιές. Ωστόσο, σχετικά με την παρατήρηση ότι γίνονταν περισσότεροι γάμοι λόγω της πείνας, μπορούμε να μετρήσουμε για τη χρονιά αυτήν τους γάμους ανά μήνα και να εξετάσουμε αν, κατά τους μήνες με το πιο υψηλό ποσοστό θνησιμότητας, σημειώθηκαν και περισσότεροι γάμοι ως μία προσπάθεια της κοινωνίας να αντιτάξει στη λύπη τη χαρά, να συσπειρωθεί ή και για πιο πρακτικούς λόγους, να ενώσει δύο εισοδήματα απέναντι στην πείνα.

Παραθέτουμε το σχετικό πίνακα (πιν 8).

Πίνακας 8.

Μηνιαίος αριθμός γάμων στο Δήμο Θεσσαλονίκης (1942).

Μήνας	Αριθμός Γάμων
Ιανουάριος	83
Φεβρουάριος	94
Μάρτιος	55
Απρίλιος	136
Μάιος	72
Ιούνιος	91
Ιούλιος	73
Αύγουστος	101
Σεπτέμβριος	114
Οκτώβριος	107
Νοέμβριος	130
Δεκέμβριος	68
Σύνολο	1.124

Πηγή: Ληξιαρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, Βιβλία Γάμων Β' 1941 - 1942, Α', Β', 1942.

Παρατηρούμε ότι συγκριτικά με τους προηγούμενους μήνες σημειώθηκε μία αύξηση των γάμων του 1942, το μήνα Απρίλιο, που είναι γενικότερα ο καιρός όπου,

εθιμικά, σημειώνονται πολλοί γάμοι ανάμεσα στους ορθόδοξους χριστιανούς, αμέσως μετά το Πάσχα και τη σαρακοστή, αλλά για το 1942 ήταν και ο μήνας με τους περισσότερους θανάτους από πείνα στη Θεσσαλονίκη. Επομένως είναι πιθανό οι άνθρωποι να θέλησαν να συσπειρωθούν και μέσω του θεσμού του γάμου απέναντι στην πείνα, χωρίς, όμως, αυτό να αποτέλεσε την κυρίαρχη τάση.

Ωστόσο η χρονιά που παρουσιάζει εντυπωσιακά περισσότερους γάμους, τόσο σε σύγκριση με τους άλλους χρόνους της Κατοχής όσο και με τα προπολεμικά χρόνια είναι το 1943. Ενώ ο μέσος όρος των γάμων ετησίως είναι 1.212 περίπου, το 1943 έχουμε 1.200 γάμους περίπου περισσότερους. Το γεγονός συνδέεται με το διωγμό των Εβραίων. Ελέγχοντας τον αριθμό των εβραϊκών γάμων, παρατηρούμε ότι 397 είναι ανάμεσα σε Εβραίους, δηλαδή ένα ποσοστό 16,31% στο σύνολο του αριθμού των γάμων όλης της χρονιάς και το 1/3 περίπου των επιπλέον γάμων για το 1943. Δεν παρατηρείται κάποιο ιδιαίτερα μεγάλο ποσοστό γαμήλιας ένωσης ανάμεσα σε Εβραίους και χριστιανούς. Οι περισσότεροι γάμοι τελέστηκαν κατά τους μήνες Μάρτιο και Απρίλιο, οπότε είχε αρχίσει και η εκδίωξη του συγκεκριμένου πληθυσμού. Το φαινόμενο δείχνει την πεποίθηση των περισσότερων μελών της κοινότητας σε αυτό για το οποίο τους είχε διαβεβαιώσει ο αρχιραβίνος Κόρετς, ότι θα πήγαιναν στην Κρακοβία, για να επιδοθούν σε μια παραγωγική απασχόληση, έπρεπε, όμως, να είναι έγγαμοι. Σύμφωνα με τον Μίκαελ Μόλχο αρχικά τελούνταν 10 γάμοι ημερησίως, σύντομα, όμως, έφτασαν τους 100 ημερησίως στα γκέτο και το στρατόπεδο του βαρόνου Χιρς. Ο αριθμός που δίνει ο Μόλχο είναι πολύ υψηλότερος από αυτούς που συναντάμε στο Ληξιαρχείο αλλά είναι πιθανό πολλοί γάμοι να μη δηλώθηκαν λόγω των συνθηκών. Σε αυτές τις βιαστικές ενώσεις δεν υπήρχε ζήτημα τάξης και κοινωνικών διαφοροποιήσεων. Ενδεχομένως και ανεξάρτητα από την επιθυμία να φύγουν στην Κρακοβία για μια καλύτερη ζωή να υπήρχε και η ανάγκη για συσπείρωση.¹⁰⁵

Το υπόλοιπο υψηλό ποσοστό γάμων αυτής της χρονιάς, καθώς και του 1944, μπορεί να δικαιολογηθεί από μια γενικότερη τάση αισιοδοξίας που είχε αρχίσει να διαφαίνεται στον πληθυσμό,¹⁰⁶ από το γεγονός ότι αυτήν τη χρονιά δεν αντιμετώπιζε

---

¹⁰⁵ Μίκαελ Μόλχο - Ιωσήφ Νεχαμά, *In Memoriam*, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 115 - 116.

¹⁰⁶ Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή προφορικών μαρτυριών, συνέντευξη Γιώργου Μουσικίδη. Συνέντευξη Φ. Μήτσου, 12 Οκτωβρίου 2001, συνέντευξη Γ. Σπάσου, 24 Νοεμβρίου 2001.

πείνα και γενικότερα επειδή οι συνθήκες είχαν βελτιωθεί, ενώ η ήττα του γερμανικού στρατού στο ρωσικό μέτωπο προδιέγραφε ως έναν βαθμό και το τέλος του πολέμου ή, – το πιθανότερο – έτσι εκλαμβάνονταν από τον κόσμο.

5.5 Πρακτικές επιβίωσης

5.5.1 Ανταλλαγές προϊόντων και νοοτροπιών ανάμεσα σε ύπαιθρο και πόλεις

Η Θεσσαλονίκη σε αντίθεση με την Αθήνα ήταν ένα αστικό κέντρο μέσα σε παραγωγική ζώνη. Βρισκόταν πολύ κοντά σε πολλά χωριά του μακεδονικού κάμπου με αγροτική παραγωγή και, στη χειρότερη των περιπτώσεων, η μετακίνηση για τη μεταφορά προϊόντων μπορούσε να γίνει ακόμη και με τα πόδια. Οι διαδρομές Θεσσαλονίκη - Ωραιόκαστρο ή ακόμη Θεσσαλονίκη - Νεοχωρούδα ή για Ειδομένη - Δοϊράνη ήταν πολύ συχνές.¹⁰⁷ Συνηθισμένες διαδρομές, επίσης, ήταν προς τα Βασιλικά, τη Σουρωτή ή τη Σίνδο και τα Γιαννιτσά, για κάποιες προμήθειες. Μερικοί από τους Θεσσαλονικείς, που είχαν συγγενείς στην επαρχία, μετακόμισαν εκεί, όπως στο Ωραιόκαστρο, στο Πλατύ ή ακόμη στη Βέροια.¹⁰⁸ Στη *Νέα Ευρώπη* σχολιάζονταν οι «εκδρομές συμπολιτών» στην ύπαιθρο, για την προμήθεια λαδιού και πουλερικών. Οι άνθρωποι έφευγαν από τα σπίτια τους το πρωί και επέστρεφαν το βράδι ή κάποιες φορές ύστερα από λίγες μέρες, ανάλογα με την επιτυχία της αναζήτησης. «Τα χωριά παραφορτώθηκαν από άψυχα και έμψυχα».¹⁰⁹ Ποια ήταν τα άψυχα και έμψυχα αναφέρεται σε άλλη διήγηση: «Αστοί από τη Θεσσαλονίκη ερχόντουσαν και κατέβαιναν στο χωριό της επιλογής τους, για να γεμίσουν τις σακούλες τους με τρόφιμα, και χωρικοί επέστρεφαν στους τόπους τους, έχοντας εξασφαλίσει την αγορά επίπλων με τίμημα ένα σακί σιτάρι και δέκα οκάδες φασόλια[...]».¹¹⁰ Ο κατοχικός νομάρχης της Φλώρινας έγραφε ότι, το καλοκαίρι του

¹⁰⁷ Συνέντευξη Κωστούλας Ράπτου, Μάιος 1994. Επίσης Νίκος Σιδηρόπουλος, *Ημέρες Κατοχής*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 45.

¹⁰⁸ Συνέντευξη Κωστούλας Ράπτου, ό.π.. Συνέντευξη Εμμανουήλ Μεσημέρη, Ιούνιος 2001. Κ.Ι.Θ., Αρχαική Συλλογή Τάκης Γερμανός, φακ. 4, υποφ. 2. Βλ. επίσης, Νίκος Μπακόλας, *Η Μεγάλη Πλατεία*, Κέδρος, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 313. Δροσάκη, ό.π., σ. 44. Επίσης, Μπουρλάς, *Έλληνας, Εβραίος και αριστερός, Νησίδες, Σκόπελος 2000*, σ. 58 - 59.

¹⁰⁹ «Πενιές», *Νέα Ευρώπη*, 13 Ιουλίου 1941, Αντώνης Κοσματόπουλος, «Ένα επίκαιρο ρεπορτάζ...», *Νέα Ευρώπη*, 17 Αυγ. 1941, Χασήρ, «Το περίεργο σασέ κροαζέ Θεσσαλονίκης και υπαίθρου», *Νέα Ευρώπη*, 1 Μαΐου 1942.

¹¹⁰ Συνέντευξη Κωστούλας Ράπτου, ό.π.. Βλ. και Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...* ό.π., σ. 79. Επίσης, Σιδηρόπουλος, ό.π., σ. 45. Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα από το Νίκο Μπακόλα για τη

1941, ο νεοσύστατος σύλλογος «Αριστοτέλης» προμηθεύτηκε από τη Θεσσαλονίκη δύο πιάνα έναντι οκτώ σάκων αλεύρων.¹¹¹ «Οι εύποροι εστράφησαν προς τη μαύρη αγορά και οι διαθέτοντες ολίγα χρήματα προς τας επαρχίας» αποφαινόταν ο δημοσιογράφος της *Νέας Ευρώπης*,¹¹² επισήμανση που συμφωνούσε με αυτό που παρουσίαζαν οι εκθέσεις του Φόρειν Όφισ, για την κατάσταση της διατροφής στην Ελλάδα, δηλαδή, ότι μια σημαντική μερίδα του πληθυσμού κατάφερνε να αποκτά μικρές ποσότητες επιταγμένων αγαθών με δύο μεθόδους, είτε από συγγενείς που ζούσαν στις επαρχίες είτε από τη μαύρη αγορά.¹¹³ Παράλληλα, το Μάρτιο του '42 και πάλι στη *Νέα Ευρώπη*, γραφόταν ότι οι κάτοικοι των χωριών τώρα πια είχαν τρόφιμα, σε αντίθεση με τους αστούς,¹¹⁴ αν και πίσω από τα γραφόμενα της Ν. Ευρώπης, υπήρχε η σκοπιμότητα του να «αθωωθούν» από τις ευθύνες τους οι γερμανικές αρχές και να κατηγορηθούν έμμεσα οι αγρότες. Αστοί και αγρότες έρχονταν σε καθημερινή επαφή, σε μια ανταλλαγή προϊόντων αλλά και νοοτροπιών. Οι αγρότες αποκτούσαν έπιπλα, ρούχα, κοσμήματα, αντικείμενα που συνδέονταν με τη ζωή στην πόλη και φαίνεται να ικανοποιούσαν ένα όνειρο ή ένα απωθημένο τους. Οι αστοί έδιναν τα πάντα για ένα σακί αλεύρι.

Ταυτόχρονα οι τελευταίοι αξιοποιούσαν εκτάσεις γης μέσα στην πόλη ή τριγύρω από αυτή, καλλιεργώντας πατάτες, ή εξέτρεφαν οικόσιτα ζώα, ιδιαίτερα στις περιφερειακές συνοικίες αλλά και στις ταράτσες των πολυκατοικιών, τα οποία τα κατέβαζαν για βοσκή στην Πλατεία δικαστηρίων,¹¹⁵ υιοθετώντας, έτσι, συνήθειες και τρόπους ζωής των αγροτών και δημιουργώντας κωμικοτραγικές σκηνές μέσα στην πόλη.

Οι κάτοικοι των παραθαλάσσιων περιοχών, Καλαμαριάς, Αρετσούς, Ν. Κρήνης, που ασχολούνταν με την αλιεία σώθηκαν στην κυριολεξία από την πείνα,

---

νοοτροπία των αγροτών και για το πώς την βίωνε ο αστός: «[...] ένα πείσμα - ή και μίσος - για να γδύσουνε τις πολιτείες και τους ψηλομύτηδες αστούς, να τους εκδικηθούνε με τον τρόπο τους για όσα χίλια δύο είχαν καταπιεί και υποστεί για χρόνια.», Νίκος Μπακόλας, *Η ατέλειωτη γραφή του αίματος*, Κέδρος, Αθήνα 1996, σ. 254.

¹¹¹ Κωνσταντίνος Μπόνης, *Η Φλώρινα κατά την Κατοχήν, 1941 – 1944*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 16.

¹¹² «Η σημερινή εικών της αγοράς. Πώς δρα η “μαύρη αγορά”. Το ζήτημα των διατιμήσεων», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 10 Οκτ. 1941.

¹¹³ Mazower, *Στην Ελλάδα... ό.π.*, σ. 79.

¹¹⁴ Πέτρος Φωτεινός, «Κατηγορίες», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 19 Μαρτίου 1942.

¹¹⁵ Έρικα Κούνιο - Αμαρίλιο, *ό.π.*, σ. 214.

καθώς μπορούσαν να ψαρεύουν, και τα ψάρια ήταν μέσο ανταλλαγής με κρέας, κότες, φρούτα, σιτάρι, ρύζι και άλλα προϊόντα, κυρίως από το Πήλιο, όπου έφταναν με τις βάρκες και τα καΐκια τους.¹¹⁶

Στο διάστημα της μεγάλης πείνας για τη Θεσσαλονίκη, του χειμώνα και της άνοιξης του '42, ήταν αξιοσημείωτη η δημιουργικότητα και η εφευρετικότητα των νοικοκυρών στη μαγειρική, προκειμένου να επιβιώσουν οι οικογένειές τους και οι ίδιες. Καλαμποκίσιο ψωμί με λάδι ή χαρουπόμελο αποκτούσε καταπληκτική νοστιμιά, ενώ ο χυλός από καλαμποκάλευρο δεν αποτελούσε την καλύτερη ανάμνηση.¹¹⁷ Άλλοι μάζευαν τα χόρτα των αγρών, ρίζες από παπαρούνες, ραδίκια και λάπατα αλλά και τα σαλιγκάρια.¹¹⁸ Είναι χαρακτηριστική η είδηση που ανιχνεύουμε μέσα από τη *Νέα Ευρώπη*, σχετικά με τη σφαγή και πώληση κρέατος αλόγων, όνων και ημιόνων. Ενώ στις 13 Νοεμβρίου 1941 αναφερόταν ως ξεχωριστή είδηση η πώληση στην Αθήνα κρέατος ψόφιου αλόγου, δέκα μέρες αργότερα υπήρχε ανακοίνωση στην εφημερίδα ότι επιτρεπόταν η σφαγή των παραπάνω ζώων.¹¹⁹ Το Μάιο του 1942, στον Τύπο σχολιαζόταν το γεγονός ότι πωλούνταν χελώνες για μαγείρεμα και σαλιγκάρια. Η περιγραφή είναι ανατριχιαστική. «[...] Η σφαγή των χελωνών γίνεται επί τόπου παρά των πολιτών επί παρουσία δεκάδων περιέργων»...¹²⁰ Κάτοικοι της Καλαμαριάς, οι οποίοι διέμεναν σε κατοικίες με αυλές, έβαζαν σπόρους (φακές π.χ.) για να πιάνουν πουλιά, κυρίως, σπουργίτια και να τα μαγειρεύουν.¹²¹ Οι ανάγκες της εποχής ήταν ισχυρότερες από παλαιότερες συνήθειες και από άγραφους «νόμους» της διατροφικής κουλτούρας του πληθυσμού.

Ήθη και νοοτροπίες άλλαζαν. Πέρα, όμως, από την ατομική πρωτοβουλία και την εφευρετικότητα των πολιτών έγιναν και πιο οργανωμένες προσπάθειες.

---

¹¹⁶ Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή προφορικών μαρτυριών, συνεντεύξεις Αναστασίας Ζαρηβαλάση, Κώστα Κιουρτζή, Φραγκίσκου Τσακίρη, κ.ά.

¹¹⁷ Βλ. Έρικα Κούνιο - Αμαρίλιο, *ό.π.*, σ. 41. Περικλής Σφυρίδης, *Ψυχή μπλε και κόκκινη*, Καστανιώτης, Αθήνα 1996, σ. 81. Ιωάννου, *Η πρωτεύουσα των προσφύγων, Κέδρος, Αθήνα 1984*, σ. 183 - 185.

¹¹⁸ Δερμεντζόγλου, *ό.π.*, σ. 41.

¹¹⁹ «Επώλουν κρέας από ψόφιο άλογο», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 13 Νοεμβρίου 1941, «Επιτρέπεται η σφαγή των ίππων, όνων και ημιόνων», *ό.π.*, 25 Νοεμβρίου 1941.

¹²⁰ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 1, 5 Μαΐου 1942.

¹²¹ Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή προφορικών μαρτυριών, συνέντευξη Ηρώς Ουσταμπασίδου.

5.5.2 Κρατικά και άλλα συσσίτια: «Σωτηρία ψυχών και σωμάτων»

5.5.2.1 Κρατικά συσσίτια

Η εφαρμογή παλαιότερων δοκιμασμένων μεθόδων, όπως ήταν τα συσσίτια, για την αντιμετώπιση της πείνας φαίνεται ότι ήταν πρόσφορη λύση. Ήταν ένας ημικρατικός θεσμός, που προϋπήρχε και ίσχυε για τους μαθητές στο σχολείο και τους απόρους, προπολεμικά, με την ευθύνη των νομαρχιών. Με την έναρξη του πολέμου, ο θεσμός των λαϊκών συσσιτίων εφαρμόστηκε για τους απόρους της πόλης, που δεν ήταν λίγοι, με τη συνεργασία της υποεπιτροπής Θεσσαλονίκης – η οποία διαχειριζόταν τα χρήματα που είχαν έρθει στην πόλη από την Greek War Relief Association of New York – και τη νομαρχιακή επιτροπή συσσιτίων. Σε αυτά σιτίζονταν 50.000 άνθρωποι με την έναρξη του πολέμου και μέχρι το τέλος του – λίγο πριν από την Κατοχή – έφτασαν τις 80.000.¹²²

Το φθινόπωρο του 1941 άρχισαν να εκδηλώνονται στη Θεσσαλονίκη οι πρώτες προσπάθειες εκ μέρους φιλανθρωπικών οργανώσεων και των ευπόρων της πόλης,¹²³ σε μια συνέχεια προηγούμενης ανάλογης δράσης τους για την αντιμετώπιση της πείνας που είχε αρχίσει να γίνεται αισθητή. Υπάρχουν αναφορές ότι φορείς όπως ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός με πρόεδρο τον Κ. Ζάννα, το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο, η Μητρόπολη και η Ε.Ο.Χ.Α. ανέλαβαν πρωτοβουλίες,¹²⁴ αλλά χρειάζεται περισσότερο διερεύνηση το θέμα. Τα λαϊκά συσσίτια λειτούργησαν κατά αυτόν τον τρόπο το χειμώνα του 1941 – 1942. Στη φάση αυτή τα τρόφιμα βρισκόνταν είτε μέσω του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού από τις προμήθειες που επιτρεπόταν να ξεφορτώνουν τα πλοία των ουδέτερων χωρών ή με διάφορες άλλες προσπάθειες των οργανώσεων. Στη συνέχεια, τον συντονισμό και την παραπέρα ανάπτυξη ανέλαβε ειδική επιτροπή που συστάθηκε από τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας.¹²⁵

---

¹²² Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη του ελληνοϊταλικού πολέμου: Συσσίτια και καταφύγια», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τ. 5, Ιανός, Θεσσαλονίκη 1999 σ. 291 - 292, 295 - 300.

¹²³ Κατερίνα Παπαδοπούλου, «Επισιτιστική κρίση και επισιτισμός στη Θεσσαλονίκη την περίοδο της Κατοχής», *Μακεδονία και Θράκη, 1941 - 1944, Κατοχή - Αντίσταση - Απελευθέρωση*, Διεθνές Συνέδριο του Ι.Μ.Χ.Α. και του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. 9 - 11 Δεκ. 1994, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1998, σ. 157, 160 - 161.

¹²⁴ Καφταντζής, *Το πανεπιστήμιο... ό.π.*, σ. 69.

¹²⁵ Κατερίνα Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 157, 160 - 161.

Για τη Νότια Ελλάδα και μέχρι τα βόρεια σύνορα της Θεσσαλίας το υπουργείο Επισιτισμού ήταν υπεύθυνο σχετικά με την αναγνώριση των συσσιτίων και τη διανομή τροφίμων σε αυτά.¹²⁶

Για τη Βόρεια Ελλάδα και τη Θεσσαλονίκη, το Δεκέμβριο του 1941, συστήθηκε η Γενική Διεύθυνση Επισιτισμού και Οικονομικών Αναγκών, η οποία αντικατέστησε όλες τις προηγούμενες αρμόδιες υπηρεσίες, για να οργανώσει καλύτερα την κατάσταση, «που είναι χαώδης», όπως διατεινόταν ο Τύπος, ο οποίος για μία ακόμη φορά, σε μία προσπάθεια αποπροσανατολισμού της κοινής γνώμης από το ίδιο το ζήτημα της ξένης κατοχής και των προβλημάτων που αυτή δημιουργούσε, επισήμαινε προβλήματα απλώς στην οργάνωση των υπηρεσιών και στη λειτουργία τους.¹²⁷ Ωστόσο, η κατάσταση εξακολουθούσε να είναι δύσκολη, με τις ελλείψεις να συνεχίζονται, προΐοντα να μη φτάνουν από τις αποστολές και το πρόβλημα της πείνας να οξύνεται τους ανοιξιάτικους μήνες. Έτσι, τον Ιούνιο του 1942 ιδρύθηκε η Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (Α.Υ.Ε.Μ.), με σκοπό την αντιμετώπιση των επισιτιστικών προβλημάτων στην περιοχή της Μακεδονίας, το συντονισμό και την ενιαία ρύθμιση των επισιτιστικών δραστηριοτήτων στο χώρο της Μακεδονίας, η οποία και διατηρήθηκε μέχρι το τέλος της Κατοχής. Πριν από τη σύστασή της αποφασίστηκε οικονομικός έλεγχος με σκοπό την εκκαθάριση της Γενικής Διεύθυνσης, η οποία αποκάλυψε πλήθος ατασθαλιών στα ταμεία και στις αποθήκες τροφίμων και ότι μεγάλες ποσότητες αυτών που είχαν κατάσχει οι Γερμανοί, είχαν παραχωρηθεί σε ιδιώτες κατά κανόνα εύπορους συνεργάτες των Γερμανών, ενώ ο Νικόλαος Χέρτουρας που είχε τοποθετηθεί από το Βασίλειο Σιμωνίδη, γενικό διοικητή Μακεδονίας, ως γενικός διευθυντής της υπηρεσίας, αποσπασμένος από την αντίστοιχη θέση στο Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο, καρπωνόταν δημόσιους πόρους και επισιτιστικά αποθέματα.¹²⁸ Η οργάνωση των κρατικών φορέων ήταν αργή και σταδιακή και με κύριο πρόβλημα τις οικονομικές απάτες και ατασθαλίες των ανθρώπων που εμπλέκονταν.

---

¹²⁶ Παπαδοπούλου, ό.π., σ. 157.

¹²⁷ «Συνίσταται ανεξάρτητος Γενική Διεύθυνσις Επισιτιστικών και οικονομικών αναγκών με συμμετοχή των γερμανικών στρατιωτικών αρχών Θεσσαλονίκης. Η μεταφορά και διανομή των προϊόντων», Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 29 Νοεμ. 1941, «Η ανασυγκρότησις της Διεύθυνσης Επισιτισμού», ό.π., 3 Δεκ. 1941 ό.π., 8, 9 Μαΐου 1942.

¹²⁸ Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων... ό.π.*, σ. 371 - 383.

Οι δύο κύριοι τομείς δραστηριότητας της νέας υπηρεσίας ήταν ο τομέας του εφοδιασμού και αυτός των διανομών. Η πρώτη υπηρεσία, του εφοδιασμού, φρόντιζε για την εξασφάλιση των αναγκαίων αγαθών και για τη διατροφή του πληθυσμού, έργο ιδιαίτερα δύσκολο λόγω της χαμηλής παραγωγής, των επιτάξεων, των δυσκολιών στις μεταφορές και της απόκρυψης προϊόντων και των απωλειών στις ενδιάμεσες διαδρομές μέχρι τη διανομή· και δεν είμαστε βέβαιοι αν η προηγούμενη εκκαθάριση έδειχνε ότι γινόταν προσπάθεια από μερίδα των αρχών να λειτουργήσει ο μηχανισμός ή απλώς ότι κάποιοι άλλοι ήθελαν να βρεθούν κοντά στα αποθέματα τροφίμων. Ο τομέας διανομής οργάνωνε το σύστημα των δελτίων, τις περιστασιακές απευθείας διανομές αγαθών στον πληθυσμό, το σύστημα των λαϊκών συσσιτίων αλλά και τις ειδικές χορηγήσεις που αφορούσαν την τροφοδοσία των δυνάμεων κατοχής, της γερμανικής παροικίας, ορισμένων Ελλήνων που είχαν άμεση σχέση με αυτούς, αλλά και τους εργαζόμενους σε γερμανικά έργα και υπηρεσίες.¹²⁹ Σε απόφαση του τμήματος επισιτισμού της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος σημειωνόταν ότι στα συσσίτια (Γραφείο Υπηρεσιών των Διεθνών Συσσιτίων) θα εργάζονταν αποσπασμένοι δημόσιοι υπάλληλοι και θα είχαν πρόσθετη αμοιβή αναλόγως με την υπηρεσία που θα προσφέρανε.¹³⁰

Οι κύριες πηγές εξασφάλισης των ποσοτήτων που προορίζονταν για τον αστικό πληθυσμό σύμφωνα με τα αρχεία Α.Υ.Ε. ήταν η ειδική φορολογία σε είδος, που επιβλήθηκε στην αγροτική, κτηνοτροφική, αλιευτική και βιομηχανική παραγωγή υπέρ του επισιτισμού του αστικού πληθυσμού, ένα ειδικό παρακράτημα 10 – 15% που επιβλήθηκε σε κάθε εμπορική ανταλλαγή, μεταφορά προϊόντος ή εισαγωγή πρώτων υλών, οι κατασχέσεις τροφίμων ή τα πρόστιμα που η υπηρεσία επέβαλε σε περιπτώσεις αγορανομικών παραβάσεων, οι κατά καιρούς χορηγήσεις τροφίμων από την Α.Τ.Ε. και τέλος οι εισαγωγές τροφίμων από το εξωτερικό.¹³¹

---

¹²⁹ Παπαδοπούλου, ό.π., σ. 160 - 164. Επίσης, «Το διάταγμα περί ιδρύσεως Αυτονόμου Υπηρεσίας Επισιτισμού», εφ. *Απογευματινή*, 15 Ιουνίου 1942. Το σημαντικό ρόλο της Γενικής Διεύθυνσης Επισιτισμού τον διακρίνουμε και σημειολογικά, όταν το διάστημα αυτό μεταφέρθηκε σε κεντρικό κτίριο της πόλης, στην πρώην Τράπεζα Ανατολής, στην οδό Τσιμισκή. Ιδιωτική συλλογή κ. Γιώργου Λεοντιάδη, Τμήμα Αρχείου Ταμείου Παρακαταθηκών και Δανείων, Αλληλογραφία με την Επιτροπή Διανομών, έγγραφο για την έκδοση διατακτικών, 5 Ιουνίου 1944.

¹³⁰ Αρχείο Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος, Δ38, φ. 1, υποφ. 1, Μαθητικά συσσίτια.

¹³¹ Παπαδοπούλου, ό.π., σ. 160 - 164.

Με απόφαση των κατά τόπους γερμανών φρουράρχων αποφασίστηκε τα δελτία, οικογενειακά και ατομικά, να διατηρηθούν για όλα τα είδη που ίσχυαν τον καιρό του πολέμου, ενώ τα υπόλοιπα θα πωλούνταν ελεύθερα.¹³² Για τον εφοδιασμό του πληθυσμού με δελτία τροφίμων θα ακολουθούσαν τρία στάδια. Πρώτα θα γινόταν διανομή υπεύθυνων δηλώσεων στα αστυνομικά τμήματα, όπου αντιστοιχούσαν συγκεκριμένα ψηφία. Θα ακολουθούσε συγκέντρωση των δηλώσεων στα ίδια αστυνομικά τμήματα από τις αρχές και τέλος λήψη των δελτίων τροφίμου και άρτου από το κοινό ύστερα από ειδοποίηση μέσω του Τύπου και του ραδιόφωνου. Στις υπεύθυνες δηλώσεις αναγράφονταν ο αρχηγός της οικογένειας, τα μέλη αλλά και όσοι συνέτρωγαν κάτω από την ίδια στέγη.¹³³ Οι οδηγίες ήταν ιδιαίτερα αναλυτικές και περιλάμβαναν όλες τις περιπτώσεις σιτιζομένων. Το κοινό σίγουρα ανταποκρίθηκε και πρέπει να υπήρχαν και ψευδείς δηλώσεις ενδεχομένως για περισσότερα άτομα καθώς λίγους μήνες αργότερα ανακοινώθηκε ότι τα δελτία θα εκδίδονταν σύμφωνα με το δελτίο ταυτότητας, γεγονός που δείχνει μια προσπάθεια μεγαλύτερου ελέγχου εκ μέρους των αρχών ως προς την ταυτοποίηση των προσώπων και την ακρίβεια των στοιχείων.¹³⁴

Παράλληλα ο τομέας διανομής ανακοίνωνε και τις περιστασιακές διανομές τροφίμων και άλλων ειδών.¹³⁵

Στα λαϊκά συσσίτια, το χειμώνα και την άνοιξη του 1941/42 ο αριθμός των σιτιζομένων κυμάνθηκε από 70 ως 130 χιλιάδες σε ένα σύνολο 260.000 κατοίκων.¹³⁶

---

¹³² «Τα λαμβανόμενα υπό της Κυβερνήσεως μέτρα. Η αντιμετώπιση του προβλήματος του επισιτισμού», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 12 Μαΐου 1941.

¹³³ «Προς εφαρμογή του Δελτίου Τροφίμων. Οδηγία προς το κοινόν», εφημ. *Ν. Ευρώπη*, 25 Ιουνίου 1941.

¹³⁴ «Τα νέα δελτία θα εκδοθούν επί τη βάση του δελτίου ταυτότητας», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 15 Οκτωβρίου 1941. «Τα νέα δελτία άρτου με τα δελτία ταυτότητας», *ό.π.*

¹³⁵ «Η διανομή σάπωνος», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 20 Σεπτ. 1941, «Θα διανεμηθή άρτος σήμερα και αύριον», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 18 Απρ. 1942.

¹³⁶ Βλ. Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 10 Απριλίου, 8, 9 Μαΐου 1942, 24 Απριλίου 1943, εφ. *Απογευματινή*, 28 Μαρτίου 1943. Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 164 - 165. Τα αριθμητικά στοιχεία από τις παραπάνω πηγές ταυτίζονται με εκείνα που δίνουν οι γερμανικές πηγές. Δεκέμβριος 1941 80.000 άτομα, MA, RW 40/160, Bfh. Saloniki – Agais, VS Slg.2s. geh. Dr. M/Sz., Br. B. Nr. 284/41., geh. 3 Δεκεμβρίου 1941. Ιανουάριος 1942, 110.000 άτομα, MA, RW 40/161, Bfh. Saloniki – Agais, VW Slg.2s. geh. Dr. M/Sz., Br. B. Nr. 307/42., geh. 1 Φεβρουαρίου 1941. Φεβρουάριος 1942 130.000, MA, RW 40/161, Bfh. Saloniki – Agais, VW Slg.2s. H/St, Br. B. Nr. 320/42., geh. 1 Μαρτίου 1942.

Τα αριθμητικά στοιχεία της *Νέας Ευρώπης* και της *Απογευματινής* ενδεχομένως να μην είναι αξιόπιστα και να επιδιώκουν να παρουσιάσουν μια εικόνα ικανοποιητικής αντιμετώπισης του προβλήματος της πείνας. Το γεγονός, όμως, ότι ταυτίζονταν με στοιχεία των αναφορών της γερμανικής διοίκησης, που προορίζονταν για εσωτερικές συνεννοήσεις των γερμανικών αρχών Κατοχής – και ήταν αρκετά ακριβή επειδή ήθελαν να επιτύχουν παροχές για το γερμανικό στρατό της Θεσσαλονίκης από την κεντρική διοίκηση –, συνηγορεί ότι πρέπει να ήταν κοντά στην πραγματικότητα. Από το 1943, ο παραπάνω αριθμός μειώθηκε στους 24.100 σιτιζόμενους, εξαιτίας της ανάπτυξης του συστήματος των δελτίων τροφίμων, της ανάπτυξης και άλλων μηχανισμών προμήθεια τροφίμων και βέβαια της άφιξης τροφίμων από το εξωτερικό.

Χαρακτηριστική είναι η αναφορά στις δραστηριότητες του Ερυθρού Σταυρού στην περιοχή του Χαριλάου, όπου «Ρώσοι εμικρέδες»,¹³⁷ όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Ιωάννου, Σέρβοι, Αρμένιοι,¹³⁸ ομάδες Τσιγγάνων, που κατέβαιναν από την Τούμπα, και Έλληνες συναντιόνταν και αναμειγνύονταν στις ουρές των συσσιτίων.

Το Ε.Κ.Θ. της εποχής εγκαινίαζε συσσίτια εργαζομένων,¹³⁹ εν μέσω πανηγυρισμών εκ μέρους του φιλοαξονικού Τύπου, καθώς ο επισιτισμός ήταν ένα πρόσφορο πεδίο άσκησης προπαγάνδας και το Ε.Κ.Θ. αποτελούσε μέχρι το 1942 που το Ε.Ε.Α.Μ. άρχισε να αυξάνει την επιρροή του στους εργασιακούς χώρους, έναν «επίσημο συνδικαλιστικό θεσμό», ο οποίος βρισκόταν στον ίδιο συνασπισμό εξουσίας με τις κυβερνητικές δυνάμεις.

Στις τραπεζαρίες των Κατηχητικών για φοιτητές, οι σιτιζόμενοι άκουγαν κατήχηση και έψαλλαν τροπάρια, ενώ το 1943 όλοι οι νεογραμμένοι υποχρεώθηκαν να απαντήσουν ανώνυμα σε ερωτήσεις σχετικά με τα χριστιανικά ιδεώδη τους και

---

¹³⁷ Πιθανότατα αναφέρεται στους Έλληνες της Σοβιετικής Ένωσης, ιδιαίτερα της Αμπχαζίας που ήρθαν στην Ελλάδα μετά το 1924. Ι. Κ. Χασιώτης, «Οι Αρμένιοι της Ελλάδας: ιστορία, οργάνωση, ιδεολογία, κοινωνική ενσωμάτωση», *Ιστορ* 8, 1995, σ. 90. Πρβλ. Ι. Κ. Χασιώτης, *Η Αρμενική Κοινότητα Θεσσαλονίκης – The Armenian Community of Thessaloniki*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005.

¹³⁸ Η Θεσσαλονίκη λίγο πριν από την Κατοχή είχε περίπου 6.000 Αρμένιους. Βλ. Χασιώτης, «Οι Αρμένιοι της Ελλάδας...», *ό.π.*, σ. 92.

¹³⁹ «Τα εγκαίνια του συσσιτίου των καπνεργατών και καπνεργατριών. Θα χορηγηθύν τροφήν εις 50.000 άτομα», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 17 Μαρτίου 1942.

στη συνέχεια αποκλείστηκαν από το συσσίτιο με την αιτιολογία ότι οι αρμόδιες υπηρεσίες έπαψαν να χορηγούν γι' αυτούς τρόφιμα.¹⁴⁰

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι οι παραδοσιακοί φορείς αρωγής προς τους απόρους της πόλης, τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της πόλης και οι συλλογικότητές τους, η Εκκλησία, αλλά και το Ε.Κ.Θ. σε συνεργασία με την Α.Υ.Ε. προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν την κρίση, άλλοι για λόγους ανθρωπισμού, άλλοι για λόγους προπαγάνδας, κάποιοι για να βρίσκονται κοντά στα αποθέματα τροφίμων και να επωφελούνται και οι ίδιοι, πολλοί για όλους τους παραπάνω λόγους μαζί. Ένα πλήθος ανθρώπων απασχολήθηκε με την οργάνωση και την ομαλή διεκπεραίωση των συσσιτίων και πολύ περισσότεροι έκαναν χρήση των ευεργετημάτων τους. Τα λαϊκά συσσίτια, ιδιαίτερα το χειμώνα του 1941 - 1942, ήταν ένας χώρος συνάντησης κοινωνικών τάξεων και εθνοτήτων, καθώς περίπου το 1/3 και περισσότερο του πληθυσμού της πόλης σύχναζε εκεί.

5.5.2.2 Συλλογική οργάνωση και διεκδικήσεις

Στη συλλογική οργάνωση κατέφυγαν πολλές κοινωνικές ομάδες, προκειμένου να βρίσκουν ευκολότερα τρόφιμα παρακάμπτοντας την κερδοσκοπία και τη μαύρη αγορά.

Οι πρόσφυγες από Αν. Μακεδονία και Θράκη, γύρω στις 70.000 – 75.000 σύμφωνα με τα στοιχεία της Α.Υ.Ε., κατάφεραν να υπαχθούν στις ειδικές διανομές της, ύστερα από έντονες πιέσεις μέσω των συλλόγων τους προς τις ελληνικές και γερμανικές αρχές. Το 1943 περίπου 26.000 πρόσφυγες εξακολουθούσαν να έχουν ως μόνιμη πηγή τροφίμων τα προσφυγικά συσσίτια. Τέτοια υπήρχαν στην Αγία Τριάδα και στην οδό Κασσάνδρου.¹⁴¹ Τα συσσίτια των προσφύγων είχαν περισσότερο κλειστό χαρακτήρα καθώς τους αφορούσαν αποκλειστικά.

Στο πανεπιστήμιο η Φοιτητική Λέσχη οργάνωσε συσσίτιο από τις 5 Ιουλίου 1941. Ήταν ένα ιδιόρρυθμο νομικό πρόσωπο που ξεκίνησε ως συμπληρωματικό της Συγκλήτου, με διευθυντή και υπαλλήλους και με πρωτεργάτες στελέχη της Ο.Κ.Ν.Ε.¹⁴² κατέληξε αυτοδιοικούμενο όργανο των σπουδαστών έχοντας 12μελές

---

¹⁴⁰ Καφταντζής, *Το πανεπιστήμιο... ό.π.*, σ. 68, 69.

¹⁴¹ Καφταντζής, *Το πανεπιστήμιο... ό.π.*, σ. 67 - 69.

¹⁴² Λευτέρης Ελευθερίου, *Το Πολυτεχνείο και η Ε.Π.Ο.Ν. Θεσσαλονίκης στην εθνική αντίσταση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992, σ. 58.

συμβούλιο από φοιτητές, οι οποίοι εκλέγονταν με κανονικές εκλογές. Η αλλαγή αυτή της θεσμικής κατάστασης της Φοιτητικής Λέσχης αποδεικνύει την πολιτική συνειδητοποίηση μέσα από τα προβλήματα που προκαλούσε η Κατοχή. Οι φοιτητές με επικεφαλής τη Φοιτητική Επιτροπή Λέσχης και την Επιτροπή Προνοίας Φοιτητών κατάφεραν να εξασφαλίζουν ένα στοιχειώδες μεσημεριανό συσσίτιο με διαβήματα, υπομνήματα, παρακλήσεις, διαμαρτυρίες προς τις γερμανικές και ελληνικές αρχές, τη Μητρόπολη, την Πρυτανεία, τον Ερυθρό Σταυρό. Περίμεναν σιωπηλοί στη μακριά ουρά με τα δελτία σιτίσεως και τα κονσερβοκούτια στο χέρι, για να φάνε νερόβραστο σπανάκι, λαχανίδες, λαθούρι, χαρούπια, σταφίδες, κουρκούτι, μπουλγούρι και πότε πότε «κρέας όνου».¹⁴³

Συσσίτια οργάνωναν και οι προμηθευτικοί συνεταιρισμοί των δημόσιων υπαλλήλων. Η ιδιαίτερη σημασία τους βρίσκεται στο γεγονός ότι μαρτυρούν την ως ένα βαθμό αναδιοργάνωση του δημοσιοϋπαλληλικού κινήματος του Μεσοπολέμου. Ανάμεσά τους, αυτοί των δασκάλων μέσης εκπαίδευσης, των υπαλλήλων του Υπουργείου Γεωργίας, των δικαστικών υπαλλήλων, των τριατατικών, των υπαλλήλων κτηματικού γραφείου Θεσσαλονίκης, των ταμειακών, τελωνειακών, οικονομικών εφοριών, του Ταμείου Παρακαταθηκών και Δανείων. Σε σχετικό έγγραφο σημειωνόταν με χαρακτηριστικό τρόπο ποιο ήταν το έργο της επιτροπής ελέγχου αυτών των συσσιτίων: «[...] να παρακολουθή τα τρόφιμα που θα βγαίνουν από την αποθήκη ως την ώρα που μαγειρευόμενα πλέον διανέμονται, θα έχη υπ' όψει την εντολή του Λογιστηρίου της εστίας διά το ποσόν που πρόκειται να διατεθή διά την παρασκευήν του συσσιτίου [...] το προσωπικό θα ζυγίξη τα τρόφιμα και θα παρακολουθεί να ρίπτονται όλα στα καζάνια, θα παρακολουθή τη διανομή, θα συντάσσει τα πρακτικά για την τακτική ζύγιση, παραλαβή και παρασκευή συσσιτίου. Κάθε παράπονο θα το εξετάζη και θα λαμβάνη θέση επ' αυτού».¹⁴⁴ Τα συσσίτια αυτά χαρακτηρίζονταν από την τάξη και την τυπικότητα των δημόσιων υπηρεσιών.

---

¹⁴³ Καφτανζής, *Το πανεπιστήμιο... ό.π.*, σ. 55, 67

¹⁴⁴ Ιδιωτική συλλογή κ. Γιώργου Λεοντιάδη, Τμήμα Αρχείου Ταμείου Παρακαταθηκών και Δανείων, έγγραφο της Ένωσης Προμηθευτικών και Καταναλωτικών Συνεταιρισμών Θεσσαλονίκης προς όλους τους συνεταιρισμούς δημοσίων υπαλλήλων Θεσσαλονίκης, για σύσταση επιτροπής που θα ελέγχει τη διανομή των τροφίμων μέχρι την ώρα που θα μαγειρεύονται, 31 Αυγ. 1944.

Σε τμήμα του αρχείου του Ταμείου Παρακαταθηκών και Δανείων για την οργάνωση του δικού του συσσιτίου, συναντάμε και ένα έγγραφο που αναφέρει ποια άλλα συσσίτια συνεταιρισμών είχαν οργανωθεί στην πόλη.

Από το 1942 και το 1943 ιδιαίτερη βοήθεια για τον επισιτισμό των πληθυσμών πρόσφερε το Ε.Α.Μ. μέσω των τοπικών επιτροπών και της Εθνικής Αλληλεγγύης.¹⁴⁵

Ο επισιτισμός της μεγάλης μάζας των δημοσίων υπαλλήλων, των στρατιωτικών και των εργατοϋπαλλήλων της Θεσσαλονίκης, που αντιπροσώπευαν τα 2/3 του συνολικού πληθυσμού επιδιώχθηκε τόσο μέσα από τη δραστηριότητα της Α.Υ.Ε.Μ. όσο και από πρωτοβουλίες των συλλογικών τους οργανώσεων.

Οι φορείς όλων των παραπάνω συσσιτίων περισσότερο διεκδικούσαν από τις ελληνικές και γερμανικές αρχές και ασκούσαν κοινωνική πίεση.

5.5.2.3. Επισιτισμός και βουλγαρική προπαγάνδα

Η Βουλγαρική Λέσχη για τον προσεταιρισμό των κατοίκων της Θεσσαλονίκης στη βουλγαρική ιδέα διένειμε δωρεάν ή σε πολύ χαμηλές τιμές τρόφιμα και διάφορα άλλα είδη, τα οποία προμηθευόταν από τη Βουλγαρία. Από τον Απρίλιο του 1942 ανέφερε ότι μόνο τα μέλη της θα έπαιρναν τρόφιμα και άλλα είδη πρώτης ανάγκης, που σήμαινε ότι έπρεπε να πάρει κάποιος τη βουλγαρική υπηκοότητα, για να γίνει μέλος.¹⁴⁶ Σύμφωνα με αναφορές της κατοχικής υπηρεσίας του Κέντρου Αλλοδαπών του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, τον Οκτώβριο του 1942 τα μέλη της Λέσχης ήταν 14.149 και μέχρι τον Απρίλιο του 1944 έφτασαν να είναι 18.426. Αν τα στοιχεία είναι ακριβή η αύξηση των μελών της Λέσχης είναι μικρή αναλογικά προς τις ποικίλες προσπάθειες και τις μεγάλες δαπάνες στις οποίες είχε υποβληθεί η βουλγαρική προπαγάνδα για την προσέλκυσή τους αν μάλιστα

---

¹⁴⁵ Angeliki Laiou - Thomadakis, «The politics of hunger: Economic aid to Greece, 1943 - 1945», *Journal of the Hellenic Diaspora*, Summer 1980, σ. 29.

¹⁴⁶ Η «Βουλγαρική Λέσχη» ή «Λέσχη Βουλγάρων Θεσσαλονικέων» εμφανίστηκε στη Θεσσαλονίκη τον Απρίλιο του 1941, λίγες μέρες μετά την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων στην πόλη. Στεγάστηκε στο κτίριο της οδού Κομνηνών 6. Κύριος σκοπός της λέσχης ήταν η διενέργεια προπαγάνδας στους σλαβόφωνους κατοίκους της Μακεδονίας που σύμφωνα με τις στατιστικές του 1940 ανέρχονταν στους 94.509, και ο προσηλυτισμός όσο το δυνατόν μεγαλύτερου αριθμού κατοίκων στη βουλγαρική ιδέα, ώστε να μπορέσει η Βουλγαρία την κατάλληλη στιγμή να διεκδικήσει τη Μακεδονία. Η Λέσχη ύστερα από αίτημά της αναγνωρίστηκε από τη γερμανική διοίκηση και για να πετύχει τους σκοπούς της χρησιμοποίησε κάθε μέσο παρέχοντας κυρίως οικονομική ενίσχυση στα μέλη της, τρόφιμα και άλλες διευκολύνσεις. Καρδάρας Χρήστος, *Η βουλγαρική προπαγάνδα στη γερμανοκρατούμενη Μακεδονία. Βουλγαρική Λέσχη Θεσσαλονίκης (1941 - 1944)*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1997.ό.π., σ. 21, 27, 85. Καφταντζής, *Το Πανεπιστήμιο... ό.π.*, σ. 69.

ληφθεί υπόψη ότι τα άτομα αυτά δεν προέρχονταν μόνο από τη Θεσσαλονίκη αλλά και από όλες τις επαρχίες της Δυτικής Μακεδονίας.¹⁴⁷ Στο ότι η απήχηση της βουλγαρικής προπαγάνδας στους κατοίκους της πόλης δεν ήταν μεγάλη συμφωνούν και κάποιες μαρτυρίες για την εποχή.¹⁴⁸ Πολλοί από τους ανθρώπους αυτούς που γράφονταν στη Λέσχη για να εξασφαλίσουν παροχές τροφίμων και ειδών για τις οικογένειές τους, αργότερα μετανοούσαν και δήλωναν τη μεταστροφή τους προς τις ελληνικές αρχές με επίσημα έγγραφα.¹⁴⁹ Οι βουλγαρικές πηγές της εποχής κάνουν λόγο για 80.000 εγγεγραμμένα μέλη στη Λέσχη, με στόχο πιθανότατα να παρουσιάσουν ως μέλη της το συνολικό αριθμό των Βουλγάρων της Μακεδονίας, που παρουσίαζαν οι στατιστικές του Μεσοπολέμου, όπου αναφέρουν για το 1940, 94.509 Σλαβομακεδόνες.¹⁵⁰

5.5.2.4 Παιδικά συσσίτια και μέριμνα επισιτισμού

Η οργάνωση παιδικών συσσιτίων ήταν ένας τομέας μεγάλης προσφοράς αλλά και πολλών ιδιαιτεροτήτων.

Ο επισιτισμός των παιδιών έγινε ένα από τα πεδία ανάδειξης και πάλι της διαχωριστικής γραμμής ανάμεσα σε Έλληνες και Εβραίους, καθώς ο Ερυθρός Σταυρός Θεσσαλονίκης ήταν και ο μόνος φορέας που βοήθησε τα παιδικά συσσίτια της Ισραηλιτικής Κοινότητας, τα οποία οργάνωσε από τους πρώτους μήνες του 1942. Ύστερα από την πρωτοβουλία επιφανών μελών της, ανασυστήθηκε η Ματανώθ, η παλαιά οργάνωση παιδικών συσσιτίων, η οποία στηρίχτηκε στις συνεισφορές των ευπόρων της κοινότητας και στη βοήθεια του Ερυθρού Σταυρού. Τα 200 παιδιά των αρχών του 1942 είχαν φτάσει τις 2.000 τον Απρίλιο του 1942.¹⁵¹

Τα συσσίτια του Εργατοϋπαλληλικού Κέντρου για τα παιδιά των εργαζομένων, με ημερήσιο συσσίτιο πατάτες, αβγά, σύκα και ψωμί εγκαινιάστηκαν τον Ιούνιο του 1942 παρουσία αρκετών επισήμων από τη Γενική Διοίκηση, την αστυνομική διοίκηση, και το Ερυθρό Σταυρό και δείχνουν ότι τα συσσίτια γίνονταν

---

¹⁴⁷ Χρήστος Δ. Καρδάρης, *ό.π.*, 57 - 61.

¹⁴⁸ Μήτσου - Θεοδορίδου, *Αναμνήσεις και βιώματα*, Μέλισσα, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 13.

¹⁴⁹ Καρδάρης, *ό.π.*, σ. 57 - 61.

¹⁵⁰ *Ο.π.*, σ. 60.

¹⁵¹ Γιομτώβ Γιακοέλ, *Απομνημονεύματα 1941 - 1943* (εισ. - επιμ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου), Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 50 - 51.

αντικείμενο προπαγάνδας εκ μέρους των γερμανικών και ελληνικών αρχών και προβολής τους.¹⁵²

Ο νεοϊδρυθείς Δήμος Καλαμαριάς σύστησε Επιτροπή Παιδικών Συσσιτίων όπου καθημερινά δινόταν τροφή σε 1.500 παιδιά οικογενειών του Δήμου Καλαμαριάς.¹⁵³

Από την Εκκλησία ιδρύθηκε ο οργανισμός Εθνική Οργάνωση Χριστιανικής Αλληλεγγύης (Ε.Ο.Χ.Α.) που διέθετε ενοριακούς τομείς για την άσκηση της κοινωφελούς δράσης του και συνεργαζόταν με τα κατηχητικά σχολεία της «Ζωής» – της χριστιανικής αδελφότητας που είχε εμφανιστεί στις αρχές του αιώνα και είχε οργανώσει τους κύκλους των κατηχητικών – και τις χριστιανικές ενώσεις, για το συντονισμό παιδικών συσσιτίων από το χειμώνα του 1942, αρχικά στο κέντρο της πόλης και σταδιακά σε όλες τις ενορίες. Συντονίστηκαν από την Εκκλησία με την προσωπική δραστηριοποίηση του Μητροπολίτη Γενναδίου¹⁵⁴ και του ιερέα Λεωνίδα Παρασκευόπουλου και στεγάζονταν στο χώρο των κατηχητικών, σε ένα διάφορο κτίριο της Φιλοπτώχου Αδελφότητας επί της Αγίας Σοφίας.¹⁵⁵ Σε αντίθεση με τα κριτήρια επιλογής των φοιτητών στα συσσίτια των κατηχητικών, που διαμορφώθηκαν ενώ προχωρούσε η πολιτική πόλωση, για την επιλογή των παιδιών, δεν υπάρχουν εμφανή στοιχεία ότι υπήρχαν κριτήρια. Όπως προκύπτει από μαρτυρίες από ανθρώπους των εκκλησιαστικών κύκλων,¹⁵⁶ για τις οποίες είμαστε επιφυλακτικοί ως προς την αντικειμενικότητά τους, όσο και από τον ίδιο τον αριθμό των σιτιζόμενων παιδιών,¹⁵⁷ φαίνεται ότι τα περισσότερα παιδιά, μεσοαστικών αλλά και κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, μπορούσαν να σιτιστούν σε αυτά ανεξάρτητα από πολιτικές πεποιθήσεις της οικογένειας.

---

¹⁵² Εφ. *Απογευματινή*, 22 Ιουνίου 1942.

¹⁵³ Δορδανάς και Τσιρώνης, «Η Καλαμαριά την περίοδο 1940 - 1945. Τα χρόνια του Πολέμου, της Κατοχής και της Απελευθέρωσης», Ι.Α.Π.Ε. Δήμου Καλαμαριάς, *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία 1940 – 1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία* (επιμ. Ιωαννίδου Ελένη, Τσιρώνης Θεοδόσης), ILP Productions, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 21.

¹⁵⁴ Βλ. σχετικά Καραγιάννης, *Η εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο, Προσκήνιο*, Αθήνα 2001, σ. 106. Επίσης σχετικά με τα κατηχητικά και το Λεωνίδα Παρασκευόπουλο βλ. Φανή Μήτσου - Θεοδωρίδου, *Λεωνίδα...ό.π.*, σ. 28. Επίσης Δορδανάς και Τσιρώνης, *ό.π.*, σ. 21.

¹⁵⁵ Συνέντευξη του κ. Σωκράτη Σταυρίδη στον κ. Δημήτη Μπέλλο, 17 Νοεμβρίου 2003. Επίσης Φανή Θεοδωρίδου, *Ολυμπιονίκες του πνεύματος*, Μέλισσα, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 5 - 12

¹⁵⁶ Θεοδωρίδου, *Ολυμπιονίκες... ό.π.*, σ. 5 - 12.

¹⁵⁷ Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 165.

Η ιδιωτική πρωτοβουλία χωρίς καμιά κρατική ενίσχυση, κατάφερε να συντηρεί 20 εστίες παιδικών συσσιτίων, ανάμεσα τις οποίες πέντε του Ερυθρού Σταυρού, που οργάνωνε συσσίτια τόσο στο κέντρο όσο και στις συνοικίες, τέσσερις του Εμποροβιομηχανικού Επιμελητηρίου, τέσσερις των Καπνεμπόρων, δύο των Ναυτικών Σωματείων, δύο «οργανωθέντα από κυρίας», ένα του Κατηχητικού Συλλόγου.¹⁵⁸

Γενικότερα τα παιδικά συσσίτια ξεκίνησαν με πρωτοβουλία του Ερυθρού Σταυρού, μαζικών φορέων της πόλης, όπως το Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο, η Τεκτονική Στοά, οι Ναυτικοί Όμιλοι, ο Σύλλογος Καπνεμπόρων, η Ε.Ο.Χ.Α., η Χ.Ε.Ν., η Χ.Α.Ν., το Άσυλο του Παιδιού, το Παπάφειο Ορφανοτροφείο. Τα συσσίτια αυτά εφοδιάζονταν τόσο από τις προσπάθειες των ίδιων των φορέων, από τις δωρεές επαγγελματιών ενώσεων, από τα τρόφιμα που συγκέντρωνε για παιδιά το Λύκειο Ελληνίδων και από την Α.Υ.Ε.Μ.¹⁵⁹ Παρατηρούμε ότι πρόκειται για τους ίδιους παραδοσιακούς φορείς αρωγής όπως τους ονομάσαμε παραπάνω, που είχαν πάρει πρωτοβουλία και για τα λαϊκά συσσίτια: τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και τις συσσωματώσεις τους, όλες εκείνες τις οργανώσεις που δρούσαν στη Θεσσαλονίκη από τον ερχομό των προσφύγων του 1922, την Εκκλησία, το Εργατοϋπαλληλικό κέντρο, τον Ερυθρό Σταυρό, με κίνητρα σίγουρα ανθρωπιστικά αλλά και προπαγάνδας και ατομικών συμφερόντων.

Από το 1943, η παράνομη αντιστασιακή Ε.Π.Ο.Ν. με το νόμιμο σωματείο του Ο.Ψ.Υ.Π. («Οργανισμός Ψυχαγωγίας Υγείας Παιδιού») έδρασε στον τομέα της πρόνοιας και των παιδικών συσσιτίων και προσπάθησε να διαφοροποιηθεί κομίζοντας νέες ιδέες για την ανάγκη ψυχαγωγίας των παιδιών. Ο Ο.Ψ.Υ.Π. δημιουργήθηκε με πρωτοβουλία στελεχών και μελών της Ε.Π.Ο.Ν. Μέχρι τη

---

¹⁵⁸ Κ.Ι.Θ., Γενικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, 1942, φακ. 1, υποφ. 5, *Επισιτισμός της πόλης. Αλληλογραφία με Ερυθρό Σταυρό.*

¹⁵⁹ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 6, 8 Ιαν., 3, 8, 12, 15 Μαρτίου, 1, 3, 5, 7, 16 Μαΐου 1942. «Μεγάλοι δωρεά των καπνεμπόρων διά τα παιδικά συσσίτια. 12.214.500 δρχ. απέφερε ο έρανος του Συλλόγου καπνεμπόρων προς ίδρυσιν παιδιών συσσιτίων εις α ήδη σιτίζονται 2.000 άπορα παιδιά, ενίσχυσιν των εξ Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης προσφύγων ως και διαφόρων φιλανθρωπικών ιδρυμάτων της πόλεως μας», εφ. *Απογευματινή*, 11 Μαΐου 1942, «Από της Τετάρτης θα αρχίσει η παροχή συσσιτίου στα παιδάκια από ηλικίας 2 μέχρι 4 ετών» εφ. *Απογευματινή*, 20 Μαρτίου 1943.

δημιουργία του, η Ε.Π.Ο.Ν.¹⁶⁰ συνεργαζόταν με τις χριστιανικές οργανώσεις στις συνοικίες, όπως το Διοικητήριο και την Τούμπα. Στη συνέχεια για να βελτιώσει τη μαζική δραστηριότητα και για να ικανοποιήσει τις ανάγκες των παιδιών τόσο ως προς τα συσσίτια όσο και ως προς την ψυχαγωγία των παιδιών ίδρυσε τον Ο.Ψ.Υ.Π.. Σε διάκριση από τον Ε.Ο.Π. δημιουργήθηκε με καταστατικό εγκεκριμένο από τις δικαστικές αρχές με πρόεδρο του διοικητικού συμβουλίου τον καθηγητή του πανεπιστημίου Αντώνη Σιγάλα, που δεν ήταν οργανωμένος στο Κ.Κ.Ε. και μέλη του διανοούμενους άντρες και γυναίκες. Ο Οργανισμός μετά την έγκριση του καταστατικού του συνδέθηκε με όλες τις επιμέρους οργανώσεις κοινωνικής πρόνοιας και άρχισε τη δράση του δημιουργώντας ακόμη και κουκλοθέατρο και «εβδομάδα του παιδιού». Στην πραγματικότητα προλείανε το έδαφος για τη δημιουργία λαϊκών επιτροπών των συνοικιών της Θεσσαλονίκης το καλοκαίρι του 1944.¹⁶¹

Στα παιδικά συσσίτια τράφηκαν από 15 ως 37 χιλιάδες παιδιά, ενώ άλλα 7 - 8,5 χιλιάδες παιδιά βρήκαν τροφή σε εκείνα των κατηχητικών. Οι αριθμοί αυτοί είναι ενδεικτικοί για τον καθοριστικό ρόλο που έπαιξε ο θεσμός σε όλο το διάστημα της Κατοχής και ιδιαίτερα το δύσκολο χειμώνα του 1941 - 1942.¹⁶²

Επιπλέον ένα ποσοστό παιδιών από τη Θεσσαλονίκη έφυγε οργανωμένα σε αγροτικές περιοχές της Μακεδονίας για να σωθεί από την πείνα. Η Εύξεινος Λέσχη Θεσσαλονίκης σε συνεργασία με τον Ερυθρό Σταυρό απέστειλε στην περιφέρεια της Πτολεμαΐδας 113 παιδιά σε δύο αποστολές την άνοιξη του 1942. Το χωριό Μεσσιανό Γιαννιτσών φιλοξένησε επίσης 33 παιδιά από την Καλαμαριά. Τα παιδιά φιλοξενήθηκαν σε προσφυγικές οικογένειες από τον Πόντο με την κοινή καταγωγή να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην επίδειξη αλληλεγγύης προς αυτά.¹⁶³ Η προσπάθεια του Ερυθρού Σταυρού δεν αφορούσε μόνο στα παιδιά της Καλαμαριάς

---

¹⁶⁰ Για την Ε.Π.Ο.Ν. βλ. Πέτρος Ανταίος, *Συμβολή στην ιστορία της ΕΠΟΝ*, Καστανιώτης Αθήνα 1977 - 1979, τ. ΑΙ - ΑΙΙ, επίσης Δημήτρης Δημητρόπουλος, Ευδοκία Ολυμπίτου, *Αρχείο του Κεντρικού Συμβουλίου της Ε.Π.Ο.Ν. Συλλογή Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας και Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2000. Επίσης Καφταντζής, *Το Πανεπιστήμιο... ό.π.*, σ. 37 - 46.

¹⁶¹ Σχετικά με τον Ο.Ψ.Υ.Π. βλ. Ελευθερίου, *ό.π.*, σ. 67, 79.

¹⁶² Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 10 Απριλίου, 8, 9 Μαΐου 1942, 24 Απριλίου 1943, εφ. *Απογευματινή*, 28 Μαρτίου 1943. Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 164 - 165.

¹⁶³ Δορδανάς και Τσιρώνης, «Η Καλαμαριά την περίοδο 1940 - 1945...», *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία 1940 - 1967... ό.π.*, σ. 19 - 20.

αλλά και όλης της Θεσσαλονίκης. Παιδιά μεταφέρθηκαν σε οικογένειες στην Κοζάνη, τη Φλώρινα και τη Χαλκιδική.¹⁶⁴ Επιπλέον από τον Ιανουάριο του 1942 ο Ερυθρός Σταυρός έκανε έκκληση προς την κοινωνία της Θεσσαλονίκης να αναλάβουν τη διατροφή άπορων παιδιών εκείνοι που μπορούσαν. Πράγματι γνωστές ευκατάστατες οικογένειες της πόλης ανέλαβαν το επισιτισμό μερικών δεκάδων παιδιών για το χειμώνα του 1942.¹⁶⁵

Τα συσσίτια, λοιπόν, οργανώθηκαν από την πολιτεία, από συλλογικούς κοινωνικούς φορείς, αλλά και από ιδιώτες. Ανέδειξαν νέες συλλογικές μορφές διεκδίκησης, έγιναν πεδίο σύγκλισης και συνεργασίας, αντιθέσεων, ατασθαλιών και εκμετάλλευσης, άσκησης προπαγάνδας και ελέγχου εκ μέρους των ελληνικών και γερμανικών αρχών προς τον πληθυσμό αλλά ελέγχου και εκ μέρους της κοινωνίας προς τις αρχές. Κοινό χαρακτηριστικό τους, τα νερόβραστα εδέσματα, οι λαχανίδες, τα χαρούπια, τα σύκα, οι σταφίδες, το πλιγούρι και τα μακριά τραπέζια. Και αυτός ο όρος «συσσίτιο», που για τις μεσοαστικές οικογένειες προπολεμικά ήταν φορτισμένος αρνητικά, καθώς παρέπεμπε στην αδενοπάθεια και στη φυματίωση, το χειμώνα του 1941 - 1942 συνιστούσε σωτηρία «ψυχών και σωμάτων».

5.5.3 Προμηθευτικοί και καταναλωτικοί συνεταιρισμοί

Οι προμηθευτικοί και καταναλωτικοί συνεταιρισμοί ήταν από τις βασικές δομές που συνέβαλαν στην οργάνωση συσσιτίων, αλλά και στην ανεύρεση προϊόντων για τα μέλη τους γενικότερα. Η σύσταση προμηθευτικών και καταναλωτικών συνεταιρισμών ήταν ένα φαινόμενο που παρουσιάστηκε από τους πρώτους μήνες της Κατοχής. Σε αντίθεση με άλλα είδη συνεταιρισμών,¹⁶⁶ οι προμηθευτικοί -

---

¹⁶⁴ «Η ύπαιθρος διά το πεινασμένο παιδί. Ο Ερυθρός Σταυρός μεταφέρει παιδιά στην Κοζάνη και στη Φλώρινα», «Η Χαλκιδική διά το πεινασμένο παιδί», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 3 Απρ. 1942, «Η ύπαιθρος διά το πεινασμένο παιδί», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 16 Απρ. 1942.

¹⁶⁵ «Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός. Έκκληση για το πεινασμένο παιδί», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 3 Ιαν. 1942, «Ανταπόκριση της κοινωνίας της Θεσσαλονίκης στην έκκληση του Ερυθρού Σταυρού για τα παιδιά», *ό.π.*, 6 Ιαν. 1942, «Ικανοποιητικότητα αποτελέσματα της έκκλησης του Ερυθρού Σταυρού για το παιδί», *ό.π.*, 8 Ιαν. 1942.

¹⁶⁶ Όπως ήταν οι γεωργικοί, οι οποίοι ενισχύθηκαν ιδιαίτερα από τη μεταξική δικτατορία, στο πλαίσιο του συντεχνιακού κράτους που προσπάθησε να οργανώσει η 4^η Αυγούστου. Βλ. *ΦΕΚ 118, Α.Ν. 1154/1938* «Περί Κεντρικής Οργανώσεως Γεωργικών Συνεταιρισμών», επίσης Katerina Dambassina - Kamara, *Le régime du '4 Aout' en Grèce. Les repercussions politiques et sociales*, Paris 1983, σ. 95.

καταναλωτικοί δεν φαίνεται να είχαν κάποια παράδοση στους κόλπους της ελληνικής εργατικής τάξης σε αντίθεση με τις ευρωπαϊκές χώρες,¹⁶⁷ ωστόσο αποτελούσαν μια λύση στην οποία κατέφυγαν οι κάτοικοι των αστικών κέντρων, καθώς έχουμε βεβαιωμένα παραδείγματα για Αθήνα, Βόλο και Θεσσαλονίκη.¹⁶⁸

Στην Αθήνα από το καλοκαίρι του 1941, οι δημόσιοι υπάλληλοι άρχισαν να πολιορκούν τις αρχές, για να αποκτήσουν το δικαίωμα της αυτόνομης οργάνωσης με στόχο την προμήθεια τροφίμων. Αρχικά, το επίσημο κράτος ήταν διστακτικό στο να επιτρέψει τη δημιουργία μηχανισμών, που κατά κάποιο τρόπο θα υποκαθιστούσαν ουσιαστικά το ίδιο και που γενικότερα μπορεί να σχετίζονταν με το συνδικαλιστικό εργατικό κίνημα του Μεσοπολέμου.¹⁶⁹ Όταν, όμως, η κατάσταση επισιτισμού επιδεινώθηκε, τότε κάμφθηκαν οι περισσότερες αντιστάσεις. Μάλιστα, γρήγορα άρχισαν παραινήσεις μέσω του Τύπου στην Αθήνα, για σύσταση συνεταιρισμών και ανάληψη ομαδικών πρωτοβουλιών ευρύτερα.¹⁷⁰

Στη Θεσσαλονίκη και στον τοπικό Τύπο, τη *Νέα Ευρώπη* και την *Απογευματινή*, δεν συναντάμε κάποια στοιχεία άρνησης των αρχών στην ίδρυση των συνεταιρισμών, τουλάχιστον στη φάση που ξεκίνησαν να ιδρύονται ούτε, όμως, και αντίστοιχες παραινήσεις σύστασής τους. Ωστόσο, οι συνεταιρισμοί έκαναν και εδώ από νωρίς την εμφάνισή τους. Αντλώντας στοιχεία από την Εφημερίδα της

---

¹⁶⁷ Στέφανος Ι. Στεφάνου, «Οι καταναλωτικοί συνεταιρισμοί», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 2 Ιουνίου 1941, όπου αναφέρεται στους πρώτους καταναλωτικούς συνεταιρισμούς της Αγγλίας το 1844, στο πλαίσιο της αναπτυσσόμενης βιομηχανικής κοινωνίας της εποχής.

¹⁶⁸ Βλ. σχετικά Γεώργιος Φ. Κουκουλές, «Η συμβολή του Εθνικού Εργατικού Απελευθερωτικού Μετώπου στον αγώνα για την επιβίωση», *Αρχειοτάξιο*, 3, Μάιος 2001, σ. 101. Μέχρι το 1932 ο Θ. Τζωρτζιάκης σημείωνε την ύπαρξη μόνο δύο καταναλωτικών συνεταιρισμών, των υπαλλήλων Εθνικής, Κτηματικής και Εκδοτικής Τραπέζης, στην Αθήνα και της Ενώσεως Σιδηροδρομικών Υπαλλήλων Μακεδονίας στη Θεσσαλονίκη, και ακόμη ανέφερε έναν αδρανούντα Πειραιϊκό Προμηθευτικό Συνεταιρισμό Εργατών, πρβλ. Θ. Τζωρτζιάκης, *Οι Συνεταιρισμοί στην Ελλάδα*, Πάτρα 1932, σ. 302 – 302. Νίτσα Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης, 1941 - 1944: ιστορική έρευνα για το νομό Μαγνησίας*, τ. 1, Βόλος 1985, σ. 248. Μαργαρίτης, *Από την ήττα... ό.π.*, σ. 102 - 105. Πρέπει να σημειώσουμε ότι οι συνεταιρισμοί αυτοί ιδρύονταν με βάση τον παλαιό νόμο 602/1915, που εντασσόταν στην πολιτική του Βενιζέλου, για οργάνωση των κοινωνικών τάξεων, έτσι ώστε το κράτος να διαπραγματεύεται καλύτερα μαζί τους. Βλ. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική... ό.π.*, σ. 163.

¹⁶⁹ Μαργαρίτης, *Από την ήττα... ό.π.*, σ. 102 - 105.

¹⁷⁰ Βλ. σχετικά, Στέφανος Ι. Στεφάνου, «Οι καταναλωτικοί συνεταιρισμοί», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 2 Ιουνίου 1941, 9 Ιουνίου 1941, 16 Ιουνίου 1941.

Κυβερνήσεως, το Πρωτοδικείο και ιδιωτικά αρχεία, υπολογίζουμε έναν αριθμό 62 ιδρύσεων τέτοιων συνεταιρισμών από το 1941 ως το 1944. Η σύστασή τους στη Θεσσαλονίκη παρουσιάστηκε λίγο πιο αργά σε σύγκριση με την Αθήνα. Πρώτος ήταν ο Προμηθευτικός Σύνδεσμος Παντοπωλών Θεσσαλονίκης που ήταν από τους ελάχιστους αποκλειστικά προμηθευτικούς συνεταιρισμούς. Οι ιδρύσεις που ακολούθησαν ήταν σχεδόν στο σύνολο τους προμηθευτικών και καταναλωτικών συνεταιρισμών.¹⁷¹

Διακρίνουμε τους συνεταιρισμούς που καταγράφονται, σε τρεις κατηγορίες: των δημοσίων υπαλλήλων, άλλων επαγγελματικών κατηγοριών, και τέλος ορισμένους με κάποιο άλλο κοινό χαρακτηριστικό. Παραθέτουμε πίνακες με τις ονομασίες τους και το μερίδιο συμμετοχής των μελών, εκείνων που συγκροτήθηκαν από το 1941 μέχρι και το 1944. Το 1942 ήταν η χρονιά με τις συντριπτικά περισσότερες ιδρύσεις, γεγονός που μπορεί να δικαιολογηθεί από το ότι τα προβλήματα των ελλείψεων ήταν ιδιαίτερα οξυμμένα.¹⁷²

---

¹⁷¹ ΦΕΚ 139, 1941, «Περί εγκρίσεως του καταστατικού του Προμηθευτικού Συνδέσμου Παντοπωλών Θεσσαλονίκης». ΦΕΚ 150, 12 Δεκεμβρίου 1941, «Περί εγκρίσεως του καταστατικού Προμηθευτικού και Καταναλωτικού Συνεταιρισμού Δικαστικών Υπαλλήλων Θεσσαλονίκης». Μία πρόχειρη καταμέτρηση των προμηθευτικών και καταναλωτικών συνεταιρισμών, μέσα από τις εγκρίσεις των καταστατικών τους στα φύλλα *Εφημερίδος της Κυβερνήσεως*, για την Αθήνα και τον Πειραιά, με την έναρξη της Κατοχής και μέχρι τα τέλη του 1942 αποκαλύπτει έναν αριθμό 484 τέτοιων συνεταιρισμών. Ο αριθμός αυτός δεν συμπίπτει με το αποτέλεσμα των μετρήσεων των Υπουργείων Επισιτισμού και Εργασίας, που συγκέντρωναν στατιστικά στοιχεία για την ίδρυση και τη λειτουργία των συγκεκριμένων συνεταιρισμών. Μέχρι το τέλος του 1943 δίνουν έναν αριθμό 416 το πρώτο και 415 το δεύτερο. Τα στοιχεία των δύο υπουργείων μεταξύ τους έχουν διαφορά κατά ένα, ενώ δεν συμπίπτουν με τον αριθμό που προκύπτει από την *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, πιθανότατα, γιατί οι προϋποθέσεις αναγνώρισης δεν ήταν κοινές ή ίσως επειδή ορισμένοι από αυτούς δεν δραστηριοποιήθηκαν. Μπορούμε να πούμε ότι στα τρία χρόνια της Κατοχής ιδρύθηκαν στην Αθήνα και στον Πειραιά περισσότεροι από 400 συνεταιρισμοί. Από τις ονομασίες τους μπορούμε να αντιληφθούμε τον γενικευμένο χαρακτήρα που είχε το φαινόμενο, καθώς συναντάμε από συνεταιρισμούς των υπαίθριων φωτογράφων Αθηνών μέχρι της ενοριακής συνοικίας Αγίου Γεωργίου Κυψέλης αλλά και αυτούς των συντακτών αθηναϊκών εφημερίδων.

¹⁷² ΦΕΚ 12, 23 Μαρτίου 1943, «Περί εγκρίσεως καταστατικού Προμηθευτικού και Καταναλωτικού Συνεταιρισμού Ιδιωτικών Αλωνιστικών Μηχανών Μακεδονίας – Θράκης», ό.π., «Περί εγκρίσεως καταστατικού Προμηθευτικού και Καταναλωτικού Συνεταιρισμού υποδηματεργατών, υποδηματορραπτών και υποδηματοποιών», ό.π., «Περί εγκρίσεως καταστατικού Προμηθευτικού και Καταναλωτικού Συνεταιρισμού Εκπαιδευτικών Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως Β΄ Περιφέρειας Θεσσαλονίκης», ό.π., «Περί εγκρίσεως καταστατικού Προμηθευτικού και Καταναλωτικού

Όπως παρατηρούμε στον πίνακα 9, οι συνεταιρισμοί δημόσιων υπαλλήλων ήταν 26. Ήταν όλοι προμηθευτικοί και καταναλωτικοί συνεταιρισμοί. Στην πλειονότητά τους, ιδρύθηκαν ακολουθώντας το παράδειγμα των αντίστοιχων στη Αθήνα, δηλαδή απευθύνονταν στις αρμόδιες αρχές, για να αποκτήσουν το δικαίωμα της αυτόνομης οργάνωσης με στόχο την προμήθεια τροφίμων. Οι υπάλληλοι του Ταμείου Παρακαταθηκών και Δανείων απευθύνθηκαν στον αντίστοιχο συνεταιρισμό στην Αθήνα, και ζητούσαν να γίνουν μέλη του, ενώ οι υπάλληλοι της Αθήνας τους παρότρυναν να ιδρύσουν το δικό τους συνεταιρισμό, όπως και έγινε.¹⁷³ Αυτό ίσχυε για την πλειοψηφία των προμηθευτικών και καταναλωτικών συνεταιρισμών της Αθήνας. Κάλυπταν την περιοχή της πρωτεύουσας και σπανίως (όπως η περίπτωση της Αγροτικής Τράπεζας) συνεταιίρους εκτός αυτών των ορίων με τοπικά παραρτήματα.¹⁷⁴

Πίνακας 9.

Συνεταιρισμοί δημοσίων υπαλλήλων.

	Όνομασία	Μερίδιο	Χρονιά
1	Ένωση Προμ. και Κατ. Συν. Δημοσίων Υπαλλήλων	10.00	1942
2	Υπαλ. Τροχ. Ηλεκτρ. Κρατικής Εκμεταλλεύσεως	5.000	1942
3	Υπαλ. και Υπηρ. Ασφ. Κλαδ. Ταμείων	5.000	1942
4	Δημοτ. Υπαλλήλων Θεσσαλονίκης	3.000	1943
5	Αμίσθων δικαστικών κλητήρων	2.000	1942
6	Διοικητών και Εργατοτεχνιτών υπαλ.	1.500	1942

Συνεταιρισμού Αποστράτων Αξιωματικών Θεσσαλονίκης». ΦΕΚ 25, 7 Μαΐου 1943, «Περί εγκρίσεως καταστατικού Προμηθευτικού Συνεταιρισμού “Συνεργατική Μηχανικών Αλωνιστικών Μηχανών περιφέρειας Γ. Δ. Μακεδονίας”». ΦΕΚ 53, 12 Αυγ. 1943, «Περί εγκρίσεως Προμηθευτικού και Καταναλωτικού Συνεταιρισμού Δημοτικών Υπαλλήλων Θεσσαλονίκης».

¹⁷³ Ιδιωτική συλλογή κ. Γιώργου Λεοντιάδη, Τμήμα Αρχείου Συνεταιρισμού Ταμείου Παρακαταθηκών και Δανείων, τηλεγράφημα 6 Μαρτίου 1942 από Συνεταιρισμό Αθήνας προς υπαλλήλους στη Θεσσαλονίκη.

¹⁷⁴ Κουκουλές, ό.π., σ. 103.

	περ. Β. Ε.		
7	Υπαλ. Υπηρ. Εθν. Πρ. Γ. Δ. Μακ.	1.000	1942
8	Υπαλ. ΤΑΚ «Σωτηρία»	1.000	1942
9	Υπαλ. Διευθ. Εσ. Γενικής Διοικ. Μακ.	1.000	1942
10	Υπαλ. Δημ. Έργων Διοικ.	1.000	1942
11	Υπαλ. Υπηρ. Υγιεινής Γεν. Διοικ. Μακ.	1.000	1942
12	Υπαλ. Υπ. Γεωργ. Γεν. Διοικ. Μακ.	500	1942
13	Εφοριακών Υπ. Θεσσαλονίκης	500	1942
14	Υπαλ. Γρ. Εργασίας και Φορτοεκφορτωτών	500	1942
15	Υπαλ. Εμπ. και Βιομηχ. Επιμ.	500	1942
16	Υπαλ. Εφοριών Καπνού	500	1942
17	Εκπαιδευτ. Λειτουργιών Μέσης	500	1942
18	Υπαλ. Κτημ. Γραφείου Θεσ/νίκης	300	1942
19	Εκπαιδ. Στοιχειώδους Β' Περ.	100	1943
20	Δικαστικών Υπάλ.	100	
21	Υπαλ. ΙΚΑ		
22	Υπαλ. Παν/μίου Θεσσαλονίκης		1942
23	Τριατατικών Υπαλλήλων		
24	Τελωνειακών Υπαλλήλων		
25	Υπαλλήλων Ταμείου Παρ. και Δανείων		
26	Λιμενικού Ταμείου		1942

Πηγή: ΦΕΚ 155/1941, Παράρτημα 1941: ΦΕΚ 1, 12, 139, Παράρτημα 1942: ΦΕΚ 28, 29, 30, 33, 34, 49, 51, 58, 68, 75, 80, Παράρτημα 1943: ΦΕΚ 12, 53.

Οι παραδοσιακά ισχυρές συνδικαλιστικές δημοσιοϋπαλληλικές ενώσεις της Θεσσαλονίκης,¹⁷⁵ των οποίων η δράση είχε ανακοπεί κατά τη μεταξική δικτατορία,

---

¹⁷⁵ Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι Γένους Θηλυκού*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σ. 86.

επανακτούσαν τη δυναμική τους μπροστά στο τεράστιο πρόβλημα της έλλειψης αγαθών.

Οι συνεταιρισμοί των δημόσιων υπαλλήλων εφοδιάζονταν κυρίως από το Υπουργείο Επισιτισμού, όπως και οι υπόλοιποι, των εργατών, των οργανισμών δημοσίου δικαίου, των αναπήρων, τραυματιών και θυμάτων πολέμου, των επαγγελματιών βιοτεχνών.¹⁷⁶ Όμως, τα γενικά στοιχεία που διαθέτουμε για τον εφοδιασμό των καταναλωτικών συνεταιρισμών δείχνουν ότι υπήρχε μία «εύνοια» προς αυτούς των δημόσιων υπαλλήλων ως προς τις ποσότητες εφοδιασμού. Οι μισθοί τους δεν μπορούσαν να ακολουθήσουν τον πληθωρισμό, γι' αυτό και οι ποσότητες των τροφίμων λειτουργούσαν ως μορφή πληρωμής γι' αυτούς. Ακόμη, οι δημόσιοι υπάλληλοι μπορούσαν να ασκήσουν περισσότερες πιέσεις στις αρχές, αφού συμμετείχαν και οι ίδιοι στην κίνηση της κρατικής μηχανής, αλλά και ως υπάλληλοι του κράτους είχαν προνομιακή μεταχείριση.¹⁷⁷ Συγκεκριμένα στοιχεία διαθέτουμε για το συνεταιρισμό, τον οποίο αποφάσισαν να συστήσουν οι υπάλληλοι του Ταμείου Παρακαταθηκών και Δανείων. Το Φεβρουάριο του 1942, η συνέλευση των υπαλλήλων του ταμείου αποφάσισε τη σύσταση συνεταιρισμού «[...] σκοπού έχοντος την προμήθειαν και διανομήν τροφίμων, την σύναψιν δανείων και πάσαν εν γένει ενέργειαν σκοπούσαν την βελτίωσιν της θέσεως των υπαλλήλων κατά τας δυσκόλους σημερινάς συνθήκας».¹⁷⁸ Στο καταστατικό πάλι της Ενώσεως Προμηθευτικών και Καταναλωτικών Συνεταιρισμών Δημοσίων Υπαλλήλων Θεσσαλονίκης, σημειωνόταν ότι σκοπός του συνεταιρισμού ήταν η οικονομική ανακούφιση των μελών, αλλά και η εξύψωση του μορφωτικού τους επιπέδου.¹⁷⁹

Σχετικά με αυτή την ένωση γνωρίζουμε ότι η αντίστοιχη στην Αθήνα δημιουργήθηκε υπό την αιγίδα της Κεντρικής Υπαλληλικής Επιτροπής, που υπήρξε συνδικαλιστική και αντιστασιακή οργάνωση των δημοσίων υπαλλήλων και είναι πιθανό κάτι αντίστοιχο να συνέβαινε και στη Θεσσαλονίκη· δεν διαθέτουμε, ωστόσο, συγκεκριμένα στοιχεία. Η επιτροπή της Αθήνας, αποτελούμενη από έναν

---

¹⁷⁶ Γ. Κουκουλές, «Η συμβολή..» *ό.π.*, σ. 103 - 104.

¹⁷⁷ Φ. Κουκουλές, *ό.π.*, σ. 103 - 104, Π. Μάτσης, *Συνεταιρισμοί*, Αθήνα 1943, σ. 93.

¹⁷⁸ Ιδιωτική συλλογή κ. Γιώργου Λεοντιάδη, Τμήμα Αρχείου Συνεταιρισμού Ταμείου Παρακαταθηκών και Δανείων, *Πρακτικόν Συνελεύσεως του Ταμείου Παρακαταθηκών και Δανείων*, 16 Φεβ. 1942, σ. 1.

¹⁷⁹ Ιδιωτική συλλογή κ. Γιώργου Λεοντιάδη, Τμήμα Αρχείου Συνεταιρισμού Ταμείου Παρακαταθηκών και Δανείων, *Καταστατικόν Ε.Π.Κ.Κ.Σ.Α.Υ.Θ.*, άρθρον 3ο.

κομμουνιστικό πυρήνα, είχε διατηρήσει τη δράση της παράνομα και στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, ενώ κατά την Κατοχή είχε ενταχθεί στο Ε.Α.Μ.¹⁸⁰

Οι επόμενοι 23 συνεταιρισμοί (πίν. 10) ήταν αυτοί των ιδιωτικών υπαλλήλων, των ελεύθερων επαγγελματιών, των εργατών και κάποιοι αγροτικοί. (Ομοσπονδιακοί Γεωργικοί Συνεταιρισμοί, Ιδιωτικές Αλωνιστικές Μηχανές, Συνεργατική Μηχανικών Αλωνιστικών μηχανών, Μέλη Παγκτηματικού Συνδέσμου). Ανάμεσά τους μπορούμε να αναγνωρίσουμε τους συνεταιρισμούς που φαίνεται να έχουν πιο άμεση σχέση με το μεσοπολεμικό συνδικαλιστικό κίνημα της Θεσσαλονίκης, όπως εκείνοι των μυλεργατών ή των καπνεργατών,¹⁸¹ οι οποίοι ήταν, πιθανότατα, μια καλυμμένη αναβίωση των παλαιότερων συνδικαλιστικών οργανώσεων. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι τα αιτήματα των μυλεργατών, των καπνεργατών ή των τυπογράφων δημοσιεύονταν στην εφημερίδα *Ελευθερία*, όργανο του Ε.Α.Μ. ενώ το 1942 το Ε.Ε.Α.Μ. είχε ολοένα και μεγαλύτερη επιρροή στους εργασιακούς χώρους.¹⁸²

Ανάμεσά τους διακρίνουμε ακόμη συνεταιρισμούς που φαίνεται να έχουν σχέση με κλάδους με ισχυρή παράδοση συντεχνιακής οργάνωσης, όπως οι παντοπώλες, οι αρτοποιοί, οι φαρμακοποιοί, οι ράπτες, οι υποδηματοποιοί,¹⁸³ η οποία προφανώς αξιοποιήθηκε στα χρόνια της Κατοχής. Είναι σημαντικό το γεγονός ότι επαγγελματικές κατηγορίες με παράδοση συντεχνιακής οργάνωσης επέλεξαν τη συλλογική προσπάθεια και πίεση για την επίτευξη των στόχων τους.

---

¹⁸⁰ Γ. Βασιλόπουλος, *Αγώνες Ε.Α.Μ. στην Αδόλωτη Αθήνα και της θρυλικής Πανυπαλληλικής Επιτροπής (Κ.Π.Ε.) των Δημοσίων Υπαλλήλων*, τ. Α', Αθήνα 1984. Επίσης, Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι... ό.π.*, σ. 98-100.

¹⁸¹ Βλ. σχετικά Κώστας Φουντανόπουλος, «Ηθική οικονομία και συλλογική δράση. Το εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1908 - 1936)», διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας στο Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, *passim*.

¹⁸² Εφ. *Ελευθερία* 10 Σεπτεμβρίου 1942. Βλ. επίσης Νίκος Α. Μαραντζίδης, «Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη 1941 - 1983», Γ. Αναστασιάδης, Ν. Μαραντζίδης, Χ. Κεραμοπούλου, Β. Τατάλας, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα της Θεσσαλονίκης. Η ιστορική φυσιογνωμία του*, Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα 1997, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 174, 176. Επίσης Άγγελος Αυγουστίδης, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα τη δεκαετία του 1940 και τα περιθώρια της πολιτικής*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σ. 134.

¹⁸³ Αλέξανδρος Δάγκας, *ό.π.*, σ. 525, 532, 540.

Πίνακας 10.**Συνεταιρισμοί άλλων επαγγελματικών κατηγοριών.**

	Ονομασία	Μερίδιο	Χρονιά
1	Εστιατόρων και Οιν. «Ο Προμηθέας»	5.000	1941
2	Υπαλλήλων Ισραηλητικής Κοιν.	5.000	1942
3	Φαρμακοποιών	5.000	1942
4	Αρτοποιιών	5.000	1943
5	Ραπτών και Ραπτριών Καταστ. Γυν. Φ.	5.000	1942
6	Μηχανικών και Εργοληπτών Δημ. Έργων	5.000	1942
7	Ασβεστοπωλών	5.000	1942
8	Δημοσιογράφων	3.000	1942
9	Βιοτεχνιών και Επαγγελματιών Θεσ.	3.000	1942
10	Τυπογράφων	3.000	1942
11	Υπαλλήλων Καπν. Επιχ.	3.000	1942
12	Λογιστών	2.000	1942
13	Καπνεργατών	2.000	1942
14	Υπαλλήλων «Υφανέτ»	2.000	1942
15	Υποδηματερ. Υποδηματοραπ. και υποδημ.	2.000	1942
16	Εμποροϋπαλλήλων	1.500	1942
17	Παντοπωλών Θεσσαλονίκης	1.000	1942
18	Ασφαλιστικών υπαλλήλων	1.000	1942
19	Μυλεργατών και υπ. Κυλινδρομύλων	1.000	1942
20	Φορτωτών ξηράς		
21	Ταμειακών υπαλλήλων	300	
22	Αρτεργατών		
23	Εμπόρων		

Πηγή: ΦΕΚ 150, 155/1941, Παράρτημα 1941: ΦΕΚ 139, Παράρτημα 1942:
ΦΕΚ 28, 29, 34, 35, 49, 51, 68, 80, Παράρτημα 1943: ΦΕΚ 12.

Κύρια επιδίωξη αυτών των συνεταιρισμών ήταν η εξεύρεση τροφίμων και άλλων προϊόντων, τσιγάρων, καυσόξυλων, κάρβουνων, όπως προκύπτει από τις ανακοινώσεις στον Τύπο.¹⁸⁴

Πίνακας 11.

Συνεταιρισμοί διάφοροι.

Όνομασία	Μερίδιο	Χρονιά
Ιδιωτικών Αλων. Μηχανών Μακεδονίας – Θράκης	25.000	1943
Αναπήρων και θυμάτων Πολ. Και περίξ «Ο Φιλοκτήτης»	5.000	1942
Ομοσπονδιακών Γεωρ. Συν. Θεσσαλονίκης	3.000	1942
Προσφύγων Αν. Μακεδονίας και Θράκης «Ο Προμηθεύς»	1.000	1942
Μελών Παγκτηματικού Συνδέσμου Θεσσαλονίκης	1.000	1942
Συνεργατική Μηχανικών αλωνιστικών μηχανών περ. Γ. Δ. Μακ.	1.000	1943
«Η Δράμα» προσφυγικός	500	1942
Πολιτικών συνταξιούχων Θεσσαλονίκης	500	1942
Προσφύγων «Η Ξάνθη»	500	1942
Προσφύγων Κομοτηνής και Περιφ. «Η Ομόνοια»	300	1942
Προσφύγων Ν. Δράμας	100	1942
Προσφύγων Ν. Σερρών	100	1942
Αποστράτων Αξιωματικών Θεσσαλονίκης	-	1943

Πηγή: Παράρτημα 1942: ΦΕΚ 30, 35, 51, Παράρτημα 1943: ΦΕΚ 12, 25.

Στην τελευταία κατηγορία (πίν. 11) κατατάσσουμε 13 συνεταιρισμούς, οι 6 από τους οποίους ήταν προσφύγων και οι 7 ατόμων με κάποιο άλλο κοινό στοιχείο (συνταξιούχοι, ανάπηροι, απόστρατοι αξιωματικοί, άμισθοι δικαστικοί κλητήρες). Από την τελευταία κατηγορία συνεταιρισμών και τις ονομασίες κάποιων μπορούμε να αντιληφθούμε την ευρύτητα που είχε λάβει το φαινόμενο, καθώς σε έναν συνεταιρισμό αναπήρων και θυμάτων πολέμου, όπως ο «Φιλοκτήτης», θα μπορούσαν

¹⁸⁴ Εφ. *Απογευματινή*, 18 Μαΐου 1942, «Πρόσκληση Προμηθευτικού και Καταναλωτικού Συνεταιρισμού Εμποροϋπαλλήλων, για να παραλάβουν σιγαρέττα», *ό.π.*, 18 Ιαν. 1943, «Πρόσκληση της Ένωσης Τυπογράφων, για να παραλάβουν νέα δελτία τροφίμων », *ό.π.*

να ενταχθούν σε περίοδο πολέμου, όλοι όσοι δεν ανήκαν σε κάποια από τις άλλες κατηγορίες.

Οι συνεταιρισμοί των προσφύγων, εξάλλου, συμπεριλάμβαναν στους στόχους τους και αυτόν της απελευθέρωσης των κατεχόμενων εδαφών, ο οποίος δείχνει «προκλητικός» απέναντι στις δυνάμεις κατοχής που ήταν υπεύθυνες για την κατοχή από τους Βουλγάρους ενώ φαίνεται ότι ερχόταν σε αντίθεση με την πολιτική συνεργασίας της δωσιλογικής κυβέρνησης με τους Γερμανούς. Στην ουσία, όμως, δεν ήταν, καθώς είδαμε ότι βασικό στοιχείο της πολιτικής της ελληνικής κυβέρνησης της περιόδου ήταν η συνεργασία με τις γερμανικές αρχές, προκειμένου να τις προσεταιριστούν, για να απομακρύνουν τους Βουλγάρους από τα εδάφη της Αν. Μακεδονίας και της Θράκης.¹⁸⁵

Από το μερίδιο που οριζόταν στο καταστατικό κάθε συνεταιρισμού για τα μέλη μπορούμε να διακρίνουμε και τους πιο ισχυρούς οικονομικά. Έτσι, ξεχωρίζουν ένας συνεταιρισμός για ιδιοκτήτες αλωνιστικών μηχανών από όλη τη Μακεδονία και Θράκη και η ένωση συνεταιρισμών των δημοσίων υπαλλήλων Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, η σύγκριση ανάμεσα στους συνεταιρισμούς δεν είναι εύκολη, καθώς επρόκειτο για διαφορετικής εμβέλειας ενώσεις τόσο γεωγραφικά όσο και ως προς τη σύστασή τους· για παράδειγμα, άλλοι ήταν τοπικοί και άλλοι ολόκληρης της Βόρειας Ελλάδας, άλλοι ατόμων και άλλοι ενώσεων πολλών συνεταιρισμών, ενώ για τα ποσά που εξασφάλιζαν πρέπει να ληφθεί υπόψη και ο πληθωρισμός.

Οι συνεταιρισμοί εφοδίαζαν τα μέλη τους με τρόφιμα, με δελτία τροφίμων αλλά και με τσιγάρα, καυσόξυλα ή κάρβουνα. Συναντάμε στον Τύπο προσκλήσεις των μελών του Συνεταιρισμού Αρτεργατών, αυτού των Τελωνειακών για να παραλάβουν κάθε λογής πράγματα ή για να παραστούν στις γενικές συνελεύσεις.¹⁸⁶ Την άποψη αυτή ενισχύουν και έγγραφα κίνησης των συνεταιρισμών, όπως των εισπράξεων του συνεταιρισμού Λιμενικού Ταμείου του Οκτωβρίου 1941, που δείχνει τη συγκέντρωση των χρημάτων, τα οποία ήταν απαραίτητα για την αγορά

---

¹⁸⁵ Δορδανάς, «Γερμανικές αρχές κατοχής και ελληνική διοίκηση», *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία – αντίσταση και επιβίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, ό.π., σ. 106.

¹⁸⁶ Εφ. *Απογευματινή*, 18 Μαΐου, 8 Ιουνίου 1942, 18 Ιαν., 3 Ιουνίου 1943. Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 22 Απριλίου 1943.

καυσόξυλων.¹⁸⁷ Σχετικά, τώρα με το αν τα μέλη έδιναν τη συνδρομή τους και με το αν οι συνεταιρισμοί λειτουργούσαν, από τα δημοσιεύματα στον Τύπο, μπορούμε να συναγάγουμε το συμπέρασμα ότι τα μέλη συνέδραμαν τακτικά και πραγματοποιούνταν αγορές των προϊόντων και διανομές τους.

Πίνακας 12.

Επαγγελματικές κατηγορίες.

Επαγγέλματα	Αριθμός ατόμων (1936)
<i>Δευτερογενής τομέας</i>	
Εργάτης	6.805
Υποδηματοποιός	2.664
Ράπτης	1.341
Καπνεργάτης	1.285
Αρτοποιός	1.147
Τυπογράφος	3.335
<i>Τριτογενής τομέας</i>	
Υπάλληλος, ιδιωτικός υπάλληλος	6.386
Έμπορος	4.311
Παντοπώλης	2.120
Δημόσιοι υπάλληλοι	918
Λογιστής	574
Αξιοματικός	405
Φαρμακοποιός	284
Δάσκαλος	282
Καθηγητής	129
Δημοσιογράφος	121
Σύνολο	32.107

¹⁸⁷ Κ.Ι.Θ., Γενικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, φακ. 21, υποφ. 4, έγγραφο 15, *Είσπραξις συνεταιρισμού μηνός Οκτωβρίου 1941*.

Πηγή: Τα στοιχεία για τον πίνακα αντλούμε από τη μελέτη Αλέξανδρος Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, 1912 - 1940*, Επαγγελματικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 394 - 395, πιν. 150.

Σε μια προσπάθεια προσέγγισης του αριθμού των μελών, καθώς δεν τον βρίσκουμε στα καταστατικά, μελετήσαμε τον αριθμό μελών των αντίστοιχων επαγγελματικών κατηγοριών λίγο πριν από τον πόλεμο, συγκεκριμένα το 1936, και καταλήξαμε σε έναν κατά προσέγγιση αριθμό μελών των συνεταιρισμών αυτών και του συνόλου τελικά των ανθρώπων της πόλης που ανήκαν σε συνεταιρισμούς (πίν. 12).

Σίγουρα, οι αριθμοί μελών των διαφόρων επαγγελματικών ομάδων είναι πιθανό να είχαν διαφοροποιηθεί από το 1936 ως το 1941 ιδιαίτερα και λόγω του πολέμου και των ιδιαίτερων συνθηκών της Κατοχής. Μπορούμε όμως να έχουμε μία εικόνα περίπου του τι συνέβαινε. Οι 32.107 άνθρωποι που είναι πιθανό να ήταν μέλη συνεταιρισμών, και άρα να ανήκαν στα συγκεκριμένα συσσίτια και να έβρισκαν τρόφιμα και άλλα είδη από τους συνεταιρισμούς τους μαζί με τις οικογένειες τους, σημαίνουν έναν αριθμό τουλάχιστον διπλάσιο του παραπάνω, γεγονός που δείχνει πώς ένα υψηλό ποσοστό των πολιτών έβρισκε τα προς το ζην και γι' αυτό κατάφερε να ξεπεράσει το δύσκολο χειμώνα του 1942. Αν προσθέσουμε σε αυτούς τα μέλη των συνεταιρισμών για τα θύματα πολέμου, τους πολιτικούς συνταξιούχους, τους απόστρατους αξιωματικούς, βλέπουμε ότι η πλειονότητα των πολιτών μπορούσε να ανήκει σε κάποιον συνεταιρισμό και να εξυπηρετείται μέσω αυτού. Η συμμετοχή βέβαια των μελών στους συνεταιρισμούς πρέπει να περιοριζόταν στο επίπεδο της ανεύρεσης τροφίμων και της συμμετοχής στα συσσίτια, ενώ στις συνελεύσεις, όπου καλούσαν οι συνεταιρισμοί τα μέλη τους, πρέπει να συμμετείχαν οι πρωτεργάτες, ενώ λίγα ήταν τα πιο δραστήρια μέλη.

Για τους περισσότερους από τους παραπάνω συνεταιρισμούς δεν γνωρίζουμε αν διατηρήθηκαν και μετά την Κατοχή.¹⁸⁸

---

¹⁸⁸ Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, παλαιό, φακ. 2230, 1962. Μόνο το συνεταιρισμό των υπαλλήλων του Ταμείου Παρακαταθηκών και Δανείων συναντάμε αρκετά χρόνια μετά. Συγκεκριμένα, βρίσκουμε τη διάλυσή του, το 1962, στο Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης.

Αυτή η μορφή οργάνωσης χαρακτηρίστηκε και στη Θεσσαλονίκη, όπως και στην Αθήνα ή το Βόλο, από τα παρακάτω στοιχεία:

Συνέδεσε ανθρώπους είτε σε μια συλλογική συναλλαγή με τους παραγωγούς είτε σε μια οργανωμένη και συλλογική άσκηση πίεσης και διεκδίκησης προστασίας από το κράτος και τις αρχές.

Εξυπηρετούσε κοινωνικά συμφέροντα και ενέπλεξε την πλειονότητα των πολιτών, αλλού λιγότερο και αλλού περισσότερο, σε ενασχόληση με το κοινωνικό και το πολιτικό γίνεσθαι. Στην περίπτωση, πάντως, της Θεσσαλονίκης, δεν οδήγησε σε υπέρβαση των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων, και σε συλλογική, ίσως, αντιμετώπιση του διωγμού των Εβραίων. Ωστόσο, αυτό είναι θέμα που αναλύεται διεξοδικότερα στο σύνολο της μελέτης.

Η ύπαρξη των συνεταιρισμών των επαγγελματιών κατηγοριών της πόλης προκαλεί ερωτήματα σχετικά με το ποιες δυνατότητες εργασίας υπήρχαν ή ποια ήταν η οικονομική διαδικασία της εποχής.

Κεφάλαιο 6ο

Όψεις οικονομίας και κοινωνίας

6.1 Δυνατότητες εργασίας

6.1.1 Εργασία στην πόλη

Ήδη από τον καιρό του ελληνοϊταλικού πολέμου υπήρχε ένα υψηλότατο ποσοστό δηλωμένων ανέργων στην πόλη, τουλάχιστον 20.000 εκτός των ανθρώπων που δεν είχαν σταθερό εισόδημα λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών. Με την έναρξη της Κατοχής σταμάτησε η κυκλοφορία όλων των εφημερίδων (εκτός της *Απογευματινής* και της *Νέας Ευρώπης*, που κυκλοφόρησε τότε) με αποτέλεσμα ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων που απασχολούνταν στο χώρο του Τύπου να μείνουν χωρίς δουλειά¹ και οι επαγγελματικές ενώσεις τους να προσπαθούν να βρουν λύσεις.² Ο κλάδος εκείνος, που, επίσης, επλήγη πολύ νωρίς από τις νέες συνθήκες, ήταν αυτός των δασκάλων και καθηγητών των κρατικών σχολείων παρά την προσπάθεια από την πολιτεία, τον Ιούνιο του '41 να τον ενισχύσει με αυξήσεις και προαγωγές στους δασκάλους.³ Τα εργοτάξια των οικοδομών έμεναν κλειστά, το λιμάνι είχε περιορισμένη κίνηση, η έλλειψη πρώτων υλών και καυσίμων στην κλωστοϋφαντουργία οδήγησε στην ελάττωση των ημερών εργασίας σε 2 με 3 την εβδομάδα, οι καπνεργάτες είχαν αποκοπεί από τις πλουσιότερες περιοχές καλλιέργειας καπνού της Ελλάδας στη Θράκη. Σύμφωνα με γερμανικά αρχεία, το Σεπτέμβριο του 1941, οι δηλωμένοι άνεργοι στη Θεσσαλονίκη έφταναν τις 30.000.⁴

Για το ξεκίνημα της κατοχικής περιόδου μπορούμε να μιλήσουμε για ανεργία σε συγκεκριμένους επαγγελματικούς τομείς, όπως ήταν ο χώρος του Τύπου και των εκπαιδευτικών - γιατί λίγο αργότερα ο όρος ανεργία δεν θα έχει νόημα μέσα στις σκληρές συνθήκες που διαμορφώθηκαν.

Σταδιακά κάποιες κοινωνικές κατηγορίες προσπαθούσαν να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα. Από τα μέσα Μαΐου 1941 γιατροί και δικηγόροι δήλωναν ότι ξανάρχιζαν την εργασία τους, ενώ δημοσιεύονταν και ανάλογες ανακοινώσεις

---

¹ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 23 Ιουνίου 1941.

² Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 2 Νοεμ. 1941.

³ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 28 Ιουνίου 1941.

⁴ Παναγιώτης Κουπαράνης, «Η Θεσσαλονίκη στην Κατοχή. Ορισμένα ζητήματα από τα γερμανικά αρχεία», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Συμπόσιο Θεσσαλονίκη 1 - 3 Νοεμβρίου 1985, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 195 - 196.

φροντιστηρίων,⁵ στα οποία και στράφηκαν μαζί με τα ιδιαίτερα μαθήματα οι δάσκαλοι και οι καθηγητές για να επιβιώσουν.⁶ Δημιουργήθηκαν νέα ή επανεμφανίστηκαν παλαιότερα επαγγέλματα, που είχαν αρχίσει να εκλείπουν και τα οποία ανταποκρίνονταν στις ανάγκες της εποχής, όπως αυτό του καρεκλοποιού.⁷

Η πολιτεία έκανε μια προσπάθεια αντιμετώπισης των κοινωνικών προβλημάτων αυξάνοντας το ποσοστό των δημοσίων υπαλλήλων, παρά τον αδύνατο κρατικό προϋπολογισμό.⁸ Αυτοί οι δημόσιοι υπάλληλοι ήταν οι πρώτοι που θα οργανώνονταν και θα διεκδικούσαν με δυναμικές κινητοποιήσεις οικονομικά αλλά και πολιτικά αιτήματα καθώς η αγοραστική δύναμη του μισθού τους θα εκμηδενιζόταν με την κατακόρυφη άνοδο του πληθωρισμού. Την πρακτική αύξησης των δημοσίων υπαλλήλων στη Θεσσαλονίκη διευκόλυναν οι ανάγκες που παρουσιάστηκαν για τη φύλαξη των φυλακών και την ενίσχυση της χωροφυλακής, δύο επαγγελματικούς χώρους που σχετίζονταν άμεσα με τον έλεγχο και την αστυνόμευση των πολιτών και την αύξηση των κρατουμένων.⁹ Επιπλέον στα συσσίτια που οργανώθηκαν από το 1942 απασχολήθηκε μέρος του πληθυσμού. Συγκεκριμένα σε απόφαση του τμήματος επισιτισμού της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος σημειωνόταν ότι στα συσσίτια (Γραφείο Υπηρεσιών των Διεθνών Συσσιτίων) θα εργάζονταν αποσπασμένοι δημόσιοι υπάλληλοι και θα είχαν πρόσθετη αμοιβή αναλόγως με την υπηρεσία που θα πρόσφεραν.¹⁰ Η Διεύθυνση της αστυνομίας και ο Δήμος Θεσσαλονίκης, μέσω αγγελιών στη *Νέα Ευρώπη*, ζητούσαν διερμηνείς και μεταφραστές – δακτυλογράφους της γερμανικής, ο Δήμος για το Άσυλο του Παιδιού, η αστυνομία για τις υπηρεσίες της.¹¹ Παρατηρούμε ότι οι αγγελίες δεν δημοσιεύονταν για πολλές μέρες, γεγονός που δείχνει ότι πρέπει να υπήρξε ανταπόκριση και να καλύφθηκαν οι συγκεκριμένες θέσεις.

Οι αρχές κατοχής με τη σειρά τους, για τις υπηρεσίες της πόλης, είχαν ανάγκη από προσωπικό γραφείου που γνώριζε και τις δύο γλώσσες, ελληνικά και γερμανικά,

---

⁵ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 5, 6, 11, 15 Μαΐου 1941.

⁶ «Αι εισιτήρια εξετάσεις εις τα γυμνάσια θα διεξαχθούν την 20ή Ιανουαρίου. Αι εξετάσεις των κατ' οίκον διδασκόντων», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 14 Δεκ. 1941.

⁷ Νίκος Σιδηρόπουλος, *Ημέρες Κατοχής*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 99.

⁸ David Close, *The Origins of the Greek Civil War*, Longman, Η.Π.Α. 1995, σ. 63.

⁹ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 20 Απρ. 1941, 19, 26, 29 Απρ., 6, 19 Μαΐου 1942.

¹⁰ Αρχείο Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος, Δ38, φ. 1, υποφ. 1, Μαθητικά συσσίτια.

¹¹ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 20 Απριλίου 1941.

για να εξυπηρετηθούν πρακτικές ανάγκες. Το Μάιο γίνονταν προσλήψεις γερμανομαθών σε γερμανικές υπηρεσίες ενώ εμφανιζόταν μια συχνότητα στη λειτουργία φροντιστηρίων και ιδιαίτερων μαθημάτων γερμανικής γλώσσας.¹²

Ωστόσο, πέρα από τους υπαλλήλους γραφείου ή το βοηθητικό προσωπικό για γερμανικές υπηρεσίες, το βασικό πρόβλημα των αρχών κατοχής στη φάση αυτή ήταν να δουλέψει και πάλι η ελληνική παραγωγική μηχανή, ώστε να προωθηθούν στο Ράιχ οι πρώτες ύλες που είχαν εξασφαλισθεί με τις διάφορες ιδιωτικές συμβάσεις ανάμεσα σε ελληνικές και γερμανικές επιχειρήσεις, να πραγματοποιηθούν διάφορα έργα στρατιωτικής υποδομής αλλά και να συντηρηθούν οι γερμανικές μονάδες.¹³

Τα σημαντικότερα από τα μεταλλεία της Μακεδονίας, μέσα στη γερμανική ζώνη κατοχής ήταν ιδιωτικά. Οι εκπρόσωποι των γερμανικών βιομηχανιών, αμέσως μετά την κατάληψη της Ελλάδας, απέκτησαν τον έλεγχο των μεταλλείων είτε με συμμετοχή στο κεφάλαιο της επιχείρησης είτε με τη σύναψη πολυετών συμβολαίων με τους ιδιοκτήτες τους για την προμήθεια των μεταλλευμάτων. Πολύ σύντομα η εξαγωγή μεταλλευμάτων από την Ελλάδα στη Γερμανία απέκτησε εξαιρετική σημασία και ήρθε να καλύψει ένα σημαντικό μέρος των αναγκών της πολεμικής βιομηχανίας του Ράιχ, ιδιαίτερα καθώς η τελευταία ήταν αποκομμένη από τη διεθνή αγορά. Κυρίως οι εξαγωγές ελληνικού χρωμίου το 1943 ανήλθαν στο 27% των συνολικών αναγκών της Γερμανίας στο μέταλλευμα αυτό. Την ίδια χρονιά, όμως, η παραγωγή παρουσίασε κάμψη, γεγονός που φαίνεται ότι οφειλόταν στη δράση των ανταρτών.¹⁴ Η σημασία των μεταλλείων για τους Γερμανούς διαφαίνεται και από τις εκθέσεις των αρμόδιων γερμανικών αρχών προς τη διοίκηση τους, όπου προτείνεται λεπτομερής σχεδιασμός, για τον ανεφοδιασμό των μεταλλείων με τρόφιμα για τους εργάτες,¹⁵ ώστε να έχουν κίνητρο για να παραμένουν στην εργασία τους και να μη μειώνεται η παραγωγική τους ικανότητα.

---

¹² Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 5, 11, 13, 18 Μαΐου 1941.

¹³ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία, πεδίο μάχης και αντίστασης», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 189.

¹⁴ Βλ. Hadjiiosif, «Griechen in der deutsche Kriegsproduktion», *Europa und der "Reichseinsatz": ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ – Haftlinge in Deutschland 1938 – 1945*, Έσεν 1991, σ. 216 και το πιο πρόσφατο Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία...», *ό.π.*, σ. 191 - 192.

¹⁵ MA, RW 29/108, Lagebericht 8 - 14 Μαρτίου 1942, 15 - 23 Μαρτίου 1942.

Η ανάγκη των γερμανικών υπηρεσιών για εργατικό δυναμικό φαίνεται και από το γεγονός ότι συχνά εργάστηκαν στους Γερμανούς μικρά παιδιά, τα οποία φαίνεται να έσπευσαν να εργαστούν για λόγους επιβίωσης,¹⁶ αλλά και πολίτες που θέλησαν να εργαστούν στις γερμανικές υπηρεσίες από διάθεση συνεργασίας με τη νέα εξουσία.¹⁷

Σχετικά με το θέμα της ανεύρεσης εργατικών χεριών εκ μέρους των γερμανικών αρχών τόσο για τα μεταλλεία όσο και τα έργα στρατιωτικής υποδομής συναντάμε ανακοινώσεις τους από τον πρώτο κιόλας καιρό «διά την περιστολήν της ανεργίας», όπως σημειωνόταν στην εφημερίδα. Καλούνταν όλοι οι άρρενες άνεργοι από το στρατιωτικό διοικητή Θεσσαλονίκης Αιγαίου να εργαστούν, αν τους το ζητήσουν οι αρχές Κατοχής «επ' αμοιβής ή άνευ αμοιβής ή (να προσφέρουν) αναγκαστική εργασία» και, αν αρνούνταν, θα κλείνονταν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης «[...] προς εκπαιδευτικήν χρησιμοποίησιν».¹⁸ Για να μην «πολιτικοποιηθούν οι άνεργοι και σπρωχθούν στην αγκαλιά της κομμουνιστικής και της εχθρικής προς τους Γερμανούς προπαγάνδας», ο Γενικός Επιθεωρητής Μακεδονίας διέταξε το Νοέμβριο του 1941, μετά την υπόδειξη του γερμανού διοικητή, τη σύναξη των ανέργων σε φάλαγγες εργασίας, που θα εκτελούσαν δημόσια έργα. Η αμοιβή τους ήταν «ζεστό φαγητό» και ένας «μέτριος μισθός».¹⁹

Στις επιστρατεύσεις για εργασία δεν συμπεριλαμβάνουμε εκείνες που αφορούσαν στη φύλαξη σιδηροδρομικών γραμμών ύστερα από δολιοφθορές, καθώς δεν εντάσσονται τόσο στην «εργασιακή πολιτική» των αρχών κατοχής αλλά περισσότερο σε αυτή των αντιποίνων.

Το 1941 και μέχρι το καλοκαίρι του 1942 πρέπει να υπήρχε μία σχετική ανταπόκριση, καθώς οι ανάγκες του πληθυσμού ήταν μεγάλες. Σύμφωνα με το αρχείο της Α.Υ.Ε.Μ., στη Θεσσαλονίκη το σύνολο των ελλήνων εργαζομένων σε γερμανικά έργα και υπηρεσίες τον Απρίλιο του 1942 ήταν 12.000 ενώ το Φεβρουάριο του 1944

---

¹⁶ Συνέντευξη Αμαλίτσας Αξινιάρη, ό.π., Αναφέρεται στη 14χρονη αδερφή της που εργάστηκε στην Αμερικάνικη Γεωργική Σχολή για τους Γερμανούς από το 1942 και σώθηκε η οικογένεια από την πείνα. Ο πατέρας της οικογένειας είχε πεθάνει λίγο πριν από τον πόλεμο. Συνέντευξη Δημητρίου Σπάσου, ό.π., όπου διηγείται πως ο ίδιος και ένας φίλος του, προσποιούμενοι τους μεγαλύτερους ενώ ήταν γύρω στα δέκα, δούλεψαν σε γερμανικά έργα, κυρίως για να μπορούν να τρώνε.

¹⁷ Συνέντευξη από Νίκο Ζαφειρόπουλο. Μέλος του Ι.Ο.Θ. που αναφέρεται σε ορισμένα γυναικεία μέλη του Ι.Ο.Θ., τα οποία εργάστηκαν για τους Γερμανούς.

¹⁸ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 28 Οκτ. 1941, 13 Μαρτ., 17 Απρ. 1942.

¹⁹ Κουπαράνης, «Η Θεσσαλονίκη στην Κατοχή...», ό.π., σ. 196.

έφτανε τα 26.500 άτομα.²⁰ Αυτό που παρατηρούμε είναι μία μείωση του ρυθμού αύξησης των εργαζομένων στις γερμανικές υπηρεσίες ενώ δεν γνωρίζουμε πώς κατανέμονταν ο αριθμός αυτός σε έργα και υπηρεσίες, ώστε να κατανοήσουμε τις διαφοροποιήσεις.

Πάντως, από το καλοκαίρι του 1942, άρχισε να ελαττώνεται ο αριθμός των ανθρώπων που ενδιαφέρονταν να στρατολογηθούν ως εργάτες. Παρουσιάστηκε έλλειψη εργατικού δυναμικού σε τομείς, που ήταν άμεσα ενταγμένοι στην κάλυψη των αναγκών του Ράιχ και των γερμανικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη, όπως τα μεταλλεία.²¹ Είναι πιθανόν η απροθυμία αυτή να οφειλόταν στις κακές συνθήκες εργασίας στο χαμηλό ημερομίσθιο αλλά και στην προπαγάνδα που ασκούσε το Ε.Ε.Α.Μ. προκειμένου να αποθαρρύνει κάθε συμμετοχή σε εργασίες των γερμανικών υπηρεσιών. Επιπλέον στη Θεσσαλονίκη λειτουργούσαν πια με τους νέους όρους που είχε διαμορφώσει η κατοχή οι περισσότερες βιομηχανίες και βιοτεχνίες και η εργασία σε αυτές ήταν προτιμότερη και υπό τις πιο αντίξοες συνθήκες ακόμη, από ό,τι στα γερμανικά έργα και την εργασία στα μεταλλεία. Άλλωστε ήταν η εποχή που επηρέαζαν το μεγαλύτερο μέρος των εργατοϋπαλλήλων τόσο μέσω του Εργατικού Κέντρου όσο και των οργανώσεών τους.²²

Τότε οι γερμανικές αρχές άρχισαν να εφαρμόζουν μέτρα σχετικά με την «υποχρεωτική υπηρεσία». Το Νοέμβριο και το Δεκέμβριο του 1942 κάλεσαν τους άντρες που γεννήθηκαν από το 1912 ως το 1921 και τις στρατιωτικές κλάσεις 1925 - 1932 και 1943 - 1944.²³ Οι παραπάνω διαταγές των Γερμανών για «υποχρεωτική εργασία» υπήρξαν η αφορμή για τη διαμαρτυρία του γενικού διευθυντή Νομαρχιών Μακεδονίας, Αθανάσιου Χρυσόχου, υπό την πίεση και των επικεφαλής της πόλης, να μην εξαιρούνται οι Εβραίοι από την εργασία και έδωσε το έναυσμα για τα πρώτα

---

²⁰ Κατερίνα Παπαδοπούλου, «Επισιτιστική κρίση και επισιτισμός στη Θεσσαλονίκη την περίοδο της Κατοχής», *Μακεδονία και Θράκη, 1941 - 1944, Κατοχή - Αντίσταση - Απελευθέρωση*, Διεθνές Συνέδριο του Ι.Μ.Χ.Α. και του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. 9 - 11 Δεκ. 1994, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1998, σ. 162.

²¹ Hadjiiosif, «Griechen in der deutsche...», *ό.π.*, σ. 216 και το πιο πρόσφατο Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία...», *ό.π.*, σ. 191 - 192.

²² Νίκος Μαραντζίδης, «Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη 1941 - 1983», Γ. Αναστασιάδης, Ν. Μαραντζίδης, Χ. Κεραμοπούλου, Β. Τατάλας, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα της Θεσσαλονίκης. Η ιστορική φυσιογνωμία του*, Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα 1997, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 180, 174.

²³ Κουπαράνης, *ό.π.*, σ. 200.

αντιεβραϊκά μέτρα,²⁴ ενώ έτσι δόθηκε και μία λύση στους Γερμανούς, για να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της φυγής των εργατών από τα μεταλλεία χρωμίου, παρότι αποδείχτηκε ότι δεν ήταν η πλέον ενδεδειγμένη, καθώς οι Εβραίοι που οδηγήθηκαν σε αυτά δεν ήταν σε θέση να αποδώσουν στην εργασία λόγω των κακουχιών και της ταλαιπωρίας που είχαν υποστεί και επειδή δεν ήταν ειδικευμένοι εργάτες.

Λίγο αργότερα, στις 30 Ιανουαρίου 1943, ο γερμανός διοικητής Νοτιοανατολικής Ευρώπης εξέδωσε διαταγή που επέβαλλε τη γενική υποχρέωση εργασίας στον «ελληνικό πληθυσμό [...] ηλικίας 16 - 45 ετών». Πρόκειται για την απόπειρα εισαγωγής στην Ελλάδα της πολιτικής επιστράτευσης, που έγινε λίγους μήνες πριν από την εισαγωγή της στις κατεχόμενες χώρες της Δυτικής Ευρώπης με κύριο στόχο την προσφορά εργασίας στο εσωτερικό της χώρας και όχι για το ίδιο το Ράιχ.²⁵ Βέβαια, τις περισσότερες φορές αυτοί που είχαν κληθεί δεν παρουσιάζονταν ή δραπέτευαν από το χώρο εργασίας. Η αιτία άρνησης των Ελλήνων να εργαστούν στις επιχειρήσεις που δούλευαν για λογαριασμό της Βέρμαχτ ή για τις οποίες υπήρχε ένα άμεσο ενδιαφέρον των Γερμανών, όπως τα ορυχεία, ήταν οι χαμηλοί μισθοί σύμφωνα με τις γερμανικές εκθέσεις,²⁶ ειδικά σε μια εποχή όπου τα προβλήματα επιβίωσης δεν ήταν τόσο μεγάλα και η πολιτικοποίηση του κατεχόμενου πληθυσμού ήταν έντονη.

Οι φήμες ότι οι Γερμανοί θα προχωρούσαν σε αναγκαστική πολιτική επιστράτευση προκάλεσαν μαζικές διαδηλώσεις διαμαρτυρίας και απεργίες σε Θεσσαλονίκη, Αθήνα και άλλες πόλεις και η κυβέρνηση Λογοθετόπουλου αφού κατάφερε από τους κατακτητές να μην εφαρμοστούν οι διαταγές, διέψευσε ότι υπήρχε τέτοια ιδέα,²⁷ ενώ στην πραγματικότητα οι διαταγές απλώς έμειναν ανενεργές χωρίς τυπικά να ανακληθούν. Οι αντιδράσεις αφορούσαν ένα πολιτικό αίτημα και οι εργαζόμενοι είχαν διανύσει μία σημαντική πορεία μέχρι αυτό το σημείο.

---

²⁴ Φλάισερ, *Στέμματα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941 -1944*, τ. β, Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σ. 303 - 304, όπου παραπέμπει στο St – A Berlin: 3 P(k) Js 10/60, τ. IV, φυλ. 191: Chef SiPo/SD IV B4b 2427/42 geh (1148), 18.8.1942 // κ.ά.

²⁵ Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία...», *ό.π.*, τ. γ2, σ. 205.

²⁶ Κουπαράνης, *ό.π.*, σ. 200.

²⁷ Βλ. Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 101 - 102.

Ήδη από τον Απρίλιο του 1942 έχει ξεσπάσει η πρώτη μεγάλη πανελλαδική απεργία των δημοσίων υπαλλήλων με οικονομικά αιτήματα. Από το Σεπτέμβριο του 1942, όλο το 1943 αλλά και το 1944 στη Θεσσαλονίκη απεργούσαν κατά διαστήματα εργάτες και δημόσιοι υπάλληλοι με οικονομικά αιτήματα στην αρχή, που συμπληρώθηκαν από πολιτικά πρώτα για την πολιτική επιστράτευση, και στη συνέχεια για την επέκταση της βουλγαρικής κατοχής στη Μακεδονία ή την κατάργηση των Ταγμάτων Ασφαλείας. Η οργάνωση και ο συντονισμός των εργατοϋπαλλήλων οφείλονταν κυρίως στο Ε.Ε.Α.Μ.²⁸

Οι Γερμανοί συγκατάνευσαν σε μισθολογικές αυξήσεις το Μάρτιο και τον Απρίλιο του 1943, μέτρο που έφερε μια μικρή μόνο βελτίωση στο πρόβλημα εργατικού δυναμικού που αντιμετώπιζε η Βέρμαχτ και το οποίο επιδεινώθηκε τις επόμενες χρονιές. Από τον Αύγουστο του 1943 χρησιμοποιήθηκαν μέχρι και αιχμάλωτοι πολέμου ενώ το 1944 η έλλειψη εργατών ήταν τόσο αισθητή ώστε να συλλαμβάνονται οι άνεργοι και να μεταφέρονται σε στρατόπεδα εργασίας.²⁹ Στο τέλος της Κατοχής, οι Γερμανοί και η εργοδοσία δεν μπορούσαν να ελέγξουν το εργατικό προσωπικό.

6.1.2 Έλληνες εργάτες στη Γερμανία

Παράλληλα με τα γραφεία στρατολόγησης εργατών για τα έργα και τις βιομηχανίες της Βέρμαχτ λειτουργούσαν και τα γραφεία στρατολόγησης εργατών για τη Γερμανία και οι δύο υπηρεσίες ήταν σε ανταγωνισμό μεταξύ τους. Τελικά συμφωνήθηκε τα πρώτα να μη στρατολογούν ειδικευμένους εργάτες, κάτι που διαφοροποιήθηκε μετά τον Αύγουστο 1943 και την επιδείνωση της κατάστασης στο ανατολικό μέτωπο, οπότε άρχισε η ζήτηση ειδικευμένων εργατών.³⁰

Στη Θεσσαλονίκη άρχισε η προσπάθεια στρατολόγησης ελλήνων εθελοντών για να εργαστούν στο Ράιχ με την εγκατάσταση ενός γραφείου του Υπουργείου Εργασίας του Ράιχ, συγκεκριμένα της Επιτροπής Στρατολόγησης Ελλήνων Εργατών για την Εργασία στην Αλλοδαπή. Στις 23 Ιανουαρίου 1942 άρχισε να στρατολογεί άντρες και γυναίκες. Όταν ανταποκρίθηκαν μόνο 15 με 20 άτομα, η γερμανική στρατιωτική αρχή διέταξε πολιτική επιστράτευση και διέδωσε τη φήμη ότι όσοι θα περίμεναν,

²⁸ Μαραντζίδης, «Το εργατικό συνδικαλιστικό...», *ό.π.*, σ. 176 - 178.

²⁹ Κουπαράνης, *ό.π.*, σ. 200.

³⁰ Χατζηωσήφ, «Η ελληνική οικονομία...», *ό.π.*, σ. 207.

μέχρι να τους επιστρατεύσουν, θα στέλλονταν στο ρωσικό μέτωπο ως βοηθητικοί εργάτες.³¹

Η προσπάθεια υποστηρίχτηκε από μια μεγάλη διαφημιστική εκστρατεία. Άρθρα στον Τύπο περιέγραφαν τις ιδανικές συνθήκες ζωής των ξένων εργατών εκεί, ιδιαίτερα των Ελλήνων. Παρότι πριν από την εγκατάσταση του γραφείου στη Θεσσαλονίκη οι δισταγμοί για τη στρατολόγηση Ελλήνων, της Κομαντατούρας αλλά και του Οικονομικού γραφείου, αφορούσαν στη «φυσική ακαταλληλότητα (των Ελλήνων), την τεμπελιά, τη φυλετική ανομοιομορφία, την κομμουνιστική μόλυνση [...]»³² τα προπαγανδιστικά δημοσιεύματα τόνιζαν ότι στη διαβάθμιση των εργατών με φυλετικά κριτήρια οι Έλληνες ευνοήθηκαν ως συγγενείς φυλετικά με τους Γερμανούς,³³ ενώ συχνά δημοσιεύονταν επιστολές ελλήνων εργατών για το πόσο οργανωμένα ήταν όλα.³⁴ Υπήρχαν, βέβαια, και κίνητρα, καθώς υπόσχονταν στους έλληνες εργάτες υψηλούς μισθούς και έξοδα μεταφοράς για την οικογένειά τους³⁵ ενώ για το φόβο των βομβαρδισμών των γερμανικών πόλεων, η γερμανική προπαγάνδα τόνιζε ότι οι έλληνες εργάτες τοποθετούνταν σε επιχειρήσεις που βρίσκονταν σε πόλεις της «πρώην Αυστρίας» και της χώρας των Σουδητών.³⁶

Παρά τους αρχικούς δισταγμούς, υπό το φόβο των απειλών, παρασυρμένοι από την προπαγάνδα και κυρίως λόγω των άσχημων συνθηκών επιβίωσης, υπήρξε μία σχετική ανταπόκριση των πολιτών όπως δηλώνεται από το ίδιο το Οικονομικό Γραφείο.³⁷ Το Μάρτιο του 1942 ξεκινούσαν οι πρώτες αποστολές εργατών για τη

---

³¹ Βλ. στο ίδιο και Mazower, *ό.π.*, σ. 101. Βλ. επίσης, *Νέα Ευρώπη*, 13, 17 Απρ. 1942.

³² MA, RW 29/107, WO – Saloniki, Lagebericht, 13 Σεπτεμβρίου 1941.

³³ Χατζηωσήφ, «Η ελληνική οικονομία...», *ό.π.*, τ. γ2, σ. 206.

³⁴ «Πώς ζουν οι ξένοι εργάται εις την Γερμανίαν», *Νέα Ευρώπη*, 4 Μαρτίου 1942, «850 νεαροί εργάται, ανεχώρησαν διά Γερμανίαν», *ό.π.*, 10 Μαρτίου 1942, «Ο θαυμασμός νεαρού έλληνος εργάτου προς την Γερμανίαν», *ό.π.*, 3 Απριλίου 1942, παραθέτουμε: «[...] Πάντως ό,τι μπορώ να πω χωρίς καμιά υπερβολή είναι ότι ο μεν Πλάστης μας ως βασικόν όρον είχε την τάξιν, την αρμονίαν και το ωραίον, τα οποία πρώτος ο Έλλην μαθηματικός της αρχαιότητος ανέγνωσεν εις την φύσιν, αυτοί όμως τα εφήρμοσαν εις την ζωή των [...]». Ακόμη, *Νέα Ευρώπη*, 5 Απρ., 3 Μαΐου 1942.

³⁵ Mazower, *ό.π.*, σ. 101.

³⁶ Χατζηωσήφ, «Η ελληνική οικονομία...», *ό.π.*, σ. 206.

³⁷ Κουπαράνης, *ό.π.*, όπου παραπέμπει στο MA, RW 29/114, WO – Saloniki, Az.: C 2120 geh., 1.2.1942.

Γερμανία.³⁸ Όλη τη χρονιά μεταφέρθηκαν από την Ελλάδα στο Ράιχ 11.977 εργάτες και εργάτριες με 20% να είναι οι τελευταίες³⁹ ενώ περισσότεροι από 6.500 αυτών των εργατών είχαν φύγει από τη Θεσσαλονίκη,⁴⁰ εντυπωσιακό ποσοστό στο σύνολο, ενδεχομένως γιατί το γραφείο είχε εγκατασταθεί στην πόλη και η προπαγάνδα εδώ μπορούσε να έχει πιο άμεσα αποτελέσματα σε αντίθεση με την ιταλική ζώνη κατοχής.

Για το 1943 τα στοιχεία των γερμανών αξιωματικών Αμυντικής Οικονομίας δίνουν 3.395 εργάτες, οι καταγραφές του ελληνικού Τύπου 4.500⁴¹ ενώ από Θεσσαλονίκη φαίνεται να αναχώρησαν 1.772,⁴² επιβράδυνση που οφειλόταν μάλλον στη βελτίωση της επισιτιστικής κατάστασης, στις εργατικές αναταραχές των αρχών του 1943 αλλά και στην αρνητική εμπειρία που είχαν αποκομίσει οι Έλληνες από τη «συμβίωση» με τους Γερμανούς.⁴³ Το 1944 σημειώθηκε μια αύξηση των εργατών που οδηγήθηκαν από την Ελλάδα στο Ράιχ, που συμβάδιζε με τη γενική άνοδο όλων των δεικτών οικονομικής εκμετάλλευσης της Ελλάδας από τους Γερμανούς και σχετιζόταν με την ένταση της πολεμικής παραγωγής στην ίδια τη Γερμανία. Ωστόσο ο αριθμός των ανθρώπων που έφυγαν από Θεσσαλονίκη, 1.975⁴⁴, είχε μικρή διαφορά από αυτόν του 1943, πιθανότατα επειδή διαμορφώνονταν την πόλη διαφορετικές συνθήκες. Ήταν η εποχή που το Ε.Ε.Α.Μ. ασκούσε μεγάλη επιρροή και είχε πετύχει στις αρχές του 1944 τη λεγόμενη «σύμβαση Μέρτεν», η οποία επέβαλε στους εργοδότες την ανά εβδομάδα τιμαριθμική αναπροσαρμογή,⁴⁵ και μπορούσε κάποιος

---

³⁸ «Την προσεχή Κυριακή θα αναχωρήσει η πρώτη αποστολή εργατών διά Γερμανίαν», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 4 Μαρτίου 1942.

³⁹ Hadjiiosif, «Griechen in der deutsche Kriegsproduction»,... *ό.π.*, σ. 226 - 228. Mazower, *ό.π.*, σ. 104.

⁴⁰ MA, RW. 29/114, Lagebericht des WO – Saloniki (1 Ιαν. – 31 Δεκ.1942).

⁴¹ Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία...», *ό.π.*, τ. γ2, σ. 207.

⁴² MA, RW 29/115, Lageberichte des Wehrwirtschaftskommandos bzw. Des Deutschen Wehrwirtschaftsoffiziers Saloniki, τ. 3:1 Ιαν. – 30 Οκτ.1943 και MA, RW 29/91, Kriegstagebuch des Wehrwirtschaftsstabs Griechenland, τ. 1:1 Οκτ. – 31 Δεκ.1943.

⁴³ Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία...», *ό.π.*, τ. γ2, σ. 207.

⁴⁴ MA, RW 29/92, Kriegstagebuch des Wehrwirtschaftsstabs Griechenland, τ. 2: 1 Ιαν. – 31 Μαρτίου 1944 και MA, RW 29/93, Kriegstagebuch des Wehrwirtschaftsstabs Griechenland, τ. 3: 1 Απρ. – 30 Ιουνίου 1944.

⁴⁵ Μαραντζίδης, *ό.π.*, σ. 170 -171. Άγγελος Αυγουστίδης, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40 και τα περιθώρια της πολιτικής*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σ. 152 - 153.

να βρει δουλειά με καλύτερους όρους, ενώ όλοι μπορούσαν να ανήκουν σε κάποιον συνεταιρισμό. Από την άλλη κάποιιοι από τους ανέργους θα κατατάσσονταν την άνοιξη του 1943, στο τάγμα του Πούλου, που τους παρείχε συσσίτιο, μισθό, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και τρόφιμα για τις οικογένειές τους αλλά και ιδεολογικό κίνητρο, αφού το να στραφούν εναντίον των κομμουνιστών ιδεολογικά ήταν απολύτως θεμιτό, ενώ το Ε.Α.Μ. – Ε.Λ.Α.Σ. ταυτιζόταν με τους κομμουνιστές και τους Βουλγάρους.⁴⁶

6.2 Κινητικότητα των επιχειρήσεων και συντήρηση των γερμανικών μονάδων

Το ζήτημα της συντήρησης των γερμανικών μονάδων σε συσχετισμό με την κινητικότητα των επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την οικονομία της. Αφού μελετήσαμε τον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* για το διάστημα 1941 - 1944 διαπιστώσαμε ότι η ίδρυση νέων εργοστασίων στη Θεσσαλονίκη, συνεχίστηκε στο διάστημα της Κατοχής. Τον Ιούλιο του 1941 ιδρύθηκαν 12 νέα εργοστάσια, 3 υφαντουργεία, 3 βιομηχανίες τροφίμων, 2 αλατοτριβεία, 1 εργοστάσιο ζωοτροφών, 1 χρωμάτων και 1 καπνοβιομηχανία. Μέσα στο 1942 ιδρύθηκαν 16 επιχειρήσεις, από τις οποίες, 8 υφαντουργικές, 3 σχετικές με τρόφιμα και από 1 επιχειρήσεις που σχετιζόνταν με καλλυντικά, φάρμακα, θευικό χαλκό ή είδη οικιακής χρήσης. Η ίδρυση εργοστασίων συνεχίστηκε με τον ίδιο ρυθμό για το 1943 και το 1944, με μέσο όρο 12 νέα εργοστάσια τη χρονιά. Στο ίδιο χρονικό διάστημα, των τεσσάρων χρόνων της Κατοχής, ιδρύθηκαν 6 ανώνυμες εταιρείες, δηλαδή με μεγαλύτερο κεφάλαιο από αυτές που αναφέραμε παραπάνω.⁴⁷

Την ίδια περίοδο, πολλά εργοστάσια επεκτάθηκαν με τη χρήση νέων μηχανημάτων. Ο νέος εξοπλισμός ήταν απαραίτητος για την παραγωγή υποκατάστατων διαφόρων προϊόντων, καθώς ήταν και αυτός ένας τρόπος, για να αντιμετωπιστεί η έλλειψή τους. Η σπορelaiουργία του Στυλιανού Βαλιούλη ήταν από τα πρώτα εργοστάσια που εξοπλίστηκε με μηχανές για την παρασκευή πυρηνελαίων,

---

⁴⁶ Στράτος Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη 1941 - 1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 166.

⁴⁷ *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, α' εξάμηνο 1941 - Ιούνιο 1944.

λίπους και μαργαρίνης.⁴⁸ Από την άλλη οι υφαντουργίες εξοπλίστηκαν με χειροκίνητους υφαντικούς ιστούς και ιστούς καναβατσότριχας.⁴⁹

Άδειες για διαφόρων τύπων επεκτάσεις έπαιρναν περίπου επτά έως οκτώ επιχειρήσεις το χρόνο σε όλο το διάστημα της Κατοχής. Επομένως, περίπου 20 εργοστάσια το χρόνο είτε ξεκινούσαν τη λειτουργία τους είτε την επέκτειναν. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι τις παραμονές του πολέμου η πόλη διέθετε 428 μονάδες, οι οποίες είχαν δημιουργηθεί από το 1914 μέχρι το 1940,⁵⁰ δηλαδή με έναν ρυθμό 16 εργοστάσια τη χρονιά – αν, βέβαια, κατανέμονταν ισομερώς οι ιδρυτικές πράξεις – καταλαβαίνουμε ότι 20 ιδρύσεις και επεκτάσεις τη χρονιά στο διάστημα της Κατοχής φανερώνουν μια σχεδόν συνεχή κινητικότητα στον τομέα της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας. Οι περισσότερες, βέβαια, από αυτές τις επιχειρήσεις ήταν μικρές, για να απορροφήσουν το υψηλό ποσοστό ανέργων που υπήρχε στην πόλη από τις παραμονές του πολέμου και που αυξήθηκε με την κήρυξη του, ενώ δεν γνωρίζουμε πόσες από αυτές συνέχισαν τη λειτουργία τους σε όλο το διάστημα της Κατοχής.⁵¹

Το φαινόμενο των ιδρύσεων ή επεκτάσεων πρέπει να αποδοθεί στην προσπάθεια των επιχειρηματιών να διατηρήσουν τις επιχειρήσεις τους ως σύνολο πραγμάτων και ανθρώπων, κάτι που θα εξασφάλιζε και τη διατήρηση της δικής τους κοινωνικής θέσης, και συνδέεται άμεσα και με την παρουσία των γερμανικών αρχών Κατοχής στην πόλη. Οι Γερμανοί χρειάζονταν τα εργοστάσια για την εξυπηρέτηση των αναγκών του στρατού. Γι' αυτόν τον λόγο, άλλωστε, ξεκίνησαν ένα πρόγραμμα μετάταξης των κινητήρων, ώστε να καίνε στερεές καύσιμες ύλες. Ήδη το Δεκέμβριο του 1941, 31 εγκαταστάσεις μύλων και επαγγελματικών βιομηχανιών λειτουργούσαν με ατμοκίνηση.⁵² Τα εργοστάσια που κινούνταν με ηλεκτρισμό ή πετρέλαιο είχαν πρόβλημα στη δραστηριότητά τους, ωστόσο, μεγάλες και μικρές μονάδες της

---

⁴⁸ *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 3, 18 Αυγ. 1941.

⁴⁹ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 29 Αυγ., 9 Σεπτ. 1941, 12 Απρ. 1942.

⁵⁰ Κολώνας Βασίλης - Τραϊανού Δεληγιάννη Όλγα, *Θεσσαλονίκη 1912 - 1940. Βιομηχανία και πόλη*, Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως, Αθήνα 1989, σ. 17.

⁵¹ Βλ. Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη του ελληνοϊταλικού πολέμου: Συσσίτια και καταφύγια», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τ. 5, Ιανός, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 286.

⁵² Ευστράτιος Δορδανάς, «Η περιοχή της Θεσσαλονίκης και της ευρύτερης Μακεδονίας κάτω από τη Γερμανική Κατοχή (1941 -1943)», διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1996, σ. 153.

προπολεμικής περιόδου συνέχισαν τη λειτουργία τους. Ενδεικτικά, αναφέρουμε στον τομέα της κλωστοϋφαντουργίας ότι συνέχισαν να λειτουργούν η «ΥΦΑΝΕΤ», το «Κλωστήριο και υφαντήριο Θεσσαλονίκης Α.Ε.», η «Βιομηχανία δαντελών Δαμπασίνα», στον τομέα των ειδών διατροφής η ζυθοποιία «Κάρολος Φιξ», οι «Μύλοι Αλλατίνι», ο αλευρόμυλος των αδελφών Βαλτσάνη, η «Γενική Μακεδονική Εταιρεία Εμπορίου και Βιομηχανίας», η «Βιομηχανία ελαίου Βαλιούλη», η «ZANAE», η «ABEZ», η βιομηχανία σοκολάτας και ειδών ζαχαροπλαστικής «Φλόκα» και ακόμη βιομηχανίες δέρματος, οικοδομικών υλικών, μηχανουργία, καρφοβελονοποιεία, βιομηχανίες χάρτου και επεξεργασίας καπνού.⁵³ Οι βιομηχανίες του τομέα καταναλωτικών αγαθών μπορούσαν πιο εύκολα να συντηρηθούν οικονομικά και να κρατήσουν το εργατικό τους δυναμικό που η αμοιβή του είχε μηδενική αξία λόγω του πληθωρισμού, παρακρατώντας ένα μέρος της παραγωγής και διοχετεύοντάς το είτε άμεσα στη μαύρη αγορά είτε έμμεσα πληρώνοντας τους εργάτες σε είδος.⁵⁴

Οι γερμανικές αρχές επέταξαν είτε μέρος της παραγωγής των εργοστασίων, όπως τα 2/3 της παραγωγής της ζυθοποιίας «Φιξ», την πρώτη ύλη από δύο εργοστάσια σαπυνοποιίας,⁵⁵ είτε ολόκληρες βιομηχανικές μονάδες όπως το εργοστάσιο ζυμαρικών «ABEZ», την αλευροβιομηχανία «Μύλοι Αλλατίνι», την κλωστοϋφαντουργία «ΥΦΑΝΕΤ».⁵⁶ Σε άλλες γινόταν αποκλειστικά ανάθεση γερμανικών παραγγελιών όπως στη «Βιομηχανία Ελαίου του Στυλιανού Βαλιούλη – που στις 3 Μαΐου 1941 δόθηκε παραγγελία να κατασκευάσει μαργαρίνη για τις τοπικές ανάγκες του γερμανικού στρατού⁵⁷ – οι οποίες αυξήθηκαν από το 1942 και μετά.⁵⁸ Είναι βέβαιο ότι όλες οι παραπάνω βιομηχανίες ή βιοτεχνίες είχαν ως βασικό τους πελάτη τη Βέρμαχτ ενώ η μετάταξη των κινητήρων των εργοστασίων δείχνει ακριβώς αυτήν τη σχέση. Ωστόσο δεν έχουμε επαρκή στοιχεία ακόμη για παραγγελίες των γερμανικών αρχών στις βιομηχανίες της Θεσσαλονίκης καθώς και για τις «κηδεμονευόμενες» και μη επιχειρήσεις καταναλωτικών αγαθών που

---

⁵³ *Θεσσαλονίκη 1912 - 1940, ό.π., σ. 19 - 37.*

⁵⁴ Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία...», *ό.π. τ. γ2, σ. 198.*

⁵⁵ Κουπαράνης, *ό.π., σ. 189 - 209.*

⁵⁶ Παπαδοπούλου, *ό.π., σ. 159.*

⁵⁷ Κουπαράνης, *ό.π., σ. 193 - 194.*

⁵⁸ Κουπαράνης, *ό.π., σ. 189 - 209.*

εργάζονταν για τη Βέρμαχτ στην πόλη.⁵⁹ Γνωρίζουμε, ωστόσο, από τα απομνημονεύματα του Νόιμπαχερ ότι οι δαπάνες κατοχής στην Ελλάδα αντιπροσώπευαν κυρίως την αγορά προϊόντων και υπηρεσιών από ελληνικές επιχειρήσεις και αποτελούσαν το 90% των δαπανών της Βέρμαχτ στη χώρα. Οι εγχώριοι προμηθευτές των κατακτητών έσπευδαν να μετατρέψουν τις εισπράξεις τους σε χρυσές λίρες ή ενδεχομένως σε ακίνητα και επιτάχυναν έτσι την πτώση της αξίας της δραχμής.⁶⁰

Μια άλλη ομάδα επιχειρηματιών που με τα κέρδη τους τροφοδοτούσαν τον πληθωρισμό ήταν οι εισαγωγείς προϊόντων από τη Γερμανία που πλήρωναν σε δραχμές για τα γερμανικά προϊόντα πολύ χαμηλές τιμές, ενώ τα πουλούσαν στην ελληνική αγορά στις υψηλές πληθωρικές τιμές. Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που ανέκυπταν από τη σταθερή ισοτιμία μάρκου – δραχμής, ιδρύθηκε η Ελληνογερμανική Εμπορική Εταιρεία Α.Ε., η αλλιώς DEGRIGES (Deutsch – Griechische Warenausgleichsgesellschaft), η οποία επέβαλε ένα είδος εισαγωγικού φόρου στις ελληνικές εισαγωγές με το προϊόν του οποίου επιδοτούνταν οι ελληνικές εξαγωγές μεταλλευμάτων και άλλων πρώτων υλών.⁶¹

Είναι νωρίς να καταλήξουμε σε συμπεράσματα, αλλά φαίνεται ότι η βιομηχανική και βιοτεχνική κίνηση της πόλης δεν ανακόπηκε, αντίθετα δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για την ίδρυση νέων επιχειρήσεων, μικρότερων και μεγαλύτερων και η οικονομία προσαρμόστηκε στα νέα δεδομένα.

6.3 Μια ανατομία της οικονομίας της πόλης μέσα από φορολογικά στοιχεία εμπορικών επιχειρήσεων

Σχετικά με την οικονομική κίνηση συγκεκριμένων επιχειρήσεων στην πόλη, στη διάρκεια της Κατοχής, εξετάστηκε ένα απόσπασμα από αρχείο της Γ΄ Εφορίας Θεσσαλονίκης με εκθέσεις ελέγχου για το οικονομικό έτος 1942 - 43, που αφορά στην περίοδο από το Μάρτιο του '41 μέχρι το καλοκαίρι του '42 και μας επιτρέπουν

---

⁵⁹ Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία...», *ό.π.* τ. γ2, σ. 199.

⁶⁰ Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία...», *ό.π.* τ. γ2, σ. 210 - 212.

⁶¹ Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία...», *ό.π.* τ. γ2, σ. 210 - 212. Μαγκριώτης, *ό.π.*, σ. 53. Δημήτριος Α. Δρογίδης, *Θεσσαλονίκη 1897 – 1997. Τα τελευταία 100 χρόνια της νεότερης πολιτιστικής πρωτεύουσας της Ευρώπης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 285. Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 23 Οκτ. 1941, 19 Απριλίου 1942.

να συναγάγουμε κάποια συμπεράσματα.⁶² Εξετάστηκαν τα στοιχεία δέκα επιχειρήσεων.

Το προφίλ τους παρουσιαζόταν ως εξής: από τις 10 επιχειρήσεις, για τις 7 σημειωνόταν από τους εφοριακούς ελεγκτές ότι επρόκειτο για λιανικής πώλησης, για τις 2, των Τσούλη - Αβραμίδα και Καλτσίκη, ότι έκαναν εμπόριο «ανδρικών υφασμάτων και ειδών ραπτών». Για την επιχείρηση των Λάσκαρη Γκούβα, Δημητρίου Αθηνοδώρου και Κωνσταντίνου Αθηνοδώρου δεν σημειωνόταν αν ήταν λιανικής πώλησης ή χονδρικής. Οι Μαλχασιάν και Σουρβάνος είχαν γυναικεία υφάσματα, ενώ ο Μπέζας αναφερόταν ως υφασματέμπορος. Ο Τουρσουτζιάν είχε επιχείρηση «νεωτερισμών», ο Ναούμ υφάσματα και ο Παπαγιαννόπουλος, επίσης. Ως υφασματοπώλης καταγραφόταν και ο Καρακωνστανόγλου. Οι επτά πρώτες επιχειρήσεις, όπως εμφανίζονται στον πίνακα 1, βρίσκονταν στην οδό Βασ. Κωνσταντίνου (σημερινή λεωφ. Νίκης, παραλιακός δρόμος), που ήταν από τους πιο κεντρικούς εμπορικούς δρόμους της πόλης. Οι δύο επόμενες έδρευαν στη Μεγ. Αλεξάνδρου και η τελευταία βρισκόταν στην οδό Ασκητού, έναν μικρότερο δρόμο στην περιοχή. Όλες οι επιχειρήσεις ήταν προπολεμικές με εξαίρεση αυτήν των Γκούβα - Αθηνοδώρου, η οποία συστάθηκε ουσιαστικά το Μάιο του 1941. Οι συγκεκριμένοι έμποροι είχαν προηγουμένως εταιρεία εμπορίας καπνού και «συνεχίζουν την εταιρεία εις την εμπορία νημάτων και ψιλικών και υφασμάτων κλπ.».⁶³ Επρόκειτο, λοιπόν, κυρίως για επιχειρήσεις υφασμάτων στο εμπορικό κέντρο της πόλης, ένα εμπόρευμα που σχετίζεται με τις ανάγκες των αρχών Κατοχής και τη διαβίωση του γερμανικού πληθυσμού στην πόλη. Τα ονόματα των επιχειρηματιών παρουσιάζουν επίσης ενδιαφέρον καθώς συμπεριλαμβάνονται ονόματα Αρμενίων, Βλάχων, προσφύγων, παλαιοελλαδιτών και αντικατοπτρίζουν τον εθνικό χάρτη της πόλης εκείνης της περιόδου. Υπήρχαν εκθέσεις των ελεγκτών και

---

⁶² Ιδιωτική συλλογή κ. Γιώργου Μαργαρίτη, Τμήμα αρχείου Εφορίας Γ' Θεσσαλονίκης, Εκθέσεις Ελέγχου, 1) Λάσκαρη Ηλία Γκούβα, Δημητρίου Αθηνοδώρου, Κωνσταντίνου Αθηνοδώρου, 15 Απριλίου 1942, 2) Τσούλη και Αβραμίδα, 20 Απριλίου 1942, 3) Απόστολου Καλτσίκη, 27 Απριλίου 1942, 4) Ισαάκ Ιακ. Καρακωνστανόγλου, 12 Ιουνίου 1942, 5) Μαλχασιάν και Σία, 27 Ιουνίου 1942, 6) Κ. Σ. Σουρβάνος, 27 Ιουνίου 1942, 7) Παπαγιαννόπουλος Μενέλαος, 11 Ιουλίου 1942, 8) Αδελφοί Π. Μπέζα, 18 Ιουλίου 1942, 9) Ηλίας Ναούμ Ναούμ, 26 Ιουλίου 1942, 10) Γκαραμπέτ Τουρσουτζιάν, 1 Αυγούστου 1942.

⁶³ Ιδιωτική συλλογή κ. Γιώργου Μαργαρίτη, τμήμα Αρχείου Εφορίας Γ' Θεσσαλονίκης.

για εβραϊκές επιχειρήσεις που αφορούσαν, όμως, σε χρονιές νωρίτερα από αυτές που μας ενδιαφέρουν και γι' αυτό δεν έχουν συμπεριληφθεί.

Πίνακας 1

Ετήσιες εισπράξεις και κέρδη για το οικ. έτος 1941 – 1942.

ΟΝΟΜΑ	ΕΙΣΠΡ. ΙΔΙΩΝ	ΕΙΣ. ΜΕ ΕΛ.	ΑΠΟΠΛ. ΕΙΣΠΡ.	ΚΕΡΔΗ	ΦΟΡ. ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ
ΜΑΛΧΑΣΙΑΝ & ΣΙΑ	-	14.700.000	3.353.982	3.569.254	-
ΜΠΕΖΑΣ	7.256.760	11.800.000	2.616.898	-	-
Κ. Σ. ΣΟΥΡΒΑΝΟΣ	2.503.595	10.400.000	2.292.386	-	-
ΝΑΟΥΜ-ΝΑΟΥΜ	1.232.034	8.000.000	2.568.981	2.852.000	Δ' ΚΑΤ.
ΤΟΥΡΣΟΥΤΖΙΑΝ	4.493.657	7.800.000	2.683.598	1.985.000	-
ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟ- ΠΟΥΛΟΣ	6.275.104	-	-	-	3%
ΓΚΟΥΒΑΣ ΑΘΗΝΟΔΩΡΟΣ	674.474	5.760.000	1.527.022	1.152.384	Α' ΚΑΤ.
ΤΣΟΥΛΗΣ & ΑΒΡΑΜΙΔΗ	2.730.885	5.000.000	1.608.636	1.240.000	Δ' ΚΑΤ. ΚΑΙ ΕΚΤ. 3%
ΑΠ. Α. ΚΑΛΤΣΙΚΗΣ	1.004.094	4.600.000	1.301.249	1.135.000	Δ' ΚΑΤ. 3%
ΚΑΡΑΚΩΝΣΤΑ- ΝΟΓΛΟΥ	1.550.000	315.632	-	-	3%

Στον πίνακα 1 κατατάξαμε τις επιχειρήσεις με κριτήριο τον ετήσιο τζίρο, από το μεγαλύτερο προς το μικρότερο ποσό, σύμφωνα με τους ελεγκτές της εφορίας, που είναι τα ποσά της δεύτερης στήλης, ενώ στην πρώτη αναγράφεται η ετήσια εισπραξη από τις πωλήσεις τους σύμφωνα με τις δηλώσεις των ιδίων, για να κατανοήσουμε τη φορολογία που τους επιβάλλεται και να δούμε ποιος φαίνεται να έχει τα περισσότερα εισοδήματα.

Στην τρίτη στήλη σημειώνονται αποπληθωρισμένες οι τιμές, που υπολογίζουν ως εισπράξεις οι ελεγκτές, με βάση τις μεταβολές στις τιμές της λίρας Αγγλίας, για να συγκρίνουμε καλύτερα τις διαφορές με τις εισπράξεις τους του 1940 και του 1939. Στην τέταρτη στήλη παραθέτονται τα καθαρά κέρδη των επιχειρήσεων, πάντα σύμφωνα με τους ελεγκτές. Δυστυχώς, δεν έχουμε τα ανάλογα στοιχεία και για τις

δέκα επιχειρήσεις. Τέλος, ακολουθεί η στήλη με τη φορολογική κατηγορία, στην οποία εντασσόταν ο καθένας με βάση τα παραπάνω.

Η φορολογική κατηγορία στην οποία κατατάσσονταν οι περισσότερες επιχειρήσεις ήταν η Δ'. Σε αυτήν ανήκαν «οι ασκούντες εμπορικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις και αποκομίζοντες κέρδη άνω των 300.000 δραχμών. Υπό την άνω προϋπόθεσιν των κερδών τοιαύτην δήλωσιν θα επιδώσωσιν οι ατομικώς εργαζόμενοι, οι ομόρρυθμοι εταίροι των ομορρύθμων εταιρειών κεχωρισμένος έκαστος και τα νομικά πρόσωπα των ετερορρύθμων εταιρειών».⁶⁴

Ο φόρος στις περιπτώσεις αυτές υπολογιζόταν με φορολογικό συντελεστή 19% και με την επιβολή πρόσθετου ποσοστού 3%. Το συνολικό ποσοστό κύριου φόρου ήταν 22% των καθαρών κερδών. Με την υποβολή της δήλωσης καταβαλλόταν και το 1/4 του αναλογούντος φόρου.⁶⁵ Για τις εμπορικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις ως φορολογητέα καθαρά κέρδη θεωρούνταν όσα ανέρχονταν στο ποσό, το οποίο απέμενε μετά την έκπτωση των γενικών εξόδων διαχείρισης συμπεριλαμβανομένων και των εξόδων μισθοδοσίας και αμοιβής προσωπικού και των άλλων ποσών των καταβαλλομένων βάσει της ισχύουσας εργατικής και κοινωνικής νομοθεσίας.⁶⁶

Ακολουθούν οι πίνακες 2 και 3, όπου σημειώνονται οι εισπράξεις από τις πωλήσεις για τις χρονιές 1939 και 1940, ώστε να γίνουν οι συγκρίσεις με τον πίνακα 1. Στον πίνακα 3 σημειώνεται το στοκ που βρίσκει ο έλεγχος, αντίστοιχα στην προπολεμική και τη μεταπολεμική του αξία.

---

⁶⁴ «Αι φορολογικαί δηλώσεις 1941 - 1942. Η προθεσμία υποβολής αιτήσεων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 12 Μαΐου 1941.

⁶⁵ *Ο.π.*

⁶⁶ «Φορολογικαί τροποποιήσεις», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 20 Οκτ. 1941.

Πίνακας 2
Εισπράξεις 1939 – 1940.

ΟΝΟΜΑ	ΕΙΣΠΡΑΞΕΙΣ 1939	ΕΙΣΠΡΑΞΕΙΣ 1940
ΜΑΛΧΑΣΙΑΝ & ΣΙΑ (1/4/41-31/5/42)	2.500.000	2.000.000
ΜΠΕΖΑΣ	2.140.138	1.864.374
Κ. Σ. ΣΟΥΡΒΑΝΟΣ	2.760.000	1.900.000
ΝΑΟΥΜ-ΝΑΟΥΜ	1.183.987	823.019
ΤΟΥΡΣΟΥΤΖΙΑΝ	1.736.095	1.687.836
ΠΑΠΑΓΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ	5.418.929	3.745.736
ΓΚΟΥΒΑΣ ΑΘΗΝΟΔΩΡΟΣ	-	-
ΤΣΟΥΛΗΣ & ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ	4.069.169	3.405.356
ΑΠ. Α. ΚΑΛΤΣΙΚΗΣ	4.411.969	1.793.644
ΚΑΡΑΚΩΝΣΤΑΝΟΓΛΟΥ (4/41-6/32)	-	-

Πίνακας 3
Αξία στοκ προπολεμικά και μεταπολεμικά.

ΟΝΟΜΑ	ΑΞΙΑ ΣΤΟΚ ΠΡΟΠΟΛΕΜΙΚΑ	ΑΞΙΑ ΣΤΟΚ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΑ
ΜΑΛΧΑΣΙΑΝ & ΣΙΑ (1/4/41-31/5/42)	600.000	1.500.000
ΜΠΕΖΑΣ	280.000	2.520.000
Κ. Σ. ΣΟΥΡΒΑΝΟΣ	1.000.000	25.000.000
ΝΑΟΥΜ-ΝΑΟΥΜ	1.425.000	9.975.000
ΤΟΥΡΣΟΥΤΖΙΑΝ	500.000	-
ΠΑΠΑΓΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ	2.271.534	-
ΓΚΟΥΒΑΣ ΑΘΗΝΟΔΩΡΟΣ	-	-
ΤΣΟΥΛΗΣ & ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ	-	-
ΑΠ. Α. ΚΑΛΤΣΙΚΗΣ	500.000	-
ΚΑΡΑΚΩΝΣΤΑΝΟΓΛΟΥ (4/41-6/32)	-	-

Η αξία του στοκ προπολεμικά γίνεται πιο εμφανής, αν σημειώσουμε ότι το ίδιο διάστημα μια μέση κατοικία κόστιζε 75.000 δρχ.

Ακολουθεί ο πίνακας 4, όπου σημειώνονται τα ποσοστά % της μείωσης ή της αύξησης των εισπράξεων από τις πωλήσεις, από το 1939 ως το 1940 και από το 1940

ως το 1941 και οι αντίστοιχοι μέσοι όροι μείωσης και αύξησης των εισπράξεων αυτών.⁶⁷

Πίνακας 4

Ποσοστά της επί τοις εκατό μείωσης και αύξησης των εισπράξεων.

ΟΝΟΜΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ	1939 με 1940		1940 με 1941		ΕΛΕΓΚΤΕΣ
					1940 με 1941
ΜΠΕΖΑΣ	ΜΕΙΩΣΗ 13%		ΑΥΞΗΣΗ 289%		533%
ΣΟΥΡΒΑΝΟΣ	»	31%	»	32%	447%
ΝΑΟΥΜ	»	0,50%	»	50%	872%
ΤΟΥΡΣΟΥΤΖΙΑΝ	»	3%	»	166%	362%
			M.O. 134,25%		
ΤΣΟΥΛΗΣ	»	16%	ΜΕΙΩΣΗ	20%	46%
ΚΑΛΤΣΙΚΗΣ	»	59%	»	45%	156%
	M.O. 25,4%				M.O. 289,75%

Σχετικά με τις εισπράξεις από τις πωλήσεις διαπιστώνουμε ότι από τους 6 εμπόρους, για τους οποίους έχουμε κοινά στοιχεία, δηλαδή τους Μπέζα, Σουρβάνο, Ναούμ, Τουρσουτζιάν, Τσούλη - Αβραμίδα και Καλτσίκη, και οι 6 δήλωναν μείωση των εισπράξεων από το 1939 ως το 1940, ενώ οι 4 αύξηση και πάλι των εισπράξεων από το 1940 ως το 1941, ενώ οι Τσούλης - Αβραμίδης παρουσίαζαν συνεχή μείωση των πωλήσεων από το 1939 ως το 1941. Μείωση αντίστοιχα δήλωνε και η επιχείρηση του Καλτσίκη. Η μέση μείωση από το 1939 στο 1940 ήταν 24,5%, ενώ η μέση αύξηση για το επόμενο διάστημα, σύμφωνα με τα ποσά που δήλωναν οι επιχειρηματίες, ήταν 134,255%, με τον Μπέζα να φτάνει το 289% και κανένας να μην πέφτει κάτω από το 32%. Σύμφωνα τώρα με τις εκτιμήσεις των ελεγκτών, η μέση αύξηση από το 1940 στο 1941, ήταν 389,75%, ενώ η μέση αύξηση συγκρίνοντας τις

⁶⁷ Υπολογίζεται η διαφορά ανάμεσα στις εισπράξεις που δηλώνουν οι έμποροι προπολεμικά και μεταπολεμικά και το ποσοστό % στο οποίο αντιστοιχεί αυτή η διαφορά. Κάνουμε τους υπολογισμούς για εκείνες τις επιχειρήσεις που αναφέρονταν όλα τα ποσά που συγκρίνουμε.

αποπληθωρισμένες τιμές με αυτές του 1940 για τις πρώτες 5 επιχειρήσεις ήταν 78,4%, ενώ οι επιχειρήσεις των Αβραμίδη και Καλτσίκη παρουσίασαν μια μείωση της τάξης του 39,5%. Ανεξάρτητα από την εκτίμηση των ελεγκτών, και οι 4 από τους 6 εμπόρους δήλωναν αυξημένες εισπράξεις από τις πωλήσεις για το 1941, προσπαθώντας, ίσως, να φανούν ειλικρινείς και να αποφύγουν τον έλεγχο στα πραγματικά τους κέρδη, που από τις εκτιμήσεις των ελεγκτών φαίνεται ότι ήταν υψηλά.

Στις περιπτώσεις που έχουμε τόσο τη δήλωση της επιχείρησης όσο και την εκτίμηση του ελεγκτή (Μπέζας, Σουρβάνος, Ναούμ, Τουρσουτζιάν, Γκούβας - Αθηνόδωρος, Τσούλης - Αβραμίδης, Καλτσίκης) παρατηρούμε ότι η διαφορά ανάμεσα στις δύο τιμές ήταν τουλάχιστο διπλάσια και σε κάποιες περιπτώσεις οκταπλάσια ή εννεαπλάσια.

Τα κέρδη, σύμφωνα με τις πωλήσεις που εκτιμούσαν οι ελεγκτές για το 1941, στις περισσότερες περιπτώσεις ξεπερνούσαν τις ετήσιες μεικτές εισπράξεις των χρόνων 1939, 1940 και συχνά και αυτά που δηλώνονταν για το 1941.

Για την πλειοψηφία των επιχειρήσεων εκείνα τα κριτήρια που θεωρήθηκαν σημαντικά ήταν η ύπαρξη στοκ, τα προπολεμικά κεφάλαια, ο αριθμός των υπαλλήλων και τα σχετικά έξοδα, κριτήρια που μπορεί να θεωρηθούν αντικειμενικά και έδειχναν το μέγεθος της επιχείρησης, ενώ χρησιμοποιήθηκε ως κριτήριο για 7 από τις 10 επιχειρήσεις και η συλλογή πληροφοριών από ομοειδείς επιχειρήσεις, κριτήριο που μπορούσε να κρύβει το δόλο και τον ανταγωνισμό των γειτονικών καταστημάτων και άρα να μην προσφέρει ασφαλή στοιχεία. Τα υπόλοιπα κριτήρια χρησιμοποιούνταν ανάλογα με την περίπτωση και όχι απαραίτητα όλα σε κάθε επιχείρηση. Για όλες τις επιχειρήσεις αναφερόταν ότι επηρεάστηκαν από την υποτίμηση της δραχμής, την υπερτίμηση των προϊόντων και την αυξανόμενη ζήτηση.⁶⁸

---

⁶⁸ Σε σχέση με τα κριτήρια σύμφωνα με τα οποία έγινε ο έλεγχος των επιχειρήσεων φαίνεται ότι σε 2 από τις 10 επιχειρήσεις εξεταζόταν αν η θέση του καταστήματος ήταν κεντρική ή όχι. Στις 7 από τις 10 επιχειρήσεις αναφερόταν ότι υπήρχε στοκ, ενώ για τις 4 από αυτές σημειωνόταν η μεταπολεμική του αξία του, που ξεκινούσε να είναι από διπλάσια μέχρι δεκαπλάσια και εικοσιπενταπλάσια. Στις 3 από τις 10 επιχειρήσεις αναφερόταν ότι στηρίζονταν σε προπολεμικά κεφάλαια. Σε 4 από τις 10 επιχειρήσεις ελέγχονταν ο αριθμός των υπαλλήλων και τα σχετικά έξοδα. Σε 1 από τις 10 επιχειρήσεις ελεγχόταν το ύψος των αγορών και σε 1 το ενοίκιο του καταστήματος. Σε 1 το ωράριο του καταστήματος και σε 1 το μέγεθος. Σε 2 από τις επιχειρήσεις αναφερόταν ότι μεταφέρθηκε μέρος του

Ο έλεγχος γινόταν μέσα από τα βιβλία των επιχειρήσεων, τα οποία ήταν: το ημερολόγιο, το καθολικό βιβλίο, το βιβλίο ταμείου, το βιβλίο απογραφών και το βιβλίο αποθήκης.

Βιβλίο αποθήκης τηρούνταν μόνο από την επιχείρηση Σουρβάνος, γεγονός το οποίο επισημάνθηκε από τους ελεγκτές. Ημερολόγιο διέθεταν 7 από τις 10 επιχειρήσεις. Καθολικό βιβλίο 6 από τις 10 επιχειρήσεις, βιβλίο ταμείου 5 από τις 10 επιχειρήσεις και βιβλίο απογραφής 6 από τις 10 επιχειρήσεις. Αυτό που καταρχάς διαπιστώνεται είναι ότι οι επιχειρήσεις δεν τηρούσαν με αυστηρότητα φορολογικά βιβλία, ενώ ορισμένες από όσες είχαν τα συγκεκριμένα βιβλία τα χρησιμοποιούσαν με λάθος τρόπο, όπως ο Τουρσουτζιάν, που διέθετε ένα πρόχειρο βιβλίο ταμείου, στο οποίο έγραφε στα γαλλικά ή ο Ναούμ που χρησιμοποιούσε το βιβλίο απογραφής ως βιβλίο ισολογισμών.

Η αμέλεια και οι προχειρότητες στην τήρηση βιβλίων από τις επιχειρήσεις ερχόταν σε αντίθεση με τη σχολαστικότητα των φορολογικών εκθέσεων. Έγιναν και οι 10 από τους ίδιους ελεγκτές. Ο έλεγχος ήταν επιμελημένος όπως δείχνει η αναλυτική καταγραφή όλων των στοιχείων που αφορούσαν στις επιχειρήσεις. Οι ελεγκτές φαίνεται ότι έκαναν τη δουλειά τους με ιδιαίτερη προσοχή. Άλλωστε από το Μάιο του 1941 είχε εκδοθεί διαταγή περί φόρων και εισφορών στα κατεχόμενα εδάφη, με στόχο την τάχιση αποκατάσταση και διατήρηση της δημόσιας τάξης και ζωής στα καταληφθέντα εδάφη αλλά και της εισπρακτικής πολιτικής του κατοχικού κράτους». ⁶⁹ Στο πλαίσιο αυτό, δεν διακόπηκε η είσπραξη των φόρων και των λοιπών εισφορών. Εξάλλου οι κατοχικές κυβερνήσεις διεκδικούσαν την άσκηση του συνόλου των κρατικών λειτουργιών. ⁷⁰

Και ενώ στο άρθρο 2 της διάταξης οριζόταν ότι οι γερμανικές οικονομικές υπηρεσίες εξουσιοδοτούνταν με μια σειρά αρμοδιοτήτων σε σχέση με τη φορολογία, η ελληνική κυβέρνηση προσπαθούσε να δικαιολογήσει τις διαταγές αυτές ως τυπική

στοκ στην Αθήνα ή σε άλλη αποθήκη, για να μην ελεγχθεί. Για 1 αναφερόταν ότι έκανε πώληση τοις μετρητοίς, χωρίς να εκδίδει τιμολόγια. Σε 7 από τις 10 γινόταν συλλογή πληροφοριών από ομοειδείς επιχειρήσεις. Σε 3 αναφερόταν ο τρόπος πώλησης των προϊόντων και λαμβανόταν υπόψη για την κατάταξη στη φορολογική κλίμακα. Στις 3 αυτές αναφορές ο ένας κατέφυγε σε αθρόες πωλήσεις στην αρχή της κατοχικής περιόδου, ο άλλος απέφυγε τις αθρόες πωλήσεις και ο τρίτος άλλαξε προϊόν, γιατί δεν είχε πια απόθεμα από το σταθερό προϊόν του.

⁶⁹ *Οικ. Ταχυδρόμος*, 12 Μαΐου 1941, σ. 2.

⁷⁰ Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία...», *ό.π.* τ. γ2, σ. 203.

ενέργεια της γερμανικής κυβέρνησης προς τα εκάστοτε στρατεύματα Κατοχής, σε περίπτωση που δεν μπορούσε η κυβέρνηση του κατεχόμενου κράτους να επιβάλει φορολογικούς νόμους και συμπλήρωνε ότι, εφόσον για την Ελλάδα δεν συνέτρεχαν τέτοιοι λόγοι, δεν επρόκειτο να εφαρμοστεί η συγκεκριμένη εξουσιοδότηση και απλώς «αι γερμανικαί αρχαί θα ήσαν πρόθυμοι να έλθωσι επίκουροι προς την ελληνική κυβέρνηση βοηθούσαι αυτήν εις το έργο της».⁷¹

Από τις συγκρίσεις των στοιχείων συνάγεται το συμπέρασμα ότι υπήρχε αύξηση των εισπράξεων από τις πωλήσεις, τόσο σύμφωνα με τις δηλώσεις της πλειονότητας των επιχειρηματιών όσο και σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των ελεγκτών. Κατά την κρίση τους, βέβαια, οι εισπράξεις και τα κέρδη των επιχειρήσεων ήταν τεράστια. Ακόμη και αν θεωρήσουμε υπερβολική την πεποίθηση των ελεγκτών, η αλήθεια πρέπει να βρίσκεται κάπου στη μέση.

Οι συγκεκριμένοι έμποροι της Θεσσαλονίκης προφανώς όχι απλώς προσαρμόζονταν στη νέα κατάσταση, αλλά και κερδοσκοπούσαν από αυτήν. Ενδεχομένως το γεγονός ότι οι παραγωγικές τάξεις της πόλης «μετά βδελυγμίας» καταδίκάζαν με ψήφισμά τους τις «εγκληματικές πράξεις», τα σαμποτάζ και τον ένοπλο αγώνα της αντιστασιακής οργάνωσης «Ελευθερία» το Φεβρουάριο 1942⁷² να σχετίζεται με το ότι ένα πλήθος ανθρώπων της ιδιωτικής πρωτοβουλίας αποκόμιζε κέρδος στην Κατοχή και η ένοπλη αντίσταση απειλούσε τη ζωή και την περιουσία τους καθώς διατάρασσε την καθεστηκυία τάξη που είχε διαμορφωθεί. Κατά αυτόν τον τρόπο διαμορφώνονταν και οι προϋποθέσεις για τη δημιουργία ενός ευρύτερου αντιεαμικού συνασπισμού «τον οποίο ήρθαν να ενισχύσουν τα διάφορα θύματα της εσκεμμένης πολιτικής της εαμικής Αντίστασης και των υπερβάσεων της»⁷³ στη συνέχεια.

6.4 Λειτουργία καζίνων

Ένα φαινόμενο που παρουσιάζει ενδιαφέρον για τη Θεσσαλονίκη της Κατοχής, είναι η λειτουργία χαρτοπαικτικών λεσχών - «καζίνο», όπως τις

---

⁷¹ *Οικ. Ταχυδρόμος*, 12 Μαΐου 1941, σ. 2.

⁷² Πέτρος Παπαπολυβίου, «Η Αντίσταση εντός των τειχών», *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία – αντίσταση και επιβίωση* (επιμ. Β. Γούναρης - Π. Παπαπολυβίου), Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 47.

⁷³ Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία...», *ό.π.*, τ. γ2, σ. 201.

αποκαλούσαν – από το Δεκέμβριο του 1942. Πίσω από τους ιδιώτες που κατείχαν ή διεύθυναν αυτά τα καζίνα βρισκόταν το γραφείο «2000» που είχε έδρα τη Θεσσαλονίκη και υπαγόταν στην Ανώτατη Διεύθυνση Ασφαλείας του Ράιχ. Κύριος σκοπός αυτής της υπηρεσίας ήταν η πολιτική κατασκοπία και η παρακολούθηση των ομάδων της Αντίστασης. Για να στηριχτεί οικονομικά λειτουργούσε λέσχες από τις οποίες εισέπραττε 300 χρυσές λίρες την εβδομάδα.⁷⁴

Η εξάρτηση των καζίνων από τις γερμανικές υπηρεσίες επιβεβαιώνεται και από τα στοιχεία στο Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης. Ο τότε αστυνομικός διευθυντής, Μαντούβαλος Μιχαήλ, ζητούσε να μην εγκριθεί η ίδρυση συνδέσμου των υπαλλήλων των λεσχών, οι οποίοι είχαν υποβάλει σχετικό αίτημα – όχι επειδή απασχόλησαν την υπηρεσία τα μέλη «από κομμουνιστικής ή άλλης πλευράς» – αλλά γιατί τα συγκεκριμένα κέντρα «ου μόνον δεν ρυθμίζονται παρά της Ελληνικής Νομοθεσίας, αλλά η λειτουργία αυτών απαγορεύεται απολύτως δυνάμει σχετικού νόμου».⁷⁵ Πρέπει να σημειωθεί ότι για την κάθε αίτηση σύστασης σωματείου έστελνε γραπτώς την άποψή του και ο εκάστοτε διευθυντής αστυνομίας για το αν τα μέλη του υπό σύσταση σωματείου είχαν σχέση με κομμουνισμό, ή έδινε άλλες σχετικές πληροφορίες.⁷⁶

Στα καζίνα εργάζονταν αρκετοί πολίτες, οι οποίοι ύστερα από έναν χρόνο λειτουργίας τους, υπέβαλαν αίτηση στο Πρωτοδικείο για σύσταση σωματείου, που θα είχε ως στόχο την επίτευξη ευνοϊκότερων όρων εργασίας των υπαλλήλων και την οικονομική ενίσχυση των μελών του.⁷⁷

Το πρώτο καζίνο στη Θεσσαλονίκη λειτούργησε τα Χριστούγεννα του 1942, στο καφενείο «Νάουσα» στην Πλατεία Αγίας Σοφίας. Αργότερα λειτούργησε ως λέσχη το καφενείο «Αιγαίον» στην οδό Ερμού και το «Περοκέ».⁷⁸ Κάποιες από τις λέσχες αυτές εγκαταστάθηκαν σε ήδη υπάρχοντα καφενεία, όπως το «Ερμής», ενώ άλλες στήθηκαν εξ αρχής, όπως η «Μεγάλη Λέσχη», η «Λέσχη Θεσσαλονίκης» ή η «Λέσχη Λυκούδη». Όλες βρίσκονταν στο κέντρο της πόλης και διαφημιζόνταν κατά

---

⁷⁴ Γιώργος Καφταντζής, *Το πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στον καιρό της Κατοχής*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 58 - 59.

⁷⁵ Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, Παλαιό, 2083, 27 Φεβ. 1944.

⁷⁶ Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, Παλαιό, 2083, 27 Φεβ. 1944.

⁷⁷ Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, Παλαιό, 2083, 27 Φεβ. 1944.

⁷⁸ Καφταντζής, *Το πανεπιστήμιο... ό.π.*, σ. 58 -59.

κόρον μέσα από τη *Νέα Ευρώπη* και την *Απογευματινή*. Παρατηρούμε μία έξαρση προβολής τους μέσω των διαφημίσεων κατά τους μήνες Μάιο και Ιούνιο του 1943.⁷⁹

Κεντρική φυσιογνωμία των χαρτοπαικτικών λεσχών της εποχής ήταν ο Περικλής Νικολαΐδης, πιο γνωστός με το όνομα Πέρι Νικολάι. Καταγόταν από την Καβάλα και είχε γερμανίδα μητέρα. Είχε έρθει στη Θεσσαλονίκη σαν ποδοσφαιριστής του αθλητικού σωματείου «Ηρακλής», αλλά είχε συλληφθεί λίγο καιρό πριν από τη γερμανική κατοχή, φτάνοντας στο αεροδρόμιο του Σέδες από το Βερολίνο, καθώς διαπιστώθηκε ότι είχε καταδικαστεί από το Πλημμελειοδικείο για εμπρησμό μιας καπναποθήκης. Με την είσοδο των Γερμανών ο Νικολαΐδης αποφυλακίστηκε από το Επταύργιο και του ανέθεσαν να εντοπίζει άγγλους στρατιώτες. Αργότερα αποδείχτηκε ότι ήταν πράκτορας της μυστικής υπηρεσίας της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα, ότι είχε καταταχθεί ως εθελοντής στον ελληνικό στρατό, ότι διενήργησε κατασκοπεία, λιποτάκτησε και έφυγε για Γερμανία.⁸⁰ Ήταν επικεφαλής των λεσχών, καθώς ήταν πληρεξούσιος των Γερμανών για την «εξεύρεση πόρων ευζωίας και πλουτισμού». Φαίνεται να συνεργάστηκε με δημοσιογράφους και καθηγητές που δέχτηκαν να γίνουν διευθυντές, ταμίες, γενικοί επόπτες των χαρτοπαικτικών λεσχών. Ο Πέρι Νικολάι φυγαδεύτηκε από τους Γερμανούς όταν αποχωρούσαν από τη Θεσσαλονίκη.⁸¹

Οι άνθρωποι που σύχναζαν στις λέσχες ήταν οι «νεόπλουτοι», εκείνοι που πλούτισαν εκμεταλλευόμενοι τις ιδιαίτερες συνθήκες της Κατοχής, γερμανοί αξιωματικοί, δωσίλογοι, ενώ πρέπει να περνούσαν από εκεί και απλοί πολίτες· έτσι,

---

⁷⁹ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 6 Απριλίου 1943, εφ. *Απογευματινή*, 1, 11, 12, 14, 21 Μαΐου 1943.

⁸⁰ Τάκης Ωρολογάς - Νίκος Κοσκινάς, «Περί Νικολάι. Ο φαντομάς της Θεσσαλονίκης», εφ. *Ο Ελληνικός Βορράς*, 9 Δεκεμβρίου 1945.

⁸¹ Καφταντζής, *Το πανεπιστήμιο... ό.π.*, σ. 59. Όταν αναφέρεται ο συγγραφέας στους καθηγητές επιστημαίνει « [...] επιστήμονες (καθηγητές κλπ.), [...]» αλλά δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε αν αναφέρεται σε καθηγητές πανεπιστημίου ή άλλους. Από τους καθηγητές του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ο Βασίλειος Έξαρχος, τακτικός καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου, υπήρξε γερμανόφιλος, συνεργάτης των Γερμανών ως μεταφραστής - διερμηνέας της ειδικής ομάδας του Τμήματος Ρόζενμπεργκ, ως μεταφραστής – διερμηνέας στην επαρχία Λαγκαδά, επικεφαλής των Ε.Ε.Ε. του κέντρου το 1944 και έτυχε ιδιαίτερης προνομιακής μεταχείρισης από τους Γερμανούς σε βάρος των συμπολιτών του αλλά δεν γνωρίζουμε αν συνδέθηκε ποτέ με τις υποθέσεις των λεσχών. Βλ. σχετικά Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον... ό.π.*, σ. 103 – 116 όπου παραπέμπει Εφετείο Θεσσαλονίκης, Δικογραφίες Δοσιλόγων.

βρίσκουμε παράκληση του δήμου Θεσσαλονίκης προς την αστυνομία να ενημερώσει αν υπάλληλοι του Δήμου σύχναζαν στις χαρτοπαικτικές λέσχες.⁸² Σε επιστολή διαμαρτυρίας για τη λειτουργία των καζίνων από πολίτη προς το Δήμαρχο, τον Εισ. Εφετών, το Μητροπολίτη και τον Εισ. Πλημμελειοδικών σημειωνόταν ότι σε αυτά σύχναζαν «δημόσιοι και ιδιωτικοί μικροϋπάλληλοι, άλλοι μικροεπαγγελματίαι, ολίγοι δικηγόροι, οι περισσότεροι δε τούτων ασχολούμενοι με σκοτεινάς επιχειρήσεις, δεν θα συναντήσει τις κανέναν γνωστόν εκ των πλουσίων της πόλεως μας».⁸³

6.5 Μαύρη αγορά

Όλες οι διαδικασίες που είδαμε στις προηγούμενες ενότητες αλλά και στο προηγούμενο κεφάλαιο, η αέναη κίνηση ανάμεσα στην ύπαιθρο και την επαρχία με τους αγρότες να εκμεταλλεύονται τους αστούς, οι αστοί που εγκαταστάθηκαν στην επαρχία και συναλλάσσονταν με την πόλη, οι βιομήχανοι που κρατούσαν μέρος της παραγωγής για να το δώσουν στη μαύρη αγορά, οι έμποροι που κρατούσαν το προϊόν για να το δώσουν αργότερα σε υψηλότερες τιμές, οι επιχειρηματίες που ήταν οι εισαγωγείς προϊόντων από τη Γερμανία, οι οποίοι πλήρωναν σε δραχμές για τα γερμανικά προϊόντα πολύ χαμηλές τιμές, ενώ τα πουλούσαν στην ελληνική αγορά στις υψηλές πληθωρικές τιμές δείχνουν ότι η μαύρη αγορά⁸⁴ ήταν στο κέντρο των κοινωνικών αλλαγών που επέφερε η Κατοχή. Οι άνθρωποι πέθαιναν από την πείνα ή ανησυχούσαν ότι θα πεθάνουν από αυτήν και το γεγονός αυτό, ανεξάρτητα από τις διαστάσεις που λάμβανε σε κάθε περιοχή, καλούσε σε εγρήγορση, καθώς άνθρωποι και κοινωνικοί μηχανισμοί έπρεπε να αντιδράσουν, για να περιορίσουν το κακό,⁸⁵ αλλά και για να κερδοσκοπήσουν.

---

⁸² Κ.Ι.Θ., Γενικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, φακ. 11, υποφ. 3 Επιστολή από Δήμο Θεσσαλονίκης προς διεύθυνση Αστυνομίας.

⁸³ Κ.Ι.Θ., Γενικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, φακ. 11, υποφ. 3, Αναφορά από κ. Αριστείδη Μάο, 26 Ιουνίου 1943.

⁸⁴ Ως μαύρη αγορά ορίζεται εκείνο το σύστημα αγοράς που λειτουργεί με βάση την προσφορά και τη ζήτηση, δεν ελέγχεται από τις κρατικές αρχές ή τον κρατικό παρεμβατισμό και καταλήγει στον καθορισμό τιμών «ελεύθερης αγοράς» για διάφορα είδη. Βλ. Σταύρος Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία», *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 -1950*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 129.

⁸⁵ Mazower, *Στην Ελλάδα...ό.π.*, σ. 79 - 82, Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, Εκδόσεις Ο Πολίτης, Αθήνα 1993, σ. 86 - 92, Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 1, σ. 200.

Όλοι εκείνοι που διέθεταν ή είχαν πρόσβαση σε αποθέματα τροφίμων ωφελήθηκαν από τη μαύρη αγορά. Η ευρύτερη ομάδα που επωφελήθηκε ήταν σαφώς οι παραγωγοί τροφίμων, ο αγροτικός πληθυσμός, και είναι διάχυτη στις προφορικές και γραπτές μαρτυρίες η πικρία των αστών για τους αγρότες που εκμεταλλεύονταν τις ανάγκες τους. Από την άλλη οι τελευταίοι θεωρούσαν απόλυτα φυσικό να κρατούν την παραγωγή και να πωλούν τα προϊόντα τους στους πεινασμένους αστούς έναντι υψηλού αντιτίμου, παρά να περιμένουν τα μηδαμινά ποσά, που απέφερε η υποχρεωτική συγκέντρωση από το κράτος. Όλοι πωλούσαν και αγόραζαν. Ανθρωποι κάθε τάξης, φύλου, επαγγέλματος, ηλικίας ή θρησκείας συμμετείχαν στη διαδικασία.⁸⁶

Η ανάμειξη των αρχών Κατοχής στις υπόγειες διαδικασίες, μέσω δωροδοκιών κυρίως, ήταν σημαντική ιδιαίτερα όσο προχωρούσε η πολιτική πόλωση. Στις εκθέσεις της περιφερειακής επιτροπής του Ε.Α.Μ. βρίσκουμε επώνυμες καταγγελίες για κατοίκους κοντινών προς τη Θεσσαλονίκη περιοχών, που, μέσω της συνεργασίας τους με τους Γερμανούς απέκτησαν επιχειρήσεις στην πόλη.⁸⁷ Νωρίτερα πολλοί γερμανοί στρατιώτες πωλούσαν στη μαύρη αγορά τις μερίδες τους συν όσα τρόφιμα μπορούσαν να φέρουν από τη Γερμανία με αντάλλαγμα χρυσάφι.⁸⁸ Ο γενικός διευθυντής επισιτισμού, Χερτούρας, και οι συνεργάτες του, που παραπέμφθηκαν σε δίκη τον Απρίλιο του 1943, έδιναν τρόφιμα του Ερυθρού Σταυρού σε μέλη του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος, που τα διοχέτευαν στη μαύρη αγορά και κερδοσκοπούσαν.⁸⁹ Ο πρόεδρος του Εμπορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης συνελήφθη για παράνομες συναλλαγές με ζώα και πρώτες ύλες. Η αθώωσή του αποδόθηκε σε λαδώματα, που ανέρχονταν σε αρκετά εκατομμύρια. Ο ίδιος ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας, Βασίλειος Σιμωνίδης, θεωρούνταν από τους μεγαλύτερους κερδοσκόπους μαζί με άλλες προσωπικότητες.⁹⁰ Οι παράγοντες του κατοχικού κράτους εκμεταλλεύονταν την εξουσία τους, για να κερδοσκοπήσουν οι ίδιοι και ο

---

⁸⁶ «Τα ζητήματά μας. Προς μελέτην», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 18 Μαρτίου 1942, «Ποιοι έμποροι απέκρυπταν τρόφιμα», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 19 Μαρτίου 1942. Βλ. Mazower, *ό.π.*, σ. 82 - 87.

⁸⁷ Α.Σ.Κ.Ι., Αρχείο Κ.Κ.Ε., Κουτί. 410, Εκθέσεις Περιφερειακής Επιτροπής Μακεδονίας, Έκθεσις 3 Ιανουαρίου 1944.

⁸⁸ Mazower, *Στην Ελλάδα...* *ό.π.*, σ. 79 - 90.

⁸⁹ Καφταντζής, *ό.π.*, σ. 71.

⁹⁰ Mazower, *Στην Ελλάδα...* *ό.π.*, σ. 88.

περίγυρός τους αδιαφορώντας για το κοινωνικό σύνολο, το οποίο είχαν αναλάβει να προστατεύσουν.

Ανάμεσα στους παραγωγούς και τους ανθρώπους της εξουσίας υπήρχαν εκείνοι, οι οποίοι βρέθηκαν είτε ως μεσάζοντες είτε με άλλους τρόπους κοντά στη μια ή την άλλη κατηγορία και έκαναν περιουσίες, επειδή τα χρέη τους εξαιρέθηκαν λόγω του πληθωρισμού, άλλοι κάνοντας μαύρη αγορά ή αγοράζοντας ακίνητα σε πολύ χαμηλές τιμές, αφού ο κόσμος πωλούσε τα πάντα για ένα κομμάτι ψωμί ή για έναν τενεκέ λάδι,⁹¹ επιταχύνοντας έτσι την πτώση της αξίας της δραχμής. Σύμφωνα με τον τότε υποδιευθυντή του Υποθηκοφυλακείου, οι Θεσσαλονικείς πωλούσαν τα σπίτια τους για 60 οκάδες σταριού, ενώ γίνονταν 60 τέτοιες αγοραπωλησίες το εικοσιτετράωρο.⁹²

Γενικότερα από το χώρο αυτό των μεσαζόντων προέρχονταν οι «νεόπλουτοι», όπως αποκαλούνταν από τους συγχρόνους τους, οι οποίοι ανήκαν προηγουμένως κατά κανόνα στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Στο θεσσαλονικιώτικο φιλοαξονικό Τύπο της περιόδου, τα πρώτα άρθρα που σχολίαζαν το φαινόμενο των νέων πλουσίων δημοσιεύθηκαν την άνοιξη του 1942, γεγονός που πρέπει να συνδυαστεί με το διάστημα της μεγάλης πείνας που είχε προηγηθεί. Οι εικόνες περιγράφονταν ως εξής: «[...] Βλέπουν κάτι τύπους (οι φτωχοί) με ανοιχτά λάσια στήθη, με τραγιάσκες να μπαίνουν στα κέντρα πολυτελείας.[...] Γελούν πολύ ηχηρά [...]. Όταν είναι να πληρώσουν, γεμίζει η απέραντη παλάμη τους χιλιάρικα. [...] Τώρα είναι εντελώς ακατατόπιστοι (οι φτωχοί) με την οικονομική επανάσταση που γίνεται. Τους φαίνεται σαν να γίνεται μια επιδρομή βαρβάρων [...]. Ενώ με τους καινούργιους πλουσίους, αυτούς που εκβράζει κάθε τόσο η μαύρη αγορά, χρειάζεται νέα προσπάθεια για τη συνήθεια».⁹³ Αλλά και την άνοιξη του '43 σημειωνόταν: «Τα περισσότερα εξοχικά κέντρα γεμίζουν από πελατεία προπαντός τα Σαββατοκύριακα. Παρέες νέων πίνουν και διασκεδάζουν και πληρώνουν χιλιάδες δραχμές [...]» ή «[...] το θέαμα των φωνασκούντων εις τας οδούς ολίγων νεόπλουτων μαυραγοριτών και κορυβαντιώντων γυναικών αποτελεί το ολιγώτερον αηδή ασχήμια. [...] Η αστυνομία ως προχωρήσει εις το έργο της, το οποίον παρακολουθεί με συμπάθειαν το σύνολο

---

⁹¹ Close, *ό.π.*, σ. 62.

⁹² Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 166.

⁹³ Πέτρος Φωτεινός, «Οι νεόπλουτοι», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 16 Απριλίου και 3 Μαΐου 1942.

του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης, της κατ' εξοχήν συντηρητικής και αξιοπρεπούς μητροπόλεως της Βορείου Ελλάδος».⁹⁴

Η ιδιότυπη αυτή οικονομία της Κατοχής έπαιρνε διάφορες μορφές την καθημερινότητα. Οι παντοπώλες εφεύρισκαν ποικίλους τρόπους, για να προμηθεύονται προϊόντα και στη συνέχεια να τα πωλούν στη μαύρη αγορά. Συνεργάζονταν με τυπογράφους, οι οποίοι πλαστογραφούσαν τα κουπόνια τροφίμων, τους τα προσέφεραν με κάποιο κέρδος, και αυτοί προμηθεύονταν προϊόντα, για να τα πωλήσουν στη συνέχεια. Ένα πλέγμα σχέσεων είχε διαμορφωθεί στο πλαίσιο των συγκεκριμένων συναλλαγών.⁹⁵ Το γάλα ήταν από τα προϊόντα που εύκολα μπορούσαν να νοθευτούν. Τον Απρίλιο του '42, έρευνα που έγινε σε διάφορα γαλακτοπωλεία «έφερεν εις φως εγκαταστάσεις αποβουτυρώσεως. Το γάλα ευρέθη αποβουτυρωμένον και νερωμένον κατά 90%. Και το νερόν αυτό επωλείτο εις τιμήν γάλακτος μαύρης αγοράς [...]». Εκείνο, που, επίσης, και κατεξοχήν νοθευόταν ήταν το ψωμί.⁹⁶ Η εφημερίδα καθημερινά δημοσίευε ειδήσεις για εξαπατήσεις και μικροκλοπές, που είχαν ως στόχο την επιβίωση. Για παράδειγμα, συνελήφθη υπάλληλος της Ηλεκτρικής Εταιρείας, επειδή επέστρεφε τους μετρητές του ηλεκτρικού ρεύματος επ' αμοιβή. Κάποιος άλλος συνελήφθη για κλοπή τεσσάρων δελταρίων άρτου της κοινωνικής πρόνοιας. Ένας άλλος, για πώληση κινίνης προς 100 δραχ. το δισκίο.⁹⁷ Είδη που έγιναν αντικείμενο εκμετάλλευσης, ακριβώς λόγω της έλλειψής τους ήταν τα φάρμακα αλλά και τα τσιγάρα.⁹⁸ «Χρωματισμένο νερό το επώλησε για λάδι» σημειωνόταν σε άλλο τίτλο της *Νέας Ευρώπης*.⁹⁹ Η εξαπάτηση εξελίχτηκε από δραστηριότητα του περιθωρίου σε κυρίαρχη καθημερινή πραγματικότητα.

---

⁹⁴ «Μια ασχήμια η οποία πρέπει να εκλείψει», εφ. *Απογευματινή*, 2 Μαΐου 1943.

⁹⁵ «Σύλληψις σπείρας πλαστογράφων και παραχαρακτών. Τα κουπόνια τροφίμων», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 1 Απρ. 1942, «Κατεδικάσθη διότι επώλει νοθευμένο γάλα», «Επώλουν σίτον εις υπερβολικήν τιμήν», *Απογευματινή*, 2 Απρ. 1943.

⁹⁶ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 19, 29 Απρ., 1 Μαΐου 1942, «Ενόθευαν την κανέλα», «Η Μαύρη αγορά», εφ. *Απογευματινή*, 18 Μαΐου 1942, ό. π., 7, 8, 9, 15 Απρ., 1 Μαΐου, 5 Ιουνίου 1943.

⁹⁷ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 5, 8 Μαΐου 1942.

⁹⁸ «Καταδίωξις πωλητών σιγαρέττων», «Κρατική δίωξις των υπερτιμήσεων των φαρμακευτικών ειδών», εφ. *Απογευματινή*, 4, 18 Μαΐου 1942.

⁹⁹ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 8, 5 Μαΐου 1942.

Την ίδια στιγμή που τόσο οι φορείς της εξουσίας όσο και οι απλοί πολίτες έκαναν μαύρη αγορά, ο κυρίαρχος λόγος των γερμανικών αρχών, όπως προβαλλόταν μέσα από τον Τύπο, καταδίκαιζε το φαινόμενο των «νεόπλουτων» αλλά και των κερδοσκόπων γενικότερα περισσότερο για να διασκεδάσει τις εντυπώσεις της κοινωνίας και να ικανοποιεί το λαϊκό αίσθημα. Αυτό που τόνιζε ήταν ότι η κοινωνία παρέμενε οργανωμένη με τους θεσμούς σε λειτουργία, ενώ απομάκρυνε τις ευθύνες από τους ίδιους τους Γερμανούς, ενοχοποιώντας συχνά τους μεγαλοβιομήχανους ώστε να βρει λαϊκό έρεισμα. «Όσοι μπορούν να διαθέσουν ένα είδος είναι αγωνισταί, που έχουν αναλάβει αγώνα κατά της κοινωνίας, αφού η οργανωμένη κοινωνία υποστηρίζει κατά τεκμήριον με τους νόμους της, με την αστυνομία και το δικαστήριο τον καταναλωτή».¹⁰⁰ Από τον Αύγουστο του '41 δημοσιεύματα παρότρυναν την αγορανομία να στραφεί προς τους αντιπροσώπους των καπνοβιομηχανιών.¹⁰¹ Σε δημοσίευμα του Νοεμβρίου 1941, για πώληση αμμοκονιάματος αντί σακχάρεως, όπως σημειώνεται, συνελήφθησαν και αρκετοί βιομήχανοι.¹⁰² Οι επικεφαλής των βιομηχανιών το πιθανότερο είναι ότι διέπρατταν τις παραπάνω παρανομίες, αλλά η προβολή τους από τη *Νέα Ευρώπη* και την *Απογευματινή* δεν ήταν τυχαία.

Η επόμενη κοινωνική ομάδα που έγινε στόχος από τη *Νέα Ευρώπη* ως υπεύθυνη για τη μαύρη αγορά ήταν οι Εβραίοι. Στην εφημερίδα αναφέρονταν πολλά εβραϊκά ονόματα «μαυραγοριτών». Αυτή η εμμονή μπορεί να δικαιολογηθεί από το γεγονός ότι οι Εβραίοι συνδέονταν παραδοσιακά με το εμπόριο της πόλης· ωστόσο, είναι πιθανό η εφημερίδα να προσπαθεί να καλύψει τις γερμανικές αρχές για τις συλλήψεις Εβραίων με το πρόσχημα της μαύρης αγοράς και βέβαια, για να τους παρουσιάσει ως ανήθικα στοιχεία. Ακόμη, με κάθε ευκαιρία φέρονταν ως μαυραγορίτες διάφοροι βρετανοί αξιωματικοί, κάτι που επίσης δεν μπορούσε να ευσταθεί τη στιγμή που το 1943 οι ανώτεροι σε βαθμό αξιωματικοί ήταν οι Μάιερς και Γουντχάους και ήταν στο βουνό. Οι πληροφορίες, λοιπόν, των εφημερίδων *Νέα Ευρώπη* και *Απογευματινή* εξέφραζαν τις γερμανικές αρχές και είχαν σκοπό να ενοχοποιήσουν συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες της πόλης ή πολεμικές ομάδες τόσο για να αποποιηθούν των δικών τους ευθυνών όσο και για να παρασύρουν την

---

¹⁰⁰ «Κάθε απόγευμα. ένα σπορ», εφ. *Απογευματινή*, 24 Ιουλίου 1941.

¹⁰¹ «Τα σιγαρέττα», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 6 Αυγ. 1941.

¹⁰² «Πώς ενήργησαν αι σπείρα διά να κλέψουν τον ιδρώτα του λαού. Αντί σακχάρεως αμμοκονίαμα. Συνελήφθησαν και αρκετοί βιομήχανοι», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 16 Νοεμ. 1941.

κοινή γνώμη σε αρνητικές εκτιμήσεις για τις παραπάνω ομάδες Αντιθέτως, στον Τύπο δεν συναντάμε καθόλου ονόματα γνωστών δωσίλογων, που έκαναν μαύρη αγορά παρά το γεγονός ότι ορισμένες περιπτώσεις έφταναν στο δικαστήριο, όπως του Νικόλαου Χερτούρα και των συνεργατών του. Τόσο η κυβέρνηση συνεργασίας όσο και οι αρχές Κατοχής, για να καλύψουν τη συνολική αδυναμία τους να διοικήσουν και να προστατεύσουν τους πολίτες, χρησιμοποιούσαν το φαινόμενο της μαύρης αγοράς ως εύκολη δικαιολογία στην αναζήτηση των αιτίων της κατάστασης και διακήρυσσαν την αντίθεσή τους στην κερδοσκοπία και στις δραστηριότητες των μαυραγοριτών.¹⁰³ Από τον Ιούλιο του 1941, βρίσκουμε άρθρα για την πάταξη της αισχροκέρδειας και τη δίωξη της μαύρης αγοράς, ενώ ανακοινώνονταν οι συλλήψεις που γίνονταν.¹⁰⁴ Επίσης, επιβάλλονταν πρόσθετοι φόροι για την καταπολέμηση του προβλήματος.¹⁰⁵ Την άνοιξη, ωστόσο, του 1942, όπως μαθαίνουμε από τη *Νέα Ευρώπη* η γερμανική αστυνομία φυλάκιζε τους καταστηματάρχες που πωλούσαν σε υπερβολικές τιμές και έκλεινε τα καταστήματά τους,¹⁰⁶ γεγονός που πρέπει να το συσχετίσουμε με το ότι την ίδια στιγμή οι κατασχέσεις τροφίμων ή τα πρόστιμα σε είδος που επέβαλε η Α.Υ.Ε.Μ. σε αγορανομικές παραβάσεις ήταν μία από τις πηγές εξασφάλισης των ποσοτήτων που προορίζονταν για καλύψουν τις ανάγκες επισιτισμού του αστικού πληθυσμού. Την ίδια περίοδο διατυπωνόταν μέσω της εφημερίδας η απειλή ότι θα θεσπιζόταν η θανατική καταδίκη εναντίον των μαυραγοριτών.¹⁰⁷

Για την Αθήνα και τη μαύρη αγορά έχει επισημανθεί ότι μέχρι το καλοκαίρι του 1942, που διήρκεσε η μεγάλη κρίση του λιμού, οι υπόγειες συναλλαγές είχαν λάβει κυρίως προσωπικό ή οικογενειακό χαρακτήρα, με στόχο την επιβίωση.

---

¹⁰³ «Θάνατος εις τους μαυραγορίτας. Σωτηρία του λαού», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 21 Νοεμ. 1941. «Ενεργήθησαν και νέαι συλλήψεις μαυραγοριτών», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 6 Μαρτίου 1942, «Ένας βρετανός αντιστράτηγος μαυραγορίτης», εφ. *Απογευματινή*, 2 Απρ. 1943.

¹⁰⁴ «Η αισχροκέρδεια θα παταχθεί πλήρως», «Η δίωξις της μαύρης αγοράς», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 16, 17, 18 Ιουλίου 1941.

¹⁰⁵ «Επιβάλλονται πρόσθετοι φορολογίαι [...]. Η καταπολέμηση της μαύρης αγοράς», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 26 Αυγ. 1941.

¹⁰⁶ «Γνωστοποιήσις. Η Γερμανική Αστυνομία επέβαλε το κλείσιμο των εξής φαρμακείων [...]», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 19 Μαρτίου 1942, «Προφυλάκισις μαυραγοριτών», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 8 Απρ. 1942. Επίσης εφ. *Νέα Ευρώπη* 24, 29 Απρ. 1942.

¹⁰⁷ «Τα ζητήματά μας», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 11 Απρ. 1942.

Αντίθετα, μετά το πέρασμα της πρώτης κρίσης αυξήθηκαν τα κέντρα απόκρυψης και τα μεταφορικά μέσα των ιδιωτών ή του στρατού Κατοχής διατέθηκαν για παρόμοιους σκοπούς με στόχο πια τα μεγάλα κέρδη.¹⁰⁸ Στη Θεσσαλονίκη φαίνεται ότι οι παραγωγοί τροφίμων του μακεδονικού κάμπου έγιναν κάτοχοι μικρών ή μεγάλων περιουσιών από τα πρώτα σημάδια εμφάνισης του λιμού. Ταυτόχρονα οι φορείς της ελληνικής δωσιλογικής κυβέρνησης μέσω της σχέσης τους με τη γερμανική διοίκηση αποκόμιζαν μεγάλα κέρδη επίσης από την πρώτη στιγμή. Αντίθετα τα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα ήταν εκείνα που πουλούσαν τα υπάρχοντά τους για ένα κομμάτι ψωμί στην κυριολεξία, οργανώνονταν σε συνεταιρισμούς και συλλόγους και έπρεπε να αντιμετωπίσουν, τις γερμανικές αρχές, το επίσημο κράτος και τους κερδοσκόπους.

Ωστόσο η ιδιαιτερότητα της Θεσσαλονίκης ως προς τον πλουτισμό κατά την Κατοχή, ήταν ότι, μετά το 1942, με τον εκτοπισμό του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης, η εκμετάλλευση των εβραϊκών περιουσιών αποτέλεσε μία νέα πηγή πλουτισμού, η οποία δεν ακολουθούσε τις υπόγειες διαδρομές της μαύρης αγοράς, αλλά ήταν από την αρχή νομιμοποιημένη και επίσημη.

---

¹⁰⁸ Mazower, *Στην Ελλάδα...* ό.π., σ., 87 - 88, Μαργαρίτης, *Από την ήττα...* ό.π., σ. 73, 95, 97.

Κεφάλαιο έβδομο

Η εφαρμογή της «τελικής λύσης» στη Θεσσαλονίκη

7.1. Στοιχεία για κινητή και ακίνητη περιουσία των Εβραίων της πόλης πριν από τον εκτοπισμό

Η ιδιαιτερότητα της Θεσσαλονίκης συγκριτικά με τις άλλες πόλεις του ελληνικού κράτους ως προς το ζήτημα των Εβραίων ήταν ότι σε αυτήν έμενε η πολυπληθέστερη εβραϊκή κοινότητα και όπως αποδεικνύεται με τα μεγαλύτερα σε ύψος περιουσιακά στοιχεία που μεταβιβάστηκαν από τους Γερμανούς στο ελληνικό κράτος. Πριν από τη μνημόνευση των γνωστών ως ένα βαθμό γεγονότων για τον εκτοπισμό των Εβραίων της πόλης θα εξετάσουμε κάποια στοιχεία σχετικά με το μέγεθος των περιουσιών τους, που μπορούν να φωτίσουν περισσότερο τη γενοκτονία των Ελλήνων Εβραίων.

Η αξία της εβραϊκής περιουσίας που μεταβιβάστηκε από τους Γερμανούς στο ελληνικό κράτος δεν έχει ακόμη πλήρως διαπιστωθεί. Έρευνα σε αντιπροσωπευτικό δείγμα από ένα μέρος των δηλώσεων των περιουσιακών στοιχείων των Εβραίων της Θεσσαλονίκης της 1^{ης} Μαρτίου 1943, λίγο πριν οδηγηθούν στα στρατόπεδα, έδειξε μια σειρά από στοιχεία για την κινητή και ακίνητη περιουσία τους.¹

---

¹ Βιβλιοθήκη Bissel, Αμερικάνικο Κολέγιο «Ανατόλια», *Thessaloniki Jewish Community Records, 1939 - 1945*, 1997.A. 0220, Reel 1 – 12. Για στατιστική επεξεργασία επιλέχθηκαν 500 περιπτώσεις απογραφέντων νοικοκυριών από ένα σύνολο 5.000 περίπου που συμπεριλάμβανε το συγκεκριμένο αρχείο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, δηλαδή το 10%. Υπάρχουν στοιχεία για έκδοση 20.000 εντύπων των δηλώσεων, βλ. Ιδιωτική Συλλογή κ. Πωλ Ισαάκ Χάγουελ, Φύλλον ημερήσιων παραγγελιών του Λιθογραφείου – Τυπογραφείου «Γκατένιο», το οποίο σύμφωνα με τη μαρτυρία του κ. Χάγουελ αφορά στη συγκεκριμένη παραγγελία, από ιδιωτικό αρχείο Πωλ Ισαάκ Χάγουελ. Σε αυτό αναγράφεται ότι η Ισραηλιτική Κοινότητα παρήγγειλε 20.000 έντυπα και η παραγγελία εγκρίθηκε. Μέχρι στιγμής δεν έχουν εντοπιστεί άλλες συμπληρωμένες δηλώσεις πέρα από τις 5.000. Υπολογίζουμε ότι πρέπει να έγιναν 15.000 με 18.000 δηλώσεις, οι οποίες θα ανταποκρίνονταν με έναν μέσο όρο μελών οικογένειας τα 4, στον εβραϊκό πληθυσμό της πόλης εκείνη την εποχή, περίπου 60.000 άτομα. Η κάθε δήλωση γινόταν από τον αρχηγό της οικογένειας και αντιπροσώπευε ένα νοικοκυριό. Τα 5.000 απογραφέντα νοικοκυριά ήταν ισομερώς κατανομημένα σε 12 μικροφίλμ. Από το κάθε μικροφίλμ επιλέχθηκαν με τυχαία δειγματοληψία 42 περιπτώσεις, εκτός από το τελευταίο από όπου επιλέχθηκαν 38, για να συμπληρωθεί ο αριθμός των 500 προς στατιστική επεξεργασία νοικοκυριών, η οποία έγινε με το στατιστικό πακέτο SPSS for Windows 8.0.

Η αποτίμηση της συνολικής κινητής περιουσίας έγινε με βάση τις ακόλουθες κατηγορίες περιουσιακών στοιχείων: 1- Κεφάλαια καταστήματος, συμμετοχές και αποθέματα 2- Εργαστήρια,

Το 50% του πληθυσμού κατείχε κινητή περιουσία μικρότερη από 43.872 δρχ. προπολεμικές (τη στιγμή που προπολεμικά μια μέση κατοικία κόστιζε 75.000 δρχ.), με το 5% να είναι άποροι, το 20% φτωχοί, και το 25% μέτρια προς χαμηλή οικονομική κατάσταση. Από κει και πέρα το 25% κινούνταν ανάμεσα στις 44.000 και τις 123.000, το 20% από 123.000 έως 538.000 δρχ., με ένα ποσοστό 10% με κινητή περιουσία πάνω από 320.355 δρχ. και κυρίως ένα ποσοστό 5% με κινητή περιουσία πάνω από 538.715 δρχ. και οικονομική επιφάνεια πολύ μεγαλύτερη του υπόλοιπου πληθυσμού (το ποσοστό αυτό ανέβαζε το σύνολο της περιουσίας σε 316.100.642 δραχμές ή σε 1.044.739.410 δρχ. στις πληθωρισμένες τιμές της 1^{ης} Μαρτίου 1943), στο οποίο συγκαταλέγονταν έμποροι και επιχειρηματίες (πίνακες 1, 2). Αν κάνουμε μια αναγωγή του παραπάνω ποσού στο σύνολο των 5.000 νοικοκυριών έχουμε ένα σύνολο κινητής περιουσίας της τάξης των 3 δις περίπου δραχμών, που αναλογικά για τα πιθανά 15.000 νοικοκυριά μπορεί να ανέρχεται στα 10 δις δραχμές, ποσά που κρατάμε με κάθε επιφύλαξη για να έχουμε μια εικόνα μέχρι να εξετάσουμε το συνολικό δείγμα.

Στο μεγαλύτερο κομμάτι του πληθυσμού, τα περιουσιακά στοιχεία ήταν κυρίως η στοιχειώδης οικοσκευή και τα απαραίτητα είδη ένδυσης και υφασμάτων για το σπίτι. Ας δούμε τα παραπάνω στοιχεία λίγο περισσότερο αναλυτικά.

Από την εικόνα 1 φαίνεται ότι τη μεγαλύτερη ποσοστιαία συνεισφορά στη διαμόρφωση της συνολικής κινητής περιουσίας είχαν τα κέρδη από εμπορικές και επιχειρηματικές δραστηριότητες κατά 51,21% (40,53% και 10,76% αντίστοιχα για τις δύο πρώτες κατηγορίες). Έπονται οι κατηγορίες υφάσματα, ασπρόρουχα, ενδύματα (21,67%) και οικιακά είδη, έπιπλα (15,91%). Τα παραπάνω στοιχεία πρέπει να ληφθούν υπόψη με βάση την οικονομική διαστρωμάτωση του εξετασθέντος δείγματος (πιν. 1).

μηχανές, εργοστάσια 3- Μετρητά, καταθέσεις, μετοχές 4- Χρυσός, ξένα νομίσματα, κοσμήματα, πολύτιμοι λίθοι 5- Αντικείμενα τέχνης, τάπητες 6- Μέσα κίνησης, ζώα έλξεως και κατοικίδια 7- Οικιακά είδη, έπιπλα 8- Υφάσματα, ασπρόρουχα, ενδύματα 9- Απαιτήσεις και χρέη. Εκτός από τις κατηγορίες περιουσιακών στοιχείων που παρουσιάζονται στις εικόνες 1-3, υπάρχει και η 9^η κατηγορία που αναφέρεται σε χρέη και οφειλές, το ύψος των οποίων κυμαίνεται από 1,11% επί της συνολικής περιουσίας στο 50% του δείγματος ως 3,99% επί της συνολικής περιουσίας στο 95% του συνολικού δείγματος.

Πίνακας 1.
Οικονομική διαστρωμάτωση με βάση τη
συνολική κινητή περιουσία.

Ποσοστό του δείγματος (%)	Συνολική περιουσία μικρότερη από (δρχ)*
5	κάτω από 4018
20	από 4018 μέχρι 18078
25	από 18085 μέχρι 43872
25	από 43876 μέχρι 123068
20	από 123069 μέχρι 538715
5	πάνω από 538715

Πίνακας 2.
Οικονομική διαστρωμάτωση με βάση τη
συνολική κινητή περιουσία.

Ποσοστό του δείγματος (%)	Συνολική περιουσία μικρότερη από (δρχ)*
5	4018
10	6947
15	10771
20	15037
25	18078
30	22783
35	26883
40	30741
45	36308
50	43872
55	52979
60	63781
65	74401

70	86775
75	123068
80	162991
85	218155
90	320355
95	538715
Συνολική περιουσία	316.100.642

---

* Η αξία της δηλωθείσας περιουσίας έχει αναχθεί στην αντίστοιχη προπολεμική, όπως σημειώνεται στα ίδια τα έγγραφα (ισοτιμία: 590.000 δρχ. προπολεμικές = 1.950.000 δρχ. της 1^{ης} Μαρτίου 1943).

Το ποσοστό 10% του δείγματος με κινητή περιουσία πάνω από 320.355 δρχ. και κυρίως το ποσοστό 5% με κινητή περιουσία πάνω από 538.715 δρχ., με οικονομική επιφάνεια πολύ μεγαλύτερη του υπόλοιπου δείγματος (έμποροι και επιχειρηματίες), με το μερίδιό τους συνεισέφεραν τα μέγιστα στη διαμόρφωση της συνολικής κινητής περιουσίας της εβραϊκής κοινότητας και κατά συνέπεια «αλλοιώνουν» την πραγματική εικόνα της συμβολής των διαφόρων κατηγοριών των περιουσιακών στοιχείων στη διαμόρφωση της συνολικής κινητής περιουσίας.

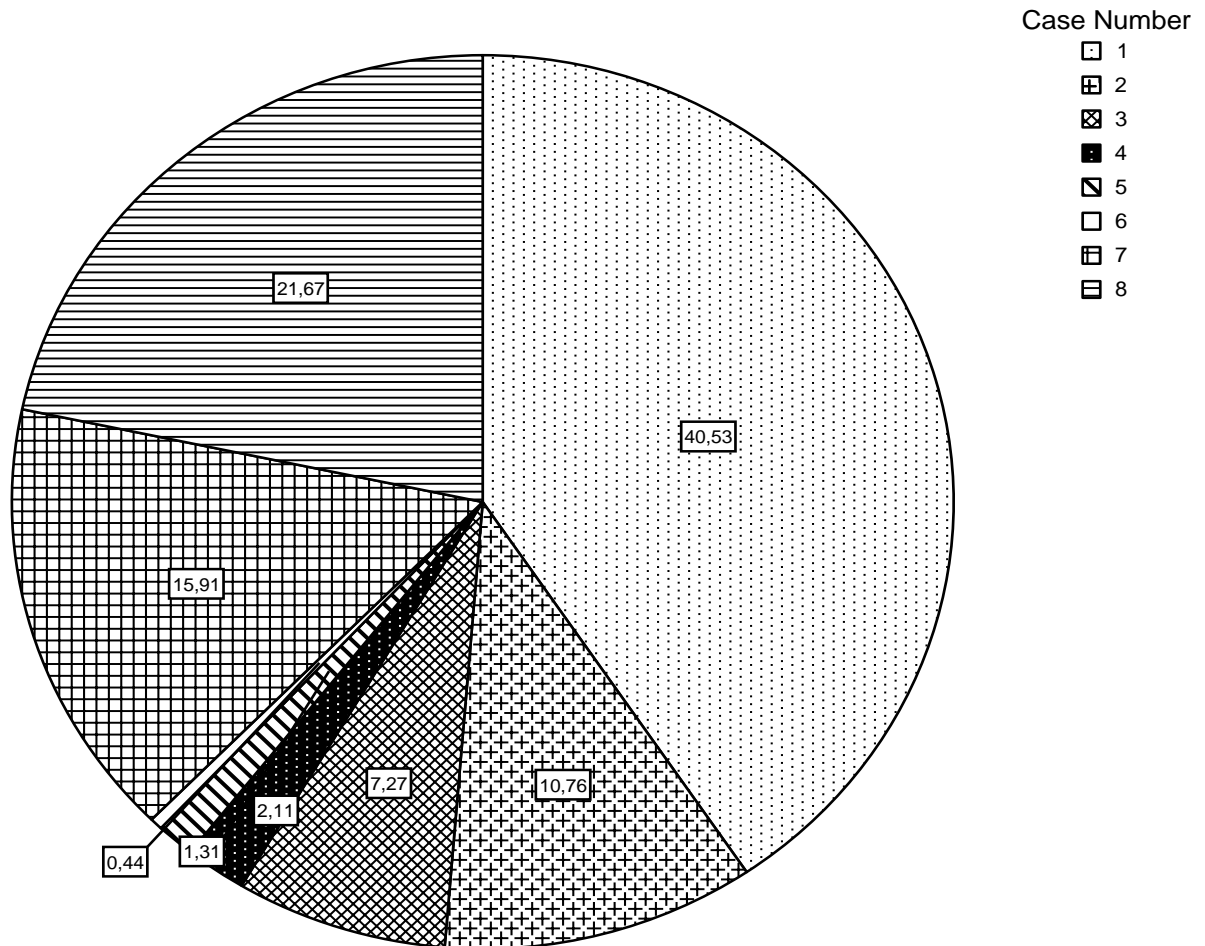
Στο μεγαλύτερο κομμάτι του δείγματος, τα περιουσιακά του στοιχεία συνίσταντο κυρίως σε μια στοιχειώδη οικοσκευή και τα απαραίτητα είδη ένδυσης και υφασμάτων για το σπίτι (στο οικονομικά ασθενέστερο 75% του δείγματος, κατά μέσο όρο η αξία της οικοσκευής ήταν 15.671 δρχ. και η αξία των ειδών ένδυσης και υφασμάτων 18.486 δρχ.).

Πραγματικά, από την εικόνα 2 που αναφέρεται στο οικονομικά ασθενέστερο κομμάτι του δείγματος και περιλαμβάνει 50% του συνόλου φαίνεται ότι η οικοσκευή και τα είδη ένδυσης και προικός συνεισέφεραν από κοινού κατά 92,92% (46,52% και 46,40% αντίστοιχα) στη διαμόρφωση της συνολικής κινητής περιουσίας. Στην εικόνα 3 που αναφέρεται στο οικονομικά ασθενέστερο κομμάτι του δείγματος και περιλαμβάνεται το 80% του συνόλου φαίνεται ότι η οικοσκευή και τα είδη ένδυσης και προικός συνεισέφεραν κατά 87,25% (39,27% και 47,98% αντίστοιχα).

Ακόμη και αν το οικονομικά ασθενέστερο κομμάτι το πάρουμε σε ποσοστό 90% του συνολικού δείγματος, η συνεισφορά της οικοσκευής και των ειδών ένδυσης και προικός φτάνει σε ποσοστό 82,31%, ενώ η συνεισφορά της εμπορικής και επιχειρηματικής δραστηριότητας σε ποσοστό μόλις 8,26%.

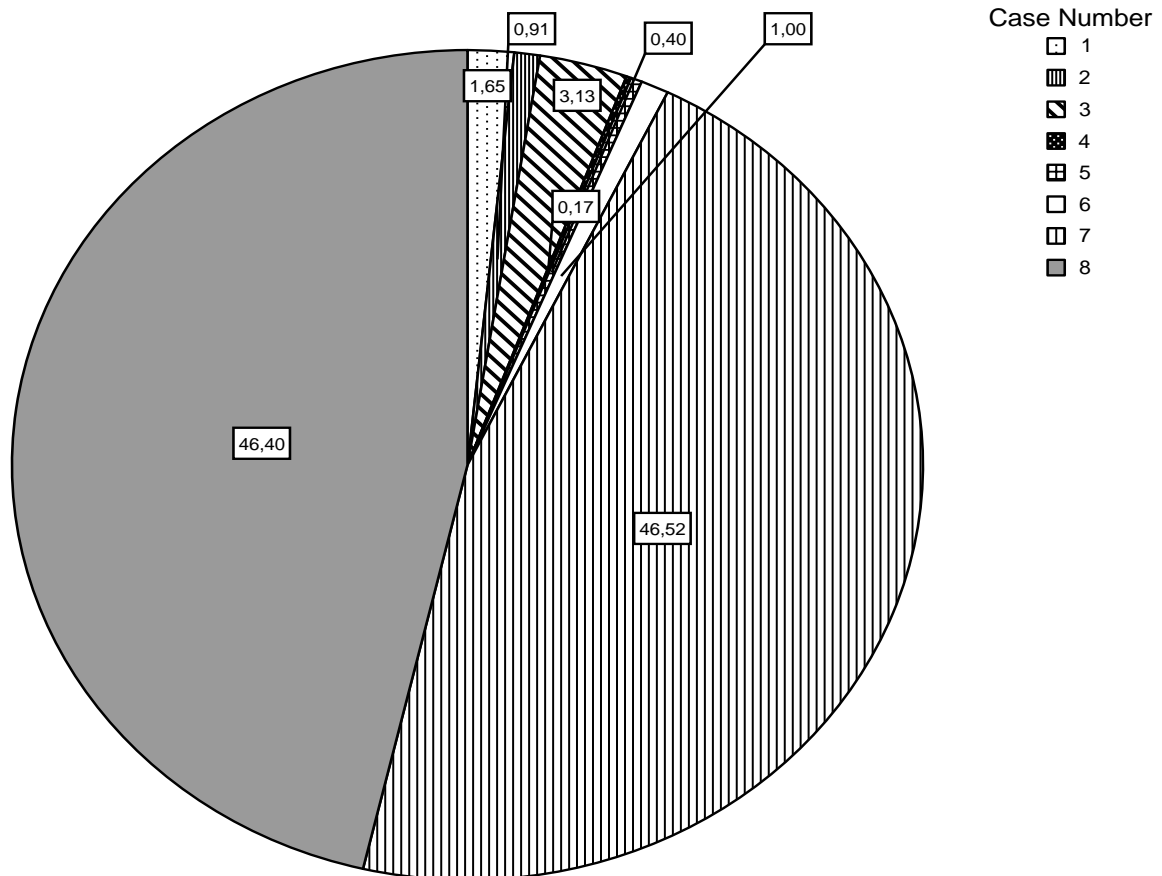

Εικ.1. Ποσοστιαία συνεισφορά της κάθε κατηγορίας περιουσιακών στοιχείων στη διαμόρφωση της συνολικής κινητής περιουσίας στο σύνολο του δείγματος.

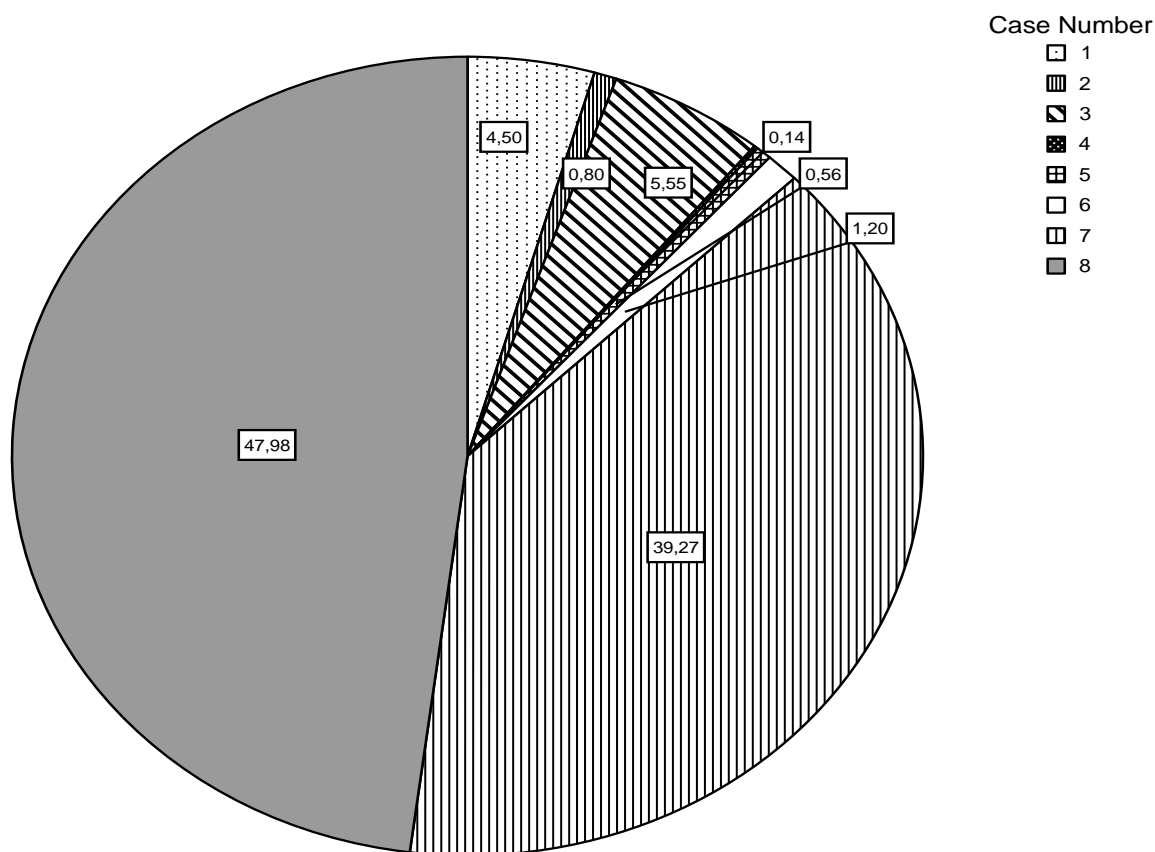
Κατηγορίες: 1- Κεφάλαια καταστήματος (40,53%), 2- Εργαστήρια, μηχανές, εργοστάσια (10,76%), 3- Μετρητά, καταθέσεις, μετοχές (7,27%), 4- Χρυσός, ξένα νομίσματα, κοσμήματα, πολύτιμοι λίθοι (2,1%), 5- Αντικείμενα τέχνης, τάπητες (1,31%), 6- Μέσα κίνησης, ζώα έλξεως και κατοικίδια (0,44%), 7-Οικιακά είδη, έπιπλα (15,91%), 8- Υφάσματα, ασπρόρουχα, ενδύματα (21,67%).

Εικ.2. Ποσοστιαία συνεισφορά της κάθε κατηγορίας περιουσιακών στοιχείων στη διαμόρφωση της συνολικής κινητής περιουσίας στις οικονομικά ασθενέστερες τάξεις (50% του δείγματος).

Κατηγορίες: 1- Κεφάλαια καταστήματος (1,65%), 2- Εργαστήρια, μηχανές, εργοστάσια (0,91%), 3- Μετρητά, καταθέσεις, μετοχές (3,13%), 4- Χρυσός, ξένα νομίσματα, κοσμήματα, πολύτιμοι λίθοι (0,17%), 5- Αντικείμενα τέχνης, τάπητες (0,40%), 6- Μέσα κίνησης, ζώα έλξεως και κατοικίδια (1%), 7-Οικιακά είδη, έπιπλα (46,52%), 8- Υφάσματα, ασπρόρουχα, ενδύματα (46,40%).

Εικ.3. Ποσοστιαία συνεισφορά της κάθε κατηγορίας περιουσιακών στοιχείων στη διαμόρφωση της συνολικής κινητής περιουσίας στις οικονομικά ασθενέστερες τάξεις (80% του δείγματος).

Κατηγορίες: 1- Κεφάλαια καταστήματος (4,50%), 2- Εργαστήρια, μηχανές, εργοστάσια (0,80%), 3 - Μετρητά, καταθέσεις, μετοχές (5,55%), 4- Χρυσός, ξένα νομίσματα, κοσμήματα, πολύτιμοι λίθοι (0,14%), 5- Αντικείμενα τέχνης, τάπητες (0,56%), 6- Μέσα κίνησης, ζώα έλξεως και κατοικίδια (1,20%), 7-Οικιακά είδη, έπιπλα (39,27%), 8- Υφάσματα, ασπρόρουχα, ενδύματα (47,98%).

Τα παραπάνω δεδομένα αποδεικνύουν πολύ παραστατικά, όπως είχε φανεί και από άλλα στοιχεία (θνησιμότητα των Εβραίων από πείνα στη Θεσσαλονίκη), ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ήταν στην πλειοψηφία του ένας φτωχός ή μέτριας οικονομικής κατάστασης πληθυσμός, που δεν είχε κρυμμένες λίρες και τιμαλφή στα δάπεδα των φτωχικών κατοικιών του, όπως πιστευόταν από μεγάλο μέρος των Θεσσαλονικέων. Αντιθέτως το εύρωστο οικονομικά κομμάτι του εβραϊκού πληθυσμού ήταν μικρό αλλά ιδιαίτερα ισχυρό, ενώ διαφαίνονται και οι μεγάλες αποστάσεις στην κοινωνική διαστρωμάτωσή του.

Συνοψίζουμε, λοιπόν, ότι το σύνολο της κινητής περιουσίας του 10% των νοικοκυριών προσέγγιζε τις 316.100.642 αποπληθωρισμένες δραχμές (περίπου 1.044.739.410 δρχ. με τον πληθωρισμό της 1^{ης} Μαρτίου 1943). Αν κάνουμε την αναγωγή στις 5.000 δηλώσεις, τότε προσεγγίζουμε περίπου τα 3 δις αποπληθωρισμένες δραχμές που θα μπορούσαν να είναι 10 δις δραχμές για τις πιθανές 15.000 δηλώσεις και αντίστοιχα 10 δις πληθωριστικές δραχμές για τις 5.000 δηλώσεις και 30 δις για τις πιθανές 15.000 δηλώσεις. Σύμφωνα με την εξέταση του παραπάνω δείγματος των δηλώσεων των εβραϊκών περιουσιών, το 2,1% (6.518.000 αποπληθωρισμένες δραχμές) από το σύνολο της κινητής περιουσίας ήταν χρυσά νομίσματα, κοσμήματα, και πολύτιμοι λίθοι. Με τις αναγωγές στις 5.000 δηλώσεις είναι περίπου 65 εκ. από τα 3 δις ή περίπου 175 εκ. στα 10 δις.

Συνδυάζοντας τα παραπάνω δεδομένα με εκτιμήσεις από άλλες πηγές για το σύνολο της εβραϊκής περιουσίας που μεταβιβάστηκε από τους Γερμανούς στο ελληνικό κράτος βρίσκουμε μια εκτίμηση ότι το σύνολο της περιουσίας κυμαινόταν ανάμεσα σε 25 εκ. δολάρια (1.926.250.000 δρχ. με ισοτιμία δολαρίου δραχμής του 1931, 1 δολ. = 77,05 δρχ.) και 80 εκατομμύρια δολάρια της εποχής (6.164.000.000δρχ.)² ποσά που είναι κοντά τόσο στα 3 περίπου δις που μας προέκυψαν ύστερα από την αναγωγή στα 5.000 νοικοκυριά, όσο και στα περίπου 10 δις που υπολογίζουμε αναλογικά ότι αφορούσαν στο σύνολο της κινητής περιουσίας. Οι συγκρίσεις αυτές συμβάλλουν στο να θεωρήσουμε κοντά στην πραγματικότητα τα στοιχεία που προκύπτουν από την επεξεργασία των δηλώσεων.

---

² Γαβριέλλα Ετμεκτσόγλου, «Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. 1940 – 1945 Κατοχή – Αντίσταση* (επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, Προκόπης Παπαστράτης), τ. γ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 189.

Το αδιέξοδο της ελληνικής οικονομίας της εποχής, οι κοινωνικές αναταραχές που ξεκινούσαν λόγω της πείνας που είχε προηγηθεί και των ευρύτερων κοινωνικών προβλημάτων ανησυχούσαν ιδιαίτερα ελληνικές, ιταλικές και γερμανικές αρχές, τον καθένα για τους δικούς του λόγους και όλοι ήθελαν να αποκατασταθούν κάποιες ισορροπίες. Οι δύο πρώτες ανησυχούσαν για τη διατήρηση του κοινωνικού καθεστώτος ενώ οι Γερμανοί επειδή ο υπερπληθωρισμός καθιστούσε ασύμφορη για τις γερμανικές βιομηχανίες την εισαγωγή πρώτων υλών από την Ελλάδα, κυρίως χρωμίου. Τον Οκτώβριο του 1942 διορίστηκε ο Χέρμαν Νόιμπαχερ ως έκτακτος εντεταλμένος του Ράιχ στην Ελλάδα για τα οικονομικά και δημοσιονομικά ζητήματα. Το πιο χαρακτηριστικό μέτρο της οικονομικής πολιτικής του ήταν η πώληση χρυσού, αγγλικών λιρών και γαλλικών ναπολεονίων στο χρηματιστήριο της Αθήνας και τα περίξ για να συγκρατηθεί ο πληθωρισμός. Τα έσοδα σε δραχμές από τις πωλήσεις χρυσού θα διετίθεντο για να πληρωθούν οι προμηθευτές της Βέρμαχτ χωρίς να επιβαρύνεται με τα ποσά αυτά το ελληνικό δημόσιο. Η ιστοριογραφία έχει υποστηρίξει βάσει πολλών ενδείξεων ότι ένα μεγάλο μέρος αυτού του χρυσού προήλθε από τις δημευμένες περιουσίες των Ελλήνων Εβραίων και κυρίως των Θεσσαλονικέων.³

Διερευνώντας το κόστος κατοχής της περιόδου, τα έξοδα δηλαδή που έκανε το ελληνικό κράτος για να καλύψει τη συντήρηση των στρατευμάτων κατοχής, επιχειρούμε να δούμε αν αυτά τα περιουσιακά στοιχεία ήταν ικανά να καλύψουν ένα μέρος τους. Διαπιστώνουμε ότι μόνο για τον Οκτώβριο του 1942 τα χρήματα που πλήρωσε η Τράπεζα της Ελλάδας για το αντίστοιχο κόστος ήταν 29.246.209.403 δραχμές, ενώ για το διάστημα από τον Απρίλιο του 1941 μέχρι τον Οκτώβριο του 1942 το συνολικό ποσό ήταν 165,5 δις, ποσά που μηνιαία αυξάνονταν ανάλογα με τον πληθωρισμό της εποχής.⁴ Η κινητή εβραϊκή περιουσία, ακόμη και αν είχε χρησιμοποιηθεί στο σύνολό της, όπως προσδιορίστηκε σε πληθωριστικές δραχμές,

---

³ Βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία, πεδίο μάχης και αντίστασης», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. 1940 - 1945 Κατοχή - Αντίσταση* (επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, Προκόπης Παπαστράτης), τ. γ2, σ. 212 - 215. Götz Aly, *Hitlers Volkstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, S. Fischer, Φρανκφούρτη 2005, σ. 55, το οποίο μεταφράστηκε πρόσφατα ως *Το λαϊκό κράτος του Χίτλερ*, Κέδρος, Αθήνα 2009.

⁴ Etmektsoglou, «Axis exploitation of wartime Greece 1941 – 1943», διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας, επιβλέπων Dr Kermit E. McKenzie, Πανεπιστήμιο Emory, Ατλάντα 1995, σ. 509, πίνακας 7.2.

παρατηρούμε ότι θα μπορούσε να καλύψει τα έξοδα του στρατού κατοχής το πολύ για ένα μήνα, αναλογιζόμενοι μάλιστα ότι από τον Οκτώβριο του 1942 μέχρι την άνοιξη του 1943 τα ποσά αυτά ήταν ακόμη υψηλότερα. Ωστόσο, το πρόβλημα δεν ήταν η χρήση των δραχμών, αλλά το αντίκριμά τους σε χρυσό.

Είδαμε ότι τα χρυσά νομίσματα, κοσμήματα και οι πολύτιμοι λίθοι ήταν περίπου 65 εκ. από τα 3 δις ή περίπου 175 εκ. στα 10 δις. Αυτά αν τα υπολογίσουμε καταχρηστικά όλα σε λίρες Αγγλίας τότε τα 65 εκ. προσέγγιζαν τις 493 λίρες το Μάιο του 1943 ενώ τα 175 εκ. τις 1.327 λίρες για την ίδια περίοδο,⁵ ποσά που δεν μπορούσαν παρά να καλύψουν ένα μικρό μόνο μέρος των εξόδων κατοχής. Επιπλέον, τα παραπάνω ποσά είναι πολύ μικρότερα από εκείνα που αναφέρονται στα γερμανικά έγγραφα ως μεταφορές χρυσού στην Αθήνα, οι οποίες το διάστημα από το Φεβρουάριο του 1943 μέχρι το Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου έφτασαν τις 455.000 λίρες Αγγλίας και τα 9.340.290 γαλλικά χρυσά φράγκα,⁶ ενώ με άλλους υπολογισμούς από τον Οκτώβριο του 1942 μέχρι τον Ιανουάριο του 1944 ήταν 814.000 αγγλικές λίρες και 14.452.000 γαλλικά φράγκα αντίστοιχα.⁷ Όπως επισημαίνεται και σε οικονομική μελέτη αμέσως μετά την Κατοχή από την άνοιξη του 1943 μέχρι το φθινόπωρο του 1944 η προσφορά χρυσών νομισμάτων έφτασε τις 1.300.000 αγγλικές χρυσές λίρες.⁸ Τα παραπάνω μεγέθη είναι πολύ υψηλότερα από αυτά που δήλωναν ως κινητή περιουσία οι Θεσσαλονικείς Εβραίοι.

Υπάρχει το ενδεχόμενο οι δηλώσεις να μην ήταν απολύτως ειλικρινείς, αν και το γεγονός ότι η κατάσταση είχε γίνει ιδιαίτερα πιεστική για την εβραϊκή κοινότητα και η εντύπωση ότι η οικονομική προσφορά εν είδη φορολογίας μπορεί να τους βοηθούσε, όπως είχε γίνει λίγο νωρίτερα με την εξαγορά της αναγκαστικής εργασίας, μπορεί να συνηγορεί και για το αντίθετο. Ωστόσο, ακόμη και αν οι Εβραίοι απέκρυπταν τη μισή από την περιουσία τους ή και τα 2/3 αυτής ο όγκος χρυσού που αναφέρεται στα γερμανικά έγγραφα είναι πολύ δύσκολο να προέκυψε από το σύνολο χρυσού που είδαμε παραπάνω διπλασιασμένο ή τριπλασιασμένο, ή ακόμη και από το σύνολο της κινητής περιουσίας, αν την αναλογιστούμε αντίστοιχα διπλάσια ή

---

⁵ Ο υπολογισμός της αντιστοιχίας δραχμής και λίρας Αγγλίας γίνεται σύμφωνα με το Δημήτριος Ι. Δελιβάνης, *Η δραχμή από του Φθινοπώρου 1939 μέχρι της νομισματικής διαρρυθμίσεως της 25 Ιανουαρίου 1946 και τα πρώτα αποτελέσματά της*, Αργύρης Παπαζήσης, Αθήνα 1946, σ. 95.

⁶ Aly, *Hitlers Volkstaat...* ό.π., σ. 55.

⁷ Χατζηιωσήφ, ό.π., σ. 215, όπου υπολογίζει με βάση στοιχεία του Aly.

⁸ Δελιβάνης, ό.π., σ. 98.

τριπλάσια. Η επεξεργασία και των 5.000 δηλώσεων θα δώσει περισσότερο ασφαλή συμπεράσματα για την κινητή περιουσία του συνόλου του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης, ωστόσο ήδη φαίνεται ότι πρέπει να αναζητηθούν οι πηγές χρυσού και αλλού πέρα από την κινητή περιουσία των Εβραίων, ίσως στην εκποίηση της ακίνητής τους περιουσίας.

Πίνακας 3.

	Ποσά	Επιστραφέντα	Οφειλόμενα
Δολάρια Αμερικής	40.185	25.405	14.780
Ελβετικά φράγκα	55.345	36.200	19.145
Λίρες	4.300	3.200	1.100
Δηνάρια	802	702	100
Λέβα	400	-----	400
Βελγικά φράγκα	55	55	-----
Γαλλικά φράγκα	5.370	3.670	1.700
Στερλίνες	12	1	11
Λίρες Λιβάνου	5	5	-----
Λίρες Παλαιστίνης	3,5	4	-----
Λίρες Αιγύπτου	3	2	1
Χρυσά νομίσματα	55	44	11
Χρυσά μπρασελέ	14	13	1
Ομόλογα Παρισίων	1	-----	1

Πηγή: Μ. Μορθίγιο Ροσίγιο, «Η Γερμανική Κατοχή και οι διώξεις του εβραϊκού πληθυσμού μέσα από την ισπανική διπλωματική αλληλογραφία (1943 - 1946)», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 3 Οκτώβριος 2000, σ. 197.

Μία επιπρόσθετη παράμετρος που πρέπει να λάβουμε υπόψη μας είναι τα περιουσιακά στοιχεία των Εβραίων με ισπανική και ιταλική υπηκοότητα. Σύμφωνα με ιταλικές πηγές οι 112 οικογένειες ιταλικής υπηκοότητας (52 ευκατάστατες και 60 κατώτερες οικονομικά, όπως σημειώνεται στο έγγραφο), διέθεταν συνολική

περιουσία κινητών και ακινήτων αξίας 400 εκ. προπολεμικών δραχμών,⁹ δηλαδή περίπου 16.000 χρυσές λίρες σύμφωνα με την αξία της εποχής.¹⁰ Από την άλλη πρέπει να προσμετρηθούν τα περιουσιακά στοιχεία των 365 Σεφαραδιτών της Θεσσαλονίκης με ισπανική υπηκοότητα, ενώ πρέπει να διερευνηθεί με λεπτομέρειες τι έγινε με τη διαχείριση και αυτών των περιουσιακών στοιχείων. Μέχρι στιγμής γνωρίζουμε ότι τον Οκτώβριο του 1944, ο ισπανός πρόξενος στην Αθήνα απέστειλε στο υπουργείο των Εξωτερικών κατάλογο με τις περιουσίες που οι Ισπανοί Σεφαρδίτες της Θεσσαλονίκης είχαν αφήσει στις γερμανικές αρχές, τι επιστράφηκε από αυτές και τι ήταν ακόμη προς οφειλή.

Παρατηρούμε ότι από τις 4.367 περίπου λίρες διαφόρων κατηγοριών ένα μεγάλο μέρος επιστράφηκε,¹¹ οπότε πραγματικά δεν γνωρίζουμε κατά πόσο αξιοποιήθηκαν τα περιουσιακά στοιχεία των Ισπανών υπηκόων και αντίστοιχα των Ιταλών και χρειάζεται περισσότερη διερεύνηση ως προς αυτό το θέμα. Ακόμη και αν θεωρήσουμε ότι τα οφειλόμενα ποσά σε λίρες των ισπανών υπηκόων χρησιμοποιήθηκαν στο χρηματιστήριο Αθηνών συμπληρωματικά με τα υπόλοιπα ή ότι αξιοποιήθηκε και η περιουσία των ιταλών υπηκόων, τα μεγέθη είναι και πάλι μικρά.

Ας κάνουμε μια προσέγγιση της ακίνητης περιουσίας των ελλήνων εβραίων πολιτών. Σε ό,τι αφορά στους κατόχους ακινήτων, η αξία αυτών στο 75% των κατόχων ήταν κάτω από 200.000 δρχ., ενώ στο 50% των κατόχων ήταν μικρότερη των 70.000 δρχ. Αν λάβουμε υπόψη την οικονομική διαστρωμάτωση του δείγματος με βάση την κινητή περιουσία, τότε για τους κατόχους που ανήκαν στο οικονομικά ασθενέστερο κομμάτι (75% του δείγματος) η αξία των ακινήτων κυμαίνεται από 1.850 δρχ. μέχρι 400.000 δρχ. (85.506 κατά μέσο όρο), ενώ για τους κατόχους που ανήκαν στο οικονομικά πιο εύρωστο κομμάτι (25% του συνόλου) η αξία των ακινήτων κυμαίνεται από 410.000 δρχ. μέχρι 5.900.721 δρχ. (1.512.583 κατά μέσο όρο).

---

⁹ Carpi Daniel (επιμ), *Italian Diplomatic Documents on the history of the Holocaust in Greece (1941-1943)*, Πανεπιστήμιο Τελ Αβίβ 1999., Έγγραφο 1942.9, Θεσσαλονίκη 23 Ιουλίου 1942, Consul General Zamboni to the Italian Diplomatic Mission to Athens, Τελ Αβίβ 1999, σ. 89 - 90.

¹⁰ Δελιβάνης, *ό.π.*, σ. 95.

¹¹ Μ. Μορθίγιο Ροσίγιο, «Η Γερμανική Κατοχή και οι διώξεις του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης μέσα από την ισπανική διπλωματική αλληλογραφία (1943 - 1946)», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 3, Οκτώβριος 2000, σ. 183 - 204.

Η «αξιοποίηση» όλης αυτής της περιουσίας πήρε διάφορες μορφές. Πολλά κτίρια καταστράφηκαν πριν ακόμη ρυθμιστεί το ποια θα ήταν η τύχη τους. Οι Γερμανοί πήραν ό,τι θεωρούσαν πολύτιμο. Στη συνέχεια τα διαμερίσματα εσωτερικά σχεδόν κατεδαφίστηκαν, από εκείνους που έψαχναν για κρυμμένους θησαυρούς. Οι περιγραφές και οι μαρτυρίες για μπουλούκια ανθρώπων κυρίως κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων και του περιθωρίου αλλά όχι μόνο, που ξήλωναν τοίχους και πατώματα σε οποιαδήποτε εβραϊκή κατοικία ή έπαιρναν πολύτιμα αντικείμενα είναι πολλές.¹² Συχνά η λεηλασία γινόταν από τον μέχρι πρότινος γείτονα, ο οποίος ταυτόχρονα με τη σύγχρονη μαρτυρία του εξήρε το πόσο «καλοί» ήταν οι άνθρωποι που μόλις συνέλαβαν οι Γερμανοί.¹³ Μάλλον επειδή με τη διαφορετική γλώσσα και θρησκεία όσο και αν ήταν γείτονες ή και φίλοι σε προσωπικό επίπεδο, για τον ελληνικό πληθυσμό παρέμεναν ριζικά «άλλοι». Η ιδιαιτερότητα της κοινότητας της πόλης σε σχέση και με άλλες ευρωπαϊκές πόλεις εντοπίζεται και σε αυτό το σημείο. Οι Σεφαραδίτες της Θεσσαλονίκης ξεχώριζαν ενώ ήταν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους έλληνες υπήκοοι. Αντιθέτως, στη Δυτική Ευρώπη οι Εβραίοι της Γαλλίας, του Βελγίου, της Ολλανδίας που ξεχώριζαν ήταν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους μετανάστες της προηγούμενης δεκαετίας από την Ανατολική Ευρώπη, δεν είχαν τις υπηκοότητες των χωρών, όπου διέμεναν, δεν ήταν ενταγμένοι στις κοινωνίες των χωρών αυτών και έγιναν εύκολος στόχος.¹⁴ Στην ελληνική περίπτωση είχαν καλύτερη τύχη οι μη έλληνες υπήκοοι, οι Ιταλοί και οι Ισπανοί, και λεπτομερείς συγκρίσεις της Θεσσαλονίκης με περιπτώσεις πόλεων της δυτικής και ανατολικής Ευρώπης θα φώτιζαν ακόμη περισσότερο το θέμα.

---

¹² Carpi Daniel (επιμ), *Italian Diplomatic...*, σ. 139, έγγραφο 1943.17 - Θεσσαλονίκη 20 Μαρτίου 1943, Consul General Zamboni to the Italian Diplomatic Mission to Athens. Βλ. επίσης Μίκαελ Μόλχο – Ιωσήφ Νεχαμά Ιωσήφ, *In Memoriam*, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 369, επίσης, ενδεικτικά Γιώργος Ιωάννου, *Η σαρκοφάγος*, Κέδρος, Αθήνα 1986, σ. 46 - 51. Βασίλης Βασιλικός, «Ο φίλος μου ο Ίνο», *Η λογοτεχνία ως μαρτυρία. Έλληνες πεζογράφοι για τη γενοκτονία των Εβραίων*, (επιμ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου), Θεσσαλονίκη 1995, σ. 224 - 231, κ.ά..

¹³ Συνέντευξη Αμαλίας Αξινιάρη, 9 Ιουλίου 2002.

¹⁴ Ζακ Σεμελέν, *Άοπλοι απέναντι στο Χίτλερ. Η αντίσταση των πολιτών στη Ευρώπη 1939 - 1943*, Χατζηνικολής, Αθήνα 1993, σ. 212.

Οι γερμανικές διαταγές για την αποσόβηση των λεηλασιών κατέκλυζαν τον Τύπο,¹⁵ κυρίως επειδή οι Γερμανοί ήθελαν να έχουν τον πρώτο λόγο στις αρπαγές. Από την άλλη πολλοί Εβραίοι, στη βιαστική φυγή τους, εμπιστεύθηκαν κάποια από τα υπάρχοντά τους, έπιπλα, κοσμήματα, βιβλία σε φίλους και γείτονες. Στις μαρτυρίες των λίγων που επέζησαν γίνεται ειδική μνεία στους έλληνες συμπολίτες τους, οι οποίοι τους τα επέστρεψαν όταν γύρισαν.¹⁶

Σίγουρα, οι αναφορές για τις λεηλασίες από τον ελληνικό πληθυσμό δεν αφορούσαν στο σύνολο των κατοίκων της πόλης, ωστόσο αποτέλεσαν ένα φαινόμενο, που ακολούθησε τον εκτοπισμό και συνέβη αδιακρίτως σε σπίτια φτωχών και πλουσίων. Αν λάβουμε υπόψη τις δύσκολες συνθήκες ζωής, την προϋπάρχουσα αντιπαλότητα με τους Εβραίους και τις διωκτικές προβολές που ενεργοποιούνταν στη συλλογική συνείδηση και στην περίπτωση των Εβραίων συνδέονταν άμεσα με χρήματα και «κρυμμένους θησαυρούς», η λεηλασία στον ιδιωτικό τους χώρο μπορεί να ερμηνευτεί. Ωστόσο, η στάση των πολιτών της Θεσσαλονίκης γενικότερα, ακόμη και αν μπορεί να δικαιολογηθεί, ως ένα βαθμό, από τις ιδιαίτερες συνθήκες που βίωναν σε μια πόλη σε έκτακτη κατάσταση, μπορεί να εξηγηθεί ακόμη καλύτερα, αν θεωρηθεί ως σύμπτωμα μιας κοινωνίας σε κρίση, μιας κοινωνίας που παρά τις έντονες τάσεις ριζοσπαστικοποίησης, που εκδηλώθηκαν μέσα στην Κατοχή, δεν μπορούσε να ξεφύγει από τις φοβίες και τα αρνητικά στερεότυπα, που προϋπήρχαν αλλά συντηρούσε και η προβληματική συμβίωση παλαιών και νέων κατοίκων ήδη από το Μεσοπόλεμο.

Σχετικά με τα ακίνητα, ωστόσο, ιδιαίτερη σημασία έχει η επίσημη ρύθμιση από την πολιτεία. Στις 7 Μαρτίου, ο Δρ. Μέρτεν ήρθε σε επαφή με τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας, Βασίλειο Σιμωνίδη, και του έδωσε εντολή να συστήσει ένα γραφείο, το οποίο θα έβρισκε έλληνες «επιστάτες» για τις εβραϊκές επιχειρήσεις. Ο

---

¹⁵ «Αυστηραί κυρώσεις επί λεηλασιών των εγκαταλειφθησών εβραϊκών κατοικιών», εφ. *Απογευματινή*, 16 Μαρτίου 1943, «Θα εκτελήται επί τόπου ο ένοχος λεηλασίας οικίας εγκαταλειφθήσης υπό Εβραίων», *ό.π.*, 20 Μαρτίου 1943 και εφ. *Νέα Ευρώπη*, 20 Μαρτίου 1943

¹⁶ Έτσι ο Τάκης Σιμόπουλος, τον Μάρτιο του 1945 επιστρέφει το γραφείο του Ισραήλ Σαλιτιέλ Αντζελ, στον Σαλιτιέλ, ύστερα από αίτηση του τελευταίου. Του είχε παραχωρηθεί τον Οκτώβριο του 1943 από τον στρατιωτικό διοικητή Θεσσαλονίκης. Κ.Ι.Θ., *Αρχαιακή Συλλογή Τάκης Σιμόπουλος*, φ. 2, υποφ. 1. Ο φωτογράφος Μελανίδης επέστρεψε μετά την Κατοχή, τα έπιπλα και τα βιβλία, που του είχε εμπιστευθεί ο Σαλβατόρ Κούνιο. Έρικα Κούνιο - Αμαρίλιο, *Πενήντα χρόνια μετά. Αναμνήσεις μιας Σαλονικιώτισσας Εβραίας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 53.

Σιμωνίδης δημοσίευσε το διάταγμα υπ. αρ. 48163, το οποίο με βάση τα διατάγματα 2836 του 1940 και 309 του 1941 της κυβέρνησης των Αθηνών για την κατάσχεση των ιταλικών περιουσιακών στοιχείων ταύτιζε τα εβραϊκά περιουσιακά στοιχεία με τα στοιχεία του εχθρού, οπότε νομιμοποιούνταν η διαδικασία διαχείρισής τους. Ακολούθως ανέθεσε την υπόθεση στον Ηλία Δούρο, διευθυντή του τοπικού υποκαταστήματος της Εθνικής Κτηματικής Τράπεζας. Στις επόμενες ημέρες κατασχέθηκαν όλα τα περιουσιακά στοιχεία και στις 15 Ιουνίου 1943, με το διάταγμα υπ. αρ. 5/98 – 98, παραδόθηκαν επιδεικτικά στο ελληνικό κράτος.¹⁷

Τα παρέλαβε η Υπηρεσία Διαχείρισης Ισραηλιτικών Περιουσιών (Υ.Δ.Ι.Π.), που είχε συσταθεί με το νόμο 205 της 29^{ης} Μαΐου 1943, ο οποίος νομιμοποιούσε εκ των υστέρων τις ενέργειες των Γερμανών. Ο συγκεκριμένος νόμος όριζε λεπτομερώς τους διάφορους οργανισμούς που συγκροτούσαν την Υ.Δ.Ι.Π. καθώς και τις αρμοδιότητές τους. Όλες αυτές οι υπηρεσίες υπάγονταν αποκλειστικά στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας. Μέλη της ήταν ο πρόεδρος του Επιμελητηρίου - που είναι γνωστός για την αδιαφορία που είχε δείξει νωρίτερα στο θέμα των Εβραίων - τραπεζίτες και δημόσιοι υπάλληλοι, που τους είχε ανατεθεί η προστασία των συμφερόντων των προσφύγων και εξέταζε τις αιτήσεις των «επιστατών των εβραϊκών περιουσιών». Η Υ.Δ.Ι.Π. προκειμένου να αποφύγει ενδεχόμενες απάτες σε βάρος της επέβαλε στους διαχειριστές μια σειρά από υποχρεώσεις ανάμεσά τους και την κατάθεση μηνιαίας διαχειριστικής έκθεσης.¹⁸ Η γραφειοκρατική τάξη και η επισημότητα, με την οποία διεκπεραιωνόταν η υπόθεση, μας παρασύρει σχεδόν στο να ξεχάσουμε ότι επρόκειτο για επίσημη καταλήστευση ελλήνων πολιτών, που μόλις είχαν διωχθεί. Ο συνολικός σχεδιασμός της κατοχικής κυβέρνησης αφορούσε στην

---

¹⁷ Βλ. Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 274. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941 -1944*, τ. 2, Αθήνα, σ. 304. Στράτος Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη 1941 - 1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 402 - 437.

¹⁸ Βλ. Bernard Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη Νεότερη Ελλάδα*, Πόλις, Αθήνα 2004, σ. 279, 280. Mark Mazower, «Οι συνέπειες του διωγμού των Εβραίων για την πόλη της Θεσσαλονίκης», *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή*, Πρακτικά του Γ΄ Συμποσίου Ιστορίας της Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού (Θεσσαλονίκη 8 Νοεμβρίου 1996), Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 53 - 61. Ελένη Χαϊδιά, «Έλληνες Εβραίοι της Θεσσαλονίκης: Από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης στις αίθουσες δικαστηρίων», *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή*, Πρακτικά του Γ΄ Συμποσίου Ιστορίας της Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού (Θεσσαλονίκη 8 Νοεμβρίου 1996), Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998, *passim*.

παραχώρηση περιουσιών 50.000 πολιτών, που μόλις είχαν εκτοπιστεί, σε έλληνες πολίτες πρόσφυγες διαφόρων κατηγοριών.

Η πολιτεία προσπαθούσε να βελτιώσει τη δημόσια εικόνα της - ενώ εκκρεμούσε το θέμα της βουλγαρικής κατοχής και των προσφύγων - μοιράζοντας σπίτια ή καταστήματα σε αυτούς. Ωστόσο, ο Μέρτεν και η SD παρακολουθούσαν τις συνεδριάσεις της επιτροπής και συχνά επικρατούσε η γνώμη της SD για το ποιοι θα επιμελούνταν τις περιουσίες. Οι έλληνες πρόσφυγες παραμελούνταν, για να ευνοηθούν συνεργάτες των Γερμανών αλλά και συγγενείς των μελών της επιτροπής. Με δωροδοκίες από τους ενδιαφερόμενους προς τα μέλη της επιτροπής οι συναλλαγές διευκολύνονταν. Οι γερμανικές αρχές για να προλάβουν το «συνωστισμό» ενόψει της διασπάθισης των εβραϊκών «περιουσιών» φρόντισαν να καταρτίσουν λίστα «δικαιούχων»: οι υψηλόβαθμοι ιδεολόγοι και τα στελέχη των E.E.E., καθώς και οι σημαντικότεροι συνεργάτες των Γερμανών στην G.F.P. και στην Υπηρεσία Αντικατασκοπίας, έτυχαν λίαν ευνοϊκής μεταχείρισης, παίρνοντας τη μερίδα του λέοντος των εβραϊκών περιουσιών. Ακολούθησε ένας ολόκληρος κόσμος ελλήνων και ξένων πρακτόρων (Αρμένιοι, Ρουμάνοι, Βούλγαροι), διερμηνέων, εργαζόμενων σε γερμανικές υπηρεσίες, συνεργατών κάθε είδους και ειδικότητας αλλά και εκείνων που απλώς διέθεταν τα απαραίτητα χρήματα, για να ανοίξουν τις γερμανικές πόρτες.¹⁹

Έτσι, άνθρωποι, όπως ο Νικόλαος Κ., που συνεργαζόταν με τη μυστική στρατιωτική αστυνομία, ο Γιώργος Πούλος, ο Λάσκαρης Παπαναούμ, από τον κύκλο των διαβόητων δωσίλογων, ο Σταύρος Αδάμ, συνεργάτης του τελευταίου, βρέθηκαν με εβραϊκές επιχειρήσεις. Ο Πούλος κατάφερε να καρπωθεί το περιεχόμενο του κοσμηματοπωλείου των εβραίων αδερφών Ισαάκ και Ρόμπερτ Μποττόν, στις οδούς Μητροπόλεως 8 και Βασιλέως Κων/νου. Μια λιτή διαταγή από το γραφείο του Μέρτεν προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας ήταν αρκετή για να παρακαμφθεί η Υ.Δ.Ι.Π. για να δοθεί το κατάστημα και τελικά το σύνολο του κτιρίου στον Πούλο και στο κόμμα του. Όπως φαίνεται από το ξεπούλημα των εμπορευμάτων του καταστήματος ο Πούλος και η γυναίκα του καρπώθηκαν 15.000 χρυσές λίρες, των οποίων μέρος διατέθηκε για τη χρηματοδότηση του γερμανοντυμένου τμήματος του Πούλου, που έφυγε λίγο αργότερα για Δυτική Μακεδονία.²⁰ Ο εργολάβος Περικλής

¹⁹ Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον...* ό.π., σ. 400 - 401.

²⁰ Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον...* ό.π., σ. 403, 404.

Νικολαΐδης – πιο γνωστός ως Περί Νικολάι – που έδρασε προπολεμικά στην Ελλάδα ως πράκτορας της μυστικής υπηρεσίας της Γερμανικής Πρεσβείας στην Αθήνα και συνεργάστηκε μαζί τους και το διάστημα της Κατοχής στη Θεσσαλονίκη, αγόρασε φτηνά το στρατόπεδο Χιρς και κατόπιν το πούλησε σε οικοπέδα.²¹ Τον Αύγουστο του 1943 η κ. Ελένη Χ. έγραψε στον επιθεωρητή Dr Kuhn, που ήταν πρόεδρος της Υ.Δ.Ι.Π., να της παραχωρήσει κάποιο από τα εγκαταλειμμένα εβραϊκά καταστήματα, για να ασκήσει το επάγγελμα της αισθητικού.²² Στον Τύπο τονιζόταν από την άλλη ότι όποιος ήθελε να εγκατασταθεί σε εβραϊκή κατοικία έπρεπε να απευθύνεται αποκλειστικά στην υπηρεσία Προνοίας της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας και όχι σε γερμανικές υπηρεσίες.²³ Ενώ είχε προβλεφθεί ότι οι επίτροποι θα έπρεπε να έχουν τα απαραίτητα προσόντα για να λειτουργήσουν οι επιχειρήσεις που αναλάμβαναν, οι περισσότεροι από αυτούς ήταν καιροσκόποι, άνθρωποι του περιθωρίου που στηρίζονταν στη συνενοχή των δημοσίων υπαλλήλων.²⁴ Η ίδια η Υ.Δ.Ι.Π. δεν ήταν σε θέση να εμποδίσει την καταλήστευση των εβραϊκών περιουσιών. Μάλιστα ο Παπαναούμ, για να εξουδετερώσει και την παραμικρή εστία αντίστασης προέβη μέσω του Μέρτεν στον εκφοβισμό του Δούρου και των υπαλλήλων της υπηρεσίας, οι οποίοι βρέθηκαν ένα βήμα από το στρατόπεδο συγκέντρωσης.²⁵ Σύμφωνα με τα στοιχεία της Υ.Δ.Ι.Π., 1.764 επαγγελματίες, μέλη συλλόγων, και περίπου 5.000 μισθωτοί και υπάλληλοι εργάζονταν σε 956 μεγάλα ισραηλιτικά καταστήματα που είχαν επίσημα καταγραφεί. Τα μικροκαταστήματα είχαν ήδη εκπονηθεί. Μετά τον πόλεμο το Σωματείο Διαχειριστών στο οποίο οργανώθηκαν οι μεσεγγυούχοι κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες οι περιουσίες που αυτοί πρακτικά είχαν οικειοποιηθεί να μην επιστραφούν στους επιζήσαντες Εβραίους.²⁶

Ας επανέλθουμε στο ζήτημα της πώλησης χρυσού στο χρηματιστήριο της Αθήνας. Οικονομική μελέτη της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου, που επιβεβαιώνει την αυξημένη κίνηση χρυσού για το 1943, όπως προαναφέρθηκε, θεωρεί ότι αυτός προερχόταν από εκείνους που χρειάζονταν δραχμές για τις καθημερινές δαπάνες και για την πληρωμή μισθών, και εκποιούσαν χρυσά νομίσματα και ξένα

---

²¹ Mazower, «Οι συνέπειες...» *ό.π.*, σ. 58.

²² Mazower, *Στην Ελλάδα...* *ό.π.*, σ. 276.

²³ Εφ. *Απογευματινή*, 26 Μαΐου 1943.

²⁴ Pierron, *ό.π.*, σ. 280.

²⁵ Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον...* *ό.π.*, σ. 421.

²⁶ Ετμεκτσόγλου, «Το Ολοκάτωμα...», *ό.π.*, σ. 189.

τραπεζογραμμάτια, που είχαν αποθησαυρίσει κατά το παρελθόν πιθανότατα και στο προηγούμενο διάστημα της Κατοχής.²⁷ Συνεχίζοντας την υπόθεση θα λέγαμε ότι οι βιομήχανοι και οι επιχειρηματίες θα μπορούσαν να είναι κάποιιοι από αυτούς. Είδαμε ότι η οικονομική δραστηριότητα κατά το διάστημα της Κατοχής ήταν ιδιαίτερος περίπλοκη και πολύπτυχη, υπήρχαν χρηματικά κεφάλαια που κυκλοφορούσαν στη μαύρη αγορά, χρυσός, επιχειρηματίες και βιομήχανοι που κερδοσκοπούσαν, αποτελώντας τους κύριους προμηθευτές της Βέρμαχτ στην Ελλάδα και εισπράττοντας το μεγαλύτερο μέρος των εξόδων του ελληνικού προϋπολογισμού για το κόστος κατοχής.²⁸ Σε ποιο βαθμό εκποιούσαν χρυσό σε δραχμές για να πληρώσουν μισθούς, σε μια εποχή που οι εργαζόμενοι διεκδικούσαν πληρωμές σε είδος; Σε ποιο βαθμό ήταν εφικτό να εμπλέκονται σε αγοραπωλησίες ακινήτων, πιθανότατα των εβραϊκών, έναντι χρυσού, από τις γερμανικές ή τις ελληνικές αρχές; Είδαμε παραπάνω ότι συνεργάτες των Γερμανών εκποίησαν εμπορεύματα επιχειρήσεων έναντι υψηλών ποσών λιρών. Μπορούσαν να εκποιήσουν την ακίνητη εβραϊκή περιουσία ή μέρος της κινητής, όπως ήταν τα εμπορεύματα των καταστημάτων οι ελληνικές και γερμανικές αρχές προκειμένου να πωληθούν λίρες στο χρηματιστήριο; Η δημευμένη εβραϊκή περιουσία ήταν η πιο πρόσφορη λύση, και δεν πρέπει να απομακρυνθούμε από την άποψη ότι αξιοποιήθηκε προς όφελος της ελληνικής οικονομίας, αλλά είναι απαραίτητο να διευκρινιστεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο έγινε η διασπάθισή της.

Η ίδια μελέτη προτείνει την άποψη ότι ένα μέρος του χρυσού προέρχονταν από τους Άγγλους, οι οποίοι υποστήριζαν τον αγώνα της αντίστασης με τρόφιμα και πολεμοφόδια αλλά και με χρυσό.²⁹ Πράγματι οι βρετανικές δυνάμεις ενίσχυσαν οικονομικά το Ε.Α.Μ. μέχρι το 1942 και στη συνέχεια με την αλλαγή της βρετανικής πολιτικής τον Ε.Δ.Ε.Σ.³⁰ Πόσο εύκολο, όμως, ήταν λίρες από τις αντιστασιακές οργανώσεις να φτάνουν για πώληση στο χρηματιστήριο;

---

²⁷ Δελιβάνης, *ό.π.*, σ. 97.

²⁸ Βλ. σχετικά Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα, άνοιξη 1941 – φθινόπωρο 1942*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1993, Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, Νικόλαος Τζαφλέρης, «Επιβίωση και Αντίσταση στο Βόλο την περίοδο της Κατοχής (1941 - 1944)», διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής ανθρωπολογίας με επιβλέπουσα την καθηγήτρια Ρ. Κοντοπούλου – Μπενβενίστε, Βόλος 2007, σ. 184 - 268.

²⁹ Δελιβάνης, *ό.π.*, σ. 98.

³⁰ Σχετικά με την οικονομική ενίσχυση από τη Βρετανία βλ. Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης (επιμ.), *ό.π.*, έγγραφο 1023 1 Φεβρουαρίου 1943, 1025 3 Φεβρουαρίου 1943, σ. 320. Επίσης Μιχάλης

Σύμφωνα με τη μελέτη ένα τρίτο μέρος προέρχονταν από τους Γερμανούς,³¹ οι οποίοι μπορεί να εκποίησαν ακίνητα της εβραϊκής περιουσίας ή κινητά εμπορεύματα που είδαμε παραπάνω, ενώ από το Νοέμβριο του 1943 πρέπει να μετέφεραν χρυσό από τα αποθέματα της Ράιχσμπανγκ, που πιθανότατα προέρχονταν από δημεύσεις περιουσιών, εβραϊκών ή άλλων, σε άλλες χώρες υπό κατοχή.³²

Η έρευνα στα αρχεία της Υπηρεσίας Διαχείρισης Ισραηλιτικών Περιουσιών, στο υποθηκοφυλακείο Θεσσαλονίκης και Αθήνας που θα δείξει τις μεταβιβάσεις ακινήτων, σε αρχεία βιομηχανιών και εταιρειών της περιόδου, περαιτέρω έρευνα σε βρετανικά αρχεία μπορούν να δώσουν απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα και να συνδέσουν τις ψηφίδες του πολύπλοκου, συχνά απρόσμενου παζλ της οικονομίας της Κατοχής, της διασπάθισης της εβραϊκής περιουσίας αλλά και των κοινωνικών και πολιτικών διεργασιών της εποχής.

Η συνολικότερη οικονομική πολιτική των γερμανικών δυνάμεων μπορεί να δικαιολογήσει και τις παραπάνω κινήσεις καθώς στηριζόταν ως προς τη συντήρηση των στρατευμάτων στον εφοδιασμό από την κατεχόμενη χώρα με την οικειοποίηση της αγροτικής και κτηνοτροφικής παραγωγής και με τις επιτάξεις και τις δεσμεύσεις κινητών και ακινήτων αγαθών.³³ ωστόσο, η οικειοποίηση και στη συνέχεια ρευστοποίηση της ιδιωτικής περιουσίας αμάχων πολιτών που τους οδηγούσαν στο θάνατο ήταν καταστρατήγηση κάθε αρχής πολεμικού δικαίου,³⁴ ενώ κάτι τέτοιο για να γίνει προϋπέθετε και τη συνεννόηση με την ελληνική πλευρά, τη συνεργασία με τους υπαλλήλους του υπουργείου Οικονομικών, της κατοχικής διοίκησης της Τράπεζας της Ελλάδος και της Εθνικής Τράπεζας.³⁵

Όπως έχει επισημανθεί δεν επρόκειτο, για μια στιγμιαία τεχνική στήριξη του ελληνικού καπιταλισμού αλλά για εφαρμογή συγκεκριμένης πολιτικής που εξυπηρετούσε την κανονική λειτουργία του κοινωνικού συστήματος και προϋπέθετε

Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, 1940 – 1945 Κατοχή - Αντίσταση*, τ. γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 31 - 34.

³¹ Δελιβάνης, *ό.π.*, σ. 98.

³² Βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, ««Η ελληνική οικονομία...», *ό.π.*, τ. γ2, σ. 213.

³³ Δημήτριος Μαγκριώτης, *Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα της Κατοχής 1941 -1944*, Φόρμιγξ, Αθήνα 1949, 1996 (ανατύπωση), σ. 29 - 30.

³⁴ Μαγκριώτης, *ό.π.*, σ. 30, Συνθήκη της Χάγης 1907, άρθρα 23, 46, 47.

³⁵ Βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, ««Η ελληνική οικονομία...», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, ό.π.*, τ. γ2, σ. 214 - 215.

την πολιτική συμφωνία με τους εκπροσώπους της τότε ελληνικής πολιτείας. Η συμφωνία αυτή φαίνεται ότι επιτεύχθηκε με αλλαγές προσώπων στις ελληνικές κατοχικές αρχές. Ο κατοχικός πρωθυπουργός Τσολάκογλου αντικαταστάθηκε από το Λογοθετόπουλο ακριβώς κατά την έναρξη της παρέμβασης στην οικονομία του Χέρμαν Νόιμπαχερ, έκτακτου εντεταλμένου του Ράιχ στην Ελλάδα για τα οικονομικά και δημοσιονομικά ζητήματα, ενώ όταν άρχισαν οι μαζικές πωλήσεις χρυσού, οι Γερμανοί προτίμησαν για πρωθυπουργό τον Ιωάννη Δ. Ράλλη, παλαιό πολιτικό του Λαϊκού Κόμματος, παραχωρώντας του την άδεια για τη συγκρότηση των Ταγμάτων Ασφαλείας. Αυτός θα μπορούσε να συνεννοηθεί καλύτερα με το νέο από 28 Ιανουαρίου 1943, διοικητή της Εθνικής Τράπεζας, Γεώργιο Μερκούρη, παλαιό στέλεχος του φασιστικού κόμματος, ενώ στη φάση αυτή τα συμφέροντα των Γερμανών και του άρχοντος ελληνικού κοινωνικού συνασπισμού συνέπιπταν.³⁶

Η κυβέρνηση Ράλλη δυο μέρες μόνο πριν από την αναχώρηση των Γερμανών από την Αθήνα εξέδωσε νόμο με τον οποίο μετέτρεπε την Υ.Δ.Ι.Π. σε Κ.Υ.Δ.Ι.Π., σε Κεντρική Υπηρεσία Εκκαθαρίσεως και Αποδόσεως των Ισραηλιτικών Περιουσιών προφανώς σε μια ακόμη προσπάθεια να προσδώσει νομιμότητα σε μια παράνομη διαδικασία.³⁷

Η επίφαση αυτή νομιμότητας κατά κάποιο τρόπο συνεχίστηκε και με την κυβέρνηση Παπανδρέου, ο οποίος θέσπισε μεν νόμο για τη διαχείριση και επιστροφή των περιουσιών στους ιδιοκτήτες τους αλλά η εφαρμογή του νόμου ήταν προβληματική. Ενώ η επίσημη πολιτική του Υπουργείου Εξωτερικών ήθελε να συνδέσει το εβραϊκό ζήτημα με την προώθηση των εθνικών συμφερόντων (γερμανικές αποζημιώσεις κτλ.) σε υπηρεσιακό επίπεδο έλληνες στρατιωτικοί, δικαστές και αστυνομικοί δεν πίεζαν τους έλληνες πολίτες να παραδώσουν τις κατασχεμένες περιουσίες ενώ το Υπουργείο εξωτερικών προσπαθούσε να καθυστερήσει ή να εμποδίσει τον επαναπατρισμό των εβραίων ελλήνων πολιτών που είχαν σωθεί από τα στρατόπεδα. Ακόμη και το 1947 που η κυβέρνηση Σοφούλη όρισε ως προσωρινό διαχειριστή των περιουσιών μέχρι να εκδοθεί το σχετικό βασιλικό διάταγμα, το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο, δεν μεταβιβάστηκε στο Συμβούλιο το πιστωτικό υπόλοιπο από τα μισθώματα ισραηλιτικών ακινήτων του λογαριασμού της Υ.Δ.Ι.Π. στην Τράπεζα της Ελλάδας που ανερχόταν στις 31 Οκτωβρίου 1947 σε

³⁶ Βλ. Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία...», *ό.π.*, τ. γ2, σ. 214 - 215.

³⁷ Ετμεκτσόγλου, «Το Ολοκαύτωμα...», *ό.π.*, σ. 189.

102.592.651 δραχμές. Τελικά μόνο 300 κατοικίες και 50 καταστήματα επιστράφηκαν στους ιδιοκτήτες τους.³⁸

Ακόμη και αν το ιδιαίτερο γραφείο του γενικού διοικητή Μακεδονίας – Θράκης το 1946 θεωρούσε ότι το εβραϊκό στοιχείο ήταν αχάριστο που διεκδικούσε την περιουσία του και περιέπλεκε μεγάλο αριθμό Ελλήνων σε δικαστικούς αγώνες,³⁹ στην πραγματικότητα οι έλληνες εβραίοι που είχαν επιστρέψει πρωτοεμφανίστηκαν στις δικαστικές αίθουσες στις δίκες των δωσιλόγων και πιο συγκεκριμένα στις δίκες της κατηγορίας των καταδοτών στους Γερμανούς, οι οποίοι τους είχαν αποσπάσει ολόκληρες περιουσίες για να τους σώσουν, τις οποίες τελικά κράτησαν ενώ τους ίδιους τους πρόδωσαν.⁴⁰ Από την κατηγορία αυτή δωσιλόγων 138 κρίθηκαν ένοχοι. Οι 12 από αυτούς καταδικάστηκαν σε θάνατο, οι 16 σε ισόβια και οι 98 σε πρόσκαιρα δεσμά.⁴¹ Ας θυμηθούμε πάλι τα γεγονότα του εκτοπισμού σε μια προσπάθεια κατανόησή τους.

7.2 Το χρονικό της εξόντωσης των Εβραίων

Ήδη από το 1938, οι γερμανοί διπλωμάτες στην Ελλάδα έστελναν πληροφορίες στα SS στο Βερολίνο για τις ελληνικές εβραϊκές κοινότητες. Κεντρικό στόχο αποτελούσε η πολυπληθής ισπανόφωνη κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Στα τέλη Απριλίου 1941 έφτασε στην πόλη, μια ομάδα ειδικών, ένα κλιμάκιο του Ειδικού Τμήματος Ρόζενμπεργκ (Sondercommando Rosenberg).⁴² Ο Άλφρεντ Ρόζενμπεργκ είχε αναλάβει, ύστερα από διαταγή του Χίτλερ ως Reichsleiter (καθοδηγητής του Ράιχ για ζητήματα ιδεολογίας και κοσμοθεωρίας) και επιπλέον Reichminister για τα κατεχόμενα ανατολικά εδάφη.⁴³ Ακολουθώντας και πάλι εντολές του Χίτλερ είχε αρχίσει να οργανώνει στη Φρανκφούρτη ένα ερευνητικό κέντρο για τη μελέτη των

³⁸ Ετμεκτσόγλου, ό.π., σ. 189 - 194.

³⁹ Ετμεκτσόγλου, ό.π., σ. 191.

⁴⁰ Έλενα Χαϊδιά, «Δωσίλογοι: Από την Κατοχή στην Απελευθέρωση», *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943 – 1960*, (επιμ. Mark Mazower), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ. 61.

⁴¹ Χαϊδιά, «Δωσίλογοι...», ό.π., σ. 63. Ωστόσο ο Εμφύλιος επισκίασε την εξέλιξη των δικών και την έκτιση των ποινών και ο δωσιλογισμός παραμένει ένα μεγάλο ζήτημα για την ελληνική κοινωνία αλλά και ιστοριογραφία.

⁴² Δορδανάς, «Γερμανικές αρχές κατοχής και ελληνική διοίκηση», *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία - αντίσταση και επιβίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 97 - 98.

⁴³ Δορδανάς, «Γερμανικές αρχές κατοχής ό.π., σ. 97, υποσ. 48.

Εβραίων διεθνώς. Όταν βρέθηκε και η Ελλάδα υπό γερμανική κατοχή έστειλε αμέσως μια ειδική ομάδα καθώς, όπως είπε στο γραμματέα του Χίτλερ, Μάρτιν Μπόρμαν, η πόλη ήταν ένα από τα κύρια κέντρα του εβραϊσμού.⁴⁴ Το τμήμα Ρόζενμπεργκ, λοιπόν, αποτελούνταν από γερμανούς αξιωματικούς και ακαδημαϊκούς, και είχε την αμέριστη συμπαράσταση όλων των γερμανικών υπηρεσιών, στρατιωτικών και πολιτικών.⁴⁵ Συγκέντρωσε στοιχεία για τις εβραϊκές κοινότητες και τις τεκτονικές στοές σε όλη τη χώρα. Όταν έφυγε από την Ελλάδα λίγο καιρό μετά, είχε ληστεύσει χειρόγραφα, βιβλία και άλλα πολύτιμα είδη που ανήκαν στις εβραϊκές κοινότητες και στα ιδρύματά τους. Ιδιωτικές και κοινοτικές βιβλιοθήκες, όπως και τα αρχεία των κοινοτήτων κατασχέθηκαν και μεταφέρθηκαν στο Ράιχ και αποτέλεσαν τη «Βιβλιοθήκη για την Έρευνα του Εβραϊκού Ζητήματος» ενώ οι «ειδικοί» έφευγαν έχοντας αποκομίσει τις απαραίτητες πληροφορίες.⁴⁶ Τμήμα αυτής της λείας επιστράφηκε στην Ελλάδα μεταπολεμικά από τη δυτικογερμανική κυβέρνηση ενώ ένα άλλο μέρος εντοπίστηκε το 1993 στα αρχεία της KGB στη Μόσχα και δεν έχει ακόμη επιστραφεί.⁴⁷

Την ώρα που το τμήμα Ρόζενμπεργκ επιτελούσε το δικό του έργο, οι εφημερίδες *Νέα Ευρώπη* και *Απογευματινή* δεν παρέλειπαν καθημερινά να περιλαμβάνουν άρθρα που καταδίκάζαν το διεθνή εβραϊσμό, βασισμένα στα στερεότυπα της αντισημιτικής ιδεολογίας, όπου οι Εβραίοι συνδέονταν με τη φιλοχρηματία και ήταν γι' αυτό «μιαροί», εμπλέκονταν σε διεθνείς συννομώσεις, είχαν σχέση με τον κομμουνισμό και τελικά ήταν οι κυρίως υπεύθυνοι για τον πόλεμο.⁴⁸ Τα

---

⁴⁴ Mazower, *Salonica City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430 - 1950*, Harper Collins, Λονδίνο 2004., σ. 423 - 424.

⁴⁵ Όπως μας μεταφέρει ο Στράτος Δορδανάς αυτό σημειωνόταν με έμφαση από τους υπευθύνους του Sonderkommando: «Θα πρέπει να τονιστεί πως η επιτυχία του έργου του Ειδικού Τμήματος οφείλεται στην αμέριστη και γεμάτη κατανόηση υποστήριξη των υπηρεσιών του στρατού. Χωρίς αυτές τις διευκολύνσεις η αποστολή του Ειδικού Τμήματος, θα είχε αποτύχει. [...]», BA, NS 30/75. Δορδανάς, «Γερμανικές αρχές κατοχής...», *ό.π.*, σ. 98, υποσ. 51.

⁴⁶ Ετμεκτσόγλου, «Το Ολοκαύτωμα των ..», *ό.π.*, σ. 179. Mazower, *Salonica... ό.π.*, σ. 423 - 424.

⁴⁷ Ετμεκτσόγλου, «Το Ολοκαύτωμα των ..», *ό.π.*, σ. 179.

⁴⁸ «Μέτρα εις Βραζιλίαν εναντίον των Εβραίων, εφ. *Νέα Ευρώπη*, 2 Μαΐου 1941, «Οι εν Κροατία Εβραίοι», *ό.π.*, 7 Ιουνίου 1941, «Εις την βαλκανικήν», *ό.π.*, 14 Ιουνίου 1941, «Εβραιοκρατία εις την Ρωσίαν», 13 Ιουλίου 1941, «Ο αγγλικός πολιτισμός», *ό.π.*, 4 Σεπτ. 1941, «Μέτρα εις Σλαβίαν εναντίον των Εβραίων», *ό.π.*, 12 Οκτ. 1941, «Η ευθύνη του εβραϊσμού διά τον σημερινόν πόλεμον», *ό.π.*, 28 Οκτ. 1941, «Οι Εβραίοι της Βουλγαρίας», *ό.π.*, 20 Νοεμ. 1941, και άλλα ανάλογα άρθρα *ό.π.*,

κείμενα αυτά ασκούσαν προπαγάνδα, χωρίς να καταφέρονται ακόμη ευθέως εναντίον των Εβραίων της πόλης. Μέλημα των συντακτών τους ήταν να επηρεάσουν σε όποιο βαθμό μπορούσαν τη δημόσια γνώμη, με κύριο στόχο να αμβλύνουν τις πιθανές αντιδράσεις εκ μέρους των πολιτών, όταν θα άρχιζαν οι εκτοπισμοί· ιδιαίτερα επειδή οι «ειδικοί» του τμήματος Ρόζενμπεργκ στην τελική τους αναφορά σημείωναν ότι «για το μέσο Έλληνα δεν υπάρχει εβραϊκό ζήτημα. Αυτός δεν βλέπει τον πολιτικό κίνδυνο του παγκόσμιου εβραϊσμού». Αυτό το συμπέρασμα ήταν ιδιαίτερα σημαντικό για τους σχεδιαστές της «τελικής λύσης», καθώς βασική αρχή της στρατηγικής των ναζί ήταν η στήριξή τους στον τοπικό αντισημιτισμό κάθε χώρας και η παρακολούθηση της κοινής γνώμης και των αντιδράσεών της.⁴⁹ Προσπάθησαν να αυξήσουν ή να ενισχύσουν την περιθωριοποίηση των Εβραίων, για να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για τον εγκλεισμό τους σε στρατόπεδα. Στόχος τους ήταν να σπάσουν όλους τους προϋπάρχοντες κοινωνικούς δεσμούς πριν να τους ξεριζώσουν από τα μέρη όπου προσπαθούσαν ακόμη να επιβιώσουν. Η εφαρμογή της «τελικής λύσης» πρώτα από όλα στη Γερμανία έγινε προοδευτικά και με προσεκτική παρακολούθηση των αντιδράσεων του γερμανικού πληθυσμού στα όλο και πιο σοβαρά αντιεβραϊκά μέτρα. Όσο περισσότερο απαθές έμενε το κοινωνικό σύνολο τόσο αυτό θεωρούνταν σαν μια σιωπηρή άδεια για την κλιμάκωση της δίωξης. Γι' αυτόν το λόγο οργανώθηκαν και σφυγμομετρήσεις της κοινής γνώμης στη Γερμανία αλλά και στη Γαλλία.⁵⁰

Στη Θεσσαλονίκη, ανεξάρτητα από το ποιο ήταν το γενικό συμπέρασμα του τμήματος Ρόζενμπεργκ για τον αντισημιτισμό των Ελλήνων, υπήρχε αντισημιτική μερίδα που είδαμε ότι είχε δραστηριοποιηθεί σε όλη τη δεκαετία του 1930 και τώρα

---

21 Νοεμ., 2 Δεκ., 1941, 11 Απρ., 13, 15, 16 Μαΐου, 13 Σεπτ 1942, ακόμη «Μέτρα εις την Ρουμανία εναντίον των Εβραίων κομμουνιστών και τεκτόνων. Αι ραδιουργίαι των Εβραίων», εφ. *Απογευματινή*, 27 Ιαν. 1943. Στις δίκες δωσιλόγων που έγιναν στο Ειδικό Δικαστήριο Δωσιλόγων το 1945 συμπεριλαμβάνεται και η δίκη των Δωσιλόγων του Τύπου, των δημοσιογράφων που εργάστηκαν κατά τη διάρκεια της Κατοχής στη *Νέα Ευρώπη* και την *Απογευματινή*. Καταδικάστηκαν οι επικεφαλής των εφημερίδων και αρκετοί από τους δημοσιογράφους. Βλ. Χαϊδιά, «Δωσίλογοι...», ό.π., σ. 62 - 63. Επίσης Χαϊδιά, «Έλληνες Εβραίοι της Θεσσαλονίκης: Από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης στις αίθουσες δικαστηρίων», *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή*, (επιμ. Ρίκα Μπενβενίστε), Πρακτικά του Γ' Συμποσίου Ιστορίας, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού - Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 47.

⁴⁹ Σεμελέν, ό.π., σ. 211.

⁵⁰ Σεμελέν, ό.π., σ. 213.

έβρισκε πεδίο δράσης λαμπρό. Το πρώτο διάστημα της Κατοχής οι Γερμανοί της Γκεστάμπο, στη δικαιοδοσία της οποίας πέρασε η εβραϊκή κοινότητα της πόλης, συνέλαβαν το συμβούλιο της κοινότητας, τον αρχιραβίνο Σεβή Κόρετς, - ο οποίος μεταφέρθηκε στη Βιέννη - λεηλάτησαν τα γραφεία της και όρισαν αντικαταστάτη του, το Σάμπυ Σαλτιέλ, ακριβώς επειδή δεν είχε τις ικανότητες που απαιτούνταν ο οποίος, όμως, ήταν υποστηρικτής του μεταξικού κόμματος το προηγούμενο διάστημα.⁵¹ Παρότι έχει σημειωθεί σε μαρτυρία ότι ανάλογα μέτρα είχαν πάρει και για άλλους προκρίτους της Θεσσαλονίκης και γι' αυτό δεν θεωρήθηκαν τα συγκεκριμένα αμιγώς αντιεβραϊκά από τα μέλη της κοινότητας,⁵² η ιστορική έρευνα δεν έχει επισημάνει ανάλογα περιστατικά για παράδειγμα στην ελληνική διοίκηση ή στο πανεπιστήμιο στη φάση αυτή. Πάντως, ξεκάθαρα αντισημιτικό χαρακτήρα είχε η ενέργεια του Λάσκαρη Παπαναούμ, έλληνα δωσίλογου και ενός από τους επικεφαλής της αντισημιτικής μερίδας της πόλης και των βοηθών του, που στις 22 Απριλίου τοιχοκόλλησαν σε ορισμένα καφενεία, ζαχαροπλαστεία και εστιατόρια του κέντρου την επιγραφή «Οι Εβραίοι είναι ανεπιθύμητοι» ή κυκλοφορούσαν φυλλάδια με αντιεβραϊκό περιεχόμενο.⁵³ Σημειώθηκαν και δημεύσεις περιουσιών ή αυθαίρετες διώξεις Εβραίων από τα καταστήματά τους από την υπηρεσία στεγάσεως αρχών Κατοχής ή τη Γερμανική Στρατιωτική Επιμελητεία, εκ μέρους ορισμένων γερμανών στρατιωτών με την υπόδειξη συχνά χριστιανών.⁵⁴ Η νέα γερμανική υπηρεσία της Propagandastaffel υποχρέωσε τους εβραίους ιδιοκτήτες κινηματογραφικών επιχειρήσεων να τις μεταβιβάσουν με συμβολαιογραφική πράξη σε χριστιανούς κατά προτίμηση από την Αν. Μακεδονία. Ταυτόχρονα η ίδια υπηρεσία σφράγισε και στη συνέχεια αφαίρεσε τα εμπορεύματα όλων των εβραϊκών χαρτοπωλείων και τυπογραφείων. Η ίδια πηγή, τα απομνημονεύματα του Γιομτώβ Γιακοέλ, αναφέρει ότι λίγο αργότερα ιδρύθηκε η Ελληνογερμανική Εταιρεία Χάρτου, η οποία εκμεταλλεύτηκε όλο αυτό το εμπόρευμα.⁵⁵ Μάλιστα, υπάρχουν έγγραφα από το

---

⁵¹ Δημοσθένης Δώδος, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του ελληνικού κράτους*, Σαββάλας, Αθήνα 2005, σ. 203.

⁵² Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου (εισ. - επιμ.), *Γιομτώβ Γιακοέλ. Απομνημονεύματα 1941-1943*, Παρατηρητής. Ίδρυμα Έτς Αχαΐμ, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 49 - 50, 53.

⁵³ Pierron, *ό.π.*, σ. 259.

⁵⁴ Αμπατζοπούλου, *Γιομτώβ...*, *ό.π.*, σ. 53.

⁵⁵ Αμπατζοπούλου, *Γιομτώβ... ό.π.*, σ. 98. Επίσης Χαϊδιά, «Έλληνες Εβραίοι...», *Οι Εβραίοι της Ελλάδας... ό.π.*, σ. 43 - 52.

Μάρτιο του 1943 που μαρτυρούν τη συνεργασία του Τμήματος Επισιτισμού της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος με την Εταιρεία αυτή.⁵⁶ Όπως σημειώνει ο Γιακοέλ επρόκειτο για περιουσίες δεκάδων χιλιάδων λιρών Αγγλίας. Λίγο αργότερα 15 καταστηματάρχες διώχτηκαν από την κεντρική αγορά της οδού Βασιλέως Ηρακλείου και εγκαταστάθηκαν σε αυτά χριστιανοί έμποροι.⁵⁷ Το ενδιαφέρον, λοιπόν, για τις εβραϊκές περιουσίες Γερμανών και Ελλήνων παρουσιάστηκε από νωρίς. Ωστόσο, πέρα από αυτούς που τα υποκινούσαν και τα επικροτούσαν οι άλλοι πολίτες δεν έδειξαν να ενδιαφέρονται, στη φάση αυτή, περισσότερο επειδή ήταν μεμονωμένα περιστατικά παρόμοια με αυτά που συνέβαιναν και σε βάρος χριστιανών πολιτών και ενδεχομένως, επειδή οι περισσότεροι κάτοικοι της πόλης ήταν ακόμη «μουδιασμένοι» από τον ερχομό των γερμανικών στρατευμάτων και τη νέα κατάσταση που διαμορφωνόταν.

Το σχέδιο εξολόθρευσης των Εβραίων της Θεσσαλονίκης πρέπει να απασχόλησε το Χίτλερ από τον Οκτώβριο του 1941 και να πήρε συγκεκριμένη μορφή το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου.⁵⁸ Εφαρμόστηκε, όμως, αργότερα από άλλες χώρες υπό γερμανική κατοχή. Το αρχηγείο του Χίτλερ παρότρυνε τις γερμανικές υπηρεσίες στην πόλη να συλλαμβάνουν τους Εβραίους για συμμετοχή τους στην ελληνική αντίσταση το οποίο ήταν πρόφαση, για να ξεκινήσουν τα μέτρα. Οι υπηρεσίες, ωστόσο απαντούσαν πως δεν διαπίστωναν κάτι τέτοιο. Από την άλλη οι δύο επιπλέον δυνάμεις κατοχής στην Ελλάδα, ιταλικές και βουλγαρικές, είχαν διαφορετική πολιτική απέναντι στους Εβραίους και για μια συνολική εφαρμογή της «τελικής λύσης», ο συντονισμός μαζί τους ήταν απαραίτητος.⁵⁹ Άλλωστε στη φάση αυτή οι γερμανικές αρχές στη χώρα ήταν απασχολημένες με το ζήτημα της έλλειψης των βασικών αγαθών διατροφής που ήταν οξύτατο. Όπως εύστοχα σημειώνεται από

---

⁵⁶ Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αρχείο Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος, φ. Δ35, υποφ. 1β.

⁵⁷ Αμπατζοπούλου, *Γιομτώβ... ό.π.*, σ. 98.

⁵⁸ Από τη δεκαετία του 1980 άρχισε στη Γερμανία η γνωστή ως «διαμάχη των ιστορικών» (Historikerstreit) ανάμεσα στους υποστηρικτές της θέσης της «πρόθεσης» και τους υποστηρικτές της θέσης της «λειτουργίας», από τη μία της άποψης της πρόθεσης του Χίτλερ από τη δεκαετία του 1920 για την καταστροφή του ευρωπαϊκού εβραϊσμού και από την άλλη της άποψης ότι η απόφαση λήφθηκε κατά τα πρώτα στάδια της επιχείρησης Βαρβαρόσα, ανάμεσα στον Ιούνιο και το Δεκέμβριο του 1941 με την τελευταία να συγκεντρώνει τη συναίνεση της γερμανικής ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας, που όμως δεν λαμβάνει υπόψη της το ρόλο της ιδεολογίας στην εφαρμογή της «τελικής λύσης». Βλ. σχετικά Ετμεκτσόγλου, «Το Ολοκαύτωμα...», *Ιστορία της Ελλάδας... ό.π.*, τ. γ1, σ. 175.

⁵⁹ Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 2, σ. 300.

μελετητή της περιόδου «αρκούσαν [οι Γερμανοί] προς το παρόν να αφήσουν την ανεπιθύμητη μειονότητα να αποδεκατιστεί από την πείνα του αδυσώπητου πρώτου κατοχικού χειμώνα».⁶⁰ Και η αλήθεια είναι ότι στη Θεσσαλονίκη περίπου οι μισοί από τους ανθρώπους που έχασαν τη ζωή τους από πείνα το δύσκολο χειμώνα του 1941 - 1942 (που ήταν γύρω στις 2.000) ήταν φτωχοί Εβραίοι του Ρεζί Βαρδάρ (φτωχική συνοικία στα δυτικά της πόλης με εβραίους καπνεργάτες και καπνεργάτριες, που αργότερα ονομάστηκε Ραμόνα από το ομώνυμο καφενείο),⁶¹ άλλωστε το μεγαλύτερο ποσοστό του εβραϊκού πληθυσμού ήταν φτωχός πληθυσμός.

Η πρώτη κατάφωρη κίνηση εναντίον των Εβραίων της πόλης από τις γερμανικές αρχές, η οποία μάλιστα υποκινήθηκε από έλληνες δωσίλογους με την πίεση από επικεφαλής της πόλης, έγινε τον Ιούλιο του 1942· ο γενικός διευθυντής Νομαρχιών Μακεδονίας, Αθανάσιος Χρυσόχου, προέβη σε διαβήματα στη γερμανική στρατιωτική διοίκηση, παραπονούμενος ότι οι Εβραίοι – σε αντίθεση με το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού πληθυσμού – δεν υποχρεώνονταν να εκτελούν εργασίες ή να καταβάλλουν εισφορές σε είδος. Γιατί συνέβαινε αυτό δεν μπορούμε να απαντήσουμε με ακρίβεια. Ενδεχομένως οι Γερμανοί περίμεναν ειδικές οδηγίες για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης και σίγουρα δεν τους αντιμετώπιζαν ως ενιαίο σύνολο με τον υπόλοιπο πληθυσμό. Πάντως, ύστερα από την παραπάνω διαμαρτυρία του Χρυσόχου, ο στρατιωτικός διοικητής Θεσσαλονίκης - Αιγαίου, Μαξ Μέρτεν, στις 7 Ιουλίου του 1942, διέταξε την επίσημη απογραφή των ικανών για εργασία αρρένων Εβραίων (από 18 ως 45 χρόνων) που θα έπρεπε να δουλέψουν, στο δρόμο ή στις σιδηροδρομικές γραμμές. Η επιχείρηση ξεκίνησε στις 11 Ιουλίου του 1942. Το Σάββατο αυτό, οι περίπου 7.000 – 9.000 άντρες, που πήγαν να παραλάβουν τις κάρτες εργασίας τους υποβλήθηκαν σε απάνθρωπη μεταχείριση. Τους συγκέντρωσαν στην πλατεία Ελευθερίας, περιστοιχισμένους από ένοπλους στρατιώτες, και τους άφησαν για ώρες όρθιους στον ήλιο, χτυπώντας τους ή εξαναγκάζοντάς τους σε σωματικές ασκήσεις, ανάμεσά τους και πολλούς ανάπηρους πολέμου. Στο τέλος της ημέρας, όταν αφέθηκαν ελεύθεροι, ήταν σε πολύ άσχημη κατάσταση. Πριν προλάβουν να συνέλθουν, τους κάλεσαν για εργασία. Επιστρατεύθηκαν 3.500 άτομα για καταναγκαστικές εργασίες, 3.000 στην οδοποιΐα, 500 στην κατασκευή του

---

⁶⁰ Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 2, σ. 303.

⁶¹ Βλ. παραπάνω σελ. 190.

αεροδρομίου του Σέδες και 34 στα μεταλλεία,⁶² ενώ άλλη πηγή αναφέρει ότι ήταν συνολικά 5.000 οι Εβραίοι που χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή δρόμων και στην εξόρυξη μεταλλευμάτων, μέχρι τον Οκτώβριο του 1942.⁶³ Σε διάστημα δύομισι μηνών ένα ποσοστό τουλάχιστο 12% των ανδρών πέθανε από την ταλαιπωρία. Για την επίλυση αυτού του θέματος η Κοινότητα, ύστερα από μία σειρά συνομιλιών με τον ίδιο το Μέρτεν, κατέληξε σε συμφωνία. Έπρεπε να πληρώσει 2 δισ. εκατ. δραχμές στη γερμανική διοίκηση, η οποία τα ζήτησε με τη δικαιολογία να αυξηθούν οι μισθοί ώστε να πάρουν έλληνες εργάτες και έτσι να αφήσουν τους Εβραίους και τα οποία έπρεπε να καταβληθούν μέχρι τις 15 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους.⁶⁴ Σύμφωνα με το Γιακοέλ μέχρι τα τέλη Δεκεμβρίου η Ισραηλιτική Κοινότητα είχε καταβάλει 1.500.000.000 δραχμές και στις 23 Δεκεμβρίου, ο ίδιος και ο Ζ. Νάαρ ταξίδεψαν στην Αθήνα, για να ζητήσουν από τους εκεί εγκατεστημένους Ισραηλίτες την εισφορά που τους αναλογούσε,⁶⁵ κάτι που επιβεβαιώνεται και από επιστολές ή ανακοινώσεις προς τους Θεσσαλονικείς Εβραίους της Αθήνας τον Δεκέμβριο του 1942 και τον Ιανουάριο του 1943.⁶⁶ Φαίνεται ότι ένα μέρος του ποσού αυτού δόθηκε

---

⁶² Βλ. Παναγιώτης Κουπαράνης, «Η Θεσσαλονίκη στην Κατοχή. Ορισμένα ζητήματα από τα γερμανικά αρχεία», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Συμπόσιο, 1 - 3 Νοεμβρίου 1985, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 1986, ό.π., σ. 199 όπου παραπέμπει στο MA, RW 29/109, Der Deutsche Wehrwirtschaftsoffizier Saloniki, Br. B. Nr. 6002/42, 30.10.1942.

⁶³ Βλ. Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία...», ό.π., σ. 192.

⁶⁴ Τα στοιχεία τα αντλούμε από την κατάθεσή του ως μάρτυρα στη δίκη του Άντολφ Άιχμαν, το 1961. Βλ. την κατάθεσή του στην ιστοσελίδα www.nizkor.org/hweb/people/e/eichman-adolf/transcripts/Testimony-Abroa/Max-Merten-01.html. (Στο εξής Δίκη Άιχμαν) Τα ίδια είχε ισχυριστεί και στη δίκη του στην Ελλάδα το 1959, βλ. Αριθμός Αποφάσεως 1/1959 του Ειδικού Στρατοδικείου Εγκληματιών Πολέμου, Πρακτικά των συνεδριάσεων από 11/2/1959 ως 5/3/1959, 1- 2, 145. Επίσης, Μίκαελ Μόλχο - Ιωσήφ Νεχαμά, *In Memoriam*, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 72, Αμπατζοπούλου, *Γιομτώβ... ό.π.*, 73. Ακόμη, «Ανακοίνωσις διά τους Ισραηλίτας επιστρατευθέντας προς υποχρεωτική εργασία», εφ. *Απογευματινή*, 10 Σεπτ. 1942 .

⁶⁵ Αμπατζοπούλου, *Γιομτώβ...*, ό.π, σ. 91, Μ. Μόλχο - Νεχαμά, ό.π., σ. 73. Σχετικά με την αποπληρωμή του ποσού των των 2,5 δισ. Βλ. και Ευ. Χεκίμογλου, «Οι ‘χαμένες επιταγές’ του Μέρτεν. Τα λύτρα για την εξαγορά της υποχρεωτικής εργασίας των Εβραίων της Θεσσαλονίκης (1942 - 1943) και η τύχη τους», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 18, Σεπτέμβριος 2005, σ. 40 - 59.

⁶⁶ Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος, *Φακ. Β' Παγκ. Πόλεμος*, Μέρος Α', έγγραφα 28 Δεκεμβρίου 1942, 1 Ιανουαρίου 1943.

σε λίρες, 10.000 χρυσές λίρες⁶⁷ και ήταν και πρώτο ποσό που θα έμπαινε στο χρηματιστήριο της Αθήνας, για να σταθεροποιηθεί η τιμή της δραχμής.⁶⁸ Τα άρρενα μέλη της Κοινότητας ήταν υποχρεωμένα να καταβάλουν εισφορά επί της κινητής και ακινήτου περιουσίας, για να εξαγοράσουν την προσωπική εργασία τους στα έργα οδοποιίας και για την περίθαλψη όσων εργάστηκαν σε αυτά και των οικογενειών τους. Εκείνοι που θα εξοφλούσαν όλο το ποσό της εισφοράς θα εφοδιάζονταν με ατομικό δελτίο απαλλαγής της προσωπικής εργασίας, που το εξέδιδε το Γραφείο Συνδέσμου της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης.⁶⁹ Και μπορεί από τους αντισημιτικούς κύκλους να εμφανίστηκε η υποβόσκουσα διαμαρτυρία ότι «θα την πληρώσουν οι Έλληνες αντί για τους Εβραίους»,⁷⁰ όμως και το σύνολο της πόλης, αρχές, θεσμικά όργανα ή πολίτες δεν αντέδρασαν υπέρ τους.

Αντιθέτως, ο δήμος Θεσσαλονίκης ζήτησε από το Μαξ Μέρτεν στο πλαίσιο της παραπάνω συμφωνίας να λυθεί και το θέμα του εβραϊκού νεκροταφείου και αυτός πρότεινε στην Κοινότητα, για να τους απαλλάξει από την υποχρεωτική εργασία, πέρα από τα οικονομικά ανταλλάγματα να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις του δήμου για την απαλλοτρίωση του νεκροταφείου. Οι αρχές της πόλης με μεσάζοντες τους Γερμανούς προσπαθούσαν να λύσουν τις διαφορές τους με την εβραϊκή κοινότητα. Τελικά, το Δεκέμβριο του 1942 διατάχτηκε από τις γερμανικές αρχές η απαλλοτρίωσή του ή η εκχώρησή του (δεν είναι ξεκάθαρο από τις πηγές).⁷¹ Το ζήτημα μιας πιθανής μεταφοράς του σε άλλο σημείο της πόλης (βρισκόταν περίπου εκεί που είναι σήμερα το Α.Π.Θ.) είχε απασχολήσει και προπολεμικά τη γενική διοίκηση και τη δημοτική αρχή και επί δικτατορίας Μεταξά, όπως είδαμε, είχε δρομολογηθεί μια λύση που τους ικανοποιούσε όλους, ωστόσο, ακολούθησε ο πόλεμος και το θέμα δεν εξελίχθηκε. Ο Μέρτεν αποφάσισε την απαλλοτρίωση της ζώνης που συνόρευε με το πανεπιστήμιο

---

⁶⁷ Αν εκποιοούνταν το συνολικό ποσό σε λίρες θα αντιστοιχούσε σε 83.000 περίπου χρυσές λίρες Αγγλίας σύμφωνα με την τιμή λίρας Αγγλίας που δίνεται για τον Απρίλιο 1943 στο Δελιβάνης, *ό.π.*, σ. 95.

⁶⁸ Χατζηιωσήφ, «Η ελληνική οικονομία...», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. γ2., σ. 192.

⁶⁹ Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος, *Φακ. Β' Παγκ. Πόλεμος*, Μέρος Α', έγγραφο 28 Δεκεμβρίου 1942, 1 Ιανουαρίου 1943.

⁷⁰ Carpi, *Italian Diplomatic Documents...* *ό.π.*, έγγραφο 1942, 23, σ. 114 - 115.

⁷¹ Φλάισερ, *Στέμμα...* *ό.π.*, τ., 2, σ. 305.

και τη συνοικία των Σαράντα Εκκλησιών. Το υπόλοιπο νεκροταφείο θα παρέμενε άθικτο ενώ οι τάφοι ηλικίας μικρότερης των 30 ετών δεν θα πειράζονταν.⁷²

Ωστόσο, στην πράξη τα πράγματα έγιναν τελείως διαφορετικά με βασική ευθύνη των ελληνικών αρχών που φαίνεται ότι ήταν οι αποκλειστικά υπεύθυνοι για τη συστηματική καταστροφή της εβραϊκής νεκρόπολης. Τα όποια σχέδια μετεγκατάστασης του νεκροταφείου σε δύο οικόπεδα που είχαν παραχωρηθεί, στην Καλαμαριά και στα βόρεια προάστια, εγκαταλείφθηκαν καθώς άρχισαν να εφαρμόζονται στην πόλη τα φυλετικά μέτρα του νόμου της Νυρεμβέργης.⁷³ Το νεκροταφείο λεηλατήθηκε από τον ελληνικό πληθυσμό με την ανοχή του Δήμου και της Μητρόπολης. Κομμάτια από τις ταφόπλακες χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικά υλικά για διάφορες χρήσεις, όπως για να στηθεί το μικρό κτίριο, όπου στέγασε ο Ιστιοπλοϊκός Όμιλος Θεσσαλονίκης το παιδικό του συσσίτιο⁷⁴ ή ακόμη και για να στρωθεί με μάρμαρα η πλατεία του Βασιλικού Θεάτρου που είχε παραχωρηθεί για να στεγαστεί το νεοϊδρυθέν τότε Κρατικό Θέατρο.⁷⁵ Ένας πόλεμος συμβάλλει στο να δραστηριοποιηθούν οι διωκτικές προβολές που κατασκευάζουν αποδιοπομπαίους τράγους στο πρόσωπο του «άλλου», οπότε η καταστροφή ιερών του τόπων να θεωρείται θεμιτή.⁷⁶

Άλλωστε, και ο Τσολάκογλου, το Σεπτέμβριο του 1942 για τη θέση της Ελλάδας στη νέα τάξη πραγμάτων και το εβραϊκό ζήτημα δήλωνε: «Είναι όμως φυσικό, ότι το ζήτημα τούτο θα λυθεί τελειωτικώς εν τω πλαισίου τη όλης νέας τάξης

---

⁷² Μ. Μόλχο - Νεχαμά, *ό.π.*, σ. 413 - 417. Αμπατζοπούλου, *Γιομτώβ... ό.π.*, σ. 86 - 88.

⁷³ Οι Νόμοι της Νυρεμβέργης, ή και Φυλετικοί Νόμοι της Νυρεμβέργης, αποφασίστηκαν στις 15 Σεπτεμβρίου 1935 στο 7. Συνέδριο (Συνέδριο της Ελευθερίας) του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος των Γερμανών Εργατών (NSDAP) στη Νυρεμβέργη. Με τους νόμους αυτούς οι εθνικοσοσιαλιστές έχτισαν τη νομική βάση για τον αντισημιτισμό τους. Αφαιρούνταν από τους Εβραίους τα πολιτικά τους δικαιώματα και δημιουργούνταν οι νομικές προϋποθέσεις για την απομόνωσή τους από την περιβάλλουσα κοινωνία. Βλ. σχετικά και Ετμεκτσόγλου, *ό.π.*, σ. 181.

⁷⁴ Συνέντευξη με κ. Νίκο Ζαφειρόπουλο, 17 Φεβρουαρίου 1996.

⁷⁵ Θαλής Διζελός, «Το θέατρο στην Αντίσταση», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 87 - 88, Μάρτιος - Απρίλιος 1962, σ. 454 - 455. Κατερίνα Κωστίου, «Κρατικό Θέατρο Θεσσαλονίκης», *Η Καθημερινή Επτά Ημέρες*, 21 Σεπτεμβρίου 1997, σ. 9 - 12.

⁷⁶ Φ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμό. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998, σ. 32 - 33.

πραγμάτων εν Ευρώπη»,⁷⁷ χωρίς να αφήνει περιθώρια πρωτοβουλιών εκ μέρους της υπάρχουσας ελληνικής κυβέρνησης.

Ο διωγμός των Εβραίων στην πόλη ξεκίνησε επίσημα με την άφιξη, το Φεβρουάριο του 1943, των Ντίτερ Βισλιτσένι και Αλόις Μπρούνερ, συνεργάτες των Χίμλερ και Άιχμαν. Στα μέσα Ιανουαρίου του 1943 ήρθε στη Θεσσαλονίκη ο Άντολφ Άιχμαν, ο εκτελεστής του σχεδίου εξόντωσης των Εβραίων και κάλεσε σε γενική σύσκεψη τα γερμανικά αστυνομικά και στρατιωτικά σώματα, ζητώντας τη συνδρομή τους και προβάλλοντας ως δικαιολογία προς αυτούς ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ήταν δυνάμει εχθροί των γερμανικών στρατευμάτων, καθώς σχεδιαζόταν μία απόβαση των συμμάχων στις ακτές του Αιγαίου, όπου ζούσαν και οι Εβραίοι, και θα μπορούσαν αυτοί να αποτελέσουν μια «πέμπτη φάλαγγα» υπέρ των συμμάχων· άρα έπρεπε άμεσα να μεταφερθούν στην Πολωνία, για να εργαστούν εκεί «σε έναν κλειστό χώρο εποίκισμού», για την πολεμική βιομηχανία.⁷⁸ Οι υπεύθυνοι για την «τελική λύση» ήταν πολύ προσεκτικοί στη διατήρηση της μυστικότητας γύρω από το θέμα και προς τις στρατιωτικές αρχές της Βέρμαχτ προβάλλονταν πάντα στρατιωτικοί λόγοι που δικαιολογούσαν τον περιορισμό ή τον εκτοπισμό των Εβραίων.

Οι γερμανικές αρχές ζήτησαν από τον πρόεδρο της Κοινότητας να τους παραδώσει κατάλογο με τα ονόματα των εγγεγραμμένων σε αυτήν. Όλες οι διαταγές κοινοποιούνταν μέσω αυτής ενώ η ίδια δραστηριοποιούνταν και για την ικανοποίηση όλων των γερμανικών αιτημάτων. Πολλά από τα μέλη της εργάστηκαν επί μακρόν για να οργανώσουν τόσο την ονομαστική απογραφή αρχικά όσο και την οικονομική λίγο αργότερα. Η πρώτη έγινε το δεκαπενθήμερο μεταξύ 10¹⁵ και 25¹⁵ Φεβρουαρίου 1943, όπου όλος ο κοινοτικός μηχανισμός εργάστηκε για την απογραφή της Ισραηλιτικής Κοινότητας, την κατασκευή των διακριτικών σημείων, την κατάρτιση των ατομικών δελτίων ταυτότητας και του εφοδιασμού των μελών με αυτά.⁷⁹ Η ισχυρή κοινοτική οργάνωση, που τόσες φορές στο παρελθόν είχε βοηθήσει τους Εβραίους να ξεπερνούν τις δυσκολίες, αυτήν τη φορά συνέβαλε στην υλοποίηση των γερμανικών σχεδίων. Κατά αντίστοιχο τρόπο χρησιμοποίησαν οι Γερμανοί συμβούλια και οργανώσεις των Εβραίων σε όλη την Ευρώπη ενώ συχνά, όπου δεν υπήρχαν ανάλογοι θεσμοί, είχαν συμβάλει οι ίδιοι στη δημιουργία οργανισμών

---

⁷⁷ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 7 Σεπ. 1942

⁷⁸ Φλάισερ, *ό.π.*, σ. 308.

⁷⁹ Αμπατζοπούλου, *Γιομτώβ... ό.π.*, σ. 107.

αγαθοεργίας, που διοικούνταν από εβραίους προκρίτους, οι οποίοι με το πρόσχημα της παροχής βοήθειας στους δικούς τους, επέτρεψαν τον καλύτερο έλεγχο και στη συνέχεια τη σύλληψή τους.⁸⁰

Η στάση του αρχιραβίνου Κόρετς, ο οποίος είχε αναλάβει και πάλι την προεδρία της κοινότητας από το Δεκέμβριο του 1942, χαρακτηρίστηκε από την απόλυτη υπακοή στις γερμανικές διαταγές και από την παρακίνηση του ποιμνίου του σε ανάλογη υπακοή,⁸¹ σε βαθμό που αργότερα η αντιμετώπισή του αυτή θεωρήθηκε προδοτική. Ωστόσο αυτό που φαίνεται να συνέβη είναι ότι ο Κόρετς, ένας εσκεναζίμ γερμανόφωνος Εβραίος, έχοντας γνωρίσει τη Γερμανία στη διάρκεια των σπουδών του, πριν από το ναζιστικό καθεστώς, διατηρούσε όμορφες αναμνήσεις που δεν του επέτρεπαν να δει με καθαρή ματιά τα γεγονότα· ούτε η φυλάκιση του στη Βιέννη με την έναρξη της Κατοχής τον θορύβησε, ώστε να δραστηριοποιηθεί με διαφορετικό τρόπο απέναντι στα γερμανικά μέτρα, ενώ φαίνεται να είχε την πεποίθηση ότι η υπακοή μπορούσε τελικά να βοηθήσει στη σωτηρία τους.⁸² Ενδεχομένως αυτοί ήταν οι λόγοι που τον έκαναν μέχρι τις αρχές Μαρτίου να προσπαθεί να συνεννοηθεί με τους ίδιους τους Βισλιτσένι και Άιχμαν ενώ τον Απρίλιο παρακάλεσε με λυγμούς τον πρωθυπουργό Ράλλη να μεσολαβήσει στους Γερμανούς, για να αποτραπεί ο εκτοπισμός. Η ελληνική κυβέρνηση εξέφρασε τον προβληματισμό της αλλά δεν μπορούσε να σταματήσει τις εκτοπίσεις.⁸³ Όπως άλλωστε έχει επισημανθεί στη βιβλιογραφία το Εβραϊκό Συμβούλιο κάθε εβραϊκής κοινότητας στην Ευρώπη παρότι ήταν αντιπροσωπευτικό όργανο απέναντι στους ναζί ήταν συγχρόνως και μεσολαβητής της ναζιστικής βούλησης. Η θέληση, όμως, των ναζί αποσκοπούσε στην εξόντωση ενώ των Εβραίων στην επιβίωση με αποτέλεσμα τα συμβούλια και οι άνθρωποι που τα αποτελούσαν να φέρονται αντιφατικά και να οδηγούνται σε αδιέξοδο. Ο Κόρετς και οι άνθρωποι του κοινοτικού συμβουλίου ενεργούσαν στη βάση ηθικών κανόνων που δεν ίσχυαν πια. Η εμπιστοσύνη στους εταίρους των

---

⁸⁰ Σεμελέν, *ό.π.*, σ. 214.

⁸¹ Αμπατζοπούλου, *Γιομτώβ... ό.π.*, σ. 101

⁸² Βλ. Σχετικά Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 2, σ. 300.

⁸³ Mazower, *Στην Ελλάδα... ό.π.*, σ. 271.

διαπραγματεύσεων, όπως κήρυττε συνέχεια ο αρχιραβίνος Κόρετζ, ήταν ένας κανόνας που οι ναζί είχαν θέσει εκτός ισχύος.⁸⁴

Όλοι οι Εβραίοι άνω των 5 ετών υποχρεώθηκαν να φορέσουν, σε συγκεκριμένες μάλιστα διαστάσεις, το κίτρινο αστέρι για να διακρίνονται, το λεγόμενο άστρο του Δαβίδ, και να το ζωγραφίσουν στα μαγαζιά τους. Απαγορεύτηκε η συμμετοχή σε σωματεία, οργανισμούς δημοσίου δικαίου ή συνδέσμους όπως και η υποστήριξή τους από τα παραπάνω όργανα. Τους απαγορεύτηκε η χρήση του τηλεφώνου και των δημόσιων μέσων συγκοινωνίας. Όσοι κατοικούσαν εκτός των ζωνών που όρισαν οι αρχές έπρεπε να εγκαταλείψουν τις εστίες τους.⁸⁵

Πίνακας 4.

Περιοχή κατοικίας - ποσοστιαία κατανομή στο σύνολο του δείγματος.

Περιοχή κατοικίας	Ποσοστό του δείγματος (%)
Περιοχή Α ₁	10,6
Περιοχή Α ₂	1
Περιοχή Α ₃	16
Περιοχή Β ₅	10,8
Καλαμαριά	6
Ρεζί Βαρδάρ	19,8
Συνοικισμός 151	15,2
Συνοικισμός 6 – Καραγάτς	10,4
Βαρώνου Χιρς	8,5
Μη δηλωθείσας κατοικίας	1,7

⁸⁴ Βλ. σχετικά Μπάρμπαρα Σπένγκλερ – Αξιοπούλου, «Μεθοδολογικές σκέψεις για μια ιστορική προσέγγιση του Ολοκαυτώματος: η περίπτωση της Θεσσαλονίκης», *Σύγχρονα Θέματα*, 52 - 53, Ιούλιος - Δεκέμβριος 1994, σ. 86.

⁸⁵ Βλ. Constantopoulou Photini – Veremis Thanos (επιμ.), *Documents on the History of the Greek Jews*, Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών. Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Δημόσιας Διοίκησης Καστανιώτης, Αθήνα 1998, σ. 258, έγγραφο 92, σ. 257 – 261, Report of P. Kontopoulos, student of Chemistry, private Cairo, 15 September 1943. Εφ. *Απογευματινή*, 2 Μαρτίου 1943. Pierron, ό.π., σ. 263.

Ο εβραϊκός πληθυσμός παραμονές του εκτοπισμού, όπως δείχνουν τα στοιχεία της οικονομικής απογραφής του Μαρτίου του 1943, ήταν μοιρασμένος σε όλη την πόλη, όπως φαίνεται στους πίνακες 1 και 2. Παρατηρούμε ότι το 45,4% του πληθυσμού κατοικούσε στους φτωχικούς συνοικισμούς Ρεζί Βαρδάρ, 151 και Συνοικισμός 6 – Καραγάτς με πιο πυκνοκατοικημένο αυτόν του Ρεζί Βαρδάρ.

Όπως φαίνεται από τον πίνακα 2 οι οικονομικά πιο εύρωστοι κατοικούσαν κυρίως στις περιοχές του κέντρου (κατά 31,3%), της Αγίας Τριάδας (25%) και του Φαλήρου (25%). Αν το οικονομικά πιο εύρωστο κομμάτι το επιλέξουμε στο 5% του συνολικού δείγματος, τα παραπάνω στοιχεία διαφοροποιούνται ελαφρώς: στην περιοχή του κέντρου (37,5%), στην Αγία Τριάδα (29,2%) και στο Φάληρο (12,5%).⁸⁶

Πίνακας 5.

**Περιοχή κατοικίας - ποσοστιαία κατανομή
του οικονομικά πιο εύρωστου μέρους του δείγματος (10% του συνόλου).**

Περιοχή κατοικίας	Ποσοστό του δείγματος (%)
Περιοχή Α ₁	25
Περιοχή Α ₂	6,3
Περιοχή Α ₃	25
Περιοχή Β ₅	31,3
Ρεζί Βαρδάρ	6,3
Συνοικισμός 151	2,1
Μη δηλωθείσας κατοικίας	4,2

⁸⁶ *Thessaloniki Jewish Community Records, 1939 - 1945*, 1997.Α. 0220, Reel 1 – 12. Περιοχή Α1, Αγία Τριάδα (Ιταλίας, Μιαούλη, Γαριβάλδη, Βυζαντίου, Αθ. Διάκου, Μισραχή). Περιοχή Α2 (οδός Σααδή Αλεβή, η οποία αν ταυτίζεται με τη σημερινή ομώνυμη οδό είναι στην περιοχή Φλέμινγκ). Περιοχή Α3, Φάληρο (Σαρανταπόρου, Αμαλίας, Αρχ. Μουσείου, Θεαγένους Χαρίση, Γαριβάλδη, Αθ. Διάκου, Σπάρτης Λεωφόρου Στρατού). Περιοχή Β5, Κέντρο (Μεγάλου Αλεξάνδρου, Αντιγονιδών, Διοικητηρίου, Κ. Κρυστάλλη, Β. Κωνσταντίνου, Δόμπολη). Συνοικισμός Καλαμαριάς (Κατσιμίδου). Ρεζί Βαρδάρ (Συνοικισμός Ξηροκρήνης, Ταντάλου). Συνοικισμός 151 (Κλεάνθους). Συνοικισμός 6 - Καραγάτς Βαρόνου Χιρς (Παλαιστίνης).

Από όλες αυτές τις περιοχές οι εβραίοι πολίτες έπρεπε να μετακινηθούν στα όρια των γκέτο. Η μετακίνηση έγινε στα τέλη Φεβρουαρίου, μέσα σε τέσσερις μέρες, και ενώ η Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης είχε μόλις καταβάλει την τελευταία δόση για την εξαγορά της υποχρέωσης των μελών της να εκτελούν καταναγκαστικά έργα.⁸⁷ Τουλάχιστον πέντε άνθρωποι θα έμεναν σε ένα δωμάτιο. Τα μέρη που υποδέχτηκαν τους διωκόμενους ήταν συνοικίες της πόλης στις οποίες η πλειονότητα των κατοίκων ήταν Εβραίοι: οι συνοικισμοί Βαρώνου Χιρς στο σιδηροδρομικό σταθμό, Ρεζί Βαρδάρ και περιχώρων, 151 και 6 στα ανατολικά της πόλης, και άλλοι δύο που κατοικούνταν και από Έλληνες, ο ένας ανατολικά στη συνοικία των Εξοχών με όρια δυτικά της λεωφ. Βασ. Σοφίας, νότια της 25^{ης} Μαρτίου, βόρεια την Ευζώνων και ανατολικά μέχρι το συνοικισμό της Καλαμαριάς και ο άλλος στο κέντρο με όρια την οδό Εγνατία στα Δυτικά, την πλατεία της Παν. Χαλκέων στα νότια, την οδό προς το Διοικητήριο ανατολικά και την οδό Λαγκαδά βόρεια⁸⁸ αποτέλεσαν τους τόπους του προσωρινού εγκλεισμού.

Παρατηρούμε ότι μεταβλήθηκαν σε γκέτο κάποιοι από τους φτωχότερους συνοικισμούς ενδεχομένως για να απελευθερωθούν πρώτοι εκείνοι οι συνοικισμοί των ευκατάστατων Εβραίων και κατά συνέπεια και τα υπάρχοντά τους. Όπως άλλωστε καταμαρτυρείται, αυτές τις πρώτες μέρες της εκκένωσης των σπιτιών, συνεργάτες των Βισλιτσένι και Μπρούνερ καταλήστευσαν ό,τι πολυτιμότερο, για να τα μεταφέρουν στο κτίριο της οδού Βελισσαρίου. Η κυκλοφορία έξω από τα γκέτο απαγορεύτηκε, με φύλαξη τόσο από την ελληνική αστυνομία όσο και από την εβραϊκή πολιτοφυλακή, που αποτελούνταν από 250 περίπου Εβραίους, οι οποίοι είχαν δηλώσει εθελοντικά συμμετοχή και που με ιδιαίτερη βιαιότητα επιτηρούσαν τους ομοθρήσκους τους.⁸⁹ Ο συνοικισμός του Βαρώνου Χιρς αποτέλεσε και διαμετακομιστικό στρατόπεδο για τη μεταφορά τους στους τόπους του θανάτου.⁹⁰

---

⁸⁷ Μαρία Σπηλιωτοπούλου – Προκόπης Παπαστράτης (συντ.), *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940 -1944, Από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών Foreign Office 371*, τ. 1 1940 – 1943, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2002, έγγραφο 1043 Φεβρουάριος 1943, σ. 324.

⁸⁸ Μ. Μόλχο - Νεχαμά, *ό.π.*, σ. 91 - 92.

⁸⁹ Μ. Μόλχο - Νεχαμά, *ό.π.*, σ. 92.

⁹⁰ Constantopoulou – Veremis (επιμ.), *Documents on the History...*, σ. 258, έγγραφο 92, Report of P. Kontopoulos, student of Chemistry, private Cairo, 15 September 1943. Εφ. *Απογευματινή*, 2 Μαρτίου 1943. Pierron, *ό.π.*, σ. 263.

Μία από τις τελευταίες πράξεις του δράματος ήταν η οικονομική απογραφή. Την 1^η Μαρτίου του 1943, όπως προαναφέρθηκε, όλοι οι Εβραίοι πήραν την εντολή να δηλώσουν για στατιστικούς λόγους όλα τα περιουσιακά τους στοιχεία: ακίνητα, τραπεζικές καταθέσεις, εμπορεύματα, κοσμήματα, αντικείμενα τέχνης ή λατρείας αλλά και τα οικιακά σκεύη και τα ζωντανά ζώα. Υπακούοντας στους επικεφαλής της κοινότητας συμμορφώθηκαν σε ό,τι τους ζητήθηκε, δήλωσαν αναλυτικά τα περιουσιακά τους στοιχεία ελπίζοντας ότι αλήθευαν οι φήμες που κυκλοφορούσαν ότι οι Γερμανοί ετοίμαζαν σύστημα ειδικής φορολογίας γι' αυτούς ανάλογα με την περιουσία του καθένα και γι' αυτό χρειάζονταν οι αναλυτικές δηλώσεις. Πλήθος των μελών της κοινότητας εργάστηκαν και γι' αυτό, ενώ οι γερμανικές αρχές επέβαλαν πρόστιμο μερικών εκατομμυρίων δραχμών στην Κοινότητα, όταν οι επικεφαλής της ανέθεσαν την εκτύπωση των δηλώσεων σε ισραηλιτικό τυπογραφείο ισπανού υπηκόου καθώς όφειλε σημαντικά ποσά στην Κοινότητα και θα τα συμψήφιζε με την εκτέλεση του έργου. Οι Γερμανοί τους υποχρέωσαν να δώσουν την εργολαβία σε χριστιανικό τυπογραφείο.⁹¹

Το ζήτημα της υπακοής των Εβραίων της Ελλάδας αλλά και γενικότερα της Ευρώπης και για το αν μπορούσαν να έχουν ενημέρωση για το τι τους περίμενε έχει συζητηθεί πολύ.⁹² Για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης μέσα από τα κείμενα μαρτυριών που έχουν σωθεί, δεν προκύπτει να γνώριζαν τα σχέδια της «τελικής λύσης». Το χειρότερο που μπορούσαν να σκεφτούν ήταν ότι ο εκτοπισμός στην Πολωνία ισοδυναμούσε με καταναγκαστικά έργα.⁹³ Είναι πιθανό το 1943 να υπήρχε μία σχετική γνώση για το τι συνέβαινε στην Πολωνία, με τη μορφή φημών, που, όμως, ήταν πολύ δύσκολο να γίνουν πιστευτές ακόμη και αν ακούγονταν ως ειδήσεις, το Δεκέμβριο του 1942, από το BBC. Άλλωστε έχει επισημανθεί ότι το BBC, στις ελληνικές του εκπομπές δεν ανέφερε ποτέ κάτι σχετικό με τους Εβραίους.⁹⁴ Εξάλλου μπορούμε να δούμε στη βιβλιογραφία ότι μέχρι τα μέσα του 1942 οι μορφές της

---

⁹¹ Αμπατζοπούλου, *Γιομτώβ...* ό.π., σ. 118 - 119.

⁹² Raul Hilberg, *The destruction of the European Jews*, Quadrangle Books, Σικάγο 1961. George F., Leon Rappoport, *The Holocaust and the crisis of human behavior*, Holmes & Meier, Νέα Υόρκη 1980. Hannah Arendt και Karl Jaspers, *Briefwechsel 1926 - 1969* (Lotte Köhler και Hans Saner επιμ.), Μόναχο 1985.

⁹³ Αμπατζοπούλου, *Το ολοκαύτωμα...* ό.π., σ. 29.

⁹⁴ Michael Matsas, *The illusion of safety. The story of the Greek Jews during the second world war*, Pella Publishing Company, Νέα Υόρκη 1997, σ. 25.

μαζικής εξόντωσης ήταν ακόμη πειραματικές και μόνο το 1943 η διαδικασία έγινε ολότελα «βιομηχανική».⁹⁵ Επιπλέον, οι πληροφορίες για μαζικές εξοντώσεις Εβραίων σε θαλάμους αερίων, για καύση σε κρεματόρια ή για κατασκευή σαπουνιού (κάτι που δεν έχει αποδειχθεί τουλάχιστον για το Άουσβιτς) από τα προϊόντα της καύσης των σωμάτων προκαλούσαν αμηχανία και φάνταζαν υπερβολικές και απίστευτες. Όση εμπειρία και αν διέθετε ο εβραϊκός κόσμος σε πογκρόμ και διώξεις ο σχεδιασμός της «τελικής λύσης» δεν είχε προηγούμενο, οπότε ήταν πολύ δύσκολο να γίνει αντιληπτός μέσα από μια αναδρομή στην ιστορική εμπειρία.⁹⁶ Άλλωστε κάθε ανθρώπινη ύπαρξη που καλείται να αντιμετωπίσει την προοπτική ενός επικείμενου τέλους έχει ως αμυντικό μηχανισμό την άρνηση αποδοχής αυτού του τέλους, ειδικά όταν αυτό έχει τα χαρακτηριστικά μιας οργανωμένης μαζικής εξόντωσης.⁹⁷

Και ενώ ο εβραϊκός πληθυσμός διέσχισε την πόλη σε θλιβερές πομπές που κατέληγαν στο στρατόπεδο του Βαρώνου Χιρς και από εκεί στα στρατόπεδα,⁹⁸ η *Νέα Ευρώπη* και η *Απογευματινή* δημοσίευαν πια χωρίς ενδοιασμούς άρθρα που καταφέρονταν εναντίον των θεσσαλονικιών Εβραίων⁹⁹ προσπαθώντας να παρασύρουν το σύνολο του ελληνικού πληθυσμού σε μια τέτοια θεώρηση.

Οι περισσότεροι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης εκτοπίστηκαν ανάμεσα στις 15 Μαρτίου 1943 και τις αρχές Ιουνίου, αν και το τελευταίο «φορτίο» ανθρώπων έφυγε στις αρχές Αυγούστου. Οι περισσότεροι προορίζονταν για το Άουσβιτς - Μπιρκενάου. Μέχρι το Μάιο του 1943 είχαν αναχωρήσει 43.300 άνθρωποι από τη Θεσσαλονίκη σύμφωνα με τα αντίγραφα των εκδοθέντων εισιτηρίων, τα οποία στάλθηκαν στην Ισραηλιτική Κοινότητα τον Ιανουάριο του 1945 από τους

---

⁹⁵ Norman Davies, *Η Ευρώπη σε πόλεμο*, Ιωλκός, Αθήνα 2008, σ. 581 - 585.

⁹⁶ Αμπατζοπούλου, *Το ολοκαύτωμα...ό.π.*, σ. 29.

⁹⁷ Βλ. σχετικά και Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης, Γ. Παπαδημητρίου, *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους*, Οδυσσέας, Αθήνα 1991, σ. 162 - 192.

⁹⁸ Μ. Μόλχο - Νεχαμά, *ό.π.*, σ. 135 - 136.

⁹⁹ «Το εβραϊκόν άγος», εφ. *Απογευματινή*, 12, 15 Φεβ. 1943. Παραθέτουμε: «[...] επιτέλους σαφή και συγκεκριμένη θέση [...] περί του εβραϊσμού, περί του κακοήθους αυτού όγκου, ο οποίος μολύνει τον εθνικό μας οργανισμό.[...] Ο Εβραίος υπήρξε πάντοτε ο φθονερός συμπολίτης, ο ανάλητος τοκογλύφος, ο απαίσιος εκμεταλλευτής, ο αδιάλλακτος μισέλλη, ο φανατικός αντιχριστιανός». «Επί τέλους. Γεμάτοι οι δρόμοι αστέρια φωτεινά που τα μεταφέρουν κομψοί ή ρυπαροί εβραίοι», εφ. *Απογευματινή*, 25 Φεβρουαρίου 1943, «Το άγος που πρέπει να εκλείψει», Χρήστος Ελευθεριάδης, «Να φύγουν», *ό.π.*, 26, 27 Φεβρουαρίου 1943. «Γκάγκστερς», εφ. *Νέα Ευρώπη*, 12 Απριλίου 1943, «Ιδέ ο εβραίος», *ό.π.*, 24 Απριλίου 1943.

Σιδηροδρόμους Ελληνικού Κράτους ύστερα από αίτημα της πρώτης.¹⁰⁰ Πέρα από τον αριθμό των ανθρώπων που εκτοπίστηκαν αυτό που εντυπωσιάζει είναι η τήρηση όλων των νομότυπων διαδικασιών, όπως ήταν η έκδοση εισιτηρίων για ανθρώπους που στοιβάχτηκαν κυριολεκτικά σε βαγόνια για ζώα τους οδηγούσαν να θανατωθούν. Οι ομάδες των Εβραίων μεταφέρονταν στο Άουσβιτς με εκδρομικές ταρίφες. Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης ο λογαριασμός ανέβηκε στα δύο εκ. μάρκα παρά την εκδρομική τιμή. Ο Μαξ Μέρτεν χρηματοδότησε τις μεταφορές των Εβραίων από τις περιουσίες τους που είχαν κατασχεθεί, καθώς δεν υπήρχε προϋπολογισμός των γερμανικών οικονομικών υπηρεσιών για τη μεταφορά τους.¹⁰¹ Στοιχεία δείχνουν ότι 52.185 Εβραίοι από τη Βόρεια Ελλάδα θανατώθηκαν εκεί. Στις δύο τελευταίες αποστολές συμπεριλαμβάνονταν και 2.034 από τις μικρότερες κοινότητες που ήταν υπό τον έλεγχο του Διοικητή Θεσσαλονίκης Αιγαίου, της Φλώρινας, της Βέροιας και της παραμεθόριας ζώνης του Έβρου. Η τελευταία αποστολή από τη Θεσσαλονίκη στο Άουσβιτς έγινε στις 10 Αυγούστου με θύματα τους 1.800 άντρες που στα τέλη Μαρτίου του ίδιου χρόνου είχαν σταλεί για καταναγκαστικά έργα στη Βοιωτία. Από τους ανθρώπους που τελικά οδηγήθηκαν στα στρατόπεδα, οι 37.386 στάλθηκαν κατευθείαν στους θαλάμους αερίων. Σχεδόν κανείς από τους υπολοίπους δεν γύρισε στο σπίτι του. Το 1947 υπολογίζεται ότι ζούσαν στη Θεσσαλονίκη λιγότεροι από 2.000 Εβραίοι.¹⁰²

7.3 Απόπειρες διάσωσης

Οι ελληνικές αρχές της πόλης είχαν ένα βαθμό ευθύνης στις ενέργειες κατά των Εβραίων στην πρώτη φάση, με τον εξευτελισμό στην Πλατεία Ελευθερίας και τη διάλυση του εβραϊκού νεκροταφείου καθώς μερίδα τους θεωρούσε ότι η εβραϊκή κοινότητα της πόλης αποτελούσε ένα εθνικά ξένο στοιχείο με ανατρεπτικές διαθέσεις που καλό θα ήταν να περιοριστεί. Αυτήν την προπαγάνδα χρησιμοποίησαν στη συνέχεια και οι Γερμανοί, για να καθησυχάσουν τις άλλες κοινότητες της χώρας - που ήταν αφομοιωμένοι Ρομανιώτες, άρα δεν θα είχαν την ίδια τύχη - ώστε να μη διαφύγουν.¹⁰³ Αλλά και οι λοιποί πολίτες δεν έδειξαν να αντιδρούν, οπωσδήποτε

¹⁰⁰ Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος, *Φακ. Θεσσαλονίκη τ. Β', έγγραφο 29 Ιανουαρίου 1945.*

¹⁰¹ Σπένγκλερ – Αξιοπούλου, «Μεθοδολογικές...», *ό.π.*, σ. 85, όπου παραπέμπει στο Claud Lanzmann, *Shoah*, Ντίσελντορφ 1986, σ. 189 - 192.

¹⁰² Βλ. Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 2, Αθήνα, 1995, σ. 296 - 348. Mazower, *Στην Ελλάδα... ό.π.*, σ. 268.

¹⁰³ Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 2, Αθήνα 1995, σ. 334.

επειδή η γερμανική κατοχή ήταν ένα καθεστώς φόβου και τρομοκρατίας και οποιαδήποτε παρακοή τιμωρούνταν συχνά με θάνατο, επειδή τα προβλήματα της καθημερινής επιβίωσης ήταν εντονότατα αλλά και επειδή υπήρχε το ιδεολογικό υπόβαθρο, για να δεχθούν την περιθωριοποίηση του εβραίου πολίτη.

Όταν, ωστόσο, άρχισε η εφαρμογή των φυλετικών μέτρων και ο Βισλιτσένι, σε μία προσπάθεια να μην εξαιρεθεί κανένας Εβραίος από τα γενικότερα μέτρα, θέλησε να διαλύσει τους μεικτούς γάμους Ελλήνων και Εβραίων, που στη Θεσσαλονίκη ήταν γύρω στους 80 με 90, τότε ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος, ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας, Βασίλειος Σιμωνίδης, φιλανθρωπικές οργανώσεις και ιδιώτες, που θίγονταν προσωπικά έκαναν διαβήματα στις γερμανικές αρχές. Μάλιστα, ο Μέρτεν ανέφερε ότι λόγω των πιέσεων που άσκησαν οι Κόρετς και Σιμωνίδης, ο Βισλιτσένι συνέλαβε τον πρώτο και θέλησε να συλλάβει και το δεύτερο, αλλά σώθηκαν με παρέμβαση του ίδιου.¹⁰⁴ Ο Μέρτεν, βέβαια, ήθελε να δείξει ότι ο ίδιος είχε προσπαθήσει να βοηθήσει και να μετριάσει τη δική του ευθύνη για ό,τι είχε συμβεί. Τελικά, η διαταγή ακύρωσης των μεικτών γάμων ανακλήθηκε και ορισμένοι από αυτούς φυλακίστηκαν στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου όπου κάποιοι εκτελέστηκαν ενώ άλλοι αφέθηκαν ελεύθεροι τον Οκτώβριο του 1944.¹⁰⁵ Ωστόσο για το Φεβρουάριο του 1943 και τον εγκλεισμό στα γκέτο ο βρετανός πρεσβευτής στην Άγκυρα Νάτσμπουλ – Χιούγκεσεν σημείωνε ότι ο Βασίλειος Σιμωνίδης και οι υπάλληλοι του παρείχαν ατάραχοι βοήθεια προς τις γερμανικές αρχές.¹⁰⁶ Συλλογική προσπάθεια ήταν και αυτή του συλλόγου αναπήρων πολέμου του αλβανικού μετώπου, οι οποίοι πήγαν στο διοικητήριο των SS και παρακάλεσαν τους ναζί να εξαιρέσουν από τον εκτοπισμό τους εβραίους συμπολεμιστές στην Αλβανία αλλά αυτοί απείλησαν ότι θα αντιμετώπιζαν παρόμοιες «φιλοεβραϊκές εκδηλώσεις» με μαζικές εκτελέσεις.¹⁰⁷ Το βίωμα των μαχών και του πολέμου είχε δημιουργήσει νέα ενοποιητικά στοιχεία για την κοινωνία της πόλης για τα οποία, όμως, δεν υπήρξε ο χρόνος να ωριμάσουν.

---

¹⁰⁴ *Δίκη Αιχμάν*, ό.π.

¹⁰⁵ Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 2, σ. 341.

¹⁰⁶ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης, *ό.π.*, έγγραφο 1044 Φεβρουάριος 1943, σ. 325.

¹⁰⁷ Μπάρμπαρα Σπένγκλερ - Αξιοπούλου, «Αλληλεγγύη και βοήθεια προς τους Εβραίους της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της Κατοχής: 1941- 1944», Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή* (επιμ. Ρίκα Μπενβενίστε), Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 20.

Όταν ιδρύθηκε το Ε.Α.Μ. το Σεπτέμβριο του 1941 δύο μέλη της κεντρικής επιτροπής, ο Δ. Μαραγκός και ο δικηγόρος Ηλίας Κεφαλίδης επισκέφθηκαν το δρ Κόρετς και του πρότειναν συνεργασία την οποία εκείνος αρνήθηκε για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, την δέχτηκαν, όμως, 5.000 Εβραίοι που φυγαδεύτηκαν από τη Θεσσαλονίκη με τη συνδρομή των σιδηροδρομικών.¹⁰⁸ Προτάσεις συνεργασίας έγιναν και σε άλλες μεμονωμένες περιπτώσεις, ενώ Εβραίοι, που είχαν ήδη ανεβεί στο βουνό, προσπάθησαν να στρατολογήσουν και άλλο κόσμο χωρίς, ωστόσο, ιδιαίτερα αποτελέσματα.¹⁰⁹ Υπολογίζεται ότι από τον Απρίλιο του 1941 και κατά διαστήματα διέφυγαν περίπου 10.000 από τους οποίους πολλοί συνελήφθησαν σε άλλες πόλεις ή επέστρεψαν στη Θεσσαλονίκη, όταν άρχισε η εφαρμογή των φυλετικών μέτρων. Είναι χαρακτηριστικό ότι και Εβραίοι που ήταν ενταγμένοι στην αριστερά τελικά ακολούθησαν τις οικογένειες τους.¹¹⁰ Ήταν πολύ δύσκολο οι νεαροί Εβραίοι και Εβραίες, οι οποίοι θα ήταν πιο εύκολο να διαφύγουν, να δεχτούν να εγκαταλείψουν τις οικογένειές τους έχοντας μάλιστα την αγωνία για πιθανά αντίποινα σε βάρος αυτών που θα έμεναν πίσω.¹¹¹

Παρόλο που η σχέση της ελληνορθόδοξης εκκλησίας με τους Εβραίους ήταν πολύπλοκη και γεμάτη διενέξεις,¹¹² πολλοί ιεράρχες στα κηρύγματά τους στο εκκλησίασμα αναφέρονταν υπέρ των Εβραίων, αρκετοί χριστιανοί πρότειναν να σώσουν τα παιδιά των Εβραίων με υιοθεσίες, όμως, λόγοι οικογενειακών δεσμών

---

¹⁰⁸ Αμπατζοπούλου, *Γιομτώβ... ό.π.*, σ. 31

¹⁰⁹ Μωσής Μιχαήλ Μπουρλάς, *Έλληνας, Εβραίος και Αριστερός*, Νησίδες, Σκόπελος 2000, σ. 62 - 64.

¹¹⁰ Γιώργος Καφταντζής, *Το πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στον καιρό της Κατοχής*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 113 - 115.

¹¹¹ Όπως μας μεταφέρει η Φ. Αμπατζοπούλου αυτό της εξήγησε ο Ιάκωβος Στρούμσα καθώς όταν του πρότειναν φίλοι να συμμετάσχει στο Ε.Α.Μ. έπρεπε να αφήσει πίσω του την έγκυο γυναίκα του και τους ηλικιωμένους γονείς του. Κάτι ανάλογο λέει και ο Λεών Περαχιά, Μαζάλ, *Αναμνήσεις από τα στρατόπεδα του θανάτου (1943 - 1945)*, Θεσσαλονίκη 1990. Βλ. Αμπατζοπούλου, *Γιομτώβ... ό.π.*, σ. 31, υποσ. 71. Συνέντευξη Αμαλίτσας Αξινιάρη, 9 Ιουλίου 2002, η οποία διηγείται τη σχέση μιας εβραίας κοπέλας με έλληνα γείτονα, ο οποίος προσφέρθηκε με τη οικογένειά του να την κρύψουν αλλά εκείνη αρνήθηκε, για να μη βλάψει τους ίδιους. Επίσης συνέντευξη της Κωστούλας Ράπτου, η οποία θέλησε να βοηθήσει την εβραία φίλη της, Παλόμα, αλλά η ίδια αρνήθηκε για να μη βλάψει την πρώτη.

¹¹² Αξιοπούλου, «Αλληλεγγύη...», *ό.π.*, σ. 24, όπου παραπέμπει στο Zvi Ankori, «Greek Orthodox – Jewish relation in perspective: The Jewish view», *Greek Orthodox Theological Review*, 22, 1977, σ. 17 – 57.

τους έκαναν να αρνηθούν.¹¹³ Υπήρξαν και περιπτώσεις χριστιανών που βοήθησαν οικογένειες Εβραίων να κρυφτούν ή να φύγουν προς την ιταλική ζώνη κατοχής, άλλοι με επιτυχία και άλλοι ανεπιτυχώς. Είναι γνωστή η περίπτωση του Περικλή Καλλιδόπουλου που έκρυψε τη γειτονική εξαμελή εβραϊκή οικογένεια και τους οδήγησε με ασφάλεια στους αντάρτες στα Γιαννιτσά ή εκείνη δυο εβραίων γυναικών που σώθηκαν χάρη σε άντρες τους οποίους αργότερα παντρεύτηκαν.¹¹⁴ Στις 78 περιπτώσεις που έχουν γίνει σήμερα γνωστές θα προσθέταμε αυτή της οικογένειας Χατζηνικολάου που έσωσε την κόρη της οικογένειας Μασσάνο και που μέχρι σήμερα διατηρούν στην κυριολεξία αδελφικές σχέσεις.¹¹⁵

Την ύστατη στιγμή, το Μάρτιο του 1943, λίγο πριν ξεκινήσουν οι αποστολές ο Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης δραστηριοποιήθηκε και πρότεινε την εκτόπισή τους σε ένα απομακρυσμένο σημείο της χώρας με αίτημά του προς τον πρωθυπουργό Λογοθετόπουλο,¹¹⁶ λύση που δεν υποστήριξε, ωστόσο, ο διοικητής Μακεδονίας, Βασίλειος Σιμωνίδης.¹¹⁷ Ταυτόχρονα στην Αθήνα, οι πιο σημαντικοί πολιτικοί αρχηγοί μαζί με άλλες προσωπικότητες υπέβαλλαν ένα υπόμνημα προς αυτόν με την υπογραφή των αρχηγών των κομμάτων.¹¹⁸ Ύστερα από αυτό εκείνος έστειλε δύο επιστολές προς το γερμανό πρεσβευτή Άλτενμπουργκ παρακαλώντας να σταματήσει η εφαρμογή των φυλετικών μέτρων. Τίποτε από τα παραπάνω δεν είχε αποτέλεσμα. Ανεπιτυχές διάβημα είχε γίνει νωρίτερα και από τους θεσσαλονικείς δικηγόρους Δημ. Σπηλιάκο, Δημ. Δίγκα και τον καθηγητή του Α.Π.Θ. Βιζουκίδη προς τον γενικό διοικητή Μακεδονίας, Βασίλειο Σιμωνίδη για διάσωση των Εβραίων της πόλης όσο και προς το Μητροπολίτη Γεννάδιο. Ο μεν Σιμωνίδης διαβίβασε απλώς το αίτημα στο Μέρτεν ο δε Μητροπολίτης τον συνάντησε για να παρέμβει στο θέμα, ωστόσο, ο ίδιος τους ενημέρωσε ότι οι εντολές που είχαν δοθεί ήταν αμετάκλητες.¹¹⁹ Όλα τα παραπάνω διαβήματα μπορούμε να τα αποδώσουμε σε μια

---

¹¹³ «Μέσος όρος δεν υπάρχει», εφ. *Απογευματινή*, 31 Μαρτίου 1943, επίσης εφ. *Νέα Ευρώπη*, 30 Μαρτίου 1943.

¹¹⁴ Αξιοπούλου, «Αλληλεγγύη...», *ό.π.*, σ. 20.

¹¹⁵ Συνέντευξη, κ. Δήμητρας Χατζηνικολάου, 28 Οκτ. 2001.

¹¹⁶ Χρήστος Καββαδάς, «Ένα ανέκδοτο σχέδιο διάσωσης των Εβραίων της Θεσσαλονίκης», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 53 - 54, Ιούλιος - Δεκέμβριος 1994, σ. 91.

¹¹⁷ Αμπατζοπούλου, *Γιομτώβ... ό.π.*, σ. 33.

¹¹⁸ Αμπατζοπούλου, *Γιομτώβ... ό.π.*, σ. 33.

¹¹⁹ Μ. Μόλχο – Νεχαμά, *In Memoriam... ό.π.*, σ. 138 – 141.

συνειδητοποίηση την ύστατη ώρα του τι συνέβαινε και στην εκδήλωση ανθρωπιστικών συναισθημάτων για τους Εβραίους αλλά και στο φόβο ότι καταστρατηγείται κάθε αρχή και κάθε κανόνας σχετικά με την προσωπική ασφάλεια, την περιουσία και τη ζωή του πολίτη, που ίσχυαν ακόμη και σε καιρό πολέμου,¹²⁰ και αυτό προκαλούσε φόβους για την κοινωνία γενικά.

Στη Μακεδονία, φωτεινή εξαίρεση στη μανία των Γερμανών να μην «ξεφύγει» στην κυριολεξία κανένας Εβραίος αποτέλεσε η περίπτωση της Κατερίνης, όπου οι περισσότεροι κατάφεραν να σωθούν χάρη στη σιωπηλή σύμπραξη του τοπικού γερμανού αξιωματικού Έβαλ.¹²¹

Ανάμεσα στους τυχερούς Εβραίους ήταν και αυτοί που είχαν ιταλική υπηκοότητα. Ως Ιταλοί αναγνωρίστηκαν 281 και παρά τις διαφωνίες της SD, κατάφεραν να σωθούν. Εβραίοι της Θεσσαλονίκης που κατάγονταν από ουδέτερες χώρες (Ισπανία, Τουρκία, Αργεντινή, Ελβετία και Πορτογαλία) βοηθήθηκαν μόνο σε μεμονωμένες περιπτώσεις. Ωστόσο από τους ναζί υπήρχε μια διαφορά στην αντιμετώπιση, που συνέβαλε στο να σωθούν οι ζωές πολλών από αυτούς όπως συνέβη με τους 366 ισπανικής υπηκοότητας οι οποίοι εκτοπίστηκαν στο Μπέργκεν – Μπέλσεν ως «προνομιούχοι» τον Αύγουστο του 1943 από όπου σώθηκαν από ειδική αμερικανική επιτροπή τον επόμενο Φεβρουάριο.¹²²

Ένας συνδυασμός παραγόντων, το ότι ήταν μια μειονότητα που ξεχώριζε μέσα σε ένα εχθρικό περιβάλλον, οι προϋπάρχοντες «εθνικοί» φόβοι μερίδας των ελληνικών δωσιλογικών αρχών συνδυασμένη με αντισημιτικά στερεότυπα, η εμπιστοσύνη εκ μέρους των Εβραίων στον αρχιραβίνο και η συνοχή της κοινότητας, η μη συνειδητοποίηση για το πού όδευαν, οι στενοί οικογενειακοί δεσμοί, συνέτειναν ώστε ένα ελάχιστο ποσοστό του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης να σωθεί.

Δεν έγινε το ίδιο στις άλλες πόλεις που είχαν εβραϊκές κοινότητες. Στη βουλγαρική ζώνη κατοχής και σε αντίθεση με την προστασία για τους Εβραίους της Βουλγαρίας που ήταν περισσότερο αποτέλεσμα της πίεσης της κοινής γνώμης και της

---

¹²⁰ Κανονισμοί της Χάγης 1907, άρθρο 46 που προβλέπει ότι η οικογενειακή τιμή, οι ζωές των ατόμων και η οικογενειακή περιουσία όπως επίσης και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις του κάθε ατόμου πρέπει να τυγχάνουν σεβασμού από την αρχή κατοχής προς τους κατεχόμενους. Βλ. Μαγκριώτης, *ό.π.*, σ. 30.

¹²¹ Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 2, σ. 316.

¹²² Βλ. «Αλληλεγγύη...», *ό.π.*, σ. 20. Matilde Morcillo, «Η Ισπανία και οι Σεφαραδίτες της Θεσσαλονίκης 1913 – 1945», 1936. *Ελλάδα και Ισπανία* (επιμ. Δημήτρης Ε. Φιλιππής), Βιβλιόραμα, Instituto Cervantes Atenas, Πάντιο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2007, σ. 193.

ορθόδοξης εκκλησίας εκεί,¹²³ οι Εβραίοι στην επαρχία του «Μπελομόριε», συμφωνήθηκε να παραδοθούν στους Γερμανούς.

Οι Ιταλοί από την πλευρά τους τήρησαν μία εντελώς διαφορετική στάση στο όλο ζήτημα. Απαγόρευσαν από την πρώτη στιγμή όλα τα μέτρα εναντίον των Εβραίων στη δική τους ζώνη κατοχής και αυτό ήταν ένα σημαντικότατο πρόβλημα για τους Γερμανούς. Μάλιστα οι ιταλοί διπλωμάτες έκαναν ό,τι μπορούσαν για να βοηθήσουν τους Εβραίους της γερμανικής ζώνης να περάσουν στην ιταλική. Πραγματικά σε αυτήν οι Εβραίοι ήταν ασφαλείς.¹²⁴ Η στάση αυτή των Ιταλών όσο και αν αποδίδονταν από τους Γερμανούς στη φιλοχρηματία των πρώτων και στις οικονομικές τους σχέσεις με τους Εβραίους είχε να κάνει με το ότι ο αντισημιτισμός δεν ρίζωσε ποτέ βαθιά ούτε στον ιταλικό λαό ούτε στο φασιστικό κόμμα, το οποίο μάλιστα είχε βρει σημαντικά ερείσματα ανάμεσα στους Εβραίους κατά τη δεκαετία του '20 και του '30. Ακόμη και οι νόμοι που είχε εκδώσει το 1938 ο Μουσολίνι κατά των 50.000 Ιταλών Εβραίων ήταν μετριοπαθείς συγκριτικά με τους αντίστοιχους γερμανικούς.¹²⁵ Πάντως οι ιταλικές ζώνες κατοχής αποτέλεσαν μέχρι το Σεπτέμβριο του 1943 το καταφύγιο των κυνηγημένων Εβραίων.

Μετά την εκκευρία των Ιταλών με τους συμμάχους και αφού είχε προηγηθεί ο εκτοπισμός της μεγαλύτερης εβραϊκής κοινότητας, αυτής της Θεσσαλονίκης, ο Άιχμαν οργάνωσε τις νέες εκτοπίσεις. Στην Αθήνα ο Βισλιτσένι ζήτησε ονομαστικούς καταλόγους των Εβραίων της πρωτεύουσας από τον ραβίνο, Ηλία Μπαρτζιλιάι. Ο ραβίνος, ωστόσο, γνώριζε για τις εκτοπίσεις της Θεσσαλονίκης ενώ είχε λάβει και πληροφορία από τον Ερυθρό Σταυρό στη Γενεύη ότι δεν υπήρχε κανένα ίχνος από τους εκτοπισμένους. Αντιλαμβανόταν, επομένως, τον κίνδυνο που έκρυβε η παράδοση ενός τέτοιου καταλόγου στους Γερμανούς. Έτσι, ζήτησε αρχικά τη βοήθεια του αρχιεπίσκοπου Δαμασκηνού, ο οποίος και συμφώνησε να τον κρύψει σε κάποιο μοναστήρι. Τελικά ήρθε σε συνεννόηση με το Ε.Α.Μ. από το οποίο και δέχτηκε να «απαχθεί» - για να μην υπακούσει στις διαταγές των Γερμανών - και παρέμεινε στο βουνό με την οικογένειά του μέχρι το τέλος του πολέμου. Η φυγή αυτή του Μπαρτζιλιάι δυσκόλεψε ιδιαίτερα τους Γερμανούς και έπαιξε σημαντικότατο ρόλο στο να σωθούν εκατοντάδες Εβραίοι της Αθήνας.¹²⁶

¹²³ Αμπατζοπούλου, *Γιοιμάβ...* ό.π., σ. 33.

¹²⁴ Φλάισερ, ό.π., τ. 2, σ. 321 - 322.

¹²⁵ Σεμελέν, ό.π., σ. 220.

¹²⁶ Mazower, *Στην Ελλάδα...* ό.π., σ. 279. Ετμεκτσόγλου, ό.π., σ. 185.

Στην περίπτωση της Αθήνας ήταν αξιοπρόσεκτη η στάση των αρχών με χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Άγγελου Έβερτ, αρχηγού τη αστυνομίας, που εξέδωσε 1.200 πλαστές ταυτότητες ή αυτή του αρχιεπίσκοπου Δαμασκηνού με τα πιστοποιητικά βαφτίσεων με ημερομηνία προπολεμική. Μέχρι το τέλος Μαρτίου 1944, 1.300 Εβραίοι συνελήφθησαν στην Αθήνα και οδηγήθηκαν στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου μέχρι να έρθουν και οι συλληφθέντες από την υπόλοιπη Ελλάδα. Το προηγούμενο της Θεσσαλονίκης συνέβαλε ώστε να υπάρξει στην Αθήνα αποτελεσματικότερη δράση. Άλλωστε ο εβραϊκός πληθυσμός ήταν πολύ μικρότερος και περισσότερο αφομοιωμένος από ό,τι στη Θεσσαλονίκη, έτσι ώστε ευκολότερα να μπορεί να κρυφτεί.¹²⁷

Σε πολλά μέρη όπως στις περιοχές Τρικάλων, Λάρισας, Βόλου, οι Εβραίοι ζούσαν αναμειγμένοι με τους Έλληνες, μιλούσαν πολύ καλά ελληνικά και δεν ξεχώριζαν. Στο μεταξύ ο φόβος γι' αυτά που είχαν προηγηθεί τους έκανε να είναι περισσότερο καχύποπτοι και προσεκτικοί ενώ το γεγονός ότι η οργανωμένη Αντίσταση ήταν δραστήρια στη Θεσσαλία βοήθησαν στο να κρυφτούν ή να καταφύγουν στο βουνό και έτσι λιγότερο από το 1/3 τους να πέσει στα χέρια των Γερμανών.¹²⁸

Αντιθέτως, η κοινότητα των Ιωαννίνων, 1.860 άνθρωποι, εξαφανίστηκε στις 25 Μαρτίου 1944 και εδώ, όπως στη Θεσσαλονίκη από ένα συνδυασμό παραγόντων.¹²⁹

Στην Κέρκυρα συνελήφθησαν 1.795 άνθρωποι τον Ιούλιο του 1944. Από αυτούς μόλις 120 κατάφεραν να επιστρέψουν στην Κέρκυρα ενώ οι περισσότεροι χάθηκαν στα στρατόπεδα του Άουσβιτς.¹³⁰

---

¹²⁷ Ετμεκτσόγλου, ό.π., σ. 185. Φλάισερ, *Στέμμα... ό.π.*, τ. 2, σ. 322 - 327.

¹²⁸ Ετμεκτσόγλου, ό.π., σ. 185. Φλάισερ, *Στέμμα... ό.π.*, τ.2, σ. 334 - 335.

¹²⁹ Rea Dalven, *The Jews of Ioannina*, Cadmus Press, Φιλαδέλφεια 1990, σ. 40 - 48. Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 2, σ. 336.

¹³⁰ Ετμεκτσόγλου, ό.π., σ. 186. Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 2, σ. 338. Constantopoulou – Veremis (επιμ.), *ό.π.*, έγγραφο 94, σ. 278, Report, Directorate of special war services (Bureau Π Α), 19 May 1947. Στο έγγραφο της έκδοσης του Υπουργείου αναφέρεται ένας αριθμός 1.200 Εβραίων που μεταφέρθηκαν από την Κέρκυρα, αλλά μάλλον πρόκειται για ελλιπή στοιχεία, ενώ οι γερμανικές πηγές που δίνουν τον αριθμό 1.795 ήταν περισσότερο ακριβείς και λόγω της γραφειοκρατικής τους λεπτομέρειας σε αυτά τα θέματα και επειδή γνωρίζουμε ότι ο εβραϊκός πληθυσμός της Κέρκυρας το 1939 ήταν περίπου 2.000, βλ. Χανιώτης, «Η εβραϊκή κοινότητα της Κέρκυρας (1860 -1939) εντός και εκτός της “Όβριακής”», *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο. Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Πρακτικά Α΄

Τον Ιούνιο του 1944 οι Εβραίοι της Κρήτης, 300 περίπου Εβραίοι των Χανίων βυθίστηκαν μαζί με το πλοίο που τους μετέφερε, μάλλον από βρετανική τορπίλη. Η Ζάκυνθος ξεχωρίζει για το ότι η κοινότητά της σώθηκε χάρη στην κωλυσιεργία του γερμανοαυστριακού διοικητή και των ελληνικών αρχών. Τέλος, τον Ιούλιο 1944, από τα Δωδεκάνησα, Ρόδο και Κω, χάθηκαν 1.673 και 90 άνθρωποι αντίστοιχα, τη στιγμή μάλιστα που η στρατιά Ε ετοιμαζόταν για οριστική αποχώρηση μετά την προέλαση του Κόκκινου Στρατού. Άλλη μεταφορά Εβραίων δεν σημειώθηκε, ωστόσο, μέχρι το Σεπτέμβριο του 1944 οι Γερμανοί εκτελούσαν ακόμη Εβραίους που δεν είχαν μεταφερθεί και ήταν φυλακισμένοι, όπως 8 από τους 13 της Θεσσαλονίκης.¹³¹

Ο βαθμός αφομοίωσης κάθε κοινότητας – χωρίς να σημαίνει ότι η πολιτιστική αφομοίωση είναι η λύση για τα προβλήματα των μειονοτήτων – ο ανθρωπισμός των κατά τόπους γερμανών διοικητών, η φιλανθρωπία των τοπικών κοινωνιών, των φορέων της εξουσίας και της εκκλησίας, η κατά τόπους ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος έπαιξαν το ρόλο τους στη διάσωση ή μη των Εβραίων. Ωστόσο, η ναζιστική μηχανή ήταν πολύ ισχυρή για να την σταματήσουν μεμονωμένες προσπάθειες και η ελληνική κυβέρνηση της εποχής με τους εκάστοτε εκπροσώπους της, δεν υιοθέτησε μια συνολική πολιτική αντιμετώπισης του προβλήματος στην πρώτη φάση (Τσολάκογλου, Λογοθετόπουλος) επειδή αυτοί δεν είχαν πολιτική εμπειρία για οποιοδήποτε σχεδιασμό αλλά και ανάλογη πρόθεση, παρότι επρόκειτο για Εβραίους Έλληνες πολίτες – ενώ η πρωθυπουργία του αστού πολιτικού Ράλλη αναδεικνύει και μία μορφή πολιτικής επιλογής ως προς το να αφεθούν τα πράγματα στο γερμανικό σχεδιασμό, καθώς αυτό συνέφερε την ελληνική πολιτεία στη συγκεκριμένη φάση με την εκμετάλλευση των περιουσιακών στοιχείων των Εβραίων. Από ένα σύνολο 72.000 περίπου Εβραίων που ζούσαν στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 1941, θανατώθηκαν περίπου 59.000 μέχρι το τέλος της γερμανικής κατοχής...

Συμποσίου Ιστορίας (Θεσσαλονίκη, 23 – 24 Νοεμβρίου 1995), (επιμ. Έφη Αβδελά, Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Ρίκα Μπενβενίστε).

¹³¹ Ετμεκτσόγλου, ό.π., σ. 186. Φλάισερ, ό.π., τ. 2, σ. 336 - 340.

Κεφάλαιο όγδοο

Πρώιμες ένοπλες αντιστασιακές οργανώσεις 1941 - 1942

8.1 Η οργάνωση «Ελευθερία» και το Ε.Α.Μ.

Την ίδια στιγμή που οι θλιβερές πομπές των Εβραίων οδηγούνταν στο στρατόπεδο Βαρώνου Χιρς και από εκεί στο θάνατο, στη Θεσσαλονίκη οργανωνόταν με αφορμή την 25 Μαρτίου του 1943, η πρώτη μεγάλη φοιτητική διαδήλωση, όταν μετά τη δοξολογία στο ναό της Αγίας Σοφίας η σπουδάζουσα νεολαία της πόλης με σημαιοφόρους δύο φοιτητές - κληρικούς, παρέλασε προς την παραλία και το Λευκό Πύργο. Εκεί, ο Άνθιμος Χατζηανθίμου, φοιτητής Νομικής, γραμματέας της Επιτροπής Θεσσαλονίκης της Ε.Π.Ο.Ν., κατέθεσε στεφάνι στην προτομή του ναύαρχου Βότση και ακούστηκε ο εθνικός ύμνος μέσα σε κλίμα συγκίνησης.¹ Η μεγάλη αυτή φοιτητική εκδήλωση θεωρείται ότι άνοιξε το δρόμο για μαζικές ανοιχτές συγκεντρώσεις και διαδηλώσεις που ακολούθησαν.² Οι πολίτες ξεσηκώθηκαν, δεν δίστασαν να διαδηλώσουν την αντίθεσή τους με το καθεστώς ενώ τα σύμβολα της Αγίας Σοφίας, του εθνικού ύμνου, της προτομής του ήρωα του 1821 λειτούργησαν συνεκτικά. Ωστόσο, σε αυτήν την ιδέα περί ελληνισμού και προάσπισης των δικαιωμάτων του δεν φαίνεται να ανήκαν οι Εβραίοι της πόλης. Δεν θα μπορούσε να έχει γίνει διαδήλωση για εκείνους γιατί ήταν οι «άλλοι». Η καταδίωξή τους προκάλεσε την επέμβαση των οργανώσεων για την αποτροπή των συλλήψεων και τη φυγάδευση όσων μπορούσαν, με ιδιαίτερη βοήθεια στη φάση αυτή από το Μωρίς Αρδίττι, Θεσσαλονικιό Εβραίο, καθηγητή Φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο της Λιόν, ο

---

¹ Ανάλογη, μαζικότερη διαδήλωση, έγινε και στις 25 Μαρτίου 1944, όταν την προτομή του Βότση στεφάνωσε η Κούλα Ελευθεριάδου (εκτελέστηκε στον Εμφύλιο το 1947). Μια άλλη άγνωστη μέχρι πρόσφατα στη βιβλιογραφία, μη ΕΑΜική φοιτητική διαδήλωση έγινε στις 26 Οκτ. 1943, όταν, μετά τη δοξολογία για την επέτειο της απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης, συνελήφθησαν στην οδό Τσιμισκή ως επικεφαλής και οδηγήθηκαν στον «Παύλο Μελά», δύο μοναχοί της Μονής Δοχειαρίου του Αγίου Όρους, φοιτητές του Α.Π.Θ. Βλ. Γιώργος Καφταντζής, *Το ναζιστικό στρατόπεδο Παύλου Μελά Θεσσαλονίκης 1941 – 1944, όπως το έζησε και το περιγράφει στο ημερολόγιό του ένας όμηρος, ο Λεωνίδας Γιασημακόπουλος (αριθμός μητρώου φυλακής 4436)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 124 - 125.

² Λευτέρης Ελευθερίου, *Το Πολυτεχνείο και η Ε.Π.Ο.Ν. Θεσσαλονίκης στην εθνική αντίσταση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992, σ. 59, Γιώργος Καφταντζής, *Το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στον καιρό της Κατοχής*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 135 - 143.

οποίος είχε επιστρέψει στη Θεσσαλονίκη,³ αλλά η σωτηρία τους δεν έγινε αντικείμενο συνολικότερης και πιο έντονης αντίδρασης ή διαμαρτυρίας από τους συμπολίτες τους. Ήταν ένα ζήτημα περισσότερο ατομικής ή στενά κομματικής πρωτοβουλίας.

Νωρίτερα στο τέλος του 1941, στο πλαίσιο της κομματικής ανασυγκρότησης είχε αρχίσει η ανασύσταση και της οργάνωσης Εβραίων, η οποία το 1943, έφτασε να αριθμεί 150 μέλη. Στους Εβραίους κομμουνιστές, σύμφωνα με μαρτυρία του Βαφειάδη προτάθηκε να βγουν στο βουνό, πρόταση που αποδέχθηκαν 75 – 80 πρόσωπα, από τα οποία τα περισσότερα επέστρεψαν όταν πληροφορήθηκαν ότι οι ομόθρησκοί τους μεταφέρονταν στο γκέτο της συνοικίας του Βαρώνου Χιρς, στο σιδηροδρομικό σταθμό.⁴ Υπάρχει και η σχετική μαρτυρία αριστερού Εβραίου, ο οποίος προσπάθησε μαζί με άλλους της οργάνωσης να στρατολογήσουν ομόθρησκούς του για το βουνό αλλά λίγοι πείστηκαν καθώς οι περισσότεροι κυρίως λόγω των στενών οικογενειακών δεσμών προτίμησαν να μείνουν με την οικογένειά τους.⁵ Από την άλλη ο J. Matsas εκτιμά ότι οι Εβραίοι αντάρτες ήταν περισσότεροι από 650 από τους οποίους οι 250 Θεσσαλονικείς.⁶ Φαίνεται ότι υπήρξε επαφή ανάμεσα στο χώρο της Αντίστασης και σε αυτόν του εβραϊκού στοιχείου αλλά όχι σε τέτοιο βαθμό, τουλάχιστον στη Θεσσαλονίκη, που να συμβάλει στη διάσωσή του.

Ας πάρουμε, όμως, τα πράγματα από την αρχή. Παρά τις διώξεις των κομμουνιστών από το καθεστώς Μεταξά στη Θεσσαλονίκη υπήρχαν κομμουνιστικοί πυρήνες και όταν οι Γερμανοί μπήκαν στην πόλη. Μια ομάδα τους, με επικεφαλής το Νίκο Δηλαβέρη, κυκλοφόρησε την πρώτη αντιστασιακή προκήρυξη, λίγες ημέρες μετά την είσοδο των Γερμανών. Σε αυτήν, αφού εξυμνούσε τον ηρωισμό του ελληνικού λαού στον ελληνοϊταλικό πόλεμο, κατηγορούσε το Βασιλιά Γεώργιο και το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου ως υπεύθυνους για την ήττα και καλούσε τον

---

³ Θανάσης Φωτιάδης, «Η πνευματική αντίσταση στη Θεσσαλονίκη», *Επιθεώρηση Τέχνης*, Μάρτιος - Απρίλιος 1962, σ. 437.

⁴ Πέτρος Παπαπολυβίου, «Η Αντίσταση εντός των τειχών», *Ο φόρος του αίματος Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία – αντίσταση και επιβίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 75.

⁵ Μουσής Μιχαήλ Μπουρλάς,, *Έλληνας, Εβραίος και αριστερός*, Νησίδες, Σκόπελος 2000, σ. 62 - 64.

⁶ J. Matsas, «The participation of the greek Jews in the National Resistance», *Journal of the Hellenic diaspora*, 12, 1991, σ. 55 - 68. Για τη συμμετοχή των Ελλήνων Εβραίων στην Αντίσταση βλ. Και Steven Bowman, *Jewish resistance in wartime Greece*, Valentine - Mitchell, Λονδίνο 2006.

πληθυσμό να οργανωθεί σε επιτροπές «εθνικής απελευθέρωσης» και να αγωνισθεί για ελεύθερη ελληνική Μακεδονία και Θράκη. Το φαινόμενο παρουσιάστηκε σε μεγαλύτερη κλίμακα τον Ιούλιο του 1941, μετά την επίθεση της Γερμανίας εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης, οπότε ο ραδιοσταθμός της Μόσχας άρχισε να μεταδίδει δραματικές εκκλήσεις προς τους κομμουνιστές όλου του κόσμου να σπεύσουν να συνδράμουν με κάθε τρόπο την άμυνα της μητρόπολης της σοσιαλιστικής επανάστασης.⁷

Κατά την περίοδο παρανομίας 1936 - 1941, οι συνθήκες συνωμοτικότητας των μελών του Κ.Κ.Ε. απαίτησαν την οργανωτική συγκρότηση και λειτουργία σε ομάδες, χωρισμένες στεγανά μεταξύ τους. Η έλλειψη συζήτησης ευνόησε μέσα στο κόμμα την αναπαραγωγή μιας ακαμψίας, ήδη διαμορφωμένης και στο διεθνή χώρο, με κατά περίπτωση αυταρχικότητα των καθοδηγητών και έλλειψη συλλογικότητας στις διαδικασίες αποφάσεων.⁸ Για τους λόγους αυτούς το Μακεδονικό Γραφείο, οργάνωση του Κ.Κ.Ε. της Βόρειας Ελλάδας, ήταν ένας οργανωμένος μεν κομματικά χώρος, αλλά αποστασιοποιημένος και απομονωμένος από το κέντρο και τις διαφωνίες ανάμεσα στην Παλαιά Κεντρική Επιτροπή και την Προσωρινή Διοίκηση⁹ για την

---

⁷ Για τις πρώτες προκηρύξεις, βλ. Παπαπολυβίου, «Η Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 42, όπου παραπέμπει στα εξής: Ηλίας Αποστολίδης, «Τίποτε κρυφό από τον ελληνικό λαό», εφ. *Ελευθερία*, 26 Ιουνίου 1945, «Η ιστορία της “Ελευθερίας” στα χρόνια της σκλαβιάς», εφ. *Ελευθερία*, 8 Απρ. 1946, Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941 -1944*, τ. 1, Αθήνα χ.χ., σ. 141, σημ. 70. Για το Ν. Δηλαβέρη βλ. κυρίως Σπύρος Κουζινόπουλος (επιμ.), *Ελευθερία. Η άγνωστη ιστορία της πρώτης παράνομης οργάνωσης και εφημερίδας της κατοχής*, Καστανιώτης, Θεσσαλονίκη, 2^η έκδ. 1986, σ. 29, 31. Επίσης Στράτος Δορδανάς, «Αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία (1941 - 1944)», Διδακτορική Διατριβή που εκπονήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ., 2002, σ. 32.

⁸ Αλέξανδρος Δάγκας, «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922 - 1940. Ο Μεσοπόλεμος*, τ. β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 175.

⁹ Το 1939 η Ειδική Ασφάλεια είχε σχεδόν υπό τον έλεγχο της το παράνομο κλιμάκιο της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε., που αργότερα ονομάστηκε Παλιά Κεντρική Επιτροπή ενώ δημιούργησε έναν παράλληλο καθοδηγητικό μηχανισμό υπό την απόλυτη εποπτεία της, την Προσωρινή Διοίκηση. Βλ. Ιωάννα Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στην πρόκληση της ιστορίας 1940 - 1945», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αι., Β' Παγκόσμιος Πόλεμος 1940 - 1945. Κατοχή - Αντίσταση*, τ. γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 83.

πολιτική πάλη και την ενεργό αντίσταση.¹⁰ Ο Απόστολος Τζανής, δεύτερος γραμματέας του Μακεδονικού Γραφείου, και ο Σίμος Κερασίδης ανέλαβαν να αναδιοργανώσουν τον κομματικό μηχανισμό στη Θεσσαλονίκη.¹¹ Μάλιστα μια μέρα πριν από την είσοδο των Γερμανών στην πόλη, στις 8 Απριλίου, οι Τζανής, Κερασίδης και Πασχαλίδης απελευθέρωσαν δώδεκα κρατούμενους από το Σανατόριο Ασβεστοχωρίου, που είχαν μεταφερθεί εκεί από την Ακροναυπλία,¹² γεγονός που μαρτυρούσε την ετοιμότητα του Μακεδονικού Γραφείου στην οργάνωση παράνομων και στην προκειμένη περίπτωση αντιστασιακών πράξεων.¹³

Εκπρόσωποι του Μακεδονικού Γραφείου ήρθαν σε επαφή με τους σημαντικότερους πολιτευτές, αξιωματικούς και επιστήμονες της πόλης αποκλείοντας από τις συζητήσεις μόνο τους δηλωμένους οπαδούς της 4^{ης} Αυγούστου. Οι περισσότεροι πολιτευτές της Θεσσαλονίκης φαίνεται ότι χαρακτήρισαν την εμφάνιση της «Ελευθερίας» ως πρόωγη, υποδεικνύοντας ως κύριο σκοπό τον αντιβουλγαρικό αγώνα αλλά με μια «ευλύγιστη πολιτική» απέναντι στους Γερμανούς. Ανάλογο αποτέλεσμα είχαν και οι διερευνητικές επαφές του Δημήτριου Ψαρρού, απότακτου συνταγματάρχη του κινήματος του '35 από την Αθήνα, που ζούσε αυτό το διάστημα στη Θεσσαλονίκη, με τον πολιτικό κόσμο της πρωτεύουσας. Εκτός από τον ηγέτη του μικρού «Εθνικού Ενωτικού Κόμματος», Παναγιώτη Κανελλόπουλο, ο οποίος επικρότησε και ενίσχυσε οικονομικά την προσπάθεια για ένοπλο αγώνα στη Μακεδονία, οι Στυλιανός Γονατάς, Γεώργιος Καφαντάρης και Θεμιστοκλής Σοφούλης διαφώνησαν με το πρόγραμμα της «Ελευθερίας» και ειδικότερα, με τη συνεργασία με τους κομμουνιστές.¹⁴ Στο μεταξύ και η άποψη της ηγεσίας του Κ.Κ.Ε., της Π.Κ.Ε., στην Αθήνα, ήταν ότι ο πρωταρχικός σκοπός των κομμουνιστών έπρεπε να είναι η οργάνωση και η πάλη του λαού για την καθημερινή ζωή και όχι το

---

¹⁰ Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα...», *Ιστορία της Ελλάδας... ό.π.*, τ. γ2, σ. 94 - 95.

¹¹ Παπαπολυβίου «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 42.

¹² Δορδανάς, «Αντίποινα των γερμανικών αρχών...», *ό.π.*, σ. 32, υποσ. 53.

¹³ Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό...», *Ιστορία της Ελλάδας... ό.π.*, τ. γ2, σ. 95.

¹⁴ Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 45. Επίσης Φλάισερ, *Στέμμα... ό.π.*, τ. 1, σ. 161. Παπαπολυβίου, «Οι πρώτες προσπάθειες αντιστασιακής δράσης στη Θεσσαλονίκη πριν από την ίδρυση του Ε.Α.Μ.», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Συμπόσιο, 1 - 3 Νοεμβρίου 1985, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης 1986, σ. 222.

αντάρτικο.¹⁵ Ωστόσο, όπως φάνηκε από τις δηλώσεις της Π.Κ.Ε. - «όποιος σταυρώνει τα χέρια περιμένοντας να μας λευτερώσει η Αγγλία είτε η καλή διάθεση του κατακτητή, αυτός εξυπηρετεί τους προδότες» – αλλά και αυτές της Προσωρινής Διοίκησης για «δίχως δισταγμούς και ταλαντεύσεις αντίσταση»,¹⁶ η επιλογή για αντίσταση ήταν σαφής και δεδομένη, ωστόσο οι μορφές που θα έπαιρνε και η θέση του Κ.Κ.Ε. ως κομματικού οργανισμού σε αυτήν απείχαν πολύ από την οριστική σχηματοποίησή τους.

Τελικά στη Θεσσαλονίκη συστήθηκε η οργάνωση «Ελευθερία», μια εθνικοαπελευθερωτική οργάνωση, στην οποία κλήθηκαν να πάρουν μέρος όσοι επιθυμούσαν να αντισταθούν στην τριπλή κατοχή. Σε αυτήν προσχώρησαν μια ομάδα δημοκρατικών αξιωματικών, η ομάδα Μερκουρίου με άτυπο αρχηγό τον απότακτο συνταγματάρχη του κινήματος του 1935, Δημήτριο Ψαρρό, ενώ συνεργάστηκαν πρόθυμα στελέχη του Σ.Κ.Ε., με επικεφαλής τον γιατρό Γιάννη Πασαλίδη, και του Α.Κ.Ε. που διέθετε σχετικά σημαντική οργάνωση στη Μακεδονία.¹⁷

Τα ιδεολογικά ρεύματα της μεσοπολεμικής αριστεράς ένωναν τις πρακτικές και τις ιδέες τους και καλούσαν για μια ακόμη φορά την κοινωνία και τους διανοούμενους σε οργανωμένη δράση ενάντια πια στο ναζισμό και τον ολοκληρωτισμό του, και η σύμπραξη των αξιωματικών ήταν μάλλον δικαιολογημένη. Αρκετοί σχετίζονταν με το κίνημα του '35, που και τότε είχε φλερτάρει με την ιδέα στήριξης κυβέρνησης Φιλελευθέρων από τους βουλευτές του Κ.Κ.Ε., προσέγγιση που είχε οδηγήσει στο σύμφωνο Σοφούλη – Σκλάβαινα, στις 19 Φεβρουαρίου 1935.¹⁸

---

¹⁵ Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 45 επίσης Παπαπολυβίου, «Οι πρώτες προσπάθειες αντιστασιακής δράσης στη Θεσσαλονίκη πριν από την ίδρυση του Ε.Α.Μ.», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Συμπόσιο, 1 - 3 Νοεμβρίου 1985, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης 1986, σ. 214 - 227. Ακόμη, Βασίλης Γούναρης, «“Οργάνωσις Ζευς”»: Συμβολή στη μελέτη της αντιστασιακής δράσης στη Θεσσαλονίκη (1942 - 1944)», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Συμπόσιο, 1 - 3 Νοεμβρίου 1985, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 1986, σ. 229 - 236.

¹⁶ Παπαθανασίου, *ό.π.*, 94 - 95.

¹⁷ Παπαπολυβίου, «Η αντίσταση εντός...» *ό.π.*, σ. 42 - 43.

¹⁸ Χατζηωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», *Η Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922 - 1940. Ο Μεσοπόλεμος*, τ. β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 112. Ο στρατός στο διάστημα του Μεσοπολέμου ήταν άμεσα συνδεδεμένος με την πολιτική. Το κίνημα του 1935 είχε οργανωθεί κατά κύριο λόγο, για να προστατεύσει τα συμφέροντα των στελεχών της δημοκρατικής παράταξης και των βενιζελικών στο στρατό και στην πολιτική. Η αποτυχία του κινήματος είχε δώσει την ευκαιρία για μαζική εκκαθάριση του στρατού από τους δημοκρατικούς ή απλώς βενιζελικούς αξιωματικούς.

Σύμφωνα με την απόφαση που είχε παρθεί στην πρώτη της σύσκεψη, η «Ελευθερία» θα κατεύθυνε τη δράση της σε τρεις τομείς: Στη δημιουργία οργανώσεων σε μαζικούς χώρους (εργασίας, συλλόγους, σωματεία, πανεπιστήμια, σχολεία), στη συγκρότηση ημιστρατιωτικών τμημάτων κατά συνοικία για τις μεγάλες πόλεις και κατά επαρχία για την ύπαιθρο, και τέλος στη σύσταση ένοπλων τμημάτων σε κοντινούς στη Θεσσαλονίκη ορεινούς όγκους.¹⁹ Ως προς τα ημιστρατιωτικά τμήματα είχε συμφωνήσει ο Ψαρρός να διαθέτει αξιωματικούς, για να τα στελεχώσουν και να μεταφέρουν τις γνώσεις και την πείρα τους, ιδιαίτερα σε θέματα σαμποτάζ και εκρηκτικών.²⁰

Στη Θεσσαλονίκη το σχέδιο για τη δημιουργία οργανώσεων μαζικών χώρων έλαβε διάφορες μορφές. Ενώ στην Αθήνα, στις 28 Μαΐου 1941 ιδρύταν η Εθνική Αλληλεγγύη, μια οργάνωση αλληλοβοήθειας με ανθρωπιστικό κυρίως περιεχόμενο και χωρίς δηλωμένους πολιτικούς στόχους που υποστήριζε τους διωκόμενους αγωνιστές, τους φυλακισμένους και τις οικογένειές τους,²¹ στη Θεσσαλονίκη ο πυρήνας της Ο.Κ.Ν.Ε. με γραμματέα το Σίμο Κερασίδη εξαπλώθηκε στο πανεπιστήμιο όπου συστήθηκε η Ο.Κ.Ν.Ε. Φοιτητών,²² η οποία φαίνεται να δραστηριοποιήθηκε μέσα στο πανεπιστήμιο με πυρήνες που κινούνταν ανάμεσα στη νόμιμη βοήθεια προς τους αποστρατευθέντες με ρουχισμό, εισιτήρια, στέγη, τροφή,²³ την αναδιοργάνωση της Φοιτητικής Λέσχης με συσσίτιο για τους φοιτητές αλλά και την παράνομη κυκλοφορία εντύπων όπως μιας χειρόγραφης αρχικά εφημερίδας της *Ελεύθερης Νιότης*, που στο τέταρτο φύλλο της έγινε πολυγραφημένη και άρχισαν να την μοιράζουν οι φοιτητές μεταξύ τους ή της ποιητικής συλλογής «Ελεύθερες φωνές» του Θανάση Φωτιάδη με περιεχόμενο αντιστασιακό.²⁴ Η ομάδα αυτή είχε, όμως, ατυχή κατάληξη καθώς τα μέλη της προδόθηκαν και συνελήφθησαν το Σεπτέμβριο 1941. Αμέσως μετά τη διάλυση αυτών των ομάδων σχηματίστηκε μια άλλη πιο οργανωμένη και ξεκαθαρισμένη από πιθανούς καταδότες της ασφάλειας, που τελικά

---

¹⁹ Κουζινόπουλος, *ό.π.*, σ. 34.

²⁰ Κουζινόπουλος, *ό.π.*, σ. 35.

²¹ Μιχάλης Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα...*, *ό.π.*, τ. γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 11 - 12.

²² Ελευθερίου, *ό.π.*, σ. 58, 59.

²³ Φωτιάδης, *ό.π.*, σ. 434.

²⁴ Φωτιάδης, *ό.π.*, σ. 436.

έγινε η βάση για την κατοπινή ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος στο πανεπιστήμιο.²⁵

Στη Θεσσαλονίκη η «Εθνική Αλληλεγγύη» ιδρύθηκε τον Οκτώβριο 1942 και πρωτοεμφανίστηκε κάνοντας έκκληση για την ενίσχυση και τη σωτηρία των ακροναυπλιωτών κρατουμένων της Ανάφης και του σανατορίου Πέτρας, που είχαν μεταφερθεί στο στρατόπεδο «Παύλος Μελάς». Τότε ιδρύθηκαν οι πρώτες ομάδες της Ε.Α. στην πόλη, η ομάδα της Κασσάνδρου με 7 μέλη, αυτή των 40 εκκλησιών με 5, της Ευαγγελίστριας με 7, της Αγίας Σοφίας με 5, της Καμάρας με 6, 3 ομάδες σε επαγγελματίες και εργατοϋπαλλήλους, 1 ομάδα σε μια λέσχη και 1 στα ΓΤΤ με 11 μέλη.²⁶ Οι μικροί αριθμοί των πρώτων αυτών μελών σε σύγκριση με τη μαζικότητα που καταμαρτυρείται λίγο αργότερα δείχνει και τη γρήγορη εξάπλωσή της, ιδιαίτερα όταν η βοήθεια της επεκτάθηκε σε ευρύτερα τμήματα του πληθυσμού μέσω συσσιτίων και άλλων παροχών.

Στο συνδικαλιστικό τομέα το καλοκαίρι του 1941 ιδρύθηκε το Εργατικό Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (Ε.Ε.Α.Μ.) με υπεύθυνο εκ μέρους του Κ.Κ.Ε. το Ρουσαλήμ Χαριζάνη και ύστερα από συμφωνία με τους συνδικαλιστές των σοσιαλιστικών κομμάτων και ομάδων. Το Ε.Ε.Α.Μ. κατάφερε να πάρει μέρος στις εκλογές του Εργατικού Κέντρου τον Ιανουάριο του 1942 με σημαντικά οφέλη τόσο σε ψήφους όσο και στην εκπροσώπηση των νόμιμων διοικήσεων των κλαδικών σωματείων. Από εκεί κατεύθυνε τους απεργιακούς αγώνες εναντίον της πολιτικής επιστράτευσης (1942) της βουλγαρικής επέκτασης (1943) και υπέρ της τιμαριθμικής αύξησης μισθών και ημερομισθίων.²⁷ Το Ε.Ε.Α.Μ. ήταν αυτό που βρέθηκε στο κέντρο των πιο ουσιαστικών προβλημάτων των εργατοϋπαλλήλων, και κατ' επέκταση της κοινωνίας της πόλης. Κλήθηκε να αντιμετωπίσει τα ζητήματα των ελλείψεων, της μαύρης αγοράς, της κερδοσκοπίας και του πληθωρισμού, της αυθαιρεσίας των γερμανικών αρχών κατοχής αλλά και του επίσημου κράτους.

---

²⁵ Καφταντζής, *Το Πανεπιστήμιο... ό.π.*, σ. 31.

²⁶ Α.Σ.Κ.Ι., Αρχείο Κ.Κ.Ε., Κουτί 411, «Οι πρώτες ομάδες της Εθνικής Αλληλεγγύης», *Ηρώων και μαρτύρων αίμα. Τέσσερα χρόνια αγώνες και δράση της Ε.Α. Θεσσαλονίκης*, Μάιος 1944 (έντυπο).

²⁷ Εφ. *Ελευθερία*, 24 Απριλίου 1943. Για διαδηλώσεις εναντίον της πολιτικής επιστράτευσης βλ και Άγγελος Αυγουστήδης, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40 και τα περιθώρια της πολιτικής*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σ. 137. Εφ. *Ελευθερία*, 28 Ιουλίου 1943, εφ. *Νέα Ευρώπη*, 22 Ιανουαρίου 1944.

Βρέθηκε στο κέντρο του κοινωνικού αναβρασμού, αναδιοργανώνοντας σε νέες μορφές το μεσοπολεμικό συνδικαλισμό συσπείρωσε τους εργαζόμενους, οι οποίοι άρχισαν και πάλι να διεκδικούν με οικονομικά και πολιτικά αιτήματα που αποτελούσαν μορφές αντίστασης στον κατακτητή και στη δωσιλογική κυβέρνηση αλλά και νέα πρόταση για το μέλλον.

Το Φεβρουάριο 1942 έγινε η ιδρυτική συνεδρίαση του Ε.Α.Μ.Ν., από την Ο.Κ.Ν.Ε., τη Φ.Ε.Ν. και τη Λ.Ν., με στόχους την πάλη ενάντια στους κατακτητές και τους συνεργάτες τους.²⁸ Στην αύξηση των μελών του Ε.Α.Μ.Ν. συνετέλεσε και ο διπλασιασμός του φοιτητικού πληθυσμού της πόλης. Στις 25 Μαρτίου 1942, καταθέσεις στεφάνων, ομιλίες στα ηρώα και ζητωκραυγές «Ζήτω ο Όλυμπος», «Ζήτω η Ελληνική Επανάσταση» (δρούσαν ήδη στον Όλυμπο οι πρώτες αντάρτικες ομάδες) έδειξαν ότι η αντιστασιακή οργάνωση στην πόλη προχωρούσε.²⁹ Ο μηχανισμός του Κ.Κ.Ε. είχε τη γνώση να οργανώσει τις αντιστασιακές ομάδες αλλά οι κοινωνικές συνθήκες ήταν εκείνες που μετέτρεπαν σταδιακά τις οργανώσεις σε κίνημα.

Ένα χρόνο αργότερα με πρωτοβουλία της κεντρικής επιτροπής του Ε.Α.Μ.Ν. ιδρύθηκε η Πανελλαδική οργάνωση Νέων που αποτέλεσε σταθμό για την περαιτέρω ώθηση του νεολαιίστικου κινήματος. Ιδρύθηκε η Ε.Π.Ο.Ν. Θεσσαλονίκης και στη συνέχεια η Ε.Π.Ο.Ν. του Πανεπιστημίου. Ο πρύτανης του Πανεπιστημίου, το 1943, Δημήτρης Καβάδας εκλέχτηκε πρόεδρος της Ε.Π.Ο.Ν. Μακεδονίας.³⁰

Το ίδιο διάστημα, στελέχη της «Ελευθερίας» εξέδωσαν την εφημερίδα *Ελευθερία*, εγχείρημα ιδιαίτερα δύσκολο υπό τις υπάρχουσες συνθήκες. Ένας πολύγραφος και μια γραφομηχανή από τον παράνομο μηχανισμό εκτύπωσης προκηρύξεων του Μ.Γ. του Κ.Κ.Ε ήταν τα πρώτα βασικά εργαλεία, τα οποία μεταφέρθηκαν σε έναν ανθόκηπο στο σημερινό Δήμο Αμπελοκήπων και από εκεί βγήκαν τα δύο πρώτα δισέλιδα φύλλα της εφημερίδας, η οποία στη συνέχεια και για τα δύο επόμενα φύλλα έβγαινε από το παράνομο τυπογραφείο που υπήρχε στο Κουλέ Καφέ στο υπόγειο του σπιτιού ενός μέλους του Κ.Κ.Ε., ενώ από το 5^ο φύλλο άρχισε να τυπώνεται και πάλι στον ανθόκηπο των Αμπελοκήπων, όπου όμως, είχε πια στηθεί ένας καλά οργανωμένος εκδοτικός μηχανισμός με ιδιαίτερο κόπο, προσπάθεια και

²⁸ Καφταντζής, *Το Πανεπιστήμιο... ό.π.*, σ. 34.

²⁹ Φωτιάδης, *ό.π.*, σ. 436.

³⁰ Ελευθερίου, *ό.π.*, σ. 57 - 58. Καφταντζής, *Το Πανεπιστήμιο... ό.π.*, σ. 18 - 20.

αγωνία, ο οποίος εξέδιδε την εφημερίδα μέχρι και την τελευταία ημέρα της Κατοχής, οπότε και αποκαλύφθηκε στους Γερμανούς ύστερα από ένα τυχαίο γεγονός και καταστράφηκε με τραγικό τρόπο, αφού είχε τυπώσει το φύλλο που δήλωνε την απελευθέρωση.³¹ Από το 4ο φύλλο (11 Μαΐου 1942) και σε όλη τη διάρκεια της κατοχής, εκδιδόταν ως όργανο του Ε.Α.Μ. Μακεδονίας, παράλληλα με τη *Λαϊκή Φωνή*, το επίσημο όργανο του Μ.Γ. του Κ.Κ.Ε.³²

Παρά τις επιφυλάξεις της Αθήνας, συγκροτήθηκαν και τα λεγόμενα ημιστρατιωτικά τμήματα και από τις πρώτες δράσεις μέσα στην πόλη ήταν τα σαμποτάζ.

Πρέπει να σημειώσουμε, ωστόσο, ότι οι πρώτες ενέργειες δολιοφθορών και σαμποτάζ έγιναν από τη Σ.Ο.Ε. κατά την αποχώρηση των μελών της από την Ελλάδα με τη συνεργασία του βρετανού ταγματάρχη Μένζις και του Αλέξανδρου Ζάννα, ηγετικού στελέχους του βενιζελικού κόμματος στη Βόρεια Ελλάδα. Στις 8 Απριλίου 1941, κατά την είσοδο των Γερμανών στην Ελλάδα, ο Μένζις με τον Ζάννα, την οικογένειά του και άλλα πρόσωπα φεύγοντας με καΐκι από τη Θεσσαλονίκη, μετέβησαν πρώτα στην περιοχή της Τούζλας, όπου ανατίναξαν μαζί με το διοικητή του «Οχυρού του Μεγάλου Εμβόλου», Ιωάννη Τούμπα, τα δύο του φρούρια, το ένα στην Τούζλα στα νότια και το άλλο, το Καραμπουρνού, στα Βόρεια, και στη συνέχεια έφυγαν για Αθήνα.³³ Ο τομέας D – Σ.Ο.Ε., όταν αναγκάστηκε να φύγει από την Ελλάδα άφησε στη Βόρεια Ελλάδα, σύμφωνα με τον Πίρι, μια οργάνωση με οπαδούς του βενιζελικού κόμματος, τους οποίους είχε εκπαιδεύσει μυστικά, περίπου 350 δολιοφθορείς, και είχε κρύψει περίπου 3,5 τόνους εκρηκτικά. Βέβαια, ο Πίρι είχε

---

³¹ Κουζινόπουλος, *ό.π.*, σ. 57 - 65, 82 - 84.

³² Για την ημερομηνία ίδρυσης της «Ελευθερίας» και της κυκλοφορίας του ομώνυμου φύλλου βλ. τις διάφορες εκδοχές: Στέλιος Γεωργιάδης, *Θεσσαλονίκη. Η ανυπότακτη πόλη. Μαρτυρίες και έρευνα για τον αγώνα 1941-1945*, Infoprint, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 23 – 24. Κουζινόπουλος, *ό.π.*, σ. 49 – 51. Παπαπολυβίου, *ό.π.*, σ. 216 - 218. Στη βιβλιογραφία, πάντως, επικράτησε η άποψη ότι η ιδρυτική πράξη της οργάνωσης υπογράφηκε στις 15 Μαΐου 1941 από τους Τζανή, Κερασίδη, Ψαρρό και τους Ι. Πασαλίδη, Αθ. Φείδα, Γεώρ. Ευθυμιάδη που εκπροσωπούσαν αντίστοιχα, το Σ.Κ.Ε., το Α.Κ.Ε. και την παλιά «Δημοκρατική Ένωση». Βλ. Πάνος Δημητρίου, «Εκτιμήσεις σχετικά με την αυθόρμητη και την οργανωμένη αντίσταση», *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή - Αντίσταση - Απελευθέρωση*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1998, σ. 244. Αντίθετα οι ΕΑΜικές πηγές του 1944 - 1946 έκαναν λόγο για συμφωνία Ψαρρού - Κ.Κ.Ε. Για τα παραπάνω βλ. Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 43.

οδηγίες να αφήσει πίσω του μια οργάνωση που να διεξάγει μικρής έκτασης δολιοφθορές, ενώ δεν γινόταν καμία αναφορά σε ανταρτοπόλεμο και δεν είχε αφεθεί κανένα όπλο, εκτός από πιστόλια.³⁴ Η εκδήλωση φωτιάς στο λιμάνι την ίδια την ημέρα εισόδου των Γερμανών, όπως αναφέρεται στην εφημερίδα *Φως*, ίσως να σχετίζεται με αυτές τις ενέργειες. Στις 7 Μαΐου του 1941, σύμφωνα με ανακοίνωση του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας Νικόλαου Ραγκαβή, ανατινάχτηκε με οργανωμένο σχέδιο αποθήκη πυρομαχικών στα Διαβατά και αυτή ήταν η έναρξη για μια σειρά από ανάλογες ενέργειες.

Οι στόχοι των «δυναμιτιστικών επιθέσεων» ήταν αποθήκες εφοδιασμού, καυσίμων και πυρομαχικών του γερμανικού στρατού, στρατιωτικά αυτοκίνητα, σιδηροδρομικές και τηλεγραφικές γραμμές, αλλά και το μηχανοστάσιο του κεντρικού σιδηροδρομικού σταθμού. Στις 24 Αυγούστου μια ομάδα κομμουνιστών με αρχηγό τον Τάσο Αναγνωστόπουλο επιχείρησε να ανατινάξει τις εγκαταστάσεις καυσίμων της Βέρμαχτ, που βρίσκονταν κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό. Σύμφωνα με μαρτυρία, η επιχείρηση αναβλήθηκε, όμως οι γερμανικές πηγές κάνουν λόγο για ανατίναξη τριών βαρελιών με καύσιμα. Ο Αναγνωστόπουλος μαζί με δύο ακόμη άτομα συνελήφθησαν από την Ειδική Ασφάλεια, πέρασαν από στρατοδικείο και στις 31 Δεκεμβρίου εκτελέστηκαν.³⁵ Οι «ομάδες δυναμιστών» δρούσαν σε διάφορες συνοικίες (Επτάλοφος, Κορδελιό, Ντεπό, Χαριλάου), αλλά και στο κέντρο, όπου στις 23 Δεκεμβρίου 1941 ανατίναξαν το σπίτι του συνταγματάρχη Γεώργιου Πούλου, δεδηλωμένου φιλοναζιστή και ηγέτη της οργάνωσης Ε.Ε.Ε.,³⁶ μια πράξη που θυμίζει έντονα την αντίστοιχη εντυπωσιακή ανατίναξη από την Π.Ε.Α.Ν. των γραφείων της χιτλερόφιλης οργάνωσης Ε.Σ.Π.Ο. στην καρδιά της Αθήνας (20 Σεπτ. 1942). Τα γραφεία της Ε.Ε.Ε. είχαν γίνει στόχος και μιας άλλης επίθεσης από ομάδα

---

³³ Θόδωρος Σαμπατακάκης, *Ταυτότητες πρακτόρων και κωδικά ονόματα. Η δραστηριότητα των βρετανικών υπηρεσιών πληροφοριών στην Ελλάδα (1939 – 1944)*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2006, σ. 129.

³⁴ Σαμπατακάκης, *ό. π.*, σ. 127.

³⁵ Δορδανάς, «Αντίποινα...», *ό.π.*, σ. 56.

³⁶ MA, RW 40/160, Tatigkeitsbericht Δεκεμβρίου 1941. Το υπό το Γ. Πούλο τμήμα των «Ε.Ε.Ε.» (μετατράπηκε το 1942 σε «Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα της Ελλάδος») από τη δεύτερη ημέρα της Κατοχής εγκατέστησε τα γραφεία του σε κτίριο της οδού Τσιμισκή και τα μέλη του με υπερβάλλοντα ζήλο υπέδειξαν αθρόες συλλήψεις διανοομένων της πόλης με τις κατηγορίες του κομμουνιστή ή του μασόνου. Βλ. εφ. *Νέα Αλήθεια*, 16 Μαρτίου 1945.

κομμουνιστών, τον Αύγουστο του 1941.³⁷ Σε αυτήν, σύμφωνα με τον Γιώργο Καφταντζή, σκοτώθηκε και ο τότε αρχηγός των εθνικοσοσιαλιστών της Βόρειας Ελλάδας Θάνος Αναστασιάδης.³⁸

«Ημιστρατιωτικές» ομάδες στελεχών του Κ.Κ.Ε., ανεξάρτητες η μία από την άλλη, με επικεφαλής το Σίμο Κερασίδη, συνεργάτες τους Ακροναυπλιώτες Τάσο Αναγνωστόπουλο και Ρουσαλήμ Χαριζάνη, τους τουμπιώτες Γεώργιο Βακαλόπουλο και Μιχάλη Καράνταη κ.ά. ήταν υπεύθυνες για τα περισσότερα από τα σαμποτάζ.³⁹ Εξαιτίας των δολιοφθορών στις σιδηροδρομικές γραμμές που ξεκίνησαν από το καλοκαίρι του 1941 και συνεχίστηκαν μέχρι το Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς και ενώ στις εκθέσεις τους οι Γερμανοί δήλωναν ότι τα σαμποτάζ τους έκαναν ζημιά παρότι γίνονταν με πρωτόγona μέσα,⁴⁰ δρομολογήθηκε επιστράτευση για τη φύλαξή τους. Οι κάτοικοι της πόλης και των γειτονικών κοινοτήτων θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για την ασφάλεια τους και υποχρεώθηκαν από τις 22 Ιανουαρίου 1942 να τις φρουρούν και στην πραγματικότητα να αποτελούν ανθρώπινη ασπίδα.⁴¹ Το Μάρτιο του '42 καλούνταν όλοι οι άρρενες του Δήμου Θεσσαλονίκης και των τριγύρω κοινοτήτων για τη φύλαξη των 20 πρώτων χιλιομέτρων των σιδηροδρομικών γραμμών από Θεσσαλονίκη προς Αθήνα και προς Γευγελή, εξαιτίας δολιοφθορών που είχαν σημειωθεί εκεί. Εξαιρούνταν από τη διαταγή κάποιες κατηγορίες πολιτών, ενώ ο δήμαρχος ζητούσε να εξαιρεθούν οι δημοτικοί υπάλληλοι, καθώς ήδη από τις θέσεις τους εξυπηρετούσαν τις αρχές κατοχής.⁴²

Φυγαδεύσεις Βρετανών οργανώθηκαν από την πρώτη στιγμή από στελέχη του Κ.Κ.Ε. αλλά φαίνεται να οργανώθηκαν πιο συστηματικά όταν η «Ελευθερία» προσχώρησε στο Ε.Α.Μ., οπότε οργανώθηκε δίκτυο από αριστερούς κυρίως της Καλαμαριάς που διέθεταν ή αγόρασαν βάρκες και είχαν πρόσβαση στη θάλασσα. Πήγαιναν στο Μακρύγυαλο, που ήταν το κέντρο, και από εκεί τους έστελναν στο Λιτόχωρο, στην Πλάκα, στον Άγιο Θεόδωρο, στο Φυλλοπόταμο και παραλάμβαναν

³⁷ MA, RW 40/160, Tatigkeibericht 24, 25 Αυγούστου 1941.

³⁸ Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...» ό.π., σ. 46.

³⁹ Κουζινόπουλος, ό.π., σ. 17.

⁴⁰ MA, RW 40/160, Tatigkeitbericht Δεκεμβρίου 1941.

⁴¹ Δορδανάς, «Αντίποινα των γερμανικών...», ό.π., σ. 61, 135.

⁴² Κ.Ι.Θ., Γενικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης, 1943, φ. 2, υποφ. 3, Πολιτική επιστράτευση δημοτών Θεσσαλονίκης για τη φύλαξη των σιδηροδρομικών γραμμών. Έγγραφα 2 Δεκ. 1941, 4, 12 Μαρτ., 17 Ιαν. 1942.

Άγγλους.⁴³ Οι γερμανικές εκθέσεις του Δεκεμβρίου 1941 αναφέρονται σε περιστατικά με βάρκες που κατευθύνονται από τη Θάσο νότια μέσα στη νύχτα, χωρίς να αναφέρονται σε περισσότερες λεπτομέρειες,⁴⁴ αλλά πρέπει οι περιγραφές να αφορούσαν σε δρομολόγια φυγάδευσης άγγλων αιχμαλώτων και Ελλήνων που χρησιμοποιούσαν αξιωματικούς της χωροφυλακής και του στρατού, οι οποίοι σε αυτόν τον τομέα, που απαιτούσε συνεννόηση με μυστικές υπηρεσίες και τους Έλληνες της Μέσης Ανατολής ήταν περισσότερο οργανωμένοι⁴⁵ από τις οργανώσεις του Κ.Κ.Ε. στην πρώτη φάση της Κατοχής, καθώς οι φυγαδεύσεις αυτές ήταν βασική προτεραιότητα της κυβέρνησης στη Μέση Ανατολή τη στιγμή που η ίδια στόχευε στην αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων και της συμμετοχής τους στις πολεμικές επιχειρήσεις.⁴⁶

Για την απήχηση που είχαν αυτές οι πρώτες αντιστασιακές πράξεις στον πληθυσμό της πόλης φαίνεται ότι από μερίδα του κόσμου υπήρξε ενθουσιασμός αλλά και ανησυχία για τα αντίποινα.⁴⁷ Μικροί και μεγάλοι θυμούνται τα συνθήματα στους τοίχους, πολύς κόσμος εκδηλωνόταν ανοιχτά υπέρ του Ε.Α.Μ. σε δημόσιους χώρους.⁴⁸ Πολλά παιδιά ήταν οργανωμένα στην Ε.Π.Ο.Ν.. Έγραφαν συνθήματα, μοίραζαν προκηρύξεις στις αυλές. Στη συλλογική μνήμη των κατοίκων της Καλαμαριάς, εργατικής γειτονιάς προσφύγων προπολεμικά με αριστερή παράδοση, έχει διατηρηθεί η ιδέα ότι όλοι βοηθούσαν το Ε.Α.Μ. και τις άλλες οργανώσεις ανεξάρτητα από το αν ήταν οι ίδιοι οργανωμένοι. Το σχήμα που μας μεταφέρουν σε σχέση με τη συμμετοχή των ανθρώπων είναι ότι τα νέα μέλη μιας οικογένειας εντάσσονταν στην Ε.Π.Ο.Ν., τα μεγαλύτερα στο Ε.Α.Μ., ενώ οι γυναίκες στην Εθνική Αλληλεγγύη. Στις ίδιες μαρτυρίες επισημαίνεται από μη κομμουνιστές «το

---

⁴³ Πολιτιστική Ομάδα Καλαμαριάς, ταινία για το μπλόκο του 1943, Συνέντευξη Μακαρονά ή Βαρκάρη.

⁴⁴ MA, RW 40/160, Tätigkeitsbericht Δεκεμβρίου 1941.

⁴⁵ Βλ. παρακάτω σ. 338 - 340.

⁴⁶ Προκόπης Παπαστράτης, «Οι κυβερνήσεις εξορίας: ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος 1940 - 1945. Κατοχή - Αντίσταση*, τ. γ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 217.

⁴⁷ Ελευθερία Δροσάκη, *Εν Θεσσαλονίκη... από τον πόλεμο, την Κατοχή και την Αντίσταση*, Εντός, Αθήνα 1985, σ. 51.

⁴⁸ Συνέντευξη Δημητρίου Σπάσου 24 Νοεμβρίου 2001, Αμαλίτσας Αξιινιάρη 9 Ιουλίου 2002. Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή προφορικών μαρτυριών, μαγνητοφωνημένη συνέντευξη Σοφίας Χρυσοπούλου.

μοντέρνο» που εκπροσωπούσε ο κομμουνισμός για την εποχή και θα άξιζε περισσότερης διερεύνησης η διαμόρφωση και εξέλιξη της συγκεκριμένης ιδέας.⁴⁹ Το γεγονός ότι το 1944 στις εκθέσεις της περιφερειακής επιτροπής της Θεσσαλονίκης προς το Μακεδονικό Γραφείο του Κ.Κ.Ε. αναφερόταν ως ένα από τα βασικά προβλήματα των μελών των κομματικών οργανώσεων αλλά και των εξωκομματικών ο χαμηλός βαθμός συνειδητοποίησής τους και ο αποπροσανατολισμός ως προς την πολιτική γραμμή δείχνει πιθανότατα και την ποικιλία των ανθρώπων που είχαν ενταχθεί στο Ε.Α.Μ. και τις οργανώσεις του.⁵⁰

Σε αντίθεση με όλη την παραπάνω κινητικότητα, ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος Αλεξιάδης συνιστούσε με τρεις εγκυκλίους του από το Δεκέμβριο 1941 μέχρι το Φεβρουάριο 1942 την παράδοση των όπλων αλλά και την παύση των «ολέθριων πράξεων των στρεφομένων κατά του στρατού κατοχής», ενώ πολύ πιο έντονο ήταν ένα ψήφισμα καταδίκης «μετά βδελυγμίας» των «εγκληματικών πράξεων» που υπέγραψαν οι εκπρόσωποι των παραγωγικών, επιστημονικών και επαγγελματικών τάξεων και σωματείων της πόλης το Φεβρουάριο 1942.⁵¹ Ίσως ο μητροπολίτης και οι «παραγωγικές τάξεις» που υπέγραφαν το ψήφισμα να πιάστηκαν από τις αρχές κατοχής για να δημοσιεύσουν αυτές τις ανακοινώσεις, ίσως να τους απασχολούσε περισσότερο ο προσεταιρισμός των Γερμανών για να αντιμετωπίσουν το θέμα της βουλγαρικής Κατοχής, ίσως, όμως, διαταρασσόταν και μια καθεστηκυία τάξη που είχε διαμορφωθεί και δεν ήταν τόσο δυσάρεστη για κάποιους από τους εκπροσώπους των παραπάνω τάξεων.

Κάποιοι από τους ανθρώπους που έκαναν τα σαμποτάζ, ήταν αυτοί που στρατολόγησαν λίγο αργότερα τα μέλη των ένοπλων ανταρτοομάδων, την «Οδυσσεάς Ανδρούτσος» στη Νιγρίτα και την «Αθανάσιος Διάκος» στο Κιλκίς με ηγέτες, αντίστοιχα, τους δασκάλους και εφόδρους αξιωματικούς Θανάση Γκένιο («Λασσάνη») και Χριστόδουλο Μόσχο («καπετάν Πέτρο») και συγκροτήθηκε και μια ομάδα αξιωματικών υπό τους ταγματάρχες Βασίλειο Μερκουρίου και Μιχαήλ

---

⁴⁹ Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή προφορικών μαρτυριών, μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις Βασίλη Πεκλάρη, Παντελή Ιωαννίδη, Στυλιανού Βεζυρόπουλου, Δημήτρη Καλιαντόπουλου, Ιάκωβου Κιουπτσίδα, Αναστασίας Σαρηβαλάση.

⁵⁰ Α.Σ.Κ.Ι., Αρχείο Κ.Κ.Ε., Κουτί 411, Κεντρική Οργάνωση Περιφέρειας Μακεδονίας, Έκθεση Περιφερειακής Επιτροπής Πόλης Θεσσαλονίκης, 4 Απριλίου 1944.

⁵¹ Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός ... », ό.π., σ. 47.

Λάσκαρη.⁵² Τα ονόματα που επιλέχθηκαν σημειολογικά παρέπεμπαν στο 1821, στους απελευθερωτικούς αγώνες και στο εθνικό και αδάμαστο φρόνημα των Ελλήνων.⁵³

Την ίδια περίοδο δημιουργήθηκαν πυρήνες της «Ελευθερίας» στη Δυτ. Μακεδονία με την ανασυγκρότηση των περιφερειακών επιτροπών Φλώρινας και Κοζάνης, ιδιαίτερα στην επαρχία Εορδαίας – Κοζάνης με επίκεντρο τα χωριά Πύργους και Μεσόβουνο. Αλλά και στην περιοχή της Κατερίνης εμφανίστηκε μια μικρή ομάδα με πρωτοβουλία στελεχών του Λιτοχώρου, όπως ήταν ο Οδυσσεάς Καρακίτσης και ο Γιώργος Χουρμούζης.⁵⁴

Στις ομάδες αυτές έσπευσαν να καταταγούν μέλη και στελέχη του Κ.Κ.Ε., «δηλωσίες» ή μη, αλλά και οι κάτοικοι των γύρω χωριών που ζούσαν ενδεχομένως ακόμη με την αυτοπεποίθηση απέναντι στον εχθρό, που είχε κληροδοτήσει η Αλβανία αλλά, που ανησυχούσαν κυρίως για την καθημερινή επιβίωση και την παρακράτηση της σοδειάς τους από μια εξουσία που στερούνταν ηθικής νομιμοποίησης, οπότε η υπεράσπιση της πατρίδας γι' αυτούς ταυτιζόταν με την υπεράσπιση της γης και των καρπών της.⁵⁵ Οι ομάδες αναπτύχθηκαν σημαντικά, έφτασαν να έχουν συχνά περισσότερους από 100 μαχητές.⁵⁶

Στην πρώτη φάση ο εξοπλισμός των ομάδων είχε επιτευχθεί είτε από τον προσωπικό οπλισμό που είχαν μεταφέρει πίσω στους τόπους καταγωγής τους οι στρατιώτες μετά την κατάρρευση του μετώπου, είτε από όπλα του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, που συνήθιζαν να διατηρούν παράνομα οι άνθρωποι της υπαίθρου, είτε από τον οπλισμό που είχε αφήσει σε μεγάλες ποσότητες πίσω του ο ελληνικός στρατός μετά τη συνθηκολόγηση, κυρίως κατά μήκος των οχυρών της Ανατολικής Μακεδονίας. Από αυτά τα τελευταία προήλθαν και τα περισσότερα όπλα, όσα είχαν προλάβει να περισυλλέξουν τα μέλη των τοπικών οργανώσεων του Κ.Κ.Ε. Ωστόσο όλες αυτές οι πηγές οπλισμού δεν μπορούσαν να καλύψουν τις ανάγκες των ομάδων

---

⁵² Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 45 επίσης Παπαπολυβίου, «Οι πρώτες προσπάθειες...», *ό.π.*, σ. 214 - 227. Ακόμη, Γούναρης, «“Οργάνωσις Ζευς”...», *ό.π.*, σ. 229 - 236.

⁵³ Γιώργος Μαργαρίτης, «Η εθνική αντίσταση», *Ιστορία των Ελλήνων. Σύγχρονος Ελληνισμός 1940 - 1949*, τ. 13, Δομή, Αθήνα χ.χ., σ. 291.

⁵⁴ Δορδανάς, «Αντίποινα των γερμανικών...», *ό.π.*, σ. 36.

⁵⁵ Χατζηωσήφ, «Η ελληνική οικονομία...», *Ιστορία της Ελλάδας... ό.π.*, τ. γ2, σ. 197.

⁵⁶ Δορδανάς, «Αντίποινα των γερμανικών...», *ό.π.*, σ. 33 - 35.

ιδιαίτερα ως προς τα πυρομαχικά και γι' αυτό ένα από τα βασικά σημεία επίθεσης των ανταρτών ήταν οι κατά τόπους σταθμοί χωροφυλακής.⁵⁷

Από τους πρώτους στόχους ήταν οι σταθμοί χωροφυλακής της Ευκαρπίας, όπου υπήρξαν και θύματα, της Μαυροθάλασσας Σερρών, της Δάφνης αλλά και η κοινότητα Αηδονοχωρίου. Η δράση εναντίον των αστυνομικών σταθμών συχνά συνοδευόταν από μέτρα ενάντια στη συγκέντρωση των σιτηρών, στο άνοιγμα των αποθηκών και τη διανομή του καρπού στους αγρότες, όπως έγινε στη Μαυροθάλασσα Σερρών,⁵⁸ πρακτική που έκανε τους πρώτους αυτούς αντάρτες εξαιρετικά δημοφιλείς. Το πόσο ισχυρό κίνητρο ήταν το ζήτημα της συγκέντρωσης των σιτηρών φάνηκε και από την εξέγερση 400 κατοίκων του Χορτιάτη, τον Ιούνιο του 1941, που επιτέθηκαν κατά αποσπάσματος της χωροφυλακής λόγω της απόφασης της δέσμευσης των σιτηρών, όπου σκοτώθηκαν 4 άτομα και τραυματίστηκαν αρκετά ενώ αντίστοιχες μικρότερες συγκρούσεις έγιναν στα Μουδανιά, στη Στρατονίκη της Χαλκιδικής και στη Σταυρούπολη της Θεσσαλονίκης.⁵⁹ Όπως σημειωνόταν και σε γερμανικές εκθέσεις η απείθεια των κατοίκων απέναντι στους τοπικούς σταθμούς χωροφυλακής ήταν κάτι που χαρακτήρισε τους πρώτους μήνες της Κατοχής.⁶⁰ Οι προπολεμικές διαφορές ανάμεσα στους πολίτες και στα «όργανα τήρησης» της τάξης αναδεικνύονταν και πάλι, ιδιαίτερα καθώς οι δεύτεροι γίνονταν φορείς του λόγου και της πρακτικής μιας μη νομιμοποιημένης εξουσίας που συνεργαζόταν με τις αρχές Κατοχής. Οι επιτάξεις τροφίμων, ζώων και σφαγίων, η βαριά φορολογία στα αγροτικά προϊόντα και άλλα κοινωνικά ζητήματα ήταν λόγοι που κινητοποιούσαν τους πληθυσμούς σε όλο το διάστημα της Κατοχής. Ένα από τα χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελεί το συλλαλητήριο των κατοίκων του κάμπου της Ημαθίας, στην περιοχή της Αλεξάνδρειας, το Μάρτιο 1944,⁶¹ όπου βέβαια και οι δυνατότητες οργάνωσης τέτοιων εκδηλώσεων εκ μέρους του Ε.Α.Μ. είχαν ωριμάσει.

Το Σεπτέμβριο του 1941 σημειώθηκε η πρώτη σε πανελλήνιο επίπεδο – μετά την κατάληψη της Κρήτης – οργανωμένη στρατιωτική επίθεση ανταρτών κατά

---

⁵⁷ Δορδανάς, «Αντίποινα των γερμανικών...», ό.π., σ. 37.

⁵⁸ Δορδανάς, «Αντίποινα των γερμανικών...», ό.π., σ. 38.

⁵⁹ Βλ. Δορδανάς, «Γερμανικές αρχές Κατοχής...», *Ο φόρος...* ό.π., σ. 109, υποσ. 114.

⁶⁰ MA, RW 40/160: Befehlshaber Saloniki – Agais, Vs Slg 2 s geh. Br. Nr. 272 / 41 geh., Monatlicher Verwaltungsbericht, Οκτώβριος 1941, 3 Νοεμ. 1941

αντρών του γερμανικού στρατού Κατοχής στο δρόμο Θεσσαλονίκης - Σερρών από την «Ελευθερία» με θύματα δυο άντρες του γερμανικού στρατού ενώ στα μέσα Οκτωβρίου 1941 έγινε επίθεση σε στρατιωτικό γερμανικό αυτοκίνητο στο Καλόκαστρο της Νιγρίτας από την ομάδα Μερκουρίου.⁶²

Στο μεταξύ αντίστοιχες ομάδες συγκροτήθηκαν και στην περιοχή της Δράμας με έδρα το όρος Τσαλ - νταγ (όρη της Λεκάνης) χωρίς να είναι εξακριβωμένο σε ποιο βαθμό η απόφαση ανήκε στο Μ.Γ. του Κ.Κ.Ε. ή στην τοπική καθοδήγηση των κομμουνιστικών οργανώσεων της Δράμας.⁶³ Η απήχηση ήταν μεγάλη στα καπνοπαραγωγικά χωριά της περιοχής, όπου η επιρροή του Κ.Κ.Ε. ήταν σημαντική. Αυτές οι αντάρτικες ομάδες έδρασαν μαζικά και συντονισμένα σε όλο τον κάμπο και τα γύρω χωριά από το Φαλακρό μέχρι το Παγγαίο. Μάλιστα στις 28 προς 29 Σεπτεμβρίου με επίθεση εναντίον των εκπροσώπων της βουλγαρικής εξουσίας σε όλη την περιοχή κατάφεραν να την καταργήσουν στην περιοχή της Δράμας και των χωριών του Παγγαίου. Η καταστολή από τις βουλγαρικές αρχές ήταν άμεση και ιδιαίτερα εκτεταμένη. Τα θύματα των μέτρων καταστολής ξεπέρασαν τα 2.000 ενώ μεγαλύτερος αριθμός έφυγε προς τις γερμανοκρατούμενες περιοχές.⁶⁴ Η βιαιότητα της καταστολής και οι δραματικές επιπτώσεις της στον πληθυσμό τροφοδότησαν από εκείνο κιάλας τον καιρό, την υποψία ότι όλη η κίνηση ήταν βουλγαρική «προβοκάτσια». Ωστόσο, φαίνεται ότι οι βουλγαρικές αρχές αιφνιδιάστηκαν επίσης από την έκταση της εξέγερσης, η οποία στη φάση αυτή ήταν περισσότερο ένα φαινόμενο «αυτοάμυνας» απέναντι στην τρομοκρατία των βουλγαρικών αρχών, τους διωγμούς και την υποχρεωτική στράτευση στα τάγματα εργασίας.⁶⁵ Το γεγονός είναι ότι εκτός από τα θύματα και τις καταστροφές, οι πολιτικές επιπτώσεις υπήρξαν

---

⁶¹ Βλ. σχετικά Δημήτριος Θ. Μπέλος, *Το κατοχικό συλλαλητήριο της Αλεξάνδρειας (πρώην Γιδά) 23 Μαρτίου 1944*, Μάτι, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 43 - 87.

⁶² MA, RW 40/160: Befehlshaber Saloniki – Agais, Vs Slg 2 s geh. Br. Nr. 252 / 41 geh., Monatlicher Verwaltungsbericht, Σεπτέμβριος 1941, 3 Οκτ. 1941. Επίσης, βλ. Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 45 επίσης Παπαπολυβίου, «Οι πρώτες προσπάθειες...», *ό.π.*, σ. 214 - 227. Ακόμη, Γούναρης, «'Οργάνωσις Ζευς':...», *ό.π.*, σ. 229 - 236.

⁶³ Τάσος Χατζηαναστασίου, *Αντάρτες και καπετάνιοι. Η Εθνική Αντίσταση κατά της βουλγαρικής κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης 1942 - 1944*, Αδελφοί Κυριακίδη α.ε., Θεσσαλονίκη 2003, σ. 27.

⁶⁴ Χατζηαναστασίου, *ό.π.*, σ. 28 - 29.

⁶⁵ Χατζηαναστασίου, *ό.π.*, σ. 47 - 48.

μακρόχρονες. Ένα κύμα προσφύγων έφυγε για τις ζώνες της γερμανικής κατοχής, συμπαρασύροντας μαζί του τα πλέον εκτεθειμένα στοιχεία – τους εγγράμματους, του «νοικοκυραίους» και ό,τι είχε απομείνει από διοικητικούς, πνευματικούς, πολιτικούς ή θρησκευτικούς παράγοντες. Ήταν όλοι αυτοί που φτάνοντας στη Θεσσαλονίκη θα οργάνωναν συλλόγους για να διεκδικήσουν τα κεκτημένα. Άλλοι κατέφυγαν στα βουνά όπου εξοντώθηκαν από την καταδίωξη, την πείνα και τις στερήσεις. Η ιδέα της αντίστασης στον κατακτητή θα έκανε πολύ καιρό να εμφανιστεί και πάλι στην περιοχή.

Τον ίδιο καιρό, στις 27 Σεπτεμβρίου 1941 ιδρύθηκε στην Αθήνα από εκπροσώπους του Κομμουνιστικού, του Σοσιαλιστικού και του Αγροτικού κόμματος και στελέχη των Φιλελεύθερων και των Δημοκρατικών, το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο. Για ένα μικρό χρονικό διάστημα η «Ελευθερία» εξακολουθούσε να υπάρχει και να λειτουργεί ως ανεξάρτητη οργάνωση. Ύστερα από μια σειρά ζυμώσεων, διεργασιών και συγκρούσεων στο εσωτερικό της, και ενώ μετά τις συλλήψεις των αξιωματικών και των σαμποτέρ και την αποχώρηση του Ψαρρού για την Αθήνα είχε αποσυντονιστεί, αποχώρησαν όλα τα μέλη μη κομμουνιστές από τη διοικούσα επιτροπή της και στο φύλλο της ομώνυμης εφημερίδας της 11^{ης} Μαΐου 1942 ανέφερε ότι ήταν πια όργανο του Ε.Α.Μ. και ότι προσχωρούσε σε αυτό με την ονομασία Ε.Α.Μ. Μακεδονίας.⁶⁶ Τη βάση της νέας οργάνωσης αποτέλεσαν το Μ.Γ. του Κ.Κ.Ε. και ύστερα από ένα νέο κύκλο επαφών με τον πολιτικό και επιστημονικό κόσμο της Θεσσαλονίκης, συμμετείχαν το Ε.Ε.Α.Μ., και τα κόμματα Α.Κ.Ε. και Σ.Κ.Ε. Φαίνεται, όμως, ότι η συμμετοχή στελεχών από τα άλλα κόμματα ήταν ελάχιστη και αφορούσε κυρίως στην κορυφή της οργάνωσης.⁶⁷

Μετά τις πρώτες ένοπλες επιθέσεις και τα σχετικά αντίποινα, η εντολή της κεντρικής επιτροπής του Κ.Κ.Ε. ήταν να συμπτυχθούν και να αδρανοποιηθούν οι αντάρτικες ομάδες και να αποχωρήσουν τα κομματικά στελέχη από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές, ενώ βασική επιδίωξη του Μ.Γ. του Κ.Κ.Ε. έπρεπε να είναι η οργάνωση της πόλης για τα άμεσα καθημερινά προβλήματα μέχρι τη δημιουργία ισχυρών βάσεων.⁶⁸

---

⁶⁶ Εφ. *Ελευθερία*, 11 Μαΐου 1942.

⁶⁷ Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 73. Ελευθερίου, *ό.π.*, σ. 86.

⁶⁸ Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 46.

8.2 Γερμανικά αντίποινα

Από το καλοκαίρι του 1941, το στρατόπεδο «Παύλος Μελάς», στη βορειοδυτική έξοδο της πόλης, που μέχρι τότε είχε χρησιμοποιηθεί ως χώρος κράτησης αιχμάλωτων αντρών του συμμαχικού εκστρατευτικού σώματος, μετατράπηκε σε στρατόπεδο συγκέντρωσης, όπου οδηγούνταν κατά δεκάδες, ως επί το πλείστον αθώοι όμηροι, Θεσσαλονικείς και αγρότες από τους νομούς της Μακεδονίας.⁶⁹ Από τον Ιούλιο μέχρι τον Αύγουστο οι Γερμανοί συνέλαβαν 5 άτομα στη Φλώρινα για διανομή προκηρύξεων και άλλα 80 στη Μυτιλήνη, με τη βοήθεια της ελληνικής αστυνομίας για κομμουνιστική δράση.⁷⁰

Τον Αύγουστο του 1941 έγινε η πρώτη εκτέλεση στο Επταπύργιο, του Γεώργιου Πολυχρονάκη, με την κατηγορία της απόκρυψης άγγλων αιχμαλώτων και όπλων. Παράλληλα με την ανακοίνωση της εκτέλεσης, στον Τύπο δημοσιεύονταν άρθρα, που προσπαθούσαν να δικαιολογήσουν τις ενέργειες αυτές των δυνάμεων Κατοχής και έγραφαν για τον σεβασμό που έπρεπε να επιδείξουν οι νικημένοι απέναντι στους νικητές.⁷¹

Στο μεταξύ ο Στρατιωτικός Διοικητής Νοτιοανατολικής Ευρώπης σε εκθέσεις του τόνιζε ότι έχει αυξηθεί η κομμουνιστική δράση στις κατεχόμενες περιοχές μετά την κήρυξη του πολέμου ανάμεσα σε Γερμανία και Ρωσία και διακυβεύονταν η ασφάλεια των στρατευμάτων. Φαίνεται ότι οποιαδήποτε κινητικότητα αυτό το διάστημα εκ μέρους του Κ.Κ.Ε. γινόταν αντιληπτή. Σε αυτό το πλαίσιο μπορούμε να εντάξουμε την πρώτη έμπρακτη γερμανική αντίδραση για την αποτροπή δημιουργίας ενός κομμουνιστικού μετώπου αντίστασης στο κατεχόμενο ελληνικό έδαφος: Στις 5 Ιουλίου συνελήφθησαν στην πόλη της Θεσσαλονίκης 278 άτομα με τις κατηγορίες της κομμουνιστικής δράσης, της παροχής βοήθειας σε άγγλους στρατιώτες, ως μασόνοι ή ύποπτοι διενέργειας δολιοφθορών, και φυλακίστηκαν στο στρατόπεδο συγκέντρωσης «Παύλος Μελάς».⁷² Η επιχείρηση διεξήχθη από τη Μυστική

⁶⁹ Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 47.

⁷⁰ Βλ. σχετικά Δορδανάς, «Αντίποινα...», *ό.π.*, σ. 58.

⁷¹ Εφ. *Νέα Ευρώπη*, 20 Αυγ. 1941.

⁷² Δορδανάς, «Αντίποινα των γερμανικών...», *ό.π.*, σ. 53, όπου παραπέμπει στο Zst (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen, Κεντρική Υπηρεσία του Ομοσπονδιακού Υπουργείου Δικαιοσύνης για

Αστυνομία Στρατού (G.F.P.) και την Υπηρεσία Ασφαλείας σε συνεργασία, όμως, με την Ειδική Ασφάλεια Θεσσαλονίκης, η οποία το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1941 δραστηριοποιήθηκε έντονα στη δίωξη κομμουνιστών με πολλές συλλήψεις. Υπάρχουν ενδείξεις αλλά δεν είναι βέβαιο αν η Ασφάλεια έδωσε ονομαστικούς καταλόγους στους Γερμανούς για τις 278 συλλήψεις. Πάντως πρώην ενωμοτάρχης της διεύθυνσης χωροφυλακής Θεσσαλονίκης και στη συνέχεια επιλοχίας του Ε.Λ.Α.Σ. σε έκθεση του για την αντεθνική δράση των αξιωματικών και υπαξιωματικών της χωροφυλακής Θεσσαλονίκης σημειώνει ότι το 1941 οι μοίραρχοι Μουσχουντής και Κουμουτσής παρέδωσαν τους καταλόγους των στελεχών του Κ.Κ.Ε. στη Γκεστάμπο.⁷³ Μετά το τέλος της επιχείρησης της 5^{ης} Ιουλίου μερικοί από τους συλληφθέντες αφέθηκαν ελεύθεροι, άλλοι καταδικάστηκαν από το στρατοδικείο σε ποινές φυλάκισης. Το σημαντικότερο είναι ότι με βάση αυτές τις συλλήψεις δημιουργήθηκε μια πρώτη λίστα με ονόματα κομμουνιστών και άλλων υπόπτων, η οποία αργότερα εμπλουτίστηκε και τροφοδότησε τα εκτελεστικά αποσπάσματα. Σύμφωνα με άλλη μαρτυρία οι συλλήψεις έγιναν ύστερα από υπόδειξη του απότακτου αντισυνταγματάρχη Γεωργίου Πούλου, αρχηγού του Ελληνικού Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος που είχε μόλις ανασυσταθεί.⁷⁴

Ανεξάρτητα από το αν έδωσαν στη φάση αυτή η Ειδική Ασφάλεια ή ο Πούλος λίστα με ονόματα στους Γερμανούς, εκείνοι είχαν στη διάθεσή τους και στοιχεία για το Κ.Κ.Ε., που είχαν συγκεντρώσει προπολεμικά.

Οι συλλήψεις της 5^{ης} Ιουλίου δεν ήταν επακόλουθο αντιστασιακής ενέργειας καθώς αυτές εκδηλώθηκαν κυρίως το αμέσως επόμενο διάστημα. Ήταν μια γερμανική επιχείρηση με προληπτικό χαρακτήρα. Ωστόσο η πύκνωση των πράξεων δολιοφθορών, η ανακάλυψη δικτύων φυγάδευσης αιχμαλώτων είχε προκαλέσει τις πρώτες εκτελέσεις, που είδαμε νωρίτερα. Οι συλλήψεις αλλά και οι εκτελέσεις αντιποίνων φαίνεται ότι κατάφεραν καίριο πλήγμα στις ομάδες των σαμποτέρ και η

τη Δίωξη των Ναζιστικών Εγκλημάτων Πολέμου), V 508 AR 1698/67: Κατάθεση H. Paul Gs 29/58 3 b Js 49/58, Mellrichstadt 6 Μαΐου.

⁷³ Α.Σ.Κ.Ι., Αρχείο Κ.Κ.Ε., Κουτί 411, φ. 23/4/49, Έκθεση του Βασίλη Βαμβουλάκη τέως ενωμοτάρχη και νυν επιλοχίου του 5^{ου} λόχου για την αντεθνική δράση των αξιωματικών της χωροφυλακής.

⁷⁴ Δορδανάς, «Αντίποινα...» ό.π., σ. 53 - 54. Δορδανάς, ό.π., σ. 54, όπου παραπέμπει για τη μαρτυρία σχετικά με τον Πούλο στο Zst, V 508 AR 1698/67: Μαρτυρική κατάθεση Χριστόφορου Ε., Θεσσαλονίκη 18 Δεκεμβρίου 1945.

πρακτική των σαμποτάζ μέσα στην πόλη – που αυτήν την περίοδο της Κατοχής εφαρμόστηκε σε μεγάλη έκταση μόνο στη Θεσσαλονίκη – εγκαταλείφθηκε οριστικά.⁷⁵

Η κατάσταση ως προς τα αντίποινα επιδεινώθηκε ιδιαίτερα μετά την ένοπλη επίθεση εναντίον γερμανών στρατιωτών το Σεπτέμβριο του 1941. Τα γερμανικά στρατεύματα πέρασαν σε αντίποινα μεγάλης κλίμακας χωρίς οι ελληνικές αρχές με το γενικό διοικητή Μακεδονίας Χρυσόχου να προβάλουν αντιρρήσεις. Ο θάνατος των γερμανών στρατιωτών είχε συμπέσει χρονικά με την έντονη κινητικότητα που είχε παρατηρηθεί τόσο στα κατεχόμενα από το βουλγαρικό στρατό εδάφη της Ανατολικής Μακεδονίας όσο και στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο με επίκεντρο την αντίσταση των παρτιζάνων της Σερβίας. Τα παραπάνω έκαναν τη στρατιωτική ηγεσία στη Θεσσαλονίκη να θεωρήσει ότι είχε τεθεί σε εφαρμογή ένα σχέδιο αντίστασης που κάλυπτε όλα τα Βαλκάνια και είχε υποκινηθεί από τη Μόσχα, και να πάρει δραστικά μέτρα που θα κατέπνιγαν άμεσα την υποκινούμενη αντίσταση.⁷⁶

Στο πλαίσιο αυτό στις αρχές Σεπτεμβρίου εξαρθρώθηκε σε συνεργασία με την ελληνική Ειδική Ασφάλεια μία από τις σημαντικότερες φοιτητικές οργανώσεις της «Ελευθερίας» που συνέτασσε και διένειμε, ακόμη και σε γερμανικές μονάδες, χειρόγραφες ή πολυγραφημένες προκηρύξεις στα γερμανικά, έγραφε συνθήματα και μοίραζε δελτία ειδήσεων. Η Ειδική Ασφάλεια έκανε τις παρακολουθήσεις και τις συλλήψεις και στη συνέχεια ανέλαβαν τη δικογραφία οι Γερμανοί, όπου δίκασαν τους κατηγορούμενους από Στρατοδικείο. Δύο καταδικάστηκαν σε θάνατο, τρεις σε φυλάκιση και οι υπόλοιποι τέσσερις αθωώθηκαν.⁷⁷

Μέχρι τη στιγμή αυτή παρατηρούμε ότι οι αρχές κατοχής τηρούσαν μία στοιχειωδώς νομότυπη διαδικασία ως προς τα αδικήματα, τους κατηγορουμένους και τις ποινές. Ωστόσο από τα μέσα Σεπτεμβρίου 1941 κοινοποιήθηκε σε στρατιωτικούς και πολιτικούς διοικητές και επιτελεία η εγκύκλιος του στρατάρχη Βίλχελμ Καϊτέλ,

---

⁷⁵ Για τις «δυναμιτιστικές επιθέσεις» των πρώτων μηνών της Κατοχής και τις γερμανικές αντιδράσεις ενδεικτικά βλ. *Ελευθερία*, 25 Ιουλίου 1945. Γεωργιάδης, *ό.π.*, σ. 32. Καφταντζής, *Μακεδονία '41*, παράρτ. *Γιατί*, 151-152, Ιαν. - Φεβρ. 1988, σ. 51. Κουζινόπουλος, *ό.π.*, σ. 12 - 13, 17 - 21, 35. Για τις μητροπολιτικές εγκυκλίους και το ψήφισμα καταδίκης των «σαμποτάζ» βλ. *Νέα Ευρώπη*, 27 Νοεμ. 1941, 17 Ιαν. 1942, 12 - 13 Φεβρ. 1942.

⁷⁶ MA, RW 40 / 160: Befehlshaber Saloniki – Agais, Vs Slg 2 s geh. Br. Nr. 252 / 41 geh., Monatlicher Verwaltungsbericht, Σεπτέμβριος 1941, 3 Οκτ. 1941 και Δορδανάς, *ό.π.*, σ. 64 - 65.

⁷⁷ Δορδανάς, «Αντίποινα...» *ό.π.*, σ. 64.

που εισήγαγε τις αναλογίες αντιποίνων στο ζήτημα της κομμουνιστικής εξέγερσης. Δηλαδή κάθε εκδήλωση ανταρσίας εναντίον των γερμανικών αρχών έπρεπε να θεωρείται κομμουνιστικής προέλευσης και για εξιλασμό στην απώλεια ενός γερμανού στρατιώτη να εκτελούνται αναλογικά 50 - 100 κομμουνιστές. Η προσπάθεια των γερμανικών δυνάμεων να ελέγξουν τη νέα κατάσταση που δημιουργούνταν ήταν τα αντίποινα, οι συλλήψεις και εκτελέσεις ομήρων και οι στρατιωτικές επιχειρήσεις.⁷⁸ Η διαταγή Καϊτέλ συνδύαστηκε και με την εκδιδόμενη την ίδια ημέρα Οδηγία Νο. 31 του Χίτλερ με την οποία επιφόρτιζε το Λιστ με την καταπολέμηση της αντίστασης στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και με την προσφυγή σε σκληρότερα μέτρα.⁷⁹

Ύστερα από την απώλεια των γερμανών στρατιωτών και με αφορμή δύο νέες ενέργειες της ομάδας «Οδυσσέας Ανδρούτσος», δύο μηχανοκίνητες μονάδες του 382^ο Συντάγματος ξεκίνησαν εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στα χωριά Κορφοβούνι, Στρυμονικό, Μακρυώτισσα, Τριάδα, Χείμαρρος, Ζευγολατιό και Γενί – Μαχαλάς όπου εκτελέστηκαν 27 άτομα και πυρπολήθηκαν 15 σπίτια και 2 αχυρώνες.⁸⁰ Τον Οκτώβριο, αφού είχαν προηγηθεί τα σκληρά βουλγαρικά αντίποινα στις 28 και 29 Σεπτεμβρίου μετά τα γεγονότα της Δράμας, και ενώ η δράση της «Οδυσσέας Ανδρούτσος» συνεχιζόταν, οι Γερμανοί έφτιαξαν κατάλογο με τα χωριά που στήριζαν τους αντάρτες και προχώρησαν σε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στην περιοχή με κορυφαία ενέργεια αντιποίνων το ολοκαύτωμα των Κερδυλλίων, Άνω και Κάτω, και την εκτέλεση 214 αντρών από 16 έως 60 ετών.⁸¹ Ακολούθησε, ύστερα από μια ενέδρα της ομάδας Μερκουρίου σε μονάδες της ναυτικής διοίκησης της Βέρμαχτ, ο απαγχονισμός 10 αντρών από το Καλόκαστρο Σερρών στις 20 Οκτωβρίου 1941. Στη συνέχεια το ολοκαύτωμα του Κλειστού, της Κυδωνιάς και του Αμπελόφυτου Κιλκίς, τα οποία είχαν γίνει το επίκεντρο των διεργασιών για τη συγκρότηση του «Αθανασίου Διάκου» και η εκτέλεση 67 ατόμων ήταν το αποτέλεσμα μίας ακόμη εκκαθαριστικής επιχείρησης των Γερμανών.

---

⁷⁸ Δορδανάς, «Αντίποινα...», ό.π., 65 - 68 και Γιώργος Καζαμιάς, «Γερμανικά αντίποινα: θεωρία και πράξη», *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία – αντίσταση και επιβίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 131 - 132.

⁷⁹ Δορδανάς, «Αντίποινα...», ό.π., σ. 68 - 69.

⁸⁰ Δορδανάς, ό.π., σ. 69 - 71.

⁸¹ Δορδανάς, ό.π., σ. 85 - 93.

Πολλές κοινότητες, λόγω των αντιποίνων στράφηκαν εναντίον των ανταρτών. Αμέσως μετά την καταστροφή των Κερδυλλίων, οι κάτοικοι της γειτονικής Ευκαρπίας εξοπλίστηκαν με τσεκούρια και οργάνωσαν πολιτοφυλακή, η οποία φρουρούσε το χωριό συνδράμοντας με αυτόν τον τρόπο το έργο της χωροφυλακής. Οι κάτοικοι έφτασαν στο σημείο να συλλάβουν και να παραδώσουν στους Γερμανούς δύο άτομα, τα οποία πέρασαν από στρατοδικείο που στήθηκε στην πλατεία της Ευκαρπίας και το ένα καταδικάστηκε και εκτελέστηκε. Επιπλέον ένας κάτοικος πληρώθηκε 3.000 δρχ. από τους Γερμανούς για τις συλλήψεις.⁸²

Τα αντίποινα απέκοψαν τους αντάρτες από τα φυσικά τους στηρίγματα, τα χωριά, ενώ ο δύσκολος χειμώνας που ακολούθησε και η αλλαγή θέσεων από την πλευρά του Μ.Γ. τους ανάγκασαν να διαλυθούν ή να αποσυρθούν άπραγοι σε άλλες περιοχές.⁸³ Είναι χαρακτηριστικό ότι 10 άτομα από την ομάδα του «Οδυσσέα Ανδρούτσου» τον Ιανουάριο του 1942 βρήκαν καταφύγιο στο σπίτι που αποτελούσε την κεντρική γιάφκα του Μ.Γ. στην οδό Αθηνάς, στην Άνω Πόλη της Θεσσαλονίκης. Ήταν ένα μικρό σπίτι δύο δωματίων μιας πενταμελούς οικογένειας. Έφτασαν εκεί τελείως εξαντλημένοι καθώς είχε κοπεί εντελώς ο ανεφοδιασμός από τα χωριά ενώ ορισμένοι ήταν τραυματισμένοι. Παρά τις αντίξοες συνθήκες οι άνθρωποι αυτοί σώθηκαν,⁸⁴ γεγονός που αποτελούσε ακόμη μία ένδειξη των δυνατοτήτων συνωμοτικότητας και οργάνωσης παράνομων πράξεων εκ μέρους του Κ.Κ.Ε.. Αν και οι ομάδες διαλύθηκαν τα γερμανικά μέτρα συνεχίστηκαν και οδήγησαν στην πρώτη μαζική εκτέλεση κρατουμένων από το στρατόπεδο συγκέντρωσης Θεσσαλονίκης ως αντίποινα για τις επιθέσεις εντός της πόλης.⁸⁵

Ακολούθησε μια δεύτερη μετά την επίθεση εναντίον του σπιτιού του Πούλου στις 23 Δεκεμβρίου 1941 και την πυρκαγιά στο κτίριο της Λεωφ. Νίκης 25, όπου στεγάζονταν υπηρεσίες για τις μεταφορές του Φρουραρχείου Θεσσαλονίκης, κατά την οποία εκτελέστηκαν 12 άτομα, που κρατούνταν στο στρατόπεδο «Παύλος Μελάς», η πλειοψηφία των οποίων ήταν εβραϊκής καταγωγής, όχι τυχαία.⁸⁶

---

⁸² Δορδανάς, ό.π., σ. 119 - 120.

⁸³ Παπαπολύβιου, «Αντίσταση εντός...», ό.π., σ. 45.

⁸⁴ Γεωργιάδης, ό.π., σ. 79 - 91.

⁸⁵ Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», ό.π., σ. 46 - 47. Δορδανάς, «Αντίποινα...», ό.π., σ. 131.

⁸⁶ Δορδανάς, «Αντίποινα... », ό.π., σ. 126.

Ενδεικτικός της οξείας και από την αρχή σκληρής πραγματικότητας ήταν ο αριθμός των εκτελεσθέντων. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Ληξιαρχείου Θεσσαλονίκης τα θύματα από εκτελέσεις ελλήνων πολιτών στη Θεσσαλονίκη έφτασαν τα 850 σε ένα σύνολο 1.570 θανάτων από πυροβόλο όπλο.⁸⁷

Το πλήθος των αντιποίνων προκάλεσε έντονη φοβία στην περιοχή, ενώ τα προβλήματα ανάμεσα στις εθνότητες της Μακεδονίας των ντόπιων ελληνόφωνων, βουλγαρόφωνων και Βλάχων από τη μια και προσφύγων ελληνόφωνων και τουρκόφωνων από την άλλη έγιναν αντικείμενο εκμετάλλευσης από Γερμανούς και Ιταλούς, οπότε η ανάπτυξη μαζικού αντάρτικου κινήματος καθυστέρησε ενώ ολόκληρα χωριά, των τουρκόφωνων Ποντίων κυρίως συμπαρατάχθηκαν με τους κατακτητές «για «αντικομμουνιστική» [= αντιαντάρτικη] συνεργασία».⁸⁸

Μέσα στην πόλη, ωστόσο, ύστερα από ένα διάστημα σιωπής, το Ε.Α.Μ. και οι οργανώσεις του έβρισκαν πρόσφορο έδαφος δράσης, ιδιαίτερα στις συνοικίες της Τούμπας, της Καλαμαριάς, της Αγίας Τριάδας, του Χαριλάου της Αγίας Παρασκευής αλλά και τις δυτικές. Σε αυτές οργανώθηκαν λόχοι του εφεδρικού Ε.Λ.Α.Σ, οι οποίοι διέθεταν πιστόλια και χειροβομβίδες και σκοπός τους ήταν η συνοδεία συνδέσμων, η μεταφορά οπλισμού και εντύπων και η προστασία των λαϊκών κινητοποιήσεων από τους ένοπλους συνεργάτες των Γερμανών, του Πούλου, του Βήχου, του Δάγκουλα, του Γραμματικόπουλου.⁸⁹ Εκεί ήταν ιδιαίτερα ενισχυμένος και σε αυτές σημειώθηκαν και οι σοβαρότερες συγκρούσεις με τους Γερμανούς και τους συνεργάτες τους, κατά τους τελευταίους κατοχικούς μήνες. Όπως σχολίασε πικρόχολα ο Αθ. Χρυσόχου, «ο όχλος των συνοικιών υφίστατο την αναρχικήν

---

⁸⁷ Γούναρης - Παπαπολυβίου, «Εκτελέσεις, βία και ασιτία στη Θεσσαλονίκη της Κατοχής. Έρευνα και καταγραφή», *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία – αντίσταση και επιβίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 143.

⁸⁸ Βλ. Νίκος Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το Έθνος*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001, σ. 165 - 179. Επίσης Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός ...», *ό.π.*, σ. 45. Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 1, σ. 225 - 226. Χατζηναστασίου, «Ομάδες ένοπλης αντίστασης στη βουλγαρική κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης, 1941-1944. Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής εθνικής αντίστασης», *Διδακτ. Διατριβή, που εκπονήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ., χ.χ.*, σ. 40 - 45, 50 - 51.

⁸⁹ Καφταντζής, *Το πανεπιστήμιο... ό.π.*, σ. 178.

διαπαιδαγώγησιν, ίνα διευκολύνη τον κομμουνισμόν εις την κατάληψιν της αρχής». ⁹⁰ Οι αριθμοί συμμετοχής του κόσμου που έπαιρνε μέρος σε κινητοποιήσεις του Ε.Α.Μ. τον τελευταίο χρόνο της Κατοχής με αιτήματα κοινωνικά, οικονομικά, εργασιακά αλλά και διαμαρτυρίας για εκτελέσεις, που σημειώνονται σε εκθέσεις της Επιτροπής Πόλης Θεσσαλονίκης προς το Μ.Γ. του Κ.Κ.Ε. ακόμη και αν δεν είναι ακριβείς ή είναι υπερβολικοί απεικονίζουν τη συμμετοχή μεγάλου μέρους της κοινωνίας: 4.000 στην Αγία Τριάδα, 1.500 στην Τούμπα, 2.000 στου Χαριλάου, 6.000 στην Αγία Παρασκευή, 6.000 στην Καλαμαριά. ⁹¹ Άλλωστε τον Ιούλιο του 1944 ο Στίβενς, συνταγματάρχης, ανώτερος βρετανός αξιωματικός – σύνδεσμος στην Πελοπόννησο θεωρούσε ότι για να μην καταληφθεί η εξουσία από τον ΕΑΜ/ΕΛΑΣ κατά την απελευθέρωση της χώρας, στη Θεσσαλονίκη που κυριαρχούσε το Ε.Α.Μ. έπρεπε να μεταβεί βρετανική δύναμη 10.000 αντρών από τους 80.000 που πρότεινε το βρετανικό Υπουργείο Πολέμου να έρθει στη χώρα. ⁹²

8.3 Η Υ.Β.Ε./Π.Α.Ο.

Τον Ιούλιο του 1941, σχεδόν ταυτόχρονα, με τις μαχητικές πρωτοβουλίες του Μακεδονικού Γραφείου του Κ.Κ.Ε. συγκροτήθηκε η Υ.Β.Ε. (Υπερασπισταί Βορείου Ελλάδος), από μια ομάδα αξιωματικών (Ιωάννης Παπαθανασίου, Ευάγγελος Δόρτας, Θωμάς Μπάρμπας, Αναστάσιος Σακελλαρίδης) ⁹³ ενώ προσχώρησαν σε αυτήν και κάποιες σοσιαλίζουσες μικροομάδες που αντιπαθούσαν το Κ.Κ.Ε.. ⁹⁴

---

⁹⁰ Αθανάσιος Ι. Χρυσόχου, *Η Κατοχή εν Μακεδονία Βιβλίον πρώτον. Η δράσις του Κ.Κ.Ε.*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1949, σ. 107.

⁹¹ Α.Σ.Κ.Ι., Αρχείο Κ.Κ.Ε., Κουτί 411, φ. 23/4/35, Έκθεση δράσης της επιτροπής Πόλης Θεσσαλονίκης προς το Μακεδονικό Γραφείο της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε..

⁹² Μαρία Σπηλιωτοπούλου – Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940 -1944*, τ. α΄, Ακαδημία Αθηνών Κ.Ε.Ι.Ν.Ε., Αθήνα 2002, έγγραφο 18/7/1944, 3684, σ. 407.

⁹³ Η αποστολή των αξιωματικών στη Μακεδονία είχε επικροτηθεί, τουλάχιστον καταρχάς, και από πολιτικούς όπως ο Γεώργιος Παπανδρέου και ο Αλέξανδρος Σβώλος, καθώς οι συνεχείς διώξεις, το διογκούμενο προσφυγικό ρεύμα των υπό βουλγαρική κατοχή Ελλήνων και τα γεγονότα της Ανατολικής Μακεδονίας είχαν προκαλέσει μεγάλη ανησυχία και στην Αθήνα. Από τις νέες τους θέσεις στη Βόρεια Ελλάδα οι περισσότεροι στρατιωτικοί προσφέρανε στη φάση αυτή, κυρίως στην Υ.Β.Ε. – σε τομείς όπως την περισυλλογή οπλισμού και τη συγκέντρωση πληροφοριών. Βλ. Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 49 - 50.

⁹⁴ Φλάισερ, *Στέμμα... ό.π.*, τ. 2, σ. 117.

Στόχος της οργάνωσης ήταν η αντιμετώπιση του βουλγαρικού κινδύνου, που είχε κάνει την εμφάνισή του και μέσα στην πόλη της Θεσσαλονίκης πέρα από τη γειτονική βουλγαρική κατοχή και το κύμα των προσφύγων, με την ίδρυση της Βουλγαρικής Λέσχης από το Μάιο του 1941.⁹⁵ Επίσης στόχος ήταν και τα μέτρα υπέρ των «βουλγαριζόντων», όπως αναφέρονταν οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας. Η πρακτική της απέβλεπε στη διατήρηση του εθνικού φρονήματος και στην εξουδετέρωση κάθε ξένης προπαγάνδας, που στόχευε στην απόσπαση βορείων επαρχιών (Ηπείρου, Μακεδονίας, Θράκης), καθώς και στην «προσπάθεια επεκτάσεως των ορίων προς τας ιστορικάς κατευθύνσεις».⁹⁶

Ο εθνικισμός της οργάνωσης συναντούσε την επίσημη πολιτική των ελληνικών αρχών της πόλης της Θεσσαλονίκης. Για την αντιμετώπιση της βουλγαρορουμανικής προπαγάνδας ο Γενικός διοικητής Μακεδονίας, Νικόλαος Ραγκαβής, μέχρι το τέλος του 1941, είχε ιδρύσει ένα «κέντρο πληροφοριών», το οποίο απέκτησε σύντομα διασυνδέσεις με την Υ.Β.Ε. Επιπλέον κατά τον Παπαθανασίου, ο πρώτος επί Κατοχής Γενικός Επιθεωρητής Νομαρχιών της Γ.Δ.Μ., Γεώργιος Βασιλειάδης βοήθησε πολύ στο έργο της, κυρίως τοποθετώντας ανθρώπους κατάλληλους στο διοικητικό μηχανισμό (δημόσιοι υπάλληλοι, χωροφυλακή, σύλλογοι), που θα βοηθούσαν την οργάνωση.⁹⁷ Ταυτόχρονα περίπου ανέλαβε γενικός επιθεωρητής Νομαρχίας Μακεδονίας που στη δικαιοδοσία του συμπεριλαμβανόταν

---

⁹⁵ Βλ. Χρήστος Δ. Καρδάρης, *Η βουλγαρική προπαγάνδα στη γερμανοκρατούμενη Μακεδονία. Βουλγαρική Λέσχη Θεσσαλονίκης (1941 – 1944), Επικαιρότητα, Αθήνα 1997*, σ. 21 - 40.

⁹⁶ Σύμφωνα με το ιδρυτικό πρακτικό που υπογράφηκε στις 10 Ιουλίου 1941, στο ναό του Αγίου Ελευθερίου, οι σκοποί της Υ.Β.Ε. ήταν οι εξής: «α. Εξουδετέρωσις πάσης ξενικής προπαγάνδας αποβλεπούσης εις την απόσπασιν βορείων επαρχιών της Ελλάδος (Ηπείρου - Μακεδονίας - Θράκης). β. Διατήρησις και εξύψωσις του ελληνικού εθνικού φρονήματος. γ. Σθεναρά αντίδρασις κατά πάσης ενεργείας ή προπαγάνδας, οποθενδήποτε προερχομένης και τεινούσης εις την αφαίρεσιν τμήματος της λοιπής Ελλάδος. δ. Προσπάθεια επεκτάσεως των ορίων της Ελλάδος προς τας ιστορικάς της κατευθύνσεις». Βλ. Παρμενίων Ι. Παπαθανασίου, *Για τον ελληνικό Βορρά. Μακεδονία 1941 – 1944, Εθνική Αντίσταση και Τραγωδία. Το ανέκδοτο αρχείο - ημερολόγιο του τότε ταγματάρχη Γιάννη Παπαθανασίου ιδρυτικού μέλους της οργανώσεως ΥΒΕ/ΠΑΟ*, τ. 1, Παπαζήσης, Αθήνα 1997, σ. 21 - 22.

⁹⁷ Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 91 - 92. Ακόμη και αν δεν επρόκειτο για οργανωμένο σχέδιο, την άποψη ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι είχαν επαφές με την Υ.Β.Ε./Π.Α.Ο., ενισχύει και σχετική μαρτυρία μέλους του Ι.Ο.Θ., που επί κατοχής διορίστηκε στην Α΄ εφορία Θεσσαλονίκης ως έμπιστος του Γκοτζαμάνη και με διάφορους τρόπους αποσπούσε πληροφορίες από τους Γερμανούς και τις διοχέτευε στην Π.Α.Ο.. Συνέντευξη Νίκου Ζαφειρόπουλου, 17 Φεβρουαρίου 1996.

και το «κέντρο πληροφοριών», ο Αθανάσιος Χρυσόχου μία από τις πιο αμφιλεγόμενες περιπτώσεις δωσιλογισμού, του οποίου, όμως, η σύνδεση με την Υ.Β.Ε. δεν έχει εξακριβωθεί πόσο στενή ήταν. Ο Χρυσόχου ήθελε να φαίνεται ως άμεση η σχέση του με την Υ.Β.Ε., σε αντίθεση με τους πρωτεργάτες της οργάνωσης που τον κατέκριναν από το 1943 και μετά.⁹⁸

Με καθαρά αντιβουλγαρικά ανακλαστικά αντέδρασαν και άλλες προσωπικότητες της Θεσσαλονίκης, όπως ο Μητροπολίτης Γεννάδιος και οι πολιτευτές Δημήτριος Δίγκας και Πέτρος Λεβαντής, που κινήθηκαν στις παρυφές της Υ.Β.Ε./Π.Α.Ο. συχνά μέσω άλλων μικρών οργανώσεων όπως ήταν οι «Φίλοι του Χωριού»,⁹⁹ και εκπροσωπούσαν το λαό της Θεσσαλονίκης στα βασικά ζητήματα της Κατοχής, τις προσπάθειες εναντίον της επέκτασης της βουλγαρικής κατοχής, τα θέματα επισιτισμού, τις μαζικές εκτελέσεις κ.ά..¹⁰⁰

Η Υ.Β.Ε. ήταν η μόνη ανάμεσα στις οργανώσεις που δημιουργήθηκαν στην Κατοχή, η οποία πρόβαλε εδαφικές επεκτατικές απόψεις και στόχους.¹⁰¹ Οι εδαφικές διεκδικήσεις που προβλήθηκαν στη φάση αυτή από την Υ.Β.Ε. αποτελούσαν ένα είδος «αναβίωσης» της «Μεγάλης Ιδέας», που απέβλεπε στον προσεταιρισμό μερίδας των προσφύγων αλλά και όσων είχαν μόλις πληγεί από τη βουλγαρική Κατοχή. Από την άλλη μεριά ήταν και γραμμή αντιπαράθεσης με το Κ.Κ.Ε., του οποίου οι πρωτοβουλίες συγκινούσαν μαχητικά στοιχεία, όπως ο Χριστόφορος Νάλτσας που αρχικά είχε συνταχθεί με την «Ελευθερία» αλλά όσο γίνονταν οι ζυμώσεις σε αυτήν προσχώρησε στην Υ.Β.Ε.¹⁰²

Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του Ιωάννη Παπαθανασίου, σε μικρό χρονικό διάστημα μετά την ίδρυσή της είχαν προσχωρήσει στην Υ.Β.Ε. τα 9/10 των μόνιμων αξιωματικών της Μακεδονίας και της Θράκης, καθώς και μεγάλος αριθμός έφεδρων αξιωματικών. Ανάλογη διάθεση συστράτευσης επιδείχθηκε και από τις τάξεις των παλαιών Μακεδονομάχων και των οπλαρχηγών του Πόντου. Οι τουρκόφωνοι Πόντιοι είχαν οπλισμό αλλά και την τεχνογνωσία του ανταρτοπολέμου που απέκτησαν στον

---

⁹⁸ Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 2, σ. 115 - 116.

⁹⁹ «Η βουλγαρική Λέσχη Θεσσαλονίκης», εφημ. *Το Φως*, 4 Απρ. 1945. Χαράλαμπος Φ. Καλλινικίδης, *Ελληνική Αντίσταση* (Αίμα - Δάκρυ - Νίκη), χ.ε., Θεσσαλονίκη 1961, σ. 234. Παπαθανασίου, *ό.π.*, τ. 1, σ. 52, 315 - 31.

¹⁰⁰ Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 50.

¹⁰¹ Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 2, σ. 114.

Πόντο και γνώριζαν πώς να επιβιώνουν υπό αντίξοες συνθήκες.¹⁰³ Συνεργάστηκαν με την Π.Α.Ο. αλλά διατήρησαν την αυτονομία τους. Δεν τέθηκαν υπό έλεγχο ούτε από την Π.Α.Ο. ούτε από τους Βρετανούς. Συμφώνησαν να συνεργαστούν με τον Ε.Δ.Ε.Σ. μόνο στο τέλος της Κατοχής, για να πολιτογραφηθούν σαν αντιστασιακοί, να αποφύγουν τα δικαστήρια δωσιλόγων και να προωθήσουν τα επαγγελματικά τους συμφέροντα στο ελεύθερο ελληνικό κράτος.¹⁰⁴ Σε αυτούς που έδειξαν απροθυμία και αδιαφορία συμμετοχής συγκαταλέγονται σχεδόν όλοι οι υψηλόβαθμοι αξιωματικοί,¹⁰⁵ ενώ οι ισχυρισμοί ότι μπορούσε να στρατολογήσει και 10.000 έμειναν στα λόγια τη στιγμή που ούτε οι Βρετανοί πίστευαν ότι μπορούσε να γίνει κάτι τέτοιο.¹⁰⁶

Η Υ.Β.Ε. το Μάιο ή Ιούνιο του 1943 λίγο πριν από την επέκταση της βουλγαρικής κατοχής και την έξοδο σωμάτων της οργάνωσης στο βουνό μετονομάστηκε σε Π.Α.Ο. (Πανελλήνιος Απελευθερωτική Οργάνωσις) ενδεχομένως για να τονίσει τη διεύρυνση αλλά κυρίως για να ξεφύγει από την προηγούμενη σύνδεση του ονόματός της με συνεργασία με δωσιλογικές αρχές, ιδιαίτερα τον Αθανάσιο Χρυσοχόου.¹⁰⁷

Ωστόσο, όπως προκύπτει από τις επαφές της Υ.Β.Ε. με την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση και τις βρετανικές υπηρεσίες της Μέσης Ανατολής για οικονομική ενίσχυση, αυτή πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 1942. Για αρκετό καιρό, όμως, δεν υπήρξε συνέχεια αφού «το 1942 ακουστήκαν πολύ λίγα για τη δράση της Υ.Β.Ε.», όπως σημειώνει το Φόρεϊν Όφισ. Δεν φαίνεται, επομένως, να υπήρξε αντάρτικη δράση ή συγκρότηση ένοπλων πυρήνων από τις ομάδες της Υ.Β.Ε., από τις αρχές του φθινοπώρου 1941, όπως σημείωναν οι προσκείμενες προς αυτήν πηγές.¹⁰⁸ Η άποψη

---

¹⁰² Παπαπολυβίου «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 48.

¹⁰³ Μαραντζίδης, *Γιασασίν...* *ό.π.*, σ. 111.

¹⁰⁴ Λυμπεράτος, *ό.π.*, σ. 60.

¹⁰⁵ Για την ίδρυση και τη στελέχωση της Υ.Β.Ε. βλ. Καλλινικίδης, *ό.π.*, σ. 37 - 39. Παπαθανασίου, *ό.π.*, τ 1, σ. 20 - 25, 29, 95, τ. 2, σ. 750 - 751. Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 2, σ. 114 - 117. Αθανάσιος Φροντιστής, *Π.Α.Ο. Πανελλήνιος Απελευθερωτική Οργάνωσις*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 16 - 19. Βλ. Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 48 - 49.

¹⁰⁶ Λυμπεράτος, *ό.π.*, σ. 55.

¹⁰⁷ Για αλλαγή του ονόματος από Υ.Β.Ε. σε Π.Α.Ο. βλ. Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 51.

¹⁰⁸ Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 98, 115 κ.ε., 207, 240, 850.

αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι υπάρχει πλήρης έλλειψη σχετικών αναφορών και στα γερμανικά στρατιωτικά έγγραφα. Η πρώτη στρατιωτική ομάδα της Υ.Β.Ε./Π.Α.Ο. πρέπει να συγκροτήθηκε το Φεβρουάριο του 1943, ύστερα από αποστολή χρημάτων με αυτόν το στόχο από τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, ο οποίος είχε αναλάβει την αντιπροεδρία του υπουργείου Εθνικής Αμύνης της εξόριστης κυβέρνησης και επιχειρούσε να δραστηριοποιήσει την Υ.Β.Ε., για να αξιοποιήσει την υπάρχουσα οργανωτική βάση.¹⁰⁹ Την πρώτη αυτή ομάδα χτύπησε ο Ε.Λ.Α.Σ.

Ωστόσο, η δράση της Υ.Β.Ε. εντοπιζόταν κυρίως στη φυγάδευση συμμάχων και Ελλήνων. Η βουλγαρική παρουσία στην Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη απαγόρευε κάθε σκέψη χερσαίας διαφυγής προς την Τουρκία, αφήνοντας ως μοναδική διέξοδο τη θαλάσσια διαδρομή, με συνηθισμένο τόπο αναχώρησης κάποιο απόμερο όρμο της Σιθωνίας ή του Αγίου Όρους και κατάληξη τα μικρασιατικά παράλια.¹¹⁰

Επίσης, μικρές ομάδες αξιωματικών της Υ.Β.Ε./Π.Α.Ο. στελέχωσαν τα διάφορα δίκτυα κατασκοπείας που δημιουργήθηκαν από τις βρετανικές (αργότερα και αμερικανικές) υπηρεσίες στη Βόρεια Ελλάδα και είχαν ως βασικό έργο την αποστολή πληροφοριών μέσω ασυρμάτων στη Μέση Ανατολή.¹¹¹ Η λειτουργία πομπών ασυρμάτων στη Θεσσαλονίκη αποδείχθηκε ένα ιδιαίτερα επικίνδυνο εγχείρημα, καθώς τρία τουλάχιστον δίκτυα εντοπίστηκαν από τη Γερμανική αντικατασκοπία και σχεδόν όλοι οι συλληφθέντες οδηγήθηκαν στο εκτελεστικό απόσπασμα.¹¹²

Λίγο μετά την είσοδο των Γερμανών στην Αθήνα ο Γιώργος Μαργέτης, αστυνομικός στα προκατοχικά χρόνια μαζί με μια ομάδα πρώην αξιωματικών και ιδιωτών επιδόθηκε στο έργο της περίθαλψης και της φυγάδευσης εγκλωβισμένων βρετανών στρατιωτών. Τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου το δίκτυο αποκαλύφθηκε και

---

¹⁰⁹ Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 2, σ. 117.

¹¹⁰ Παπαπολυβίου, «Οι πρώτες προσπάθειες...», *ό.π.*, σ. 212. Αναφέρονται τα δίκτυα των αξιωματικών της Χωροφυλακής Βαμβάτσου – Κυριακόπουλου, που εκτελέστηκαν τον Οκτώβριο 1941, και της οικογένειας Φρερ - ιερέα Α. Κυριακίδη. Βλ. και Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 42. Στον τομέα της φυγάδευσης άγγλων αιχμαλώτων δραστηριοποιήθηκε και η Ο.Μ.Ε. («Οργάνωσις Μεγάλης Ελλάδος»), υπό την αρχηγία του συνταγματάρχη Αλέξανδρου Πετίνη. Άλλες οργανώσεις ήταν το Π.Ε.Κ. («Πατριωτικόν Ελληνικόν Κομιτάτον»), η Α.Ε.Κ. («Αντιβουλγαρικό Ελληνικό Κομιτάτο»). Βλ. Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 71.

¹¹¹ Γούναρης, «“Οργάνωσις Ζευς”...», *ό.π.*, σ. 234.

¹¹² Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός ...», *ό.π.*, σ. 54.

ο Μαργέτης διέφυγε στη Μικρά Ασία, όπου εκτελούσε διάφορες αποστολές με την καθοδήγηση του βρετανικού προξενείου Σμύρνης. Στις 15 Αυγούστου 1942 ξεκίνησε από τη Σμύρνη μαζί με τον ασυρματιστή Σπύρο Βρετό και δύο ασυρμάτους. Ύστερα από ποικίλες περιπέτειες στη Χαλκιδική, μόνιμο τόπο αποβίβασης και επιβίβασης των αποστολών, στις 31 Αυγούστου οι δύο συνεργάτες έφτασαν στη Θεσσαλονίκη. Δεκαέξι μήνες μετά την είσοδο των Γερμανών στην πόλη το αντιστασιακό κίνημα είχε πάρει ήδη διαστάσεις. Οι δολιοφθορές στη γύρω περιοχή και οι εκτελέσεις αντιποίνων πολλαπλασιάζονταν. Η κορύφωση των επιχειρήσεων στην Αφρική καθιστούσε τη θέση της πόλης ιδιαίτερα σημαντική για την I.S.L.D. (Intelligence Security Liaison Division) και απαιτούσε άμεση δράση. Στην αρχή του Σεπτεμβρίου άρχισε το «άπλωμα» του δικτύου με την επωνυμία «Ζεύς» από το κωδικό όνομα του ασυρμάτου που πρώτος επικοινωνήσε με τη Σμύρνη.¹¹³

Ο «Ζεύς» στα δύο χρόνια λειτουργίας του αξιοποιούσε πληροφορίες και στοιχεία από ένα δίκτυο 133 πρακτόρων, από τους οποίους οι 43 ήταν αξιωματικοί. Η σχέση αυτή με τους αξιωματικούς σήμαινε και στενή επαφή του «Διός» με την Π.Α.Ο. (η πρώην Υ.Β.Ε. που είχε μετονομαστεί σε Π.Α.Ο.), καθώς ο κύκλος των αξιωματικών που δρούσαν εκτός Ε.Α.Μ. και είχαν τη θέληση και τη δυνατότητα να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους ήταν περιορισμένος και ήταν επόμενο το δίκτυο του «Διός» να τους χρησιμοποιήσει ανεπιφύλακτα. Αυτή, όμως, η σύνδεση δεν σήμαινε και κάποια ιδιαίτερα οφέλη για την οργάνωση, αφού οι συμμαχικές υπηρεσίες στη φάση αυτή, είχαν καταστήσει σαφές προς όλα τα δίκτυα ασυρμάτων ότι ενδιαφέρονταν και έδιναν σημασία μόνο στις πληροφορίες και όχι «στα αισθήματα και στις κλίσεις της εκάστοτε πηγής». Η στάση αυτή διαφοροποιήθηκε αργότερα, όταν γνώμονας ήταν πια οι πολιτικές σκοπιμότητες.¹¹⁴ Από το Σεπτέμβριο του 1942

---

¹¹³ Γούναρης, «“Οργάνωσις Ζεύς”...», *ό.π.*, σ. 230 - 231.

¹¹⁴ Procopis Papastratis, *British policy towards Greece during the Second World War 1941 - 1944*, International Studies, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1984, σ. 144 - 151, 147. Στις 14 Νοεμβρίου 1943 ο βρετανός υπουργός Εξωτερικών, Ίντεν, υπέβαλε ένα υπόμνημα στο Πολεμικό Συμβούλιο, όπου πρότεινε να σταματήσει η υποστήριξη προς τον ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, καθώς αν αυτό αναλάμβανε τον απόλυτο έλεγχο μετά την αποχώρηση των Γερμανών, μάλλον δεν θα ακολουθούσε τη βρετανική πολιτική σχετικά με το βασιλιά. Ύστερα από προβληματισμό και διαβουλεύσεις το Πολεμικό συμβούλιο στις 22 Νοεμβρίου συμφώνησε με την πρόταση του Ίντεν να αναλάβουν ο ίδιος και ο πρωθυπουργός Λίπερ να αποφασίσουν για το θέμα σύμφωνα με τις προηγούμενες υποδείξεις και με τη συμβουλή των στρατιωτικών αρχών στη Μέση Ανατολή.

οι δύο ασύρματοι του «Διός» στο κέντρο της πόλης έστειλαν οκτακόσια περίπου κωδικοποιημένα επείγοντα μηνύματα στις βρετανικές υπηρεσίες στη Σμύρνη, πέρα από την τακτική αλληλογραφία ρουτίνας μέσω Χαλκιδικής.¹¹⁵

8.4 Σχέσεις Ε.Α.Μ. και Π.Α.Ο.

Στην πρώτη φάση ύπαρξης της Υ.Β.Ε. ήταν ικανοποιητικές οι επαφές με εκπροσώπους της «Ελευθερίας». Συζητήθηκε ο συντονισμός δράσης και η τελική συγχώνευση, «αφού δεν διαπιστωνόταν καμία διαφορά στο σκοπό και το σχέδιο ενέργειας». Οι διαπραγματεύσεις, ωστόσο, κράτησαν πολύ. Στο μεταξύ ιδρύθηκε το Ε.Α.Μ. και παρότι συνεχίζονταν οι συζητήσεις, οι εκπρόσωποι της Υ.Β.Ε. αλλά και ο Ψαρρός ανησυχούσαν να μην «απορροφηθούν» από την Αριστερά και το μέτωπο που εκείνη έλεγχε. Σε αυτήν την οπτική έπαιξαν ρόλο και οι σοσιαλίζουσες μικροομάδες που είχαν ενταχθεί στην Υ.Β.Ε. και αντιπαθούσαν το Κ.Κ.Ε..¹¹⁶

Στην πορεία των συζητήσεων διάσταση απόψεων διαπιστώθηκε στο «ζήτημα της Μακεδονίας» με κυριότερη διαφορά το θέμα των «βουλγαριζόντων», τους οποίους η άλλη πλευρά «αναγνώριζε ως εθνικές μειονότητες», αλλά και στις «εθνικές διεκδικήσεις» όπου το Ε.Α.Μ. επέμενε στην ακεραιότητα των ελληνικών συνόρων του 1939, συμφωνώντας, όμως, στην απαίτηση για προσάρτηση των Δωδεκανήσων και της Κύπρου, και στην παρουσία των «πολιτικών υπεύθυνων» στην ηγεσία των ενόπλων ανταρτικών τμημάτων.¹¹⁷

Ήδη, από το Φθινόπωρο του 1942 οι υπηρεσίες της Π.Α.Ο. (και οι αντίστοιχες της Γενικής Επιθεώρησης Νομαρχιών Μακεδονίας) κατέγραφαν όλο και συχνότερα

---

¹¹⁵ Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός ...», *ό.π.*, σ. 55 όπου παραπέμπει για την «κλαδούπολη» και τα διάφορα δίκτυα ασυρμάτων της Θεσσαλονίκης στα: Αγγελάκης Αγαπητός, *Σκέψεις και εντυπώσεις από τον ελληνικό αγώνα*. (Στην Ελλάδα και Μ. Ανατολή) (Σύρματα Μ. Ανατολής, 1944 - 1945), σ. 20-21, 28 - 31, 61. Παπαθανασίου, *ό.π.*, τ. 1, σ. 48 - 51, 145 - 14, 297 - 300, τ. 2, σ. 719 - 735, 771 - 773. Σημαντικές πληροφορίες, διανθισμένες όμως με το απαραίτητο για τη δημοσιογραφική επιτυχία μυθιστορηματικό ύφος, υπάρχουν και στις εξής σειρές του μεταπολεμικού τύπου: «Η κατασκοπεία δρα», *εφ. Ελληνικός Βορράς*, από 3 Ιουνίου 1945 έως 28 Απρ. 1946 (245 συνέχειες), «Εθελονταί του Θανάτου. Η προσφορά της Θεσσαλονίκης εις τον μυστικόν αγώνα», *εφ. Νέα αλήθεια*, 9 Ιουλίου 1945 έως 7 Αυγ. 1945, «Σιωπή! Ο Στρατηγός εργάζεται», *εφ. Το Φως*, από 25 Φεβρ. 1945 έως 27 Μαρτίου 1945.

¹¹⁶ Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 2, σ. 116 - 117.

¹¹⁷ Παπαπολυβίου, *ό.π.*, σ. 58.

πληροφορίες, διογκωμένες υπερβολικά από τον αντικομμουνισμό του Χρυσοχόου, «για συνεργασία του Ε.Α.Μ. και βουλγαριζόντων κατοίκων», ειδικά στις περιφέρειες Φλώρινας, Γιαννιτσών και Νιγρίτας.¹¹⁸ Έτσι, ενώ στους κόλπους της κάποιοι δήλωναν ότι δεν υπάρχει λόγος «να αποποιούμεθα συνεργασίαν με τους κομμουνιστάς» άλλοι επέμεναν στην αντιπαλότητα «με εκείνους που απεργάζονταν συνεργασία με τους Βούλγαρους αυτονομιστές».¹¹⁹

Όταν συγκροτήθηκε η πρώτη ανταρτοομάδα της Υ.Β.Ε. στα Πιέρια στις αρχές Φεβρουαρίου 1943, η ηγεσία του Ε.Α.Μ. πίστευε πια ότι ιδρυτής και μυστικός αρχηγός της Υ.Β.Ε. ήταν ο Αθανάσιος Χρυσοχόου και τα τμήματα του Ε.Λ.Α.Σ. Δυτ. Μακεδονίας χτύπησαν τα τμήματα της Υ.Β.Ε. και τα διέλυσαν. Τα άμεσα θύματα αυτών των συγκρούσεων δεν ήταν πολλά, αρκετοί προσχώρησαν στον Ε.Λ.Α.Σ. άλλοι διασκορπίστηκαν στα χωριά τους, ωστόσο, ορισμένοι φαίνεται ότι ζήτησαν τη βοήθεια των Γερμανών.¹²⁰

Τον Απρίλιο του 1943 ο πόντιος οπλαρχηγός Μιχάλης Παπαδόπουλος (Μιχάλαγας), που από εκείνη τη χρονιά και ύστερα ενισχύθηκε ανοιχτά με όπλα και πολεμοφόδια από τους Γερμανούς, εκτέλεσε επτά στελέχη του Ε.Α.Μ., ανάμεσα τους και τρία στελέχη του Μακεδονικού Γραφείου του Κ.Κ.Ε.. Δεν είναι τεκμηριωμένη η σχέση της Π.Α.Ο. με το Μιχάλαγα, ωστόσο, φαίνεται ότι ο αμοιβαίες σχέσεις ήταν τουλάχιστον ανεκτές, ενώ στις συγκεκριμένες εκτελέσεις φαίνεται ότι είχαν εμπλακεί και επώνυμα ανώτερα στελέχη της Π.Α.Ο., όπως ο ταγματάρχης Παπαβασιλείου¹²¹ και μάλλον επρόκειτο για την πρώτη συντονισμένη ενέργεια μεταξύ της οργάνωσης Π.Α.Ο. και των τουρκόφωνων Ποντίων εναντίον του Ε.Α.Μ./Ε.Λ.Α.Σ.¹²² Η εκτέλεση είναι πιθανό να αποτέλεσε τα αντίποινα για την εκτέλεση από τον Ε.Λ.Α.Σ. αξιωματικών της Π.Α.Ο., έπειτα από τη μάχη του Φαρδύκαμπου, το Μάρτιο 1943, και τα γεγονότα του Αυγερινού.¹²³

---

¹¹⁸ Για τις συζητήσεις Υ.Β.Ε./Π.Α.Ο. και «Ελευθερίας»/Ε.Α.Μ. βλ. Αποστολίδης, «Τίποτε κρυφό...», *Ελευθερία*, 4 - 5 Ιουλίου 1945. Παπαθανασίου, *ό.π.*, τ. 1, σ. 118 - 145. Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 58.

¹¹⁹ Λυμπεράτος, *ό.π.*, σ. 56.

¹²⁰ Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 2, σ. 118 - 119.

¹²¹ Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 2, σ. 122.

¹²² Μαραντζίδης, *Γιασασίν...* *ό.π.*, σ. 131 - 132.

¹²³ Μαραντζίδης, *ό.π.*, σ. 131 - 132.

Τελικά οι πρώτες ενεργές ανταρτοομάδες της Π.Α.Ο. συγκροτήθηκαν τον Ιούλιο του 1943, σύμφωνα με βρετανικές πηγές, όταν προωθήθηκαν τα βουλγαρικά στρατεύματα δυτικά του Στρυμόνα.¹²⁴

Ωστόσο και οι ίδιοι οι Βρετανοί αμφέβαλλαν αν η οργάνωση είχε πραγματικά αντιστασιακό χαρακτήρα ακόμη και αν την ίδια εποχή ο τότε λοχαγός Νίκολας Χάμοντ, μέλος της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής στην Ελλάδα τόνιζε σε αναφορά προς το S.O.E. στο Κάιρο, ότι ήταν σημαντικό από πολιτική άποψη να διατηρηθεί η Π.Α.Ο. στη Θεσσαλονίκη ως αντιστάθισμα στο E.A.M..¹²⁵ Μάλιστα υπήρχε η σκέψη να πείσουν την ηγεσία της να στείλει αξιωματικούς σε άλλες οργανώσεις, ακόμη και στον E.Λ.Α.Σ..¹²⁶ Ο Νίκολας Χάμοντ ακολουθώντας αυτήν την πρακτική φαίνεται να παρακίνησε το Δημάρατο, βασιλόφρονα ανώτερο αξιωματικό με καλή φήμη για τον ελληνοϊταλικό πόλεμο, να εγκαταλείψει την Π.Α.Ο. και να ενταχθεί στον E.Λ.Α.Σ., όπου του ανατέθηκε για ένα διάστημα η διοίκηση της «ΙΧ Μεραρχίας», στην περιοχή Γρεβενών. Η ένταξη του στον E.Λ.Α.Σ. υπερτονίστηκε από τις EAMικές πηγές του 1943, και προκάλεσε ένα ανάλογο κύμα προσχωρήσεων κατώτερων αξιωματικών προς την ίδια κατεύθυνση. Σύμφωνα με το Χάμοντ, το ίδιο διάστημα, 25 αξιωματικοί άλλαξαν στρατόπεδο και ενώθηκαν με τις δυνάμεις του E.Λ.Α.Σ. στο διάστημα της παραμονής του στη Θεσσαλονίκη.¹²⁷ Την ίδια εποχή ο αντισυνταγματάρχης πια Χάμοντ έδινε εντολή στους βρετανούς αξιωματικούς – συνδέσμους που είχε υπό τις διαταγές του να σταματήσουν μέχρι νεοτέρας διαταγής κάθε επαφή με την Π.Α.Ο. καθώς στην οργάνωση αυτή δεν στέλνονταν βρετανικά εφόδια επειδή θεωρούνταν υπεύθυνη για τις συγκρούσεις με τον E.Λ.Α.Σ..¹²⁸ Ταυτόχρονα, βέβαια, ο διοικητής της Συμμαχικής Στρατιωτικής

---

¹²⁴ Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 2, σ. 123. Λυμπεράτος, *ό.π.*, σ. 55.

¹²⁵ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης (επιμ.), *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940 -1944*, *ό.π.*, έγγραφο 20/7/1943, 1352, σ. 397 - 398.

¹²⁶ Λυμπεράτος, *ό.π.*, σ. 55.

¹²⁷ Για τη μεταστροφή του Δημάρατου, που φαίνεται ότι υποκινήθηκε εν μέρει από το Χάμοντ με την προσδοκία ενίσχυσης της μετριοπαθούς τάσης και αναπλήρωσης της έλλειψης αξιωματικών στον E.Λ.Α.Σ. βλ. N. G. L. Hammond, *The Allied Military Mission and the Resistance in West Macedonia*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 24. Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...» *ό.π.*, σ. 60.

¹²⁸ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης (επιμ.), *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940 -1944*,...*ό.π.*, έγγραφο 6/10/1943, 1594, σ. 455.

Αποστολής, βρετανός ταγματάρχης Γουντχάους ενημέρωνε τη S.O.E. στο Κάιρο την πρόθεση του Ε.Λ.Α.Σ. να διαλύσει διά της βίας την Π.Α.Ο..¹²⁹

Μέσα σε λίγους μήνες και ενώ η έκβαση του πολέμου είχε φανεί η αγγλική πολιτική μεταστράφηκε πλήρως. Το Νοέμβριο του 1943 ο Γουντχάους πρότεινε στο Φόρεϊν Όφισ να υποστηριχθεί η Π.Α.Ο. από τη Συμμαχική Στρατιωτική Αποστολή και να σταλούν εφόδια σε ομάδες που βρίσκονταν σε περιοχές μακριά από τον έλεγχο του Ε.Λ.Α.Σ.¹³⁰

Τις ίδιες μέρες δημοσιοποιήθηκε το «σύμφωνο Πετριτσίου», το οποίο εμφάνιζε το Κ.Κ.Ε. να έχει συμφωνήσει στις 12 Ιουλίου 1943 με το Κ.Κ. Βουλγαρίας για τη δημιουργία «Μακεδονικής Σοβιετικής Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας» με νότια όρια την Πίνδο, τον Όλυμπο και το Αιγαίο.¹³¹ Σήμερα, η ιστορική έρευνα έχει αποδείξει ότι ήταν πλαστό,¹³² αλλά το καλοκαίρι του 1943, την περίοδο της παλλαϊκής έκρηξης εναντίον της βουλγαρικής επέκτασης στη Μακεδονία, μεγάλη μερίδα του ελληνικού λαού και ανάμεσά τους οπωσδήποτε οι περισσότεροι αξιωματικοί μέλη της Π.Α.Ο., που είχαν ανατραφεί με τον αντικομμουνισμό των προηγούμενων χρόνων, ήταν έτοιμοι να αποδεχθούν ως απόλυτα «αυθεντική» τη συνεργασία του «εσωτερικού» και του «προαιώνιου» εχθρού.¹³³

Στις 13 Ιουλίου 1943, στο σπίτι του ταγματάρχη Αθ. Φροντιστή, έγινε συνάντηση μεταξύ αντιπροσώπων των οργανώσεων Ε.Δ.Ε.Σ., Ε.Λ.Α.Σ., Π.Α.Ο. και του άγγλου έφεδρου ταγματάρχη, Νίκολας Χάμοντ, η οποία δεν έφερε τελικά θετικό αποτέλεσμα. Στην περιγραφή του ο Βρετανός ομολογεί ότι πίεσε για την επίτευξη συμφωνίας, καθώς επιθυμούσε τη συνεργασία των οργανώσεων και την έξοδο όσο το δυνατό περισσότερων αξιωματικών στο βουνό, προσθέτοντας ότι η συμφωνία υποβλήθηκε από τους αντιπροσώπους του Ε.Α.Μ. στα υψηλότερα κλιμάκια, επιδοκιμάστηκε από το Γενικό Στρατηγείο του Ε.Λ.Α.Σ. (πιθανόν αναφέρεται στο

---

¹²⁹ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης (επιμ.), *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940 -1944, ...ό.π.*, έγγραφο 6/10/1943, 1599, σ. 457.

¹³⁰ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης (επιμ.), *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940 -1944, ...ό.π.*, έγγραφο 19/11/1943, 1817, σ. 505.

¹³¹ Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 60 - 61.

¹³² Για το «σύμφωνο Πετριτσίου» βλ. κυρίως Evangelos Kofos, - *Communism in Macedonia*, Θεσσαλονίκη, 1964, σ. 134 - 135· Φλάισερ, *ό.π.*, τ. 2, σ. 90 - 91, 139 - 140· Χρυσόχοου, *Κ.Κ.Ε., ό.π.*, σ. 72 - 73.

¹³³ Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 61.

μετέπειτα προσωρινό σύμφωνο, τον Αύγουστο 1943, στην Ελαφίνα ανάμεσα στο Γ. Κικίτσα, καπετάνιο του Ε.Λ.Α.Σ. και τον επιτελάρχη της Π.Α.Ο. με τον Ι. Μουστεράκη), όμως η έγκριση δεν στάλθηκε ποτέ στη Θεσσαλονίκη.¹³⁴

Σε όλο το διάστημα του καλοκαιριού του 1943 συνεχίζονταν οι προσπάθειες για κοινή στρατιωτική δράση Ε.Λ.Α.Σ. και Π.Α.Ο., που όμως, τον Οκτώβριο του 1943 έληξαν οριστικά με την απόρριψη της εισόδου της Π.Α.Ο. στο Κ.Γ.Σ.Α. (Κοινό Γενικό Στρατηγείο Αντίστασης). Ταυτόχρονα το φθινόπωρο του 1943 ξέσπασαν οι μεγάλες συγκρούσεις μεταξύ Ε.Δ.Ε.Σ. και Ε.Λ.Α.Σ., διαλύθηκε το Κοινό Στρατηγείο,¹³⁵ ενώ διασπάρθηκαν πληροφορίες ότι βρισκόταν σε εξέλιξη συνεργασία του Ε.Δ.Ε.Σ. και της Π.Α.Ο. εναντίον του Ε.Λ.Α.Σ.. Και ο Χάμοντ σε έκθεσή του τον Αύγουστο του 1944 στη S.O.E. πίστευε ότι ο ΕΔΕΣ είχε συγχωνευθεί με την ΠΑΟ στην Κεντρική Μακεδονία, για να αντιμετωπίσει τον Ε.Λ.Α.Σ..¹³⁶ Στο μεταξύ στα χέρια του ΕΛΑΣ περιήλθε το αρχείο του διαλυθέντος τμήματος Σαρρή στα Πιέρια, που έδειχνε σχέσεις με τους Γερμανούς, ενώ η Π.Α.Ο. αρνούνταν να αποκηρύξει δημόσια το Χρυσόχοου, όπως είχε ζητήσει ο Γουντχάουζ, οπότε ο Ε.Λ.Α.Σ. αποφάσισε να διαλύσει την Π.Α.Ο.. Οι περισσότερες οργανώσεις της Π.Α.Ο. προσέφυγαν στο Ζέρβα ή στις αρχές Κατοχής για να διασωθούν¹³⁷ κάτι που φαίνεται να είχε προβλέψει ο εαμικός Τύπος.¹³⁸

Παρά την αυστηρότητα της διαταγής διάλυσης των στρατιωτικών σωμάτων από τους επικεφαλής της Π.Α.Ο., που αποκήρυσσε κάθε σκέψη συνεργασίας με τους Γερμανούς, στη διάρκεια του 1944 σχεδόν όλες οι ένοπλες ομάδες της οργάνωσης

---

¹³⁴ Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 61.

¹³⁵ Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 63. Ο Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (Ε.Δ.Ε.Σ.) ιδρύθηκε στις 9 Σεπτεμβρίου 1941. Το φθινόπωρο του 1942, ιδρύθηκε και το τοπικό κλιμάκιο του Ε.Δ.Ε.Σ. («Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Στρατός»). Η δράση που σχεδίαζε να αναπτύξει ο Ε.Δ.Ε.Σ. Θεσσαλονίκης ήταν η αποστολή πληροφοριών στο αρχηγείο της οργάνωσης, η προώθηση μάχιμων ανδρών στα ανταρτικά τμήματα που είχαν βγει στο βουνό μόλις τον Ιούλιο 1942, η εκτύπωση και η κυκλοφορία του παράνομου φύλλου *Φωνή της Ελλάδος* και άλλου έντυπου υλικού, αλλά και προκηρύξεων που στέλνονταν από την Αθήνα. Δεν γνωρίζουμε σε πιο βαθμό υλοποίησε αυτά τα σχέδια.

¹³⁶ Σπηλιωτοπούλου – Παπαστράτης (επιμ.), *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940 -1944, ...ό.π.*, έγγραφο 2/8/1944, 3799, σ. 437.

¹³⁷ Λυμπεράτος, *ό.π.*, σ. 57.

¹³⁸ Εφ. *Ελευθερία*, 17 Δεκ. 1943.

στην Κεντρική Μακεδονία (ή όσες χρησιμοποιούσαν τον τίτλο της) συνεργάστηκαν με διάφορους τρόπους με τους Γερμανούς, όπως ομολογούν επίσημα κείμενα της Π.Α.Ο.. Και όπως φάνηκε από κατοπινές εκθέσεις της Π.Α.Ο. που δικαιολογούσαν τον εξοπλισμό από τους Γερμανούς των ενόπλων σωμάτων που συνέχιζαν τη δράση τους και το 1944, η αποκήρυξη ήταν σε κάποιες τουλάχιστον περιπτώσεις, προσχηματική.¹³⁹

Είναι ενδεικτικό στην αφήγηση του παρακάτω περιστατικού το πώς είχε διαμορφωθεί η κατάσταση σε σχέση με τους αντάρτες του Ε.Λ.Α.Σ. και της Π.Α.Ο. και πώς είχε περάσει στη συνείδηση κάποιων κατοίκων της πόλης. «Μια φορά κάτι ελασίτες περάσανε μέσα από τις φάλαγγες των Γερμανών και αυτοί δεν τους πειράζανε. Ίσως νόμιζαν ότι είναι νασιονάλ παρτιζάν, εθνικιστές αντάρτες, γιατί αυτούς δεν τους πειράζανε, τους θεωρούσαν δικούς τους ανθρώπους. Και ήταν, βέβαια, δικοί τους άνθρωποι».¹⁴⁰

Την άνοιξη του 1944, έγινε στη Θεσσαλονίκη η τελευταία απόπειρα προσέγγισης μεταξύ Π.Α.Ο. και Ε.Α.Μ.. Οι διαπραγματεύσεις διακόπηκαν οριστικά στις αρχές Μαΐου 1944. Για τους αξιωματικούς που παρέμειναν στην Π.Α.Ο. η ανάληψη της προεδρίας της εξόριστης κυβέρνησης από το Γ. Παπανδρέου (Απρίλιος 1944) ήταν μια σημαντική ένεση ηθικού.¹⁴¹

Από τις 16 Σεπτεμβρίου 1944 και για ένα περίπου μήνα στη συνέχεια, το Ε.Α.Μ. είχε σειρά επαφών με τα «αστικά κόμματα» – τα οποία στις επιστολές τους υπογράφουν ως «Πανδημοκρατικά Πολιτικά Κόμματα» – και τον ίδιο το Μητροπολίτη Γεννάδιο για σχηματισμό επιτροπής με ισότιμη εκπροσώπηση, υπό την προεδρία προσώπου κοινής αποδοχής που θα διοικούσε την πόλη μέχρι την άφιξη των επίσημων αρχών, στα πρότυπα της κυβέρνησης της Εθνικής Ενότητας, παρότι το Ε.Α.Μ. σημείωνε ότι «[...] δεν ηδυνήθημεν, σας ομολογούμεν μετά μεγάλη μας λύπης, ν' ανεύρομεν τα σημεία εκείνα της επαφής που θα μας οδηγούσαν εις τον επιδιωκόμενον σκοπόν».¹⁴²

---

¹³⁹ Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 65, 66. Λυμπεράτος, σ. 57.

¹⁴⁰ Συνέντευξη Δημητρίου Σπάσου.

¹⁴¹ Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 67, 68, 69.

¹⁴² Α.Σ.Κ.Ι., Αρχείο Κ.Κ.Ε., Κουτί 411, φ. 23/4/52. Αλληλογραφία ανάμεσα στα «Πανδημοκρατικά Πολιτικά Κόμματα» και το Ε.Α.Μ. Θεσσαλονίκης. Επίσης Αποστολίδης, «Τίποτε κρυφό...», *Ελευθερία*, 25 Ιουλίου 1945. Γιάννης Δ. Στεφανίδης, «Η “ερυθρά συμπρωτεύουσα.” Η κυριαρχία του

Η συμφωνία της Καζέρτας,¹⁴³ ωστόσο, άφηνε τις στρατιωτικές δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ. έξω από τη Θεσσαλονίκη και ανακούφισε τη μη ΕΑΜική πλευρά που επιδίωξε να πετύχει την τυπική ένταξη των «εξοπλισμένων χωρικών» του Ε.Ε.Σ., των σωμάτων των ποντίων οπλαρχηγών Μιχαήλ Παπαδόπουλου (Μιχάλ Αγά) της Κοζάνης, Κυριάκου Παπαδόπουλου (Κισά Μπατζάκ) του Κούκου Πιερίας και Κωνσταντίνου Παπαδόπουλου του Κιλκίς, στον Ε.Δ.Ε.Σ., ώστε να αναγνωρίζονταν ως τμήμα του στρατού της Μέσης Ανατολής και να χρησιμοποιούνταν για την επιβολή της τάξης από την κυβέρνηση στη μεταβατική περίοδο. Αυτός ήταν και ο λόγος που οι άντρες των Ε.Ε.Σ. και άλλων εξοπλισμένων ανθρώπων από τις κατοχικές αρχές συνέρρευαν στην πόλη μαζικά, σε μια αναζήτηση προστασίας ενόψει της επικείμενης γερμανικής αποχώρησης.¹⁴⁴

Η ηγεσία του Ε.Α.Μ. Θεσσαλονίκης θεώρησε ότι η προσπάθεια νομιμοποίησης του Ε.Ε.Σ. θα έφερνε και την εξιλέωση όλων όσων συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς και δήλωσε στο Πολιτικό Γραφείο του Κ.Κ.Ε. ότι αποφάσισαν να μην τηρήσουν τη συμφωνία της Καζέρτας.¹⁴⁵ Από τις 20 Οκτωβρίου 1944 οι δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ. στην Κεντρική Μακεδονία προσανατολιζόνταν, με την απαραίτητη μυστικότητα, για την είσοδό τους στη Θεσσαλονίκη.¹⁴⁶

Τελικά ο Χρυσόχοου, ενδεχομένως υπό την πίεση των ειδήσεων που έφταναν για εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στην Πελοπόννησο, απαγόρευσε στην ομάδα του Δάγκουλα, που είχε διαπράξει σειρά εγκλημάτων στην πόλη, να εξακολουθήσει να αναμειγνύεται «εις έργα ασφαλείας υπό της χωροφυλακής», ενώ διέταξε τα τμήματα

Ε.Α.Μ. στη Θεσσαλονίκη, Οκτώβριος 1944 - Ιανουάριος 1945», *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944*, ό.π., σ. 357 - 358.

¹⁴³ Παπαστράτης, «Κυβερνήσεις εξορίας...», ό.π., τ. γ1, σ. 240 – 246. Στη σύσκεψη που έγινε στις 26 Σεπτεμβρίου 1944 στην Καζέρτα κοντά στη Νάπολη στην Ιταλία, όπου είχε μεταφερθεί η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας από τις 8 Σεπτεμβρίου 1944, αποφασίστηκε όλες οι δυνάμεις των ανταρτών να τεθούν υπό τις διαταγές του Ρόναλντ Σκόμπι, ο Ε.Λ.Α.Σ. διατάχτηκε να κρατήσει τις δυνάμεις του έξω από την Αθήνα – κατά αντιστοιχία και οι δυνάμεις του στη Θεσσαλονίκη – ενώ τα Τάγματα Ασφαλείας χαρακτηρίστηκαν όργανα του εχθρού και αν δεν παραδίδονταν θα αντιμετωπιζόνταν ως μονάδες του εχθρού.

¹⁴⁴ Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», ό.π., σ. 87 - 88.

¹⁴⁵ Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», ό.π., σ. 88.

¹⁴⁶ Στεφανίδης, ό.π., σ. 359. Μια χαρακτηριστική ρήση του Μ. Βαφειάδη που διέσωσε ο Πρωτόπαπας (Χατζής, ό.π., τ. 3, Αθήνα, 1979, σ. 186), δείχνει το κλίμα που επικρατούσε: «θα μας κρεμάσει ο λαός, αν δεν μπούμε στη Θεσσαλονίκη».

του Ε.Ε.Σ. να βγουν από την πόλη. Παράλληλα, το Ε.Α.Μ. έκανε εντυπωσιακή και παρατεταμένη επίδειξη δύναμης με την πραγματοποίηση, από τα μέσα Οκτωβρίου, στο κέντρο της Θεσσαλονίκης και στις συνοικίες, αλληπάλληλων πολυάνθρωπων διαδηλώσεων. Τα κύρια αιτήματα ήταν η διανομή τροφίμων, η διάλυση των Ταγμάτων Ασφαλείας και η «κατάπαυση της τρομοκρατίας».¹⁴⁷

Η γερμανική διοίκηση δεν έδειχνε να ενδιαφέρεται για τις ελληνικές εμφύλιες συγκρούσεις ενώ οι δυνάμεις των αρχών Κατοχής υποχωρούσαν προς τα δυτικά της πόλης διατηρώντας τον έλεγχο καίριων στρατηγικών σημείων, όπως του αεροδρομίου του Σέδες, του Λιμανιού, των μονάδων ηλεκτροφωτισμού και των αλευρόμυλων «Αλατίνι». Στο μεταξύ, καθώς οι Γερμανοί είχαν ξεκαθαρίσει ότι αν σημειώνονταν επιθέσεις εναντίον τους θα υπήρχαν σκληρά αντίποινα για τον πληθυσμό, ο εφεδρικός Ε.Λ.Α.Σ. σε μια άτυπη εκχειρία μαζί τους άφηνε την οδό Λαγκαδά έξω από τις επιχειρήσεις του, ώστε οι Γερμανοί να αποχωρήσουν απρόσκοπτα.¹⁴⁸

Στις 30 Οκτωβρίου ολοκληρώθηκε η αποχώρησή τους ενώ τους ακολούθησαν ως θλιβερή οπισθοφυλακή μερικές εκατοντάδες άνδρες του Γ. Πούλου και άλλων ομάδων «γερμανοντυμένων» από όλη τη χώρα.¹⁴⁹ Την ίδια ημέρα ο Μ. Βαφειάδης έστειλε στο Γενικό Στρατηγείο του Ε.Λ.Α.Σ. τηλεγράφημα που άρχιζε ως εξής: «Τμήματά μας εισήλθον Θεσσαλονίκην σήμερον 3^{ην} μετά μεσημβρίαν. Λαός Θεσσαλονίκης έξαλλος από ενθουσιασμόν διατρέχει οδούς πόλεως εναγκαλιζόμενος αντάρτες».¹⁵⁰

---

¹⁴⁷ Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 88.

¹⁴⁸ Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 89.

¹⁴⁹ Σχετικά με την αποχώρηση όλων εκείνων που μέχρι τότε είχαν συνεργαστεί ποικιλοτρόπως με τις κατοχικές αρχές βλ. Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον... ό.π.*, σ. 439 - 514.

¹⁵⁰ Παπαπολυβίου, «Αντίσταση εντός...», *ό.π.*, σ. 89 - 90.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στα κεφάλαια που προηγήθηκαν εκτέθηκαν πτυχές της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας της Θεσσαλονίκης στο διάστημα της γερμανικής κατοχής.

Ο πόλεμος βρήκε την πόλη με υψηλό ποσοστό ανέργων, με το συνδικαλιστικό και δημοσιοϋπαλληλικό κίνημα αποδιοργανωμένα λόγω των σκληρών αντικομμουνιστικών μέτρων του καθεστώτος Μεταξά. Την βρήκε με το Κ.Κ.Ε. στην παρανομία αλλά τα αντικομμουνιστικά μέτρα να διευρύνουν το λαϊκό του έρεισμα, με την Ισραηλιτική Κοινότητα της πόλης να απολαμβάνει φιλικής πολιτικής από το καθεστώς Μεταξά για λόγους ευρύτερων ισορροπιών στη Μακεδονία, χωρίς όμως η πολιτική αυτή να αμβλύνει πραγματικά τις αντιθέσεις Ελλήνων και Εβραίων, ενώ τα μέλη της αντισημιτικής Ε.Ε.Ε. που διαλύθηκε, να έχουν καταφύγει στην Ε.Ο.Ν. Τα υπάρχοντα κοινωνικά προβλήματα επιδεινώθηκαν και νέα δημιουργήθηκαν. Χάθηκε σημαντικό ποσοστό αντρών στις μάχες αλλά και αμάχων από τους βομβαρδισμούς, σημαντικότερο από ό,τι στην Αθήνα με αποτέλεσμα την οικονομική και κοινωνική αποδιοργάνωση της πόλης (έλλειψη εργατικών χεριών, δυσλειτουργία επιχειρήσεων και εργοστασίων, αύξηση αριθμού ορφανών). Το παράδειγμα της εμπόλεμης Θεσσαλονίκης έδειξε ότι οι μηχανισμοί συνδρομής στον πόλεμο του μεταξικού καθεστώτος, δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες που προέκυψαν και επιβεβαίωσαν και από αυτήν την πλευρά αυτό που έχει ήδη επισημανθεί στη βιβλιογραφία ότι πολλά στοιχεία του μεταξικού καθεστώτος ήταν κυρίως κατασκευασμένες εικόνες.

Από την άλλη μέσα από τη δοκιμασία του πολέμου οι άνθρωποι έδειξαν ότι μπορούσαν να λειτουργήσουν ομαδικά χωρίς να υπάρχει ο προηγούμενος κρατικός καταναγκασμός. Η λήψη ατομικών πρωτοβουλιών των πολιτών στόχευε στη εξυπηρέτηση του κοινού καλού. Οι Εβραίοι έδειξαν και εκείνοι ότι αγωνίζονταν για το κοινό καλό και ότι ο πόλεμος και οι συνέπειες του ήταν και δική τους υπόθεση σε αντίθεση με τη στάση που είχαν τηρήσει σε προηγούμενες κρίσεις της κοινωνίας της πόλης. Ίσως το βίωμα αυτού του πολέμου, αν δεν μεσολαβούσε ο αποδομητικός ρόλος της Κατοχής και του Εμφυλίου, να λειτουργούσε ως ενοποιητικό στοιχείο των πολιτών και να ήταν μια απαρχή, αν όχι για την ενσωμάτωση των Εβραίων, σίγουρα για μια αρμονικότερη συμβίωση με τους συμπολίτες τους στη Θεσσαλονίκη.

Αν η Θεσσαλονίκη ήταν πολύ κοντά στο μέτωπο κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο σε αυτόν με τους Γερμανούς βρέθηκε να τους δέχεται, τρεις μέρες μόνο μετά

τη γερμανική επίθεση στα σύνορα. Ο ελληνικός διοικητικός μηχανισμός έγινε υποχρεωτικά ο βασικός «συνεργάτης» των Γερμανών στην εφαρμογή των απαγορευτικών διατάξεων, ενώ η προηγούμενη συνεργασία της Γκεστάπο με την ελληνική αστυνομία διευκόλυνε και τη συνεργασία τους στα χρόνια της Κατοχής. Οι απαγορεύσεις άλλαξαν τον τρόπο και το χρόνο κυκλοφορίας των ανθρώπων, καθώς και τη δυνατότητα ενημέρωσής τους ενώ το ωράριο των καταστημάτων ήταν ακατάστατο και η εμπορική κίνηση περιορίστηκε. Τα απαγορευτικά μέτρα είχαν πρακτικό χαρακτήρα, ωστόσο, εξυπηρετούσαν και τους ψυχολογικούς στόχους της πολιτικής των Γερμανών απέναντι στους κατεχόμενους πληθυσμούς, που φαίνεται ότι συνίστατο στο να προκαλείται αίσθημα ανασφάλειας και να ενισχύεται ο φόβος του αγνώστου.

Σε αντίθεση με το σύνολο του πληθυσμού που βρισκόταν υπό περιορισμό, η ανωμαλία λειτουργίας των σχολείων απελευθέρωσε το χρόνο των μαθητών, οι οποίοι απέκτησαν ένα είδος αυτονομίας, μπόρεσαν να τους προσεγγίσουν πιο εύκολα άνθρωποι των αντιστασιακών ομάδων και αυτό οδήγησε σε μορφές ριζοσπαστικοποίησης μιας μερίδας τους και ένταξής τους σε αντιστασιακές ομάδες. Θα μπορούσε να ανοίξει ένα μεγάλο θέμα διερεύνησης για τα παιδιά των πόλεων στην Κατοχή, το βαθμό συμμετοχής τους σε οργανώσεις και τη σημασία αυτής, το πόσο περιστασιακή ή όχι ήταν η δράση τους και κατ' επέκταση η συνειδητοποίησή τους, ποιες ήταν οι ηλικίες που συμμετείχαν, ποιες ήταν οι διάφορες μορφές παιδικής εργασίας που τις συναντάμε και μεταπολεμικά, ποια ήταν τα παιδιά των Εβραίων που σώθηκαν από χριστιανικές οικογένειες και υπό ποιες συνθήκες.

Η Κατοχή έφερε και πάλι στο προσκήνιο τις προπαγάνδες μέσω της εκπαίδευσης. Ανάμεσά τους η βουλγαρική ήταν η πιο έντονη μέσω της Βουλγαρικής Λέσχης, του σχολείου και του μαθητικού συσσιτίου που για πολλές οικογένειες Ελλήνων, οι οποίες ζούσαν σε οικονομική εξαθλίωση, έγινε πόλος έλξης περισσότερο με στόχο την επιβίωση παρά για τα ιδεολογικά τους πιστεύω.

Άλλωστε, η βουλγαρική προπαγάνδα ήταν πολύ δύσκολο να έχει απήχηση καθώς την ίδια στιγμή 15 με 30 χιλιάδες πρόσφυγες από Αν. Μακεδονία και Θράκη, θύματα της βουλγαρικής Κατοχής εκεί, κατέληγαν στη Θεσσαλονίκη, ιδιαίτερα ύστερα από τα γεγονότα της Δράμας. Παρά το γεγονός ότι ήταν ένας πληθυσμός ενδεής που πλήττονταν ιδιαίτερα από μολυσματικές ασθένειες, δεν αποτέλεσε την κύρια δεξαμενή για τα θύματα του λιμού, όπως θα περίμενε κανείς. Ίσως ο Ιανουάριος του 1942 να αποτελεί εξαίρεση σε αυτό χωρίς να μπορούμε προς το

παρόν να το διασταυρώσουμε. Πάντως για τους πρόσφυγες υπήρξε κρατική μέριμνα, εντάχθηκαν από νωρίς σε συσσίτια, η κρατική πολιτική τους παρείχε δάνεια ή αποσπούσε τους δημόσιους υπαλλήλους στις αντίστοιχες υπηρεσίες στη Θεσσαλονίκη. Πολύ σημαντικές, ωστόσο, ήταν οι πρωτοβουλίες που πήραν οι ίδιοι οι πρόσφυγες και απέτρεψαν το χειρότερο γι' αυτούς. Δημιούργησαν συλλόγους, με το που ήρθαν στη Θεσσαλονίκη, για να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν καλύτερα τις δυσκολίες. Άλλωστε, πολλοί από αυτούς ήταν πρόσφυγες και το 1922 και η συλλογική οργάνωση για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής τους τούς είχε βοηθήσει και τότε. Φαίνεται ότι οι άνθρωποι που έχαναν περιουσίες και που διέθεταν μια σχετική μόρφωση θέλησαν να οργανώσουν τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα για τη διεκδίκηση καλύτερων συνθηκών ζωής και των κεκτημένων τους. Ωστόσο, το ζήτημα των προσφύγων και της αναδιοργάνωσής τους, τα πόσο περιστασιακά ή όχι ήταν τα κίνητρα της συλλογικής τους οργάνωσης, πόσοι επέστρεψαν στα μέρη τους ή παρέμειναν στη Θεσσαλονίκη και στην ευρύτερη περιοχή μετά την Κατοχή, θα μπορούσε να διερευνηθεί περισσότερο.

Το ίδιο ακριβώς διάστημα ο κόσμος αναζητούσε την ηθική στήριξη, την προπολεμική κανονικότητα, το γέλιο, στις θεατρικές και κινηματογραφικές αίθουσες, στις υπαίθριες συναυλίες, σε διαλέξεις, στην ανάγνωση βιβλίων, στο χώρο του αθλητισμού και ειδικά των ποδοσφαιρικών γηπέδων. Τα δύο πρώτα κατοχικά χρόνια τα θέατρα ανέβαζαν τις παραστάσεις τη μια μετά την άλλη κυρίως για οικονομικούς λόγους. Για τους ίδιους λόγους συχνά καταστρατηγούσαν τη λογοκρισία. Σταδιακά, στο τέλος του 1942 έκαναν την εμφάνισή τους οι πρώτες ιδιωτικές απόπειρες για περισσότερο ποιοτικές παραστάσεις. Ένα χρόνο αργότερα ιδρύθηκε ο Ε.Ο.Π., νόμιμος οργανισμός του πανεπιστημίου, που ήταν αποτέλεσμα πρωτοβουλίας της Ε.Π.Ο.Ν. Θεσσαλονίκης. Τότε ιδρύθηκε και το Κρατικό Θέατρο Θεσσαλονίκης. Θα λέγαμε ότι από το 1942 και μετά αναζητήθηκε από καλλιτέχνες και κοινό η έκφραση της αντίστασης και μέσω της Τέχνης. Τότε ξεκίνησε τα πρώτα του βήματα ο ελληνικός κινηματογράφος και θα είχε ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς αν η τεχνογνωσία που διέθετε η γερμανική πολεμική μηχανή συνέβαλε με κάποιο τρόπο στη βελτίωση των μέσων για την παραγωγή της πρώτης ελληνικής ταινίας.

Η μουσική αποτέλεσε ένα ιδιαίτερο κοινωνικό αγαθό στα χρόνια της Κατοχής μέσω του οποίου οι Γερμανοί ασκούσαν την προπαγάνδα τους ενώ οι μουσικοί της πόλης αναλάμβαναν πρωτοβουλίες λόγω της θέσης που είχαν στις ορχήστρες των Γερμανών, για την παρουσίαση μουσικών εκδηλώσεων στο κοινό. Παιζόταν μουσική

στους δρόμους ενώ το κοινό διάβαζε βιβλία. Το ζήτημα των αθλητικών δραστηριοτήτων στην πόλη και ιδιαίτερα του ποδοσφαίρου και της σύνδεσής του στην πρώτη φάση με τις αρχές Κατοχής και την προπαγάνδα τους, ενώ μετά το 1943 με την Αντίσταση, προκαλεί για βαθύτερη έρευνα. Γενικότερα το ζήτημα της καλλιτεχνικής κίνησης και της ψυχαγωγίας στην πόλη ανοίγει ερωτήματα σχετικά με το είδος του κοινού που παρακολουθούσε τις εκδηλώσεις (θέατρο, κινηματογράφος, συναυλία, διάλεξη), ποιες ήταν οι διαφοροποιήσεις από χρονιά σε χρονιά, πού σταματούσε η αναζήτηση διεξόδου από τον πολίτη και πού ξεκινούσε ο μιμητισμός της αστικής τάξης από τους «νέους πλούσιους», τους ανθρώπους του περιθωρίου; Ποιες ήταν οι κληρονομίες που άφησε όλη αυτή η καλλιτεχνική κίνηση με τον Ε.Ο.Π. και το Κρατικό Θέατρο, πόσο αξιοποιήθηκαν οι τεχνολογικές εξελίξεις στον κινηματογράφο, ποια ήταν η εξέλιξη των μουσικών σχημάτων της πόλης;

Αταξία στο ωράριο των καταστημάτων, αναρχία στα σχολεία, ανακοινώσεις εκτελέσεων δίπλα στις απαγορεύσεις για τα σκυλιά και στις διατάξεις ρύθμισης της καθημερινής ζωής. Σε όλο το διάστημα της γερμανικής Κατοχής υπήρχε μια συνύπαρξη αυστηρών γραφειοκρατικών διαδικασιών παράλληλα με μια κατάσταση αναρχίας και μπορούμε να πούμε ότι η προσεκτική γραφειοκρατική λειτουργία αποσκοπούσε στο να συγκαλύψει μια σειρά από αυθαιρεσίες και παράνομες πράξεις. Η εφαρμογή του νεωτερικού ορθολογισμού σε κάθε επίπεδο οργάνωσης και δράσης ήταν ένα από τα χαρακτηριστικά του ναζισμού. Θα λέγαμε ότι προσπαθούσαν να μετατρέψουν μέσω ενός ισχυρού αλλά δυσκίνητου γραφειοκρατικού μηχανισμού κάθε έγκλημά τους σε κοινοτυπία και καθημερινότητα. Αυτή η ισοπεδωτική πρακτική του διοικητικού μηχανισμού φαίνεται ότι τον έκανε αναποτελεσματικό και αποξένωσε τους κατακτητές από το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού πληθυσμού.

Η αναποτελεσματικότητα φάνηκε στις ελλείψεις των αγαθών, γεγονός που χαρακτήρισε από τις πρώτες μέρες την Κατοχή σε όλη τη χώρα και στη Θεσσαλονίκη. Παρότι μεταβλήθηκαν σε πραγματικό λιμό ιδιαίτερα στην Αθήνα και τα νησιά, η Θεσσαλονίκη «δεν πείνασε πολύ», όπως έγραφε ο Γιώργος Ιωάννου, πάντα για τα δεδομένα της εποχής, αλλά αρρώστησε πολύ, θα συμπληρώναμε. Η στατιστική επεξεργασία των δεδομένων για το δήμο Θεσσαλονίκης μας δείχνει ότι τα θύματα ανήκαν στα φτωχότερα στρώματα και τους ηλικιωμένους, στους άντρες και λιγότερο στις γυναίκες και στα βρέφη, σχεδόν οι μισοί στους φτωχούς Εβραίους, ένα ποσοστό στους πρόσφυγες του 1922 και ένα μικρότερο στους πρόσφυγες από Αν. Μακεδονία και Θράκη. Μια έξαρση ελονοσίας, κατά τους μήνες Ιούνιο έως

Νοέμβριο άφησε πολλά θύματα καθώς εκείνοι που αρρώσταιναν ήταν ήδη εξασθενημένοι από την πείνα που είχε προηγηθεί και μπορούσαν να οδηγηθούν στο θάνατο. Εκτιμάται ότι συνολικά ο αριθμός των θυμάτων από τις έμμεσες αιτίες, όπως ήταν η πείνα και οι ασθένειες, σε όλο το διάστημα της Κατοχής έφτασε στη Θεσσαλονίκη τις 5.000 ψυχές. Τα υψηλά ποσοστά κρουσμάτων ελονοσίας αλλά και η καθυστερημένη άφιξη τροφίμων εξηγούν γιατί η Θεσσαλονίκη είχε διαφορά με την Αθήνα ως προς τους μήνες αποκορύφωσης της θνησιμότητας, που δεν ήταν ο χειμώνας του 1941 -1942 αλλά λίγο αργότερα.

Τα παραπάνω στοιχεία έρχονται να συμπληρώσουν έρευνες της τελευταίας δεκαετίας που δείχνουν ότι, η κατάσταση επισιτισμού δεν άρχισε να βελτιώνεται για όλη τη χώρα από την άνοιξη του 1942 και αυτό μπορεί να έχει τη σημασία του για τις επιμέρους κοινωνίες. Ο συνολικός αριθμός θανάτων μειώθηκε και, κατά συνέπεια, και τα ποσοστά θανάτου από πείνα, αλλά αυτό συνέβη κυρίως στην Αθήνα. Άλλωστε, από το 1943 φαίνεται να άλλαξαν και οι ισορροπίες ανάμεσα σε ύπαιθρο και πόλεις.

Οι αλλαγές στο σκηνικό του πολέμου από το 1943 και μετά και η γενικότερη βελτίωση των συνθηκών ζωής επηρέαζαν τη διάθεση του πληθυσμού από την αγωνία στην αισιοδοξία φαινόμενο που αντικατοπτρίζεται στα δημογραφικά στοιχεία των γεννήσεων και των γάμων. Η ανάλυση των στοιχείων κατά χρονιά και μήνες δείχνει ότι ο πόλεμος και η πείνα επηρέασαν τη γεννητικότητα, με έναν πολύ «φυσιολογικό» και αναμενόμενο τρόπο.

Αντίστοιχα για τη γαμήλια κινητικότητα παρατηρούμε ότι συγκριτικά με τους προηγούμενους μήνες σημειώθηκε μία αύξηση των γάμων του 1942 και είναι πιθανό οι άνθρωποι να θέλησαν να συσπειρωθούν και μέσω του θεσμού του γάμου απέναντι στην πείνα, χωρίς, όμως, αυτό να αποτέλεσε την κυρίαρχη τάση. Ωστόσο η χρονιά που παρουσιάζει εντυπωσιακά περισσότερους γάμους, τόσο σε σύγκριση με τους άλλους χρόνους της Κατοχής όσο και με τα προπολεμικά χρόνια είναι το 1943 και το γεγονός συνδέεται με το διωγμό των Εβραίων. Επιβεβαιώνεται και έτσι η υπόθεση ότι τα περισσότερα μέλη της κοινότητας πίστευαν σε αυτό για το οποίο τους είχε διαβεβαιώσει ο αρχιραβίνος Κόρετς, ότι θα πήγαιναν στην Κρακοβία, για να επιδοθούν σε μια παραγωγική απασχόληση και έπρεπε να είναι έγγαμοι. Ταυτόχρονα η απεικόνιση μέσω των στοιχείων ενός γνωστού γεγονότος, αποτελεί μία ένδειξη ότι η ελληνική γραφειοκρατία λειτουργούσε και ότι οι πληθυσμοί ακόμη και στις πιο αντίξοες συνθήκες προσπαθούσαν να ανταποκριθούν στις προπολεμικές γραφειοκρατικές κανονικότητες.

Η πολιτική οικειοποίησης των προϊόντων από τις αρχές Κατοχής, οι επιτάξεις και ο ναυτικός συμμαχικός αποκλεισμός συνέβαλλαν στην έλλειψη προϊόντων, όχι μόνο επειδή εξανέμισαν τα αποθέματα, αλλά γιατί αντανακλαστικά οδήγησαν τους πολίτες στην αποθήκευσή τους. Στο διάστημα της μεγάλης κρίσης των ελλείψεων, οι τρεις μορφές εξουσίας, εξόριστη κυβέρνηση μαζί με τη Μ. Βρετανία, αρχές Κατοχής και κυβέρνηση Τσολάκογλου δεν έδειχναν να δραστηριοποιούνται, τουλάχιστο στο βαθμό που απαιτούσε η οξύτητα της κατάστασης. Ίσως θα άξιζε περισσότερη διερεύνηση ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις γερμανικές αρχές της Θεσσαλονίκης και τις ιταλικές της Αθήνας και ο ρόλος που αυτός έπαιξε στην άνιση κατανομή των προϊόντων. Το ενδιαφέρον, ωστόσο, βρίσκεται περισσότερο στα στοιχεία που προκύπτουν για τις διαφορετικές συνθήκες που ίσχυαν εκεί και για τους τρόπους με τους οποίους η κοινωνία της Θεσσαλονίκης αντιμετώπισε τις ελλείψεις προϊόντων και έτσι δεν οδηγήθηκε στους μεγάλους αριθμούς θνησιμότητας της Αθήνας ή των νησιών και πώς μέσα από αυτούς διαμορφώθηκαν τα οικονομικά και κοινωνικά μέτωπα που θα όριζαν τη συνέχεια.

Το γεγονός ότι η πόλη ήταν κοντά στις παραγωγικές ζώνες έπαιξε έναν πολύ σημαντικό ρόλο, ώστε να μην υπάρξει ποσοστό θανάτων από πείνα αντίστοιχο των Αθηνών. Οι αστοί κινούνταν προς την ύπαιθρο και αν μπορούσαν, έμεναν εκεί, ενώ οι αγρότες, οι κάτοικοι της υπαίθρου, αποκτούσαν αγαθά και συνήθειες της πόλης και είχαν λιγότερα προβλήματα διατροφής τουλάχιστον για το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα της Κατοχής. Επιτράπηκε η σφαγή όνων και ημιόνων αλλά και χελωνών προς βρώση και όλα έδειχναν ότι οι ανάγκες της εποχής ήταν ισχυρότερες από παλαιότερες συνήθειες και από άγραφους «νόμους» της διατροφικής κουλτούρας του πληθυσμού.

Η οργάνωση πιο συγκροτημένων μορφών αντιμετώπισης των προβλημάτων αποτέλεσε το πεδίο ανάδειξης νέων κοινωνικών δυνάμεων αλλά και οριοθέτησης των διαχωριστικών γραμμών. Έτσι, τα συσσίτια, παιδικά και ενηλίκων, αναδιοργανώθηκαν από τις παραδοσιακές, ως προς την κοινωνική τους προέλευση και ως προς τη δράση τους στο παρελθόν, δυνάμεις αρωγής των απόρων στην πόλη, τον Ερυθρό Σταυρό, τους εύπορους και τα φιλανθρωπικά τους σωματεία, την Εκκλησία τέθηκαν υπό την αιγίδα της πολιτείας και έπαιξαν καθοριστικό ρόλο σε όλο το διάστημα της Κατοχής και ιδιαίτερα το δύσκολο χειμώνα του 1941 – 1942.

Στο πεδίο του επισιτισμού των παιδιών αναδείχθηκε η διαχωριστική γραμμή με το εβραϊκό στοιχείο της πόλης καθώς μόνο ο Ερυθρός Σταυρός Θεσσαλονίκης

βοήθησε τα παιδικά συσσίτια της Ισραηλιτικής Κοινότητας, τα οποία οργάνωσε η ίδια από τους πρώτους μήνες του 1942. Πέρα από τον Ερυθρό Σταυρό που κινητοποίησε και αγροτικές περιοχές της Μακεδονίας να φιλοξενήσουν παιδιά καθώς και τους εύπορους της πόλης, ταυτόχρονα αναδείχθηκε η δύναμη των συλλογικοτήτων που δημιουργούσε η καταγωγή, καθώς ένα ποσοστό παιδιών από ποντιακές προσφυγικές οικογένειες της Καλαμαριάς φιλοξενήθηκαν σε προσφυγικές οικογένειες από τον Πόντο με την κοινή καταγωγή να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην επίδειξη αλληλεγγύης προς αυτά.

Στο πανεπιστήμιο, ωστόσο, η πρωτοβουλία για την οργάνωση συσσιτίων δεν ανήκε σε παραδοσιακούς φορείς αρωγής αλλά στην Ο.Κ.Ν.Ε. φοιτητών και σε μέλη της «Ελευθερίας», της πρώτης ένοπλης αντιστασιακής οργάνωσης του Μ.Γ. του Κ.Κ.Ε., αρχικά και του Ε.Α.Μ. στη συνέχεια, που αναδιοργάνωσαν τη Φοιτητική Λέσχη. Το πανεπιστήμιο με τους κομμουνιστικούς πυρήνες που είχαν διατηρηθεί από τον καιρό της δικτατορίας, με τους δημοκρατικούς καθηγητές που το στελέχωναν, έγινε πρόσφορο έδαφος για αντιστασιακή δράση ενώ με το κύρος του στήριζε νόμιμα σωματεία του Ε.Α.Μ. και της Ε.Π.Ο.Ν.. Από το 1942 και το 1943 ιδιαίτερη βοήθεια για τον επισιτισμό ευρύτερων πληθυσμών πρόσφερε το Ε.Α.Μ. μέσω των τοπικών επιτροπών και της Εθνικής Αλληλεγγύης, ενώ συχνά συνεργάζονταν με τις υπάρχουσες δομές, όπως ήταν οι χριστιανικές οργανώσεις στις συνοικίες. Ανοίγεται εδώ ένα ενδιαφέρον ζήτημα διερεύνησης στο μικροεπίπεδο (μέλη που συμμετέχουν, συνεκτικοί μεταξύ τους δεσμοί, επίπεδο συνεργασίας) των σχέσεων και της επικοινωνίας ανάμεσα στο παραδοσιακές δομές κοινωνικής αρωγής (εκκλησία, δήμος, φιλανθρωπικές οργανώσεις) και στις νέες που εκπροσωπούσε το Ε.Α.Μ. και οι οργανώσεις του.

Η δημιουργία προμηθευτικών και καταναλωτικών συνεταιρισμών ήταν ένας τρόπος αντιμετώπισης της πείνας και των ελλείψεων. Συνέδεσε ανθρώπους είτε σε μια συλλογική συναλλαγή με τους παραγωγούς είτε σε μια οργανωμένη και συλλογική άσκηση πίεσης και διεκδίκησης προστασίας από το κράτος και τις αρχές. Εξυπηρετούσε κοινωνικά συμφέροντα και ενέπλεξε την πλειονότητα των πολιτών, αλλού λιγότερο και αλλού περισσότερο, σε ενασχόληση με το κοινωνικό και το πολιτικό γίνεσθαι ενώ ανέδειξε ως σημαντική δύναμη παρέμβασης το Ε.Ε.Α.Μ. και στη συνέχεια το Ε.Α.Μ..

Ακριβώς για να μην «πολιτικοποιηθούν οι άνεργοι», η πολιτεία έκανε μια προσπάθεια αντιμετώπισης των κοινωνικών προβλημάτων, αυξάνοντας το ποσοστό

των δημοσίων υπαλλήλων, παρά τον αδύνατο κρατικό προϋπολογισμό, αλλά και οργανώνοντας φάλαγγες ανέργων με την υπόδειξη του γερμανού διοικητή για τη χρήση τους σε δημόσια έργα.

Οι αρχές κατοχής είχαν ανάγκη από προσωπικό γραφείου, αλλά και να πραγματοποιηθούν διάφορα έργα στρατιωτικής υποδομής, να δουλέψει και πάλι η ελληνική παραγωγική μηχανή, ώστε να προωθηθούν στο Ράιχ οι πρώτες ύλες που είχαν εξασφαλισθεί με τις διάφορες ιδιωτικές συμβάσεις ανάμεσα σε ελληνικές και γερμανικές επιχειρήσεις και να συντηρηθούν οι γερμανικές μονάδες, οπότε άρχισε στρατολόγηση εργατών. Το 1941 και μέχρι το καλοκαίρι του 1942 πρέπει να υπήρχε ανταπόκριση, καθώς οι ανάγκες του πληθυσμού ήταν μεγάλες και η εργασία στους Γερμανούς, με τις διαβαθμίσεις που περιλάμβανε, ανάλογα αν ήταν σε υπηρεσία ή σε δημόσια έργα, ήταν ένας παράγοντας που συμπληρωματικά με τους υπόλοιπους συνέβαλε ως ένα βαθμό στο να μην οδηγηθεί η πόλη σε λιμό από τις ελλείψεις. Παράλληλα με τα γραφεία στρατολόγησης εργατών για τα έργα και τις βιομηχανίες της Βέρμαχτ λειτουργούσαν και τα γραφεία στρατολόγησης εργατών για τη Γερμανία και οι δύο υπηρεσίες ήταν σε ανταγωνισμό μεταξύ τους. Η ανταπόκριση των πολιτών το 1942, ιδιαίτερα τον Απρίλιο, πρέπει να ήταν σημαντική όπως δηλώνεται από το ίδιο το Οικονομικό Γραφείο, αν και κατώτερη των προσδοκιών υπό το φόβο των απειλών, παρασυρμένοι από την προπαγάνδα και κυρίως λόγω των άσχημων συνθηκών διαβίωσης. Οι δύο πρώτοι χρόνοι της Κατοχής λοιπόν, χαρακτηρίστηκαν από τις στρατολογήσεις εργατών και από την προσπάθεια όσο γινόταν κανονικής λειτουργίας των εργοστασίων.

Στο μεταξύ οι υπάρχουσες βιομηχανίες διατροφής, ένδυσης, λειτουργούσαν υπό ανεκτές έως ευνοϊκές συνθήκες είτε ως επιταγμένες από τους Γερμανούς είτε ως βασικοί εκτελεστές των παραγγελιών τους. Προς το παρόν δεν έχουμε επαρκή στοιχεία για τις «κηδεμονευόμενες» και μη επιχειρήσεις καταναλωτικών αγαθών που εργαζόνταν για τη Βέρμαχτ στη Θεσσαλονίκη. Πάντως, οι εγχώριοι προμηθευτές των κατακτητών έσπευδαν να μετατρέψουν τις εισπράξεις σε χρυσές λίρες ή ακίνητα και επιτάχυναν την πτώση της αξίας της δραχμής.

Επιπλέον στη Θεσσαλονίκη οι ιδρύσεις και επεκτάσεις βιομηχανικών ή βιοτεχνικών επιχειρήσεων συνεχίστηκαν σε όλο το κατοχικό διάστημα σε ρυθμό που δεν διαφέρει ιδιαίτερα από τον προπολεμικό. Το φαινόμενο των ιδρύσεων ή επεκτάσεων πρέπει να αποδοθεί στην προσπάθεια των επιχειρηματιών να διατηρήσουν τις επιχειρήσεις τους ως σύνολο πραγμάτων και ανθρώπων, κάτι που θα

εξασφάλιζε τη διατήρηση της δικής τους θέσης και συνδέεται άμεσα με την παρουσία των γερμανικών αρχών στην πόλη, τις ανάγκες τους και τις παραγγελίες τους, καθώς ιδρύθηκαν κατά κύριο λόγο βιομηχανίες τροφίμων, υφαντουργικές, φαρμακευτικές ή χημικές.

Κατά τον ίδιο τρόπο έμποροι, κυρίως υφασμάτων, έβρισκαν τρόπους να κερδοσκοπήσουν μέσα από τη νέα κατάσταση υπέρ του πληθωρισμού και σε βάρος της ελληνικής οικονομίας.

Από το καλοκαίρι του 1942, ωστόσο, άρχισε να ελαττώνεται ο αριθμός των ανθρώπων που ενδιαφέρονταν να στρατολογηθούν ως εργάτες για τα γερμανικά έργα, πιθανότατα επειδή μπορούσαν να ενταχθούν σε κάποιους από τους ποικίλους συνεταιρισμούς ή ίσως επειδή μπορούσαν να βρουν δουλειά με καλύτερους όρους από ό,τι ως στρατολογημένοι εργάτες τη στιγμή που το Ε.Ε.Α.Μ. κινητοποιούσε και κινητοποιούνταν από τους εργαζόμενους, πρώτα τους δημόσιους υπαλλήλους και ύστερα τους εργάτες σε απεργίες με τις οποίες διεκδικούσαν και πετύχαιναν να πληρώνονται ένα μέρος του μισθού σε είδος ή άλλα οικονομικά αιτήματα. Η παραγωγή και η εργασία παρέμεναν ένα διακύβευμα και ένα όπλο στα χεριά των εργαζομένων και η διαχείρισή της ήταν ένα ισχυρό σημείο σύγκρουσης ανάμεσα στους Γερμανούς, τις ελληνικές αρχές και αυτούς που κερδοσκοπούσαν από τη μια και τους εργαζόμενους με το Ε.Α.Μ. από την άλλη.

Ως απάντηση στη μείωση των στρατολογημένων εργατών πρωτοεπιχειρήθηκε στη Θεσσαλονίκη, η εισαγωγή του θεσμού της πολιτικής επιστράτευσης, η οποία στη φάση αυτή αφορούσε εργασία στο εσωτερικό της χώρας και προκάλεσε τη διαμαρτυρία του γενικού διευθυντή Νομαρχιών Μακεδονίας, Αθανάσιου Χρυσόχου, υπό την πίεση των επικεφαλής της πόλης, να μην εξαιρούνται οι Εβραίοι από την εργασία και έδωσε το έναυσμα για τα πρώτα αντιεβραϊκά μέτρα. Επιπλέον την άνοιξη του 1943 ήταν η εποχή που πιο εύκολα κάποιιοι από τους ανέργους θα κατατάσσονταν, στο τάγμα του Πούλου, που τους παρείχε συσσίτιο, μισθό, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και τρόφιμα για τις οικογένειές τους αλλά και ιδεολογικό κίνητρο, αφού για ορισμένους το να στραφούν εναντίον των κομμουνιστών ιδεολογικά ήταν απολύτως θεμιτό, ενώ το Ε.Α.Μ. – Ε.Λ.Α.Σ. ταυτιζόταν με τους κομμουνιστές και τους Βουλγάρους.

Ενδεχομένως το γεγονός ότι οι «παραγωγικές τάξεις» της πόλης «μετά βδελυγμίας» καταδίκάζαν με ψήφισμά τους τις «εγκληματικές πράξεις», τα σαμποτάζ και τον ένοπλο αγώνα της «Ελευθερίας» το Φεβρουάριο 1942 να σχετίζεται και με το

ότι ένα πλήθος ανθρώπων της ιδιωτικής πρωτοβουλίας ήδη αποκόμιζε κέρδος στην Κατοχή και η ένοπλη αντίσταση απειλούσε τη ζωή και την περιουσία τους καθώς διατάρασσε την καθεστηκυία τάξη που είχε διαμορφωθεί. Κατά αυτόν τον τρόπο διαμορφώνονταν και οι προϋποθέσεις για τη δημιουργία ενός ευρύτερου αντιεαμικού συνασπισμού.

Οι ίδιες αυτές «παραγωγικές τάξεις» και οι εκπρόσωποί τους, ο Δήμαρχος, ο Μητροπολίτης, οι εισαγγελείς δεν φαίνεται να αντιδρούσαν παρά τις εκκλήσεις πολιτών για τη λειτουργία των καζίνων, όπου εκτός από τους «νεόπλουτους» και τους συνεργάτες των Γερμανών φαίνεται να σύχναζαν «δημόσιοι και ιδιωτικοί μικροϋπάλληλοι, άλλοι μικροεπαγγελματίαι, ολίγοι δικηγόροι, οι περισσότεροι δε τούτων ασχολούμενοι με σκοτεινάς επιχειρήσεις, δεν θα συναντήσει τις κανέναν γνωστόν εκ των πλουσίων της πόλεως μας», για να μη δυσαρεστήσουν την Ανώτατη Διεύθυνση Ασφαλείας του Ράιχ, που βρισκόταν πίσω από τους ιδιώτες που κατείχαν ή διεύθυναν αυτά τα καζίνα.

Όλες οι παραπάνω διαδικασίες που είδαμε, η αέναη κίνηση ανάμεσα στην ύπαιθρο και την επαρχία με τους αγρότες να εκμεταλλεύονται τους αστούς, οι αστοί που εγκαταστάθηκαν στην επαρχία και συναλλάσσονταν με την πόλη, οι βιομήχανοι που κρατούσαν μέρος της παραγωγής για να το δώσουν στη συνέχεια ακριβότερα, οι έμποροι που κρατούσαν το προϊόν για να το δώσουν αργότερα σε υψηλότερες τιμές, οι επιχειρηματίες που ήταν οι εισαγωγείς προϊόντων από τη Γερμανία, οι οποίοι πλήρωναν σε δραχμές για τα γερμανικά προϊόντα πολύ χαμηλές τιμές, ενώ τα πουλούσαν στην ελληνική αγορά στις υψηλές πληθωρικές τιμές δείχνουν ότι η μαύρη αγορά ήταν στο κέντρο των κοινωνικών αλλαγών που επέφερε η Κατοχή. Όλοι εκείνοι που διέθεταν ή είχαν πρόσβαση σε αποθέματα τροφίμων ωφελήθηκαν από τη μαύρη αγορά. Οι παράγοντες του κατοχικού κράτους εκμεταλλεύονταν την εξουσία τους, για να κερδοσκοπήσουν οι ίδιοι και ο περίγυρός τους αδιαφορώντας για το κοινωνικό σύνολο, το οποίο είχαν αναλάβει να προστατεύσουν.

Ανάμεσα στους παραγωγούς και τους ανθρώπους της εξουσίας υπήρχαν εκείνοι, οι οποίοι βρέθηκαν είτε ως μεσάζοντες είτε με άλλους τρόπους κοντά στη μια ή την άλλη κατηγορία και έκαναν περιουσίες, επειδή τα χρέη τους εξαλειφθηκαν λόγω του πληθωρισμού, άλλοι κάνοντας μαύρη αγορά ή αγοράζοντας ακίνητα σε πολύ χαμηλές τιμές, αφού ο κόσμος πωλούσε τα πάντα για ένα κομμάτι ψωμί ή για έναν τενεκέ λάδι, επιταχύνοντας έτσι την πτώση της αξίας της δραχμής. Γενικότερα

από το χώρο αυτό των μεσαζόντων προέρχονταν οι «νεόπλουτοι», όπως αποκαλούνταν από τους συγχρόνους τους, οι οποίοι ανήκαν προηγουμένως κατά κανόνα στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

Ωστόσο η ιδιαιτερότητα της Θεσσαλονίκης ως προς την κερδοσκοπία μέσα στην Κατοχή ήταν ότι, μετά το 1942, με τον εκτοπισμό του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης, η εκμετάλλευση των εβραϊκών περιουσιών αποτέλεσε μία νέα πηγή πλουτισμού, η οποία δεν ακολουθούσε τις υπόγειες διαδρομές της μαύρης αγοράς, αλλά ήταν από την αρχή νομιμοποιημένη και επίσημη. Στη Θεσσαλονίκη συγκριτικά με τις άλλες πόλεις του ελληνικού κράτους έμενε η πολυπληθέστερη εβραϊκή κοινότητα και με τα μεγαλύτερα σε ύψος περιουσιακά στοιχεία που μεταβιβάστηκαν από τους Γερμανούς στο ελληνικό κράτος. Αποδεικνύεται πολύ παραστατικά ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ήταν στην πλειοψηφία του ένας φτωχός ή μέτριας οικονομικής κατάστασης πληθυσμός, που δεν είχε κρυμμένες λίρες και τιμαλφή στα δάπεδα των φτωχών κατοικιών του, όπως πιστευόταν από μεγάλο μέρος των Θεσσαλονικέων. Αντιθέτως το εύρωστο οικονομικά κομμάτι του εβραϊκού πληθυσμού ήταν μικρό αλλά ιδιαίτερα ισχυρό, ενώ διαφαίνονται και οι μεγάλες αποστάσεις των οικονομικά ισχυρών από τους υπόλοιπους.

Η εκμετάλλευση των εβραϊκών περιουσιών κινήθηκε προς τρεις κατευθύνσεις. Υπήρξαν οι λεηλασίες των «συμπολιτών», που, όμως, η σημασία της δεν είναι τόσο οικονομική όσο κοινωνική ως ένδειξη των στερεοτύπων και του αντισημιτισμού της θεσσαλονικιώτικης κοινωνίας. Άλλωστε και η πρώτη αντιεβραϊκή κίνηση των Γερμανών είχε υποκινηθεί από τον Χρυσόχοου με την πίεση των επικεφαλής της πόλης με κίνητρα τόσο αντισημιτισμού όσο, όμως, και οικονομικά. Οι επικεφαλής της πόλης προσπαθούσαν να λύσουν τις διαφορές με τους Εβραίους (βλ. νεκροταφείο) με μεσάζοντες τους Γερμανούς. Ωστόσο, το κομβικό σημείο της «αξιοποίησης» της εβραϊκής περιουσίας υπήρξε η επίσημη ρύθμιση τόσο για τις πρώην εβραϊκές ιδιοκτησίες όσο και για την κινητή περιουσία με τη συνεργασία γερμανικών και ελληνικών αρχών. Τις πρώτες τις ανέλαβε η Υπηρεσία Διαχείρισης Ισραηλιτικών Περιουσιών (Υ.Δ.Ι.Π.) Η γραφειοκρατική τάξη και η επισημότητα, με την οποία διεκπεραιωνόταν η υπόθεση, μας παρασύρει σχεδόν στο να ξεχάσουμε ότι επρόκειτο για επίσημη καταλήστευση ελλήνων πολιτών, που μόλις είχαν διωχτεί. Και αυτό είναι μία ακόμη ιδιαιτερότητα καθώς στη Δυτική Ευρώπη (Γαλλία, Ολλανδία, Βέλγιο) οι Εβραίοι που έγιναν εύκολος στόχος ήταν αυτοί που δεν είχαν τις υπηκοότητες των χωρών, όπου διέμεναν και ανοίγεται ένα θέμα για λεπτομερείς

συγκρίσεις της Θεσσαλονίκης με περιπτώσεις πόλεων της Δυτικής και Ανατολικής Ευρώπης. Ο συνολικός σχεδιασμός της κατοχικής κυβέρνησης αφορούσε στην παραχώρηση περιουσιών 50.000 πολιτών, που μόλις είχαν εκτοπιστεί, σε έλληνες πολίτες πρόσφυγες διαφόρων κατηγοριών, καθώς η πολιτεία προσπαθούσε να βελτιώσει τη δημόσια εικόνα της - ενώ εκκρεμούσε το θέμα της βουλγαρικής κατοχής και των προσφύγων. Ωστόσο, συχνά επικρατούσε η γνώμη της SD για το ποιοι θα επιμελούνταν τις περιουσίες και οι έλληνες πρόσφυγες παραμελούνταν, για να ευνοηθούν συνεργάτες των Γερμανών αλλά και συγγενείς των μελών της επιτροπής, υψηλόβαθμοι ιδεολόγοι και τα στελέχη των Ε.Ε.Ε., καθώς και οι σημαντικότεροι συνεργάτες των Γερμανών στην G.F.P. και στην Υπηρεσία Αντικατασκοπίας μαζί με έναν ολόκληρο κόσμο ελλήνων και ξένων πρακτόρων (Αρμένιοι, Ρουμάνοι, Βούλγαροι), διερμηνέων, εργαζόμενων σε γερμανικές υπηρεσίες, συνεργατών κάθε είδους και ειδικότητας αλλά και εκείνων που απλώς διέθεταν τα απαραίτητα χρήματα, για να ανοίξουν τις γερμανικές πόρτες.

Στη μελέτη αποδεικνύεται ότι η κινητή περιουσία των Εβραίων και συγκεκριμένα ο χρυσός δεν ήταν ποσά αρκετά ώστε με τη ρευστοποίησή τους να καλύψουν το κόστος κατοχής. Η βαθύτερη έρευνα σχετικά με τη διασπάθιση της ακίνητης περιουσίας μπορεί να δώσει απαντήσεις σε αυτό το ερώτημα. Η διαχείριση του ζητήματος της επιστροφής των εβραϊκών περιουσιών μεταπολεμικά ουσιαστικά το κατέστησε ένα άλτο μέχρι σήμερα θέμα.

Μια σύγκριση με τα γεγονότα στις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις που είχαν εβραϊκές κοινότητες μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ένας συνδυασμός παραγόντων, το ότι ήταν μια μειονότητα που ξεχώριζε μέσα σε ένα εχθρικό περιβάλλον, οι προϋπάρχοντες «εθνικοί» φόβοι μερίδας των ελληνικών δωσιλογικών αρχών συνδυασμένη με αντισημιτικά στερεότυπα της κοινωνίας, η εμπιστοσύνη εκ μέρους των Εβραίων στον αρχιραβίνο και η συνοχή της κοινότητας, η μη συνειδητοποίηση για το πού όδευαν, οι στενοί οικογενειακοί δεσμοί, συνέτειναν ώστε ένα ελάχιστο ποσοστό του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης να σωθεί.

Την ίδια στιγμή που οι θλιβερές πομπές των Εβραίων οδηγούνταν στο στρατόπεδο Βαρώνου Χιρς και από εκεί στο θάνατο στη Θεσσαλονίκη οργανωνόταν με αφορμή την 25^η Μαρτίου 1943 η πρώτη μεγάλη φοιτητική διαδήλωση. Οι πολίτες ξεσηκώθηκαν, δεν δίστασαν να διαδηλώσουν την αντίθεσή τους με το καθεστώς ενώ τα σύμβολα της Αγίας Σοφίας, του εθνικού ύμνου, της προτομής του ήρωα του 1821 λειτούργησαν συνεκτικά. Ωστόσο, σε αυτήν την ιδέα περί ελληνισμού και

προάσπισης των δικαιωμάτων του δεν ανήκαν οι Εβραίοι της πόλης. Δεν θα μπορούσε να έχει γίνει διαδήλωση για εκείνους, ακόμη και αν δεν είχε κανένα αποτέλεσμα, γιατί ήταν οι «άλλοι». Η καταδίωξή τους προκάλεσε την επέμβαση των αριστερών αντιστασιακών οργανώσεων για την αποτροπή των συλλήψεων και τη φυγάδευση όσων μπορούσαν, ωστόσο, παρέμενε ένα ζήτημα περισσότερο ατομικής ή στενά κομματικής πρωτοβουλίας.

Στη Θεσσαλονίκη από πολύ νωρίς υπήρξε η ιδέα της συνέχισης του ένοπλου αγώνα. Εκπρόσωποι του Μακεδονικού Γραφείου του Κ.Κ.Ε. ήρθαν σε επαφή με τους σημαντικότερους πολιτευτές, αξιωματικούς και επιστήμονες της πόλης αποκλείοντας από τις συζητήσεις μόνο τους δηλωμένους οπαδούς της 4^{ης} Αυγούστου με στόχο τη δημιουργία αντιστασιακής οργάνωσης. Παρά τις αντιρρήσεις του αστικού πολιτικού κόσμου σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη αλλά και της ηγεσίας του Κ.Κ.Ε., της Π.Κ.Ε., στην Αθήνα, τελικά στη Θεσσαλονίκη συστήθηκε η εθνικοαπελευθερωτική οργάνωση «Ελευθερία».

Η «Ελευθερία» θα κατεύθυνε τη δράση της σε μαζικούς χώρους (εργασίας, συλλόγους, σωματεία, πανεπιστήμια, σχολεία), στη συγκρότηση ημιστρατιωτικών τμημάτων κατά συνοικία για τις μεγάλες πόλεις και κατά επαρχία για την ύπαιθρο, και τέλος στη σύσταση ένοπλων τμημάτων σε κοντινούς στη Θεσσαλονίκη ορεινούς όγκους. Το σχέδιο για τη δημιουργία οργανώσεων μαζικών χώρων έλαβε διάφορες μορφές. Ο πρώιμος αυτός αντιστασιακός αναβρασμός στη Θεσσαλονίκη συνέβαλε στη δημιουργία και δράση μαζικών χώρων (Ο.Κ.Ν.Ε., Ε.Ε.Α.Μ.) από το Μάιο ακόμη του 1941 και στην έγκαιρη αντιμετώπιση, συγκριτικά με τους άλλους φορείς που κινητοποιήθηκαν επισιτιστικών και άλλων προβλημάτων, περιορισμένων, ωστόσο, ομάδων (φυλακισμένοι, αιχμάλωτοι, αποστρατευθέντες) καθώς δεν είχε διαφανεί ακόμη το οξύτατο πρόβλημα επισιτισμού που θα προέκυπτε ενώ ο παράνομος χαρακτήρας τους δεν τους επέτρεπε να έχουν εύκολη πρόσβαση σε αποθέματα ειδών. Από τους πρώτους πυρήνες ήταν η Ο.Κ.Ν.Ε., που εξαπλώθηκε στο πανεπιστήμιο όπου συστήθηκε η Ο.Κ.Ν.Ε. Φοιτητών, η οποία φαίνεται να δραστηριοποιήθηκε μέσα στο πανεπιστήμιο με πυρήνες που κινούνταν ανάμεσα στη νόμιμη βοήθεια προς τους αποστρατευθέντες με ρουχισμό, εισιτήρια, στέγη, τροφή και την παράνομη με την έκδοση εφημερίδας. Οι ομάδες αυτές προδόθηκαν στους Γερμανούς και διαλύθηκαν, για να προκύψει μια άλλη πιο οργανωμένη και ξεκαθαρισμένη από

πιθανούς καταδότες της ασφάλειας, που τελικά έγινε η βάση για την κατοπινή ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος στο πανεπιστήμιο.

Παρά τις επιφυλάξεις της Αθήνας, συγκροτήθηκαν και τα λεγόμενα ημιστρατιωτικά τμήματα και από τις πρώτες δράσεις μέσα στην πόλη ήταν τα σαμποτάζ. Ενέργειες δολιοφθορών και σαμποτάζ πρωτοέγιναν από τη S.O.E. κατά την αποχώρηση των μελών της από την Ελλάδα και συνεχίστηκαν από την «Ελευθερία». Φυγαδεύσεις Βρετανών οργανώθηκαν από την πρώτη στιγμή από στελέχη του K.K.E. αλλά φαίνεται να οργανώθηκαν πιο συστηματικά όταν η «Ελευθερία» προσχώρησε στο E.A.M., ενώ αξιωματικοί της χωροφυλακής και του στρατού, ήταν πιο οργανωμένοι σε αυτόν τον τομέα, που απαιτούσε συνεννόηση με μυστικές υπηρεσίες και τους Έλληνες της Μέσης Ανατολής στην πρώτη φάση της Κατοχής, καθώς οι φυγαδεύσεις αυτές ήταν βασική προτεραιότητα της κυβέρνησης στη Μέση Ανατολή τη στιγμή που η ίδια στόχευε στην αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων και της συμμετοχής τους στις πολεμικές επιχειρήσεις.

Κάποιοι από τους ανθρώπους που έκαναν τα σαμποτάζ, ήταν αυτοί που στρατολόγησαν λίγο αργότερα τα μέλη των ένοπλων ανταρτοομάδων: μέλη και στελέχη του K.K.E., «δηλωσίες» ή μη, κάτοικοι των γύρω χωριών που ζούσαν ενδεχομένως ακόμη με την αυτοπεποίθηση απέναντι στον εχθρό, που είχε κληροδοτήσει η Αλβανία αλλά, που ανησυχούσαν κυρίως για την καθημερινή επιβίωση και την παρακράτηση της σοδειάς τους από μια εξουσία που στερούνταν ηθικής νομιμοποίησης, οπότε η υπεράσπιση της πατρίδας γι' αυτούς ταυτιζόταν με την υπεράσπιση της γης και των καρπών της. Τα βασικά σημεία επίθεσης των ανταρτών ήταν οι κατά τόπους σταθμοί χωροφυλακής. Οι προπολεμικές διαφορές ανάμεσα στους πολίτες και στα «όργανα τήρησης» της τάξης αναδεικνύονταν και πάλι, ιδιαίτερα καθώς οι δεύτεροι γίνονταν φορείς του λόγου και της πρακτικής μιας μη νομιμοποιημένης εξουσίας που συνεργαζόταν με τις αρχές Κατοχής. Οι επιτάξεις τροφίμων, ζώων και σφαγίων, η βαριά φορολογία στα αγροτικά προϊόντα και άλλα κοινωνικά ζητήματα ήταν λόγοι που κινητοποιούσαν τους πληθυσμούς σε όλο το διάστημα της Κατοχής.

Ωστόσο, ο πρώιμος ένοπλος αγώνας της «Ελευθερίας» και της ομάδας Μερκουρίου, λόγω των σκληρών κατασταλτικών μέτρων και των αντιποίνων που ακολούθησαν αποδυνάμωσε την όποια ιδέα αντίστασης στον κατακτητή στην περιοχή. Ταυτόχρονα το νεοϊδρυμένο E.A.M. από εκπροσώπους του

Κομμουνιστικού, του Σοσιαλιστικού και του Αγροτικού κόμματος και στελέχη των Φιλελεύθερων και των Δημοκρατικών, ζήτησε να συμπτυχθούν και να αδρανοποιηθούν οι αντάρτικες ομάδες και να αποχωρήσουν τα κομματικά στελέχη από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές, ενώ έστρεψε το Μ.Γ. του Κ.Κ.Ε. στην οργάνωση της πόλης για τα άμεσα καθημερινά προβλήματα μέχρι τη δημιουργία ισχυρών βάσεων.

Μέχρι τη στιγμή αυτή οι αρχές κατοχής τηρούσαν μία στοιχειωδώς νομότυπη διαδικασία ως προς τα αδικήματα, τους κατηγορουμένους και τις ποινές. Ωστόσο από τα μέσα Σεπτεμβρίου 1941 άρχισε η εφαρμογή της εγκυκλίου του στρατάρχη Βίλχελμ Καϊτέλ, που εισήγαγε τις αναλογίες αντιποίνων στο ζήτημα της κομμουνιστικής εξέγερσης. Το πλήθος των αντιποίνων προκάλεσε έντονη φοβία στην περιοχή, ενώ τα προβλήματα ανάμεσα στις εθνότητες της Μακεδονίας των ντόπιων ελληνόφωνων, βουλγαρόφωνων και Βλάχων από τη μια και προσφύγων ελληνόφωνων και τουρκόφωνων από την άλλη έγιναν αντικείμενο εκμετάλλευσης από Γερμανούς και Ιταλούς, οπότε η ανάπτυξη μαζικού αντάρτικου κινήματος καθυστέρησε ενώ ολόκληρα χωριά, των τουρκόφωνων Ποντίων κυρίως συμπαρατάχθηκαν με τους κατακτητές «για ‘αντικομμουνιστική’ [= αντιαντάρτικη] συνεργασία».

Μέσα στην πόλη, ωστόσο, ύστερα από ένα διάστημα σιωπής, το Ε.Α.Μ. και οι οργανώσεις του έβρισκαν πρόσφορο έδαφος δράσης, ιδιαίτερα στις συνοικίες της Τούμπας, της Καλαμαριάς, της Αγίας Τριάδας, του Χαριλάου της Αγίας Παρασκευής αλλά και τις δυτικές με προσφυγικό και εργατικό κόσμο. Στις οργανώσεις του Ε.Α.Μ. στην πόλη συμμετείχε ο αστικός πληθυσμός ανεξάρτητα από φύλο ή ηλικία και θα είχε ενδιαφέρον να διερευνηθούν στο βαθμό που είναι εφικτό τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων στις οργανώσεις. Το 1944 ο εφεδρικός Ε.Λ.Α.Σ. ήταν ιδιαίτερα ενισχυμένος σε αυτές, όπου σημειώθηκαν και οι σοβαρότερες συγκρούσεις με τους Γερμανούς και τους συνεργάτες τους, κατά τους τελευταίους κατοχικούς μήνες. Οι αριθμοί συμμετοχής του κόσμου που έπαιρνε μέρος σε κινητοποιήσεις του Ε.Α.Μ. τον τελευταίο χρόνο της Κατοχής με αιτήματα κοινωνικά, οικονομικά, εργασιακά αλλά και διαμαρτυρίας για εκτελέσεις, που σημειώνονται σε εκθέσεις της Επιτροπής Πόλης Θεσσαλονίκης προς το Μ.Γ. του Κ.Κ.Ε. ακόμη και αν δεν είναι ακριβείς είναι ενδεικτικοί της συμμετοχής των ανθρώπων.

Τον Ιούλιο του 1941, σχεδόν ταυτόχρονα, με τις μαχητικές πρωτοβουλίες του Μακεδονικού Γραφείου του Κ.Κ.Ε. είχε συγκροτηθεί η Υ.Β.Ε. (Υπερασπισταί Βορείου Ελλάδος), από μια ομάδα αξιωματικών (Ιωάννης Παπαθανασίου, Ευάγγελος

Δόρτας, Θωμάς Μπάρμπας, Αναστάσιος Σακελλαρίδης) ενώ προσχώρησαν σε αυτήν και κάποιες σοσιαλίζουσες μικροομάδες που αντιπαθούσαν το Κ.Κ.Ε.. Δεν πρέπει να υπήρξε αντάρτικη δράση ή συγκρότηση ένοπλων πυρήνων από τις ομάδες της Υ.Β.Ε., από τις αρχές του φθινοπώρου 1941. Η δράση της Υ.Β.Ε. εντοπιζόταν κυρίως στη φυγάδευση συμμάχων και Ελλήνων και συνεργασία με το δίκτυο πρακτόρων «Ζεύς» ενώ ασκούσε κοινωνικό έργο συνεργαζόμενη με την εκκλησία και τους ναυτικούς ομίλους στη διοργάνωση συσσιτίων. Η αφετηρία της ήταν αντιστασιακή προς τους κατακτητές και σε αυτό το σημείο συνέπιπταν οι προθέσεις με την «Ελευθερία», με κεντρικό ζήτημα τη γειτονική βουλγαρική κατοχή, γι' αυτό και την πρώτη φάση ύπαρξης της Υ.Β.Ε. ήταν ικανοποιητικές οι επαφές με εκπροσώπους της «Ελευθερίας». Ωστόσο, ο κοινωνικός της χαρακτήρας ήταν συντηρητικός συγκριτικά με εκείνον της «Ελευθερίας» έχοντας την υποστήριξη από τη Γενική Επιθεώρηση Νομαρχιών Μακεδονίας ή από εύπορους της πόλης και αυτό προκαλούσε ανασφάλεια και από τις δυο πλευρές ενώ οι επαφές στελεχών της με το Χρυσόχοου ή τον Μιχάλαγα θα οδηγούσε την επαφή σε αδιέξοδο.

Η μνήμη της εποποιίας που διατηρήθηκε για την περίοδο της Κατοχής, μπορεί να οφείλεται στις επιλογές της μετέπειτα ιστοριογραφίας, της αυτοβιογραφίας και της λογοτεχνίας ή, σε τελική ανάλυση, στην επιλεκτική μνήμη των ανθρώπων. Ωστόσο η επική μορφή αυτής της μνήμης συνέβαλε στο να λησμονηθεί η σκληρή, συχνά όχι τόσο ηρωική αλλά πάντα ανθρώπινη καθημερινότητα, που δείχνει πώς συνθήκες στέρησης, φόβου, καταπίεσης και ολοκληρωτισμού μπορούν να μεταβάλουν τις αξίες μιας ολόκληρης κοινωνίας, να κλονίσουν τις ισορροπίες της, να ξεγυμνώσουν τις αδυναμίες και τα στερεότυπά της, να φανερώσουν τις ασφαλιστικές δικλείδες ενός μέρους της, των κοινωνικών ιεραρχιών συνήθως, σε βάρος των υπολοίπων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄

Στοιχεία των ανθρώπων που έδωσαν συνέντευξη

1) Αγγελίδης Παρίσης, Μάρτιος 2001

Αρχισυντάκτης της εφημερίδας «Λαϊκή Φωνή» που ήταν το δημοσιογραφικό όργανο του Μ. Γ. της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε. Θεωρείται από τους κορυφαίους της αντιστασιακής δημοσιογραφίας στη Θεσσαλονίκη. Αριστερός από οικογενειακή καταγωγή με ρωσίδα μητέρα.

2) Αμπόνη - Σπύρου Μαρία, 12 Οκτωβρίου 2001

Ήταν περίπου 16 -17 χρόνων στο ξεκίνημα της Κατοχής, από αστική εμπορική οικογένεια, που έμενε στο κέντρο της πόλης, Ίωνος Δραγούμη με Βαλαωρίτου. Αργότερα παντρεύτηκε το Γεώργιο Αμπόνη, ο οποίος είχε ιδιαίτερα ενεργό ρόλο στη διοργάνωση των συσσιτίων από τα κατηχητικά.

3) Αζινιάρη Αμαλίτσα, 9 Ιουλίου 2002

Ήταν 11 χρόνων όταν ξεκίνησε η Κατοχή. Έμεναν με τη μητέρα της, τον αδερφό της και την αδερφή της στην Άνω Πόλη και στη συνέχεια στο Διοικητήριο. Ο πατέρας ήταν στρατιωτικός και είχε πεθάνει λίγο πριν ξεσπάσει ο ελληνοϊταλικός πόλεμος αφήνοντας στην οικογένεια μία καλή σύνταξη. Τα παιδιά σταμάτησαν το σχολείο. Η αδερφή της, 14 ετών τότε εργάστηκε σε γερμανική υπηρεσία, στη Γεωργική σχολή, στα μαγειρεία ενώ τα αδέρφια της, 19 και 16 ετών αναμείχθηκαν σε μικροαντιστασιακές πράξεις (γράψιμο στους τοίχους κτλ.).

4) Ζαφειρόπουλος Νίκος, 17 Φεβρουαρίου 1996

Περίπου 26 χρόνων στο ξεκίνημα της Κατοχής. Ανήκε σε μεγαλοαστική οικογένεια της πόλης, που κατοικούσε σε κτίριο στη συμβολή των οδών Αγίας Σοφίας με Εγνατία. Ήταν μέλος του Ναυτικού Ομίλου Θεσσαλονίκης, ανύπαντρος, δημόσιος υπάλληλος της Εφορίας μόνο για το διάστημα της Κατοχής. Συμμετείχε σε αντιστασιακές ενέργειες του Ομίλου και συνεργάστηκε με την Π.Α.Ο.

6) Μεσημέρης Εμμανουήλ, Σεπτέμβριος 2001

Δημόσιος υπάλληλος με καταγωγή από Βέροια. Ζούσε στη Θεσσαλονίκη.

7) Μήτσου Φανή, 10 Οκτωβρίου 2001

Παιδί δωδεκάχρονο που πήγε Γυμνάσιο στα χρόνια της Κατοχής. Έμενε με την οικογένειά της στην περιοχή της Παναγίας Φανερωμένης. Ο πατέρας της ήταν σιδηροδρομικός. Έντονες

αναμνήσεις από τα κατηχητικά και τα συσσίτια. Έγινε δασκάλα και παρέμεινε κοντά στους χριστιανικούς κύκλους της πόλης μέχρι σήμερα.

5) Παπαδοπούλου Βασιλική, 28 Δεκεμβρίου 1998

Παιδί 9 ετών στο τέλος της Κατοχής από εργατική προσφυγική οικογένεια που είχε τρία παιδιά και έμενε στην περιοχή της Κάτω Τούμπας στα προσφυγικά παραπήγματα. Έχασε τον πατέρα της στο αλβανικό μέτωπο. Η μητέρα της εργάστηκε στα συσσίτια της περιοχής και εξοικονομούσε τα προς το ζην για το δύσκολο κατοχικό διάστημα.

8) Ράπτου Κωστούλα, Μάιος 1994

Ήταν 20 χρόνων περίπου στο ξεκίνημα της Κατοχής. Νιόπαντρη ανέλαβε την ανατροφή 4 παιδιών που είχε ήδη ο σύζυγος, ο οποίος ήταν αρτεργάτης. Έφυγαν οικογενειακά στα χρόνια της κατοχής στο Ωραιόκαστρο, από όπου είχε καταγωγή ο σύζυγος, για να βρίσκουν ευκολότερα τρόφιμα. Η ίδια είχε προσφυγική καταγωγή, είχε χάσει όλη της την οικογένεια σε ηλικία 3 ετών και είχε υιοθετηθεί από αστική οικογένεια της πόλης με καλή οικονομική κατάσταση. Τελείωσε το δημοτικό σχολείο, έχασε, όμως, μικρή το θετό πατέρα και βρέθηκαν με τη θετή μητέρα σε δύσκολη οικονομική κατάσταση, οπότε αναγκάστηκε να εργαστεί μαζί με τη μητέρα της.

9) Σπάσος Δημήτρης, 24 Νοεμβρίου 2001

Ήταν έφηβος στα χρόνια της Κατοχής. Έμενε με την οικογένειά του στην περιοχή Βοσπόρου στην οδό Μοναστηρίου. Ο πατέρας του ήταν σιδηροδρομικός και η μητέρα του δεν εργαζόταν. Σταμάτησε το σχολείο και εργάστηκε σε έργα οδοποιίας των γερμανικών υπηρεσιών παριστάνοντας ότι είναι μεγαλύτερος από την ηλικία του ενώ εξυπηρέτησε συχνά αντιστασιακές ομάδες.

10) Κα Σπάσου, 24 Νοεμβρίου 2001

Ήταν 13 ετών το 1943 όταν ήρθε στη Θεσσαλονίκη με την οικογένειά της από την Κομοτηνή, λόγω της βουλγαρικής κατοχής εκεί. Έμειναν στην οδό Πάτμου στην περιοχή της Αγίας Τριάδας. Ο μεγαλύτερος αδερφός της ήταν φοιτητής στη Θεσσαλονίκη και αυτό διευκόλυνε την έλευσή τους στην πόλη.

11) Τριανταφυλλίδου Βέρα, 6 Ιανουαρίου 2002

Ήταν περίπου 20 χρόνων, νιόπαντρη όταν ξεκίνησε ο πόλεμος. Ανήκε στους Έλληνες του Καυκάσου που ήρθαν στην Ελλάδα μετά το 1917. Ο πατέρας της είχε εργαστεί στην Εταιρεία Τροχιοδρόμων και Ηλεκτροφωτισμού Θεσσαλονίκης και στη συνέχεια στα Τ.Τ.Τ. (Ταχυδρομεία, Τηλεγραφεία, Τηλεφωνεία) Σπούδασε μαθηματικός στο πανεπιστήμιο

Θεσσαλονίκης. Εντάχθηκε στο Κ.Κ.Ε. στα φοιτητικά της χρόνια (1932 - 1937) και αυτό της στοίχισε την επαγγελματική της σταδιοδρομία στα χρόνια του Μεταξά, καθώς είχε στιγματισμένο πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων. Ανέπτυξε δράση στο Ε.Α.Μ. από το 1943 όταν δούλεψε ως μαθηματικός στην Κοζάνη – καθώς εκείνη τη χρονιά διορίστηκαν καθηγητές χωρίς πιστοποιητικό – και ο θείος που την φιλοξενούσε την μύησε στο Ε.Α.Μ..

12) Χατζηνικολάου Δήμητρα, 28 Οκτωβρίου 2001

Ήταν 18 χρόνων όταν ξεκίνησε η Γερμανική Κατοχή από αστική οικογένειά. Η μητέρα της ήταν από το Μοναστήρι. Ο πατέρας της ήταν ράφτης με ένα καλό εισόδημα καθώς είχαν δικό τους σπίτι και η ίδια είχε τελειώσει λίγο πριν από την Κατοχή την ελληνογαλική σχολή «Καλαμαρί». Γνώριζε γαλλικά και γερμανικά. Στα δύο πρώτα χρόνια της Κατοχής η οικογένειά της αντιμετώπισε σοβαρότατα οικονομικά προβλήματα. Ήταν από τις οικογένειες που έσωσαν την κόρη της γειτονικής εβραϊκής οικογένειας. Το σπίτι τους ήταν στην περιοχή της Αγίας Τριάδας, όπου κυριαρχούσε ο εβραϊκός πληθυσμός.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄

Πίνακας 1.

Δημόσια καταφύγια υπό κατασκευή ή υπό σχεδιασμό τον Ιανουάριο - Μάρτιο 1941.

-
- 1 Επί της οδού Χαλκιδικής, παρά την στάσιν Τροchioδρόμων. Τύπου οχετός [=στο ύψος της οδού 25ης Μαρτίου]. Ημιτελής στις 17-3-1941.
  - 2 Επί της οδού Περδίκια. [Οδός Περδίκια = από του Γ.Σ.Σ. ως τον συνοικισμό 151]. Τύπου οχετός. Ημιτελής στις 17-3-1941.
  - 3 Επί της οδού Παπάφη [;]. Ίσως πρόκειται για το υπ' αριθμό 14 καταφύγιο.
  - 4 Χαρισίου Γηροκομείου [= γωνία Αυτοκράτορος Βασιλείου και Γηροκομείου // σημερινών Προξένου Κορομηλά και Λασάνη]. Τύπου στοά. Δεν είχε αρχίσει η κατασκευή στα μέσα Μαρτίου 1941.
  - 5 Παλαιάς Διεθνούς Εκθέσεως [= στο Πεδίον του Άρεως]. Τύπου οχετός. Ημιτελής στις 17-3-1941.
  - 6 Συνοικισμού Αγίας Φωτεινής [στο χώρο της σημερινής Διεθνούς Εκθέσεως]. Τύπου οχετός. Ημιτελής στις 17-3-1941.
  - 7 Β΄ Δημοτικού Σχολείου. Περιοχή Δ΄ Αστυνομικού Τμήματος [Θεοτοκοπούλου 2 // Θεοτοκοπούλου = από Βλαχάβα έως Ακροπόλεως 25]. [;]
  - 8 Οδού Αθηνάς (Αθηνάς = τότε από Προφ. Ηλιού ως Αποστόλου Παύλου). Ίσως πρόκειται για το υπ' αριθμόν 34 καταφύγιο. Ημιτελής στις 17-3-1941[;].
  - 9 Οδού Σθένωνος, Επταπύργιο (Σθένωνος = από Δημητρίου Πολιορκητού 145 έως Επταπυργίου και Αργοναυτών). [;]
  - 10 Οδού Ανατολικής Θράκης, καφενείο Γιουμάογλου [;]. Ημιτελής στις 17-3-1941.
  - 11 Συνοικισμού Αγίου Φανουρίου, τέρμα οδού Πόντου (Πόντου = οδός μεταξύ Τούμπας και Χαριλάου). Τύπου στοάς
  - 12 Οδού Μικράς Ασίας, Άνω τούμπα [;]
  - 13 Συνοικισμού 151, επί της οδού Παπάφη, (η οποία σταματούσε στο χείμαρρο της «Υφανέτ»). Τύπου στοά. Δεν είχε αρχίσει να κατασκευάζεται στα μέσα Μαρτίου.
  - 14 Μεγάλης Γέφυρας, στην περιοχή νέου σιδηροδρομικού σταθμού. Τύπου οχετός. Ημιτελής στις 17-3-1941.
  - 15 Μεγάλου Οχετού, περιοχή Αγίων Πάντων. Τύπου οχετός. Πιθανόν είναι το ίδιο με το υπ' αριθμόν 15.
  - 16 Συνοικισμού Αγίου Παύλου, τύπου στοά. Ημιτελής στις 17-3-1941.[;].
  - 17 Αγίου Ελευθερίου, Ντεπώ [;].
  - 18 Πλατεία Καλλιθέας (= τέρμα οδού Αποστόλου Παύλου). Ημιτελής στις 17-3-1941. [;].

- 19 Φωτίου - Βλατάδων - Συκεών (Φωτίου = από αρχή οδού Ακροπόλεως, συνέχεια τέρματος Αγ. Σοφίας) τύπου στοάς. Ημιτελής στις 17-3-1941.
- 20 Συκεών, οδός Α΄. Ημιτελής στις 17-3-1941. [;].
- 21 Οδού Σπαρτάκου, Άνω Πόλη (Σπαρτάκου = από Δημητρίου Πολιορκητού 7 αδιέξοδος [;].
- 22 Συνοικισμός Κολοκοτρώνη και Ρήγα Φερραίου (νοτίως της Βάρνας). Ημιτελής στις 17-3-1941.
- 23 Οδού Αρκαδιουπόλεως (= συνέχεια της οδού Ειρήνης έως Αρχαιοτήτων)[;].
- 24 Οδού Παύλου Κουντουριώτου, τύπου στοά. Ημιτελής στις 17-3-1941.
- 25 Σχολείου Νεαπόλεως, οδός Βενιζέλου, τύπου στοά. Ημιτελής 17-3-1941.
- 26 Οδού Πεισιδίας, Νεάπολη, τύπου στοά. Ημιτελής στις 17-3-1941.
- 27 Συνοικισμός Βάρνας [;].
- 28 Πλατεία Βαρδαρίου, θέση οικίας Παππά. Ημιτελής στις 17-3-1941, κατασκευαζόταν από τη Διεύθυνση Δημοσίων Έργων της Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας.
- 29 Περιοχή Τουρκικού Προξενείου, στην οδό Αγίου Δημητρίου. Κατασκευαζόταν από την ίδια υπηρεσία με το προηγούμενο. Ημιτελής στις 17-3-1941.
- 30 Συνοικισμού Βαρώνου Χιρς. Δεν είχε αρχίσει η κατασκευή του στα μέσα Μαρτίου. [;].
- 31 Συνοικισμός Βότση, τύπου οχετός. Για να ολοκληρωθεί, χρειαζόταν δουλειά 15 ημερών στα μέσα Μαρτίου 1941.
- 32 Εξέδρα Νέας Κρήνης, τύπου στοάς. [;].
- 33 Αρετσού, μεταξύ κέντρων «Ακτή» και «Βόσπορος», τύπου στοάς. Χτισμένο σε βραχώδες έδαφος. Στα μέσα Μαρτίου χρειαζόταν ένα ακόμη μήνα για την ολοκλήρωσή του.
- 34 Συνοικισμός Κουρί, κέντρο «Τροκαντερό». Όπως και της Αρετσούς. [;].
- 35 Σχολείο Αρετσούς, τύπου οχετός.
- 36 Συνοικισμός Κατιρλή, πλατεία Ναού [= Αγίου Ιωάννου], τύπου οχετός [;].
- 37 Καλαμαριάς και Κτηνοτρόφων, θέση «Ξύλινοι θάλαμοι», τύπου οχετός.
- 38 Καλαμαριάς, πλατεία Ταχυδρομείου, τύπου οχετός.
- 39 Καλαμαριάς, θέση «διώροφα», τύπου οχετός [;].
- 40 Καλαμαριά, πλατεία Αγίου Νικολάου, τύπου οχετός [;].
- 41 Αλλατίνι (Τούζλα), τύπου οχετός [;].

[;] Άγνωστο αν ολοκληρώθηκε η κατασκευή του. Πηγή: Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη του ελληνοϊταλικού πολέμου: Συσσίτια και καταφύγια», Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, τ. 5, Ιανός, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 305 – 306.

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχεία

Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης

Παλαιό, 1539/1933 – 1934, 2003/1941, 2005/1941, 2009/1941, 2031/1942, 2032/1942, 2033/1942, 2034/1942, 2035/1942, 2036/1942, 2037/1942, 2237/1942, 2083/1944, 2230/1962

Αρχεία σχολείων

Αρχείο 1^{ου} δημοτικού σχολείου Καλαμαριάς:

Μαθητολόγια 1940 -1941, 1943 – 1944, 1945 – 1946, 1948 – 1949

Αρχείο 2^{ου} δημοτικού σχολείου Καλαμαριάς:

Μαθητολόγια 1940 –1942, 1943 – 1944, 1948 - 1949

Αρχείου 3^{ου} δημοτικού σχολείου Καλαμαριάς:

Μαθητολόγια 1945 – 1946, 1948 – 1949

Αρχείο 4^{ου} δημοτικού σχολείου Καλαμαριάς:

Μαθητολόγια 1943 – 1944, 1945 – 1946, 1948 - 1949

Αρχείο 5^{ου} δημοτικού σχολείου Καλαμαριάς:

Μαθητολόγια 1940 –1941, 1943 – 1944, 1945 – 1946, 1948 – 1949

Αρχείο 6^{ου} δημοτικού σχολείου Καλαμαριάς:

Μαθητολόγια 1940 – 1941, 1943 – 1944, 1948 - 1949

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας

Αρχείο Κ.Κ.Ε., Κουτί. 410

Αρχείο Κ.Κ.Ε., Κουτί 411.

Βιβλιοθήκη Bissel, Αμερικάνικο Κολέγιο «Ανατόλια»

Thessaloniki Jewish Community records, 1939 – 1945, 1997.A.0220, Reel 1 - 12

Bundesarchiv – Militärarchiv Freiburg

MA, RW 29/91

MA, RW 29/92

MA, RW 29/93

MA, RW 29/108

MA, RW 29/114

MA, RW 29/115

MA, RW 40/160

MA, RW 40/161

Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος

φ. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, μέρος Α΄

φ. Θεσσαλονίκη τ. Β΄

Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας

Αρχείο Γενικής Διοικήσεως Βορείου Ελλάδος,

φ. Δ35, υποφ. 1β

φ. Δ38, φ. 1, υποφ. 1

φ. Δ55, υποφ. 10

Αρχείο Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας,

φ. 28, υποφ. 31, 53

Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Συλλογή Προφορικών Μαρτυριών

Μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις:

Αλεξιάδη Μενέλαου

Αντύπα Ευθύμιου

Βαφειάδη Νίκου

Βεζυρόπουλου Στυλιανού

Σαρηβαλάση - Βασιλάκη Αναστασία

Ιωαννίδη Παντελή

Καλλιαντόπουλου Δημήτρη

Καλογιαννίδη Σάββα

Κιουπτσίδη Ιάκωβου

Κιουρτζή Κώστα

Κουτσουλιάνου Κώστα

Κωνσταντινίδη Κώστα

Μιχαηλίδης Γιώργος

Μουσικίδη Γιώργου

Ουσταμπασίδου Ηρώ
Πεκλάρη Βασίλη
Τζαβάρα Ανδρέα
Τσακίρη Φραγκίσκου
Χρυσοπούλου Σοφίας

Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών

Ι.Α.Υ.Ε., 1941, Κοινωνία των Εθνών:

υποφ. 38

Ι.Α.Υ.Ε., 1941 Κυβέρνηση Λονδίνου

φ. 8, υποφ. 1 Α / 1 / 20, - Νοέμβριος

Ι.Α.Υ.Ε., 1942 - 1943, Κυβέρνηση Λονδίνου

φ. 2,

φ. 8, υποφ. 8

Ι.Α.Υ.Ε., 1941 – 1944, Κυβέρνηση Λονδίνου

φ. 8

Ι.Α.Υ.Ε., 1942, Κατοχική Κυβέρνηση

φ. 2, υποφ. 4

Ι.Α.Υ.Ε., 1944, Κυβέρνηση Καΐρου, φ. 19.1

Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης

Αρχαιακή Συλλογή Τάκης Γερμανός,

φ. 4, υποφ. 2, υποφ. 3

Αρχαιακή Συλλογή Ζαχόπουλου

φ.3, υποφ. 7

Αρχαιακή Συλλογή Τάκης Σιμόπουλος,

φ. 2, υποφ. 1

Αρχαιακή Συλλογή Φωτιάδη,

φ. 17, υποφ. 4

Γενικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης,

1941, φ. 2, υποφ. 4, φ. 4^α, υποφ. 2, φ. 21, υποφ. 4.

1942, φ. 1, υποφ. 5, φ. 2, υποφ. 2, φ. 20, υποφ. 8.

1943 φ. 2, υποφ. 3, φ. 2, υποφ. 6.

1945, φ. 1, υποφ. 4.

Ληξιαρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης,

Βιβλία Γάμων

Α', Β', Γ' 1939

Α', Β' 1940

Γ' 1940 – 1941

Α' 1941

Β' 1941 – 1942

Α', Β', 1942

Α', Β', Γ', Δ', 1943

Ε', 1943 – 1944

Δ', 1943 – 1944

Βιβλία Γεννήσεων

Α' – Κ' 1935 και Α' Α.Π. 1935

Α' - Γ' 1936 και Α' Α.Π., Β' Α.Π., Β' και Γ' Α.Π. 1936

Α' – Θ' 1937, Α' Α.Π., Β' Α.Π., Γ' Α.Π. 1937

Α' – Θ' 1938

Α' - Γ' 1939, Α' Α.Π. 1939

Α' - Γ' 1940, Α' Α.Π., Β' Α.Π. 1940

Α' - Ε' 1941, Β' Α.Π. 1941

Α' - Ζ' 1942, Γ' Α.Π. 1941- 42

Α' - Ζ' 1943

Α' - Λ' 1944

Α' - Ν' 1945.

Βιβλία Θανάτων

Α' - Δ' 1941

Α' - Ο' 1942

Π' 1942 - 1943

Α' - Στ' 1943

Α' - Ε' 1944

Ιδιωτικά Αρχεία

Ιδιωτική συλλογή κ. Γιώργου Λεοντιάδη, τμήμα Αρχείου του Ταμείου Παρακαταθηκών και Δανείων Θεσσαλονίκης.

Ιδιωτική συλλογή κ. Γιώργου Μαργαρίτη, τμήμα Αρχείου Εφορίας Γ΄ Θεσσαλονίκης.
Αρχείο Πωλ Ισαάκ Χάγουελ

Δημοσιευμένες πηγές

Carpì Daniel (επιμ.), *Italian Diplomatic Documents on the history of the Holocaust in Greece (1941-1943)*, Πανεπιστήμιο Τελ Αβίβ 1999.

Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αγώνες και νεκροί του ελληνικού στρατού κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο 1940 - 1945*, έκδοση Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1990.

Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών. Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Δημόσιας Διοίκησης, *Documents on the History of the Greek Jews, Records from the historical archives of the Ministry of Foreign Affairs*, (επιμ. Photini Constantopoulou – Thanos Veremis), Καστανιώτης, Αθήνα 1998.

Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1938, Αθήνα 1939.

Σπηλιωτοπούλου Μαρία – Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.), *Χρονολόγιο γεγονότων 1940 – 1944*, τ. α΄, 1940 -1943, Ακαδημία Αθηνών Κ.Ε.Ι.Ν.Ε., Αθήνα 2002,

Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1939, Αθήνα 1940.

Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 16 Οκτωβρίου 1940, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα 1950.

Φύλλα Εφημερίδος της Κυβερνήσεως:

195/1923.

356/1936, 358/1936, 379/1936, 391/1936, 499/1936.

335/1937.

118/1938.

242/1940, 244/1940.

97/1941, 139/1941, 150/1941, 155/1941, 1, 12, 139/Παράρτημα 1941.

16/1942, 28, 29, 30, 33, 34, 35, 49, 51, 58, 68, 75, 80/Παράρτημα 1942.

12, 25, 53/ Παράρτημα 1943.

Εφημερίδες

Απογευματινή, 1940, 1941 - 1944

Ελευθερία, 1943, 1945

Ο Ελληνικός Βορράς, 1945, 1946

Εφημερίς των Βαλκανίων, 1926, 1931, 1940

L' Echo de France 1917

L' Independant, 1940

Le Progress, 1940

Καθημερινή, 1936

Μακεδονία, 1931, 1932, 1940, 1941 (α' εξάμηνο)

Μακεδονικά Νέα 1929, 1933

Νέα Αλήθεια, 1945 (α' εξάμηνο)

Νέα Ευρώπη, 1941 – 1944

Ριζοσπάστης, 1926

Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος, 1937

Το Φως, 1941 (α' εξάμηνο), 1945

Πολιτιστική Ομάδα Καλαμαριάς

Ταινία για το μπλόκο του 1943

Περιοδικά

Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης, X 1932

Μακεδονικά ΚΓ'

Μακεδονικό Ημερολόγιο XV 1939, XIII 1937, L 1980

Οικονομικός Ταχυδρόμος, 1941 – 1944

Βιβλιογραφία

Αβδελά Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού*, Ίδρυμα έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990.

Αβδελά Έφη, «Ο σοσιαλισμός των άλλων: ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μετα – οθωμανική Θεσσαλονίκη», *Τα Ιστορικά*, 18, 19, Ιούνιος, Δεκέμβριος 1993, σ. 171 - 204.

- Αγγελής Βαγγέλης**, «Γιατί χαιρέται και κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.
- Αγγελόπουλος Άγγελος**, *Το οικονομικό πρόβλημα της Ελλάδος*, Αθήνα 1945.
- Αλιβιζάτος Νίκος**, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922 -1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986.
- Aly Götz**, *Hitlers Volkstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, S. Fischer, Φρανκφούρτη 2005.
- Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη** (εισ. - επιμ.), *Γιομτώβ Γιακοέλ. Απομνημονεύματα 1941-1943*, Παρατηρητής. Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ, Θεσσαλονίκη 1993.
- Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη**, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993.
- Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη**, *Η λογοτεχνία ως μαρτυρία. Έλληνες πεζογράφοι για τη γενοκτονία των Εβραίων*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1995.
- Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη**, *Ο άλλος εν διωγμό*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998.
- Αναστασιάδης Γιώργος**, *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*, Έκφραση, Θεσσαλονίκη 1994.
- Αναστασιάδης Γιώργος**, «Το ηχώχρωμα της πόλης στα χρόνια της Κατοχής», *Τάμαριζ*, 4, Απρίλιος 1997, σ. 4 – 7.
- Αναστασιάδης Γιώργος**, *Ο Τύπος της Θεσσαλονίκης στον 20ό αιώνα*, Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2000.
- Ανδριάκαινα Ελένη**, «Από τη “μνήμη” στις “μνήμες”: η “γλωσσική στροφή” και η προσέγγιση του παρελθόντος στις κοινωνικές επιστήμες», *Δοκιμές*, 9 - 10, Φθινόπωρο 2001, σ. 31 - 46 .
- Ανδρικόπουλος Γιάννης**, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού*, Αθήνα 1977, σ. 12 - 13.
- Ανταίος Πέτρος**, Συμβολή στην ιστορία της Ε.Π.Ο.Ν., Καστανιώτης, Αθήνα 1977 – 1979, τ. ΑΙ – ΑΙΙ.
- Arendt Hannah και Jaspers Karl**, *Briefwechsel 1926 - 1969* (Lotte Köhler και Hans Saner επιμ.), Μόναχο 1985.
- Ασσεό Ανριέτ**, *Τι απέγιναν οι 70.000 Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, Νησίδες, Σκόπελος 1997.
- Αυγουστίδης Άγγελος**, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40 και τα περιθώρια της πολιτικής*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.
- Βαν Μπουσχότεν Ρίκη**, *Ανάποδα χρόνια*, Πλέθρον, Αθήνα 1997.

Βαρέλλα Ευαγγελία, «Το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης κατά τα χρόνια του Μεσοπολέμου», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τ. 4, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 1994, σ. 251 - 284.

Βαρών – Βασάρ Οντέτ, «Από την ΕΟΝ στην ΕΠΟΝ, 1936 - 1946. Μνήμες και βιώματα από δύο νεανικές οργανώσεις», *Η Ελλάδα '36 - '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 150 - 165.

Βαρών – Βασάρ Οντέτ, «Η γενοκτονία των Ελλήνων Εβραίων (1943 – 1944) και η αποτύπωσή της: μαρτυρίες, λογοτεχνία και ιστοριογραφία», *Η εποχής της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία* (επιμ. Γιώργος Αντωνίου – Νίκος Μαραντζίδης), Εστία, Αθήνα 2008, σ. 289 - 343.

Βασδραβέλλης Ιω., «Η Θεσσαλονίκη ως διεθνής λιμνή διαμετακομίσεως», *Ημερολόγιον Δυτικής Μακεδονίας*, τ. 6, 1937.

Βασιλικός Βασίλης, «Ο φίλος μου ο Ίνο», *Η λογοτεχνία ως μαρτυρία. Έλληνες πεζογράφοι για τη γενοκτονία των Εβραίων*, (επιμ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου), Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 224 - 231.

Βασιλικού Μαρία, «Εθνοτικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Η περίπτωση του εμπρησμού του Κάμπελ», *Ιστωρ*, 7, 1994, σ. 153 - 174.

Βασιλόπουλος Γ., *Αγώνες Ε.Α.Μ. στην Αδούλωτη Αθήνα και της θρυλικής Πανυπαλληλικής Επιτροπής (Κ.Π.Ε.) των Δημοσίων Υπαλλήλων*, τ. Α', Αθήνα 1984.

Βαφόπουλος Γ. Θ., «Το χρονικό της Θεσσαλονίκης (1912 - 1962)», *Αφιέρωμα στη Θεσσαλονίκη. 23 αιώνες Θεσσαλονίκη, Νέα Εστία*, τ. 118, 1.403, Χριστούγεννα 1985, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου και Σίας, Αθήνα 1985, σ. 14 – 36.

Βέκρης Ιωάννης, *Εμπορικών Εγκόλπιον*, χ.έ., Θεσσαλονίκη 1925.

Βερβενιώτη Τασούλα, *Η γυναίκα της Αντίστασης*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994.

Βεργόπουλος Κώστας, «Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1980, σ. 327 - 342.

Βόγλη Ελπίδα Κ., «“Πτωχοί” και “πένητες” στην πόλη της Θεσσαλονίκης», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τ. 6., Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 2002, σ. 247 - 262.

Bowman Steven, *Jewish resistance in wartime Greece*, Valentine - Mitchell, Λονδίνο 2006.

Burke Peter, *Αυτοψία: Η χρήση των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.

Close David, «Η αστυνομία στο καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου», *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου Η Ελλάδα 1936 – 1944. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989*, σ. 77 - 91.

Close David, *The Origins of the Greek Civil War*, Longman , Νέα Υόρκη, 1995.

Γενικό Επιτελείο Στρατού / Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία του ελληνο-ιταλικού και ελληνο-γερμανικού πολέμου 1940 – 1941*, Αθήνα 1985.

Γερόλυμπου - Καραδήμου Αλεξάνδρα, Κολώνας Βασίλης, «Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης στα 1917: Από την κοινωνική και πολεοδομική ουτοπία στην αρχιτεκτονική υλοποίηση», *Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Θεσσαλονίκη 23 - 24 Νοεμβρίου 1991, Γαβριηλίδης, Αθήνα 1995, σ. 231 -254.

Γερόλυμπου Αλεξάνδρα, «Τόποι και χώροι του εμπορίου στη Θεσσαλονίκη 1916 - 1996. Μεταμορφώσεις στη χωρική και αρχιτεκτονική έκφραση της εμπορικής δραστηριότητας», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, Κ.Ι.Θ., τ. 5, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 253 - 267.

Γερόλυμπου – Καραδήμου Αλεξάνδρα, «Πόλεις και πολεοδομία», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα 1900 - 1922. Οι Απαρχές*, τ. α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 223 - 253.

Γερόλυμπου – Καραδήμου Αλεξάνδρα, «Πόλεις και ύπαιθρος», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922 – 1940. Ο Μεσοπόλεμος*, τ. β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 59 - 105.

Γεωργιάδης Στέλιος, *Θεσσαλονίκη. Η ανυπότακτη πόλη. Μαρτυρίες και έρευνα για τον αγώνα 1941-1945*, Infoprint, Θεσσαλονίκη 1995.

Γεωργιάδου Κίρκη, «Les Grecs de Thessaloniki», *Salonique 1850 - 1918. La «ville de Juifs» et le reveil de Balkans*, επιμ. Gilles Veinstein, Autrement, Παρίσι 1992, σ. 119 - 128.

Γιακοέλ Γιομτώβ, *Απομνημονεύματα 1941 – 1943* (εισ. - επιμ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου), Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993.

Γιακουμής Χάρης, Γερόλυμπου – Καραδήμου Αλέκα, Πεντελαχόρ ντε Λοντίς Κριστιάν, *Ερνέστ Εμπράρ 1875 – 1933. Εικόνες από τη ζωή ενός αρχιτέκτονα. Από την Ελλάδα στην Ινδοκίνα*, Ποταμός, Αθήνα 2001.

Γούναρης Βασίλης, «“Οργάνωσις Ζευς”: Συμβολή στη μελέτη της αντιστασιακής δράσης στη Θεσσαλονίκη (1942 –1944)», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Συμπόσιο, 1 – 3 Νοεμβρίου 1985, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 1986, σ. 229 - 236.

Γούναρης Βασίλης Κ. – Παπαπολυβίου Πέτρος, «Εκτελέσεις, βία και ασιτία στη Θεσσαλονίκη της Κατοχής. Έρευνα και καταγραφή», *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία – αντίσταση και επιβίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. σ. 135 - 152.

Γούναρης Βασίλης Κ., *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002.

Δάγκας Αλέξανδρος, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και οικονομικός καταμερισμός, 1912- 1940*, Επαγγελματικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998.

Δάγκας Αλέξανδρος, «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922 – 1940. Ο Μεσοπόλεμος*, τ. β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 155 - 201.

Δάλλας Γιάννης, «Η κοινωνική συνείδηση των ποιητών της Θεσσαλονίκης», *Αντί*, 324, 1986, σ. 33 - 40.

Dalven Rea, *The Jews of Ioannina*, Cadmus Press, Φιλαδέλφεια.

Dambassina - Kamara Katerina, *Le regime du «4 Aout 1936» en Grece. Le repercussions politiques et sociales*, Παρίσι 1989.

Davies Norman, *Η Ευρώπη σε πόλεμο. Η έναρξη, οι συγκρούσεις, οι ηγέτες και το τέλος του φασισμού 1939 - 1945*, Ιωλκός, Αθήνα 2008, Macmillan, Αγγλία 2006.

Δειμέζη - Καλιότσου Άννα, *Τα γκρίζα χρόνια*, Πατάκης, Αθήνα 1995.

Δημήτριος Ι. Δελιβάνης, *Η δραχμή από του Φθινοπώρου 1939 μέχρι της νομισματικής διαρρυθμίσεως της 25 Ιανουαρίου 1946 και τα πρώτα αποτελέσματά της*, Αργύρης Παπαζήσης, Αθήνα 1946.

Δερμεντζόγλου Αθηνά, *Πλατεία Διοικητηρίου 1940 - 1999*, Μπίμπης, Θεσσαλονίκη χ.χ.

Δημητριάδης Αιμίλιος, «Φοίνιξ Αγήρωσ». *Η Θεσσαλονίκη του 1925 – 1935*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994.

Δημητριάδης Β., «Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης και η ελληνική κοινότητά της κατά το 1913», *Μακεδονικά*, τ. 23, σ. 88 - 115

Δημητριάδης Ε. Π., «Θεσσαλονίκη: μια αναφορά στην πολεοδομική της εξέλιξη», *Αρχαιολογία*, 7, Μάιος 1983, σ. 102 - 108.

Δημητρίου Πάνος, «Εκτιμήσεις σχετικά με την αυθόρμητη και την οργανωμένη αντίσταση», *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή - Αντίσταση - Απελευθέρωση*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1998.

Δημητρόπουλος Δημήτρης, Ολυμπίου Ευδοκία, *Αρχείο του Κεντρικού Συμβουλίου της Ε.Π.Ο.Ν. Συλλογή Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας και Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2000.

Διζελός Θαλής, «Το θέατρο στην Αντίσταση», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 87 – 88, Μάρτιος - Απρίλιος 1962, σ. 453 - 462.

Δοξιάδης Κωνσταντίνος, *Οι θυσίες της Ελλάδος στον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο*, σειρά εκδόσεων του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αθήνα 1946.

Δορδανάς Στράτος, «Η περιοχή της Θεσσαλονίκης και της ευρύτερης Μακεδονίας κάτω από τη Γερμανική Κατοχή (1941 -1943)», διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1996.

Δορδανάς Στράτος, «Γερμανικές αρχές κατοχής και ελληνική διοίκηση», *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία – αντίσταση και επιβίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 91 - 121.

Δορδανάς Στράτος, «Αντίποινα των γερμανικών αρχών Κατοχής στη Μακεδονία (1941 – 1944)», διδ. διατρ. στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. με επιβλέποντα καθηγητή τον κ. Ιω. Κολιόπουλο, Α.Π.Θ. 2002.

Δορδανάς Στράτος - Τσιρώνης Θεοδόσης, «Η Καλαμαριά την περίοδο 1940 - 1945. Τα χρόνια του Πολέμου, της Κατοχής και της Απελευθέρωσης», Ι.Α.Π.Ε. Δήμου Καλαμαριάς, *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία 1940 – 1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία* (επιμ. Ιωαννίδου Ελένη, Τσιρώνης Θεοδόσης), ILP Productions, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 17 – 33.

Δορδανάς Στράτος, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη 1941 – 1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006.

Δρογίδης Δημήτριος Α., *Θεσσαλονίκη 1897 - 1997. Τα τελευταία 100 χρόνια της νεώτερης πολιτιστικής πρωτεύουσας της Ευρώπης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996.

Δροσάκη Ελευθερία, *Εν Θεσσαλονίκη... από τον πόλεμο, την Κατοχή και την Αντίσταση*, Εντός, Αθήνα 1985.

Dumont Paul, «La Federation Socialiste Ouvriere de Salonique a l' epoque des guerres balkaniques», *East European Quarterly*, τ. XVI/4, σ. 383 – 410.

Δώδος Δημοσθένης, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του ελληνικού κράτους*, Σαββάλας, Αθήνα 2005.

Ελευθερίου Λευτέρης, *Το Πολυτεχνείο και η Ε.Π.Ο.Ν. Θεσσαλονίκης στην εθνική αντίσταση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992.

Εμπορικός και Βιομηχανικός Οδηγός 1940, Ελλάδαος Αιγύπτου, Κύπρου.

Ετμεκτσόγλου Γαβριέλλα, «Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. 1940 – 1945 Κατοχή – Αντίσταση* (επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, Προκόπης Παπαστράτης), τ. γ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 175 - 195.

Etmektsoglou - Koehn Gabriella, «Axis exploitation of wartime Greece 1941 – 1943», διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας, επιβλέπων Dr Kermit E. McKenzie, Πανεπιστήμιο Emory, Ατλάντα 1995.

Ευελπίδης Χρυσός, *Η Γεωργία της Ελλάδος, χ.έ.*, Αθήναι 1944

Ευρετήριο Μητρώου Επαγγελματιών, Εμπορικού και Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης 1943 - 1960.

Ζάννα Βιργινία, *Ημερολόγιο Πολέμου '40 - '41*, Ερμής, Αθήνα 1979.

Ζαρκάδα - Πιστιόλη Χριστίνα, «Ο εκλεκτικισμός στη Θεσσαλονίκη», *Αρχαιολογία*, 7, Μάιος 1983, σ. 90 - 96.

George F., Rappoport Leon, *The Holocaust and the crisis of human behavior*, Holmes & Meier, Νέα Υόρκη 1980.

Georgon Francois, «Selanik musulmane et deunme», *Salonique 1850 - 1918. La «ville de Juifs» et le reveil de Balkans*, επιμ. Gilles Veinstein, Autrement, Παρίσι 1992, σ. 105 - 118

Girard Rene, *La violence et le sacré*, Grasset, Παρίσι 1971.

Hammond N. G. L., *The Allied Military Mission and the Resistance in West Macedonia*, Θεσσαλονίκη 1993.

Hallwachs Maurice, *La Mémoire collective*, Puf, Παρίσι 1968.

Hallwachs Maurice, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Mouton, Παρίσι 1975.

Hilberg Raul, *The destruction of the European Jews*, Quadrangle Books, Σικάγο 1961.

Hionidou Violetta, *Famine and death in occupied Greece, 1941 – 1944*, Cambridge University Studies, Κέμπριτζ 2006.

Ηλιάδου - Τάχου Σοφία, «Η ιστορία της εκπαίδευσης στην Καλαμαριά την περίοδο 1940 - 1967», *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία 1940 - 1967. Από την επιβίωση στη*

δημιουργία, (επιμ. Ελένη Ιωαννίδου, Θεοδόσης Τσιρώνης) Ι.Α.Π.Ε., Θεσσαλονίκη 2004, σ. 232 - 245.

Θέμελης Δημήτρης, «Η μουσική παιδεία στη Θεσσαλονίκη του 20ου αιώνα», *Νέα Εστία*, σ. τ. 118, 1403, Χριστούγεννα 1985, σ. 456 – 479.

Θωμαδάκης Σταύρος, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία», *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 -1950*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 117 - 144.

Θεοδωρίδης Χαράλαμπος, *Ο χειμώνας του 1941- 42. Χρονικό της Κατοχής*, Κέδρος, Αθήνα 1980.

Ιατρίδης Γιάννης Ο., «Οι διεθνείς διαστάσεις του ελληνικού εμφύλιου πολέμου: μια επισκόπηση της αγγλόφωνης ιστοριογραφίας», *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”, Αθήνα 2008, σ. 90 - 91.

Ίγκερς Γκέοργκ, *Η ιστοριογραφία στον 20ο αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 1999

Ιωαννίδης Θεόφιλος, *Θεσσαλονίκη, η ψυχή μας*, Spectrum ltd, Κέρκυρα 1998.

Ιωάννου Γιώργος, *Το δικό μας αίμα*, Κέδρος, Αθήνα 1980.

Ιωάννου Γιώργος, *Εφήβων και μη*, Κέδρος, Αθήνα 1982.

Ιωάννου Γιώργος, *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, Κέδρος, Αθήνα 1984.

Ιωάννου Γιώργος, *Η σαρκοφάγος*, Κέδρος, Αθήνα 1986.

Ιωάννου Γιώργος, *Ο λόγος είναι μεγάλη ανάγκη της ψυχής. Η Θεσσαλονίκη της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Κέδρος, Αθήνα 1996.

Jones David Price, *Paris in the Third Reich: A history of the German Occupation 1941 - 1944*, Holt, Rinehart and Winston, Νέα Υόρκη 1981.

Καβάλα Μαρία, «Η πατερναλιστική πολιτική του καθεστώτος Μεταξά απέναντι στις γυναίκες: παραμονή στο καθεστώς ανηλίκων», Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία στο τμήμα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας του Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1995.

Καβάλα Μαρία, «Η οικονομική και επαγγελματική ζωή», *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία 1940 - 1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία*, (επιμ. Ελένη Ιωαννίδου, Θεοδόσης Τσιρώνης) Ι.Α.Π.Ε., Θεσσαλονίκη 2004, σ. 198 - 211.

Καγγελάρη Δηώ, «Η θεατρική σκηνή 1941 - 1953», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1940 – 1945 Κατοχή - Αντίσταση*, τ. γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 335 – 362.

Kazamias Georgios, «Turks, Swedes and famished Greeks. Some aspects of famine relief in occupied Greece, 1941 - 1944», *Balkan Studies*, τ. 33.2, 1992.

Καζαμίας Γιώργος, «Γερμανικά αντίποινα: θεωρία και πράξη», *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία – αντίσταση και επιβίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 131 - 132.

Καζαντζής Τόλης, «Η πεζογραφία της Θεσσαλονίκης», *Αντί*, 324, 1986, σ. 12 - 15.

Καζαντζής Τόλης, *Η παρέλαση. Ενηλικίωση*, Ροές, Αθήνα 1988.

Καλαϊτζή – Οφλίδη Λένα, Οφλίδης Σίμος, *Δυτικά της Σαλονίκης, στις παράγκες με τους κύκνους*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998.

Καλλινικίδης Χαράλαμπος Φ., *Ελληνική Αντίστασις (Αίμα - Δάκρυ - Νίκη)*, χ.έ., Θεσσαλονίκη 1961.

Καλογήρου Νίκος, «Η γεωγραφία του εκσυγχρονισμού: Οι μετασχηματισμοί του βορειοελλαδικού χώρου στο Μεσοπόλεμο», *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος - Χρήστος Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 83 - 91.

Κανδυλάκης Νίκος, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στην Ιστορία του Τύπου*, University Studio Press/Εκφραση, Θεσσαλονίκη 2000, τ. 2.

Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου 1939-1944: ιστορική αναδρομή και κείμενα*, χ.έ., Αθήνα 1964

Καραγιάννης Ν. Γιώργος, *Η εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα 2001.

Καραδήμου – Γερόλυμπου Αλ., «Επανασχεδιασμός και ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917», διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στην Πολυτεχνική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1985.

Καραδήμου – Γερόλυμπου Αλ., *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917. Ένα ορόσημο στην ιστορία της πόλης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1995.

Καραδήμου - Γερόλυμπου Α., Β. Κολώνας, «Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης στα 1917: Από την κοινωνική και πολεοδομική ουτοπία στην αρχιτεκτονική υλοποίηση», Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα Ιστορίας στη μακρά διάρκεια* (επιμ. Έφη Αβδελά – Οντέτ Βαρών Βασάρ), Πρακτικά του Α΄ Συμποσίου Ιστορίας 21 - 24 Νοεμβρίου 1991, Γαβρηλίδης, Αθήνα 1995, σ. 231 - 254.

Καραδήμου – Γερόλυμπου Α., «Πόλεις και πολεοδομία», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900 – 1922* (επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ), τ. α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 223 - 253.

Καραδήμου – Γερόλυμπου Αλ., «Φτώχεια και περιθωριοποίηση σ' έναν μεταβαλλόμενο αστικό χώρο: Οι εβραϊκές συνοικίες στη Θεσσαλονίκη 1870 - 1920», *Ο ελληνικός εβραϊσμός*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2000.

Καρανίκας Κώστας, «Ο κόσμος γλεντούσε τη δυστυχία του», *Τάμαριζ*, 4, Απρίλιος 1997, σ. 22 - 24 (συνέντευξη στη Θεοδώρα Αυγέρη).

Καρδάρης Δ. Χρήστος, *Η βουλγαρική προπαγάνδα στη γερμανοκρατούμενη Μακεδονία. Βουλγαρική Λέσχη Θεσσαλονίκης (1941 – 1944)*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1997.

Καστρινάκη Αγγέλα, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940 - 1950*, Πόλις, Αθήνα 2005.

Καστρινάκη Αγγέλα, «Η λογοτεχνία στην Κατοχή», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος 1940 – 1945 Κατοχή - Αντίσταση*, τ. γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 304 - 333.

Καφταντζής Γιώργος, *Το πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στον καιρό της Κατοχής*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998.

Καφταντζής Γιώργος, *Το ναζιστικό στρατόπεδο Παύλου Μελά Θεσσαλονίκης 1941 – 1944, όπως το έζησε και το περιγράφει στο ημερολόγιό του ένας όμηρος, ο Λεωνίδας Γιασημακόπουλος (αριθμός μητρώου φυλακής 4436)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999.

Καφταντζής Γιώργος, *Το πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στον καιρό της Κατοχής*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998.

Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, *Η Σοσιαλιστική Οργάνωση Φεντερασιόν Θεσσαλονίκης 1909 - 1918. Ζητήματα γύρω από τη δράση της*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1989.

Κοκόλης Ξενοφών, «Η Θεσσαλονίκη στα ρεμπέτικα», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Συμπόσιο 1 – 3 Νοεμβρίου 1985, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 1986, σ. 427 - 447.

Κολιόπουλος Ιωάννης, *Λεηλασία Φρονημάτων*, 2 τ., Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994.

Κολιόπουλος Ιωάννης, *Η Δικτατορία του Μεταξά και ο πόλεμος του '40*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 318.

Κολιότσου - Δειμέζη Άννα, *Τα γκρίζα χρόνια*, Πατάκης, Αθήνα 1996.

Κολιού Νίτσα, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης, 1941 –1944: ιστορική έρευνα για το νομό Μαγνησίας*, τ. α΄, β΄, γ.έ., Βόλος 1985.

Κολώνας Βασίλης, «Νέες αρχιτεκτονικές τάσεις στα σχολικά κτίρια της Θεσσαλονίκης του Μεσοπολέμου (1920 - 1940)», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Συμπόσιο, 1 - 3 Νοεμβρίου 1985, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 609 - 638.

Κολώνας Βασίλης - Τραϊανού Δεληγιάννη Όλγα, *Θεσσαλονίκη 1912 - 1940. Βιομηχανία και πόλη*, Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως, Αθήνα 1989.

Κολώνας Βασίλης, «Αρχιτεκτονική», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι απαρχές*, τ. α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 255 - 307.

Κόρτη – Κόντη Στέφη, *Πλατεία Ναυαρίνου*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000.

Κορωναίου Αλεξάνδρα, *Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου*, Νήσος, Αθήνα 1996.

Κοσμόπουλος Κοσμάς, «Ο Ρόμελ είχε μουσικό αφτί», *Τάμαριζ*, 4, Απρίλιος 1997, σ. 18 - 21.

Κοτσαγιώργη Ξανθίππη, «Έξοδος Ελλήνων και εποικισμός Βουλγάρων στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής», *Μακεδονία και Θράκη 1941 - 1944*, Ίδρυμα μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 76, 77, 78, 101.

Κοτσαγεώργη Ξανθίππη, «Μουσική και θέατρο στις ελληνικές κοινότητες της Βουλγαρίας (τέλη 19^{ου} αιώνα - αρχές 20ου)», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 1996.

Κουζινόπουλος Σπύρος, *Ελευθερία. Η άγνωστη ιστορία της πρώτης παράνομης οργάνωσης και εφημερίδας της κατοχής*, Καστανιώτης, Θεσσαλονίκη, 2^η έκδ. 1986.

Κουκούδης Αστέριος, *Μελέτες για τους Βλάχους*, τ. α΄, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2000.

Κουκουλές Γιώργος, «Η συμβολή του Εθνικού Εργατικού Απελευθερωτικού Μετώπου στον αγώνα για την επιβίωση», *Αρχειοτάξιο*, 3, Μάιος 2001, σ. 94 -104.

Κουκουλές Γιώργος, «Η συνέχεια στην ιστορία ως τραγική επανάληψη. Η περίπτωση του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος, 1936 - 1948», *Η Ελλάδα '36 - '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 235 – 290.

Κούνιο - Αμαρίλιο Έρικα, *Πενήντα χρόνια μετά. Αναμνήσεις μιας Σαλονικιώτισσας Εβραίας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1996.

Κουπαράνης Παναγιώτης, «Η Θεσσαλονίκη στην Κατοχή. Ορισμένα ζητήματα από τα γερμανικά αρχεία», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Συμπόσιο, 1 -3 Νοεμβρίου 1985, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 1986, σ. 189 – 209.

- Kofos Evangelos (Κωφός Ευάγγελος)**, *Communism in Macedonia*, Θεσσαλονίκη, 1964.
- Κρίτας Θόδωρος**, *Τα πρώτα χρόνια*, Λιβάνης, Αθήνα 2001.
- Κυριακίδη – Νέστορος Άλκη**, «Η ζωτική ιστορία της Θεσσαλονίκης», *Επιστημονική Ημερίδα*, 23 Νοεμβρίου 1985, Σύνδεσμος Θεσσαλονικέων. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1988.
- Κωστίου Κατερίνα**, «Κρατικό Θέατρο Θεσσαλονίκης», *Η Καθημερινή Επτά Ημέρες*, 21 Σεπτεμβρίου 1997, σ. 9 - 12.
- Κωστόπουλος Τάσος**, *Η απαγορευμένη γλώσσα: Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2000.
- Λαίου - Thomadakis Aggeliki (Λαΐου - Θωμαδάκη Αγγελική)**, «The politics of Hunger: Economic aid to Greece, 1943 -1945», *Journal of the Hellenic Diaspora*, Summer 1980.
- Λαμπρινός Φώτος**, «Κινηματογράφος 1940 – 1950. Ξένο ρεπερτόριο στην ελληνική παραγωγή», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000. Η εμπόλεμη Ελλάδα 1940 – 1949*, τ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 331 – 340.
- Λέκκας Χαράλαμπος**, «Το επαγγελματικό και βιοτεχνικό επιμελητήριο», *Μακεδονικό Ημερολόγιο* 13, 1937.
- Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Α.Π.Θ. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1998.
- Λεξικό της Σύγχρονης Ελληνικής Δημοτικής Γλώσσας*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1995.
- Λεονταρίτης Γιώργος**, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα 1978.
- Λιάκος Αντώνης**, «Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων: το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης» στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα 1 - 5 Οκτωβρίου 1984, τ. β, σ. 604 και 607.
- Λιάκος Αντώνης**, *Η σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία. Τα καταστατικά τους*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1985.
- Λιάκος Αντώνης**, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.

Λιάκος Αντώνης, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του 20ου αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα*, 76 -77, Ιανουάριος - Ιούλιος 2001, σ. 72 – 91.

Λιβιεράτος Δημήτρης, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1932 - 1936)*, τ. 4, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1994, σ. 117 -118.

Λιναρδάτος Σπύρος, *4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988.

Λιναρδάτος Σπύρος, «Αντίσταση στη δικτατορία του Μεταξά», *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 – 1944. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, (επιμ. Χάγκεν Φλάισερ, Νίκος Σβορώνος), Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 92 - 97.

Λουκάτος Σπύρος, «Πολιτειογραφικά Θεσσαλονίκης, νομού και πόλης στα μέσα της δεκαετίας του 1910», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 1986.

Λουκάτος Σπύρος, *Πολιτειογραφία της νομαρχιακής περιφέρειας της Θεσσαλονίκης κατά της αυγή της δεύτερης δεκαετίας από την απελευθέρωσή της, 1923*, Ελληνική Επιτροπή Σπουδών ΝΑ Ευρώπης, Αθήνα 1987.

Λούκος Χρήστος, «Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1940 – 1945 Κατοχή - Αντίσταση*, τ. γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 219 – 261.

Λούλος Κωνσταντίνος, «Διαρθρωτικές τομές και συνέχειες σε βασικούς μηχανισμούς εξουσίας διά μέσου των “εκκαθαρίσεων”, 1936 - 1946», *Η Ελλάδα '36 - '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 291 - 307.

Ludtke Alf (edit.), *The history of every day life*, Campus Verlag, Φρανκφούρτη 1989, Πρίνσετον 1995.

Λυμπεράτος Μιχάλης, «Οι οργανώσεις της Αντίστασης», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1940 – 1945 Κατοχή - Αντίσταση*, τ. γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 9 – 67.

Μαγαλιού Λαμπρινή, «Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα των συλλόγων της Θεσσαλονίκης», Συμπόσιο Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ., Τομέας Παιδαγωγικής, Ιστορικό Αρχείο Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, *Τα ελληνικά σχολεία στη Θεσσαλονίκη κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας.*, σ. 117 – 136.

Μαγκριώτης Δημήτριος, *Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα της Κατοχής 1941 - 1944*, Φόρμιγξ, Αθήνα 1949, 1996 (ανατύπωση).

Mazower, «Η συγκρότηση του αντικομμουνιστικού κράτους», *Ίστωρ*, 3, 1991, σ. 65 - 84.

Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994.

Mazower Mark, «Οι συνέπειες του διωγμού των Εβραίων για την πόλη της Θεσσαλονίκης», *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή*, Πρακτικά του Γ΄ Συμποσίου Ιστορίας της Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού (Θεσσαλονίκη 8 Νοεμβρίου 1996), Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 53 - 61.

Mazower Mark, *Salonica. City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430 - 1950*, Harper Collins, Λονδίνο 2004.

Μακέδα Αικατερίνη, «Θεσσαλονίκη: Μετά την πυρκαγιά του 1917», (επιμ Ευγενία Δραγούμη, Αικατερίνη – Ελένη Κρικώνα, Ανέστης Στεφανίδης) *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τ. 6, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 2002, σ. 263 - 271.

Μαραντζίδης Νίκος, «Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη 1941 – 1983», Γ. Αναστασιάδης, Ν. Μαραντζίδης, Χ. Κεραμοπούλου, Β. Τατάλας, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα της Θεσσαλονίκης. Η ιστορική φυσιογνωμία του*, Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα 1997, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 163 - 300.

Μαραντζίδης Νίκος, *Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το Έθνος*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001.

Μαραντζίδης Νίκος, «Η τοπική διάσταση στη μελέτη της Κατοχής και του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου», *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία* (επιμ. Γιώργος Αντωνίου – Νίκος Μαραντζίδης, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2008, σ. 173 – 196.

Μαργαρίτης Γιώργος, «Πολιτικές προοπτικές και δυνατότητες κατά την Απελευθέρωση», *Μνήμων* 9, 1984, σ. 187- 188.

Μαργαρίτης Γιώργος, *Από την ήττα στην εξέγερση*, Εκδόσεις Ο Πολίτης, Αθήνα 1993.

Μαργαρίτης Γιώργος, «Ο πόλεμος του 1940 -1941. Ιταλική επίθεση και γερμανική εισβολή», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Η εμπόλεμη Ελλάδα 1940 – 1949*, τ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

Μαργαρίτης Γιώργος, «Τα πρώτα βήματα. Αντιστασιακές δραστηριότητες 1941 – 1942», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000. Η εμπόλεμη Ελλάδα 1940 – 1949* (επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος), τ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

Μαργαρίτης Γιώργος, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Τσάμηδες – Εβραίοι*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005.

Μαργαρίτης Γιώργος, «Η εθνική αντίσταση», *Ιστορία των Ελλήνων. Σύγχρονος Ελληνισμός 1940 - 1949*, τ. 13, Δομή, Αθήνα χ.χ..

Μαργαρίτης Γιώργος, «Η Ελλάδα στον πόλεμο. Ήπειρος, Αλβανία, Μακεδονία, Κρήτη», *Ιστορία των Ελλήνων, Σύγχρονος ελληνισμός 1940 -1949*, τ. 13, Δομή, χ.χ.,

Μαρκέτος Σπύρος, «Η “Φεντερασιόν” και η εδραίωση του ελληνικού σοσιαλισμού», *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο. Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Πρακτικά του α΄ Συμποσίου Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 23 - 24 Νοεμβρίου 1991, Γαβριηλίδης, Αθήνα 1995, σ. 151 – 172.

Matsas J., «The participation of the greek Jews in the National Resistance», *Journal of the Hellenic diaspora*, 12, 1991, σ. 55 - 68.

Matsas Michael (Μάτσας Μικαέλ), *The illusion of safety. The story of the Greek Jews during the second world war*, Pella Publising Company, Νέα Υόρκη 1997, σ. 25.

Μάτσας Π., *Συνεταιρισμοί*, Αθήνα 1943.

Mavrogordatos George (Μαυρογορδάτος Γιώργος), *Stilborn Republic: Social coalitions and party strategies in Greece 1922 –1936*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1983.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Οι εθνικές μειονότητες», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922 – 1940. Ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 9 - 35.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 9 - 32.

Μαχαιρά Άννα, «Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα, 1922 – 1940. Ο Μεσοπόλεμος*, (επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ), τ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 107 - 131.

Μαχαιρά Ελένη, *Η νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου. Φωτογραφές*, Αθήνα 1987.

Meissner Renate, «Η εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία και η Ελλάδα κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας», *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου: Η Ελλάδα 1936 – 1944. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., Αθήνα 1989 σ. 50 - 58.

Μεσσίνας Β. Ηλίας, *Οι συναγωγές της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 1997.

Μεταλλινού Αγγελική, «Η παλαιά αγορά της Θεσσαλονίκης και το εμπόριον αυτής», Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης X, 1932.

Μηταράς Νίκος, «Και μαρς και βαλς», *Τάμαριζ*, 4, Απρίλιος 1997, σ. 25 - 27 (Συνέντευξη στην Όλγα Τσαντήλα).

Μήτσου - Θεοδωρίδου Φανή, *Λεωνίδεια*, τυπογραφείο Μέλισσα, Θεσσαλονίκη 1992.

Μήτσου - Θεοδωρίδου Φανή, *Αναμνήσεις και βιώματα*, Μέλισσα, Θεσσαλονίκη 1998.

Μήτσου - Θεοδωρίδου Φανή, *Ολυμπιονίκες του πνεύματος*, Μέλισσα, Θεσσαλονίκη 2007.

Milza Pierre, Bernstein Serge, *Le fascisme italien 1919 - 1945*, Seuil, Παρίσι 1980.

Μόλχο Μικαέλ - Νεχαμά Ιωσήφ, *In Memoriam*, Ισραηλητική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1976.

Μόλχο Ρένα, «Le renouveau», *Salonique 1850 -1918. La «ville de juifs» et le reveil des Balkans*, Autrement, Παρίσι 1992, σ. 64 - 78.

Μόλχο Ρένα, «"Le cercle de Salonique" 1973 - 1958. Λέσχη Θεσσαλονικέων: Συμβολή στη μελέτη της αστικής τάξης της Θεσσαλονίκης», Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα Ιστορίας στη μακρά διάρκεια* (επιμ.), Πρακτικά του Α΄ Συμποσίου Ιστορίας 21 - 24 Νοεμβρίου 1991, Γαβριηλίδης, Αθήνα 1995, σ. 103 - 127.

Μόλχο Ρένα, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856 -19191. Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001.

Μόλχο Ρένα, «Η αντιεβραϊκή νομοθεσία του Βενιζέλου στο Μεσοπόλεμο και πώς η δημοκρατία μπορεί να γίνει αρωγός του αντισημιτισμού», *Σύγχρονα Θέματα*, 82, Ιούνιος 2003, σ. 53 - 59.

Morcillo Matilde, «Η Ισπανία και οι Σεφαραδίτες της Θεσσαλονίκης 1913 - 1945», 1936. *Ελλάδα και Ισπανία* (επιμ. Δημήτρης Ε. Φιλιππής), Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 183 - 194.

Μορθίγιο Ροσίγιο Μ., «Η Γερμανική Κατοχή και οι διώξεις του εβραϊκού πληθυσμού μέσα από την ισπανική διπλωματική αλληλογραφία (1943 - 1946)», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 3 Οκτώβριος 2000, σ. 183 - 203.

Μοσκόφ Κωστής, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης*, Καστανιώτης, Αθήνα 1985.

- Μουτάφης Γιώργος**, «Η οικονομική και κοινωνική δομή της Θεσσαλονίκης 1929 - 1933. Μια προκαταρκτική εξέταση», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τ. 2, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 1990, σ. 365 - 425.
- Μπακόλας Νίκος**, «Κορυφώσεις στα λογοτεχνικά περιοδικά της Θεσσαλονίκης», *Αντί*, 324 1986, σ. 44 - 45.
- Μπακόλας Νίκος**, *Η Μεγάλη Πλατεία*, Κέδρος, Θεσσαλονίκη 1987.
- Μπακόλας Νίκος**, *Η ατέλειωτη γραφή του αίματος*, Κέδρος, Αθήνα 1996.
- Μπαλτά Αθανασία**, «Εθνικά στερεότυπα στον αθηναϊκό ημερήσιο Τύπο κατά τις παραμονές του πολέμου», *Επιστημονικό συμπόσιο, Η Ελλάδα του '40*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1993, σ. 73 - 84.
- Μπαλτά Αθανασία**, «Το περιοδικό της ΕΟΝ *Η Νεολαία*: Σκοποί και απήχηση», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα 1 - 5 Οκτωβρίου 1984, τ. 2, Αθήνα 1986.
- Μπέλος Δημήτριος**, *Το κατοχικό συλλαλητήριο της Αλεξάνδρειας (πρώην Γιδά) 23 Μαρτίου 1944*, Μάτι, Θεσσαλονίκη 2005.
- Μπενβενίστε Ρίκα (επιμ.)**, *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998.
- Μπενβενίστε Ρίκα**, «Η ιστοριογραφία για το ολοκαύτωμα στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, 76 - 77, Ιανουάριος - Ιούλιος 2001.
- Μπενρουμπή Αμπαστάδο Λίλιαν**, *Τα τετράδια της Λίνας*, Καπάνι, Θεσσαλονίκη 1999.
- Μπεράτης Γιάννης**, *Το πλατό ποτάμι*, Ερμής, Αθήνα 1987.
- Μπόνης Κωνσταντίνος**, *Η Φλώρινα κατά την Κατοχή 1941 - 1944*, Θεσσαλονίκη 1982.
- Μπονίδης Θ. Κυριάκος**, «Ο εν Θεσσαλονίκη Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος», Συμπόσιο Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ., Τομέας Παιδαγωγικής, Ιστορικό Αρχείο νεοελληνικής Εκπαίδευσης, *Τα ελληνικά σχολεία στη Θεσσαλονίκη κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 1994, σ. 93 - 116.
- Μπουρλάς Μωσής Μιχαήλ**, *Έλληνας, Εβραίος και αριστερός*, Νησίδες, Σκόπελος 2000.
- Μπουρνάζος Στρατής**, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι απαρχές*, τ. Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα χ.χ., σ. 190 - 278.

Μπουρνάζος Στρατής, «Το ελληνικό αντικομμουνιστικό έντυπο (1925 – 1967). Μια πρώτη προσέγγιση», *Αρχειοτάξιο*, 5, Μάιος 2003, σ. 52 - 63.

Ναχμία Νίνα, *Ρέινα, ένα παιδί από το γκέτο της Θεσσαλονίκης*, Ωκεανίδα, Αθήνα 1996.

Νικολακόπουλος Ηλίας, «Η εκλογική επιρροή της κομμουνιστικής Αριστεράς, 1936 – 1951. Συνέχειες και ασυνέχειες», *Η Ελλάδα '36 – '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, (επιμ. Χάγκεν Φλάισερ), Καστανιώτης 2003, σ. 223 - 234.

Νούτσος Παναγιώτης, «Συνιστώσες της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου», *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου: η Ελλάδα 1936 – 1944. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 59 - 69.

Παγιατάκης Σπύρος, «Το θέατρο πριν και μετά την απελευθέρωση», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 21 Σεπτεμβρίου 1997.

Παπαγεωργίου Γ., «Ξεχασμένοι τύποι στην παλιά Θεσσαλονίκη», *Μακεδονικό Ημερολόγιο* L, 1980.

Παπαγιαννόπουλος Απ., «Η μεγάλη πυρκαϊά της Θεσσαλονίκης του 1917 και το νέο σχέδιο Εμπράρ», *Νέα Εστία*, 1403, 1985, σ. 305 – 314.

Παπαδημητρίου Δέσποινα, «Το ακροδεξιό κίνημα στην Ελλάδα 1936 – 1949. Καταβολές, συνέχειες και ασυνέχειες», *Η Ελλάδα '36 – '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, (επιμ. Χάγκεν Φλάισερ), Καστανιώτης 2003, σ. 138 - 149.

Παπαδοπούλου Κατερίνα, «Επισιτιστική κρίση και επισιτισμός στη Θεσσαλονίκη την περίοδο της Κατοχής», *Μακεδονία και Θράκη, 1941 - 1944, Κατοχή - Αντίσταση - Απελευθέρωση*, Διεθνές Συνέδριο του Ι.Μ.Χ.Α. και του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. 9 – 11 Δεκ. 1994, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1998, σ. 157 - 168..

Παπαθανασίου Ιωάννα, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στην πρόκληση της ιστορίας 1940 -1945», *Ιστορία της Ελλάδας... ό.π.*, τ. γ2, σ. 79 – 151.

Παπαθανασίου Παρμενίων Ι., *Για τον ελληνικό Βορρά. Μακεδονία 1941 – 1944, Εθνική Αντίσταση και Τραγωδία. Το ανέκδοτο αρχείο - ημερολόγιο του τότε ταγματάρχη Γιάννη Παπαθανασίου ιδρυτικού μέλους της οργάνωσης ΥΒΕ/ΠΑΟ*, τ. 1, Παπαζήσης, Αθήνα 1997.

Παπαπαναγιώτου Αλέκος, *Το Μακεδονικό ζήτημα και το Βαλκανικό Κομμουνιστικό Κίνημα 1918 – 1939*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992.

Παπαναστασίου Νίκος και Φλάνσερ Χάγκεν, «Το "οργανωμένο χάος"». Η γερμανική κατοχική διοίκηση στην Ελλάδα», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος 1940 - 1945. Κατοχή – Αντίσταση*, τ. γ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 101 - 149.

Παπανδρέου Νικηφόρος, «Το θέατρο στη μεταπολεμική Θεσσαλονίκη. Μια πρώτη καταγραφή», *Αντί* 324, 1986.

Παπαπολυβίου Πέτρος, «Οι πρώτες προσπάθειες αντιστασιακής δράσης στη Θεσσαλονίκη πριν από την ίδρυση του Ε.Α.Μ.», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Συμπόσιο, 1 - 3 Νοεμβρίου 1985, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης 1986, σ. 211 - 227.

Παπαπολυβίου Πέτρος, «Η Αντίσταση εντός των τειχών», *Ο φόρος του αίματος...ό.π.*, σ. 41 – 90.

Παπαστάθης Χαράλαμπος, «Η Θεσσαλονίκη 1830 – 1912», *Επιστημονική Ημερίδα, 23 Νοεμβρίου 1985*, Σύνδεσμος Θεσσαλονικέων. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1988, σ.67.

Παπαστάθης Χαρ. και Χεκίμογλου Ευ., «Η χαμένη ευκαιρία για οικονομική αυτάρκεια του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Η περιουσία της επί Τουρκοκρατίας ελληνικής κοινότητας», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 7, Μάρτιος 2002, σ. 33 - 46.

Papastratis Procopis, «Balkans revisited: Great powers penetration and conflict in the inter-war period and the Mediterranean», *The seas as Europe's external borders and their role in shaping a European identity* (επιμ. Marta Petricioli, Antonio Varsori), Lothian Foundation press, Λονδίνο 1999, σ. 105 - 121.

Papastratis Procopis, *British policy towards Greece during the Second World War 1941 - 1944*, International Studies, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1984.

Παπαστράτης Προκόπης, «Η ιστοριογραφία της δεκαετίας 1940 – 1950», *Σύγχρονα Θέματα*, 35 – 36 – 37, Δεκ. 1988, σ. 183 – 187.

Παπαστράτης Προκόπης, «Τα αστικά κόμματα και η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση», Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού συνεδρίου, *Η Ελλάδα 1936 - 1944. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., Αθήνα 1989, σ. 529 – 540.

Παπαστράτης Προκόπης, «Γερμανική διείσδυση και συμμαχική ενδοτικότητα: Η κατάσταση στα Βαλκάνια στις αρχές του πολέμου», *Επιστημονικό Συμπόσιο. Η Ελλάδα του '40 (19 και 20 Απριλίου 1991)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1993, σ. 53 - 72.

Παπαστράτης Προκόπης, «Εξωτερική πολιτική», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922 – 1940. Ο Μεσοπόλεμος*, τ. β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 259 – 293.

Παπαστράτης Προκόπης, «Οι κυβερνήσεις εξορίας: ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού, ό.π.*, τ. γ1, σ. 197 - 259.

Πατατζής Σωτήρης, *Ματωμένα χρόνια*, Εστία, Αθήνα 1978.

Pelt Mogens, «Το ελληνο - γερμανικό εμπόριο καπνού. Συνέχεια και ασυνέχεια κατά το Μεσοπόλεμο και την περίοδο μετά τον πόλεμο», *Η Ελλάδα '36 – '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, (επιμ. Χάγκεν Φλάισερ), Καστανιώτης 2003, σ. 370 - 399.

Πετμεζάς Σωκράτης, «Η δημογραφική συγκυρία: η δεύτερη φάση της διαδικασίας "Δημογραφικής μετάβασης" και η υπεραντλαντική μετανάστευση», *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα 1900 -1922. Οι απαρχές*, τ. α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 41 - 51.

Πετράκη Μαρίνα, *Ο μύθος του Μεταξά. Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006.

Πετρίδης Παύλος, «Θεσσαλονίκη 1912 - 1940: Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις», *Τοις Αγαθοίς Βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Πολιτισμός*, επιμ. Ι. Κ. Χασιώτη, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 137 - 149.

Πετρίδης Παύλος (εισ. - επιμ.), *Ε.Ο.Ν., Η φασιστική νεολαία Μεταξά*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2000.

Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 16 Οκτωβρίου 1940, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα 1950.

Pierron Bernard, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη Νεότερη Ελλάδα*, Πόλις, Αθήνα 2004.

Πιζάνιας Πέτρος, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

Πορφύρης Κ., «Η αντίσταση με νόμιμα μέσα», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 87 – 88, Μάρτιος - Απρίλιος 1962, σ. 337 - 365.

Ρακτιβάν Κωνσταντίνος, *Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης ελληνικής διοικήσεως της Μακεδονίας (1912 - 1913)* (επιμ. Κ. Θ. Δημαράς), Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1951.

Ρηγίνος Μιχάλης, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870 – 1940*, Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1995.

Ρήγος Άλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924 - 1935: Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988.

Richter A. Heinz, *Η ιταλο - γερμανική επίθεση εναντίον της Ελλάδος*, Γκοβόστης, Αθήνα 1998.

Ricoeur Paul, *La Mémoire, l' Histoire et l' Oublie*, Gallimard, Παρίσι 2000.

Rodogno Davide, «Η ιταλική κατοχή», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, β' Παγκόσμιος Πόλεμος 1940 -1945, Κατοχή - Αντίσταση*, τ. γ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 69 - 99.

Rybczynski Witold, *Waiting for the weekend*, Penguin, Η.Π.Α. 1992.

Σακελλαρόπουλος Τάσος, «Το σώμα των ελλήνων αξιωματικών στον πόλεμο και την πολιτική», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος 1940 - 1945. Κατοχή - Αντίσταση* (επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ - Προκόπης Παπαστράτης), τ. γ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 285 - 367.

Σαμπατακάκης Θόδωρος, *Ταυτότητες πρακτόρων και κωδικά ονόματα. Η δραστηριότητα των βρετανικών υπηρεσιών πληροφοριών στην Ελλάδα (1939 - 1944)*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2006.

Σβορώνος Νίκος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985.

Σεμελέν Ζακ, *Άοπλοι απέναντι στο Χίτλερ. Η αντίσταση των πολιτών στη Ευρώπη 1939 - 1943*, Χατζηνικολής, Αθήνα 1993.

Σερέφας Σάκης, *Το παλίμψηστο προαύλιο της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994.

Σιδηρόπουλος Νίκος, *Ημέρες Κατοχής*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1995.

Σιμιτζής Στράτος, «Ο κινηματογράφος στην κατοχική Θεσσαλονίκη», *Επιλογές*, 12 Δεκ. 1999.

Σκοπετέα Έλλη, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του έθνους στις αρχές του 20ού αιώνα», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900 - 1922... ό.π.*, τ. α2, σ. 15 - 24.

Σκούρας Φ., Χατζηδήμος Α., Καλούτσης Α., Παπαδημητρίου Γ., *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους*, Οδυσσέας, Αθήνα 1991.

Σκούρτης Ιωάννης, «Γαλλικά σχολεία της Θεσσαλονίκης και της περιφέρειας της μετά το 1912», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Συμπόσιο, 1 - 3 Νοεμβρίου 1985, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης 1986, σ. 341 - 361.

Σκούρτης Ιωάννης, «Μετανάστευση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στη Γαλλία κατά τον Μεσοπόλεμο», *Θεσσαλονίκη, Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τ. 3, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 1992.

Σκούρτης Ιωάννης, «Οι σιωνιστές και οι αντίπαλοί τους Εβραίοι στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τ. 4, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 1994, σ. 287 - 295.

Solchany Jean, «Υπήρξε “αναμέτρηση με το παρελθόν” στη Γερμανία των ετών μηδέν;», *Σύγχρονα Θέματα*, 56, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1995, σ. 109-110.

Σουλιώτης – Νικολαΐδης Αθ., *Ο Μακεδονικός Αγών. Η «Οργάνωσις Θεσσαλονίκης» 1906 -1908*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών 28, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1959.

Σουλιώτης – Νικολαΐδης Αθ., *Οργάνωσις Κωνσταντινοπόλεως* (επιμ. Θάνος Βερέμης – Κατερίνα Μπούρα επιμ.), Δωδώνη, Αθήνα 1984.

Σοφούλειο 14ο Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης, *Σε δύο πατρίδες. Από το Κατιρλί της Προποντίδας στο Νέο Κατιρλί* (επιμ. Σταυρούλα Φοίτου), Θεσσαλονίκη 2003.

Σπένγκλερ – Αξιοπούλου Μπάρμπαρα, «Μεθοδολογικές σκέψεις για μια ιστορική προσέγγιση του Ολοκαυτώματος: η περίπτωση της Θεσσαλονίκης», *Σύγχρονα Θέματα*, 52 - 53, Ιούλιος - Δεκέμβριος 1994, σ. 85 – 88..

Σπένγκλερ – Αξιοπούλου Μπάρμπαρα, «Αλληλεγγύη και βοήθεια προς τους Εβραίους της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της Κατοχής: 1941- 1944», Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή* (επιμ. Ρίκα Μπενβενίστε), Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 20.

Στεργίου Αγγελική, *Καλαμαριά, μνήμη και φως*, Δήμος Καλαμαριάς, Θεσσαλονίκη 1993.

Στεφανίδης Γιάννης, «Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», *Modern and Contemporary Macedonia*, τ. 1, σ. 67.

Στεφανίδης Γιάννης, «Η ερυθρά συμπρωτεύουσα». Η κυριαρχία του Ε.Α.Μ. στη Θεσσαλονίκη, Οκτώβριος 1944-Ιανουάριος 1945», *Μακεδονία και Θράκη 1941 – 1944. Κατοχή – Αντίσταση – Απελευθέρωση*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 357 - 380.

Στρούμσα Ιάκωβος, *Διάλεξα τη ζωή... Από τη Θεσσαλονίκη στο Άουσβιτς*, Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997.

Σφενδόνης Νικόλαος, «Τα μεγάλα έργα της Θεσσαλονίκης κατά την τελευταία δεκαεπενταετία», *Μακεδονικό Ημερολόγιο XV*, 1939.

Σφυρίδης Περικλής, *Ψυχή μπλε και κόκκινη*, Καστανιώτης, Αθήνα 1996.

Τερζής Νίκος, «Ο ρόλος της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στο ζήτημα της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών», *Φιλολόγος*, 45, 1986.

Τερζής Π. Νίκος, «Η εκπαίδευση στη Θεσσαλονίκη: η νεότερη και σύγχρονη περίοδος», *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη. Ιστορία και Πολιτισμός*, (επιμ. Ι. Κ. Χασιώτης), Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997.

Τζαφλήρης Νίκος, «Επιβίωση και Αντίσταση στο Βόλο την περίοδο της Κατοχής (1941 - 1944)», διδ. Διατρ. στο Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής ανθρωπολογίας με επιβλέπουσα την καθηγήτρια Ρ. Κοντοπούλου – Μπενβενίστε, Βόλος 2007.

Τομανάς Κώστας, *Τα καφενεία της παλιάς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1990.

Τομανάς Κώστας, *Η καλλιτεχνική κίνηση στη Θεσσαλονίκη 1885 - 1944*, Νησίδες Θεσσαλονίκη 1996.

Τομανάς Κώστας, *Τα σχολεία της Θεσσαλονίκης μέχρι το 1944*, Νησίδες, Σκόπελος 1997.

Τούντα - Φεργάδη Αρετή, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986.

Τριανταφυλλίδης Ι. Δ., «Οικιστική εξέλιξη», *Χωροταξική Μελέτη Θεσσαλονίκης*, τ. 5, Υπουργείο Δημόσιων Έργων, Θεσσαλονίκη χ.χ.

Τσιρώνης Θεοδόσης, «Η οργάνωση Εθνική Ένωσις “Η Ελλάς” (Ε.Ε.Ε.) στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1927 - 1936). Τα καταστατικά και η δράσης της», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τ. 6, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 2002, σ. 293 - 313.

Τσουδερού Ε. Ι., *Ο επισιτισμός 1941 - 1944*, Αργύρης Παπαζήσης, Αθήνα 1946.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 -1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.

Turczynski Emanuel, «Η κρίση της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού στη Ν.Α. Ευρώπη», *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 - 1944. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, (επιμ. Χάγκεν Φλάισερ, Νίκος Σβορώνος), Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 1 - 15.

Veillon Dominique, *Vivre et survivre en France 1939 -1947*, Payot & Rivages, Παρίσι 1995.

Φακιάλας Ροσέτος, «Οικονομικές εξελίξεις στην αγορά εργασίας στην περίοδο 1936 - 1940», *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου. Η Ελλάδα 1936 - 1944. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, (επιμ. Χάγκεν Φλάισερ, Νίκος Σβορώνος), Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 160 - 184.

Φακιόλας Ροσέτος, «Οικονομικές εξελίξεις στις δεκαετίες '30 και '40», *Η Ελλάδα '36 – '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, (επιμ. Χάγκεν Φλάισερ), Καστανιώτης 2003, σ. 321 - 350.

Φιδετζής Αθανάσιος (προσαρμογή κειμένου Χαϊδή Κεραμοπούλου), «Μουσικά συγκροτήματα και συναυλίες στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο της Κατοχής», *Τάμαριζ*, 7, Απρίλιος 1997, σ. 8 - 13.

Φιλίππης Ε. Δημήτρης, «Οι σχέσεις Ελλάδας - Ιταλίας 1919/20 - 1940 και η εμπλοκή της Ισπανίας» αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2005.

Φλάισερ Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941 -1944*, τ. α', β', Αθήνα 1995.

Φουντανόπουλος Κώστας, «Η γλώσσα του συνδικαλισμού. Τα καταστατικά των εργατικών της Θεσσαλονίκης (1914 – 1936): ιστορική και γλωσσολογική προσέγγιση», *Τα Ιστορικά*, 18, 19, Ιούνιος, Δεκέμβριος 1993, σ. 205 - 226.

Φουντανόπουλος Κώστας, «Ηθική οικονομία και συλλογική δράση. Το εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1908 - 1936)», διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας στο Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2000,

Φουντανόπουλος Κώστας, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922 – 1940. Ο Μεσοπόλεμος*, τ. β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 2295 - 335.

Φουντανόπουλος Κώστας, «Μισθωτή εργασία», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιών. 1900 – 1922 Οι Απαρχές*, τ. α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα χ.χ., σ. 87 - 121.

Φραδέλλος Κώστας, «Κατοχικές κυβερνήσεις και έθνος. Άξονες και μεταβολές του κυβερνητικού λόγου κατά τη διάρκεια της Κατοχής», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος 1940 - 1945. Κατοχή - Αντίσταση*, τ. γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 160 – 161.

Φροντιστής Αθανάσιος, *Π.Α.Ο. Πανελλήνιος Απελευθερωτική Οργάνωσις*, Θεσσαλονίκη 1977.

Φωτιάδης Θανάσης, «Η πνευματική αντίσταση στη Θεσσαλονίκη», *Επιθεώρηση Τέχνης*, Μάρτιος - Απρίλιος 1962, σ. 434 - 442.

Χαϊδιά Ελένη, «Ελληνες Εβραίοι της Θεσσαλονίκης: Από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης στις αίθουσες δικαστηρίων», *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή*, (επιμ. Ρίκα Μπενβενίστε), Πρακτικά του Γ' Συμποσίου Ιστορίας, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού - Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 43 -52.

Χαϊδιά Ελένη, «Δωσίλογοι: Από την Κατοχή στην Απελευθέρωση», *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943 – 1960*, (επιμ. Mark Mazower), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ. 53 - 71.

Χανιώτης Γιώργος, «Η εβραϊκή κοινότητα της Κέρκυρας (1860 – 1939): εντός και εκτός της “Οβριακής”», *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Πρακτικά του Α΄ Συμποσίου Ιστορίας, Θεσσαλονίκη, 23 - 24 Νοεμβ. 1991, Γαβρηλίδης, Αθήνα 1995, σ. 63 - 73.

Χανταλί Ιάκωβος, *Από τον Λευκό Πύργο στις πύλες του Άουσβιτς*, Παρατηρητής Θεσσαλονίκη 1996.

Χασιώτης Ι. Κ., «Η Θεσσαλονίκη της Τουρκοκρατίας», *Νέα Εστία*, Αθήνα, Χριστούγεννα 1985, 1.403, σ. 161 - 171.

Χασιώτης Ι. Κ., «Οι Αρμένιοι της Ελλάδας: ιστορία, οργάνωση, ιδεολογία, κοινωνική ενσωμάτωση», *Ιστορ* 8, 1995.

Χασιώτης Ι. Κ., *Η Αρμενική Κοινότητα Θεσσαλονίκης – The Armenian Community of Thessaloniki*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005.

Χασιώτης Λουκιανός, «Η σέρβικη προπαγάνδα στη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου», *Πρακτικά ΙΗ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, 31 Μαΐου - 1 Ιουνίου 1997*, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 1998.

Χαστάογλου Βίλμα, Γερόλυμπου - Καραδήμου Αλέκα, «Θεσσαλονίκη 1900 - 1940. Από τις αντιφάσεις του κοσμοπολιτισμού στην ομοιογένεια της νεοελληνικής πόλης», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 1 - 3 Νοεμβρίου 1985, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 1986, σ. 449 - 473.

Χατζηαναστασίου Τάσος, *Αντάρτες και καπετάνιοι. Η Εθνική Αντίσταση κατά της βουλγαρικής κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης 1942 - 1944*, Αδελφοί Κυριακίδη α.ε., Θεσσαλονίκη 2003.

Χατζηαναστασίου Τάσος, «Ομάδες ένοπλης αντίστασης στη βουλγαρική κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης, 1941-1944. Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής εθνικής αντίστασης» (ανέκδ. Διδακτ. Διατριβή, Α.Π.Θ. χ.χ.)

Χατζηβασιλείου Ευάνθης, «Συνέχειες και ασυνέχειες στους στόχους της ελληνικής πολιτικής στα Βαλκάνια πριν και μετά το β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», *Η Ελλάδα '36 - '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, (επιμ. Χάγκεν Φλάισερ), Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 44 - 52.

Χατζηβασιλείου Ευάνθης, «Κώστας Πιερρίκος: Σκέψεις για το πρόβλημα της ελληνικής ασφάλειας, 1936», 1, *Κλειώ*, Φθινόπωρο 2004, σ. 196 – 198.

Χατζηιωσήφ Χρήστος (Hadjiiosif Christos), «Griechen in der deutsche Kriegsproduktion», *Europa und der ‘Reichseinsatz’: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und kz – Haftlinge in Deutschland 1938 – 1945*, Έσεν 1991, σ. 226 - 228.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική κοινωνία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Το “όχι” του Μεταξά: Βραχυπρόθεσμοι και μακρυπρόθεσμοι παράγοντες μιας απόφασης», Επιστημονικό συμπόσιο, *Η Ελλάδα του '40* (19 και 20 Απριλίου 1991), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1993, σ. 233 - 248.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Το προσφυγικό σοκ. Οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922 – 1940. Ο Μεσοπόλεμος.*, τ. β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 9 - 57.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», *Η Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922 – 1940. Ο Μεσοπόλεμος*, τ. β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 37 - 123.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Η ελληνική οικονομία, πεδίο μάχης και αντίστασης», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 181 – 217.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Η πορεία της Ευρώπης προς τον πόλεμο», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, β' Παγκόσμιος Πόλεμος. 1940 – 1945 Κατοχή – Αντίσταση*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 9 - 47.

Χεκίμογλου Ευάγγελος, *Τράπεζες και Θεσσαλονίκη 1900 - 1936. Όψεις λειτουργίας και το πρόβλημα της χωροθέτησης*, χ. έ., Θεσσαλονίκη 1987.

Χεκίμογλου Ευάγγελος, *Υπόθεση Μοδιάνο*, τυπ. Θανάση Αλτιντζή, Θεσσαλονίκη 1991.

Χεκίμογλου Ευάγγελος, «Το κτίριο του υποκαταστήματος της Τράπεζας της Ανατολής στην οδό Αγίου Μηνά στη Θεσσαλονίκη», *Θεσσαλονίκη, Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τ. 3, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 1992, σ. 211 - 234.

Χεκίμογλου Ευάγγελος, «Οι τελευταίοι Μουσουλμάνοι φεύγουν από τη Θεσσαλονίκη», *Θεσσαλονίκη, Τουρκοκρατία, Μεσοπόλεμος*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 377 - 385.

Χεκίμογλου Ευάγγελος, «Τα ξόρκια που πολέμησε ο Γιώργος Ιωάννου», *Θεσσαλονίκη, Τουρκοκρατία, Μεσοπόλεμος*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 371 - 376.

Χεκίμογλου Ευάγγελος (Hekimoglu Ev.), «Thessaloniki 1912 - 1940, Economic Developments», *Thessaloniki: History and Culture* (επιμ. Ι. Κ. Hassiotis), Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997.

Χεκίμογλου Ευάγγελος, Esra Danacioglu, *Η Θεσσαλονίκη πριν από 100 χρόνια. Το μετέωρο βήμα προς τη Δύση. Άγνωστες εικόνες και πηγές*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998.

Χεκίμογλου Ευάγγελος, «Η Θεσσαλονίκη του ελληνοϊταλικού πολέμου: Συσσίτια και καταφύγια», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τ. 5, Ιανός, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 285 - 325.

Χεκίμογλου Ευάγγελος, «Οι “χαμένες επιταγές” του Μέρτεν. Τα λύτρα για την εξαγορά της υποχρεωτικής εργασίας των Εβραίων της Θεσσαλονίκης (1942 - 1943) και η τύχη τους», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 18, Σεπτέμβριος 2005, σ. 40 - 59.

Χονδροματίδης Ιάκωβος, «Η εποχή της δράσης», *Η μαύρη σκιά στην Ελλάδα. Εθνικοσοσιαλιστικές και φασιστικές οργανώσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και της γερμανικής Κατοχής (1941 - 1944). Οι μονογραφίες του περιοδικού Στρατιωτική Ιστορία*, Αθήνα 2001, σ. 11 - 33.

Χονδροματίδης Ιάκωβος, «Λίγο πριν από την καταιγίδα», *Η μαύρη σκιά στην Ελλάδα. Εθνικοσοσιαλιστικές και φασιστικές οργανώσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και της γερμανικής Κατοχής (1941 - 1944). Οι μονογραφίες του περιοδικού Στρατιωτική Ιστορία*, Αθήνα 2001, σ. 44 - 45.

Χοροζοπούλου Μαριάνθη, «Εκκλησία και εκπαίδευση: ο ρόλος της μητρόπολης Θεσσαλονίκης», Συμπόσιο Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ., Τομέας Παιδαγωγικής, Ιστορικό Αρχείο Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, *Τα ελληνικά σχολεία στη Θεσσαλονίκη κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Κ.Ι.Θ., Θεσσαλονίκη 1994, σ. 73 - 92.

Χριστιανόπουλος Ντίνος, *Θεσσαλονίκη ου μ' εθέσπισεν*, Ιανός Θεσσαλονίκη 1999.

Χριστοδούλου Γεώργιος, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν: Εμπόριο, Βιομηχανία - Βιοτεχνία, Ένωσις*, Θεσσαλονίκη 1936.

Χρυσοχόου Αθανάσιος, *Η κατοχή εν Μακεδονία*, 6 τ., Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1949 – 1952.

Ψαλλίδας Γρηγορής, «Τομές και συνέχειες στην επεξεργασία στρατηγικής από τους έλληνες σοσιαλιστές στις δεκαετίες του '30 και του '40», *Η Ελλάδα '36 - '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες* (επιμ. Χάγκεν Φλάισερ), Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 166 – 198.

Welch David, *The Third Reich. Politics and propaganda*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2000.

Wiskemann Elizabeth, *Europe of the Dictators 1919 - 1945*, Harper torchbooks, Γλασκόβη, 1976.

Wyman David S., *The abandonment of the jews. America and the Holocaust 1941 – 1945*, Panteon Books, Νέα Υόρκη 1985.